॥ श्री ॥

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

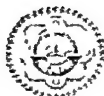
ग्रन्थ-संख्या १०३

श्रीशुक्लयजुर्वेद

वाजसनेयिसंहिता

श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्यसहिता

डॉ० अल्बेर्तेन वेबेरेण शोधिता

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

१९५८

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : द्वितीय, वि० संवत् २०२९

मूल्य : ५०-००

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 103

THE

VAJASANEYI-SAMHITĀ

IN THE
MĀDHYANDINA AND THE KĀNVA-ŚĀKHĀ
WITH THE
COMMENTARY OF MAHIDHARA

EDITED BY
Dr. ALBRECHT WEBER

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
VARANASI-1
1972

Publisher : The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi-1
Printer : The Vidya Vilas Press, Varanasi-1
Edition : Second, 1972
Price : Rs. 50-00

Publishers and Oriental & Foreign Book-Sellers
P. O. Chowkhamba, Post Box 8,
Varanasi-1 (India)
1972
Phone · 63145

TO HIS EXCELLENCY

THE CHEVALIER Dr. C. C. J. BUNSEN

THE NOBLE FRIEND AND PATRON OF LINGUISTIC STUDIES,
ALIKE CELEBRATED AS SCHOLAR AND AS STATESMAN,

WITH PROFOUND RESPECT

DEDICATED

BY THE GRATEFUL EDITOR.

PREFACE TO THE EDITION OF 1972

Already at the age of twenty, Albrecht Weber (1825–1901) presented a "Yajurvedae specimen cum commentario" to the Breslau University, which was accepted for the award of their Ph D degree in the same year, 1845 After that preliminary study he completed his edition of "The Vajasaneyisaṃhitā (in the Madhyamdina—and Kāṇva-śākhā with the commentary of Mahīdhara)" not until seven years later

By bringing out this work, Weber was one in the line of German vedic savants, who during the second half of the nineteenth century published in Europe most of the *editiones principes* of all the four Vedas, viz,

1848, the Samaveda was edited by Theodor Benfey,

1849–74, the Rgveda by F Max Mueller,

1856, the Atharvaveda by Rudolf Roth and his American colleague William D Whitney,

and from 1852 onwards the different versions of the Yajurveda

1852, the *Vajasaneyisamhitā* by Albrecht Weber *(the present reprint)*,

1871–72, the Taittirīyasaṃhitā by Albrecht Weber,

1881–86, the Maitrayaniyasamhita by Leopold von Schroeder,

1900–10, the Kaṭhasamhita by Leopold von Schroeder

But Weber, certainly the most dynamic and productive German Sanskritist, did not content himself with the publication of the Vājasaneyi samhitā (together with Mahīdhara's commentary) He continued his enormous work editing in 1855 the Śatapathabrāhmana (with extracts from three commentaries), and in 1859 the relevant Śrautasūtra of Kātyāyana (with extracts from two commentaries)

The literary tradition of the White Yajurveda, edited with those three voluminous quartos is to be considered as one of the most eminent monuments of the cultural heritage of India

Being out of print for many decades, it was a great occasion to all Sanskritists at home and abroad, when the Chowkhamba Sanskrit Series Office (Varanasi) decided to bring out again of the above mentioned volumes at least Weber's Śatapathabrāhmaṇa in 1964

Since then the world of Indological studies eagerly awaited also the reprints of Weber's monumental publications of the Vājasaneyisaṃhitā and the Śrautasūtra of Kātyāyana

Now, that those two important editions are made available again more than hundred years after their first appearance, our thanks are due to the famous Chowkhamba Publishing House for all their great endeavours, and to the Government of my country, the native country of Albrecht Weber, for making possible these publications by very generous financial support Anyone ever concerned may deeply feel indebted

Institute of Indology
University of Cologne,

Klaus L. Janert

5 Koeln 41 (Germany)
December 1971

This edition of the Sanhitâ of the white Yajurveda is intended to comprehend only the text. An introductory essay, a translation with additional notes, a glossary, Kâtyâyana's Prâtiçâkhyasûtra, a comparison of the corresponding passages in the other Vedas — all this together shall form the subject of a separate work. (*) I shall therefore content myself here with enumerating the critical apparatus I have made use of and giving a brief explanation of the accents. —

A. I Manuscripts of the text only of the *Vâjasaneyi-Sanhitâ*, without a commentary. *a.* in the *Mâdhyandina-Çâkhâ* —

Padapâtha with accents, Chambers-coll. (in the Royal library of Berlin) nr. 27. 28 Samvat 1838 (= A). —

Sanhitâpâṭha 1. *with accents.* Chamb. nr. 29. 30 Samvat 1653 a most excellent copy (= B). — Bibl Nationale in Paris Dev. 201 202 (= C.) a very good old copy (with 25 new leaves dated Samvat 1843), a transcript of which Dr. Th. Goldstuecker was kind enough to communicate to me. —

2. *without accents* Chamb. nr. 31. 32 Samvat 1840. nr. 33. 34 a copy of the preceding. nr 756. — Paris Dev. 59a. Samvat 1813. — London E. I H. 2125. 2391. (**) —

b. in the *Kânva-Çâkhâ* *Jaṭâpâṭha* Oxford Bodlei. Wilson. Coll. nr. 92. 93 with accents a very good old copy. —

Sanhitâpâṭha. Bodl. Wils nr. 367. 364 with accents Samvat 1557 a most excellent copy. — The 40th lecture or the *Îçâ*-Upanishad with *Çankara's* Commentary Chamb. nr 118 128. 131. — E I. H. 1638. — Bodl Wils nr

---

(*) A list of the authors of each verse as well as of the metres (to which the Roman letters inserted in the text refer) is given in the Appendix p LI-LIV and LX-LXIX.

(**) In the printed catalogue of the Wilson Collection in the Bodleian library in Oxford three manuscripts, viz the nros. 361 362 455, are erroneously mentioned as copies of the *Vâjasaneyi*-Sanhitâ nr 361 contains the first Ashṭaka of the *Taittirîya*-Sanhitâ in the Padapâṭha Samvat 1860 without accents — nr 362 (Samvat 1557), and nr 455, a recent copy of the latter, contain the second Ashṭaka of the *Rik*-Sanhitâ

94 434 — The editions of this Upanishad are enumerated by *Gildemeister* in his Bibliothecae Sanscritae Specimen p. 23 —

II Manuscripts of the *Commentaries* on the *Vâjasaneyi*-Sanhitâ, whether with the text or without it: —

Of Uvata's Commentary I have found only a few fragments, extracted from the whole work to illustrate a *Rudrajapa* which contains in eight lectures the following verses of the Vâjas S XXIII, 19 33. 34 XXXIV, 49. 1-6 [illegible] XXXI, 1-22 [illegible] XVII, 33 49 [illegible] XXXIII, 39-43 [illegible] XVI, 1-66 (*) [illegible] III, 56-63. XXXIX, 7 9 XXV, 19 XVIII, 35. V, 21. XIV, 20. XXXVI, 17 [illegible] XVIII, 1-29 [illegible] XXXVI, 1-24 [illegible] Uvata's explanation is given for XXXIV, 2 — III, 63 besides some small fragments relating to the XVIIIth lecture. The mspt is dated Samvat 1643, it belongs to the collection of the Rev. Dr. Mill, which has been added to the Bodleian library —

For *Mahîdhara's* Commentary, the socalled *Vedadîpa*, I have made use of several copies. My transcript is made from E. I. H 2479 2465 (= A.), which manuscripts, containing also the unaccented text, were copied in *Calcutta*, probably for Mr. *Colebrooke*, by two different scribes, foll. 1-20 83-189 in 2479 by the one, foll 21 82. 190 294 in 2479 and foll. 1-140 in 2465 by the other. The first of them copied from a mspt. which must have been pretty correct, with the only exception, that the explanation of XIV, 1-30 is wholly wanting. The second scribe on the contrary copied from a rather incorrect mspt, belonging to the college of Fort William (dated Samvat 1791, see p L), in which the interpretation of XXXIV, 21-59 is wanting, besides a great number of smaller defects. —

A second manuscript (= M.) belongs to the above mentioned collection of the Rev Dr Mill, since incorporated with the Bodleian library. It contains only the explanation of the first twenty adhyâyas, without the text. The first three adhyâyas, contained in the first 52 old leaves, were purchased at Benares; the following twelve, occupying from foll 53-277 inclusive, were copied by two different scribes in Calcutta (foll. 53-97 by the one, foll. 98-277 by the *other*) from a second *copy*, and a *very correct one*, belonging to the college of Fort William, (except three leaves), the remaining five, from foll, 278-371 incl.,

---

(*) A commentary of this adhyâya, as it occurs in the *Taittirîya* Sanhitâ ashtaka IV, prapâṭha 5, *anuvâka* 1, made by Bhatta *Bhâskara Miçra*, is extant E. I. H 1825b Having made a transcript of it I am now in the possession of three different explanations of this curious adhyâya.

were (as well as foll. 138-140, where the former copy failed) copied by the second scribe from the same incorrect mspt, which was made use of by the second scribe of A. —

A thirth copy (= O.) extant Bodl. Wils. nr 64 (227 foll) 65 (225 foll). 66 (192 foll.) being likewise of very recent date has been probably copied for Mr. Wilson it contains also the *text* in the Samhitâpâtha without accents for want of time I have collated it only for the defects of the last 25 lectures. —

A fourth copy, and a very beautiful one, is in the possession of Mr. *Eugène Burnouf* in Paris, and has been copied for him in *Bombay* Çake 1761 (= 1840 A. D) by the care of the Rev Mr. *Stevenson*. Mr. Burnouf had formerly proposed himself editing the Vâjasaneyi-Sanhitâ and copied for this purpose Adhy I, 1 - IV, 19 in a very elaborate manner afterwards relinquishing this project, he presented this apograph (= B.) to Dr. Th. Goldstuecker, who on his part since communicated it to me. The remaining books IV, 20 - XL, 17, having been three years ago copied in chemical ink from the mspt of Mr. Burnouf by Dr. M. Mueller, are through the kindness of this my learned friend likewise now in my hands (= MM.), while an impression thereof made on transparent paper is in the possession of Mr. Goldstuecker. —

The fifth and last manuscript of the Vedadipa brought to Europe, is extant in Paris Bibl. nat. Dev. 206. It is a very recent, imperfect and most incorrect copy, very likely copied from the same incorrect mspt of Fort William, which has been used by the second scribe of A and for the last part of M for want of time I have collated it only for the first 4 adhyâyas (= P.) A fragment of this copy from I, 8 - II, 4 incl having been copied in chemical ink by Dr M. Mueller is now in my hands and having been impressed on transparent paper also in the hands of Mr. Goldstuecker. —

III. 1. The *Anukramanî* made by *Kâtyâyana* in 5 adhyayas. E I H nr. 965. Samvat 1650. nr. 309 (a recent copy out of the collection of Colonel Martin). Bodl. Wils nr. 20 (likewise a recent copy). —

A most excellent *paddhati* of this work, made by Pandita Çrî *Halâkhya*, is exstant Chamb nr. 38. The conclusion (from XXXIX, 2) is wanting. —

2. An *anuvâkânukramaṇî* is annexed to the former in E I H nr 309 —

3. The beginning words (pratikâni) of the Adhyayas and the Kandikâçatas are enumerated from the Mâdhyandina-Çâkhâ in the *Rishitarpanam* Chamb 606b. 735. —

IV. *Kâtyâyana's Prâtiçâkhyasûtra* in eight adhyâyas Chamb. nr 35 Samvat 1650 — *Uvaṭas* commentary thereof, called *Mâtrimodaka* Chamb 454 (Samvat 1650) E I H 593 —

B The *accentuation* of the *Vâjasaneyî samhitâ* is in general the same as that of the *Rik* Sanhitâ, besides some particularities regarding the *Svarita* —

1 At the beginning of the verse the *unaccented* syllables, till the first accented one, are denoted by horizontal strokes beneath them परमे. पृथिविसत् अन्तरिक्षसत् हैमन्तशिशिरौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ

2 The *udatta* is denoted by an horizontal stroke beneath the preceding *unaccented* syllable, and by a perpendicular one above the following *unaccented* syllable नृपदम्. either of these strokes being of course wanting, if there is no preceding (पाति') or no following syllable (नृपत्) or if the preceding (ये. पाति) or the following syllable (नृपयोर्याम्. मन्तो ये धनम् पर्णा न वेरनु पुत्वा हि ये नवाधास) is an accented one — The perpendicular stroke is changed into an horizontal one, if the next following syllable is accented नृपद् य —

3 The *svarita* has various forms *a* at the *beginning* of the verse before an unaccented syllable कोऽसि — before an accented one 1) before an udâtta गोऽसौ यं 2) before a svarita द्यौ स्वे — if it stands alone द्यौ —

b *after* an *unaccented* syllable before an unaccented one आस्येन (आस्येन in the Kânva Çâkhâ) — before an accented one 1) before an udâtta आस्ये या साम् (आस्ये यासाम् in the Kânva Çâkhâ) 2) before a svarita? (I do not remember having found an instance of this case) — at the end आस्ये —

c after an *accented* syllable I) after an udâtta before an unaccented syllable परमे व्योमन् — before an accented one 1) before an udâtta पुरस्तात्स्वर्ज्योतिः 2) before a svarita? — at the end परमऽ स्वे — II) after a svarita before an unaccented syllable द्यौ स्वरास्ति — before an udâtta or svarita? — at the end द्यौ स्व —

I proceed now to offer my humblest thanks to those noble Patrons of sciences by whose united assistance alone I succeeded in bringing forth this edition I owe them to the Illustrious *Royal Academy* of Sciences *in Berlin*, by whose liberality I was enabled to search through the splendid collections of San-

skrit manuscripts exstant in the East India House, in the Bodleian library and in Paris: I owe them also to the Nestor of Sanskrit philologists, the celebrated Professor *H. H. Wilson* and to the Rev. Dr. *W. H. Mill*, who both, with equal benevolence and kindness, granted me the most liberal use of their excellent libraries. I owe them finally to the Honourable *Court of Directors* of the *East India Company*, under whose most generous patronage this edition is to be printed. To requite all these most undeserved favours, I promise all possible energy and incessant activity, the most diligent care and accuracy in order to bring this edition to a speedy conclusion and a good one. May it be so!

Berlin February 1849.

The Editor.

SYNOPSIS

OF THE VÂJASANEYI-SANHITÂ, THE ÇATAPATHA-BRÂHMAṆA, AND THE KÂTYÂYANA-SÛTRA. VARIOUS READINGS AND CORRECTIONS OF THE PRESS

Adhyâya I k १-४ are explained in the Çat. Br १,७,१,१-२१ and quoted by Kâty. ४, २,१-३४ k. ५-३१. - Ç. १,१,१,२-३,२,१८. - K. २,१,११-७,१०.

1) श्रीरामो जयति M श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीमदनन्तगुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः । श्रीमत्साम्बमूर्तिर्दक्षिणामूर्तिर्जयतितराम् । श्रीरेणुकामार्तण्डवासुदेवश्चिरञ्जसपारिक्षपकुलदेवताभ्यो नमः ॥ विचार्य सर्ववेदान्तैः संचार्य हृदयाम्बुजे । प्रचार्य सर्वलोकेषु व्याचार्य शंकरं भजे ॥१॥ पद्मपादो विश्वरूपो हस्तामलकतोटकौ । अद्वैतदीक्षागुरवः साचार्याः पञ्च पान्तु माम् ॥२॥ नारायणेन्द्रपादाब्जं विश्वेन्द्रचरणाम्बुजम् । नृसिंहेन्द्रपदाम्भोजं कैवल्येन्द्रपदाम्बुजम् ॥३॥ एतानि पद्मरत्नानि चत्वारि हृदयाम्बुजे । मामकीनि प्रकाशयन्तां भक्तिमुक्तिप्रसिद्धये ॥४॥ प्रणम्य B 2) विलोक्यौग्रटमा° M. 3) व्यतान्° P. 4) °सामर्थ्यादधिरूपां मूर्तिधियां B 5) वाजसनि° कर्णास्तत्र विद्यतऽइति तदपत्यमिति वा वाजसने° P. 6) तं मध्यन्दिनवेदं M. B. 7.) वैफल्यात् M. by a second hand. 8) °पदार्थ° B पदार्थस्तानायावरूपकं P. 9) बोद्धव्यं B. 10.) वक्तव्यानि B. 11.) प्रतिपदिने B. 12) °पमन्यन्वाधा° B. 13.) यत्पत्रं B. 14.) क्रियापदस्याकाङ्क्षितार्थो° B 15.) शाखालमधू° B 16) °नीपमतियिवन्धु° B. 17.) °पादधिहेतुभूतं B 18) तीव्रपायेन P. 19) घातुको B. पातको P. 20) व्याकरणास्वरप्रक्रिया लिख्यते B. 21) शिटस्वरवलीयस्त्वमिति B. 22) यास्कोक्तेः B. 23) स्वरः पूर्ववत् B 24) निपातत्वादुदात्तः B. 25) च णिच् B. 26) नञ् the mspts. 27) एकादेश is wanting in A B. P. 28) काप्रत्ययः B. 29.) तत्पुरुषत्वे B. 30) पां तांततामः B. 31.) °रू सलोपश्च B. 32) उद्भूतया B. 33) तिर्यगुणापां घा B. adds 34) °यत् कृत्वाद° B. °यत्तयोद° P. 35) मन्देऽग्नौ B. मन्दोमे A.

P. 36) °दृशेविद् B 37.) दधिविशेषस्य the mspts 38) का° - °दायेति is wanting A. M 35 [sic!]) अन्यथा is wanting in all the mspts 36) ह्ना B. प्ना धातुपा° २, ४४ 37) °ह्नविरोध° B. 38) किंचिद्वा° B. 39) व्रीहिं स्पृशेदिति P. 40) वालकेभ्यः A. 41.) is wanting निघ° २ ११ 42) °चारणापूर्वकं B. 43) The second स्रविष्कृदेद्धि is wanting in A B 44) °शने श्यन्विकरणः [पा° ३.१.६१.] व्यत्ययेनात्मनेपदम् B. 45) °धातुकऽइति दीर्घ ईट् बहुलं छन्दसीति [पा° २ ४ ७३.] शपो लुक् । ग्रादेशप्रत्यययोरिति [पा° ८ ३ ५९] षत्वम् B 46) °नादिका B 47.) सेयं B 48) °तेन सपर्यते B. 49) ग्रन्तःस्थितस्थेपद्रक्तवर्णास्य B. 50) सेयं B 51.) तदेतद्दि° B. 52) संबुध्या° B 53) °त्वाद्धोत्रत्वम् B 54) प्राशित्रप्रहरिणा B. P. 55) I have not met with this rule in the Kâtyâyanasûtra. मूलादुपवेषं करोतीति B 56) धृ° - च is wanting in A. M 57) नाशकररक्षो° P. 58.) B adds स्कभ्नोतिः स्तम्भनकर्मा लोकस्य स्तम्भनीः 59) °सयवनीया B. 60) समं वि° the mspts of Kâtyây. 61) ग्रप्यमा° B 62) सोऽत्र मा भूदित्यर्थः B. 63) दिवि नाको नामाग्निः रक्षोहेति नामकः स्वर्गस्थोऽग्निः B 64) °यानि P. 65) प्रकरणादीनि Kâty mspts 66) निपात्य B P. M 67.) निपाद्य B. 68) शाला is wanting A. शिता P. 69) मियो मल्लितमेतस्या भूमेर्यत्कृष्णं देवयजनं चन्द्रे स्थापयाम इति मनसि निधाय स्थापयामासुस्तत्कृष्णवर्णमद्यापि B 70) रक्षति B. रपाति P. 71) यत्ने B P. 72) विदितव्यं P 73) मृन्नूप B M. —

The first 72 pages have been printed and corrected during my temporary absence from Berlin this accounts for the numerosity of orthographical and typographical errors *Read* ऽइति or ऽइत्य° pag 2, lin 7 11,20 12,13. 14,20 15,23. 19,12 17.23. 20,20 21,20 22,13 24,7. 19 20 23 25,10 26,13 29,2. 33,18 *Read* pag. 1 lin 1. भाष्यं वि° 4 व्रह्मप°. 2,10 पडुत्तर°. 3,2 वे. 3 यत्रं°. 12 दोहनाद्दू°. 23 क्रियाप° 4,1 संन°. 10 घ। 17 °तेति 5,13 °स्य वप्रू°. 6,16 मध्योदात्तं 7,13 °स्मिन्निति 8,22 ज्यं म° 9,15 ऽएव. 25 °छोधक°. 10,8 °गाb सो° and व्याb रे°. 12 ऽउत्त°. 15 and 16 त्वया उ-

न्धा मया च पृदा" 11,10 ऽऽद्दमहामिति वेति. 15 °ज्ञन्नन 12,21 °त्र स्यि°. 25 त्ता° [= ३ १२] ग° 13 3 यो 21 त्ता (36) 23 व्रीहि°. 14,4 क्रु क्तृ°. 9 ऽङ्ग 16 °त्याह् वाह्° 15 6 यहूणात्ता°" 19 च्चाb ई°. 16 7 °त्यऽऽइति । उप° 20 ऽग्रयं पवतऽऽए° and °मिति 18,17 पातितम्' 19 प्रतिगृह्य. 19,8 °त्तत्र ति° 20 6 मनु° 9 °र्यन्ते 12 तत्र श°. 13 संया°. 25 हविःप्रति°. 21,2 पाति°' 13 °व्यादb 22,16 °धाये 23,1 °ज्वाल°. 24,5 प्रत्यु°. 8 °नाशिले. 25 14 ऽऽद्द° 29,19 मन्त्र°. 30,1 °त्रेपा. 2 त्रेष्टु°. 31,19 दात्री. 32,18 वाजि- धाये 34,16 °श्र°. 20 सादि°. 23 °ति देवायुवम्] 24 ऽश्रुद्धः पराङ्घानितदिदं. 35,2 शं° and °घ 9 देव 13 °हे —

Adhyâya II k. १-६ are explained in the Çat. Br. १,३,३,१-४,११ and quoted by Kâty. २,७,१८-८,२०. k ७-९. - Ç १,४,५,१-७ - K. ३,१,१३-२,२. k. १० ११a - Ç. १,८,१,४१ ४२. - K. ३,४,१८-२१ k ११b-१३. - Ç. १,७,४,१३-२२ - K. २,२,१६-२१. k. १४-१९a - Ç. १,८,२,४-३,२७. - K. ३,५,२-६,१९. k. १९b is not yet found out in the Çat. Br., is quoted by Kâty. ३,६,२१. k. २०-२८ are explained in the Çat. Br. १,९,१,२०-३,२३, and quoted by Kâty. ३,७,१७-८,२२. k. २९-३१. - K. ४,१,७-१५ k २९-३१ - Ç. २ ४,२,१३-२४ k. ३२-३४ being not yet met with in Ç.

1.) इध्मपुलकस्य B 2) ईपसो लो° B P. 2a) See कात्या° २५ २ ७ 3) श्रु- तिकया B P. 4) °नभूतस्य B. 5) °दिन्द्रस्य वा° B 6) श्रावृत्य वेदिं ब° B. 7) कृत्वा स्थालीपूर्वकमिति B. The word स्था° is wanting in the mspts of Kâty 8) ध्रुवाणीमानि B 9) मन्त्रिति B. 10) दक्षिणेन क्राम° B. 11) स्था- नानियुक्ता B स्थानाद्युपयुक्ताः P. 12) धनवतस्तथास्मान्य° B. 13) एकैकशः B 14) पटवत्ते once only P. °त्तं B 15) अतः परं प्रकृत्यत्तमार्पम् B 16) B. adds उपयोगं करोति 17.) प्रथममिति । यं परिधिम् । त्रिष्टुब्विराड्रूपा । एका- दशिनस्तयोऽऽटकाश्च प्रथमः । आग्नेयी B 18) नक्तम् the mspts 19) गुणो पा- देश B 19a) is wanting निघ° २ ७. 19b) is wanting निघ° २ २०. 20) B. adds उत्तरार्धेन परमेश्वरप्रार्थना 21) यज्ञप्रयोगे B 22) उपसर्गाणामग° B. 23) संबन्धः the mspts. —

Read· ऽइति or ऽइत्य° pag. 36 lin. 17. 41,3. 44,1 23 47,5. 48,19.23.

50,1 twice. 51,21. 52,19.20 twice. 54,15. Read: pag. 37 lin. 12 °ति दा°. 39,8 ऽश्रभि°. 11 -इव. 14 श्रभिनि°. 40,1 ऽउत्त° and जुहूः A. M. 9 °म्राड्ये°. 41,1 °धात्तु. 20 °ति या°. 42,8 ऽएत°. 13 °ति नि°. 43,10 °ज्ञानात्. 17 [क°. 44,2 दानादि°. 9 °ज्ञ्छ स°. 12 °तेर्गति° and क्षिप्र°. 45,5 [क°. 47,6 ज्वालया°. 48,8 एव भा°. 13 कृविर्दा°. 49,13 मनुष्यो. 50,5 ऽइमं. 22 सम्मह°. 51,4 स-मङ्क्. 52,12 स्वः. 15 क्रमणां. 19 श्रस्मादन्नादिति. 55,16 पितृन्प्रति. 56,2 ऽश्र-सवः. 10 °धर्तु°. 16 कुमारं. 21 स्रक्. 57,19 श्रग्ने. 58,10 °स्वान्पर्यस्वान्. 21 गातुमित्वा गा°. —

Adhyâya III. k. १-८ are explained in the Çat. Br. २,१,४,२७-३० and quoted by Kâty. ४,८,४-६; १३. k. ९-१०. - Ç. २,३,१,३१-३८. - K. ४,१४,१४-१५,११. k. ११-४३. - Ç. २,३,४,१०-४,१,९. - K. ४,१२,१-२३. k. ४४-५०. - Ç. २,५,२,२१-३,११. - K. ५,५,१०-६,३८. k. ५१-६१. - Ç. २,६,१,३८-२,१७. - K. ५,९,२१-१०,२३. k. ६२-६३ have not yet been met with in Ç. they are quoted by K. ५,२,१६-१७. —

1.) प्रेक्षावन् A. M. 1a.) कूर्पति in the निघ°. 2.) ककुत्हः in the निघ°. 3.) क्षयन्तो B. P. M. 4.) यद्वा—मुनयः is wanting in B. यद्वा श्रप्नवानृषिः श्रप्नवानः प्रभृतयो P. यद्वा श्रप्नवान्प्रभृतयो A. M. The तत् is my coniecture. 5.) पञ्चमानाख्येष्वर° B. 6.) समुत्पन्नि B. 7.) °जाजातमिति B. See शतपथब्रा° ३.३.३, २. कात्या° ७,८,८. 8.) B. adds धनवत्यो गावः. 9.) वारेटे M. 10.) विश्रम्भणा the mspts. 11.) सुष्ठु प्रांशु B. 12.) दशा° - °टू is wanting in B. 13.) श्रतस्मिंस्त° A. M. 14.) मन्त्रिन् is against the accent. See पा° ६.१.१९७. 15.) श्रविलम्बितकारी M. श्रविलम्बकारी B. 16.) सेवने B. 17.) सेवसे सेवनं B. 18.) धनदानं B. 19.) जपति B. जपे विनि P. जपेति A. M. 20.) व्याहृतित्रया° B. 21.) °पाग्निं गच्छति B. 22.) शम्भुदृष्टाः B. 23.) °वन्धिर° the mspts. 24.) निर्मितानि मेषमेष्यादिरूपाणि B. 25.) ऐन्द्र - °कोऽत्र is wanting in B. 26.) ग्रुम्नमिति?? 27.) पिण्डन्तो B. 28.) instead of का° - त्य इति B has: का° [५.५. ३०.३१.] श्रवभृथेति जायापती स्नात इति. 29.) °प्रणाश्रू A. M. 30.) °स्मत्कृतं B. 31.) निरन्तरं B. 32.) घसादि° the mspts. 33.) B. adds स्तुवीमहि. 34.) °त्या-

ंसति B 35) एप A.M 36) यb ह्निनस्ति is wanting in B 37) एप इति the mspts of Kâty. 38) गोत्रयाम B 39) कर्कव्यादिः B 40) वा is wanting in the mspts of Kâty. 41) स्त्रनार्य B 42) °मेवा°? 43) °नपेत्त° the mspts of Kâty —

Read ऽइति or ऽइत्य° pag 61. lin 9. 63,9 17. 64,12 16 17. 65,15. 67,12 68 5 70,7 71,9 87,8 — Read· pag 59 lin 21 [क°. 60,20 °च. 61,18 °त्यतः? 63 2 प्रासवान् 64,9 °ञ त्रिं° 25 [क°. 65 15 ऽजग°. 66,9 ऽयीऽङ° 11 °त्तोऽग्र°. 67,2 ऽएतेऽश्रा°. 11 °ग्री त्रि°. 68,4 °मांत्ते 22 विभुव°. 69 9 °न्योनया 12 द्वीमि 19 °दा च°. 70 1 यन्मे 2 °त्यानि 71,14 ऽअस्य. 72 7 । तानि यथा । 8 ऽश्रात°. 9 ऽग्रामि°. 10 °मण्डः. 25 °माहू°. 77,17 विनियु° 79,8 ऽग्रभि°. 24 पृग्रू° 82,1 विश्वतो 84,21 [निघ° २ 87,5 पुनह°. 12 °ग्नेति 89,7 एव क° 92,21 पितृ°. 93,3 °च्यकल्°? 94,2 प्रडाने°. —

Adhyâya IV k. १-१० are explained in the Çat Br. ३,१,१, ११-३,४,१०. and quoted by Kâty. ७,१,३६-२,१२ —

1) is wanting in B P. 1a) against the accent 2) °त्त्य अग्रजकधीत स्नानधास स्नानवस्त्रं स्नातो वस्ते यत् स्नातावस्यं वासोऽत्र धौतं विचिकित्सेश B °त्त्य स्नानधास° स्नानवस्त्रं स्नातो वस्ते यत् वाऽनीत्र° M 3) अक्रनत् M अनुत् A O 4) यत्र श्राश्रिताः B 5) प्रयनिर्वाचेन B 6) मुक्ताकृत्ततधिमा° B. and the mspts of Kâty 6a) यत्रायानिठमानि the London-Mspt of the Taittirîya Sanhitâ E.I H 1702 7) मेघलादेवत्यं B 8) ऊर्णावत् मृदाः B 9) सोमयज्ञा° B 10) त्रिवली यश्चवली B 11) मीनावस्थि° B. मीनापस्थि A M. 12) °ता सुत्यताः सत्यो B 13) कान्तिपु B 14) वन्दिनुमपोग्यात् B 15) निरु° ७ १९ [२०] 16) दानस्याग्र° B. 17.) मार्गान्यातु?? 18) मार्गान्यातु M. 18a) the accent requires श्रावर्तयतु 19) प्राप्य MM. 20) श्रोण्यौ in the निघ° 21) against the accent. 22) °दर्शिनम् MM. 23) ग्योतते MM. ग्योतयते M. 24) MM adds ग्रमतिरमामयी मतिरात्ममयीति यास्कः [निरु° ६.

१२.]. 25) See उणा° 8 १8६. 26) सविमा MM I do not find this passage in the Amara-Kosha. 27.) °पयं दृष्ट्वा स्वीकुर्वन्तं निराकुर्यादिति MM. 28.) ह्मा MM. 29) the निघ° reads गौर्ग्मा ज्मा ह्मा क्षा क्षमा 30) यज्ञमानसमीपे the mss of Kâty 31) तत्साम्यात्प्रजा° MM 32) तेन परमः पशुः in the Çat. Br. 32) (sic!) against the accent. 33.) वरिमा । द्युलोकोपमानम् MM. 34) नेत्रत्रमारोह MM. 35) कनीनिकां MM. 36) त्रायते इति पुत्रः A. 37.) शाम्ये MM 38) °मूलाया° the mss. of Kâty. उक्तां सूत्रादिना बद्धां वेजू तन्तु-संताने marginal gloss in M. 39) MM adds वर्धयतीति. 40) मल्हीनां J. 41.) कृणु व्रतं is wanting in J. 42) तनूः J. —

Read pag 98 lin 10 °वामो° 102, 14 रिति [पा° 108, 19 °ति ब्रू° 115,7 अनु ख्या°. 116, 18 °प्रुनाज°. 119, 9 °ग्राज्ञमा° 123, 22 धामा° —

Adhyâya V. kand*ik* १-३० are explained in the Çatap. Brâhm. ३, 8, १, ? - ६, १, २६. and kand. ३५-8३ Çatap. Brâhm ३, ६, ३, ७ - 8, १६. — kand. १ is quoted by Kâtyây. ८, १, 8. - kand. २-8 are quoted by Kâty ५, १, २८ - २, ६. - kand. ५-८ by Kâty. ८, १, १? - २, ३८. - kand ?-१३ by Kâty. ५, ३, २० - 8, १७. - kand. १8 - २६ by Kâty. ८, ३, २? - ५, ३२ [kand. २२ by Kâty. ६, २, ८.] - kand. २६. २७ by Kâty. ६, २, ८ - ३, ११ - kand. २८ - ३२ by Kâty. ८, ५, ३५ - ६, २२. - kand ३३. ३8 by Kâty ?, ८, २२ - २७ - kand ३५ by Kâty. ५, 8, २६ - kand ३५ - ३? by Kâty. ८, ७, २ - १?. - kand. 8० by Kâty ८, २, 8. - kand 8१ - 8३ by Kâty ६, १, ३ - २१. —

1) विनेव नुधया MM 2) °भैवायुप्र° M. 3) द्वितीयतृतीयावेकादशाणी MM. 4) °शास्त्येन्यमज्ञता B 5) according to the accent, which is the same in A. B. C, व्रतपास्त्वे may be the locative of an abstract, see ३. ६३ सुप्रजास्त्वाये, but A (the Pada) divides it, as well as Mahîdhara does, in two words Mahîdhara's interpretation requires, that the second व्रतपा, be accented as Nominative व्रतपाः, not, as it is, as Vocative. 6) सर्वतः चिराव° MM. 7.) against the accent 8) °यती A. सति MM. 9.) °प७ करोति the mss. of Kâty. 10) °दिर्मिल्लेपूय्यते MM. 11) कोणास्तत्र प्रदेशेन MM. 12)

गुल्गुलुसुग° the mss. of Kâty. 13.) सर्वद्रष्टो MM. 14.) सर्ववेदोता MM. 15.) यद्दिदं A. the passage is quoted from the Mâdhyandinaçâkhâ. 16.) ज्ञानबला क्रिया MM. 17.) समूढमज्ञातमकृता° MM. 18.) against the accent, for रोदसी is Accus. 19.) °शब्देनान्नाप्यवरूर्याणि वसूनि MM. 20.) against the accent: for देवश्रुतौ is Nom. 21.) °स्येऽभिम° the mss. of Kâty. °स्येऽत्र MM. 22.) विस्तीर्णा वा MM. 23.) गायत MM. 24.) °तोत्तरत स्थूणां पू° the mss. of Kâty. 25.) बहु कृत्वा आवृत्या A. MM. 26.) भ्रेष्ठसं° A. 27.) विस्तृतवाश्च A. 28.) the Nirukti reads बलो वृ°. 29.) वलगान्प्रखनन् A. MM. 30.) °त्यवमर्श° the mss. of Kâty. 31.) तान् नुपरि A. 32.) अधिषवणफलके? 33.) but the text reads आपृणा! 34.) wanting in A. M. 35.) ह्रेयमानेनानेन A. 36.) कुडावदावर्णा M. कुडयवदा° MM. Read कुड्यवदा°. 37.) against the accent. 38.) Read तारस्वरेण with A. M. 39.) °त्युद्धृता° A. 40.) आमित्रः A. 41.) °द्रापतीति श्रुतेः M. °द्रायेदित्युक्तेः MM. 42.) प्राजाहित A. 43.) कृती छिद्रने is a marginal gloss in M. 44.) यहती° - तृच् is a marginal gloss in M. 45.) °स्नान MM. 46.) आपू व्याप्तौ marginal gloss in M. 47.) कर्मण्यपीति केचित् marginal gloss in M. 48.) स्रुह्रतेः? 49.) स्वाहा - °स्तु is wanting in M. 50.) ऊह बहु यथा तथा is wanting in M. 51.) हुतमस्तु M. 52.) विसंसितुः MM. 53.) Here ends a great lacuna in A beginning from °धीन्यन्नानि in the explanation of kand. 37. 54.) see the fifth note. —

Read: 145,4 उपसर्गाद्ग°. 152,3 क्षीणां. 153,21 सगराः. 154,18 °कमुद्र°. 156,16 अस्कं. —

Adhyâya VI. kandik. १-३७ are explained in the Çatap. Brâhm. ३, ७, ३, १-३, ४, २४. — kand. १-२२ are quoted by Kâtyâyana ६, २, ८-१०, ५. (kand. ६ being quoted by him ८, ८, २६.), and kand. २३-३७ by the same ८, ३, ७-३, ४, २०. —

1.) च is wanting in A. 1[sic].) वद्पावस्थानं A. वदुपरि घास्थानं M. तदुपरि यवस्थानं MM. 2.) उपरेणाधोऽधोभागेन पृथिवीं M. अपरेणाधोभागेन अयटप्रदेशेन पृथिवीं MM. 3.) तत्कारश्छन्दसो A. 4.) °धिनीः A. धिन्याः MM.

5) श्रविश श्रनिशशा° - °विश A. श्रविश stands alone in M. and MM. 6) श्रनर्वा प्रेत्यस° A. श्रनर्वा - श्रुतेः is wanting in M. 7.) °व्यापनुत्ते M °व्याप्यनुत्त्ये A. 8) श्राधारानादार्यो: A. श्राधारानद्यो: M श्राधारादर्यो: MM. See धातुपा°. २६ २७. in Westergaards Radices linguae sanscritae 9) मृतं A. 10.) °ज्ञमानन्नपा श्राभ्यां मन्त्राभ्यां MM. 11.) स्थानात् is wanting in A. 12) इतिकार° MM. 13) रसो दुवापः the mss. of the Çat. Brâhm. रसोऽस्मादुवापः A. रसात्धुवापः MM (this mspt reads constantly त्थ instead of ड) 14) स्वतृत्यर्थ MM. 15.) against the accent and the Pada उप is a praeposition reigning the Locative. 16) सोमं is wanting in A. 17.) °र्यरितिप्रणीते MM. 18) Yâska reads धीसादिनी वा धीसानिनीति वा. 19) against the accent नपात् is Vocative. 20.) कार्षिः कृष्यतऽइति कार्षिः MM. 21.) श्रापः MM. 22.) बहुमाननामान्विता A. 23.) रायो M. 24) Pâ*n*ini reads वच उम्. 25) the mss of Kâtyây. read ऽल्पाऽश्रूनवधाय. 26.) ऋतं । यह्व । in the Ja*t*âpâ*th*a. —

Read: p. 161, 17 इति क्तप्रत्ययः. 163, 12 गुणैर्°. 14 वीतो. 164, 5 °वेत्यर्थः. 17 रमय. 168, 11 देवेषु. 171, 8 ऊर्धनभाः 174, 13 गुद°. 178, 21 निहृट ३. —

Adhyâya VII. ka*nd*. १-४८ (with the exception of ३२. ३७. ३८. ४०.) are explained in the Çatap. Br. ४, १, १, १-३, ४, ३२. — and are quoted (but in different order) by Kâtyâyana १, ४, २३ - १०, ३, १०.

1.) श्रीमरसिंहो जयताम् । श्रीमद्वत्सत्रषेः (!) कुले समभवडलाकरः (!) पण्डितस्तत्सूनु(!) फनुसंज्ञकः समजनि श्रीविश्वयोर्भाजनम् तत्पुत्रस्तु महीधरः समलिखन्मन्त्रार्थ (°र्थं cod.) मैत्रे पुरे स्वीयज्ञानकृते तेनो (!) तनुतां सन्मङ्गलं श्रीपतिः ॥ उव्वटेन कृतं भाष्यं माधवं काण्वशाखिकम् । विलोक्य देऽश्रनुसरन्महीदासोऽलिखत्स्वयम् ॥ निजबोधाय शिष्याणां पाठनाय च (व cod) तुष्टये । श्रीमल्लक्ष्मीनरहरेर्भक्त्यैकृपावतः (°क्रियावतः cod.) ॥ षष्ठे M. 2.) Read °मंमुभ्यां खण्डाभ्यां पूतः MM reads गाण्डाभ्यां. 3.) The Dhâtupâ*th*a २७ १७. reads श्रमू 4.) सं-

गमृत MM. 5) का° १. ६. ३. 6.) °सोमपातः A. °मया श्रुतः MM. 7.) प्रयः is wanting here in the mss. of the Nighaṇṭu, but maintained by Devarâjayajvan. 8.) गवाह्निकादिःकादिना MM. 9.) °तम् काशयति वा इमं इति A. काशयति प्रकाशयति वाउमयं इति M. काशयति प्रकाशयति वाङ्म इति MM. 10.) this rule is here wanting in the Kâtyâyanasûtra. 11.) वैश्वदेवी वत्सा- ऽदृष्टा A. M. 12.) ततनं A. M. MM. 13.) वर्तमान° A. M. 14.) रायो भूयो A. 15.) कथं ज्ञायते । M. कथं ज्ञाता यतो A. 16.) this root is wanting in Pâṇini's Dhâtupâṭha. 17.) वसूनीनाः is wanting M. MM. 18.) the Nighaṇṭu reads ध्यापः. 19.) ?. 20.) °छिन्ना कल्मिकथेपर° M. कल्मिकन्नेनाशर° A. कल्मि- कात्रेपर° MM. 21.) पर्याप्तमतिं is wanting in M. but see १२. २८. °प्तमतिपूर- क° MM. 22.) 23.) against the accent. श्रां is a praeposition belonging to the preceding Locative. 24.) °नमधस्या° A. °नमवस्या° M. 25.) का° १०.७.७. 26.) तद्रूपाय - °ज्ञीवनं is wanting in MM. 27.) there is wanting a verb for these Accusatives. 28.) इदृशब्देन ऊर्क्शब्देन च ?. 29.) वाचननीया A. वा- चनीया MM. श्रविता° - °स्कोतिः is wanting in M. 30.) °स्तव शर्मणि सुखे निमित्ते A. M. MM. 31.) वण् MM. See Pâṇ. ३. २. ६२-६४, where the affix is called ण्वि. 32) कण्ठमह° MM. 33.) दीर्घादृटि - °सिकत्वं is wanting in MM. 34.) तु is wanting in M. MM. 35.) 36.) against the accent. 37.) राजन्या- मात्या°? 38.) मीञ् धातुपा° ३१. ४. 39.) the Nirukti ७. २० reads देवो दाना- द्दा दीपनाद्वा. but in the second recention (that, which is followed by Prof. Roth in his edition of the Nirukti) ७. १५ it reads देवो दानाद्दा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा. both times differing from Mahîdhara's reading. 40.) सूर्यादित° A. MM. 41.) the different division of this verse, made in the text, follows the arrangement of the Anukramaṇî. 42.) त्र्येस्तामनुपागतास्ततस्ते स्वे MM. 43) against the accent and the Pada. 44.) °संधाने MM. —

Read: p. 187, 13 निष्क्रमणामिति and निष्क्रामेत्. 190, 20 इन्द्रवो. 196, 4

विश्वेः. 12 विश्वेदे॑वे°. 199,3 यूपशकलं. 206,25 °गतछ सुतं 211,5 °त्पलायना° 23 °ह्वियतऽइति. 213,17 द्वितीया°. 215,20 स पितृमतः 216.9 °प्रतिप्रस्याता°. —

Adhyâya VIII kand. १-६० are explained in the Çatap Brâhm. ४,३,५,६ ६,२,२४, with the exception of kand. ४७-५० (see Çat Br ११,५,३,७-११.) and ५४-५९ (see Çat. Br. १२,६,१,१ foll.)· the kandik. ६१-६३ have not yet been met with in the Çatap Br — kandik. १ is quoted by Kâtyâyana ३,३,१५-२१. - kand २-१० are quoted by Kâty. १०,४,४-७,३ - kand. ११-२७ by the same १०,८,१-३,३. - kand. २८-३२ by the same २५,१०,७-१८. - kand. ३३-५३ by the same १२,३,१ १३,४,२० (but in different order). - kand. ५४-६३ by the same २५,२,८-३. and २५,६,१-३. —

1.) धारातो - °यद्वं. These are the very words used by Yâjnikadeva in his commentary on this passage of the Kâtyâyanasûtra M. and MM. omit them M. reads only: विछिद्य पुनरादित्य°, where as MM reads विछिद्य तयैव पुनरादि°. A reads erroneously पुनतयैवरादि° instead of तयैव पुनरादि°. 2) चतुर्यमायातीतं MM. 3) The Pada reads आशीर्दैत्याशीः। दा। 5[sic!]) चनः is wanting निघ° २ ७ 4) against the accent. 6) अग्नाऽइ (sic!) B first hand अग्नाऽइ (sic!) second hand अग्नाइँऽइ A (the Pada) अग्ना३ऽइ C अग्ना३ऽइ पत्नीवन् the mss. of the Çat. Brâhm Read अग्ना३ऽइ. 7.) उक्थानि - तदेतानि is wanting in MM. 8) but the Pada reads अक्त। 9) but the text reads the first time निचुम्पुण as Vocative, not as Imperative and the second time निचुम्पुणः as Nominative, not as Imperative The interpretation here given by Mahidhara is quite different from that proposed by him at ३,४८, where the same verse is occurring 10.) गर्भैरसमयमादायेति द्विः समवदायाधर्युणा MM. 11) सोमदृशो A.M MM 12) वर्पयैकपद्युतां is wanting in MM. वर्पेमेकप° A. M. 13) गौतम° MM. 14) अत्रास्मिन्योज° A 15) I have not yet met with this rule in the Kâtyâyanasûtra 16) see वोपदेव° ५ २५. 17.) पवति A. पव M. MM. 18) कुरुसुति°

M and Kâtyâyana's Anukramanî on the Riksanhitâ कुरुमुनि MM. कुह-स्तुति (or °स्मृति?) A and Kâtyâyana's Anukramanî on the Vâjasaneyi-Sanhitâ. 19) against the Pada and the accent. 20) यथा in the Pada but यथा in the Sanhitâpâtha: see १२. ८५. and Çântanâcârya 8.१५. 21) नि-यदेश° A MM निया° M 22) दर्शनशीलं M देवनं शीलं A. 23) °मोधान्तरे the mss of Kâty 24) °ध्यस्तं MM. 25) तव एतानि एतादृशान MM. 26) शास° Anukram श्यास° A M श्यावास MM. 27.) शास° Anukram. and A. सास° M श्यावास° MM. 28) मधूलमानां B. 29) पर्यपत्यो A. 30.) but not in the निघ° ३ ३ 31) बृहत् (Pada) belongs to द्रुपम्. 32) यज्ञमानामात्य-स्तुति° A MM 33) स्थाने M. स्वाहा प्रजा° - परमेष्ठिने is wanting in MM. 34) संकलितो M. 35) सातः A. MM. प्रातः M. 36) the mss. read प्रोक्ष्य-माणाः at the beginning of the next verse, but the Anukramanî and Mahîdhara join it to this verse, which is required too by the sense. 37.) जग-त्संस्कृतिविशिष्टो विभुः तदा विष्णवे MM. 38) the mss read सन्नः at the beginning *of the next verse see note36 39) भवत्यर्थ A. M. 40) M. adds* इति वेददीपेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः । श्रीरामायनमः । नमः कृष्णाय । MM adds इ-ति श्रीमन्महीधरपण्डितविरचितमाध्यन्दिनिशाखीयसंहिताभाष्ये वेददीपाख्येऽष्ट-मोऽध्यायः समाप्तः श्रीसांबसदाशिवो जयतितरां ॥

Read p 219,21 विष्टिः. 23 चनेति निपातः. 224,17 यादृ. 227,11 १४॥१६॥ must form a new line. *The text of the sixteenth verse is the same as that of the fourteenth.* 228,13 पविवाजस्य. 232,16 °सिपमथ मर्त्यमर्त्यकृत पुरुरु°. 23 तद्वायासिवं 242,3 त्रयम्. 246,10 सत्रऽद्धि° 17 छ-न्तसः°. 253,18 मनोहरे । 255,4 °विंशत्यनु°. —

Adhyâya IX. kandik. १-८० are explained in the Çatap.Brâhm. ५,१,१,१४-३,३,१२ and quoted by Kâtyây. १४,१,११-१५,४,१५. —

1.) भज्ञनीयानुग्रा° MM. 2.) त्रिधात्वात्तं A. 3.) दृस्तीति दृदेशे is wanting

in MM. 4.) विविधेन MM. 5.) किं भ्यत् A. यत् is used here in the sense of the greek ὅτι. 6.) against the accent and the Pada: संवाक् is a compound. 7.) तडि A. MM. 8.) °बद्धेन MM. 9.) °ज्ञावाबद्धः A. °ज्ञाबद्धः MM. 10.) स्यन्दमानः ? coniect. 11.) °रेण च तृचेन the mss. of Kâtyâyana. 12.) कर्म देवतातिः सर्वदेवात्तिल्तातिलौ च छन्दसीति (see पाणि° ५.४.४१.) देवश° A. कर्म देवतातिः तिलतातिलौ च छन्दसीति देवश° MM. 13.) इप्रति A. प्रति MM. 14.) सृप्रवन्तो A. सृप्यवन्तो MM. 15.) वैचित्ये the mss. and the Dhâtupâṭha २६.८१. Read वैचित्त्ये. 16.) °दद्रुल्यपि the mss. 17.) निःश्रेण्या MM. 18.) °पमुत्क्रमति (!) केऽमृता A. 19.) भवतु अस्माकं सवंशिन A. भवंतु अस्माकं संवंशिन MM. 20.) सरूस्तस्य च ऊतस्य A. 21.) see Çatap. Brâhm. १.५.२.१६-१८. 22.) ?°वांतदि° A. M. °वातदि° MM. O. 23.) परिचयविद्यः A. परिचरावद्यः MM. 24.) सुवतामित्यर्थः A. इन्द्रस्या° - °च्य पुत्रम् is wanting MM.

Read: 258,9 उपर्यु°. 273,4 स्तोममज्ञयन्. 12 पश्चात्स°. 275.18 °पेत्तमिति. 276,25 ग्रात्म°. —

Adhyâya X. kaṇḍ. १-३४ are explained in the Çatap. Brâhm. ५,३,४,१-५,४,२१. and quoted by Kâtyây. १५,४,२०-१०,१२. —

1.) असम्भवात् तदीयातपवर्पणादेरिति द्विः तदानीमातपर्पणादिर्निमि° MM. 2.) जलरागिद्रूपा O. जलरात्रिशिद्रूपा MM. 3.) वहूलीनोमाः O. °लीनां - अपयतीरिति वह्° is wanting in MM. 4.) धर्मे O. धर्मे MM. 5.) व्रवस्य O. श्रुतेः - जनयन्तीति is wanting in MM. 6.) Causativum from गुह् as रोपयति from रुह्. 7.) सद्गाता O. स उद्गाता - तृतीयपर्याये (at the end of the comment on k.11.) is wanting in MM. 8.) एक एक O. 8[!Read 9].) सूर्यश्च तदुदेति O. सूर्यश्चे तदा उदेति MM. 10.) पर्वतस्तस्य तः पर्वमरुद्यां त इति O. पर्वतस्तस्य अतः पर्वमरुत इति MM. see पाणि° ५.२.१२२. वा° ११. 11.) मो मा अर्हिं° O. मो मार्हिं MM. pag. 293,15 The çloka अग्नौ प्रा° is taken from Manu ३.७६. Mahâ-Bhâr. १२.६४०६ (where the reading is: °तिर्ब्रह्मन्नादि°). 12.)

but the text reads मयि' 13) Mahîdhara omits the अग्नि' 14) the Pada (and the Jaṭâpâṭha too) reads indeed only विशीत्ता, where as it divides the word सत्योत्ता in two parts सत्योत्ता इति सत्य। श्रोत्ता। 15) सुमङ्गलनामानतरमाका° O MM सुमङ्गलनामान नरमाका° A M 16) कात्या° १९ ६, २० 17) मध्यादिवचने O A M मध्यमैकवचने MM. 18) M and MM add इति वेददीपे रहस्यप्रचरकसौत्रामणीवर्णनो नाम दशमोऽध्याय 19) स्वाराणी M first hand —

Read 286 22 °णाभ्यामा° 288 23 °तिसृभिर्दश° 296 16 रश्मीन् —

Adhyâya XI kaṇḍik १ २५ are explained in the Çatap Brâhm ६, ३, १ १२ ६, ४, ५ (with the exception of kaṇḍik ४८ ७९) and quoted by Kâtyây १६, २, १०- ४, ३२ and १६ ६, ८ —

1) नमः श्रीगणेशाय। हरिः° M श्रीगणेशाय नमः। श्रीसावे प्रसन्न्। हरिः° MM 2) इयवाणि MM. 3) but the text reads प्रसुवाति 4) प्रसुवाति MM 5) कुलि° M MM 6) °नुत्क्रमय° the mss of Kâty and the Çat. Brâhm 7) पृथिवी is a gloss and wanting in the Çat. Br 8) अग्ने the mss अग्ने is my conjecture I prefer also to read आग्नेयी instead of आग्नेयी 9) °त्ये-नेन पिपडमधि° the mss of Kâty 10) °वृत्तये A 11) 12) against the accent and the Pada. 13) see in Westergaards Radices linguae sanscritae the Dhâtupâṭha २९ १० 14) Read with MM आग्नेयादि° 15) The Pada reads भङ्गुरवताम्। भङ्गुरवतामिति भङ्गुर। वताम्। 16) द्वि पर् ब्रह्म उपल दयते MM. 17) इता वायुमूर्धे MM. 18) पूर्वं अचो MM. 19) आरोग्यदात्रा A MM. In the following lines the disjunction of स्थानात् from आ is against the Pada and the accent. आस्थानात् is a compound see kaṇḍ. २१ 20) मनस्सन् M. मन्यास्न् A. Read with MM धारयन्तान् 21) अजाया नि पूर्वतो° M MM. आजाग्यानि पूर्वतो° A पूर्वं is my conjecture 22) We expect मरस्य before यज्ञस्य but the mss omit it. 23) इदणा कृता MM. Read with the mss of Kâtyây इदणा कृत्वा 24) गृभ्णात्य° M. गृभ्णात्य° A

MM गृह्लात्य° the mss of Kâtyây. 25) °श्वलेपडिरु° °श्वलेपडमा° M. °यति द्धि° - °मादयि° is wanting in MM. 26) रु is wanting in the mss. of the Brâhm 27) the word is wanting in the Nigha*n*tu 27[sic!]) पाकादूर्ध्वं M. 28) °कर्मस्वयं पठितः MM 29) °लायातस्ती° M °लायाविस्ती° A लायावस्ती° MM and the mss of Kâtyây 30) अष्टऋग्भिः A. M. MM. 31) The Nominative of मलिम्लून् is not मलिम्लुचः, but मलिम्लवः, and so also reads the text of verse 79 in A. B C J K (secunda manu), but Mahîdhara and his text (in E I H 2479) as well as K prima manu read there मलिम्लुचः, see मलिम्लुचः (sic!) निघ° ३ २४ 32) मंस्मसा B C K J.—

Read· pag 307, 21 वितेर्भपयः. 310, 5 वेत्तीति 316, 17 °पसामु°. 18 ज्ञातं-ज्ञातं. 319, 13 °मूर्धb. 21 दृशेः. 338, 13 देवीर्वि°. —

Adhyâya XII kan*d*ik. १-४३ (with the exception of २१-२१.) are explained in the Çatap Brâhm. ६, ७, २, २-८, ३, १. and kan*d*. ४४-११७ (with the exception of ५३-६० and ७७-१०१) in the same ७, १, १, २-३, २, ८ - kan*d*. १-११७ are quoted by Kâtyây. १६, ५, १-१७, ३, २१. —

1.) इति वेददीपे एकादशोऽध्यायः ॥ लक्ष्मीनरहरिं नत्वा हेरंबं गुरुपत्तजं (!)। संहिताद्वादशाध्याये मलदीपः प्रकाश्यते ॥ एकादशाध्याये M. इति वेददीपे एकादशोऽध्यायः। श्रीगणेश प्रसंन् (!)। श्रीनृसिंहं रमाकान्तं ब्रह्मादिव्यूहसेवितं। वराभयधनुश्चक्रकरं चन्द्रनिभं भजेत् ॥ एकादशाध्यायि MM. 2.) M adds रात्रिदिवसौ 3) °ग्न्युद्भर्णा च तस्मिन् MM and the mss of Kâtyây. 4) करोति तस्मिन्क्र° MM 5) ग्रहूणां ग्रहूणां A. 6) in the second recension 7) हि यस्माग्घः ज्ञानः उत्प° M. हि स्मात् यज्ञात् उत्प° MM 8) before धनं we exspect रयिं, but the mss. omit it. 9.) but the sûtra reads पूर्वपदात्संज्ञायां. 10) ज्ञानीम A. MM. 11) पठन्तु is wanting MM. 12) °प्रगादिद्रूपे A °प्रगुणादिद्रूपे MM 13) रोदसी च वयं A M. रोदसी व वयं MM. 14) घृतिः is omitted in the commentary. 15) On account of the accent भाः is not to be disjoined from बृहत्, बृहद्भाः is a compound. 16) 17) बोधामेति A. 18) The edi-

tions of Pâṇini read ह 19) आस्नाम A 20) तत्स्वस्थान° A. तत्स्थान° MM 21) °नृणा मयि ते कामधरणमभूदिति मयि ते पशवो the Brâhm 22) सपत्न्यैः A 23) against the Pada and the accent आ belongs to अस्तु see Adhyâya VII not 22 23 24) आयस्त्र A MM. 25) °सीत्येव MM. 26) here seems to be a lacuna in the mss, as the explanation of त्रिधा रोचने दिवः is wanting 27) इष्टशिष्टा M इष्टशीला MM 28) °पादिव यज्ञनाम्नि° A M MM. 29) स्यतिग्रयस्यटो MM 30) सूम्नया A B सुम्नया C K. J Mahidharas text (E.I II 2479) and the Brâhmana 31) शुक्रं is wanting in MM 32) वरिष्ठा° MM Read with A पवो धरा°. 33) ओषधियुता A 34) इगस्तनन्नम° MM 35) नक्षित्वतिवृत्यत्या° MM see Adhyâya VI not 13 The editions of Pâṇini read वृधि instead of वृषि nor do they enumerate हृधू amongst the verbs comprehended in the rule 36) I have not yet met with this rule 37) Yâska reads यथाप्यस्यां ताडितेन कृ° 38) sic सनोतिः conj 39) आमयति MM 40) see Adhyâya VIII not 20 41) °स्तवादितः MM 42) On account of the accent उप is here preposition, not adverb 43) वलाशस्या B and Mahidharas text (E I.II 2479) 44) °गद्गु° M °द्दु° MM 45) प्रतिदिश is want ng in A MM it is taken from the mss of Kâtyây 46) The Nighanṭu reads आनट् 47) लोकेष्टको° MM 48) गाशीर्देवी MM 49) °पङ्क्ति. M. MM °पङ्क्ती A 50) पशापर्यासमन्न A पक्षभपर्यास° MM 51) धन A. 52) The Pada reads मानुषा 53) मनुष्यज्ञानिषु° A. 54) °गट् A 55) The editions of Pâṇini read इनिठ° °दी ग्रस्त° - °शयेन म° is wanting in MM 56) तिरश्चि A 57) °दिशिकतास्तो M MM 58) M. and and MM add इति वेददीपे ऋग्मोचनादिसिकताभिस्नयान्तोऽध्यायः ॥ —

Read pag 352, 1 प्रयाणु° 359, 12 [पा° ८ ४ ३ (9)] 364, 19 ओ —

Adhyâya XIII kandik १-१३ are explained in the Çatap. Brâhm ७, ४, १, १-५, २, ४४. and kandik ४३ ४४ in the same ७, ५, १, ४-२, ३ - kandik ४ ४५ are quoted by Kâtyây. १७, १, २३-६, ३ —

1.) श्रीनृसिंहं गणपतिं गुरुं दुर्गां शिवं गिरं । नत्वा त्रयोदशेऽध्याये वेददीपं ब्रुवे शुभं । द्वादशे M. and MM. 2.) See पाणि° ६.४.७३. 3.) सम्यक् MM. 4.) शत्रुत्र सह्ने MM. शत्रून स° A. 5.) पेवालेपु MM. 6.) समुद्रवत्ति? 7.) against the accent and the Pada. अत्तः is to be disjoined from कृदा. 8.) सप्त-सप्त । एकैकमित्यन्ये M. MM. 9.) °यादीकारः A. °यादीकारौ M. °यादीकारो MM. 10.) चित्तिं चेतव्यं MM. चित्तिं चेतव्यं A. The text reads °चित्तिं. 11.) रजसो प्रजापति A. M. MM. 12.) एतच्च A. 13.) नृन् A. नृः B. नृंः C. नृंः EIH 2479. नृöः K. J. See १८.७७. where we find the following readings: नृः B. नृंः C. नृंः EIH 2479. नृöः K. J. 14.) एमन् A. MM. 15.) मन् लोपश्च A. मन्नो लोपश्च MM. 16.) °नोह्मन् A. MM. 17.) इयमपाम° the Brâhm. The word पृथिवी is a gloss. 18.) Kâtyâyana reads दश-दश पुरुषमुपार्य्यैकं रेतःसिग्वेलायां च सर्वतो यथायोगमयं पुर इति प्र°. 19.) भरत् A. 20.) °त्तरतस्तस्यौ A. °रत्र तस्यौ MM. 21.) °त्सुमित्रं A. °त्समित्रं M. MM. 22.) °मित्रऋपित्र्यं A. MM. 23.) ये-ये ना° A. MM. 24.) °कर्मऽर्पि° A. MM. 25.) °तृषा लो° MM. 26.) विश्वेति A. MM. see Adhyâya XII. not. 16. 17. 27.) M. and MM add. इति वेददीपे प्रथमचित्युपधानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः. —

Adhyâya XIV. kaṇḍ. १-३१ are explained in the Çatap. Brâhm. ८, २, १, ४ - ४, ३, १२ and quoted by Kâtyâyana १७, ८, १५ - १०, १२.

1.) श्रीनृसिंहं गणपतिं प्रणम्य कृपया तयोः । अयं चतुर्दशाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ त्रयोदशाध्याये M. and MM. but M reads both times °शेऽध्याये. 2.) उख्यस्याग्रे M. °स्याग्रे MM. 3.) वीर्येणोह् तिष्ठति M. MM. 4.) द्रविणो MM. 5.) मल्वविशेपो? coni. उदङ्मुख - पद्य is wanting in MM. 6.) ज्येष्ठमासः M. 7.) प्रातिकसु° M. प्रतिकसु° MM. 8.) समानस्य is wanting in M. 9.) वयोनाधाः M. ते वयोनाधाः - श्रुतिः is wanting in MM. 10.) M adds एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि. 11.) सर्व - विश्वेदे° is wanting in MM. 12.) जनयचा M. 13.) दर्शनसमर्थं - °वणासमर्थं is wanting in MM. 14.) वह्शासुश्रव° M. the शब्द् is my

conj 15) चतस्र पुरस्तात् is wanting in some mss. of Kâtyâyana 16) व-स्यश हि॰ M वत्सास्यश. हितीयपत्नीकत्व॰ MM 17) वयसा is wanting in M. MM 18) व्याहृताः M 19) स्वर्ग पृष्ठे the Brâhmana. 20) पूर्वस्त॰ M MM. 21) ग्रावाग्रेषु MM 22) द्वादशा२ M द्वादश MM 23) मितद्रवा छन्दो MM 24) ॰ष्टूप छन्दस्त॰ MM 25) पादो M. MM. 26) मद्रे M 27) सस्तवा MM. 28) वायुर्भूत्वा M 29) पचत्रस्तु॰ M MM 30) M adds अधिकमासानिमापेण॰ 31) द्वादश M 32) ॰गच्छति ज्ञन्मना M 33) एतदे the mss of the Brâhmana 34) I should like to add here पतिरिव. 35) ॰रस्तुत M. 36) but the accent of the Brâhmana divides both words into two 37) Here closes a great lacuna in A., where the whole Adhyâya from the beginning till to these words is wanting 38) ॰रस्तुत A. 39) M and MM add इति वेददीपे द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रनिरूपणं चतुर्दशोऽध्यायः ॥

Adhyâya XV kandik १-१8 are explained in the Çatap Brâhm ८,५,१,८-७,8, ११ (with the exception of २०-8८) the are quoted by Kâtyây. १७, ११, १-१२,२२ —

1) गजास्यं नृहरिं महीं वाचं लक्ष्मीमुमां गुरुम् । नत्वा पञ्चदशेऽध्याये वेददीप इर्यते ॥ चतुर्दशोऽध्याये M MM. 2) ऽस्मानधि॰ A. 3) ॰तानतुत्पत्स्यमानानपि A 4) ॰न्दृपञ्चदृश॰ MM 5) against the Pada and the accent, who show, that we are to read आयंतास्व not यतास्व 6) दश MM दश२ A M 7) भूता A 8) प्रजाम॰ MM. 9) आक्रियत is wanting in A 10) विचतिर्ध्या॰? conj 11) समुद्रवत्य॰? conj 12) We exspect समुद्रश्छन्द as the Brâhmana too reads but the mss. omit the छन्दः. 13) वा is wanting in A. 14) कुमदो॰ A ककुप् दी॰ MM. 15) कपोत॰ A. 15) ॰रावर्तिर्प॰ A ॰रावर्त्तिर्प॰ MM 17) निलिपन्यो॰ A 18) भोश्यन्ते A भोजन्ते MM. भोक्ष्यन्ते is my conjecture 19) is wanting in A. 20) We are to exspect गिरश्छन्द 21) धानश्छन्दः C 22) is wanting in MM यशुध A 23) कोरिम॰ A. 24) उ-विन रोदसा A. 25) ॰प्रयासङ्गात॰ A. 26) नदि this root is wanting in Pâni-

ni's Dhâtupâṭha 27) स्वले र् A. स्वले२ M. 28) अथवा वाचया° A 29) द्वितीयांत A. MM. 30) °त्यन्वेतिरन्नम् A. MM. 31) रात्रिं MM. 32) °नाध्यापनायोप° A तेनाधीतायाध्ययनायो° MM. 33) °गमनत्युक्ता A. 34) अन्नाय M prima manu. 35) ऊर्जा अन्नरसं A 36) but Yâska reads गृत्स इति मेधाविनाम गृणा° 37) स इनां A. स सेना MM 38) समयग्रामं A. 39) परिचारिको A परिचारिको MM 40) पुत्रिकृतस्य A पुत्रीभूतस्य M 41) माह्लिष्टिरिति A. माह्लिक्विरिति M 42) युक्तं A 43) अग्ने A MM 44) दक्षिणा is wanting in MM दक्षिणतः in A 45) असो MM. 46) स्फूर्ता A स्फूर्ता MM. हुओस्फुर्जा Pâṇinis Dhâtupâṭha 47) प्रोह्लक्तो MM 48) तस्यापि MM. 49) विप्रयुक्तः । A. 50) स्तुतयो यस्य स्य ऊह्यन्ते गतिर्यस्येति A 51.) is wanting MM. 52) सुतेरि° MM. 53) इलोप A. M. 54) °स्तोऽयः प्रविश° MM. see Vâjas S spec. II, 86. 55) मथनाङ्गा° A M. मथ्यमानाङ्गा° MM. 56) च सुशब्दो A. 57) °तुमागह्° MM. 58) °इलपुत्रत्वं सह्स्यु° MM. सहसः पुत्र° M 59.) वपा A. 60) MM adds उपस्कारभूतो वा 61) एवन्यः A एण्यः M. The affix एन्य is wanting in the Uṇâdisûtras but see उणा° ३. ९७. 62) कल्याणादो MM. 63) तायपापत्र° MM. 64) मेने A. 65) लडु° A M. 66) इवन्ति MM. 67.) स MM. 68) °स्ये शंगागमः A. °स्य शगागमः M. °स्य शागमः MM. See Pâṇ. ६ १. १५१. 69.) This quotation is wholly misplaced, for रयीः is not formed by ईरच्, but by ई see पा° ५. २. १०९ वा° २ besides the quotation itself seems to be incorrect see पा° ५ २ १११ and १०९ वा° ३. A reads °चाविस्त्वये and MM. °र्थे ईरप्रत्ययः. 70) स्वग्रः is omitted in the interpretation. 71.) °मण्डलं - गृह्णना A. 72) सेति A. सेति M MM. प्रेति is my conjecture, as I have not yet found this passage in the Çatap Brâhm. 73) वकृति° A. 74) शिशिरस्रतो° A शिशिरकतूरव° MM. 75) तृतीयां विश्वज्योतिषं A. परमेष्ठी - °तिषं is wanting in MM 76) अविप्यत्यतिक° A. आभविष्यंनित्यंक° MM the Nighaṇṭu reads अविष्यन् 77.) स-

मुग्युग्मादि MM 78) सोद्रक ति॰ A सोद्रकत्ति॰ MM 79) मनोद्दरे M MM 80) MM adds इति श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे पञ्चदशोऽध्यायः । 81) See म न्त्रिसुच Adhyâya XI not. 31 —

Adhyaya XVI The kand १, १०, २८, ३६, ४०, ४८ ६४ ६६ are partly explained in the Çatap Bráhm. ९, १, १ ९४ १० kan *I* १ is quoted by Kátyây १८, १, १ ५.

1) श्रीगणेशाय नमः । श्रीसाम्बसदाशिवाय नमः ॥ लक्ष्मीं नरहरिं नत्वा महा गणपतिं गुरून् । वदामि षाडशेऽध्याये मन्त्रदीप यथामति ॥ पञ्चदशेऽध्याये MM 2) ॰ध्याया रुद्राम॰ MM A ॰रुद्रो॰ is my conjecture 3) अनुवाकद्वयात्मे MM 4) कैलासे MM 5) is wanting in A 6) See पा॰ ६ ४ १२० वा॰ २ अडि वेद्यावम् M अडि वै वेद्यम् A अडि वेत्येवम् MM 7) हे मीढुष्टम ते [मिढ् से चने युवतम परिणामनिषेधद्वारेण स्तुतिः अस्मात्सर्वं भवति इति उवटभाष्ये] तृ- तम यावदर्थुक ते त इति अवर्थक (?) । उवट । ते हेतिः खड्गरूपमायुध । ते ह स्ते धनुरिति तेषद् तव हस्ते यो धनुः इति धनुरूपमायुध MM Uata's scholion reads as follows या तव हेतिरायुध हे मीढुष्टम मिह सेचने सेक्तृतम युवतम प- रिणामनिषेधद्वारेण स्तुतिः अस्मात्सर्वं प्रभवति हस्ते बभूव भूता ते इति अनर्थक धनुरिति हेतेर्विशेषणम् तया हेत्या अस्मान्विश्वतः सर्वतः त्वमयक्ष्मया यक्ष्मा व्या- धि व्याधिरहितया परिभुज परिपालय । 8) विश्वतः सर्वपापेभ्योऽपराधेभ्यो वेति अद्य वत्स सर्वतः नोऽस्मान् त्व परिभुज भुजेर्वि॰ MM, but the text reads अ स्मान् not ना 9) इव । किरिकेभ्य इत्येतावत्पर्यन्तम् MM 10) इषुमस्य यो गात् is wanting in A 11) ॰स्कारा । ते च न भयमित्यर्था तेषा MM 12) इरे॰ इन्द्रा is wanting in MM 13) पद्यामिति प्राप्ते छान्दस । उव॰ । पयीनां MM Uata reads पद्यामिति प्राप्त 14) ॰तृतीय(?)पुन॰ पुन ससारिणा MM 15) अरुरे MM 16) न हि सारवि वर्मणि इति MM 17) आलो॰ - नमः is wanting in A 18) हस्त्यश्वरथपदाति पत्तिः । एको MM 19) The MBh. reads एका रथो गजश्चैको नरा पञ्च पदातय । त्रयश्च तुरगास्तज्ञै पत्तिरित्यभि- धीयते ॥ 20) कृत्स्नायतस्य भाव॰ कृत्स्नायता तथा A कृत्स्नायत्तस्य भाव कृ-

त्नायता तया कृत्स्नायततयेति प्राप्ते तकारलोपश्छान्दसः MM these last words are taken from U'a*t*a. 21) तलोपश्छान्दसः is wanting in MM 22) सवनः A. MM. 23) against the accent and the Pada नक्तं चरेभ्यः are two words, not a compound 24) व्रतपतय° A. MM. 25) त्रिताः MM. The mss of the text read क्षतृभ्यः. 26) See उणा° २ ९१ क्षत्तृ is wanting there, its formation being taught in the preceding rule २ ९० 27) the mss. of the text read पुञ्जिष्टेभ्यश्च 28) श्वभ्योऽपि प्रणतिर्युक्ता शिवाधिष्ठानशङ्कया । श्वानो वेदा' श्चपतयो वेदानां परिपालकाः । शिवरूस्ये [°रूस्ये the mst] मल्लाख्यरिपुसंहारं कर्तुं भैरवरूपधृक् । भवो [°ययौ?] स वाणतूणीरखड्गचर्मधरो करः । तदा किरातवेषेण देशाः [?देवाः?] सर्वे समाययुः । तदा वेदाः श्वरूपेण पशुर्देवगणान्विताः ॥ दिशं संपूरयन्तस्ते धनिभिर्मल्लभीषकाः । ततो ममार त मल्लं क्रूरो भैरवरूपधृक् । तदा प्रभृति रुद्रोऽयं मल्लारिरिति [°रीरिति the mst] कीर्तितः । इत्यहोवलभाष्यं (!) । अतः श्वुनां [श्वुनं the mst] नमस्कारः क्षेत्याक्षेपः पराकृतः । भास्करीयभाष्ये त्वेवं (!) शिपिः शेफ (!) इव निर्वेष्टितः [See निरु° ५ ८] पलतिरभिधेयः प्रजननरहेष्टरहितः (!) इति उग्रटः ॥ श्वानः MM. The words from भास्करी° - उग्रटः are certainly misplaced here they very probably may have been taken from a marginal gloss v 29, where the word शिपिविष्टाय is explained by U'a*t*a as follows शिपिविष्टः शिपि इव (!) निर्वेष्टितः खलिभिरित्याभिधेयः । (Bhâskara's explanation of शिपिविष्ट see Indische Studien II,37.) The story of मल्लारि is no where mentioned by U'a*t*a nor by Bha*tt*a Bhâskara Miçra. 29) कर्कुरास्त° MM 30) °चक्रा इतिक्रान्ताः वा MM. 31) चक्रलमे° A. 32) कैलासे MM. 33) the mss of the text read ऊर्म्याय. 34) A reads प्रतिशर्याय च. 35) is wanting in A. 36) कर्णे MM 37) वेदांता A. वेदाता MM 38) काले MM 39) त्रये धर्मे MM. 40) वृत्तोन्वो जन्नं प्रश्न° A. 41.) कन्तः शुष्पूवने MM. 42) वैशन्तो MM. 42[?]) धनागम° A. 43.) पुरो - नमः is wanting MM. 44) °धविवक्षा A °धनिवक्षा-

व MM. 45) ऽनुया A. ऽह्या MM. 46) ऽनुप्यस्तस्मै A. 47.) शोभन ऊर्वः सूर्वस्तत्र MM. 48) स्वर्गादौ MM. 49.) the Nighaṇṭu ३. ३ reads तवसः, not तवः 50) चर्मेत्या॰ A. MM. 51.) संख्येक॰ - ॰र्थः is wanting in A. 52.) पूर्वस्रयोऽनु॰ A. MM. 53) wanting in A. 54.) शिव ऋतस्य ऋतस्य शिवा शिव ऋतस्य J.

Adhyâya XVII kandik. १-३३ (with the exception of १६-३२, ४५-५२, ८१-९९.) are explained in the Çatap. Brâhm. ९, १, २, ५ - ३, १, २६ and quoted by Kâtyây. १८, २, १ - ४, २६ (with the exception of ४५-४८.). —

1) श्रीनृसिंहं रमानाथं ब्रह्मादिव्यूहसेवितम् । वंदे त्रिनयनं दिव्यं शेषं छत्रं चतुर्भुजम् ॥ पीतांशुवरचक्राभ्याधरं (?) वंदे सितत्विपम् । यदुराहिपु चक्रेषु चक्राणि वेष्टित वह्निः ॥ श्रीगणेशं रमानाथं गिरिं नत्वा प्रकाश्यते । दीपः सप्तदशोऽध्याये नृसिंहस्य च तुष्टये ॥ षोडशाध्याये MM. 2) see पा॰ ५. २. १२२. वा॰ ११ (but तप्¹) 3) the accent and the Pada show, that अधि सम्भृतं are two words, not a compound. 4) हि A. MM, but वै the mss. of the Brâhmana 5) ईटदा: A. सर्वश्रेष्ठदाः MM. 6) A (Chamb. 27) and E I. H. 2479 read श्रु॰ in the text, and so do also the mss. of Mahîdhara श्रु॰ seems to me indeed the elder form, but as B (Chamb. 29.) C. K. J. maintain श्रु॰, I have done the same in the text. 7.) see निघ॰ १. १. 8) ॰रम्भणं मृदिव घटानां । तथा MM. 10) ॰दयत्याफर्यारंभन इति भाः MM. 9.) निस्तत्तानृतवान् MM निस्तत्तनिस्तत्यलकृतवान् O. The whole passage from ॰कर्मा ग्यावा॰ to गृहादिनिर्माण॰ is wanting in A. 11.) दिवा A. MM. 12) ॰त्येरधि A. ॰त्यरेचि MM. 13) वीर्यमवासिपत् A. Manu reads वीतमवासृजत्. 14) Manu reads सहस्रांशुसमप्रभम्. 15) च यमात्मानं ज्ञानी इति A. यद्यदत्तोऽस्मिति - पुष्मायसत्॰ is wanting in MM. 16) यक्षसम्प्र॰ A. 17.) पुष्मायनसम्प्र॰ A. 18) सर्वावदानं MM. सर्वावदातं A. 19) तीवन्नपवर्त्तेपि A. जीवन्नपवत्तदपि MM 20) चेन्न MM. 21) वर्षुधमाब्दो MM. 22) [निषि]त्तं शत्रूनेक एव to संयोगितानिर्षे[त्त इत्यर्थः] at the end of the interpretation of kaṇḍ. ३५

is wanting in MM. 23) see पा° ६, १, ११८. ८, १, ११ 24) The interpretation of इपुहस्तैः and निषङ्गिभिः is wanting in A MM through the kindness of Dr. M Muller I supply it here from an Oxford mst it runs thus कीदृशाः इपुहस्तैः इषवो हस्ते येषां तैः निषङ्गिभिः निषङ्गः खड्गो विद्यते येषां तैर्यानुक्तैः खड्गिभिश्च स्वकीयैः परकीयैर्वा. 25) संयोगिलनि° A. 26) अपचियते MM. 27) नं B K. 28) so the Padapâtha (A) whereas the Jatâpâtha reads विश्वाह्वा, which reading I would prefer. 29) against the accent, for then the word ought to be accented विश्वाह्वा 30) च (conj) is wanting in A MM. 31) °हा रात्रौ घृतस्थिता A °हस्या रात्री घतस्थिता MM 32) द्वितीयेन्द्रदेवत्या is wanting in A MM I have supplied it from the Anukramanî 33) the mss. of Kâtyây. omit the प्रति. 34) °त्यादिसक्त्य° MM O [चित्यं प्र]तिगहन्ति - °पाठ इति is wanting in A 35) °यां प्रज्ञामंत्रां A °यप्रज्ञामात्रां MM. 36) against the accent. 37) न उ सादेशा° MM तेजुसादेशा° O. °°सादेशा° A. M. See पा° ८ ३ १. 38) पृथ्या संलग्नं A. 39) °त्यादिसक्तु° A. MM. 40) यजस्रभि° A MM 41) उपधानात् MM 42) against the accent. 43) यज्ञार्थं MM. 44) इष्टिका° A MM. 45) °संबंधं A MM °संबद्धं O 46) स्रोत्र MM. 47.) स्रोत्रे यज्ञे येषां MM. 48) हिरण्यागगनाग्याग्या A 49) but the Mundaka reads सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा 50) उक्य° A MM उक्थ्यः is my conjecture. 51) यजमन्नचि A. MM 52) The mss. of the Text read this verse not here, but अध्या° ३१ ७ in the Aranyaka portion of the Vâjasaneyi-Samhitâ, on account of its being अरण्येऽनूच्यः (see Indische Studien I, [74] 185 not), and it is also on account of this its separation from the foregoing verses that relate to the same subject, that this verse seems to have been denoted by the epithet विमुखमन्त्र, which occurrs several times in the Kâtyâyanasûtra 53) [सुग्ल]क्षणां स्तनं to उत्समुत्स्यन्दनं सुग्ल[क्षणं कूपं] is wanting in MM. 54) see Mugdhabodha ५

२५ 55) against the accent 56) अग्नेर्नेत्ताकृति A 57) ?वह्नर्वा MM. 58) against the accent

Adhyaya XVIII kand १, ७७ are (with many exceptions) explained in the Çatap Br ९, ३, २, ४ ५, २, १ and quoted by Kâtyây १८, ५, १ - ६, २३ १७, ७, १ २०

1) श्रीगणेशाय नमः । लक्ष्मीनृसिंहशशिशेखरचन्द्रकान्ते (!) शेषासने (!) त्रिभुवनैकगुरो दयाब्धे । ब्रह्मादिदेवपरिवेष्टितदीनबंधो मद्बुद्धिनिर्मितमिदं सफलं विधेहि ॥ सप्तदशोऽध्यायः MM 2) !? the number of the kâmâs is not 115, but 378 viz (19 × 12 =) 228 + 14 + 8 + 13 + 10 + 32 + 22 + 10 + 8 + 13 + 20 3) समुद्यायेत्यया A 4) असुस्तवृत्ति॰ A असुस्वहृत्ति॰ MM. असु प्रवृत्ति॰ is my conj 5) ॰व्याधाधिरा॰ MM 6) धस्तयाल्लोपे A [समाना त्रिधं]भिज्ञान - ज्ञस्व त्रिधं[न्धुभि] is wanting in MM 7) ज्ञेन्नभावो A 8) against the accent, the Padapâtha and the Jatâpâtha 9) प्रसिद्धाः is wanting in A 10) ॰श्रणाकाः MM. 11) is wanting in A 12) ॰स्येवादृश्यमाणावद्॰ A. 13) रश्मीनं तदयक्ष्णो A 14) ?॰शब्देनातिग्राह्यो conj [॰ग्राह्यो]विवक्षित - निग्राह्यो [विवक्षित] is wanting in MM 15) ॰ठात्तदेशापन्नो A. 16) ऊर्वो A 17) ज्ञानू MM 18) ॰पिडकाया A 19) मुत्तरेणा A 20) समाल्लमनारोहि॰ MM 21) वृप is wanting in A MM 22) ॰द्रर्भोग्घातिनी MM 23) मन्त्रमुपयोग॰ MM 24) अपि MM 25) against the Padapâtha and the Jatâpâtha of this passage when occurring in the ninth adhyâya (९ २०) for here (as well as in the similar passage २२ ३२) those words of the text, which had been already enumerated before, are wanting in both pâthas, according to their general usage if we ought to read here असुन्धाय this difference would certainly have been pointed out by them. 26) व्याङ्लकाल् वल्यपि नशेरमागम A ॰लकादसुत्यपि नशेरमागमः MM. 27) [कार्त्ति]काय - कार्त्ति[काय] is wanting in A. 28) against the Padapâtha and the Jatâpâtha at ९ २० see before note 25 29) विनंशाय A. 30) ज्सी॰

ति A. the Bhagavadgitâ reads °षोऽह्नम्. 31.) माघस्नानादि A. माघस्नानादिना MM. 32.) कल्पद्धोमः A. 33.) ब्रह्म A. The Padapâtha omits the ब्रह्मा, not so the Jatâpatha. 34.) against the accent. देवाः is Vocative. 35.) शब्लीये समम्यत्वेन A. शब्दे लोपे मस्य नत्वे MM. 36.) the word दानं is not mentioned at all in this explication! 37.) but the text reads सत्राः not. विश्वाः! 38.) ऽयोज्ञनां A. 39.) ग्रभिषेकस्य द्रव्यसाध्यावात्. 40.) विग्यते MM. 41.) विभज्य-विभज्य द्वादशांशमृतेत्यादि° A. 42.) ब्रह्मादीनि तान्यपकृष्य A. 43.) तान्यपकृष्योत्तरो A. 44.) °ह्यात्त उत्तरो A. °ह्या उत्तरोत्तरेन्मन्त्रः MM. 45.) ज्ञेयः पुंसि A. 46.) नाम is wanting A. MM. 47.) उणादि इरप्र° A. उणादि - इपिर् इति [त्निप्र इ°] is wanting in MM. 48.) °भृती A. भृति ह्याणात्त° MM. 49.) °होत्राकारलोपः A. °होः । चकारलोपः MM. 50.) वाह्नं A. 51.) °वत् । ग्राकरधारि° A. 52.) इञ् in the Unâdisûtra. 53.) णिच । MM. 54.) in A B C K J. unaccented against पा° ८.१.१८.२८. 55.) चनुद्रप° A. चनू द्रप° MM. 56.) इति प इलोपः MM. इति परलोपः A. 57.) वेदिभूम्या च वर्हिषा दर्भपूलकेन MM. 58.) ग्रनद्वैतवादिनी A. ग्रन्यदेवादिनी MM. 59.) °मात्मन्यदेवतं MM. 60.) is wanting in A. 61.) is wanting in MM. 62.) see पा° ६.8. ६६.६७. 63.) so A. M. MM: a second hand in MM has corrected this hemistich into its usual form श्रीमन्मह्नीधरकृते वेददीपे मनोहरे. 64.) MM. adds इति वेददीपेऽष्टादशोऽध्यायः । लिपितं माह्नादेवः (!) संवत् १८९8 फाल्गुन सुद ८ मंदवासरे शुभमस्तु । 65.) ज्ञगंध J (sixtimes). ज्ञघंध K: but corrected in K. J by a second hand into ज्ञघंय.

Adhyâya XIX. kand. १-११: ३२-३६: ४५-४८ are explained in the Çatap. Br. १२, ७, ३, ५-८, १, २२. — kand. ७१, ७२ are explained Çatap. Br. १२, ७, ३, 8 and kand. ८० is explained Çatap. Br. १२, ८, ३, १8. — kand. १-११, ३२-६१, ७२-७५ are quoted by Kâtyâyana १९, १, २२-8, १२.

1.) स्वध्याये MM. 2) मुखिनरहि° A. मुखोत्तर° MM. 3.) ग्येह्ना A. °ज्ञलोपह्ना MM. 4.) °र्निःस्राव° A. °र्णिःस्रावुदंम MM. 5.) स्थापयत द्ध° A. स्थापयत

दव पूर्णावानह्न° MM 6) °संसर्गेण MM 7) °भ्यो यवाय MM श्रीसि - त्रिपरि° पाम is wanting in A. 8) दधन्वान् A (the Pada) J in the Padapâtha, but दधन्वा यो in the Samhitâpâtha See ३७ २३ प्रातिशा° ३ ७ ८. 9) घे-न्द्रेपात्तमे मे तिलितृणा MM 10) निशी MM रदिति - लेनेत्र मन्त्रेण is wanting in A. 11) स दृष्ट दौदितेन MM 12) वागा ह्णोमपवित्रेणा MM 13) उत्तर A उत्तरे दे MM 14) व्याघ्नि A MM 15) अनुयन्नल° A अनुपक्तल° MM. 16) पानचान्नतो A पावन चान्नता MM 17) यद्यवि क्रियते तत्सौ° MM 18) दर्वार्च MM 19) पर्युसि परिवा° A पर्युत्नुपरिवा° MM. 20) द-धिनिचिति धनभा° MM दधि चिति घनभाग A 21) शतातृणाभ्यां A (शतातृ-णाभ्या) तशतोइहाभ्या MM 22) श्रासित्वधु चुद्दि° A. 23) सवृत° कद्रुमित्रेति A भवत्वनृत कद्रुमित्रेति MM 24) °धिन्याभानिनम° A. °भ्यापीतम° MM. 25) निशेपणात् विशेषणाद्यादितिदि MM The whole passage from कर्मभि° - णिनिन is wanting in A 26) नाशेपासति MM 27) मायत्रीछ्रप A. गाय°?. 28) उत्तरे च the mss of Kâty 29) is wanting in A. 30) °पडा । पननि MM °पडा समेने A 31) °पावनानन्तर् A. पाठना° 32) उत्ती is wanting 33) पुन । सापन A. पुन । समन सुवते° MM 34) श्राद्धे शत्सु A श्राद्धे-स्वत्सु MM 35) सुतप चासिन दधादिति श्रुते MM 36) श्रुतिमुपाद्द° MM. 37) शघ्यक° A. शघ्यक° MM 38) पत्त MM. 39) I do not see this सं in the text 40) स्यूयर्यतनी MM 41) °चहभि° । स्त्राते° MM 42.) पेशलानि गृह्य पेशल दि° A हिरण्यद्रव्ययोर्नाम पेशलानि गृह्णाति हिरण्यवद्° MM. 43) सर्व च MM सत्तु न A 44) मूत्रयाग° 45) चुचभाव A. 46) उत्तानि पेश गुक्र सित असित कृष्ण च नेत्रगतद्रव्याणि वसाते अाशादेव कुर्वाते इत्यर्थः MM उत्तानि चतुनि लोमा° A 47) दर्शनाभिशो MM —

Adhyâya XX *kand* १, २, १० ११ are explained in the Çatap Br १२, ८, १, ८ - १, २, १० — *kand* १ १० (with the exception of २१, ५३, ५४.) are quoted by Kâtyâyana १९, १, १२ ७, १० —

1) पट देशो A. 2) त्रयोति A. MM. 3) °साना देवत्या A. 4) °देरागन°

MM. 5.) जुह्नोति च the mss. of Kâty. 6.) against the accent. 7.) I do not find this त्वा in the text. 8) सरस्वत्या कृतस्य A. 9.) गोभिर्वपावान् तया युक्तः MM. 10) देवीः घोतमानाः MM. 11.) स्मर्यानां MM. स्त्यर्या A. 12.) पूर्वस्रचो A. MM. 13.) against the accent and the Pada: there is no praeposition आ contained in आवत (Imperfect). —

Adhyâya XXI. This adhyâya (as well as २०. २४-३०) contains only *hautrâ ṛicaḥ*, which are not mentioned at all in the Çatap. Br. — *kand.* १-२३ are quoted by Kâtyây. १९. ७. १३-२०. — *kand.* २४-४७ by the same १९. ६. १४-२५: and *kand.* ४८-६१ by the same १९. ७. ८-१०.

1.) श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीविद्व्यासाय नमः श्रीमत्साम्बो जयतितरां। प्रणम्य MM. 2.) पृथ्वृशृणिवति A. 3.) अग्न्यास्मिन्दिने? 4.) व्युष्टकाले A. 5.) गयस्फानदृष्टा MM. गयः स्रावः the Anukram. 6.) against the accent. युजा is Instrumental Singular, युजा is Nominative Dual. 7) शमिता यत्ने Pâṇini. 8.) यज्ञतु A. MM. 9.) निस्रावं A. निस्राव MM. see Adhy. XIX. not. 4. 10.) प्रवमो भिषक्शब्द् आर्पः to be added? 11.) पङ्क्ति छन्दः A. MM. 12.) is wanting in A. सुरावन्तौ MM. 13.) इव चार्यः A. MM. 14.) इन्द्रस्य - अपाट् is wanting in A. MM., conj. 15.) समासिति काञ्छ्क्यः A. 16.) The accent marks दधत् as Particip. praes. 17.) द्रष्टव्यस्तया A. द्रष्टव्यस्तया MM. 18.) सुष्ठु is wanting in A. MM. 19.) B joins this word here (and at the end of k. ६०.) euphonically with the beginning of the following *kaṇḍ.*, reading सुरासोमात्सूप॰ (resp. सुरासोमास्त्वाम॰): and the Anukramaṇî in the same way gives only the beginning of *kand.* ५९, including in it the *kaṇḍ.* ६० and ६१. 20.) ॰त्यादि A. MM. 21.) यंतोः MM. 22.) सूपस्था A. MM. 23.) ॰पात्तमः MM.

Adhyâya XXII. *kand.* १-३४ are explained or quoted in the Çatap. Br. १३. १. २, २-२. १. ७: ५. १. ४. and quoted by Kâtyâyana २०. १. ३-४. ३१.

1.) श्रीविश्वेश्वराय MM. 2.) ॰ध्यानानद्रव॰ A. ॰ध्यमाभद्रव॰ MM. 3.) कव्याः

A MM. 4) रसना॰ A MM. 5) The Anukramaṇi does not divide a into two parts 6) अधर्गुदितेन A. MM 7) अर्वणा इति पूर्वार्धे अस्तुतिः परोऽर्धो A. पो अर्वन्तं गायत्री पूर्वार्धेऽस्तुतिः परोऽर्धा MM. 8) मन्त्रादिशः MM. 9.) ॰स्तेव MM 10) ॰तायतं पन्थिकृत्त MM 11.) प्रोवन् पर्यायणो A. प्रोवून् पर्यायणो MM 12) भूतं A. MM. लूनं is a conj. 13.) विघृत्ताय K. J. B. 14.) आ। अर्यनाय A (the Pada) J 15) शानच् MM. 16) Böhtlingk reads वनिप्. 17) against the accent The Pada indeed reads ब्रह्मन्, but B. K. ब्रह्मन्.

Adhyâya XXIII kand १-१२. ३५-६५ are explained or quoted in the Çatap. Br. ११. २ ६. १-३. ३ and ५. २. २-३. ७. — kand. १-६२ are quoted by Kâtyây. २०. ५. १-७. २६.

1) श्रीविश्वेश्वरो जयति । श्रीरामचन्द्राय नमः । MM. 2) विपन्नसौ - पयोस्तौ is wanting in MM. 3) The Pada reads लाज्ञीन् as an oxytonon, but B J K. agree in reading it as a paroxytonon. 4) पिशं is wanting निघ॰ ३. ७ 5) but the text reads ॰गवः. 6) but the Brâhmana reads सोमपुरोगवने॰ 7) As the text does not read अम्बेऽअम्बालेऽम्बिके, this rule of Pânini is erroneonsly adverted to Pânini's reading refers probably to the black Yajus. see Indische Studien I, 183. 8) अकृत्य A. MM. 9.) conj. लट् MM लह् A. 10) आधि MM. 11) ॰ट्टिव्यितग्युग्रा॰ MM. 12) ? conj. नारी नेत्यर्य॰ A MM 13) वसु प्रासत॰ MM. वसुरासितम॰ A. 14.) the text has सोम, not होम 15) अन्विना MM. 16) ?वसुधा॰ A. वपृधा॰ MM. 17.) ! We should read quite the contrary चतुर्थी पर्यर्थे. 18) का॰ - ब्रेति is wanting in A MM., but thinking the addition of these words necessary I have inserted them. 19) ?ग्न स्तनानां A. ॰ग्नः स्वह्नाणः MM. 20) The Brâhmana reads उदिते ब्रह्मोद्ये प्रपद्यार्ध्यु॰. 21.) हे A. MM.

Adhyâya XXIV kand. १ and २४ are quoted and explained in the Çatap. Br. १३, २, २, २-११. and ५, १, १३-१५: — this adhyâya consists of *grutiprâpâ mantrâh* and is therefore not quoted by Kâtyâyana, *viniyogâbhâvât*.

1.) श्रीविश्वेशाय नमः MM. 2) ? so has A, तरासाय MM. 3.) श्येताद्यो B. K. 4) पणनासिक्ों विधिः ['कावधिः?] काल्तोऽविः त्र्यवयो गायत्री सार्ध॰ MM. 5) गायत्री - ॰स्रयः is wanting in A. एकादशे after गायत्री is wanting in MM, I have supplied it from conjecture. 6) मङ्गून् A. मंडून् MM. 7.) सधिम्यो B A prima manu K. J., संधि॰ B. A sec. m E I H 2465, 8) ज्ञंतूः A. MM., but the mss of the text (with the exception of E I H 2465) have ज्ञतूः. 9) काशान् A. MM, but the text has कशान्. 10) ऋष्यान् A. MM., but the text has ऋश्यान् 11) कुलङ्गान् A MM, but the text has कुलुङ्गान्. 12) विडाल्ताः MM. 13.) A. MM, but the text has कुलुङ्ग. 14.) कुक्कुटः MM. 15) शार्गः MM. शार्ङ्गः K 16) ?मनुष्यवद्दोती A. ॰ष्यवदंती MM. 17.) O. MM., the text has द॰. ग्राडी - ॰शेपाः is wanting in A. 18) मङ्गः A. MM. and the Padapâ*th*a, s Indische Studien I, 263. 19) the Padapâ*th*a reads दार्वाघाटः । दार्वाघात इति दारु । आघातः 20.) भल्लकः MM. 21.) सुपिऽल्तीका J prima manu. A., सुऽपिल्तीका J sec. m 22) A. MM but the text reads ऋश्यो. 23) कुट्टपाची MM. कूएट्टपाची B prima manu, कुड्रपा॰ sec. m. 24) वाध्रीनसः A. वाध्रीन॰ MM. The mss. of the text are not constant. A reads वार्द्धीनसः without dividing it into two words B has वाध्रीनसः prima manu, वार्ध्रिनि॰ sec. m· E. I. H. 2465 K. and J. (three times) read वाध्रीन॰, but J. has also three times वार्ध्रिनि॰, the long *î* being once corrected into the short one. The word is omitted in J. in the text itself, but has been supplied at the margin. 25) खङ्गो A. MM. K. J., but A (the Padapâ*th*a) and B read खड्गो.

Adhyâya XXV. The beginning of ka*nd*. १ is quoted Çatap. Br. १३. ३. ५. १, the end of ka*nd*. ९ ibid. ३. ७. ५, and the beginning of ka*nd*. २४ ibid. ५. १. १८: Kâtyâyana quotes २०. ८. ५-१८ the ka*nd*. १-९. २४-४०. ४६. ४७.

1.) so reads B, K has ॰दित्यान् श्म॰, J. ॰त्यान्श्म॰. We should expect ॰त्याञ्श्म॰. 2) वेदद्दीप उर्दीयते MM. 3) अवदानात्कृत्वा MM. Two mss. of

the Brâhmana (M and C) read अव्रद्मानाय. a third (B) अव्रद्माना omitting the final य 4.) the second अव्रद्माने being wanting in the mss, I have supplied it from conjecture. 5) both, the Padapâtha and the Jatâpâtha, read लेगान् 6) ? त्वयो र्ः A. त्वयोर्मिदः MM. 7.) वनिद्रुः A. The Padapâtha too and K read वनिद्रुना 8) यकृत् लोतुना A. यत्कृतल्कोमा MM. 9) conj, त्रिधाद् MM त्रिधा A. 10) वेधा MM. 11) न सृज्यते इति is wanting in A. 12) नवर्णो MM 13) but Panini has छन्दस्यपि दृश्यते. not बहुलं छन्दसि 14) ? चेतव्याकुल्यशासतेति MM चेतव्याकुल्यशासतेति A. see Pân ३.२ ७१ 15) °गुपन्तसणाः A °गुपलक्षकः इते येन वक्तमाणाः MM. 16) उपायाः B. 17.) पुरुभोरिति A. पुरुषभोरिति MM. 18) conj ततयदिशः A MM 19) अयपहि° A अयपहिलाणि MM 20) ? conj. ते एवा° MM त एवा° A.

Adhyâya XXVI This adhyâya is not mentioned either in the Çatapatha-Brâhmana or in the Kâtîya-Sûtra

1) लक्ष्मीनृसिंहं वाणीं गणेशं गिरिजात्वी (!)। नत्वा प्रवक्ष्ये षड्विंशेऽध्याये निगमदीपकः (!) ॥ MM 2) ? अस्याभागतः। कः अनुः MM. 3.) प्रयामतु A 4) Pânini has not उष. but उष् only. 5) मोहतो इतं नरा MM. मो हतो इतं नरा A. 6) Pânini has पूर्वपदात् only. 7) see पा° ६ ३.१३४ 8) but there is no न° in the text. 9) संमित्र हा° MM. संमित्र ग्हा° A., the Pada has भूमिः 10) °इंगणा गत्यनंतरं ते A. 11) then we are to expect ग्रावान् 12) The accent shows that अयेरित्ते is a compound, but also the Padapâtha has indeed only अयं । इते. treating it as two words. 13) J. has only अयमिह्यन्येन वार्ड्सा।

Adhyâya XXVII This adhyâya is not mentioned either in the Çatapatha-Brâhmana or in the Kâtîya-Sutra.

1.) श्रीमन्दत्तप्रदनाय नमः MM. 2) B reads °चन्यानुं°, but A K. J. have °न्या°. 3) ?, so A. MM, I conjecture °स्तोऽचिभिस्त्या. 4) ? conj, A has भयं

भलीरूभयं MM omits [मरणात्] मुञ्च मर° °स्मादपि [मुञ्च किं च] there is no भयं in the text 5) ? conj इतस्य A MM 6) but the text has महिना. 7) this is a gross mistake अग्रामि is 3 p S Aor Pass from यम् 8) ? conj. निसृत A MM 9) पूर्वं ऋच A पूर्वत्रत्र MM 10) We expect सत्यः after कीदृश°, but it is not found in A or MM, whether this be the fault of the copies or of Mahîdhara himself, who not seldom omits single words of the text in his explanation of it 11) against the accent, छिन्न is oxytonon whereas if a verb it ought not to be accented at all 12) this passage does not occur in the Jyotisham of the Yajus or in that of the Rik

Adhyâya XXVIII This adhyâya is not mentioned either in the Çatapatha-Brahmana or in the Katya-Sûtra

13) sic!, A MM 14) स्वदाति MM *)

1.) but the text has सुसमिद्धम्. 2) conj. is wanting in A MM. 3) conj. जगदुत्पादकात्वट्टः A MM. 4) in K, for J omits this whole verse as having been already treated [२१.५१-६१] 5) K. divides v 46 and enumerates v. 46 c as v. 47, besides adding another v 48, which is nothing but a recapitulation of vv. 36-46 it runs thus शुचिंमुसिक्ती प्राणमनुष्टुभा बलं बृहत्या श्रोत्रं पङ्क्त्या शुक्रम् । देवी त्रिष्टुभा त्विषिम् । जगत्या शूपं विराजा रूपं द्विपदा भर्गं ककुभा यशोऽतिछन्दसा क्षत्रमिन्द्राय (sic!) वयोधसे छागमिन्द्राय (sic!) वयोधसे (sic!) छागेन ॥४८॥

Adhyâya XXIX. This adhyaya is not mentioned either in the Çatapatha-Brâhmana or in the Kâtiya-Sûtra.

1) against the accent सुष्टरीम is no verb, but an adjective. 2) against the accent पुरोगाः is Vocative K. indeed has पुरोगाः by the first hand, but the accent is struck out by a second 3) the Pada has साद्धा, sâddhyâ? 4) कीदृश्यो रशना° A. MM. 5) instead of गृणाति° we expect गिरते°.

*) By a mistake these two nros are counted as if belonging to the foregoing adhyaya.

6) °तनूनपातादयो A MM 7) ? conj स्वयुथ्यानित्याह A स्वयुथ्यानेत्याह O प्राप्तीरिति प्रागग्रान्बर्हि is wanting in MM 8) ? conj वीरतर A MM 9) See पा° ७ १ ३९ where a similar but not identical vârttikam occurs 10) आनिसीदताम् A MM. 11) ? conj योदून् यु° A योत्मून यु° MM 12) °रुव A 13) समना A 14) देति MM [दत्तो देति ?] 15) ? conj भूद्र इ-त्यर्थ A MM 16) sic! A MM the text has भोगे 17) इयोदेति MM इया-देति A 18) उग्रशब्दस्य A MM 19) °पमेतामि° MM °पमेत्यामि° A

Adhyâya XXX. The beginning of kand १ ५ is quoted in the Çatap Br १३ ६. २ १० Kâtyâyana does not mention this adhyâya

1) °कृताय MM The Padapâtha (A) has अतिकृटायेत्यतिकृटाय and the Taitt Br reads अतिकटाय 2) conj क्षत्रिया° - वा is wanting in A., MM has क्षत्रियायां वैश्यायुत्तो जात वा 3) नारिष्टाये A MM A C Taitt J prima manu 4) ? conj, प्रत्यचारक° A प्रत्यचाक° MM 5) पैंजिष्ट both A and B C J °ष्ट K MM 6) ?, पुंश्चिष्ठोऽत्यन्त O MM. 7) विदल्त° A.MM, but the text has विदल° 8) ?, कपटकों र्मणाकर्म तत्कार्या A कपटको कार्म तत्कार्यो MM. The Padapâtha has काठ° 9) आर्त्याऽइत्या । अत्ये A 10) अराध्यै all the mss 11) °ऋष्ट्रियाय K °ऋष्टियाय first hand in J 12) परिस्वन्द K 13) मान° । कृतम् the Pada and J 14) but the Pada has परि । आपि नोम् 15.) परिष्ठी A. 16) so also the Padapâtha, but B has वेन्दं 17) शोल्क° MM and the Padapâtha 18) पश्चा । दोषाय the Pada 19) साग-रूपस A MM. 20) आऽअत्यै the Pada 21) अवरस्पराय । अवरपरायेत्यवर । पराय the Pada 22) कर्पुर° A कर्पूर° MM 23) ? conj पञ्चशतीत्युत्तर° A. MM 24) MM adds इति मन्त्रदीपे त्रिंशोऽध्याय ।

Adhyâya XXXI The beginning of the two anuvâkas is quoted Çatap. Br. १३. ६ २ १२-२० Kâtyây २१.१.११ १८

1) ? conj, नेत्रसत्तूद्येन MM. नेत्रसत्तूसदपन A. 2) so has MM स A. 3)

? so has Uata. इतप्रदान्नादि MM. इतः प्रदान्नादि A. 4.) the Nrisinhopanishad reads: सृष्ट्वा प्रविश्यामूर्तो मूढ-इव व्यवहरन्नास्ते. 5.) ? दधिमिमाज्यं MM. In A the whole compound is wanting. 6.) this is the reading of v. 5. in the *Riksamhitá*, whereas here in the Yajus the reading is: ततो विराड-जायत. 7.) so A. MM. instead of नाभ्या इति, very probably a blunder of Mahidhara himself. 8.) ? so has Uata: फलदातोत्सुकाला इति A. फलदानोत्मकाः काला इति MM. 9.) this is the order observed in the *Riksamhitá*. 10.) this passage does not occur in the Jyotisham belonging to the Yajus or in that of the Rik.

Adhyáya XXXII. This adhyáya is not mentioned either in the Çatapatha-Bráhmana or in the Kátiya-Sútra.

1.) तृतिकाष्टाघट्ट्याद्यः A. निमेष तृदिकाष्ठाघ्ययाद्यः O. निमेषा तृटिकाष्टा-घग्याद्यः MM. 2.) द्विस्रचो A. द्विस्रचे MM. 3.) against the accent, but indeed any other construction seems impossible. 4.) शरीग्रीवेन A. 5.) शरीरिभावेन MM. 6.) ?. ॰मेधाग्रक्तोऽपि A. MM. 7.) भवनं is wanting in A. 8.) अयाचितं अयाचि MM.

Adhyáya XXXIII. This adhyáya is not mentioned either in the Çatapatha-Bráhmana or in the Kátiya-Sútra.

1.) ॰रुत्कं MM. 2.) वार्धकृत्तो॰ A. वार्धकीत्तो॰ MM. 3.) पृथक् A. MM. 4.) कीदृशी A. 5.) दस्म MM. 6.) अन्तरिक्षे शे A. समीपे - चरणे is omitted in MM. 7.) ऊर्वाम् A (the Padapátha). जनानामूर्वामूर्वा (र्वानूर्वा second hand) जनानां जनानामूर्वा (॰र्वान् second hand) । ऊर्वा दृंयन्त (sic!) दृंयन्त ऊर्वा (ऊर्वान् second hand) ऊर्वा दृंयन्त J. ॰मूर्वा K. ॰मूर्वान्द॰ B and A (E. I. H. 2465.): the reading of the latter two is not decisive for the true reading, as they always change the म् before a dental into न्. (The reading दृंयन्त of J., though six times repeated, is a blunder, K has the

right form दंस्त) 8) °श्रयणो A. 9) is wanting निघ २ ७ 10) ? conj वर्तते A वतते MM 11) त्रिगते श्रात्रीतते MM 12) these three words are wanting in A. 13) °त्रयणो A °त्रयणो MM 14) ड्रुद्रुतन् । ड्रुद्रुतन्निति ड्रुधुतम् । A (the Padapâṭha) J has six times ड्रुधुतन् 15) सर्वमेध A MM 16) °धुराद्र A MM. 17) गन्तृ A तृष्यव °भूतपर्व is wanting in MM 18) तपरव A 19) is wanting in A 20) the Padapâṭha (A C) and the Rudrajapa read also चर but B K J maintain the व 21) श्रभजत भक्तते A. 22) °नेरगते Yâska 23) ? conj वीतनन्ता A MM 24) निशालवतो A निशान्वेत MM 25) वोश्रादेश ननीति A MM 26) I do not comprehend why मारुत s accented in the text instead of being left unaccented according to the general rule 27) We should expect तन् 28) श्रयणो A 29) conj तद्दीत्ये A तद्दित्ये MM 30) नानृ श्रनपत् MM नानृ श्रयपत् प्राप्तोत् A 31) I do not find this passage in the Nirukta but see निरु° ११ २४ सरमा सरणात् 32) ? श्रत्र वेतुन्प्रत्य° A MM 33) °दृति न उत्कर्मगति तर्पयन्ति वा श्रनृप्यति वा A. 34) °भता A 35) A MM have श्र° and so has also the text in A (E I H 2465) the other mss of the text read श्र°, the reading of K however is doubtful 36) तृद्र्पर् A तृद्रार् MM 37) against the accent and the Padapâṭha श belongs to दृढि 38) In the text the ई is *pluta* both times not the second time only 39) °गावासी° A °गानी° MM I prefer now to read मापावानोधर् 40) नि तृष्ट A नि तृष्ट MM 41) प्रतिता °योतता A 42) ? conj. स्वारां प्रस्त° A स्वारां प्रसताते तदुपम्यो MM 43) जेन्तांशे A MM 44) लौकिकयास्तोमे° A लौकिकयास्तमे° MM 45) ? conj श्रानिहिते A MM. 46) श्राद्रादृष्टे A. 47) प्राणान्यता A. 48) मुनाम is not mentioned at all 49) ? conj. °मान्ता मां A प्रार्वते पत्मानाया । MM 50) सामा । MM O सीमा A. 51) the Unâdisutra reads श्रनिसिसिसिशुभ्यि्य 52) सर्वग्रमयी° A MM. 53)

नास्ति A 54) सदस्स is not mentioned at all 55) ? conj. यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणा राज्ये स्तोत्रशस्त्रादि तत्रात A यज्ञेषु विप्रराज्ये - - संदेहं - - कर्मराज्यं स्तोत्रशस्त्रास्तयदि पठने त्र या य MM 56) द्विलो° A 57) °वैदुष्यादस्ति° A MM 58) यनपरमे A MM 59) मध्यमैकवचन A.MM for a similar blunder see Adhyâya X nro 17 It *may be* a mistake of Mahidhara himself 60) see Vrihad Ar Mâdhy V 2 61) सपत इत्यर्थ A.

Adhyâya XXXIV This adhyaya is not mentioned either in the Çatapatha-Brahmana or in the Katiya Sutra

1) यात्रे A 2) ता A सत्ता MM 3) मन स्यां A 4) ? I do not conceive, what this quotation refers to 5) दिदिड्डि A MM and so read also the mss of the text 6) सोऽङ्गति सा A (the Padapatha) and J 7) ? गिर्वणश° MM 8) ऽस्त्यर्थे A.MM 9) ? अनु ष्टा A चतस्र - किम्भूत वां is wanting in MM 10) The remainder of this book is wanting in A 11) अनुपन्यतां O अनुपम्यन्यतां । अनयम्य MM 12) here something seems to be wanting 13) I conjecture we are to supply कथमिव स्यमिवाश्वा 14) ? स्व स्वामि° O स स्वामि° MM 15) देवलोकेषु MM 16) स्रुवन्ति O MM 17) ? शस्त्रे च पठ° MM शस्त्रेऽत्र पठनीय मलमवदि° O 18) K gives the six first verses, adding after the sixth the following words इति षट्कण्डिका() परशाखोक्ता, then it begins with giving a new the first verse, after it the seventh and so on

Adhyaya XXXV kand १-१० are explained in the Çatap Br १३, ८ २ ३ ४ १०, and quoted by Katyay २१ ३ ३२-४ २८

1) ? conj. वायुमहित्यारभ्याधीतान्म° A MM 2) श्मशानान्त] कर्म to निखेया । [एतत्कुर्वतां निकटे is wanting in A 3) MM adds ११० 4) MM adds ११, whereas O १२१ 5) °वाणाश्म° O 6) °त्कुर्वता O MM. 7) °स्तृणापूर्वलकमु° O तृणाफलकमु° A. तृणापूलकमुद्धृत्य MM. 8) °पुञ्ज्येत् O MM

9) दक्षिणाग्नि॰ MM 10) °त्रेकष्ट॰ MM त्रैकेष्ट॰ A °त्रेष्ट॰ Kâty. 11) the Pada has अश्मन्वती not अश्मन्वती, the r seems to be taken from the beginning of रीयते such incorrect divisions occur not rarely in the Kâtiya Sûtra Or are we to suppose a different interpretation अश्मन्वती॰ रीयते (or ईयते)? 12) इस्वरं A MM 13) this is one of the cases mentioned in note 11 14) एतद्यं A MM. 15) ? conj. कि A कि च MM. 16) किं च is wanting in A 17) तस्यैवादोरण MM 18) °नैतान्यितन् A. MM. 19) सस्तरारोस्रुपाशयने MM 20) °यत्त्वस्ते A वास्तात्पू॰ MM 21) the accent refers अधि to अश्मान् not to ज्ञात॰ 22) विश्वे MM °वचनं A. 23) the kand. ५० ५१ are a modern addition they are wanting in J, and even in K it is here stated that the fourth anuvâka has only २१ kandikâs (अपेतो यन्तु २१। चतुरनुवाकेषु ५६)

Adhyâya XXXVI. This adhyâya is not mentioned either in the Çatapatha-Brâhmana or in the Katyâyanasûtra

1) ? °मन्त्राद्यपस्याघा॰ A. °मत्रास्याघा॰ MM. 2) ? °र्योचरणेन A °र्योचरे॰ ण MM. 3) ? मादि स्वपते A मदि स्यपते MM 4) ? परोम्भ॰ पूरो A. परोम्य॰ पुरो MM 5) °न्या रसशब्द्रूरू॰ MM. 6) ? conj. पर्जन्यो पर्जन्यपो MM. पर्जन्यो गर्जत्येपो A 7) इन्द्रापूपणा J 8) ? पावनाय A MM 9) these two words are wanting in MM 10) विश्वेदेवेषु MM. 11.) धृते J. 12) the accent of इह shows, that this last interpretation is the right one. 13) पन्तो यतः सर्मोहमे K. sec. hand (!)

Adhyâya XXXVII This adhyâya is explained in the Çatap. Br. १४. १. २. ७ - २. १ ४, and quoted by Kâtyâyana २६. १. २ - ४ १०

1) भ्रोषिद्व्यासाय नम MM. 2) हे is wanting in A MM 3) erroneously instead of देवी इति 4) विगृणी MM. 5) पिपिडवदेवी - °इत्ते पिपिडव॰ is wanting in A. 6.) इन्द्रियात MM. 7.) श्रासीमिपस्यं J. K third

hand. श्रासीन्म॰ K first hand. श्रासीत् म॰ K second hand. 8.) संभान्द्वारेण A. 9.) ? प्रदे॰ A. प्रदेशाश्च MM. 10.) मखस्य is wanting in A, MM reads मखस्य वा शीर्ष्णे. 11.) पर्पणेन MM. 12.) ॰शकृंति ग्राह्याणि A. ॰शकृंनि गृह्यानि MM. 13.) ? ॰कादिवोद्धाति A. MM. 14.) ? the words तया - वै लोकः सुचितिरू are my conjecture. A. MM. read सुचितिर्भूमिः सुरु चितयतिरस्मिन्ल्कि. 15.) ॰राद्दाचिणो भूमौ A. MM. 16.) the text has मा, not नो. 17.) महद्भिरधिकं A. MM. 17 [sic!].) against the accent. 18.) Pâṇini's text has श्रचः only, not श्रचस्य. 19.) ? गोपयतीति A. MM. 20.) against the accent. 21.) ? एवगुताः A. MM. 22.) against the accent and the Padapâṭha: सस्पत्या is a compound. 23.) A. offers a very different reading: शिरः प्रवर्ग्यो यथाकालं तु तत्र दधा॰. The words यथाकालं तु are erroneously taken from the next following sentence. 24.) मनोद्दरे MM.

Adhyâya XXXVIII. This adhyâya is explained (except kaṇḍ. २८ b.) in the Çatap. Br. १४. २. १. ६ - ३. १. ३१ and quoted by Kâtyây. २६. १. १ - ७. ५६.

1.) श्रीवेदव्यासाय नमः MM. 2.) इन्ध्यां ह्वयति ह्रे इडे A. 3.) so MM., स्तन इ A. 4.) परीशासौ संदशौ (॰दंशौ?) A. 5.) कृत्तवा A. 6.) ॰न्नाग्ने सर्वमुपय॰ A. MM., but the Brâhmaṇa has सर्व once only. 7.) ? ह्रि श्राइत्तौ॰ A. धातुं इत्तौ॰ MM. 8.) against the accent and the Padapâṭha. श्रक्तुर्दिवाभिः are two words, not a compound. 9.) see Amara ३. ३. ११०. Trikâṇḍa Çesha ३. ३. ३५३. Medinîkosha rânta ४०-४२. 10.) ॰न्द्रोप्रधा॰ A. ॰न्द्रात्रेधा॰ MM. 11.) धर्मसाधके MM. 12.) against the accent. सुधर्म is a Nominative, not a Vocative. 13.) निः । स्त्यायताम् Pada. 14.) ? conj., प्रभावतः A. MM. sic! 15.) ? conj., चारोद्राव्णाः A. MM. (चार salt). 16.) against the accent. संवृक् is a Nominative. 17.) मनोद्दरे MM.

Adhyâya XXXIX. The kaṇḍ. १-४ are explained in the Çatap. Br. १४. ३. २. ३-२०: kaṇḍ. ५-११ are not directly mentioned in the Çatap. Br., but see Ma-

Uvhara at k. r — Kâtyâyana quotes v. 4 in his sûtra २६, ७. ३ ५१, the seventh k. at १८ ५ 3 and the rest at ५०, ८, ४ ८

1) त्रींनृपात्र नम MM 2) स्व् MM The text has °प्य °स्य 3) मध्ये वर्तमान MM 4) The Anukramaṇî reads तत्रोक्ता 5) वनिंदुना K J 6) कोशाभ्या MM K and the Padapâṭha कोशाभ्या B J 7) लिङ्गानि J 8) शोभनमिता° A 9) सवलतोह° MM 10) प्रयासान the Padapâṭha

Adhyâya XL. This adhyâya is not mentioned either in the Çatapatha-Br or by Kâtyâyana on account of its being an Upanishad

1) ईशांन्स्वलीनता MM 2) यत्मेऽधारे MM 3) श्रीम° - °तन्वते is wanting in A 4) निका° A नि ग° MM 5) नगमादीनि° 6) °सार्स्तात्र-स्वह° MM 7) °तन्यास A 8) व्यापारन्यादिनवादमन आगा° MM 9) भूतानि सर्वभूतानि is wanting in MM 10) आत्मजाति° पश्यति is wanting in A 11) ° समाप्योऽर्थार MM समाप्ते निरन्तरतर् अनतनर्पैम्नो A 12) अकार अशरीरवर्णित रूत्यर्थ A 13) नान्यदतोऽस्ति ह° A तानदनोऽस्ति दर्शिति MM 14) °दीत्र MM 15) °च व्याहृतोपासनदर A व्याहृतारायागन° MM 16) प्रकृतिलक्षणन° MM 17) ° conj पदिज्ञतो A द्वै प्रुवा वासखेश्व is wanting in MM 18) conj °त्मन अमृत A 19) °न स्मर MM त स्मर A 20) पन MM 21) कृते A क्लिने स्मर सन्यते MM 22) तशादिश पृन स्मर is wanting in MM 23) conj नयनात्म° A MM 24) ओम् ख ब्रह्म is added in B by a second hand at the margin The text in O omits these words and the text in A (I. I. H 2165) has ॥१७॥ ख ब्रह्म without the ओम् A (the Padapâṭha) reads ख्रदन ॥१७॥ ओश्म् । खम् । ब्रह्म । See Vrihad Âraṇy Mâdhy 5 8 १ 25) द्विक MM द्विकू O After the conclusion इति वेददीपे चत्वारिंशोऽध्याय ॥ MM adds the following çlokas भाष्य बुद्धा समासेन पर्यीग्रह () च शाकर् । यन्मया लिखित मनस्नात दृष्ट्वा क्षन्तुमर्हथ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभ भवतु । भवभूटनटीश्रीरा स्त-

व्यदादिर्धोमुख कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन परिपालयेत् । यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते । श्रीसाम्बसदाशिवार्पणमस्तु । शके १७६१ विकारीनामसंवत्सरे तद्दीनेदं पुस्तकं लिखितं समाप्तं ॥

Read page 2 line 13 त्रिणति° — 3 1 श्रेष्ठतमाय — 6 8 निरु° ३ ८ — 7 6 [पा° ८ १ ११] — 67 4 स्वतिज्ञस — 69 15 चातुर्मास्य° — 70, 10 णा भवति — 76 10 सूत्रार्थ — 78 3 पालितानां — 80 14 °तिष्ठते — 81 5 अस्मासु — 84 17 सङ्ग्रामनाम [निघ° २ १७] — 89 1 ज्योक्त — 90 14 शमयतीति — 90 20 मल्लेणां° — 97 22 °पर्सोस्त्वनूरसि — 164 8 प्रतिपूर्वा — 260 8 विश्वविदस — 274 14 अग्निनेत्रा — 316 1 पुरीष्यम° — 328 3 चेति — 333 5 श्रुति — 335 8 अद्दीनि — 335 14 समूल्हां — 338 19 विश्वेषा — 341, 7 लुते — 349 2 यास्स्येनेति — 355 19 शपो लुक् — 356 1 कि च — 356 11 °दृतवान° — 358 24 इद्दा स्याम° — 360 13 तर्नात्रि — 363 23 मेधाविनो — 366 17 द्वाभ्यामस्त्व° — 367, 14 उपस्थे — 369 22 and 370 18 अयध्र — 376 23 सद्दिता — 378 9 सुतरां — 379 8 °रुपसृष्टो , joined by an upasarga ' — 381 20 कृतातपप्रघातिनो° see Hemacandra नानार्थ° ३ ७११ — 382 11 धेनु — 385 6 याभिस्ता — 391 2 °देवकिल्बिषात् — 394 5 वृत्ता — 395 21 गोषु मदीय° — 408, 17 करोतीति विश्वकर्मा — 410 10 °साध्यौ — 421 22 वास्त्विंन्दु° — 423 15 (12) and in like manner the chiffres of the notes are to be changed till to the end of this adhyâya (13 27 instead of 12 26) — 472 15 का° — 512, 4 कियान् श्वेत — 533 1 मघाति° — 534 6 प्रतिषेधाद्वास्येति — 534, 12 °ज्ञतीना — 536 18 शत्रूणां — 633 6 वार्हिर्वदरे — 635 21 द्विसीत् — 637, 12 चर्तुर्विराट् — 646, 17 °र्मिर्ह्वानिशद्वसा° — 655, 21 वर्पितारम् — 656, 16 मघा —

669,21 देवी. — 675,19 शेशिरेया. — 688,6 ॥५8॥. — 692,19 •समा-त्तिय•. — 695,8 प्रावयति. — 717,19 •वद्यासौ. — 722,20 पौर्भिर्न•. — 728,19 •न्पूर्वर्वि• — 728,21 काऽर्ईमरे पिशंगिला काऽई. — 746,1 वा-र्ध्रीनसः. — 755,5 न सृत्यते. — 844,11 स्वर्गाय. — 845,12 पलिग्नौ. — 859,20 त्रुटिकाटाघद्या•. — 876,24 तृप्यव. — 886,12 (31.). — 886,14 (32) — 888,5 भूमिष्ठाभिमानः. — 894,22 नकिः. — 896,24 किं च. — 926,14 श्रोकांऽसि. — 944,18 •देवीति (3). — 978,17 •तन्यते (3.) ॥. —

The mspt. of Fort William which was copied by the second scribe of A (see preface p.VIII) bore the date *samvat* 1791 (A.D. 1735) मासि वैशाखे कृष्णपत्ते, which date has passed into A itself, standing there at the end of the xx. adhyâya.

APPENDIX

1. List of the *Ri*shis, named as authors of the verses contained in the Mâdhyandiniyâ-sa*m*hitâ, according to Halakhya's paddhati of Kâtyâyana's sarvânukrâma*n*î.

Agastya III, 46. V, 35. VII, 43 XXXIII, 27. 34. 78. 79. XXXIV, 7. 48.
Agni III, 1-8 XIII, 20. 21. XXVII, 1-9. 11-22.
Aghaça*n*sa I, 28.
Ajamî*d*ha XXVII, 30. XXXIII, 19.
Atri VIII, 15.
— his daughter XXXIII, 12.
Apratiratha XVII, 33-44. 60.
Abhitapana Sûrya XI, 35.
Aru*n*a ? XXII, 18.
Avatsâra ? VII, 12. XII, 115. XXXIII, 49.
Açvinau X, 31.
Asita XXXIII, 62.
Astuniti XXXIII, 21.
Âṅgirasa II, 11. 12. III, 1. IV, 10. VII, 42. XI, 71. XII, 30. XX, 36-46. XXVII, 34. XXXIII, 43. XXXIV, 24-27.
Âtreya IV, 8. XXI, 12-22.
Âtharva*n*a XII, 75-89. XXXIII, 80. XXXVI, 1 - XL, 17.
Âditya III, 37-40 XXXIII, 55 - XXXV, 22.
Ântarvat ? II, 19.
Âptya XXV, 47. XXXIII, 90.
Âbhûti XIX, 3. 4.
Âmahîyava XXVI, 16-18.
Âru*n*i XI, 72.
Âçvatarâçvi XX, 24-26.
Âsuri III, 37.
Indra IX, 1-34 (together with Brihaspati) XVIII, 68. 69 72-74.
Indrâgnî XIII, 22 23 XIV, 11-22.
Isha XV, 29.
Utkîla XI, 49. XVIII, 75.
Udvalavat ? II, 19.
*Ri*jiçvan XXXIII, 55. XXXIV, 42. 53.
*ri*shaya*h* XIV, 23-31.
sapta *ri*shaya*h* XVII, 79.
a female *ri*shi III, 6 8 XVII, 11 XXXIII, 15 XXXIV, 32.
Aindra XII, 55. XVIII, 71. XXXIII, 92
Au*t*athya V, 18 20.
Audanya XXV, 9
Aurnava*bh*a III, 49. 50.
Ka*n*va XI, 37. 42. XVII, 74. XXXIII, 89. XXXIV, 56. 57.
Kapi II, 16.
Kaçyapâ XXXIV, 32.
Kâxîvata X, 32-34. XIX, 6.
Kâ*n*va XXXIII, 47.
Kâçyapa VII, 12 VIII, 63. XXXIII, 49.
Kâtya XI, 49. XVIII, 75.
Kumâra XV, 41.
Kumârahârita XII, 69-72.
Kutsa VII, 42 VIII, 4. XII, 2 XVI, 15

2. The conclusion*) of Kâtyâyana's sarvânukramanî, adhyâya IV, 10 - V, 8.

अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः पङ्क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो वरुणोऽतिछन्दसः प्रजापतिर्विछन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा ऋच आग्नेय्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां ततो हविर्गृह्यते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदेवतज्ञः सोऽमुष्मिं लोके देवैरपीड्यते

तस्माद्ध देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतो ।
मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति ॥

मन्त्रार्थज्ञानात्तु विधूतपाप्मा नाकमभ्येति

न हि कश्चिदविज्ञाय याथातथ्येन देवताः ।
श्रौतानां कर्मणां विप्रः स्मार्तानां चाश्नुते फलम् ॥१०॥

---

*) The beginning of the work reads thus: मण्डलं दक्षिणमक्षि हृदयं चाधिष्ठितं येन शुक्लानि यजूंषि भगवान्याज्ञवल्क्यो यतः प्राप तं विवस्वन्तं त्रयीमयमर्चिष्मन्तमभिध्याय माध्यन्दिनीये वाजसनेयके यजुर्वेदाम्नाये सर्वे सखिले सशुक्रिय ऋषिदैवतछन्दांस्यनुक्रमिष्यामो यजुषामनियताक्षरत्वादेकेषां छन्दो न विद्यते द्रष्टार ऋषयः स्मर्तारः परमेष्ठ्यादयो देवता मन्त्रान्तर्भूता अग्न्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वा ऽनःशालोखाशम्योपवेषकपालेध्मोलूखलादयश्च प्रतिमाभूताः छन्दांसि गायत्र्यादीनि । एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम भवत्यथान्तरा श्वगर्तं वापद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान्भवत्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत् अथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते ॥१॥ इषे त्वादि खं ब्रह्मान्तं विवस्वानपश्यत् ततः प्रतिकर्मविभागेन ब्राह्मणानुसारेण ऋषयो (! °पार्षेयो) वेदितव्याः परमेष्ठी प्राजापत्यो दर्शपूर्णमासमन्त्राणामृषिर्देवा वा प्राजापत्या इषे त्वा शाखानुष्टुब्विनियोगः कल्पकारोक्त एवमूर्जे त्वा । ---.

अथादित्यदेवत्यानि साम्नि सर्वाणि परिभाषित मन्त्रगण वक्ष्याम *)। सर्वमाग्ने-
य गायत्र गौतमीयं सर्वं सावित्रमौशिज भारद्वाजीयं सर्वं सौम्यमानुष्टुभमा-
र्षभीणीयं सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसं सर्वं वारुणं पाङ्क्तमाश्वलायनीयं
सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्क्यीयं सर्वमादित्यदैवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

गायत्रे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामो दीक्षायां भृगुराग्नेयी गायत्री प्राय-
णीये ऽदितिर्देवादितिर्जगती क्रीते विश्वामित्रः सोमो ऽनुष्टुप् आतिथ्ये वसि-
ष्ठो विष्णुर्बृहती प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः उपसत्स्वत्रिरुपसद्देवता त्रि-
ष्टुप् अग्नीषोमीये ऽगस्त्यो ऽग्नीषोमौ जगती प्रातरनुवाके ऽङ्गिरा अग्निश्चाश्विनौ
ऽहोरात्रे ऽतिजगती चातुर्विंशे ऽहनि सोमः प्रायणः संवत्सरः शक्वरी अभिप्लवे
षडहे सावर्णो ऽर्धमासा मासा अतिशक्वरी पृष्ठ्ये षडहे सावर्णायन ऋतवो ऽष्टि
अभिजिति विश्वामित्रो ऽत्यष्टि स्वरसामसु सरस्वत्यायो धृति विषुवति रौ-
हिणायन आदित्यो [ऽति]धृति विश्वजिति सोमर इन्द्र कृति [°इन्द्र कृ-
ति ?] गाऽथायुषी अर्वावतानि ब्राह्मणो प्रकृति दशरात्रे ऽथायास्यो विश्वे दे-
वा आकृति दाशरात्रिके पृष्ठ्ये षडहे शालङ्कायनो दिशो विकृति छन्दोमेषु
धौम्यायन द्यौ लोका संकृति दशमे ऽहनि पराशर संवत्सरो ऽभिकृति
महाव्रते शौनक प्रजापतिरुत्कृति उदयनीये ऽतिरात्रे भौवनायनो वायुश्छन्दां-
सि सर्वाणि ॥ १२ ॥

ऋषिभिरधीतानि वाक्यरूपा छन्दोभिरुपनिबद्धा देवता मन्त्ररूपादन्तरूप-
योर्विनियोगस्तत्र विनियोगः। विनियोगच्छन्दो दैवतमार्षं च विज्ञाय यदि याजयेद्ध्याप-
यति वा न फलमश्नुते। अध्येष्यमाणो यथाविधि ज्ञात्वा छन्दः पुरुषनै-
तानिर्णीतं शरीरे न्यसेत् स्तिरश्चिन्न चमस ऊर्ध्वबुध्न (see Nirukta १२ ३८
Vrihad Aranj Madhy २. २ ५ & Brahmasûtra ३ ४ १) तस्यादिषो गातम-

*) Halâkhya ऋचामक्षराणि वर्णत्रयविंशतिः वनाणि तस्यान्तःस्थानि वृत्यायास्य अध्यायान्या-
नान्ते [अध्यायान्या°?] अन्यानाथ शेषम्। (Making last summer a catalogue of the Chambers collection I found two leaves more belonging to the ms of Halâkhya's paddhati, see preface p ix)

भरद्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रजमदग्नी नासिके वसिष्ठकश्यपौ वागत्रिः। गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता शिरसि विन्यसेदेवमेवोष्णिहं सवितारं ग्रीवास्वनूके बृहतीं बृहस्पतिम् वाक्शोर्वृहद्रथन्तरे द्यावापृथिवी मध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रं श्रोण्योर्जगतीमादित्यम् मेढ्रेऽतिछन्दस प्रजापतिम् पायौ यज्ञायज्ञिय वैश्वानरम् ऊर्वोरनुष्टुभ विश्वान्देवान् अष्ठीवतोः पङ्क्तिं मरुत पादयोर्द्विपदा विष्णुम् प्राणेषु विछन्दस वायुम् न्यूनातिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यूनाक्षर छन्द आपो देवतेत्येवं सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमय सम्पन्नो शापानुग्रहसमर्थो भवति आद्स्य तेजश्च वर्धते न कुलाच्चिद्भय विन्दते ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयो ब्रह्ममयस्तेजोमयोऽमृतमय सम्भूय ब्रह्मैवाप्येति । तस्मादेतन्नाब्रह्मचारिणे नातपस्विने नासंवत्सरोषिताय नाप्रवक्त्रेऽनुब्रूयादनेनाधीतेन चाध्यायफलमवाप्नोति अनेन च सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मण सायुज्यं सलोकतामा प्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥

इति सर्वानुक्रमणी[ये] चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ । पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेत् । आद्ये तु सप्तवर्गे पादविशेषात्संज्ञाविशेषास्ताननुक्रमिष्याम एवोदाहरिष्यामो विराड्रूपा विराट्स्थानाश्च बहूना अपि त्रिष्टुभ एवेत्युद्देशः तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्रैष्टुभजागता इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चर्च ॥ १ ॥

प्रथम छन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः । षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा । त्रयः सप्तकाः पादनिचृन्मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृद्दशकश्चेद्यवमध्या । यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा । द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति ह्रसीयसी ॥ २ ॥

द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदान्त्यो द्वादशक । आद्यश्चेत्पुरउष्णिङ्मध्यमश्चेत्ककुप् । त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुब्न्यङ्कुशिरैकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा मध्ये चेत्पिपीलिकमध्याग्यः पञ्चकत्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा । चतु सप्तकोष्णिगेव ॥ ३ ॥

तृतीयमनुष्टुप् । पञ्च पञ्चकाः षट्श्चैको महापदपङ्क्तिः । जागतावष्टकाश्च कृतिः । मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपा । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वा ॥४॥

चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहती । द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिणी उरोबृहती स्कन्धोग्रीवी वा । अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकाष्टकैर्द्वादशाष्टिनो त्रिपदा । चतुर्नवका बृहत्येव ॥५॥

पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पादा विराड्दशकाः । अयुजौ जागतौ सतोबृहती युजौ चेद्विपरीताख्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिराद्यन्त्यौ चेत्संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ॥६॥

षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा । द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप् । वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा । द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती । मध्ये जागतश्चेद्यवमध्या । आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्त्युत्तरा विराट्पूर्वा वा ॥७॥

सप्तमं जगती जागतपदा । अष्टिनस्त्रयः स्वौ च द्वौ महासतोबृहती । अष्टकौ सप्तकः षट्कौ दशकौ नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिः ॥

माध्यन्दिनीये वाजसनेयके सर्वानुक्रमणिकैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्यैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥८॥

इति सर्वानुक्रमणीये पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥ ॥

---

3 That part of Pingala s chandahsutram, which relates to the Vedic metres (s Colebrooke misc ess II, 152 153)

छन्द । गायत्री । दैव्येकम् । आसुरी पञ्चदश । प्राजापत्याष्टौ । यजुषा षट् साम्ना द्वि ऋचा त्रि । द्वौ द्वौ साम्ना वर्धेत त्रींस्त्रीनृचान् चतुरश्चतुर प्राजापत्या या एकैक शेषे । जह्यादासुरी । तान्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्य । तिस्र (तिस्रस्तिस्र Halāyudha) सनाम्न्य एकैका आद्य प्राग्यजुषामार्ष्य इति ॥

पाद । इयादिपूरण । गायत्र्या वसव । जगत्या आदित्या । विराजो दिश । त्रिष्टुभो रुद्रा । एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् । आद्य चतुष्पादृतुभि । क्वचित्त्रिपादृ-षिभि सा पादनिचृत् । अष्टौ सप्त षड्ढिति प्रतिष्ठा । एषैव विपरीता वर्धमाना । षट्सप्तकयोर्मध्येऽत्यतिपादनिचृत् । द्वौ नवकौ षट्कश्च सा नागी विपरीता वा-राही । तृतीय द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् । त्रिपात्त्रैष्टुभै ॥

उष्णिक् गायत्रौ जागतश्च । ककुप् मध्ये चेदन्त्य । पुर उष्णिक् पुरत । परोष्णिक् परत । चतुष्पादृषिभि ॥

अनुष्टुब्गायत्रै । त्रिपात्क्वचिज्जागताभ्या च । मध्येऽन्ते च ॥

बृहती जागतास्त्रयश्च गायत्रा । पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीय । न्यङ्कुसारिणी द्वितीय स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुके उरोबृहती यास्कस्य । उपरिष्टाद्बृहत्यन्ते । पुरस्ताद्बृहती पुर । क्वचिन्नवकाश्चत्वार । वैराजौ गायत्रौ च । त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती सतोबृहती ताण्डिन ॥

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च । पूर्वौ चेदयुजौ सतपङ्क्ति । विपरीतौ च । प्रस्तारपङ्क्ति पुरत । आस्तारपङ्क्ति परत । विष्टारपङ्क्तिरन्त । संस्तारपङ्क्तिर्बहि । अक्षरपङ्क्ति पञ्चकाश्चत्वार । द्वावप्यल्पश । पदपङ्क्ति पञ्च । चतुष्कषट्कौ त्रयश्च । पथ्या पञ्चभिर्गायत्रै । जगती षड्भि ॥

एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती । तथा जगती । पुरस्ताज्ज्योति प्रथमेन । मध्येज्योतिर्मध्यमेन । उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येन ॥

एकस्मिन्पञ्चके छन्द शङ्कुमती । षट्के ककुम्मती । त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या । विपरीता यवमध्या । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ । द्वाभ्या विराट्स्वराजौ ॥

---

4 List of the measures made use of in the Madhyandinîyâ Vâjasaneyi Sambitâ, according to Halâkhya's paddhati of Kâtyâyana's sarvânukramanî

I chandânsi			II atichandânsi (called also yajunshi)				
1 gâyatrî	24 syllables		1 atijagatî	52 syll	8 kriti	80 syll	
2 ushnih	28	-	2 cakvarî	56	9 prakriti	84	
3 anushṭubh	32		3 atiçakvarî	60	10 âkriti	88	
4 bṛihatî	36	-	4 ashṭi	64	11 vikriti	92	-
5 pankti	40	-	5 atyashṭi	68	12 samkriti	96	-
6 trishṭubh	44		6 dhṛiti	72	13 abhikriti	100	
7 jagatî	48		7 atidhṛiti	76	14 utkṛiti	104	-

III yajunshi

	gâyatrî	ushnih	anushṭubh	bṛihatî	pankti	trishṭubh	jagatî
1 daivî	1	2	3	4	5	6	7
2 âsurî	15	14	13	12	11	10	9
3 prâjâpatyâ	8	12	16	20	24	28	32
4 yâjushî	6	7	8	9	10	11	12
5 sâmnî	12	14	16	18	20	22	24
6 ârcî	18	21	24	27	30	33	36
7 brâhmî	36	42	48	54	60	66	72

yajunshi of 17 19 23 25 29 31 34 35 37 38 39 40 41 etc syllables are not marked by a special name and merely called yajus

I chandânsi

1 gâyatrî (24)

gâyatrî II 4 33 III, 1 4 6 8 10ab 11 12 16 22b 23 24 28 33 35 36 44 53 56 V, 15 VI, 4 5 29 VII, 8a 9a 11a 31a 32a. 33a 34a 40a 41 VIII, 31 32 38a 39a 40a 41a 63 IX, 22a 29 X, 27 31d XI, 2 13. 14 25 32b 34 50 52 62 68 70 71 XII, 9 10 30 36 40 41 43a 67. 104. 112 115 117 XIII 44a 27 29 32 33 36 37 57 (anirukta) XV, 20 22. XVI, 1 XVII, 8 9 16 81 XVIII, 57 68 72 77 XIX, 3ab 4 38 40-43 XIX, 71. XX 2a 7 23c (anirukta) 29 31 81 59 XXI, 1 7 8 XXII 9 17 XXIII, 5. 6 21 39 XXIV, 4a 5a 6a 8a 9a 10a 13 15-18 20-22 25 26 XXVII, 29 31 32 34 39 40 XXIX 37 (anirukta) XXX, 2 4 XXXII, 13 XXXIII, 2 5 9 10 19 21 24 25 31 33 35 36 45 47 56-58 61 62 65 71 73 76 77 XXXIV, 29 41 43 44 XXXV, 1a 2 5. 16 21 22 XXXVI, 3b 4 5 7. 12 16 XXXIX, 7

gâyatry ushnig vâ XVII, 85

gâyatry ushniggarbhâ (6 + 7 + 11) XVII, 82 (gâyatrî Mahîdhara) XX, 4 (explained by Mahîdhara)

gayatrıbrıhatyau madhye 'vasanahıne XXXVIII, 17

gayatry anavasânâ (avasânahınâ, rahıta) V, 35 b VI, 22 c XI, 8 b XX, 18 a XXXVIII, 28 a

padanicrıd gayatrı (7 + 7 + 7) VI, 24 e XX, 81 according to Mahıdhara XXVII, 41 (explained by Mahıdhara at 39) XXXI, 6

pratısh/ha gayatrı (8 + 7 + 6) IV, 16 a XI, 39 Mahıdhara

svarad gâyatrı (8 + 8 + 10) XVII, 4 5 (explained by Mahıdhara, but without giving the name)

padapankti gayatrı (5 + 5 + 5 + 5 + 6 or 5 + 5 + 5 + 4 + 6) XV, 44 46 (expl) XVII, 77

vira/ cankumatı gayatrı XII 73 (Mahıdhara ârshı gayatrı)

gâyatrı cankumatı (8 + 8 + 5) XI, 2 Mahıdhara

ekapada gayatrı III, 9 a e XI 46 b

dvıpadâ gâyatrı XX, 1 a XXXII, 3 a XXXVI, 11 a

2 ushnıh (28)

ushnıh (7 + 7 + 7 + 7 or 8 + 8 + 12 or anıyataxarapadâ) III, 62 (expl 7 + 7 + 7 + 7) VI 36 (8 + 10 + 10) VIII 51 b (expl 8 + 8 + 12) XI, 59 c (8 + 8 + 14 expl anush/ub va Mah) XII, 57 (19 + 10 expl) 59 (14 + 15 arshı Mah) 103 (8 + 8 + 12) 114 (8 + 8 + 12) XIII, 40 (8 + 8 + 12 expl) XV, 35 37 (8 + 8 + 12 expl) XVII, 60 (10 + 9 + 9) 83 (16 + 13) 85 (8 + 10 + 8 gâyatrı vâ) XVIII, 56 (13 + 15) XXIII, 33 (7 + 7 + 7 + 7) XXXIV, 50 (13 + 16) XXXV, 6 (20 + 8) XXXVIII, 12 (18 + 12 svarâd ushnıh Mah) XL, 17 (16 + 12 expl)

ushnıg vıshamapadâ XXVII, 11 22

svarad ushnıh XXXVIII, 12 Mah

vardhamanâ ushnıh (6 + 7 + 8 + 9) VII, 29 a (expl)

anush/uhgarbhoshnıh XXXIV, 7 (ushnıh Mah)

paroshnıh (8 + 8 + 12) XVIII 54 (expl 10 + 7 + 12) XXXIV, 33 XXXVII, *19 (expl) XXXVIII, 22*

kakummatı paroshnıh XIV, 22 a

pura ushnıh (12 + 8 + 8) IX, 6 (expl anavasana) 7 (ushnıh Mah) XXXVI, 24 (' brahmı trish/up Mah , the statement of Halakhya तचक्षुरित्यस्या दध्यङ् आथर्वण ऋ° सूर्यो दे° पुर उष्णिक २१ ब्र०ह must certainly refer to another reading There was an addition in the margin of the ms , but it is torn off, only the word विनियोग remaining)

ushnıg anushtub vâ XI, 59 c Mah gâyatrı va XVII, 85

kakubh (8 + 12 + 8) III, 59 (expl) VIII, 1 (expl) explained at XIV, 9 XV, 38-40 (expl) XXXVIII, 13 (expl kakub ushnıh Mah)

3 anushtubh (32)

anushtubh II, 14a III, 14 38.40 42 45 47.49 50.60ab IV, 5.8.14 21 (brihati va) 29 32 V, 29 38 41 VI, 23 25 28 VIII, 33a 34a 35 44a IX, 3a 4a 26 28 37 X, 33 XI, 1.3 11 18 19 26 30 31.40 44 48 54 57a. 67 72 74 77 82 XII, 11 16 17 31.32 37-39.50 52 54-56 72 75 101. XIII, 6 8 17 20 23 XIV, 11 21 XV, 29 31.55 56 59-61 XVI, 2 3 8-14 49 52 63 XVII, 45 46 50 53 61 65 68 XVIII, 32 46-48 62-65 67b 70 76 XIX, 1a 10 12 31 37ab 39 45 46 64 65 70. XX, 5 6 8 13-16. 20 21 24-25 34 55-76 80 90 XXI, 12-28 XXII, 21 XXIII, 9-12 14. 18d 22 24 33 35-37 40 48 53 56 63 XXVI, 2b 12 XXVII, 10 30. XXIX, 49 50 XXXI, 1-15 20.21 XXXII, 1 2.15 16 XXXIV, 8-11. 15. XXXV 4 8 11 13 14 18 XXXVI, 9 10.21 22 XXXVIII, 10 21. 24. XXXIX, 4 XL, 1 3 5 7 9 14.

anushtub ushnig vâ XI, 59c Mah brihati vâ IV, 21

pipilikamadhyâ kritur anushtubh XXII, 18 (expl).

nashtarupâ 'nushtubh VII 45 Mah

nashtarupâ 'nushtub virât chandah VII, 1 (expl)

anushtub virâtchandah XIII, 26 Mah XIV, 1a XVII, 76 (expl). XVIII, 35. 36 (expl virâj Mah)

tripadâ virâj (30) II 21b 31 VIII, 21. XIII, 26 (Mah. virâd anushtubh). XXIII, 15

dvipadâ virâj (20) III 25ab 26ab XV, 48 XX, 19a. XXV, 46 47 XXXVI, 8.

ekapadâ virâj (10) V, 35c XII, 65b

4 brihati (36)

brihati VII 2a (explained by Mahidhara) VIII, 2a (expl) 52 (expl) XI, 20 (ârshi Mah) 37 64 XIII 35 39 (ârshi Mah) XV, 32 34 XVII, 7 11 57. XIX, 2 11a XX, 30 53 XXIII, 7 XXVI, 14 XXVII, 35 37 42.43 XXXIII, 14 15 39 41 81 82 85 93 96 XXXIV, 56 57 XXXV, 9. XXXVI, 20. XXXVII, 7a XXXVIII, 19 (uparishtâdbrihati Mah)

brihaty anushtub vâ IV, 21. pankur vâ VIII, 26 XVII, 3. 15. 56

pipilikamadhyâ brihati XVII, 67 (13 + 9 + 14 expl)

purastâdbrihati (12 + 8 + 8 + 8) IV, 28 (expl)

nyankusârini brihati (8 + 12 + 8 + 8) III, 19 (expl).

nyankusârini urobrihati skandhogrivi vâ brihati XI, 38 (expl) 63 (brihati Mah).

pathyâ brihati (8 + 8 + 12 + 8) III, 34 (expl) VI, 34 (expl) 37 VIII, 3a (brihati Mah) XI 41 (expl) 45 XXVI, 11 XXXIII, 66 XXXIV, 32

uparishtâdbrihati (8 + 8 + 8 + 12) II 16f (brihati Mah). XI, 42 (expl.) 53 (expl) 83 (expl) XII, 58 (expl) XVI, 47 (expl). XX, 35 XXIII, 22 XXXVIII, 19 Mah

ûrdhvabrihatî (12 + 12 + 12) IV, 33 (expl.). XII, 7 (expl.). XIII, 16 (expl.) XXXVII, 16 (expl.).

satobrihatî (12 + 8 + 12 + 8) XII, 108-110 (expl) explained at XIV, 9. XV, 32. 38. XXVII, 36. 38. 44. XXXIII, 40. 67 83. 94. 95. 97.

viparîtâ brihatî (8 + 12 + 8 + 12) VI, 31 (expl.).

mahâbrihatî (12 + 8 + 8 + 8 + 8) XIX, 72-74 (expl.). 78.

mahâbrihatî trishtubh XII, 8 (expl. mahabrihatî Mah.). XXXVIII, 20 (mahâbrihatî Mah.).

5. pankti (40.)

pankti III, 51 (expl). 52 58 V, 3 (expl). VI, 27 (expl.). XII, 60 (expl. ârshî Mah) 71 XIII, 30 (svarâț panktih Mah) XV, 41 (expl.) - 43. XVI, 4-6. XVII, 48. 72. XX, 11 (tryavasânâ). 22 32. XXXVIII, 27.

panktir brihatî vâ VIII, 26 XVII, 3. 15 56.

svarâț panktih XI, 29 (expl.). XIII, 2. 30 Mah.

panktir virâj V, 4 (expl. viraj Mah.). IX, 16 (virâj Mah). XI, 21 (expl.). XVII, 71 (expl.).

catushpadâ virâj III, 46 (expl) V, 4 Mah. IX, 16 Mah. XXI, 10 ([1])

panktis trishtubh VIII, 61. XI, 27 Mah.

mahâpankti III, 18 a (expl.). VIII, 28 (expl.). 42 (expl.). XVIII, 55 (expl. mahâpanktir *jagatî* Mah).

tryavasânâ mahâpanktih III, 43 (expl). VI, 17 (expl.). XI, 46 a (expl.). XX, 9.

prastarapankti (12 + 12 + 8 + 8) VIII, 43 (expl.). XIII, 18 (expl.). XVIII, 44 (expl.).

âstârapankti (8 + 8 + 12 + 12) III, 61 (expl.) IV, 23 (expl.). XI, 12 (expl.)

vishțârapankti (8 + 12 + 12 + 8) XII, 106 (expl.). 107. XVIII, 53 (pankti Mah.).

samstârapankti (12 + 8 + 8 + 12) XXXVI, 12 (pankti Mah.)

6. trishțubh (44.)

trishțubh I, 28 a. II, 18 a. 24. 30. III, 13. IV, 30 c 31. 37. V, 16. 18 a. 19 a. 20. 36. 37. VI, 3. 20 b. VII, 5. 7 a. 10 a. 14 b. 16 a. 17 a. 19. 24. 26. 35 a. 36 a. 37 a. 38 a. 39 a. 42-44. VIII, 4 a 6. 9 b. 14-20. 23 b 24. 36 37 a 45 a 46 a 59 d. 62. IX, 1. 8. 18 19. 23-25. X, 1. 7. 16 a. 19 a. 20 a 22. 33 a. 34. XI, 5. 7. 17. 22-24. 35 36 39 43 47 c 49 69 75 76 XII, 1 2 6 12 13 15 18-29 33-35. 44. 45. 47-49. 51. 61-64. 66. 68. 70. 102. 105. 113. XIII, 3-5. 9-13 a. 15 31. 34. 38. 41-51. XIV, 2-5. XV, 1. 2. 3 c. 23-25. 49-54. 62. XVI, 50. XVII, 17-44 47. 49. 54. 55. 58-60. 66. 69. 70. 73. 75. 79. 87-99. XVIII, 31. 33. 34 49. 51. 52. 59-61. 66. 69. 71. 73-75. XIX, 5. 6 a. 32-35 44. 47. 49-58. 60-63 66-69 XX, 36-52. 54. 77. 79. XXI, 2-6. 9. 11. XXII, 2. XXIII, 1-3. 16. 38 49-52. 57-62. 65. XXV, 10-13. 21-25. 27. 28. 30-45. XXVI, 3 a. 7 a. 19. 23

XXVIII 1 9 23 28 33 XXIX, 1 36 38 42 44 46 48 51-57 XXX, 1. XXXI, 16 19 22 XXXII, 4 12 14 XXXIII, 1 7 8 11 13 16 18 22 23 26 28 34 37 38 42 44 48 50 55 59 60 63 64 68 70 74 78 80 XXXIV, 1 6 14 16 24 26 27 29 31 35 40 42 46 48 49 52-54 58 XXXV, 7 10 15 17 19 20 XXXVI, 11 b XXXVII, 17 XXXVIII, 5 a XL, 4 8

trishṭub jagatî vâ XVII, 6

mahâbṛihatî trishṭubh see before

panktis trishṭubh see before

virâḍrupâ trishṭubh II, 17 a (expl) 22 III, 41 (expl) VIII, 25 (virâj Mah) XI, 15 a (expl)

virâṭsthânâ trishṭubh XI, 27 Mah XXV, 19 (expl)

yavamadhyâ trishṭubh XVI, 51 (expl)

purastâjjyotis trishṭubh XVII, 74 (trishṭubh Mah)

madhyejyotis trishṭubh XII, 65 a (trishṭubh Mah)

uparishṭâjjyotis trishṭubh XII 111 (expl)

7 jagatî (48)

jagatî III, 15 (expl) IV, 12 35 (expl) V, 14 VII, 12 a VIII, 5 b IX, 9 14. 15 17 XI, 4 6 XII, 3 14 a XV, 26 28 XVI, 15 16 48 XVII, 10 13 14. 84 XVIII, 58 XIX, 7 59 80 95 XX, 78 XXV, 14-18 20 26 29 XXVI, 24 XXVIII, 25 Mah XXIX, 43 47 XXXIII 6 29 30 49 69 75 84 XXXIV, 12 13 25 34 45 47 55 XXXVII, 2 XL, 16

jagatî trishṭub vâ XVII, 6

mahâpanktir jagatî see before

II atichandânsi

1 atijagatî (52) IX, 5 b 39 X, 24 XVII, 78 XVIII, 30 XIX, 75 79 Mahîdhara at XXII, 19 XXVIII, 2 5 7 9 12 15 17 18 24 40 42 43

2 çakvarî (56) XXXIV, 51 Mahîdhara at XIII 24 XV, 58 XVII, 86 XXIII, 2 XXVIII, 10. 11 13 26 27. 30-32 39 XXXVI, 17

3 atiçakvarî (60) XIX, 76 (expl) 77. XXXVIII, 17 (expl tryavasânâ) Mahîdhara at XX, 10 XXVIII, 20 28 29 34

4 ashṭi (64) XIX, 48 (tryavasânâ) Mahîdhara at XV, 47 XXI, 29 49 XXIII, 4

5 atyashṭi (68) IV, 1 2 (tryavasânâ Mah) 25 (63 syll, erroneously ashṭi Mah) VIII, 53 a (expl tryavasânâ Mah) IX, 40 X, 18 Mahîdhara at VIII, 60 XI, 28 XXI, 30 XXVIII, 33 XXXVII, 18

6 dhṛiti (72) Mahîdhara at XVI, 64 66 XXI, 60

7 atidhṛiti (76) Mahîdhara at XI, 9 XV 47

8 kṛiti (80) XII, 4 (73 erroneously, caturavasânâ) Mahîdhara at XXVIII, 19

9 prakṛiti (84) V, 7 (caturavasânâ) Mahîdhara at XX, 12

10 âkṛiti (88) Mahîdhara at XV, 64

11. vik*r*iti (92). Mahidhara at XIV, 12. XXI, 61. XXVIII, 16. 23 c. 46 c.
12. samk*r*iti (96): wanted.
13. abhik*r*iti (100) Mahidhara at XXVII, 45.
14. utk*r*iti (104) Mahidhara at XIV, 6. XV, 16. 57. XXII, 22.

III. yajûnshi.

daivî gâyatrî (1.) III, 5 a (bhûr, svar). XL, 15 (om). 17 (om).

daivî ushnih (2.) III, 5 a (bhuvar). VI, 19 b (diçah). c (digbhyah, without the svâhâ!). Mahidhara at XXXVII, 13 (madhu).

daivî anush*t*ubh (3.) I, 1 a. b. 14 a. 19 a. 22 d. 30 c. IV, 22 d. e. VI, 19 c. d. e. f. XIV, 18 a. 19 c. f. k. IX, 1 b. X, 8 b. i. k. XXII, 1 c. XXXVIII, 3 b.

daivî b*r*ihatî (4.) I, 1 c. 3 c. 4 a. 13 d. 17 a. 20 b. d. f. 21 b. 22 b. 23 c. d. II, 5 a. 16 a. b. 25 d. f. IV, 22 g. 25 b. 26 b. V, 2 b. c. d. 12 f. 25 g. 30 c. VI, 15 g. VII, 3 d. e. 15 d. VIII, 55 c. 57 f. 58 g. 59 a. b. IX, 22 c. X, 5 f. 9 a. 15 b. XIII, 55 d. 57 c. f. XIV, 8 f. h. 18 b. e. f. i. l. 19 d. g. h. l. m. 23 a. XV, 4 a. c. e. f. g. h. l. n. 5 a. b. c. d. e. i. k. l. n. p. t. v. 65 d. XVII, 1 b. c. 12 a. e. XX, 2 b. c. 19 c. i. XXIII, 13 b. 18 b. XXXVII, 10 a. b. c. 11 a. b. XXXVIII, 2 a. d. 6 e. XXXIX, 1 f. 2 a. d. f. 3 a.

daivî pankti (5.) I, 4 b. c. 9 d. f. 20 c. 23 e. 25 c. 30 b. II, 2 b. 7 b. c. 11 c. 16 c. IV, 22 b. c. V, 12 a. 21 b. c. d. 25 f. 33 b. VI, 7 a. 11 d. e. 16 b. 18 c. VII, 6 c. 12 f. 13 c. 17 e. 18 c. VIII, 1 b. 54 c. d. 56 a. c. 57 g. h. 58 d. IX, 20 a. b. d. e. X, 5 b. c. d. h. i. k. l. m. n. 8 l. 21 f. XII, 46 a. b. XIII, 54 g. i. 55 c. e. 56 c. d. f. 58 b. c. d. XIV, 8 a. c. i. g. 14 a. b. d. e. f. g. h. k. 18 c. g. h. k. m. 19 a. i. 20 a. b. c. f. m. 23 g. l. p. XV, 4 b. d. i. k. m. o. 5 g. h. m. o. q. r. s. w. 65 e. XVII, 12 b. c. d. XVIII, 50 b. XIX, 36 d. XXII, 6 a. b. d. e. f. g. i. 19 d. XXIII, 13 d. 18 a. c. XXXV, 3 a. XXXVII, 12 g. XXXVIII, 2 b. c. 3 c. 9 b. 14 a. b. 15 b. XXXIX, 1 b. c. e. g. 2 b. g. 3 b-g.

daivî trish*t*ubh (6.) I, 20 g. V, 9 a. b. 33 c. VI, 6 b. 14 a. b. c. d. e. f. g. 15 b. VIII, 56 d. 57 c. e. 58 f. IX, 21 h. i. X, 5 e. 21 a. e. XIII, 54 a. XIV, 8 b. e. 17 c. i. 18 d. 19 b. c. 20 d. e. g. h. l. 23 b. c. f. i. k. m. r. XV, 4 q. s. 5 f. u. 65 c. XVIII, 50 a. c. d. e. XXII, 6 k. XXXV, 3 b. XXXVIII, 4 a. c. 6 a. b. 9 c. 14 c. d. XXXIX, 2 c. e.

daivî jagatî (7.) I, 2 b. 12 a. 17 c. 22 c. 25 b. II, 2 d. IV, 1 e. 10 d. e. V, 9 c. d. 13 d. 26 g. 31 d. 32 e. VI, 12 a. 14 b. 15 a. c. d. e. i. VI, 22 a. VIII, 23 a. 47 d. 54 a. e. f. 55 b. 57 d. 58 e. IX, 20 m. XIV, 8 k. 20 i. k. 23 d. e. g. n. XV, 4 p. r. 65 a. XXII, 6 c. h. 19 f. XXXV, 3 d. XXXVII, 1 b. 11 c. 13 b. XXXVIII, 4 b. XXXIX, 1 d.

âsurî gâyatrî (15.) I, 14 e. 19 d. 26 a. II, 2 c. 5 b. d. e. IV, 10 a. 25 c. VI, 3 c. 10 b. 16 g. 24 a. VII, 9 b. 22 c. 23 b. 27 e. 33 b. 34 b. 35 b. 36 b. 37 b. 38 b. VIII,

23c 33b 34b 35b 40b 41b 50b IX, 5a 35c 36a 38l X, 2c d 3c d i k 4g h p q r s 5a 15a 28b XXXVIII, 15d

ásurí ushṇih (14) I, 16d II, 1a 29c V, 22c 26c d VII, 27c g 30n VIII, 13b 38b 44b 50a XII, 46e XXXVIII, 11a (Mah sâmoshṇih)

ásurí anushṭubh (13) I, 14b c 18f 19b c 27a b c II, 1b III 17d V, 1 e 11a d 12c VI 11c VII, 27a b f 28a b n 30b f k m 35c 36c 37c 38c 39b 40b VIII, 13a c d 33c 34c 35c 39b 55a IX, 2c d f i 3c 4c X 4e f i k 9f 23c XI, 16c XIII, 53t XV, 3b XIX, 36g XXIII, 8 a n XXVI, 10b XXXVIII 6g

ásurí bṛihatí (12) I, 7a b 29a b d e VII, 30a c d e i l VIII, 13e XXXVII, 18c

ásurí paṅkti (11) I, 27f III, 17a c V, 9f VIII, 57b IX, 20i XII, 46d XIII 53u XXVI 3e XXXVII, 18d

ásurí trishṭubh (10) III, 17b IV, 7a b c d V, 11b VII, 30g h 39c 40c XV 3a

ásurí jagatí (9) I, 15b 27e IV 36a

prájápatyá gáyatrí (8) I, 6b 7c 10b 11a c d 22a g 27d II, 2a e f 11 d 16e 32b III, 27a 37d IV, 13a c V, 9e o 13e 24a c d 31a 32h i 33a VI, 21b 24b 32b c d VII, 13d 18d IX, 21a f X, 8e 14h 19b 25b XI 47a 60f XIII 24a b XIV, 8d XXXVIII, 1b (Mahidhara) 5b 16b

prájápatyá ushṇih (12) II, 1c VII, 27d

prájápatyá anushṭubh (16) I, 17b 19f 22h II, 19a IV, 3a V, 11e 25a VI, 18a VII, 23c X, 2a b 4t 21b XXII, 1a

prájápatyá bṛihatí (20) I, 10a 21a 24a 29c f II, 11b III, 57a 63a IV, 17a 26a V, 22a 26a VI, 9a 30a VII, 15c 45a VIII, 47a 51a IX, 11b 30a 31a 38a XI, 9a 28a XVIII, 37a b XX, 3a 33b XXII, 1b XXXVII, 1a 9a XXXVIII, 1a

prájápatyá paṅkti (24) I, 12b 31b VI, 12b VII, 14a X, 6b

prájápatyá trishṭubh (28) III, 21 IV, 11c V 5a 39b VI, 6a VII, 4 48 IX, 11a 19b 30b X, 29a XI, 61b c

prájápatyá jagatí (32) I, 2c 24c IV, 2a 11b XXVIII, 23a (Mahidhara)

yájushí gáyatrí (6) I, 4e 9c e 11b 16b e 18e 22e 23a 28c 30a II, 5c 6f 9b 23b 25e g IV, 1d 26c 30a V, 2e 22b 23a 26b 30a b d 31c 32a g 42b VI, 10a 15h 16a e 21h i VII, 12d 17c 45d VIII, 58 n 59c IX, 20c X 8a m 19d 28d e 31a XI, 57b 59a XIII, 54d e f 55f h i 56e g i 57a b d e i 58e i XIV, 13a XIX, 1e 36g XXIII, 13c XXXVIII, 14f

yájushí ushṇih (7) I, 2a 16f 18a 19e 28b III, 37b c IV, 4a h 6a b c d 10b V, 2a 21a VI, 21a f m VIII, 27b 58b IX, 20f g 38c X, 8b

c d 19 c 28 c 31 b XI, 60 e g XIII, 54 c h 56 h 57 g h 58 i XIV, 13 d XV, 6 g 8 d XIX, 1 d XXIII, 13 b e XXXVIII, 15 a c

yajushı anushṭubh (8) I, 14 d IV, 6 c 10 b V, 32 b c d VI, 21 c k VII, 45 c VIII, 1 a X, 23 c d XIII, 53 a b 54 b 55 g 56 a XIV, 9 i l 10 c 13 b e 23 h q XV, 8 c 9 a b c d e g h 65 b XIX, 9 d 36 e f XX, 1 b XXIII, 13 f g XXXVII, 11 e XXXVIII, 1 b 15 e f Mahıdhara at 16 b

yajushı brıhatı (9) I, 1 e 13 e 16 c 20 a II, 26 b 27 b 32 a b c d e IV, 27 a V, 12 b 21 e 24 b 31 b 32 f 33 d 34 a VI, 2 c 11 a 16 f 21 d g 32 e VII, 2 a 3 b 6 b 11 b 17 b 22 b 26 b VIII, 56 b e 57 a IX, 20 k l 21 g X, 8 f 9 b c e g 21 d 31 c XI, 59 b XIII, 53 c e i n 55 a b 56 b 58 f XIV, 9 b e f g h 10 a b d f g 13 e XV, 6 c h 8 b 9 f i XVII, 1 d XIX, 1 e 9 a f XXII, 5 c XXIII, 13 a XXXVII, 12 f XXXVIII, 6 d 14 e

yajushı panktı (10) I, 10 c 15 d 24 b II, 28 b IV, 36 b c V, 1 a 13 b c 17 a d 26 f 33 e VI, 2 b 21 c l VII, 8 c d 10 b 12 c e 17 d 31 c 32 c VIII, 49 b 54 b 55 e 58 a IX, 20 h X, 8 n 15 c 23 a b XI, 66 a e f XII, 46 c XIII 14 b 53 d k l m o p XIV, 9 a c k 10 e 23 o XV, 6 a b f i 8 a XIX, 9 b c e XXII, 5 b XXVI, 10 c XXXVII, 3 b 4 b 9 b 11 d 13 a XXXVIII, 7 a b e 8 b c 16 a

yajushı trıshṭubh (11) I, 13 f 18 d 31 c II, 8 e 20 b c IV, 1 c 2 b 22 f 36 d V, 1 b 2 f g h 28 b 39 c VI, 9 b 24 c d 26 b VII, 11 c 25 b VIII, 39 c 55 d X, 28 g XI, 66 b XIII, 53 f g h 58 g XV, 7 b c d e f XIX, 11 b c *36 a XXII, 5 a XXIII, 2 b XXVI, 6 c 7 c 8 c XXXV, 3 c XXXVII, 11 f* XXXVIII, 3 a 7 c f XXXIX, 1 a

yajushı jagatı (12) I, 4 d II, 6 d III, 18 b 57 b IV, 10 c V, 1 c d 26 e VI, 16 d VII, 12 b 21 b 31 b 32 b 33 c 34 c 45 b VIII, 8 b 11 b 38 c 40 c 41 c 44 c IX, 2 a X, 9 d 28 f XI, 16 b 66 c d XIII, 53 q r s XIV, 9 d m XV, 6 d e k XXII, 5 d e XXIII, 4 b 8 b XXVI, 4 c 5 c 9 c XXXVII, 4 d *(Mahıdhara) XXXVIII, 7 d* 11 b

sâmnı gayatrı (12) I, 5 b IV, 36 e VI, 32 a VII, 16 b XI, 47 b XXXVIII, 4 d 6 c

sâmnı ushnıh (14) III, 27 b V, 10 a b c 11 c 12 e 28 c 42 c VI, 6 c 22 b 26 a VIII, 45 c 46 c IX, 22 b 35 a 38 d X, 3 a b 21 c 28 a XIII, 58 h XIX, 36 e Mahıdhara at XXXVIII, 11 a

sâmnı anushṭubh (16) II, 32 g III, 22 a V, 12 d 35 a VII, 13 b 18 b VIII 45 b 46 b IX, 2 b e h 3 b 4 b 35 d 36 b X, 3 g h 4 a b c d XI, 65 a XII, 53 a XXXVII, 21 (Mahıdhara)

sâmnı brıhatı (18) II, 31 a b IV, 18 e. VIII, 1 c. X, 3 e f. XII, 53 b XXXVII, 20 a

sâmnî pankti (20) I 11 e II, 28 a IX, 32 d 33 c 36 e XIV, 24 a 29 a XVIII, 45 c XX, 3 b XXII, 4 a

sâmnî trishṭubh (22) I, 3 b 6 a 16 g II, 6 a b e 11 a IV, 10 f 16 b V, 9 g VII 13 a 18 a IX 31 b d 32 c 34 c X 4 v 20 e 29 b 32 b XIV, 24 b 28 a d XIX 6 b 8 a XX, 33 a XXVII 15 a

sâmnî jagatî (24) I 31 a IX 9 b 10 b 13 b 36 d X, 25 a XIV, 24 c 25 a b 28 c 29 b c 30 d

ârcî gâyatrî (18) I, 22 f 23 b IV, 3 b V, 25 d 39 a VI, 23 a d 46 b XI, 16 a 60 a c XIII, 54 k 55 k 56 k 57 k 58 k XX, 3 c d XXVI, 1 a b d XXXVII 12 b 20 a (Mahîdhara sic!) XXXVIII 6 f 8 d XL, 15 *)

ârcî ushṇih (21) I 5 a 15 a 31 d II, 7 d 15 c 32 f V, 27 b VI, 8 c 21 n VIII, 11 a 50 c IX, 33 d XI, 32 a XIV, 25 c 29 d XVIII, 45 b XXII, 19 b

ârcî anushṭubh (24) V, 22 e IX, 34 a c XI, 61 e XXXVII, 5

ârcî bṛihatî (27) V, 43 b VII, 46 a VIII, 13 f IX 10 c 13 a XI, 61 a d XIV, 24 d 29 c XXXVIII, 16 c Mahîdhara at 14 g (25 sic!)

ârcî pankti (30) II, 15 d IV, 22 a V, 22 d VI, 18 b 19 a X, 11 XI, 61 f XIV, 25 d XXXVII, 14 (Mahîdhara, sic!) XXXVIII, 18 a c Mahîdhara at 14 a + b + c + d + e (31 sic!) 18 b (29 sic!)

ârcî trishṭubh (33) I, 16 a 18 e 20 e IV, 17 b 27 c VII, 47 a VIII, 10 b 29 XXXVII 6 a + b (Mahîdhara) 14 20 b

ârcî jagatî (36) XIV, 30 e

brâhmî gâyatrî (36) VIII, 9 a IX, 12 b — Mahîdhara at XXVIII, 46 a XXXVII 3 a + b 5 a + b XXXVIII, 6 e + f + g

brâhmî ushṇih (42) VI, 11 b IX, 12 a XIV, 7 b c XV, 63 XXXVIII, 26 — Mahîdhara at XXVIII, 14 23 b

brâhmî anushṭubh (48) I, 18 b III, 19 48 VIII, 27 a 30 XI, 58 c — Mahîdhara at XXVIII, 8 41 46 b XXXVII 15

brâhmî bṛihatî (54) II, 27 a IV, 15 — Mahîdhara at XXVIII, 37 38 44 45

brâhmî pankti (60), wanted

brâhmî trishṭubh (66) XV, 58 — Mahîdhara at XXXVI, 24

brâhmî jagatî (72) wanted

yajushi I, 1 d 3 a 8 a 12 c 13 g 15 c 17 d 18 b 21 e 25 a d 30 d II 3 a b c 6 e 7 a 8 f g 10 a b 12 13 14 b 15 a b 16 d 17 b 18 b 19 b 20 a 21 a 23 a 25 a b e 26 a 29 a b III, 5 b 20 37 a 63 b IV, 1 a b 2 c 4 c 6 d 9 a b 11 a 13 b 19 20 24 a b 26 d 27 b 34 V, 5 b 6 8 a b c 9 k a

---

*) यायुर्तिन्त्र् ययेद्मिति दे यजुषी । अथ या प्रथमा प्राजापत्या गायत्री द्वितीया यजुश्छन्दता । यजुश्चभाव्य एवैव तदा ब्रह्मगायत्री । ओमित्यथ्याप्यस्य ब्रह्मा ऋषिर्दैवी गायत्री छन्द । - । यतो ब्रह्म इत्यासौ दैवी बृहती । Halâkhya

17 b [illegible] 18 b 19 b 23 f g h 25 b c e 27 a 28 a 33 f 34 b 40 42 a 43 a VI, 2 a d 3 b 7 b 9 c 10 c 13 15 f 16 c 20 a 22 d 30 b c 31 35 VII, 2 b c d 3 a c 6 a 7 b 8 b 20 21 a 22 a 23 e f 25 a 28 d 29 b 36 d 47 b c d VIII, 2 b 3 b 4 b 5 a 7 8 a 10 a 12 22 a b 37 b 38 d 39 d 40 d 47 b c 48 49 a 53 b 60 IX, 2 g 4 d e 6 b 10 a d 22 d 31 a [illegible] 32 a b 33 b 34 b e 35 e f 36 c X, 4 u 6 c 10 b 12 13 14 a 16 b 17 20 b 24 b 25 c 26 c 30 XI, 8 a 9 b 10 11 b 15 b 28 b 58 a b d 60 b d 65 b c d XII, 5 XIII, 13 b 19 24 c 25 47 b 48 b 49 b [illegible] 50 b c 51 b c XIV, 1 b 7 a d e 12 14 15 16 26 a b 27 28 b 30 a b c 31 a b c XV, 10 19 57. 64. XVI, 17-46 64-66 XVII, 1 a 2. 86. XVIII, 1-29. 38-43 45 a 67 a XIX, 8 b XX, 10 12 17 18 b 19 b 23 a b d XXI, 29 61 XXII, 3 4 b 7 8 19 a 20 22-34 XXIII 2 a c 4 a c. 8 d (wanted with Halakhya) 17 19 20 64 XXIV, 1-40 XXV, 1 9 XXVI, 1 c e 2 a XXVII, 45 XXVIII, 1-46 (Mahîdhara specifies the single atichandâmsi) XXIX, 58 60 XXX, 5 22 XXXV, 1 b 12 21 b XXXVI, 1 17 18 19 23 XXXVII, 3 a 4 a 6 8 12 a c d e 15 b, 18 a 21 a, b XXXVIII, 14 g 16 c. d 18 b 23 25 28 b XXXIX, 5 6 8-11.

Mahîdhara specifies several times measures under the name of ârshî, so

ârshî gâyatrî XII, 73 XXIII, 64
ârshî ushnih XII, 59
ârshî anushtubh XIII, 19
ârshî brihatî XI, 20 XIII, 39
ârshî pankti XII, 60 XXXVII, 4 a + b
ârshî trishtubh XVII, 1 XXI, 48 XXVIII, 1 4 6 21 22 35 36

---

5 The pratikam (beginning words) of the single kandikâs in the Madhyandiniya Vâjasaneyi Samhita

agne yat te divi varca*h* XII, 48.
agne yat te çukram XII, 104
agne yuxva hi ye tava XIII, 36.
agner anikam VIII, 24.
agner janitram asi V, 2.
agner vo 'pannagr*i*hasya VI, 24.
agne vajajid vâjam II, 7.
agne vâjasya gomatas XV, 35
agne ver hotram II, 9
agne vratapate vrata*m* carishyâmi I, 5
agne vratapate vratam acârisham II, 28.
agne vratapâs tve V, 6 40.
agne çardha mahate saubhagaya XXXIII, 12.
agne sahasva pr*i*tanâ IX, 37.
agne sahasrâxa çatamûrdhañ XVII, 71.
agnes tanûr asi I, 15. V, 1.
agne svâha kr*i*nuhi XXVII, 22
agne*h* paxatir vâyor nipaxatir XIV, 4.
agre br*i*hann ushasâm XII, 13.
agrenîr asi svâveças VI, 2.
a*n*gâny âtman bhishajâ XIX, 93.
a*n*giraso na*h* pitaro XIX, 50.
acikradad vr*i*sha XXXVIII, 22.
achâ 'yam eti çavasa XXVII, 14.
achinnasya te deva VII, 14.
ajasram indum XIII, 43.
*a*jâ 're pi*çamg*ila XXIII, 56.
ajijano hi pavamâna sûryam XXII, 18.
ajo hy agner ajanish*t*a XIII, 51.
ati nihe ati sridho XXVII, 6.
ati viçvâ*h* pratish*t*has XII, 84.
atyanya*ñ* 2na agam V, 42.
atra pitaro mâdayadhvam II, 31.
atrâ te rûpam uttamam XXIX, 18.
athaitân ash*t*au virûpân XXX, 22.
adabdhebhi*h* savita*h* payubhish *t*va*m* XXXIII, 69. 84.
aditir dyaur aditir XXV, 23.

aditish *t*vâ devî XI, 61.
adityâs tvag asy IV, 30.
adityâs tvâ pr*i*sh*t*he XIV, 5.
adityâs tvâ mûrdhann IV, 22.
adityai rasnâ 'si I, 30.
adityai râsnâsîndrâ*n*yâ ush*n*îsha*h* XXXVIII, 3.
adityai râsnâ 'sy XI, 59.
adityai vyundanam asi II, 2.
adr*i*çram asya ketavo VIII, 40.
adbhya*h* xira*m* vyapibat XIX, 73.
adbhya*h* sambhr*i*ta*h* XXXI, 17.
adbhya*h* svahâ vârbhya*h* svâhâ XXII, 25.
adyâ devâ uditâ sûryasya XXXIII, 42.
adhâ yathâ na*h* pitara*h* XIX, 69.
adhâ hy agne krator bhadrasya XV, 45.
adhi na indraishâm XXXIII, 47.
adhipatny asi br*i*hatî dig XV, 14.
adhyavocad adhivaktâ XVI, 5.
adhvaryo adribhi*h* XX, 31.
ana*d*vân vaya*h* pa*n*ktiç chanda*h* XIV, 10.
ana*d*vaham anvârabhâmahe XXXV, 13.
anadhr*i*sh*t*â purastâd XXXVII, 12.
anâdhr*i*shyo jatavedâs XXVII, 7.
anu te çushma*m* turayantam XXXIII, 67.
anuttam â te maghavan XXXIII, 79.
anu tvâ matâ manyatâm IV, 20.
anu tvâ ratho anu maryo arvann XXIX, 19
anu no 'dyâ 'numatir XXXIV, 9.
anu virair anu pushyâsma XXVI, 19.
anejad eka*m* manaso XL, 4.
antar agne rucâ tvam XII, 16.
antarâ mitrâvaru*n*â caranti XXIX, 6.
antaç carati rocanâ III, 7.
antas te dyâvâpr*i*thivî VII, 5.
andha*m* tama*h* praviçanti XL, 9. 12.

aryamanam brihaspatim IX, 27
arvañco adyâ bhavatâ yajatrâ â vo XXXIII, 51.
avatatya dhanush tvam XVI, 13.
avapatantir avadan XII, 91.
avabhritha nicumpuna III, 48 VIII, 27.
ava rudram adîmahy III, 58
avasrishta parâpata XVII, 45.
avir na mesho nasi XIX, 90
aveshtâ dandaçûkâh X, 10.
avocama kavaye medhyâya XV, 25.
açmann ûrjam parvate XVII, 1.
açmanvati riyate XXXV, 10.
açmâ ca me mrittikâ ca XVIII, 13.
açyâma tam kâmam XVIII, 74.
açvatthe vo nishadanam XII, 79 XXXV, 4.
açvas tûparo XXIV, 1.
açvasya tvâ vrishnah çaknâ XXXVII, 9
açvâvatîm somâvatîm XII, 81.
açvâvatîr gomatîr XXXIV, 40.
açvinakritasya te XX, 35
açvinâ gobhir indriyam XX, 73
açvinâ gharmam pâtam XXXVIII, 12.
açvinâ tejasâ caxuh XX, 80.
açvinâ namuceh sutam XX, 59.
açvinâ pibatam madhu XX, 90.
açvinâ bheshajam madhu XX, 64.
açvinâ havir indriyam XX, 67.
açvibhyâm caxur amritam XIX, 89.
açvibhyâm pacyasva X, 31.
açvibhyâm pinvasva XXXVIII, 4.
açvibhyâm prâtahsavanam XIX, 26.
açvo ghritena tmanyâ XXIX, 10
ashâdham yutsu pritanâm XXXIII, 20.
ashâdhâ 'si sahamânâ XIII, 26.
ashtau vyakhyat kakubhah XXXIV, 24.
asankhyâtâ sahasrâni XVI, 54.
asave svâhâ vasave svâhâ XXII, 30.
asi yamo asy âdityo XXIX, 14.
asunvantam ayajamânam XII, 62.
asuryâ nâma te lokâs XL, 3.
asau yas tâmro arunas XVI, 6.
asau yâ sena XVII, 47.
asau yo 'vasarpati XVI, 7.
askannam adya devebhya II, 8.
astavy agnir XII, 29
asmâkam indrah XVII, 43.
asmat tvam adhi jâto 'si XXXV, 22.
asmin mahaty arnave XVI, 55.
asme rudrâ mehanâ XXXIII, 50.
asme vo astv indriyam IX, 22
asya pratnam anu dyutam III, 16
asyâjarâso damam XXXIII, 1.
asyed indro vavridhe vrishnyam XXXIII, 97.
ahah ketunâ jushatâm XXXVII, 21.
ahar ahar aprayâvam XI, 75.
ahâni çam bhavantu nah XXXVI, 11.
ahâvy agne havir âsye te XX, 79.
ahir iva bhogaih XXIX, 51.
ahne pârâvatân XXIV, 25.
ahrutam asi I, 9.
âkûtim agnim XI, 66.
âkûtyai prayuje 'gnaye svâha IV, 7.
â krishnena rajasâ XXXIII, 43 XXXIV, 31.
âkrandaya balam ojo XXIX, 56
âkramya vâjin prithivîm XI, 19.
âgatya vâjy adhvânam XI, 18.
â'ganma viçvavedasam III, 38
âgneyah krishnagrîvah sârasvatî meshî XXIX, 58.
âgrayanaç ca me vaiçvadevaç XVIII, 20
â ghâ ye agnim indhate VII, 32
âcyâ jânu daxinato XIX, 62.
âchac chandah prachac chandah XV, 5.
âjanghanti sânv esham XXIX, 50.

yâ te agne 'yahçayâ V, 8.
yâ te gharma divyâ çug XXXVIII, 18.
yâ te dhâmâni paramâni XVII, 21.
yâ te dhâmâni havishâ IV, 37.
yâ te dhâmâny uçmasi VI, 3
yâ te rudra çivâ tanûr XVI, 2. 49.
yâ te hetir mîdhushtama XVI, 11
yâm ishum giriçanta XVI, 3
yâvatî dyâvâprithivî XXXVIII, 26.
yâ vâm kaçâ VII, 11
yâ vo devâh sûrye ruco XIII, 23. XVIII, 47.
yâ vyâghram vishûcikobhau XIX, 10.
yâ çatena pratanoshi XIII, 21.
yâç cedam upaçrinvanti XII, 94
yâs te agne sûrye ruco XIII, 22. XVIII, 46.
yuktena manasâ XI, 2.
yuktvâya savitâ XI, 3.
yuxvâ hi keçinâ VIII, 34.
yuxvâ hi devahûtamâñ XIII, 37. XXXIII, 4.
yuje vâm brahma XI, 5.
yunjate mana uta V, 14 XI, 4. XXXVII, 2.
yunjanti bradhnam XXIII, 5.
yunjanty asya kâmyâ XXIII, 6.
yunjâthâñ râsabham XI, 13.
yunjânah prathamam XI, 1.
yunakta sîrâ XII, 68.
yuvam tam indrâparvatâ VIII, 53.
yuvañ surâmam açvinâ X, 33. XX, 76.
yushmâ indro 'vrinita I, 13.
yûpavraskâ uta ye yûpavâhâç XXV, 29.
ye agnishvâttâ ye XIX, 60.
ye ceha pitaro ye ca neha XIX, 67.
ye janeshu malimlavas XI, 79.
ye tîrthâni pracaranti XVI, 61.
ye te panthâh savitah XXXIV, 27.
ye trâ 'hibatye maghavan XXXIII, 63.
ye devâ agninetrâh IX, 36.
ye devâ devanâm XVII, 13.
ye devâ deveshv XVII, 14
ye devâso divy ekâdaça VII, 19.
yena rishayas tapasâ satram â yann XV, 49.
ye nah pûrve pitarah XIX, 51.
ye nah sapatnâ apa te XXXIV, 46.
yena karmâny apaso XXXIV, 2
yena dyaur ugra XXXII, 6
yena vahasi sahasram XV, 55 XVIII, 62.
yena samatsu sâsaho XV, 40.
yenâ pavaka caxasâ XXXIII, 32
yenedam bhûtam bhuvanam XXXIV, 4
ye 'nneshu vividhyanti XVI, 62
ye patham pathirazasas XVI, 60.
ye bhûtânâm adhipatayo XVI, 59.
ye rûpâni pratimuncamanâs II, 30.
ye vajinam paripaçyanti XXV, 35.
ye vâ 'mi rocane divo XIII, 8.
ye vrixeshu çashpinjarah XVI, 58.
yeshâm adhyeti pravasan III, 42
ye samânâh samanasah pitaro XIX, 45.
ye s samanaso jîvâ jîveshu XIX, 46.
yo agnih kavyavâhanah XIX, 65
yo agnir agner adhy XIII, 45.
yo asmabhyam arâtiyâd XI, 80.
yoge yoge tavastaram XI, 14.
yo devebhya atapati XXXI, 20.
yo nah pitâ janitâ yo vidhâtâ XVII, 27.
yonir abhûr ukhâ XII, 61.
yo bhûtânâm adhipatir XX, 32
yo revân yo amivahâ III, 29.
yo vah çivatamo rasas XI, 51. XXXVI, 15.
raxasâm bhâgo 'si VI, 16.
raxohanam valagahanam V, 23.
raxohano vo valagahanah V, 25.

Berlin February 1852

॥ ओम् ॥

श्रीगणेशाय नम (1)। प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यविलोक्यौवट माधवीय (2)। यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेक्षणाय ॥१॥ हरिं दसूनं निरूह्य कृपां कृत्वा ममोपरि विलोक्यैव वेददीपाख्य बुद्धिर्निर्दिष्टवानिति ॥२॥ तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्त वेद वेदव्यासो मन्दमतीन्मनुष्यान्विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य (3) ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरो वेदान्पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्य क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्य। एव परम्परया सहस्रशाखो वेदो जात। तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्य स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र दैवात्केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्य प्रत्युवाच मदधीत त्यजेति। स योगसामर्थ्यान्मूर्तां (4) विद्यां विधायोद्वान्तवान्। वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरूक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात्कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्य सूर्यमाराध्यान्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च जाबालगौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्य पञ्चदश शिष्येभ्य पाठितवान्। तथा च श्रुति [बृहदारण्य॰ माध्य॰ ५ ५ २३] आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति। अस्यार्थ। आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि। वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनिस्तदपत्य (5) वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थ। तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखाविशेषो माध्यन्दिन यद्यपि याज्ञवल्क्येन बहुभ्य शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापीश्वरकृपया मध्यन्दिनसम्बन्धितया लोके प्रख्यायते। त माध्यन्दिन (6) वेद येऽधीयते विदन्ति वा शिष्यपरम्परया वर्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यते॥

माने मरुत ईदृशा अजायन्त । कीदृशाः कवयः क्रान्तदर्शिनः । विद्मनापसः अप इति कर्मनाम [निघ॰ २ १] विद्मना विदितानि अपांसि कर्माणि येषां ते विद्मनापसः विदितकर्माणः । भ्राजदृष्टयः भ्राजन्त्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा शत्रुघातकत्वात् । विद्मनेति वेत्तेः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुलग्रहणात् ततो विभक्तेराकारः तस्य चालुक् विद्मनापसः । अजायन्त जनेर्लङ् जादेशश्च श्यन् ॥१२॥

त्वं नो॑ऽअग्ने तव॑ देव पायुभि॑र्म॒घोनो॑ रक्ष त॒न्व॑श्च वन्द्य ।

त्रा॒ता तो॒कस्य॒ तन॑ये॒ गवा॑म॒स्यनि॑मेष॒ꣳ रक्ष॑माण॒स्तव॑ व्र॒ते ॥१३॥

रक्षणार्थी मन्त्रः । हे अग्ने हे देव द्योतमान हे वन्द्य स्तुत्य तव व्रते कर्मणि वर्तमानान्मघोनो धनवतो यजमानान्रक्ष पालय । नोऽस्माकं तन्वः शरीराणि च रक्ष । कैः तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्षमाणः पालयन्सन् तोकस्य पुत्रस्य तनये विभक्तिव्यत्ययः तनयस्य पौत्रस्य गवां च त्राता रक्षकोऽसि ॥१३॥

उ॒त्ता॒ना॒याम॑व॒भरा चिकि॒त्वान्त्स॒द्यः प्रवी॑ता॒ वृष॑णं ज॒जान ।

अ॒रु॒षस्तू॑पो॒ रुश॑दस्य॒ पाज॒ इडा॑यास्पु॒त्रो व॒युने॑ऽजनिष्ट ॥१४॥

अ॒ः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽग्निर्वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट जातः । किम्भूतः अरुषस्तूपः रुष वधे रोषति रुषः अरुषोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोच्छ्रायो यस्य स तथा ष्टुप उच्छ्राये । अस्याग्नेः रुशत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरण्यामवभर अर्वाचीन हर द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा॰ ६.३ १३५] दीर्घः । चिकित्वान् अरणिवन्तं जानन् किं बलमिति चेत् याऽरणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेक्तारमग्निं सद्यः तत्कालं जजान जनयति छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा॰ ३.४ ६] लिट् । सोऽग्निर्जात इत्यर्थः ॥१४॥

इडा॑यास्त्वा प॒दे व॒यं नाभा॑ पृथि॒व्या अधि॑ ।

जात॑वेदो॒ नि धी॑म॒ह्यग्ने॑ ह॒व्याय॒ वोढ॑वे ॥१५॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञान हे अग्ने इडायाः पृथिव्याः स्थाने देवयजनाख्ये पृथिव्या नाभा अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं या त्वां निधीमहि स्थापयामः किमर्थम् हव्याय वोढवे हव्यं वोढुम् विभक्तिव्यत्ययः वहतेस्तुमर्थे सेसेनिति [पा॰ ३ ४.९] तवेप्रत्ययः सहिवहोरोदिति [पा॰ ६ ३ ११२] ओकारः ॥१५॥

प्र मन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषं गिर्वणसेऽअङ्गिरस्वत् ।
सुवृक्तिभिं स्तुवतऽऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥१६॥

यतत्र ऐन्द्रयाविद्दुभः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गूषं स्तोमं त्रिवृदादिकं प्रमन्महे ज्ञानीमः किम्भूतं स्तोमम् शूषं बलहेतुम् । अर्कं मन्त्रं च अर्चाम उच्चारयाम धातूनामनेकार्थत्वादर्चतिरुच्चारणार्थः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-इव तैर्यथा स्तोमो ज्ञातो मन्त्रश्च पठितस्तस्मै तद्वत् । किम्भूतायेन्द्राय शवसानाय शवो बलमात्मन इच्छति शवस्यति शवस्यतीति शवसान तस्मै बलमभिलषमाणाय सुप आत्मनः क्यजिति [पा॰ ३ १ ८] क्यच् तदन्ताच्छानच् शप् बहुलं छन्दसीति [पा॰ २ ४ ७३] तस्य लुक् छन्दस्युभयथेति [पा॰ ३ ४ ११७] तस्य शानचोऽप्यार्धधातुकत्वात् क्यस्य विभाषेति [पा॰ ६ ४ ५०] क्यचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः कीदृशाय गिर्वणसे गिरा स्तुत्या वनयति सम्भावयति आत्मानमभिलषितदानात्स्तोतृन् इति गिर्वणाः गीशब्दोपपदाद्वनोतेर्णिजन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्संज्ञत्वात् [पा॰ ६ ४ ९२] ह्रस्वत्वम् णिचो लोपः गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः यद्वा स्वार्थे णिच् गीर्भिरेनं देवा भजन्ति इति गिर्वणाः तस्मै गीर्वाणशब्देन (7) समानार्थो गिर्वणशब्दः । पुनः किम्भूताय सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः स्तुवते स्तौतीति स्तुवन् तस्मै यजमानानामिति शेषः तदुक्तम् त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यमिति [६ ३७] । पुनः कीदृशाय ऋग्मियाय ऋग्मयाय वेदमयाय मयडर्थे छान्दसो मियट् यद्वा ऋच स्तुतावित्यस्माद्धातोः औणादिको मक् ऋच्यते ऋग्मः स्तुतिः तमर्हतीति ऋग्मियः अर्हार्थे घच् स्तुतियोग्याय । पुनः कीदृशाय नरे नराय नृशब्दस्य ङे परे छान्दसो गुणः । पुनः कीदृशाय विश्रुताय शौर्यदानवदान्यादिभिर्विख्याताय ॥१६॥

प्र वो महे महि नमो भरध्वमाङ्गूष्यᳪ शवसानाय साम।
येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥१७॥

महे महते शवसानाय बलमभिलषमाणायेन्द्राय महि महत् नमोऽन्नं वः यूयं प्रभरध्वं प्रहरतम् समर्पयत यूयमित्यर्थे वः इत्यव्ययम् मनीषा पुत्रादीन्प्रति वच । आङ्गूष्यमाङ्गूषाय हितं साम प्रभरत उच्चारयत । नोऽस्माकं पूर्वे पितरः अङ्गिरसः येनानेन साम्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्यकिरणानविन्दन् लेभिरे स हि साम्ना लाभः तत्साम प्रभरध्वम् । कीदृशा अङ्गिरसः पदज्ञाः पद्यते गम्यते ज्ञायते इति पदं तत्त्वं जानन्तीति पदज्ञाः ॥१७॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयाᳪसि।
तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥१८॥

हे इन्द्र त्वत् त्वत्तः सकाशात् कश्चन चनशब्दोऽप्यर्थे कोऽपि लोकोत्तरः प्रकेतः प्रकृष्टो ज्ञानविशेषः आ समन्तात् हि यतो भवति अतः सखायो विप्रास्त्वामिच्छन्ति अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवा इत्युक्तेर्देवानां विप्राणां च सखित्वम् । किम्भूताः सखायः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । इच्छतीति कथं ज्ञातं तत्राह यतस्ते सोमं सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति प्रयांसि अन्नानि दधति च प्रय इत्यन्ननाम [निघ° २ ७] हवींषि धारयन्ति । किं च जनानामभिशस्तिं दुर्वचनं तितिक्षन्ते सहन्ते मनोवाक्कायसंयताः क्षान्तिपरा इत्यर्थः ॥१८॥

न ते दूरे परमा चिद्रजाᳪस्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्याम्।
स्थिराय वृष्णे सवना कृतेमा युक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥१९॥

हे हरिवः हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् तस्य सम्बोधनम् मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा° ८ ३ १] रुत्वम् हे हरिवः स्थिराय दृढसौहृदाय वृष्णे सेक्त्रे तुभ्यम् इमा सवना कृता इमानि सवनानि प्रातःसवनादीनि कृतानि । क्व सति अग्नौ समिधाने समिध्यमाने सति छान्दसो यको लुक् । ग्रावाणः च युक्ताः योजिताः अभिषवकर्मणि । तुशब्दो हेत्वर्थे यतो हेतोः हरिभ्यामश्वाभ्यां प्रयाहि आगच्छ ।

ननु स्वर्गात्परमतिदूरे मया गन्तव्यमित्यत आह परमा परमाणि दूरदेशस्थानि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न चित् दूरे न सन्ति चिच्छब्दोऽप्यर्थे (४) अतिदूरमपि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः ॥१९॥

अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिꣳ स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपाम् ।
भरेषुजाꣳ सुक्षितिꣳ सुश्रवसं जयन्तं त्वामनु मदेम सोम ॥२०॥

चतस्रः सोमदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे सोम त्वां जयन्तमुत्कर्षेण वर्तमानमनु (७) वयं मदेम हृष्टाः स्याम । किम्भूतं त्वा युत्सु युद्धेषु अषाढमसह्यमनभिभूतम् । पुनः कीदृशं पृतनासु सेनासु पप्रिं पालयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति सम्भजते स स्वर्षाः तम् । अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्साः तम् । वृजनस्य बलस्य गोपां रक्षकम् । भरेषुजां सङ्ग्रामेषु जेतारम् । सुक्षितिं सुनिवासम् । सुश्रवसं शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य स सुश्रवाः तम् ॥ अषाढम् सहतेः क्तः साढः न साढः असाढस्तम् सहेः क्तः ढत्वं [पा॰ ८ २ ३१] धत्वं [पा॰ ८ २ ४०] ष्टुत्वम् [पा॰ ८ ४ ४१] ढो ढे लोपः [पा॰ ८ ३ १३] ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः [पा॰ ६ ३ १११] बाहुलकात् सहिवहोरोदवर्णस्येति [पा॰ ६ ३ ११२] अस्याप्रवृत्तिः षत्वं छान्दसम् । पप्रिम् पॄ पालनपूरणयोः आदृगमहनजन इति [पा॰ ३ २ १७१] किः द्वित्वादि । स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्सनोतेर्विट् विड्वनोरनुनासिकस्यात् [पा॰ ६ ४ ४१] । एवमप्साम् । गोपायतीति गोपाः क्विप् अतो लोपः यलोपः । भरेषुजाम् भरेषु सङ्ग्रामेषु जयति सन्नतीति भरेषुजाः हलदन्तात्सप्तम्या इति [पा॰ ६ ३ ९] अलुक् जयतेरौणादिको डाप्रत्ययः । मदेम मदी हर्षे लिङि व्यत्ययेन शप् ॥२०॥

III सोमो धेनुꣳ सोमो अर्वन्तमाशुꣳ सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।
सादन्यं विदथ्यꣳ सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥२१॥

यो यजमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति हविः तस्मै सोमो धेनुं ददाति । आशुं शीघ्रगमनमश्वं च सोमो ददाति । सोमश्च तस्मै वीरं पुत्रं ददाति कीदृशं वीरं कर्मण्यं कर्मणि साधुम् । सादन्यं सदने गृहे साधुम् । विदथ्यं विदथो यज्ञस्तत्र साधुम् । सभेयं सभामर्हतीति सभेयस्तम् । पितृश्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रव

णा विनाशकारिणा विनीतमित्यर्थः ॥ कर्मण्यमित्यादौ तत्र साधुरिति [पा ४ ४ ९८] यत् । सभेयः छन्दसीति [पा० ४ ४ १०६] सभायाः साधवे ढ प्रत्ययः तस्य एयादेशः [पा० ७ १ २] । ददाशत् दाशृ दाने बहुलं छन्दसीति [पा० २ ४ ७६] शपः श्लुः द्वित्वम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३ ४ ९७] तिप इलोपः लेटो ऽडाटावित्यडागमः [पा० ३ ४ ९४] ॥२१॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो ऽअजनयस्त्वं गाः ।
त्वमाततन्थोर्वन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥२२॥

हे सोम त्वमिमा विश्वाः सर्वा ओषधीः अपः जलानि गाः (10) धेनूः अजनयः जनितवानसि । त्वमुरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थ विस्तारितवानसि त्वं च ज्योतिषा तेजसा तमोऽन्धकारं विववर्थ विवृणोषि आदित्यात्मना सर्वं तमो ऽपनयसीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे इति [पा० ७ २ ६४] निपातः ॥२२॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।
मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥२३॥

हे देव सोम हे सहसावन् बलवन् देवेन मनसा देवसम्बन्धिना मनसा सह रायो धनस्य भागं नोऽस्मभ्यमभियुध्य युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावितण्यर्थः अभिगमय देहीत्यर्थः । त्वां दानप्रवृत्तं त्वा कश्चित् मा आतनत् त्वा त्वां मा आतनोतु मा प्रतिरुणद्धु तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेव मुच्यसे इति चेत् यतस्त्वं वीर्यस्य ईशिषे वीरकर्मण ईश्वरो भवसि अधीगर्थदयेशामिति [पा० २ ३ ५२] कर्मणि षष्ठी । किं च गविष्टौ गौः स्वर्गस्य इष्टौ एषणायां स्वर्गैषणायां विप्रभूतायां सत्यामुभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु व्याध्यपगमं कुरु उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः । देवं मनः प्राप्य लब्धमना अहं यागं सत्कर्म कुर्वाणः यथा स्वर्गं यास्यामि तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ देवेन दे-वानामिदं देवम् तद्धितप्रत्ययलोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया सहसा सहो बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक् । तनत् तनोतेः परस्य लेटोऽडागमः इलो-

पत्र । चिकित्स गुप्तिज्किद्भ्यः सन् [पा० ३ १ ५] अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६ ३ १३७] दीर्घः ॥२३॥

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।
हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥२४॥

चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्या हिरण्यस्तूपदृष्टाः । स सविता देव आगात् आगच्छतु इणो गा लुङीति [पा० २ ४ ४५] इणो गादेशः । किं कुर्वन् दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि दधत् ददत् स्थापयन्वा । कीदृशः हिरण्याक्षः हिरण्यमिव कान्तियुक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा । स कः यः सविता पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ ककुभः दिशः व्यख्यत् प्रकाशितवान् । यश्च त्री त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्यख्यत । धन्वेत्यन्तरिक्षनाम [निघ० १ ३] तेन तदुपलक्षितानितराण्यपि लोकाँल्लक्षयति क्षितिगा गच्छतीति वा । यश्च योजना योजनानि योजनगव्यूतिक्रोशादीनि धर्मपरिमाणविशेषान् व्यख्यत । यश्च सप्त सिन्धून्समुद्रान्नदीर्वा हिन्दवान् व्यख्यत् । उपलक्षणमेतत् सर्वं प्रकाशयन् सविता रत्नानि ददत् आगादित्यर्थः ॥ व्यख्यत् ख्या प्रकथने अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति [पा० ३ १ ५२] च्लेरङ् आकारलोपश्च धातूनामनेकार्थत्वात् प्रकाशनार्थो ख्याः । त्री योजना सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७ १ ३९] पूर्वसवर्णदीर्घो विभक्तेः । धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप आकारः । दाशुषे दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति [पा० ६ १ १२] निपातः । वार्याणि ऋहलोर्ण्यदिति [पा० ३ १ १२४] वृणोतेर्ण्यत् ॥२४॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते ।
अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥२५॥

सविता प्रसविता सूर्यं सूर्यं विभक्तिव्यत्ययः उभे उभयोः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये ईयते आगच्छति यदा तदा अमीवां व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणां निवर्तयति । अथ यदा वेति अस्तमयसमये गच्छति तदा कृष्णेन रजसा अन्धकारलक्षणेन वा तुल्यानपि ऋणाति अभिव्याप्नोति । कीदृशः सूर्यः हि-

रूपवर्णानि सुवर्णरूपाणि । विचर्षणि विविध द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षक । उभे द्यावापृथिवी पर्यवे द्वितीया । अन्तर्गते वा । ईयते ईङ् गतौ दिवादि ॥२५॥

हिरण्यहस्तोऽअसुर सुनीथ सुमृडीक स्ववा यात्वर्वाङ् ।
अपसेधन्रक्षसो यातुधानानस्थाद्देव प्रतिदोष गृणान ॥२६॥

यो देवो रात्रि रक्षसो राक्षसान् यातुधानान् असुरकारांश्च अपसेधन् अपगमयन्सन् अस्थात् उदस्थात् उदेति स देव अर्वाङ् अर्वागञ्चन अस्मदभिमुख यातु आयात्विरित्यर्थ । कीदृशो देव हिरण्यहस्त हिरण्य दानार्थ हस्ते यस्य स तथा ता रूपेण वा स्तुति । असुर असून्प्राणान्राति ददातीत्यसुर । सुनीथ नीथा स्तुति कल्याणास्तुति । सुमृडीक साधु सुखयिता । स्ववान्धनवान् । प्रतिदोषम् प्रतिरात्रं यो दोष प्रतिदोष तम् श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपरानुष्ठाना यावता दोषास्तावत गृणान उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्राय । स्ववान् यातु इत्यत्र दीर्घादटि समानपादेऽइति [पा० ८ ३ ९] नस्य रुत्वे भोभगो[अघोऽ]अपूर्वस्य योऽशीति [पा० ८ ३ १७] तस्य रूपादेशे हलि सर्वेषामिति [पा० ८ ३ २२] तस्य लोप । रक्षसृशब्दस्य व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥२६॥

ये ते पन्था सवित पूर्व्यासोऽरेणव सुकृता अन्तरिक्षे ।
तेभिर्नोऽअद्य पथिभि सुगेभी रक्षा च नोऽअधि च ब्रूहि देव ॥२७॥

हे सवित हे देव पन्था पन्थानो मार्गा अन्तरिक्षे सुकृता साधुकृता धात्रा वर्तन्ते । कीदृशास्ते पूर्व्यास पूर्वेषु कालेषु भवा पूर्व्या । अरेणव नास्ति रेणु येषु अपांसुला । तेभि तै पथिभि मार्गै नोऽस्मान् अद्य नयेति शेष । च पुन गच्छतो नोऽस्मान् रक्ष पालय । अधिब्रूहि च अधि अनुगृह्य ब्रूहि इति महीधर इति यद्वा अधिब्रूहि उपदिशास्माक यजित पथ्य तत् यद्वा अधि अधिकान्वद इति महायाज्ञिका दातार इत्यादि । किम्भूतै पथिभि सुगेभि सुगै सुखेन गम्यते येषु सुगा तै अनयानप्रभृतेरित्यर्थ अधिकरणे गम्लेर्डप्रत्यय ॥ पूर्व्यास पूर्वै कृता पूर्वै कृतमिनियौ चेति [पा० ४ ४ १३३] यप्रत्यय ॥२७॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम्। अविद्रियाभिरूतिभिः ॥२८॥

आश्विन्यस्तिस्रः एका गायत्री द्वे अनुष्टुभौ। हे [अश्विना] अश्विनौ उभा उभौ द्वावपि युवां पिबतं सोममिति शेषः। उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं सुखं वा यच्छतम् काभिः सह अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिः ऊतिभिः अवनैः पालनैः सह। सुखं दत्त पालयत चेत्यर्थः॥ उभा अश्विना विभक्तेराकारः। विदीर्यतीति विद्रिया दृ विदारे औणादिक इयन्प्रत्ययः ॥२८॥

अप्नस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्रा वृषणा मनीषाम्।
अद्यूत्येऽवसे निह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥२९॥

हे अश्विना अश्विनौ हे दस्रा दर्शनीयौ हे वृषणा वर्षितारौ सेक्तारौ युवानौ अस्मे अस्माकं वाचम् अप्नस्वतीं कर्मवतीं युवां कृतं कुरुतम् तथा नोऽस्माकं मनीषां मनस इच्छामप्नस्वतीमेव कुरुतम्। मनसा वचसा च यत् कुर्मस्तथा कुरुतमित्यर्थः। यतोऽहं वां युवां निह्वये आह्वयामि किंनिमित्तम् अद्यूत्ये सन्मार्गागते अवसे अन्ने अन्ननिमित्तम् तद्दानार्थमित्यर्थः द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम् न द्यूत्यमद्यूत्यम् तस्मिन् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते द्यूतमन्येषामप्यन्यायधनागमनानामुपलक्षणम्। किं च वाजसातौ वाजानामन्नानां सातिः सम्भजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन्यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृद्ध्यै भवतम्॥ अस्मे विभक्तेः शे आदेशः। कृतम् करोतेः बहुलं छन्दसीति [पा० २ ४ ७३] शपि लुप्ते लोण्मध्यमद्विवचने रूपम्। वृषणा वृषणौ वा षपूर्वस्य निगमे इति [पा० ६ ४ ९] उपधादीर्घाभावः। वृधे वर्धनं वृत् सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् ॥२९॥

द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥३०॥

हे अश्विना अश्विनौ द्युभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिः सप्तम्यर्थे तृतीया दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् अस्मान्परिपातं सर्वतो रक्षतम्। कैः सौभगेभिः सौभगैः भग इति धननाम [निघ० २ १०] शोभने धने विभूतैः अरिष्टेभिः अनुपद्रि-

सिते अखण्डितैर्निरस्मात्ररक्षतमित्यर्थ । किं च मित्र वरुण अदिति सिन्धु समुद्र उतापि च द्यौ एते नोऽस्माकं तत् भवत्कृत रक्षण मामहन्ता पूजयन्ता मनुमन्यताम् (11) इत्यर्थ ॥ द्युरित्यदो नाम अकुरिति रात्रे । मामहताम् मह पूजायाम् बहुलं छन्दसीति [पा° २ ४ ७६] शप श्लु श्लाविति [पा° ६ १ १०] द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा° ६ १ ७] अभ्यासदीर्घ ॥३०॥

१५ आ कृष्णेन रजसा वर्त° ॥३१॥

व्याख्याता [३३ ४३] ॥३१॥

आ रात्रि पार्थिवꣳ रज पितुरप्रायि धामभि ।

दिव सदाꣳसि बृहती वितिष्ठसऽआ त्वेष वर्तते तम ॥३२॥

रात्रिदेवत्या पथ्याबृहती । हे रात्रि यया त्वया पार्थिव रज पृथिवीसम्बन्धि लोक पितु मध्यमलोकस्य धामभि स्थानै सह आ अप्रायि समन्तात्पूर्यते । या च त्व दिवो द्युलोकस्य सदासि स्थानानि बृहती महती सती वितिष्ठसे आक्रमसे व्याप्नोषि । तस्यास्तव तम आवर्तते तथापि प्रवर्तते किम्भूतं तम त्वेषं दीप्त महाप्राग्भारमित्यर्थ । रज शब्दो लोकवचन । अप्रायि प्रा पूरणे कर्मणि लुङि चिणि रूपम् ॥३२॥

उषस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥३३॥

उषोदेवत्या पुरोष्णिक् । हे उष हे वाजिनीवति हे अन्नवति अस्मभ्य तत् प्रसिद्ध चित्र चायनीयमाश्चर्यकारि महनीय धनमाभर आहर देहि येन धनेन वय तोकं पुत्र तनयं पौत्र च सर्व संतानवर्ग धामहे दध्महे पुष्णीम ॥ धामहे दधाते शपो लुकि रूपम् ॥३३॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रꣳ हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रात सोममुत रुद्रꣳ हुवेम ॥३४॥

जगती बहुदेवत्या । प्रात शब्दो वीप्सावचन । वय प्रात पुन पुन एतान्देवान्हवामहे आह्वयाम इति प्रत्येकं सम्बध्यते । कान् अग्निम् इन्द्रम् मित्राव-

रुणौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् सोमम् उत अपि च रुद्रं हुवेम आ-ह्वयाम ॥ हुवामहे हुवेम ह्वयतेः सम्प्रसारणे रूपद्वयम् ॥३४॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।
आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥३५॥

भगदेवत्या त्रिष्टुप् । वयं तं भगमादित्यं हुवेम आह्वयाम । किम्भूतम् प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम् प्रातर्जयनशीलम् । उग्रमुत्कृष्टमुद्गूर्णदानं वा । अदितेः पुत्रं तनयम् । तं कम् यः विधर्ता जगतो धारयिता । यं च आध्रश्चित् चिदप्यर्थे न ध्रायति धैं तृप्तौ न तृप्यति स अध्रः नञो दीर्घश्छान्दसः यद्वा आ समन्तात् ध्रः आध्रः यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः आध्रः अतृप्तः बुभुक्षितो दरिद्रो वापि यं भगं भक्षि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह किं कुर्वन् मन्यमानः पूजयन् स्वार्थसिद्ध्ये मन्यतिरर्चतिकर्मा स हि सूर्योदये भिक्षादिना निर्वाहं मत्वा तत उदयं वाञ्छति । तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भजस्वेत्याह दिवसे तस्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रिः कष्टेन याति यद्वा तुरो यमः स हि मारणाय दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं भक्षि इत्याह तदुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धिः ॥ भक्षि भजते शपि लुप्ते लोटि मध्यमे रूपम् ॥३५॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।
भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥३६॥

हे भग हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य सम्बोधने हे प्रणेतः । आदरार्थं पुनः सम्बोधनम् हे भग हे सत्यराधः सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्य स सत्यराधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधः हे भग त्वं ददत् धनं प्रयच्छन् नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उदव उद्गमय यथा शुभार्थान्प्राप्नुयामस्तथा कुर्विति भावः । किं च हे भग नोऽस्मान् गोभिः अश्वैः प्रजनय प्रवर्धय गा अश्वान् जनयेत्यर्थः । हे भग वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्याम भवेम ॥३६॥

अत एव स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति [श॰ ब्रा॰ ११ ५ ६ ७] स्वशाखाध्ययन वि हित तत्राध्ययन प्रतिमन्त्रमृषिच्छन्दोदैवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वक विधेयमन्यथा दोषश्रवणात् । एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम भवत्यथान्तराश्वगर्तं वापद्यते स्थाणु वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान्भवतीति कात्यायनोक्तो [अनुक्रम॰ १ १]। ऋष्यादिज्ञाने फलश्रवणाच्च। अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवद्‌व योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तर भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यत इत्युक्तेश्च [अनु॰ १ १] तस्मादिदमन्त्राणामृष्यादिज्ञानमर्थज्ञान चावश्यकमन्यथा वैफल्यात् । तत्र (7) यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद्यजूषि का श्चन ऋच । तत्र ऋचा नियताक्षरपादावसानानामावश्यक (8) छन्द कात्यायनेनोक्तम् । यजुषा षड्त्रिशदक्षरावसानानामेकाक्षरादीना पिङ्गलेन दैव्येकमित्यादिनोक्त छन्दो बोध्यम् । तदधिकाना तु स्रोता यज्ञवनस्पतिमभि इत्यादीना [अध्या॰ २१ ४६] नास्ति छन्द कल्पना ॥

तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाश्चेति दर्शपूर्णमासमन्त्रा । तेषां परमेष्ठी प्राजापत्य ऋषिर्देवा वा प्राजापत्या । द्वितीयाध्यायान्त्यकण्डिकाषट्क पितृयज्ञमन्त्रास्तेषा प्रजापतिर्ऋषि ॥ आद्येऽध्याये सर्वाणि यजूंषि एका पुरा क्रूरस्येति [१ २८] ऋक् । यजुषां पिङ्गलोक्त छन्दो बोध्य (9) विस्तरभयान्नोच्यते । ऋचा तु छन्दांसि व्यक्तान्येवेति (10) । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्रा । द्वौ त्र्यक्षरौ । तृतीयश्चतुरक्षर । चतुर्थो द्विपञ्चाक्षर । पञ्चमो नवाक्षर ॥

तत्र प्रकृतित्वादादौ दर्शपूर्णमासमन्त्रा । यत्र कृत्स्नाङ्गानामुपदेश क्रियते सा प्रकृति । यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृति । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा । अग्निहोत्रमिष्टि सोमश्चेति । तत्र यद्यपि कृताधानस्यैव दर्शपूर्णमासयोरधिकारादादौ अग्न्याधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्तथाप्याधाने पवमानेष्टया त्रेधाग्नीना अतराधानस्यैवासिद्धे । पवमानेष्टीना च दर्शपूर्णमासविकृतित्वात्सोमेऽपि दीक्षणीयाप्रायणीयादिषु दर्शपूर्णमासापेक्षत्वादादौ दर्शपूर्णमासमन्त्रा पठितु युक्ता । ते च इषेत्वाद्य ॥

1 a इषे त्वा । b ऊर्जे त्वा । c वायवः स्थ । d देवो वः सविता प्रार्प

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्वऽउत मध्येऽअह्नाम् ।

उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानांᳮ सुमतौ स्याम ॥३७॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र उत अपि च वयमिदानीं भगवन्तः धनवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्यस्य प्रपित्वे प्रपतने अस्तमये भगवन्तः स्याम । उत अह्नां मध्ये मध्यन्दिने भगवन्तः स्याम उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये भगवन्तः स्याम । किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्वित्यर्थः । किं च देवानां सुमतौ कल्याण्यां बुद्धौ वयं स्याम देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधत्वित्यर्थः ॥३७॥

भग एव भगवाँ२॥ऽअस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वा भग सर्वऽइज्जोहवीति स नो भग पुरएता भवेह ॥३८॥

हे देवाः भग एव भगवान्धनवानस्तु किमन्यैर्दातृभिर्वनिभिर्देवैरिति भावः । तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः स्याम । एवं देवानुक्त्वा भगमाह हे भग सर्व इत् सर्व एव जनः तं प्रसिद्धं त्वा जोहवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्ध्यै हे भग स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरएता पुरोऽग्रे एतीति पुरएता अग्रयायी भव अग्रेसरो भूत्वा सर्वकार्याणि साधयेत्यर्थः ॥३८॥

समध्वरायोषसो नमन्त दधिक्रावेव शुचये पदाय ।

अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिनऽआवहन्तु ॥३९॥

उषसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अध्वराय संनमन्त संनमन्ते प्रह्वीभवन्ति कथमिव दधिक्रावा अश्वः इव यथा अश्वः शुचये पदाय अग्न्याधानार्थं शुचि पदम् (12) । ता उषसः भगमादित्यं नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावहन्तु आगमयन्तु किम्भूतं भगम् वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः इगुपधेति [पा॰ ३. १. १३५] कः । (13) यथा वाजिनोऽन्नवन्तो वेगवन्तो वा अश्वा रथमावहन्ति तद्वत् ॥३९॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

रुणौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् सोमम् उत अपि च रुद्रं हुवेम आ-ह्वयाम ॥ ह्वयामहे हुवेम ह्वयतेः सम्प्रसारणे रूपद्वयम् ॥३४॥

प्रातर्जितं भगमुग्रꣳ हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।
आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥३५॥

पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । वयं तं भगमादित्यं हुवेम आह्वयाम । किम्भूतम् प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम् प्रातर्जयनशीलम् । उग्रमुत्कृष्टमुद्गूर्णदानं वा । अदितेः पुत्रं तनयम् । तं कम् यो विधर्ता जगतो धारयिता । यं च आध्रश्चित् चिदप्यर्थे न ध्रायति ध्रै तृप्तौ न तृप्यति स आध्रः नञो दीर्घश्छान्दसः यद्वा आ समन्तात् ध्रः आध्रः यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः आध्रः अतृप्तः बुभुक्षितो दरिद्रो वापि यं भगं भक्षि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह किं कुर्वन् मन्यमानः पूजयन् स्वार्थसिद्ध्यै मन्यतिरर्चतिकर्मा स हि सूर्योदये भिक्षादिना किंचिल्लाभेन तस्य उदयं वाञ्छति । तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भजस्वेत्याह दिवसे तस्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रिः कष्टेन याति यद्वा तुरो यमः स हि मारयितुं दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं भक्षि इत्याह तदुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धिः ॥ भक्षि भजते शपि लुप्ते लोटि मध्यमे रूपम् ॥३५॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।
भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥३६॥

हे भग हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनानिति प्रणेता तस्य सम्बोधने हे प्रणेतः । आदरार्थं पुनः सम्बोधनम् हे भग हे सत्यराधः सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्य स सत्यराधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधः हे भग त्वं ददत् धनं प्रयच्छन् नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उदव उदवय यथा शुभकार्याण्यस्माकं तथा कुर्विति भावः । किं च हे भग नोऽस्मान् गोभिः अश्वैः प्रजनय प्रकर्षेण गा अश्वांश्च जनयेत्यर्थः । हे भग वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्याम भवेम ॥३६॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।
उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥३७॥

हे मघवन् धनवन् देवे उत अपि च वयमिदानीं भगवन्तः धनवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्यस्य प्रपित्वे प्रपतने अस्तमये भगवन्तः स्याम । उत अह्नां मध्ये मध्यन्दिने भगवन्तः स्याम उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये भगवन्तः स्याम । किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्वित्यर्थः । किं च देवानां सुमतौ कल्याण्यां बुद्धौ वयं स्याम देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधत्वित्यर्थः ॥३७॥

भग एव भगवाँ२॥ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।
तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरएता भवेह ॥३८॥

हे देवाः भग एव भगवान्धनवानस्तु किमन्यैर्दातृभिर्निभिर्दैवैरिति भावः । तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः स्याम । एवं देवानुक्त्वा भगमाह हे भग सर्व इत् सर्व एव जनः तं प्रसिद्धं त्वा जोहवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्ध्ये हे भग स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरएता पुरोऽग्रे एतीति पुरएता अग्रयायी भव अग्रेसरो भूत्वा सर्वकार्याणि साधयेत्यर्थः ॥३८॥

समध्वरायोषसो नमन्त दधिक्रावेव शुचये पदाय ।
अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिन आवहन्तु ॥३९॥

उषसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अध्वराय सनमन्त सनमन्ते प्रह्वीभवन्ति कथमिव दधिक्रावा अश्व इव यथा अश्वः शुचये पदाय अग्न्याधानार्थं शुचि पदम् (12) । ता उषसः भगमादित्यं नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावहन्तु आगमयन्तु किम्भूतं भगम् वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविद् इगुपधेति [पा॰ ३ १ १३५] कः । (13) यथा वाजिनोऽन्नवन्तो वेगवन्तो वा अश्वा रथमावहन्ति तद्वत् ॥३९॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥४०॥

उपोदेवत्या त्रिष्टुप् । उषसः सदं सदाकालं नोऽस्मानंहस्तु विमोचयन्तु अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु उक्षी विपाशे । किम्भूता उषसः अश्ववती अश्वयुक्ता गोमती गोमत्यः वीरवती वीरयुक्ता भद्रा भन्दनीयाः कल्याणरूपा घृतमाज्यं धान्यं दुहाना क्षरन्त्यः विश्वतः सर्वतः प्रपीता धर्मार्थकामैराप्यायिता प्याय पी आदेशः । एवं परोक्षं प्रार्थ्य प्रत्यक्षमाह हे उषसः यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नोऽस्मान्पात पालयत ॥४०॥

५ पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्तऽइह स्मसि ॥४१॥

हे पौष्णौ गायत्रीत्रिष्टुभौ । हे पूषन् तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदाचन कदापि न रिष्येम न विनश्येम । किं च इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तुतिकर्तारः स्मसि भवाम इदन्तो मसि ॥४१॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतोऽअभ्यानडर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियं धियꣳ सीषधाति प्र पूषा ॥४२॥

॥ पूषा अर्कं देवमभ्यानट् अभिव्याप्नोति किम्भूतः कामेन काम्यतऽइति काम तेन वाञ्छितेन वचस्या वचसा वेदोक्तेन कृतः अभिमुखीकृतः । किम्भूतमर्कम् पथस्पथः मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम् । स पूषा नोऽस्मभ्यं शुरुधः शुचं रुन्धन्ति वर्णनाशः पृषोदरादित्वात् शोकनाशकराणि साधनानि रासत् ददातु लिङ्ग्व्यत्ययः किम्भूताः शुरुधः चन्द्राग्राः चन्द्रमाह्लादकमग्रं यासां ताः साधने कृते आह्लादो भवति । पुनः पूषा धियं धियं कर्माणि सर्वाणि प्रसीषधाति प्रकर्षेण साधयतु ॥ पथस्पथः धियं धियमिति नित्यवीप्सयोरिति [पा॰ ८ १ ४] द्वित्वम् । वचस्या विभक्तेर्यादेशः । आनट् व्याप्तिकर्मसु दश स्वयं पठितः [निघ॰ २ १८] । सीषधाति साध संसिद्धौ णिच् शुश्छान्दसं द्वित्वम् लेटाऽडागमो तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य इत्यभ्यासस्यच्छान्दसः ॥४२॥

त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥४३॥

वैष्णवी गायत्री द्वयोर्मेधातिथिर्ऋषिः। यो विष्णुः यत्र त्रीणि पदा पदानि विचक्रमे विक्रान्तवान् अग्निवाय्वादित्याख्यानि पदानि व्याप्तवान्। किम्भूतो विष्णुः गोपा जगतो रक्षकः अदाभ्यः अहिंस्यः। किं कुर्वन् अतः अस्मादेव पदत्रयात् धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन्। धर्मरक्षितवान् ॥४३॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते। विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥४४॥

तस्य विष्णोः यच्चास्य यत् परमं पदं अद्वानन्दलक्षणम् तद्विप्रासः विप्रा ब्राह्मणाः समिन्धते णिचो लोपः समिन्धयन्ति दीपयन्ति उपासते इत्यर्थः। किम्भूता विप्राः विपन्यवः विगतः पन्युः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्कामाः। जागृवांसः जागरणशीलाः अप्रमत्ताः ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिण इत्यर्थः ॥४४॥

घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा।
द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥४५॥

जगती द्यावापृथिवीदेवत्या। द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरुणस्यादित्यस्य धर्मणा धारणेन धरणशक्त्या विष्कभिते स्तम्भिते स्वभ्रान्तिर्दृढीकरणार्थं वरुणेन स्वशक्त्या दृढीकृते इत्यर्थः। किम्भूते ते घृतवती उदकवत्यौ घृतमित्युदकनाम [निघ॰ १ १२]। भुवनानां भूतजातानामभिश्रिया अभिश्रियौ आश्रयणीये कर्मणि श्रियू विभक्तेराकारः। उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे पृथ्वी पृथ्व्यौ पृथुले आयामविस्ताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम्। मधुदुघे मधु उदकं तस्य दोग्ध्र्यौ। सुपेशसा सुरूपे। अजरे जरारहिते। भूरिरेतसा भूरि रेतो ययोस्ते भूरिरेतसौ बहुरेतस्के सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥४५॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान्।
वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥४६॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता। ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमा भवन्तु पराभवं यान्त्वित्यर्थः। यतो वयं तान्सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां कृत्वा अवबाधामहे इन्द्राग्निबलेन नाशयामः। किं च वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश

आदित्या द्वादश एते मा मामेतादृशमवरम् कुर्वन्तु । कीदृशमुपरिस्पृशम् उपरि स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमुच्चस्थानस्थितम् । उरुमुत्कृष्टम् । चेत्तारं ज्ञातारं नयस्य । अधिराजम् अधिकश्चासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपतिमीश्वरं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥४६॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।
प्रायुस्तारिष्टं नी रपाᳬसि मृक्षतᳬ सेधतं द्वेषो भवतᳬ सचाभुवा ॥४७॥

जगती अश्विदेवत्या । हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विनौ त्रिभिः एकादशैः त्रिगुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकैः देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्रति आयातमागच्छतम् मधु सोमस्तस्य पेयं पानम् । किं च आयुः प्रतारिष्टम् तरतिर्वृद्ध्यर्थः प्रवर्धयतम् । रपांसि पापानि निर्मृक्षतं निःशेषं शोधयतम् नाशयतमित्यर्थः । द्वेषः दौर्भाग्यं सेधतं षिधु गत्याम् गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा भवतम् सचा इत्यव्ययं सहार्थे सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ द्विवं कार्येषु संयुक्तौ भवतम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशद्देवा गणिताः । तारिष्टम् तरतेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति [पा० ६ ४ ७५] अडभावः । मृक्षतम् मृजूष् शुद्धौ लेटोऽडाटौ सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३ १ ३४] सिप् तस्थस्थमिपामिति [पा० ३ ४ १०१] व्यत्ययेन थस तमादेशः ॥४७॥

एष व स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥४८॥

मारुती त्रिष्टुप् । हे मरुतः कारोः कर्तुर्मन्यमानस्य एष स्तोमः इयं च गीः स्तुतिश्च प्रिया च वा युष्माकं युष्मदर्थं वर्तत इति शेषः । किम्भूतस्य कारोः मान्दार्यस्य मां ममेति स्वस्वामिसम्बन्धं (?) दारयति इति मान्दार्यः तस्य वीतरागस्येत्यर्थः । यद्वा मा दारयतीति य शत्रुणा प्रत्ययमादधाति मान्दार्यः । यद्वा मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्यः तस्य अत्र कामपूरकस्येत्यर्थः । मान्यस्य मानार्हस्य । किं च हे मरुतः एषया अनेन निमित्तेन आयासीष्ट आगच्छत किमर्थं वयां वयसाम् आपि विद्याय अर्थं वान्यमनन्यापितॄणां वयसा सम्

न्धिन्यै तन्वे शरीराय सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः अस्मच्छरीरं दृढीकर्तुमिति भावः । किं च इयमत्र वृजनं बलं च वयं विश्याम लभेमहि किम्भूतमिपं वृजनं च जीरदानु जीवयतीति जीरदानुस्तन् जीवेरौणादिको रदानु प्रत्ययः लोपो व्योर्वलीति [पा॰ ६ १ ६६] वलापः जीवितदातृ बलमन्नं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना ॥४८॥

सहस्तोमाः सहछन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।
पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥४९॥

ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजमदग्निसंज्ञाः । अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्वकल्पोत्पन्नैर्मरीप्रभृतिभिर्यथा सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदित्युक्तेः । कथमिव रथ्यो न रश्मीन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः रथियथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन्प्रग्रहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः । किम्भूता ऋषयः सहस्तोमाः स्तोमसहिताः । सहछन्दसः छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः सहिताः । आवृतः अत्रापि सहशब्दाध्याहारः आवृत्शब्देन कर्मोच्यते सहावृतः कर्मसहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः । सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीरा धीमन्तः ॥४९॥

आयुष्यं वर्चस्यꣳ रायस्पोषमौद्भिदम् ।
इदꣳ हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायाविशतादु माम् ॥५०॥

तिस्रः शक्तिसूक्तद्वारीत्रिष्टुभः दक्षदृष्टाः । हिरण्यस्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं जैत्राय जयाय मामु मामेवाविशतात् आविशतु मयि तिष्ठतु । कीदृशमायुष्यमायुषे हितम् वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हितम् रायो धनस्य पोषं पोषयितृ वर्धकम् औद्भि-

दम् उद्भिनत्तीति उद्भित् उद्भिद्वौद्भिदनुद्भित् धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् वर्चस्वत् अन्नसंयुतम् ॥५०॥

VI. न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत् ।
यो बिभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु
कृणुते दीर्घमायुः ॥५१॥

रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति हि यस्मात् एतत् हिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः प्रथमोत्पन्नं देवानां तेज एवेदम् । अत एव यो हिरण्यं दाक्षायणं बिभर्ति अलंकारत्वेन धारयति दाक्षायणशब्दोऽलंकारार्थः स देवेषु देवलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते देवलोके चिरं वसतीत्यर्थः स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु (15) स्वमायुर्दीर्घं कृणुते मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥५१॥

यदाबध्नन्दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।
तन्म आबध्नामि शतशारदायायुष्मान्जरदष्टिर्यथासम् ॥५२॥

दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि नडादित्वात्फक् दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणा यत् हिरण्यं शतानीकाय राज्ञे अबध्नन् बबन्धुः शतं बहूनि अनीकानि सैन्यानि यस्य सः शतानीकस्तस्मै । किम्भूताः दाक्षायणाः सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं ध्यायन्तः शोभनं मनः कुर्वन्तः सुमनस्यन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यमानाः । तत् हिरण्यं मे मयि आबध्नामि किमर्थं शतशारदाय शतं शरदो जीवनाय । यथा येन प्रकारेण हिरण्यबन्धनाख्येन अहमायुष्मान्दीर्घजीवी जरदष्टिश्च असं भूयासम् तथा आबध्नामि । जरत् जरामश्नुते व्याप्नोति जरदष्टिः यद्वा जरती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं यस्य स जरदष्टिः ॥५२॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।
विश्वे देवा ऋतावृधो हुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥५३॥

बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । उत अपि च अहिर्बुध्न्यः रुद्रविशेषः शृणोतु नः अस्माकं वचांसीति शेषः अज एकपात् रुद्रः प्राणो वा शृणोतु पृथिवी च शृणोतु

समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च शृण्वतु । युवा च ते अहिर्बुध्न्यादय अवतु पा लयतु अस्मान् । किम्भूतास्ते ऋतवृध सत्यवृधा यज्ञवृधो वा । हूयमाना आहूय माना । मन्त्रा मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्यय स्तुता । कविशस्ता मेधाविभि पूजि ता ॥५३॥

इमा गिर॑ आदित्येभ्यो घृतस्नू॑ सनाद्राज॑भ्यो जुह्वा॑ जुहोमि ।
शृणोतु मित्रो॑ऽअर्य॒मा भगो॑ नस्तुविजा॒तो वरु॑णो॒ दक्षो॒ऽअंश॑ ॥५४॥

आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । इमा गिरो वाच जुह्वा स्रुचा कृत्वा आदित्येभ्यो जु होमि स्तुतिलक्षणा वाणीर्बुद्धिरूपया स्रुचादित्येभ्य समर्पयामीत्यर्थ । किम्भूता गिर घृतस्नू घृत स्नुवन्ति स्रवति (16) ता घृतस्नुव ता घृतस्नू सुगभावश्चार्ष घृतप्रसारिणीर्घृतहोमसहचरिता वा । किम्भूतेभ्य आदित्येभ्य सनात् चिरकाल राजभ्य दीप्यमानेभ्य । ता स्रुचाहूयमाना गिरो नोऽस्माक गिर शृणोतु क मित्र अर्यमा भगश्च । तुविजातो बहुजात त्वष्टा धाता वा स हि बहुश प्रजा यते । वरुणा दक्ष अशश्च । एते सूर्यविशेषा ॥५४॥

स॒प्तऽऋष॑य॒ प्रति॑हिता शरी॑रे स॒प्त र॑क्षन्ति स॒दमप्र॑मादम् ।
स॒प्ताप॒ स्वप॑तो लो॒कमी॑युस्तत्र॑ जागृतो॒ऽअस्व॑प्नजौ सत्र॒सदौ॑ च दे॒वौ ॥५५॥

अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषय प्राणा त्वक्चक्षु श्रवणरसनाघ्राणमनो बुद्धिलक्षणा शरीरे प्रतिहिता व्यवस्थिता ते एव सप्त सद सदाकालमप्रमाद सावधान यथा तथा शरीर रक्षति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयु प्राप्नुवति लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते । किम्भूता सप्त आप आप्नुवति व्याप्नुवन्ति देहमित्याप व्यापना । तत्र तस्यामृषीणा लोकगम नावस्थाया देवौ दीप्यमानौ प्राणापानौ जागृत जागरण कुर्वाते कीदृशौ अस्व प्नजौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अस्वप्नजौ । तथा सत्रसदौ सता जीवाना त्राण रक्षण सत्रम् तत्र सीदत तौ सत्रसदौ जीवितदातारावित्यर्थ ॥५५॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे ।

उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥५६॥

तृचो ब्रह्मणस्पतिदेवत्यः द्वे बृहत्यौ तृतीया त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणो देवस्य पते पालक उत्तिष्ठ ऊर्ध्वं आत्मकर्मणि भव । यतो वयं देवयन्तो देवान्कामयमाना त्वा त्वामीमहे याचामहे आगहेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तु उप समीपे प्रयन्तु आगच्छन्तु किम्भूता मरुतः सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र त्वमपि सचा सह गमनाय प्राशूः प्रकर्षेण शीघ्रो भव ॥ देवान्कामयन्ते देवयन्ति तत शतृप्रत्ययः सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३ १ ८] न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७ ४ ३५] निषेधात्क्यचि चेतीत्वाभावः [पा० ७ ४ ३३] अश्वाघस्यादिति [पा० ७ ४ ३७] अश्वाघयोरिवाकारविधानादन्यत्राकृत्सार्वधातुकयोरिति [पा० ७ ४ २५] दीर्घोऽपि न स्यात् । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः [निघ० ३ १९] ईङ् गतौ दिवादिरदादिगतस्य श्यनश्छान्दसो लोपः । सुदानवः दाभाभ्यां नुः [उणा० ३ ३२] । प्राशूः आशुशब्दो दीर्घश्छान्दसः । भवा संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६ ३ १३५] दीर्घः ॥५६॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।
यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रोऽअर्यमा देवाऽओकांसि चक्रिरे ॥५७॥

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति प्रकर्षेणोच्चारयति यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा अन्ये च देवा ओकांसि निवासान् चक्रिरे कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं मन्त्रं पठनीयं मन्त्रवादित्यर्थः (17) ॥५७॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥
य इमा विश्वा । विश्वकर्मा । यो नः पिता । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ॥५८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३४॥ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः प्रार्थ्यते सूक्तस्यास्मदुक्तस्य साधुवचनस्य कर्मणि षष्ठी सूक्तं बोधि बुध्यस्व अस्मदुक्तां स्तुतिं जानीहीत्यर्थः । तनयं च अस्मदपत्यानि जिन्व प्रीणीहि जिन्वतिः प्रीतिकर्मा ।

यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणऽआप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अ-
यक्ष्मा मा व स्तेन ईशत माघशंसो ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीः ।
९. यजमानस्य पशून्पाहि ॥१॥

तत्रेषे त्वेति द्विपदस्त्र्यक्षरो मन्त्रः तत्र दैव्यनुष्टुप्छन्दः । शाखा देवता । पलाशशाखाच्छेदने विनियोगः । शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सद्भावाद्देवतात्वं । अभिमानिव्यपदेशस्त्विति व्यासमूत्रोक्तेः । मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्निति श्रुतेश्च । तस्माच्छाखोपावत्स्रुक्शूर्पादीनामपि देवतात्वम् । तत्र प्रतिपदि (11) दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं ममाग्ने वर्च इति [कात्या° २ १ ३] मन्त्रेणाग्निषु समिदाधानरूपमन्वाधानं (12) कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् ॥ दर्शयागे त्रीणि हवींषि सन्ति । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पय इति तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दध्नो निष्पत्त्यै रात्रावमावास्यायां गावो दोग्धव्याः । तद्दोहनार्थं प्रातर्नैमित्तिकदोहनादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमातृभ्यः पलाशशाखयापाकरणीयाः । तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम् । गायत्र्या पक्षिरूपं विधाय यदा दिवः सोमवल्ल्याहृता तदा तत्पत्र (13) भूमावपतत् ततः पलाशोऽभवदिति श्रुत्या [श° ब्रा° १ ७ १ १ ८ २ १०] पलाशस्य प्राशस्त्यं ब्रह्मत्वं चोक्तं तस्मात्पलाशशाखाच्छेदनम् ॥

अथ मन्त्रार्थः क्रियापदाध्याहारेण । हे शाखे इषे वृष्ट्यै त्वा त्वां छिनद्मि । इष्यते वाञ्छ्यते सर्वैर्व्रीह्यादिधान्यनिष्पत्त्यै सा इट् । श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता । कर्मणि क्विप् । वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे त्वेति श्रुतेः [१ ७ १ २] । पर्णशाखां छिनत्ति शमीलीं वेषे त्वोर्जे त्वेति वा छिनद्मीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात्सन्नमयामीति चोत्तरेऽइति कात्यायनोक्तेः [कात्या° ४ २ १-३] छिनद्मीति क्रियापदमध्याहर्तव्यम् । कात्यायनसूत्रस्यायमर्थः । पलाशशाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता । तच्छेदने इषे त्वोर्जे त्वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वादर्थावबोधाय (14) छिनद्मीति पदमध्याहर्तव्यमित्येकः पक्षः । इषे त्वेति छेदनार्थो मन्त्रः । ऊर्जे त्वेति सन्नमनार्थः । सन्नमनमृजूकरणं । शाखामलधूल्याद्यपनयन(15)ऽइद पक्षा

देवा यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्त्विति शेषः । किं च सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयं विदथे यज्ञे बृहत् महत् वदेम दीप्यता भूयतामित्यादि उच्चारयेम ॥ अथ चतस्रः कण्डिकाः प्रतीकोक्ताः । य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् [१७ १७] विश्वकर्मा विमनाः [१७ २६] यो नः पिता [१७ २७] अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि [११ ८३] इति । ता ब्रह्मयज्ञेऽध्येयाः ॥५८॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । चतुस्त्रिंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थको ऽगमत् ॥३४॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ।

I ॥ १ (18) ॥१॥ ७ ॥२॥ ८ ॥३॥ १०-१४ [इलां] - १५ [इलां - वोल्हवे] २० [अपाल्हं] - २३ [गऽइंद्रो] - २६ [सुमूलीकः] ३१ ॥४-२५॥ ॥

II ॥ ३२ ॥२६॥ ३३ ॥२७॥ ३५ ॥२८॥ ४१ ॥२९॥ ४२ [°भ्यानल°] - ५८ ॥३०-४६॥ ॥ अनुवाकयोः षट्चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां वाजसनेयसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥ ॥

1 a अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयवः । अस्य लोकः सुतावतः ॥

b द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्ववसानमस्मै ॥१॥

त्रयस्त्रिंशेऽध्याये सर्वमेधसम्बन्धिनः कियन्तो मन्त्रानुक्ता प्र वायुमच्छेत्यारभ्य [३३ ५५] अनारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्ता (1) चतुस्त्रिंशेऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्चत्रिंशेऽध्याये पितृमेधसम्बन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते स च पितृमेधो मृतस्य वर्षात्सरणे भवति वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारकनक्षत्रे चित्रादौ दर्शे वा ग्रीष्मे शरदि माघे भवति ॥ पितृमेधं करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्थिसंचयः कार्यः । मृतस्य च यावन्तोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनेयाः कुम्भेभ्योऽधिकानि छत्राणि च । ततोऽपरे कुम्भे कृतमस्थिसचयनं ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां कुम्भं संस्थाप्याहतवस्त्रैकदेशेन संवेष्ट्य लोहमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां च

वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा इतरेऽपि बान्धवाश्चास्थिकुम्भं चोत्तरयताभिरोहि प्रदक्षि-
णं परियन्ति । त्रिरेकेऽपीति केचित् । रात्रेः पूर्वस्यापरभागेषु तद्दिने वस्त्रदानं
कुर्वन्ति नृत्यगीतवादित्राणि च कारयन्ति अस्थिकुम्भायान्नमुपहरन्ति च । तत उ-
षःकालेऽस्थिकुम्भसहिता पूर्वोक्तान्कुम्भान् हस्ताभ्यां चादाय ग्रामाद्दक्षिणस्यां बहि-
र्गच्छन्त्यधोमुखा नानामार्गाः । श्मशानात् (2) कर्म कुर्वतो यथा रविरुदयेत्तथा रा-
त्रावन्त्ययाम् तत्र वने गत्वा ग्रामान्मार्गाद्व्यवहितेऽन्यकण्टकिक्षुपौषधीवर्जिते
श्मातकसाथिदारादिभिश्च दूरे अन्यवृक्षगुल्मादिवृते ऊषरे वोदक्प्रवणे दक्षिण
प्रवणे समे वा पुष्पकारिणि रम्ये वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्तमाने
गर्तवति वीरणतृणावृते प्रदेशे श्मशानार्थं दिक्कोणं पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं निर्मीते ।
येनरज्ज्वा द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा कोणेषु चतुर्षु शङ्कवः स समासीरिति शुल्बो-
क्तविधिना [पितृ परिशिष्ट° ■ १] तच्चतुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति । तत्र साध-
नप्रकारः पूर्वदक्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गुलानि स्यात्रयोदशांशेनाङ्गुलचतुर्थभागसहिता-
नि पुरुषप्रमाणानन्ते न्यूनानि कार्याणि (3) पश्चिमोत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्र-
माणादधिकानि (4) तथाहि पुरुषमात्रक्षेत्रस्यादरया प्राचीं कृत्वा तत्प्रान्तयोः
शङ्कू निखाय सार्धद्वादशाङ्गुलहीना पुरुषद्वयप्रमाणानुभयतःपाशा रज्जुर्मध्यदेशे
मललक्षणा कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्क्वोस्ताभ्यां पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेन दक्षिणत
आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः । ततः सार्धद्वादशाङ्गुलाधिका पुरुषद्वयप्रमाणा
रज्जुरुभयतःपाशा मध्यलक्षणयुता कृत्वा शङ्क्वोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्त-
रत आयम्योत्तरकोणः साध्य इति । तत्र पूर्वादिकोणेषु पलाशशमीवारणाश्म-
मयान्याकार (5) शङ्कवो निखेयाः । एतत्कुर्वता (6) निकटे कश्चिद्यजमानपुरुष-
स्तृणादूर्ध्वमुद्धृत्य (7) धारयेत् । कर्मसमाप्तौ गृहमागत्य तं गृहेऽपि क्षिपेत् (8)
प्रावर्तते । इत्यादि बोध्यम् ॥ कात्यायनः [२१ ३ ३१] अपसलवि त्रिवृतया रज्ज्वा
परितत्यापेतो यन्त्विति पलाशशाखया व्युदूहतीति । अपसलवि अप्रदक्षिणेन
त्रिगुणितया रज्ज्वा तत्क्षेत्रं समन्तादप्रदक्षिणं संवेष्ट्यापेतो यन्त्विति मन्त्रेण क्षे-
त्रमध्यवर्ति तृणपर्णादिकं पलाशशाखया कृत्वा क्षेत्राद्बहिर्निष्काशयतीति सूत्रा-
र्थः ॥ अस्याध्यायस्य पितरो देवता आदित्या अपरो देवा वा । आद्या गायत्री ।

पणन्ति परद्रव्यैर्व्यवहरन्तीति पणयोऽसुराः इतोऽपयन्तु अपगहन्तु व्यवहितान्चेति [पा° १ ४ ८१] उपसर्गस्य यन्त्विति क्रियापदेन व्यवधानम् । किम्भूता पणयः असुम्नाः सुम्नमिति सुखनाम [निघ° ३ ६] नास्ति सुम्नं येभ्यस्ते असुखकराः । तथा देवपीयवः पीयतिर्हिंसाकर्मा देवान्पीयन्ति हिंसन्ति ते देवपीयवः देवद्विषः । कि मित्यसुराणामपगमोऽर्थ्यते तत्राह अस्य लोकः अस्य यजमानस्यास्थिभूतस्याय लोकः स्थानम् किम्भूतस्यास्य सुतवतः सोमाभिषवं कृतवतः सुधावेति सुतवान् तस्य पुत्र् अभिषवे क्तवतुप्रत्ययान्तः अश्वरिणमतिसुमतीत्यादिना प्रातिशाख्यसूत्रेण [३ ६ २] संहितायां सुतशब्दस्याकारे दीर्घ ॥ द्युभिरहोभिरिति यजु । यमोऽस्मै यज मानायावसानं ददातु अवस्यत्यस्मिन्नित्यवसानं स्थानम् किम्भूतं द्युभिरक्तुभिः अ होभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिश्च व्यक्तं स्पष्टीकृतम् द्युशब्देन श्रुतौ ऋतव उक्ताः तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोतीति श्रुतेः [१३ ८ २ ३] । स्वाम्यधिष्ठानादे वताभिः प्रकटितमस्मै यमो ददात्वित्यर्थः ॥१॥

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छतु । तस्मै युज्यन्तामुस्रियाः ॥२॥

का° [२१ ३ ३४] औदुम्बरसीरः उत्तरतो वा पड्गवे युज्यमाने युङ्क्तेति सम्प्रेष्य सविता तऽइति जपतीति । ततोऽध्वर्युस्तां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परि श्रिद्भिर्वेष्टयित्वा तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा षड्भिरनड्उद्भिः सीरं युनक्ति त स्मिन्युज्यमाने युङ्क्तेति सम्प्रेष्य सवितेति मन्त्रं जपति ॥ गायत्री । हे यजमान सवि ता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तिव्यत्ययः पृथिव्यां लोकं स्थानमिच्छतु सवित्रनुज्ञां विना न केनापि स्थातुं शक्यते । द्वितीयं वाक्यमाह तस्मै इति त स्मै सवित्रा दत्ताय क्षेत्राय संस्कारार्थम् उस्रियाः अनड्वाहो युज्यतां युक्ता भवन्तु ॥२॥

a वायुः पुनातु । b सविता पुनातु । c अग्नेर्भ्राजसा ।
d सूर्यस्य वर्चसा । e विमुच्यन्तामुस्रियाः ॥३॥

का° [२१ ४ १ २] अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्र मुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति । अध्वर्युः परितो वेष्टितां रज्जुमनुलक्षीकृत्य वायु

पुनात्विति प्रतिमन्त्रं पादैः पाणिं चलन् सीताः अप्रदक्षिणं कर्षति तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतीचीं कर्षति । दक्षिणतः सीरेणोत्तरपश्चिमेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्राग्गमनवत एव कर्षति । तदपसव्यमपि पश्चिमोत्तरत प्रतीचीं प्रथमां सीतां कर्षति वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति अधरार्धेन दक्षिणामग्नेर्भ्राजसेति (७) दक्षिणार्धेन प्राचीं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्रेणोदीचीमिति [१३ ८ २ ६] श्रुतेः ॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे पृथिवि वायुः त्वा पुनातु विदारयतु सूर्यः त्वा पुनातु अग्नेर्भ्राजसा दीप्त्या सूर्यस्य वर्चसा तेजसा च त्वा विदारयतु ॥ का० [२१ ३ ४] अनडुहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति । एवं पूर्वोक्तचतुर्भिर्मन्त्रैः पार्श्वचतुष्के कर्षणं कृत्वा मध्येऽपि सर्वं चैव यथा कृष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा वृषभान्मोचयतीति ॥ यजुः वृषदेवतम् । उस्रा धेनवः तद्वत्यानि उस्रियाः अनड्वाहः विमुच्यन्तां सीराद्वियुज्यन्ताम् ॥३॥

अश्वत्थे वो निषदनं प० ॥४॥

का० [२१ ३ ४] दक्षिणां सीरं निरस्याश्वत्थे व इति सर्वौषधं वपतीति । कृष्टदक्षिणदिशि कृष्टीं प्रक्षिप्य कृष्टेऽस्मिन् सर्वौषधं वपति ॥ अनुष्टुप् व्याख्याता [१२ ७९] ॥४॥

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ आ वपतु । तस्मै पृथिवि शं भव ॥५॥

का० [२१ ३ ५] सविता त इति शरीराणि निवपति मध्ये कृष्टे इति । तस्य पुरुषमात्रस्य चैत्यस्य मध्ये शरीराणि मृतस्यास्थीनि राशीकरोति इतश्च पूर्वोदयवानं पर्यावर्तं यथा कुर्वताऽस्थ्यादीदिति [१३ ८ ३ १] श्रुतेः ॥ गायत्री सवितृदेवत्या । हे यजमान सविता सूर्यः ते तव शरीराणि अस्थीनि मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । हे पृथिवि भूमि तस्मै सवित्रास्थापितास्थिरूपाय यजमानाय शं भव सुखदात्री भव ॥५॥

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसौ ।
अप नः शोशुचदघम् ॥६॥

उत्तरिग् प्रजापतिदेवत्या अस्थिनिवापे एव विनियुक्ता । असाविति नामग्रह-णम् अनुदात्तवादामन्त्रितम् हे देवदत्त उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि स्थापयामि । स प्रजापतिर्नोऽस्माकमघं पापं शोशुचत् अत्यर्थं दहतु शुच शोके यङ्लुगन्तं रूपम् ॥ ६॥

परं मृत्योऽअनु परेहि पन्थां यस्तेऽअन्य इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाᳬ रीरिषो मोत वीरान् ॥ ७॥

का° [२१ ४ ७] प्रत्यागते परं मृत्यविति जपतीति । दक्षिणां गवानुक्तस्य कुम्भं प्रक्षिप्येत्याह कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन्कुम्भं क्षिप्त्वा प्रत्यागते सति यजमानोऽध्वर्युर्वा जपति ॥ मृत्युदेवत्या त्रिष्टुप् संकसुकदृष्टा । हे मृत्यो परा पराङ्मुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानं मार्गमन्विहि अनुगच्छ । तमेव दर्शयति यस्ते तव त्वदीयः पन्था देवयानात्पथः इतरः तुच्छः अन्यः पितृयानाख्यः देवा यान्ति यस्मिन्स देवयानः । किं च चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं मृत्यो किंचिद्ब्रवीमि वदामि आदरार्थं वचनम् न हि तस्यादृष्टमश्रुतं वास्ति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चक्षुष्मतः शृण्वतस्तव वदामि किम् हे मृत्यो नोऽस्माकं प्रजां संततिं वंशपरम्परां मा रीरिषः मा हिंसीः रिष वधे स्वार्थे णिजन्तस्य लुङि रूपम् उत अपि च वीरान्पुत्रान्मा हिंसीः ॥७॥

शं वातः शᳬ हि ते घृणिः शं ते भवन्त्विष्टकाः ।
शं ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवासो मा त्वाभिशूशुचन् ॥ ८॥

का° [२१.४ ८.] शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां (10) निदधाति मध्ये तूष्णीमिति शं वात इति मन्त्रद्वयेन तानि मध्ये न्युप्तान्यस्थीनि यथाङ्गं कल्पयित्वा यदस्थि यस्याङ्गस्य तेनास्थ्ना तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये पादमात्रीमिष्टकां तूष्णीं निदधाति ॥ द्वे ऋचावनुष्टुब्बृहत्यौ विश्वेदेवदेवते । हे यजमान वातो वायुस्ते तव शं सुखरूपो भवतु । हि पुनः घृणिः सूर्यकिरणः ते तव शं सुखरूपो भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च निखातास्त्वत्प्रदेशास्ते तव

शं सुप्रपया भवतु । अग्निश्च ते शं भवतु । पार्थिवासः पृथिव्यां भवाश्चाग्नयः त्वा त्वां माभिशूशुचन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु ॥ ८॥

कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः ।

अन्तरिक्षꣳ शिवं तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः ॥ ९॥

दिशः [ते] तुभ्यं त्वदर्थं कल्पन्तां क्लृप्ता भवन्तु आपो जलानि तुभ्यं शिवतमाः कल्याणकारिण्यो भवन्तु सिन्धवः समुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमाकाशं तुभ्यं शिवं कल्याणकारि भवतु सर्वाः दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् । आदरार्थं कार्त्स्न्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९॥

अश्मन्वती रीयते सꣳरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः ।

अत्रा जहीमोऽशिवा येऽअसञ्छिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ १०॥

का॰ [२१ ४.२१] अध्वर्युरहत्यश्मन्वतीरिति । गर्तान्मृदमानीय पूर्ववद्दिग्भ्यः कृष्ट्वा वा मृदमानीय तत् श्मशानं विप्रस्य मुखमितं क्षत्रस्योरोमितं वैश्यस्योरुमितं स्त्रिया भगमितं शूद्रस्य जानुमितं सर्वेषां वा जानुमितं मृदा कृत्वा शैवलैः कुशैश्च प्रच्छाद्य तद्दक्षिणतो गर्तौ खात्वा क्षीरोदकाभ्यां सम्पूर्य श्मशानोत्तरे सप्त गर्तान्खात्वा दक्षिणोत्तरान्क्रमेण सम्पूर्योत्तरगर्तेषु अधर्युयजमानामात्यास्त्रीन्पाषाणान्क्षिप्त्वाश्मन्वतीरिति (11) मन्त्रेण तदुपरि गच्छन्ति ॥ विश्वेदेवदेवत्या त्रिष्टुप् सुचीकदृष्टा । हे सखायः मित्राणि एषा अश्मन्वती पाषाणवती नदी रीयते गच्छति हे गतो दिवादिः आत्मनेपदी अतो यूयं संरभध्वमुत्तरणाय प्रयतध्वम् । उत्तिष्ठत अभिमुखा भवत प्रतरत प्रकर्षेण तां नदीं तरत । किमिति यतोऽत्र प्रदेशे ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राक्षसादयः असन् स्युः तान्वयं जहीमः परित्यजामः तेषु त्यक्तेषु शिवान् सुखकरान्वाजानन्नविशेषान्वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १०॥

11 अपाघमप किल्विषमप कृत्यामपो रपः ।

अपामार्ग त्वमस्मदप दुःष्वप्न्यꣳ सुव ॥ ११॥

का॰ [२१ ४.२२] अपाघमित्यपामार्गैरपमृजतेऽइति । ते अमात्या यज्ञोपवीति-

नो भूवाय उपस्पृश्य हस्तगृहीतैरपामार्गैः स्वशरीरं शोधयन्ते अपामार्गबीजैहुद-र्तयन्तीति केचित् ॥ लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् शुनःशेपदृष्टा दुःस्वप्ननाशनी । हे अ-पामार्ग त्वमस्मत् अस्मत्तः सकाशादघं मानसं पापमपसुव षू प्रेरणे अपगमयेत्य-र्थः । किल्विषं कीर्तिभिदकं कायिकं च पापमपसुव । कृत्यां परकृतमभिचारमप-सुव । अघ उ रपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति [निरु॰ ४ २१.] यास्कः रपः पापं वाचिकं च अपसुव उ चार्थे । दुःस्वप्न्यम् (12) दुष्टः स्वप्नो दुःस्वप्नः तत्र भवं दुःस्वप्नोत्थमसुखरूपं फलं चास्मत्तोऽपसुव ॥११॥

सुमित्रिया न आप ओष॰ ॥१२॥

का॰ [२१ ४.२३] सुमित्रिया न इति स्नात्वाहतवाससोऽनड्वत्पुच्छमन्वारभ्यान-ड्वाहमित्युद्वयमित्यागच्छन्तीति । सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नात्वा नूतनवस्त्राणि परि-दधानाः अनड्वाहमिति मन्त्रेण वृषपुच्छमन्वारभ्य उद्वयं तमिति (13) मन्त्रेण यज-मानामात्या ग्राममागच्छन्ति यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नानमुक्तं तथापि सु-मित्रिया इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चतीति [का॰१६ ५ १५] द्वयं विधेयम् । दुर्मित्रिया - - द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासि-ञ्चेत्तेनैव तं पराभावयतीति [१३.८ ४ ५] श्रुतेः ॥ व्याख्याता [६.२२ २०.११.] ॥१२॥

अनड्वाहमन्वारभामहे सौरभेयꣳ स्वस्तये ।
स न इन्द्र-इव देवेभ्यो वह्निः सन्तरणो भव ॥१३॥

अनुष्टुप् अनड्डेवत्या उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ततः सर्वनाम्नोऽध्याहारेण सामर्थ्यम् वयं यमनड्वाहमन्वारभामहे आलभामहे स्पृशामः किम्भूतं सौरभेयं सु-रभ्याः अपत्यम् स्त्रीभ्यो ढगिति [पा॰ ४ १ १२०] ढक् । किमर्थं स्वस्तये अविना-शाय । हे अनड्वन् स त्वं नोऽस्माकं संतरणः तारको दुःखनाशको भव । किं च त्वं वह्निः देवानां वोढा । तत्र दृष्टान्तः देवेभ्यः इन्द्र इव इन्द्रो यथा देवानां तारको भवति ॥१३॥

उद्वयं तमसस्परि स्व॰ प॰ ॥१४॥

उद्वयं तमिति (13) ग्राममागच्छन्ति । व्याख्याता [२०.२१.] ॥१४॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।
शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥१५॥

का॰ [२१ ४ २४] ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं जीवेभ्य इति । स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं मृत्खण्डमधर्युरेव निदधाति ॥ मनुष्यदेवत्या त्रिष्टुप् संकसुकदृष्टा । जीवेभ्यः विद्यमानजन्तुभ्य इमं परिधिं मर्यादां दधामि स्थापयामि कथमिति चेत् एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षिप्रं वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् एतमर्थं (14) पितृलोकगमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा गच्छतु । एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु । किंभूताः (15) शरदः पुरूचीः पुरु बहु अञ्चन्तीति पुरूच्यः दानाध्ययनयागानुकूलाः । किं च (16) पर्वतेन लोष्टेनैव मृत्युमन्तर्दधताम् मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः ॥१५॥

अग्न आयूंषि पव॰ ॥१६॥

का॰ [२१ ४ २५] आञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न आयुष्यायुष्मानग्न इति । कज्जलादिना नेत्राञ्जनमाञ्जनम् तैलेन पादाञ्जनमभ्यञ्जनम् तद्द्वयं कृत्वा औपासनं कर्तुरावसथ्याग्निं दर्भैः परिस्तीर्य वारणवृक्षावयवांश्चतुरः परिधींश्चतुर्दिक्षु तूष्णीमेव परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोति ऋग्द्वयेन । औपासनः प्रेतस्येव तस्यैवाहरिणा (17) निरसनीयत्वादिति हरिस्वामिनः कर्तुरेवौपासने सोमसंस्थैकदेशनिरसनमिति कर्कादयः ॥ व्याख्याता [१९-३८] ॥१६॥

आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।
घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमान्त्स्वाहा ॥१७॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्वैखानसदृष्टा । हे अग्ने त्वमेवम्भूत एधि भव किम्भूतः आयुष्मान् चिरंजीवी । तथा हविषा वृधानः वर्धतेऽसौ वृधानः बहुलं छन्दसीति [पा॰ २ ४ ७३] शानचि शपो लुक् । तथा घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं मुखे यस्य ।

घृतयोनि घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य उत्तरवेद्याघारणाभिप्रायमेतत् । स त्वं गव्यं गोसम्बन्धि घृतं पीत्वा इमान् जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यामिति [पा० ७ १ ३५] हेस्तातङादेश । तत्र दृष्टान्त पिता पुत्रमिव यथा पिता पुत्र रक्षति । किम्भूत घृत मधु मधुर चारु सुगन्धि स्वादु सुकृतम स्तु ॥१७॥

परीमे गामनेषत पर्यग्निमहृषत ।

देवेष्वक्रत श्रव क इमाँ२॥आदधर्षति ॥१८॥

का० [२१ ४ २६] अथैषा परिदां वदन्ति परीमे गामनेषतेति । अध्वर्युर्यजमानामात्यानां परिदाम् परिदा रक्षणम् तत्सञ्ज मन्त्र वदति दाङ् पालने परिदीयते स मन्त्राद्रक्ष्यतेऽनेनेति परिदा रक्षण तम् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् भरद्वाजात्मजशिरिम्बिठदृष्टा । इमे जीवा गामनड्वाहं पर्यनेषत परिणीतवन्त अनडुत्पुच्छालम्भनाभिप्रायेन नयतेर्लुङि लङि सिचि प्रथमबहुवचने रूपम् व्यवहिताश्चेति [पा० १ ४ ८२] परेर्व्यवधान क्रियापदेन । इमे जीवाः अग्निं च पर्यहृषत परिहृतवन्त य स्मिन्नग्नावेतत्कर्म कृत तं परिजह्रुः अद्धारेणोपासन निरस्यतीत्येतदभिप्रायम् । इमे देवा दीव्यन्ति कर्मसु दीप्यन्ते ते देवाः ऋत्विज तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्षणमक्रत कृतवन्त अकृषतेति प्राप्ते सिचो लोपे अक्रतेति रूपम् । अत एतै कर्मभिः कृतकृत्यानिमान् जीवान् को नाम आदधर्षति आधर्षयितु पराभवितु शक्नुयात् अशक्यप्रतिक्रिया एते जाता इति भाव ॥१८॥

क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥१९॥

का० [२१ ४ २७] अद्धारेणोपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति । आहिताग्नेमरणानन्तरं यत्र इत तस्यौपासनस्यैकदेशेन निरस्यति प्रेतस्यैवोपासन इति पक्षे सर्वमपि निरस्यति ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् दमनदृष्टा । येन पुरुषो दह्यते स क्रव्यात् तं क्रव्यादमग्निमहं दूरम् अपुनरागमनाय प्रहिणोमि प्रेषयामि स प्रहितः क्रव्यादग्निः यमराज्य गच्छतु यमस्य राज्य प्रति व्रजतु किम्भूतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम

[निरु० ७।२१] हित पाप वहति नाशयति हित्यादि ॥ श० [१।७।४४] उद्दैना यतीति नयति । यजमानानां नयति ॥ अयमिमम् क्रव्यादन्यो जातवेदा जातम ज्ञानोऽग्निः उद्दैवाग्निरस्य गृहे मध्ये देवेभ्योऽर्थाय हव्यं हवि वहतु प्रापयतु किं कुर्वन् प्रजानन् व्याभिचरं जानन ॥ ॥ इति पितृमेध समाप्तः । अस्थानां सन्दोहपक्षयज्ञानीयान सद्दक्षिणायेन दद्यात् इन्द्रनाय यदि दद्यात् ॥१९॥ ॥

वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहितान्पराके ।

मेदसः कुल्या उप तान्त्स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः सन्नमन्तां स्वाहा ॥२०॥

जातवेदोदेवत्या त्रिष्टुप् । अस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति । गृह्यसूत्रेऽस्ति तथा हि [पारस्कर० ३।३] मध्यमा गवा तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति । अस्यार्थः मध्यमाष्टका गावो गवा वपां तस्या धेनोर्वपां जुहोति वह वपामिति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात्स जातवेदाः तत्सम्बोधने हे जातवेदः पितृभ्योऽर्थाय त्वं वपां धेनुसम्बन्धिनीं चर्मविशेषरूपं वह प्रापय । पराके पराकाले दूरेऽपि यत्र यस्मिन्देशे निहितान् स्थापितानेनान्पितॄन् (18) त्वं वेत्थ जानासि तत्र वह प्रापय । तस्या वपाया निःसृत्य मेदसः धातुविशेषस्य कुल्या नद्यः तान्पितॄनुपस्रवन्तु प्रसरन्तु । किंच एषां दातॄणामाशिषः मनोरथाः सत्या अवितथाः सन्नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । स्वाहा सुहुतमस्तु स्वाहेति अभिधानम् ।२०॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथाः ॥

अप नः शोशुचदघम् ॥२१॥

पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा पादन्यूना । अस्या अपि सूत्रे विनियोगो नास्ति स्मार्तो कल्पदायादेशो ज्ञाने (19) विनियोगः तथा हि [पारस्कर० ३।१०] स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वे प्राक्शिरसं संवेशयतीति । हे पृथिवि त्वं नोऽस्माकं स्योना सुखरूपा भव । कीदृशी त्वम् अनृक्षरा कण्टकरहिता रणन्त यस्या वा कण्टकैर्या ऋक्षरैर्या स्याद्धतिरपि सा इति [निरु० ९।३२] यास्क नैरुक्तं योगमाधाय निर्वचनं न सन्ति ऋक्षरा कण्टका दुःखदायिनो यस्याः

न्तरमित्यर्थः । ऊर्जे त्वा । शाखैव देवता । हे शाखे त्वां संनमयामि ऋजूकरोमि । किमर्थमूर्जे । ऊर्ज बलप्राणनयोः । ऊर्जति सर्वान्मनुष्यपश्वादीन्बलयति पानादिना दृढशरीरान्करोति । यद्वा प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतो जलात्मको रस ऊर्क्शब्देनोच्यते । तस्मै रसाय त्वामनुमार्ज्मि । यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाहेति श्रुतिः [१.७.१.२] । एतन्मन्त्रपाठेनाध्वर्युरिष्यमाणमन्नं बलकरमाज्यक्षीरादिरसं च यजमाने संपादयत्वेव । इषे त्वोर्जे त्वेत्याहेषमेवोर्जं यजमाने दधातीति तित्तिरिवचनात् ॥ कात्या॰ [४ २ ७] मातृभिर्वत्सान्त्सहोत्सृज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति वायव स्थेति । वायुर्देवता । वा गतिगन्धनयोः । वान्ति गच्छन्ति वायवः गन्तारः । हे वत्साः यूयं वायवः स्थ मातृभ्यः सकाशादन्यत्र गन्तारो भवत । मातृभिः सहगमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्वा वायुसादृश्याद्वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठीवनादिभिरपवित्रां भूमिं शोषयित्वा पुनाति एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद्वायुसादृश्यम् । अथ वा नृणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तदभावान्निरावरणेऽन्तरिक्षे संचरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता । तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः स च वायुः स्वाधीनानिव पशून्पालयतीति पशूनां वायुरूपत्वं । तथा पालनाय पशून्वायवे समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायव स्थेति मन्त्रः प्रवर्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा । वायव स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवो वायव एवैतान्परिददातीति । यद्वा तृणभक्षणायासक्तान् तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायंकाले वायुवेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून्प्रवर्तयितुं वायुरूपत्वमुच्यते ॥ का॰ [४.२.६ १०] देवो व इति मातृणामेकां व्यावृत्यैन्द्रं भवति माहेन्द्रं वेति । अस्यार्थः । पूर्वसूत्राच्छाखयोपस्पृशतीति पदद्वयमनुवर्तते । वत्सानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये एकां गां व्यावृत्य पृथक्कृत्य देवो व इति मन्त्रेण शाखयोपस्पृशेत् । तथा सति गोसंबन्धिदधिरूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति ॥ देवो व इति मन्त्रस्येन्द्रो देवता । षू प्रेरणे । सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सविता । देवः द्योतमानः परमेश्वरः हे गावो वो युष्मान्प्रार्पयतु प्रभूततृणोपेतं वनं गमयतु । किमर्थं श्रेष्ठतमाय कर्मणे । यज्ञ-

सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना करणाधिकरणयोश्चेति [पा॰ ३.३ ११७] ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथन प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किं च नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छ देहि ॥ अतः परं यजुः तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे सम्बन्धिमरणनिमित्ते स्नाने जलापनोदने तथा हि [पारस्कर॰ ३ १०] सव्यस्यानामिकया अपनोद्याप न॰ शोशुचदघमिति । इदं जलं नोऽस्माकमघं पापमपशोशुचत् अपशोचयतु दहतु ॥२१॥

अस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥२२॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥ ॥

का॰ [२५.७.३७] आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधि जातोऽसीति । साग्निकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाहात्पूर्वमाज्याहुतिं (20) पुत्रादिर्जुहोति ॥ अग्निदेवत्या गायत्री अनिरुक्ता । हे अग्ने त्वमस्मात् यजमानात् आधानकाले अधिजातोऽसि (21.) उत्पन्नोऽसि अतोऽयं यजमानः पुन॰ त्वत् त्वत्त॰ जायतामुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामवचनः (22) तथा हि देवदत्तः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं त्वत्तो जायतां त्वद्रूप एव भवत्विति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२२॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । पञ्चत्रिंशोऽयमध्यायः पितृमेधाभिधोऽगमत् ॥३५॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेष॰ ।

I. ॥ ३१. १-५ [विराल्ल॰] - १६ ॥१-१६॥ ॥

II. ॥ ३१. १७-२२ [पत्न्योऽहो॰] ॥१७-२२॥ ॥

III. ॥ ३२. १ [तदापस्तत्प्रजा॰] ॥२३॥ २ ॥२४॥ ३ - ॰गर्भ इत्येषः ॥२५॥
४ । यस्मान्न जात इत्येषः ॥२६॥ ८ [हकंनीनम्] - १६ ॥२७-३१॥ ॥

IV. ॥ ३५. १-४ ॥३६-३९॥ ५. ६ - ॰म्यसौ ॥४०॥ ७-१३ [भानहे स्व-

न्तरि ।] १७ [चारु गच्छन् h] १८ [°र्मर्पत h °मर्दयत J] १९ [हुत h] २० [°माशिष सत् नामा स्वाहा] २२ । अयं नः शोशुचद्घम् ॥७१ ५६॥ [७३ ३७ ॥५७॥ ३६ १७ वनस्पतय शान्ति शान्तिरेव शान्ति ॥५८॥] ॥ चतुरनुवाकेषु षट्पञ्चाशत् (23) ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥ ॥

1 ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये ।
वागोजः सहौजो मयि प्राणापानौ ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ पञ्चाध्यायी आथर्वणेन दधीचा दृष्टा दध्यङ् ह वा आथर्वणः एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदांचकारेति [१४ १ १ २०] श्रुतेः । इयमेत्याद्यभिरो मन्त्र [३४ ७ १७ ८६] अग्नि प्रवर्ग्यनेतादृशासनाभिमर्शनमाश्वमेधिकम् [३६ ८ १३] तद्रूप वर्णिताः ॥ ना° [अनुक्रमणयाम] शान्तिकरणमाम्नातम् । अथ धा र्मिकत्र्यचेन शान्तिकरणं कार्यम् स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्राद्याद्यस्याध्यायस्य (1) दर्शनात ॥ अत्र मन्त्रार्थः । षड् यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋचमृग्रूपां वाच मह प्रपद्ये प्रविशामि शरणं व्रजामि । यजु यजूरूपं मनः प्रविशामि । प्राणं प्राणरूप साम प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादिरूपं सप्तदशावयवात्मकलक्षणम् सप्तदशात्मकं प्रजापतेर्लिङ्ग प्रपद्ये इत्यर्थः त्रयीविद्या लिङ्गशरीरं च प्रपन्न प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः ॥ तथा वागिन्द्रियमोजो मानसं च न धार्यम् पुनरागामिरूपाच्छरीरं च बलम् प्राणापानौ उच्छ्वासनिश्वासरूपौ च ह ते सह एकीभूता सन्तो मयि वर्तेते । अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्मान् रक्षतीति भावः ॥१॥

यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातितृण्णं बृहस्पतिर्मे तद्दधातु ।
शं नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः ॥२॥

बृहस्पतिदेवत्या पङ्क्तिः । मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् छिद्रमपरिपाटनं न्यूनं प्रवर्ग्याकरणात (2) । हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् छिद्रं जातम् । मनसो वा यत्

अतितृणामतिदिहितम् । प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसा व्याकुलत्व जातम् बृहस्पतिर्देवगुरु मे मम तत् छिद्रमतितृण च दधातु सदधातु छिद्र निवर्तयतु । भुवनस्य भूतजातस्य य पतिरधिपति प्रवर्ग्यरूपो यज्ञ स नोऽस्माक श सुखरूपो भवतु । बृहस्पतिना छिद्रापहरणात्प्रवर्ग्य कल्याणरूपोऽस्त्वित्यर्थ ॥२॥

a भूर्भुव स्व । b तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो दे° ॥३॥

कया नश्चित्र आभुवदू° ॥४॥ कस्त्वा सत्यो म° ॥५॥

अभी षु ण स° °स्तूतिभि ॥६॥

भूर्भुव स्व त्रीणि यजूषि । तत्सवितु कया न कस्त्वा अभी षु ण इत्याद्य तस्र ऋचा व्याख्याता [३ ३५ २७ ३१ ४१] । अभी षु ण इत्यस्यामृचि शत भ वास्यूतिभिरिति बहुवचनम् पूर्वमूत्य-इत्येव पाठ ऊतिभि अवनैर्गुभि शत मसख्यरूपो भवसीत्यर्थ ॥३॥४॥५॥६॥

कया त्व न ऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आभर ॥७॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री अग्निहोत्रेन्द्रपदहीना । आद्यपादे व्यूहद्वयम् । हे वृषन् वर्षतीति वृषा हे तेजा इन्द्र वासवो वृत्रहा वृषेत्यभिधानम [अमर° १ १ ४२] कया ऊत्या केन तर्पणेन हविर्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमादयसि मदि स्तु स्वप्ने (3) माद्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ लट् । कया च ऊत्या तृप्त्या स्तो तृभ्य स्तुतिकर्तृभ्यो यामानेभ्य आभर आहर आहरसि धन दातुमिति शेष त द्रूहेन तथा वय कुर्म इति भाव । आभरेति लडर्थे लोट् ॥७॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । श नोऽअस्तु द्विपदे श चतुष्पदे ॥८॥

विपदा विराट् इन्द्रदेवत्या । त्रिशत्यक्षरा द्विपदा विराट् कथ्यते । विश्वस्य सर्वस्य जगत इन्द्र इदि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्द्र परमेश्वर महावीर आदित्यो वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माक द्विपदे विभक्तिव्यत्यय द्विपदा पु त्रादीना श सुखरूपोऽस्तु चतुष्पदे चतुष्पदा गवादीना च श सुखरूपोऽस्तु ॥८॥

श नो मित्र श वरुण श नो भवत्वर्यमा ।

cc cc cc°

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥९॥

द्वे अनुष्टुभौ मित्रवरुणाद्यो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् मेद्यति भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः । वरुणः शं सुखरूपो भवतु वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तानिति वरुणः । अर्यमा नोऽस्माकं शं भवतु इयर्ति गच्छति भक्तान् प्रतीत्यर्यमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु बृहतां वेदानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥९॥

शं नो वातः पवताᳬ शं नस्तपतु सूर्यः ।

शं नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्योऽअभिवर्षतु ॥१०॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वहतात् पव गतौ लोट् । सुवति जनान्स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपर्ति पूरयति जनमिति पर्जन्यः परोऽम्भः पुरो (4) जन्यतेऽनेन वा पर्जन्यो रसदब्देन्द्राविति (5.) अभिधानम् [अमर॰ ३.३.१५१] पर्जन्यः पर्जन्येशो (6) देवः नोऽस्माकं शं सुखकरं काशनिलाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु कीदृशः कनिक्रदत् अत्यर्थं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना [पा॰ ७ ४ ६५.] यङ्लुगन्तो निपातः ॥१०॥

a अहानि शं भवन्तु नः शᳬ रात्रीः प्रतिधीयताम् ।

b शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।

शं न इन्द्रापूषणा (7.) वाजसातौ शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः ॥११॥

द्विपदा गायत्री अहानि रात्रयश्च देवताः । अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु रात्रीः शं सुखरूपाः अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु महावीर इति शेषः कर्तरि यक् छान्दसः ॥ शं न इन्द्राग्नी । त्रिष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपौ भवताम् । रात दत्तं हव्यं ययोस्तौ रातहव्यौ संयिभृतौ इन्द्रावरु-

णौ नः शं भवताम् । वाजसातौ अन्नलाभस्य साती दाने निमित्तभूते इन्द्रापूष- णा इन्द्रपूषणौ देवौ नोऽस्माकं सुखरूपौ भवताम् । इन्द्रासोमा इन्द्रसोमौ दे- वौ शं सुखरूपौ भवताम् । किमर्थम् सुविताय सुष्ठु इतं सुवितम् सागमनाय साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । यो यवनाय (8) पृथक्करणाय च भयानाम् रोगं भयं च निवर्त्य सुखरूपौ भवतामित्यर्थः । देवताद्वन्द्वे चेति [पा॰ ६ ३ २६] सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥११॥

शं नो देवीरभिष्टय॒ऽआपो॑ भवन्तु पी॒तये॑ । शं योर॒भिस्र॑वन्तु नः ॥१२॥

अब्देवत्या गायत्री । देवी देव्यो दीप्यमाना आपो नोऽस्माकमभिष्टये अभि- षेकायाभीष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु अस्माकं स्नाने पाने चापः सुखनिव्यो भवन्तु । आपः शं यो रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्करणं च अभिस्रवन्तु नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥१२॥

स्योना पृथिवि नो भवा॰ - - सप्रथा ॥१३॥ आपो हि ष्ठा म॰ ॥१४॥

यो वः शिवत॰ ॥१५॥ तस्मा॒ऽअरं॑ ग॰ ॥१६॥

स्योना पृथिवि । व्याख्याता [३५ २१] ॥ आपो हि ष्ठा । तृचो व्याख्यातः [११.५० ५२] ॥१३॥१४॥१५॥१६॥

॥ द्यौः शान्ति॑र॒न्तरि॑क्ष॒७ शान्तिः॑ पृथि॒वी शान्ति॒रापः॒ शान्ति॒रोष॑धयः॒ शान्तिः॑ । वन॒स्पत॑यः॒ शान्ति॒र्विश्वे॑ दे॒वाः शान्ति॒र्ब्रह्म॒ शान्तिः॒ सर्व॑७ शान्तिः॒ शान्ति॑रे॒व शान्तिः॒ सा मा॒ शान्ति॑रेधि ॥१७॥

यजूंषि सदशि ग्रीव्यासमित्यन्तानि [क॰ ११] । एकाधिका शक्वरी (9) । द्यौ द्युलोकरूपा या शान्तिः अन्तरिक्षरूपा च या शान्तिः पृथिवी भूलोकरूपा या शा न्तिः आपो जलरूपा या शान्तिः ओषधयः ओषधिरूपा या शान्तिः वनस्पतयः वृ क्षरूपा या शान्तिः विश्वे देवाः सर्वदेवरूपा या शान्तिः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा तद्रूपा या शान्तिः सर्वं सर्वजगद्रूपा या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वरूपतः शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एधि अस्तु पुरुषव्यत्ययः । मद्गुरोप्रसादात्सर्व

शान्तिरियं मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः । यद्वा द्यौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यामप्स्वोषधिषु वनस्पतिषु विश्वेदेवेषु (10) ब्रह्मणि सर्वस्मिंश्च या शान्तिः सा मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः ॥१७॥

दृते (11) दृꣳह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् ।
मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥१८॥

दृते दृ विदारे विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महावीर मा मां त्वं दृꣳह दृढीकुरु यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि मां दृꣳह अच्छिद्रं कर्म कुरु यद्वा सशुषिरत्वात् संभृत्वाद्वा दृतिशब्देन महावीरः हे दृते (12) महावीर मां दृꣳह दृढीकुरु । कथं दार्ढ्यम् तदाह सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किं च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्रचक्षुः शान्तं भवति मित्रः कं चन न हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति एवं परस्परमद्रोहेण सर्वानहिंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥१८॥

दृते दृꣳह मा । ज्योक्ते संदृशि जीव्यासं ज्योक्ते संदृशि जीव्यासम् ॥१९॥

हे दृते वीर मां दृꣳह आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ते तव संदृशि संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवेयम् जीवेराशीर्लिङि रूपम् । ज्योगिति निपातश्चिरार्थः । पुनरुक्तिरादरार्था ते संदृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥१९॥

नमस्ते हरसे शोचिषे ॥२०॥

व्याख्याता [१७ ११] ॥२०॥

नमस्तेऽअस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्नवे ।
नमस्ते भगवन्नस्तु यतः स्वः समीहसे ॥२१॥

हे अनुष्टुभौ विद्युत्स्तनयित्नुरूपभगवद्देवते । हे भगवन् महावीर विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनयित्नवे स्तनयित्नुर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमो

ऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गतुं त्वं समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥२१॥

यतो॑यतः स॒मीह॑से (13) ततो॑ नो॒ऽअभ॑यं कुरु ।

शं नः॑ कुरु प्र॒जाभ्योऽभ॑यं नः प॒शुभ्यः॑ ॥२२॥

हे महावीर यतो यतः यस्माद्यस्माद्दुरितादि समीहसे अस्मास्त्रयकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किं च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु नोऽस्माकं पशुभ्य चाभयं भीत्यभावं कुरु ॥२२॥

सु॒मि॒त्रि॒या न॒ आप॒ ओष॑धयः ॥२३॥

यजु । व्याख्यातम् [६ २२] ॥२३॥

तच्चक्षु॑र्दे॒वहि॑तं पु॒रस्ता॑च्छु॒क्रमु॒च्चर॑त् । पश्ये॑म श॒रदः॑ श॒तं जीवे॑म श॒रदः॑ श॒तꣳ शृणु॑याम श॒रदः॑ श॒तं प्रब्र॑वाम श॒रदः॑ श॒तमदी॑नाः स्याम श॒रदः॑ श॒तं भूय॑श्च श॒रदः॑ श॒तात् ॥२४॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥३६॥ ॥

सूर्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप् । एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् चक्षुः जगतां नेत्रभूतमादित्यरूपं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा॰ ३ ४ ९७] इकारलोपः । कीदृशं तत् देवहितं देवैर्हितं स्थापितम् यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्लं पापासंसृष्टं शोचिष्मद्वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याहतचक्षुरिन्द्रिया भवेम प्रार्थनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरद जीवेम अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रब्रवाम अस्खलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरद अदीना स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्याम । शतात् शरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालम् पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥२४॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्त्रिंशोऽयं प्रकाशितः ॥३६॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१ [सद्योजो] - ५ [दृन्हा] - ११ [रात्रिः] - १६ ॥१-१६॥ १७ - - वनस्पतयः शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः ॥१७॥ १८-२४ शृणुयाम शरदः शतम् ॥१८-२४ ॥ ॥ अनुवाके चतुर्विंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥३६॥ ॥

I. a देवस्य त्वा सवितुः प्रस॰ । b आददे नारिरसि ॥१॥

युञ्जते मन उत यु॰ ॥२॥

श्रीगणेशाय नमः (1) । का॰ [२६ १-३] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायोदुम्बरीं वैकङ्कतीं वारत्निमात्रीं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनान्वग्रं ग्रहति युञ्जतऽइति । उदुम्बरतष्टत्वां विकङ्कततष्टत्वां वा कृत्स्नप्रमाणामभ्रिं देवस्य त्वा नारिरसीति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां कृत्वा दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा युञ्जते मन इति मन्त्रं ग्रहतीति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वा । अभ्रिदेवत्यं यजुः । हे (2) अभ्रे सवितुर्देवस्याज्ञायां स्थितोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि त्वं च नारिरसि स्त्रीनाम्नी भवसि ॥ युञ्जते मनः । व्याख्याता [५ १४] ॥१॥२॥

a देवी द्यावापृथिवी मखस्य वामद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः ।

b मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥३॥

द्यावापृथिवीदेवत्यं यजुः ब्राह्मी गायत्री ॥ का॰ [२६.१ 4] मृदमादत्ते पिण्डवर्ती द्यावापृथिवी इति । अध्वर्युर्देवीति मन्त्रेण त्रिपर्णां (4) मृत्पिण्डमादत्ते पिण्डवदिति (5) पाणिभ्यां गृह्णाति दक्षिणः (6) साभ्रिरिति लभ्यतऽइति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु हे देवी देव्यौ दीप्यमाने द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अद्यास्मिन्दिने पृथिव्याः देवयजने देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनस्थाने मखस्य यज्ञस्य शिरो राध्यासं साधयेयम् तत्र साध संसिद्धौ । महावीरो यज्ञशिरः । किं कृत्वा वां युवां द्यावापृथिव्यौ आदायेति शेषः द्वितीयोऽर्थः अत्र पृथिव्येंशं मृदमादायेत्यर्थः । इयं द्यावापृथिव्यौ प्रार्थ्य मृदमादद मखाय हे मृत् यज्ञाय त्वां गृह्णामि । इयं सा-

मान्येनोक्ता विशेषमाह मखस्य यज्ञस्य शीर्ष्णे शिरसे महावीराय त्वां गृह्णामीति शेषः । तं मृत्पिण्डमुत्तरस्यापि कृष्णाजिने निदध्यात् ॥३॥

a देव्यो वम्र्यो भूतस्य प्रथमजा मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । b मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥४॥

का° [२६ १ ५ ६] उत्तरतो देव्यो वम्र्य इति वल्मीकवपाम् । उद्दीकृतो मृत्सचयो वल्मीकस्तस्य वपेव वपा तां मध्यस्थं लोष्टमादाय कृष्णाजिने मृत्पिण्डादुत्तरे तूष्णीं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वल्मीकवपादेवता आर्षी पङ्क्तिः । हे देव्यो दीप्यमाना वम्र्य उपजिह्विका वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने मखस्य शिरो महावीरमद्य राध्यासं सम्पादयेयम् । मखाय त्वामाददे मखस्य शीर्ष्णे त्वामाददे इति व्याख्यातम् । किम्भूता वम्र्यः भूतस्य प्राणिजातस्य प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पृथिवी जन्तूनां प्रथमजा तत्सम्बन्धात् वम्र्योऽपि प्रथमजा उच्यन्ते ॥४॥

a इयत्यग्रऽआसीन्मखस्य (7) तेऽद्य शिरो राध्यासं दे° पृ° ।

b मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥५॥

का° [२६ १ ७] इयत्यग्रऽइति वराहविहतम् । वराहोत्खातमृदमादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वल्मीकवपोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वराहविहतमृद्देवत यजु ब्राह्मी गायत्री । हे पृथिवि भवती अग्रे आदौ वराहोद्धरणसमये इयती प्रादेशमात्राभिनयेन प्रदर्शते एतत्प्रमाणा आसीत् इयती ह वाऽइयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्रीत्यादि वराह उज्जघानेति श्रुतेः [१४ १ २ ११] । ते इति द्वितीयार्थे षष्ठी तां त्वामादाय पृथिव्याः देवयजनेऽद्य मखस्य शिरो राध्यासम् । मखायेति व्याख्यातम् ॥५॥

a इन्द्रस्यौज स्थ मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः ।

b मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥६॥

का° [२६.१.८] इन्द्रस्यौजः स्थेति पूतीकान् । पूतीकान् रोहिषतृणान्यादाय

तूष्णीं कृष्णाजिने यात्राद्विहृतोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यम् अनुष्टुप् । हे पूतीकाः यूयमिन्द्रस्य ओजः तेजोरूपाः स्थ भवथ वो युष्मानादाय पृथिव्या देवयजने अन्न मखस्य शिरो राध्यासम् मखाय वो गृह्णामि मखस्य शीर्ष्णे महावीराय च गृह्णामीत्युक्तम् ॥ का० [२६ १ १] मखायेति यव । यव आदाय तूष्णीं कृष्णाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ यवोदेवत्यम् । हे यव मखाय मखशीर्ष्णे त्वा गृह्णामि ॥ तूष्णीं गवेधुका अपि यास्त्वा ॥ का० [२६ १ ११] सम्भृतानभिमृशति मखायेति । सम्भृतान्सम्भारान्करेण (8) स्पृशेदित्यर्थः ॥ सम्भारदेवत्यम् । हे सम्भाराः मखाय तच्छीर्ष्णे च व स्पृशामि ॥६॥

a प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र दे° ॥

b मखार्य त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखार्य त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखार्य त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥७॥

का० [२६ १ १२] कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गच्छति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ कृष्णाजिनं समन्तादादाय प्रैत्विति जपतोऽन्तपात्यादुत्तरे परिवृतं प्रति गच्छत । पञ्चारत्निमितं समचतुरस्रं प्राग्द्वारं सिकतोपकीर्णं पूर्वमेव कृतं सतभूतमकारसस्कृतच्छादितप्रदेशं परिवृतमुच्यते । इति सूत्रार्थः ॥ वृहती । व्याख्याता [३३ ८९] ॥ का० [२६ १ १३ १४] परिवृते निदधाति सम्भारानुद्धताबोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति । अध्वर्युः कृष्णाजिनस्थानेव सम्भारान्परिवृते निदधाति कीदृशे उद्धतावोक्षिते उल्लिखितजलसिक्ते एतत्संस्कारद्वय पत्नाभिकम् सिकतायुते प्राग्द्वारे चेति सूत्रार्थः ॥ हे सम्भाराः मखाय युष्मान्निदधामि ॥ का० [२६ १ १५] सम्भारान् संसृजति मखायेति । गवेधुकाजापर्सा पृथक्कृत्य वल्मीकवपादिसम्भारैर्मृत्पिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः ॥ हे सम्भारा युष्मान्मखाय मृत्पिण्डेन समृजामि ॥ का० [२६ १ १६] मृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं मेखलायामङ्गुलम् । महावीरपर्याप्तं तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय मन्त्रेण महावीरं करोति कीदृशम् प्रादेशोच्च (9) गर्तवन्तं मेखलायुतं मध्ये संकुचितं मेखलो-

विधं कर्म, अप्रशस्तं प्रशस्तं श्रेष्ठं श्रेष्ठतमं चेति । लोकविरुद्धं वधबन्धचौर्यादिकमप्रशस्तम् ॥१॥ लोकैः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं (16) प्रशस्तम् ॥२॥ स्मृत्युक्तं वापीकूपतडागादिकं श्रेष्ठम् ॥३॥ वेदोक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणं ॥४॥ यज्ञो वै श्रेष्ठतम कर्मेति श्रुतेः [१ ७ १ ५] । हे अघ्न्याः गावः गोवधस्योपपातकरूपत्वाद्धन्तुमयोग्या अघ्न्या इत्युच्यन्ते । तथाविधा यूयमिन्द्राय भागमिन्द्रमुद्दिश्य संपादयिष्यमाणाद्धविर्लक्षणरूप (17) क्षीरमाप्यायध्वं समन्ताद्वर्धयध्वम् । सर्वास्वपि गोषु क्षीरं कुरुत । ओप्यायी वृद्धौ [धा॰ १४ १७] । वो युष्मानपहर्तुं स्तेनश्चोरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत् । अघशंसः अघेन पापेन तीव्रेण (18) भक्षणादिना शंसो घातको (19) व्याघ्रादिरपि मा ईशत वो हिंसको मा भूत् । कीदृशीर्युष्मान् । प्रजावतीः बहुपत्याः । अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति यासां ता अनमीवाः कृमिदुष्टत्वादिस्वल्परोगरहिताः । अयक्ष्माः यक्ष्मा रोगराजः प्रबलरोगरहिताः । किं च यूयं गोपतौ गवां युष्माकं पत्यावस्मिन्यजमाने ध्रुवा. शाश्वतिकीः बह्वीर्बहुविधाः स्यात भवत ॥ का॰ [४ २ ११] यजमानस्यपशूनित्यग्न्यागारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहतीति । हे पलाशशाखे त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यजमानस्य पशूनरण्ये संचरतश्चोरव्याघ्रादिभयात्पाहि रक्ष । शाखया रक्षिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छन्तीत्याशयः । यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनी देवतामुद्दिश्यैवमुक्तं । यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसंनिधिमभिप्रेत्य विष्णुं संबोध्य षोडशोपचारान्विदधतऽइत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया (20) ॥ इषे ॥ इषेरिच्छार्थस्य कर्मणि क्विप् । किचाल्लघूपधागुणाभावः । तस्माच्चतुर्थ्येकवचनं । इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चोदात्तः । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् [पा॰ क॰ ६ १-२२३ परि॰ १] । चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अनुदात्तौ सुप्पिताविति [पा॰ ३ १ ४] तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि साविकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वम् [पा॰ ६.१ १६८] । तस्मिन्सत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमितीकारोऽनुदात्तः [पा॰ ६ १ १५८] । यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शि

परि अङ्गुलोच्चमिति सूत्रार्थ ॥ हे महावीर मखाय तच्छीर्ष्णे त्वां करोमि ॥७॥

मखस्य शिरो॑ऽसि । मखाय॑ त्वा मखस्य॑ त्वा शीर्ष्णे । मखस्य शिरो॑ऽसि । मखाय॑ त्वा मखस्य॑ त्वा शीर्ष्णे । मखस्य शिरो॑ऽसि । मखाय॑ त्वा मखस्य॑ त्वा शीर्ष्णे ।

मखाय॑ त्वा मखस्य॑ त्वा शीर्ष्णे । मखाय॑ त्वा मखस्य॑ त्वा शीर्ष्णे । मखाय॑ त्वा मखस्य॑ त्वा शीर्ष्णे ॥८॥

का॰ [२६ १ १७] निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति । निष्पन्नं महावीरं वामकरस्थं दक्षिणेन स्पृशतीत्यर्थः ॥ हे महावीर त्वं मखस्य शिरो मूर्धासि भवसि ॥ का॰ [२६ १ १९] एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् । इतरौ द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमेवमेव करोति अभिमृशति चेत्यर्थः ॥ मखाय द्वितीयं महावीरं करोमि मखस्य निष्पन्नं स्पृशामि मखाय तृतीयं महावीरं करोमि मखस्येति निष्पन्नं स्पृशति । मखस्य शिरोऽसि मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे (10) त्वामभिमृशामि ॥ का॰ [२६ १. २२] गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । गवेधुकाभिः महावीरान् घर्षणेन (11) मृदूकरोति मखायेति प्रतिमन्त्रमेकैकम् ॥ मखाय मखस्य शीर्ष्णे च त्वां गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयामि । एवमग्रिमौ मन्त्रौ ॥८॥

a अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामि देवयजने पृथिव्याः । b मखाय॑ त्वा मखस्य॑ त्वा शीर्ष्णे । c d = a b । e f = a b. । g मखाय॑ त्वा मखस्य॑ त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य॑ त्वा शीर्ष्णे । मखाय॑ त्वा मखस्य॑ त्वा शीर्ष्णे ॥९॥

का॰ [२६ १ २३] अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्येति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्निदीप्तेनाश्वपुरीषेण त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरान्धूपयेत् एकैकधूपने सप्तसप्ताश्वशकृन्ति गृह्णाति (12) ॥ हे महावीर पृथिव्याः देवयजने मखाय मखस्य शीर्ष्णे च वृष्ण सेक्तुरश्वस्य शक्ना शकृता पुरीषेण त्वा त्वां धूपयामि पद्दन्न इति सूत्रेण [पा॰ ६ १ ६३.] शकृच्छब्दस्य शकन्नादेशः । एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत् ॥ का॰ [२६ १ २४]

प्रदहन च मखायेति प्रतिमन्त्रम् । मखायेति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीराननुमार्ष्टि अ पश्येत् पिन्वनरौहिणौ सदेत्यर्थः ॥ मखाय मखस्य शीर्ष्णे त्वा त्वा निर्दहामि । ए वमितरौ ॥९॥

a ऋते त्वा । b सत्याय त्वा । c सुक्षित्यै त्वा ।

d मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥१०॥

का॰ [२६ १ २५] यथानुक्रान्तमृतवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् । यथान्महावीरानापा दयति (13) त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः ॥ ऋते । असौ लोक ऋतु तत्र सत्यमेव न तु कौटिल्यम् सत्यमादित्य हे महावीर ऋते सत्यायादित्याय त्वा त्वामुद्व पामीति शेष तथा च श्रुति [१४ १ २ २२] स उद्वपत्यृतवे त्वेत्यसौ वै लोक ऋतु सत्यं यदृतु सत्यमेव य एव तपत्येष उ प्रथम प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणा ति तस्मादाहर्तवे त्वेति ॥ अथ द्वितीयम् सत्याय त्वा । सत्याय वायवेऽर्थाय वायु प्रीत्यै त्वामुद्वपामि तथा च श्रुति [१४ १ २ २३] सत्याय त्वेत्ययं सत्यं योऽयं प वतऽएष हीमा लोकानतिसृजत्यनुपवतऽएष उ द्वितीय प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री णाति तस्मादाह सत्याय त्वेति ॥ अथ तृतीयम् सुक्षित्यै त्वा । सुतरां क्षियन्ति नि वसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षितिर्भूमि तथा च श्रुति [१४ १ २ २४] सुक्षि त्यै त्वेत्ययं वै लोक सुक्षितिरस्मिन्हि (11) लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्ययो ऽग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्ह्यस्मिँल्लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्येष उ तृतीय प्रवर्ग्य स्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति ॥ का॰ [२६ १ २६] अजापयसाव सिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । अजादुग्धेन त्रीन्महावीरांस्त्रिभि तुल्यमन्त्रै सि ञ्चतीत्यर्थ ॥ मखाय मखशीर्ष्णे चाजापयसा त्वा सिञ्चामीत्यर्थ ॥१०॥ इति महा वीरसम्भरणं समाप्तम् ॥ ॥

॥ a मखाय त्वा । b मखाय त्वा । c सूर्यस्य त्वा तपसे ।

d देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु । e पृथिव्या संस्पृशस्पाहि ।

f अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥११॥

का॰ [२६ २ १३] ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति । प्रचरेति ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरुपविश्य यमाय त्वेति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः ॥ त्रीणि यजूंषि । यमयति नियच्छति सर्वमिति यम आदित्यस्तत्प्रीत्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४ १ ३ ४] स प्रोक्षति यमाय त्वेत्येष वै यमो य एष तपत्येष हीद७ सर्वं यमयत्येतेनेद७ सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमाय त्वेति ॥ मखाय त्वा । मखो यज्ञः प्रवर्ग्यः सूर्यरूपस्तस्मै त्वा प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४ १ ३ ५] एष वै मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥ सूर्यस्य त्वा तपसे । तपतीति तपस्तेजः सूर्यतेजोरूपाय प्रवर्ग्याय त्वां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४ १ ३.६] एष वै सूर्यो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेवमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपसऽइति ॥ का॰ [२६ २ २०] अनक्तीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं संस्कृत्य । होत्रा अनक्ति यं प्रवयन्तीति मन्त्रे पठ्यमानेऽध्वर्युराज्यं विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं मन्त्रेणानक्ति ॥ सविता देव मध्वा मधुना मधुरेण सर्वजगद्रूपेणाज्येन हे महावीर त्वामनक्तु लिम्पतु मध्वेति नुमभावः आगमस्यानित्यत्वात् तथा च श्रुतिः [१४ १ ३ १३] सर्वं वाऽइदं मधु यदिदं किं च तदेनमनेन सर्वेण समनक्तीति ॥ का॰ [२६ २ २१] रजतशतमान परंऽउपगूहति पृथिव्याः सꣳस्पृश इति । रजतस्य शतमानं शतरक्तिकामितं रजतं परे तिरस्तात्तदुपगूहतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या गायत्री रजतदेवत्या । संस्पृशति उपद्रवार्थं स्पर्शं करोति संस्पृक् राक्षसं छिद्रवत्तम् पृथिव्याः सम्बन्धिनः संस्पृशः राक्षसात् महावीरं हे रजत त्वं पाहि रक्ष । देवा राक्षसेभ्यो भीताः सन्तो यज्ञरक्षार्थमग्निरूपत्वं रजतं रक्षसां घाताय परे निदधुः अथ च पृथिवी महावीरपाकेऽग्नेर्भीता ततोऽसौ मा दह्यतामिति रजतं परेऽस्तर्दितमिति श्रुतौ कथा तथा च श्रुतिः [१४ १ ३ १४] देवा अबिभयुर्यद्वै न इममधस्ताद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्निर्वाऽएतद्देतो यद्धिरण्यं नाष्ट्राणा७ रक्षसामपहत्याऽइति तथा [१४ १ ३. १४.] अथो पृथिव्यु ह वाऽएतस्माद्बिभयां चकार यद्वै मायं तप्तः शुशुचानो न

दिप्स्यादिति तदेवास्याऽएतद्‌ दधाति रक्षामिति ॥ का॰ [१६ ३ ३ ४] सम्मीद्-
स्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवादिगुणानादीप्य प्रतिदिशं परि करोति तेषु महावीरमा
दधतमर्चिरसीति । होत्रा समीदस्वेति [११ ३७] यजमानेऽधर्युर्दिगुणितान्मुञ्ज-
प्रलवान्गार्हपत्ये प्रदीप्य परि चतुर्दिक्षु कृत्वा तेषु मुञ्जेषु सम्यक्तात्परपूर्णं प्रचर
णीत महावीरं निदधातीति सूत्रार्थ. ॥ यजुस्त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या । हे महावीर त्व-
मर्चिचन्द्रज्योतिरूपोऽसि शोचिरग्निज्योतीरूपोऽसि तपः सूर्यतपरूपोऽसि एष वै
घर्मो य एष तपति सर्वं वाऽएतदेष तदेतमेवैतत्प्रीणातीति श्रुते [१४ १ ३ १७]
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक-
मिति स्मृतेश्च [भगवद्गीता॰ १५ १२] ॥११॥

a अनाधृष्टा पुरस्तादग्नेराधिपत्यऽआयुर्मे दाः ।
b पुत्रवती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः ।
c सुषदा पश्चाद्देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे दाः ।
d आश्रुतिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये रायस्पोषं मे दाः ।
e विधृतिरुपरिष्टाद्बृहस्पतेराधिपत्यऽओजो मे दाः ।
f विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि । g मनोरश्वासि ॥१२॥

का॰ [२६ ३ ५] अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधि धारयन्तम् । महावीरोप-
र्यङ्गुष्ठाङ्गुलिदेश धरन्त यजमानमधर्युर्मन्त्रान्वाचयतीति सूत्रार्थ ॥ सप्त यजूंषि पृथि-
व्यादिदेवत्यानि यजमानस्याशी । हे पृथिवि या त्वं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अना-
धृष्टा रक्षोभिरनाधर्षिता अग्नेराधिपत्ये स्वामित्वे सति मे मह्यमायुर्दाः देहि दद-
तेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभाव आर्ष अग्निमेवास्याऽअधिपतिं करोतीति [१४ १ ३
१९] श्रुतेः ॥ या त्वं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये सति पुत्रवती पुत्रयुता सा
मे मह्यं प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि इन्द्रमेवास्याऽअधिपतिं करोति नाष्ट्राणां र-
क्षसामपहत्याऽइति [१४ १ ३ २०] श्रुते ॥ या त्वं पश्चात् पश्चिमायां दिशि सुष-
दा भवसि सुष्ठु अस्यां सीदन्ति जना इति सुषदा ईषद्दुःसुष्विति [पा॰ ३ ३ १२६]

खल्प्रत्ययः सवितुर्देवस्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षु नेत्रेन्द्रियं दा देहि देवने-वास्ये सवितारमधिपतिं करोतीति [१४ १ ३ २१] श्रुतेः ॥ हे पृथिवि या त्वमुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्ब्रह्मण आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति अग्नीध्रो यस्यां सा आश्रुतिः यज्ञियो ह्युत्तरदेशः सा त्वं मे रायो धनस्य पोषं पुष्टिं दाः देहि धातारमेवास्याऽधिपतिं करोतीति [१४ १ ३ २२] श्रुतेः ॥ या त्वमुपरिष्टादुपरिप्रदेशे बृहस्पतेराधिपत्ये सति विधृतिरसि विशेषेण धारयतीति विधृतिः उपरिष्टाद्ध्युद्वादिकं ध्रियते सा त्वं मे मह्यमोजो बलं दाः देहि बृहस्पतिमेवास्याऽधिपतिं करोतीति [१४ १ ३ २३] श्रुतेः ॥ का० [२६ ३ ७] विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति । महावीराद्दक्षिणभूमौ (15) यजमानो मन्त्रं पठन्नधःकरं निदधात्युत्तानम् ॥ यजुर्वृत्तौ । हे महावीरदक्षिणभूमे विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यः नाशकर्त्रीभ्यः पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्ध नो (16) अस्मान् पाहि रक्ष सर्वाभ्यो मार्जिभ्यो गोपयेति [१४ १ ३ २४] श्रुतेः छन्दसि वाप्रम्रेडितयोरिति [पा० ८ ३ ४९] विसर्गस्य सत्वम् ॥ का० [२६ ३ ८] मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतः । महावीरादुत्तरतो यजमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ दैवी पङ्क्तिः । हे घर्मोत्तरभूमे त्वं मनोः राज्ञः अश्वा वडवासि वडवाय अश्वा ह वाऽइयं भूत्वा मनुमुवाहेति [१४ १ ३ २५] श्रुतेः ॥१२॥

a स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्व ।

b दिवः सꣳस्पृशस्पाहि । मधु मधु मधु ॥१३॥

का० [२६ ३ ९ १०] धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरित्यधिकं (17) दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेण । अध्वर्युर्धृष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गारांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य प्रागग्रैरुदगग्रैस्त्रयोदशविकङ्कतशकलैर्महावीरं वेष्टयति अङ्गारोपरि शकलान्निक्षिपतीत्यर्थः तन्मध्याद्द्वौ शकलौ मन्त्रेण प्राञ्चौ निदधाति शेषांस्तूष्णीम् एव प्रतिदिशं त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः ॥ मासानां त्रयोदशत्वात्त्रयोदशशकलैराशदनम् त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एव

य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४ १ ३-१८] श्रुतेः । यजुः पङ्क्तिर्घर्मदेवत्या । हे घर्म त्वं स्वाहाकारोऽसि हविराधारत्वात् सूर्यरूपोऽसि एष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४ १.३ २६] श्रुतेः अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजाभिस्तद्रूपाभिः परिश्रीयस्व सेव्यस्व कर्मणि यद्वा मरुतस्त्वामाश्रयन्त्वित्यर्थः विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रं परिवृंहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढमिति [१४ १. ३ २७] श्रुतेः ॥ का° [२६ ३ १०] सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः सᳬस्पृश इति । शतरक्तिकामितेन सुवर्णेन महावीरमाच्छादयतीति सूत्रार्थः ॥ देवी जगती सुवर्णदेवत्या । हे शतमान दिवः द्युलोकसम्बन्धिनः संस्पृशः स्पर्शकर्तॄन्देवान्पाहि देवा राक्षसेभ्यो भीता महावीररक्षार्थे स्वर्णं स्थापितवन्त इति श्रुतौ कथा देवा अबिभयुरित्यादिकायां [१४ १ ३ २९] । का° [२६ ४ १] कृष्णाजिनावकृत्तैर्धवित्रैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डवद्भिर्मधु मधिति । कृष्णाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यजनैरग्निं वीजयति दीपनायेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि प्राणदेवत्यानि दैव्युष्णिक् । मधुररससाम्यात्प्राणो मधु उच्यते मधु मधु मधु प्राणोदानव्यानत्रयं महावीरे स्थापयामीत्यर्थः तथा च श्रुतिः [१४ १.३ ३०] अथ धवित्रैराधूनोति मधु मधिति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधातीति ॥१३॥

गर्भो देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजानाम् ।
स देवो देवेन सवित्रा गत सᳬ सूर्येण रोचते ॥१४॥

का° [२६ ४ ११] परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽनूक्तं चेद्गर्भो देवानामिति । धवित्रैर्वीजयन्नेव उत्तरं देवयजनमभिक्रमणं प्रागनूक्तं चेदिह त्रिः परिक्रम्येतरथावृत्तिं सकृत् कृत्वा गर्भो देवानामित्यादिभिर्मन्त्रैरस्तु मा मा हिंसीरित्यन्तैस्त्रयोदशभिर्मन्त्रैः सयजमाना ऋत्विजो महावीरमुपतिष्ठन्त इति सूत्रार्थः ॥ घर्मदेवत्या अवकाशमन्त्रा मा मा हिंसीरित्यन्ताः आद्या ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः   देवो दीप्यमानो महावीरः सवित्रा देवेन सह संगत संगच्छते गमेर्लुङि वा गमः इति [पा° १ २ १३] आत्मनेपदं विकल्पेन सिचः कित्त्वादनुदात्तोपदेशेति [पा° ६ ४.३७]

मलोपे ह्रस्वादङ्गादिति [पा° ८ २ २७] सिचो लोपः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी ति [पा° ६ ४ ७५] अडभावः सनो गमोत्यादिना [पा° १ ३ ७१] तङ् । यश्च घर्मः सूर्येण सहैकीभूतः सन् सरोचते सम्यग्दीप्यते तं वयं स्तुम इति शेषः । कीदृशः देवानां दीप्तानां रश्मीनां दृश्यमानानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः ग्रहीता एष वै गर्भो देवानां य एष तपत्येष हीद७ सर्व७ सगृभ्णात्येतेनेद७ सर्वं गृभीत-मेव उ प्रवर्ग्य इति [१४ १ ४ ७] श्रुतिः । तथा मतीनां बुद्धीनां पिता पालकः बुद्धिप्रवर्तकः प्रज्ञानां पतिः पालकः ॥१४॥

a समग्निरग्निना गत स देवेन सवित्रा स७ सूर्येणारोचिष्ट ।

b स्वाहा समग्निस्तपसा गत स दैव्येन सवित्रा स७ सूर्येणारूरुचत ॥१५॥

ब्राह्म्यनुष्टुप् । यः अग्निः घर्मः अग्निना सह सगतः सगच्छते एकीभवति देव एव देवः सवित्रा देवेन देवेन सह सगच्छते यश्च सूर्येण सह समरोचिष्ट सरो-चते ॥ अत्र स्वाहाकार करोति परा देवतामसावेव बन्धुरिति [१४ १ ४ ६] श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्घर्मस्तपसा सूर्यतेजसा सगत सगच्छते दैव्येन देवेन सवित्रा च सगच्छते सूर्येण सह समरूरुचत सर्वं सम्यक् रोचयति प्रकाशयति रोचतेर्णिजन्ताल्लुङ् वयं तं स्तुम इति शेषः ॥१५॥

धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्या धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः ।
वाचमस्मे नियच्छ देवायुवम् ॥१६॥

ऊर्ध्वबृहती । त्रिभागतोर्ध्वबृहती अत्राद्यो त्रयोदशवर्णो तृतीयः एकादशवर्णः-स्तेनैकाधिका । स देवो धर्मः अस्मे अस्मासु विभक्तेः शे आदेशः वाचं नियच्छ पु-रुषव्यत्ययः यमः नियच्छतु स्थापयतु किम्भूता वाचम् देवयुवं देवान्यौति मिश्रयति देवयु तां छिपि तुगभाव आर्षः अनित्यमागमशासनमिति वचनात् देवसमूहं मायुयत यन्न समायवितर्व्य यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्य प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामे-त्येवैतदाहेति [१४ १ ४ ८] श्रुतेः देवयुवमित्यत्र सहितायां वकारस्य दीर्घः । स कः यो देवः पृथिव्या विभाति शोभते । कीदृशः दिवो धर्ता द्युलोकस्य धारयि-ता । तपसः रश्मिजालस्य च धर्ता । देवानां च धर्ता । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः

अन्तरात्मनः । तपोजा तपः आदित्यस्तस्माज्जायतऽइति तपोजाः सूर्योत्पन्नः ॥१६॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥१७॥

त्रिष्टुब्दीर्घतमोदृष्टा । स घर्मो भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः आव-रीवर्ति पुनः पुनरावर्तते वृतेर्यङ्लुकि रूपम् । कीदृशः सध्रीचीः सह अञ्चतीति सध्रीच्यः सहान्यः सन्निदिशः सहाञ्चना दिशो रश्मीन्वा वसान आच्छादयन् वस आच्छादने शानच्प्रत्ययः (17) । विषूची विषुनिपातो नानार्थः विषु अञ्चतीति वि-षूच्यः ता नानाञ्चना दिशो रश्मीन्वा वसानः ऋन्नेभ्यो ङीप् उगितश्चेति [पा॰ ४ १ ६] ङीपि अचश्चेति [पा॰ ६ ४ १३८ (18)] अल्लोपे चाविति [पा॰ ६ ३ १३८] पूर्वप-ददीर्घः । सध्रीचीश्च क्षेप विषूचीश्च दिशो वस्तेऽयो रश्मीनिति [१४ १ ४ १०] श्रुतिः । एकः सशब्दः पादपूरणः । स कः यमहमपश्यमादित्यरूपं पश्यामि । की-दृशं गोपां गोपायतीति (19) गोपास्तम् क्विपि यलोपः । अनिपद्यमानं निप-द्यते पततीति निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तमपि नाधः पतन्तम् । च पुनः पथिभिः देवमार्गैः आचरन्तमागच्छन्तम् पराचरन्तं पराग-च्छन्तं च गमनागमने कुर्वाणम् ॥१७॥

a विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य व-
चसस्पते । b देवश्रुत्त्वं देव घर्म देवो देवान्पाहि । c अत्र प्रावीर-
नु वां देववीतये । d मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम् ॥१८॥

अत्यष्टिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां स्वामिन् विश्वस्य सर्व-प्राणिगतस्य मनसः पतेऽधिपते विश्वस्य वचसः पते सर्वप्राणिवचनस्य पालक सर्वस्य अर्थानन्तर्गतस्य वचसः पते प्रवर्तक हे देवश्रुत् (20) देवैः श्रूयतऽइति दे-वश्रुत् देवप्रसिद्धः हे देव दीप्यमान हे घर्म देवस्त्वं देवान्पाहि रक्ष । एवं घर्मं सम्प्रार्थ्याश्विनावाह हे अश्विनौ अत्र घर्मे देववीतये देवतर्पणाय अनु अनन्तरं घर्मो वां प्रावीः प्रावीन् तर्पयतु लोडर्थे लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च युवयोस्तृप्त्या सर्वदे-

वास्तृप्यतीति भाव' याभ्या युवाभ्यां दध्यङ्ङाथर्वणो मधुसञ्जक ब्राह्मणमुवाच द-ध्यङ् ह वाऽआभ्यामाथर्वणो मधुनाम ब्राह्मणमुवाचेति [१४ १ ४ १३] श्रुतेः । कीदृशाभ्या युवाभ्या माधीभ्यां मधुब्राह्मणमीयाते तौ माध्यौ ताभ्याम् ई गतौ क्विप् । तथा माधूचीभ्यां मधुब्राह्मणमञ्चत पूजयतस्तौ मधञ्चौ ताभ्या मधञ्भ्या मिति प्राप्ते ङीपि अलोपे मधूचीभ्यामिति लिङ्व्यत्यय आदिदीर्घश्छान्दस' ॥१८॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वोऽअध्वरं दिवि देवेषु धेहि ॥१९॥

परोष्णिक् । आद्यावष्टार्णौ तृतीयो द्वादशार्ण सा परोष्णिक् परोष्णिक्परत इत्युक्तेः । आद्यर्योर्व्यूह । हे घर्म हृदे त्वा हृदयस्वास्थ्याय त्वा त्वां स्तुम इति शेषः मनसे मनःप्रसादार्थ त्वा त्वा स्तुम. दिवे स्वर्गप्राप्त्यै त्वा त्वा स्तुम सूर्याय सूर्यतृप्त्यै त्वा त्वां स्तुम' हृदयं सशोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमस्मान्नीत्वा सूर्यं तर्पयेति भाव । किं च ऊर्ध्वं सावधान सन् अध्वरमस्मदीय यज्ञ दिवि द्युलोके वर्तमानेषु देवेषु धेहि स्थापय यज्ञे गते यजमानो गच्छत्येवेति भाव. ॥१९॥

a पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्तेऽअस्तु मा मा हिꣳसीः ।

b त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान्पशून्मयि धेहि प्रजामस्मासु धेह्यरिष्टाहꣳ सहपत्या भूयासम् ॥२०॥

आगायत्री । हे महावीर त्व नोऽस्माक पितासि पालको भवसि पितेव नोऽस्मान् बोधि बोधय सर्वथा नमस्ते अस्तु मा मां मा हिंसीः मा जहि ॥ ॥ महावीरोपस्थानं समाप्तम् ॥ ॥ का॰ [२६ ४ १३] त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति । महावीरमीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां घर्म पश्यन्तीं पत्नीमध्वर्युर्वाचयतीत्यर्थ. ॥ ऋचां त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या पत्न्याशी । हे घर्म वय त्वा त्वा सपेम सपति स्पृशतिकर्मा मैथुनाय त्वामुपस्पृशामः । कीदृशा वय त्वष्टृमन्तः त्वष्टा विद्यते येषा ते त्वष्टृमन्त. त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्सहिता' मैथुनार्थोपस्पर्शे योन्यधिष्ठातारेतोऽनुज्ञाता. (21.) । अत पुत्रान् पशून् च मयि विषये त्व धेहि स्थापय प्रजामुत्त

होतव्यं तस्मात्पृथिवीत्स्मात् वेदिं स्थापय । किं च यस्या (22) मन्त्रो सदादिष्टा अनुप्र-दिशिता अहं भूयासं भवेयम् भवन्मतो चिरं जीवेयमित्यर्थः । वृषा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियत इति [१४ १ ४ १६] श्रुतेः ॥२०॥

a अहः केतुना जुषताᳬ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।

b रात्रिः केतुना जुषताᳬ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ॥२१॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥३७॥ ॥

का० [२६ ४ १४] अहः केतुनेति दक्षिणᳬ रौहिणं जुहोति । अध्वर्युरुपयमनयो समानौ रौहिणहवन्या स्रुचा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वहुतं जुहोतीत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्ये यजुषी साम्न्यनुष्टुभौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितमहः दिनं जुषतां रौहिणहविषा प्रीयताम् कीदृशमहः ज्योतिषा स्वकीयेनैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् स्वाहा इदं हविः सुहुतमस्तु । रोहति स्वर्गं यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अग्न्यादित्यौ अहोरात्रे वा इमौ लोकौ वा चक्षुषी वा शिरः प्रवर्ग्यो रौहिणौ चक्षुषी (23) तत्र दशातीत्यादिरौहिणवचना नुतौ [१४ २ १ १-५] श्रिया ॥ का० [२६ ४ १४] रात्रिरिति सायम् । सायंकाले प्रवर्ग्ये रात्रिरिति मन्त्रेण द्वावपि प्रवर्ग्यौ यथाकालं जुहोतीत्यर्थः ॥ केतुना सहिता रात्रिः जुषतां प्रीयतात् ज्योतिषा सुज्योतिरित्युक्तम् ॥२१॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे (24) । अग्न्यादिरौहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो निरूपितः ॥३७॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I ॥ १ ४ [जहिरो] - १० ॥१-१०॥ ॥ II ॥ ११ १२ ॥११-१२॥

III ॥ १३-१७ ॥१४-१७॥ १८ १९ ॥१८॥ २० [-पत्न्यामि धेह्यहिंदा-] ॥१९॥ २१ ॥२०॥ ॥ अनुवाकेषु त्रिंशति ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥३७॥ ॥

टस्वरो बलीयानिति (21) न्यायेन [पा॰ का॰ ६ १-१५८ वा॰ १] विभक्तिगत उदात्त एव प्रवर्तते । तथा सत्यनुदात्तादिरनुदात्तान्तमिदं पदं संपन्नम् ॥ त्वा ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे युष्मसिभ्यां मदिगिति [उ॰ १ १३७] मदिक्प्रत्ययान्तस्य युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां त्वेति रूप । तस्य प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त प्राप्तस्तथाप्यनुदात्तं सर्वमपादादावित्यस्य सूत्रस्यानुवृत्तौ सत्यां [पा॰ ८ १ १८] त्वामौ द्वितीयाया इति [पा॰ ८ १ २३] त्वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्त ॥ ऊर्जे ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोरस्माद्धातोः क्विप् । ऊर्जयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यूर्क् अन्नमूर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सत इति यास्कः [निरु॰ १.२७] (22) । स्वर इषेवत् (23) । संहितायां उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति [पा॰ ८ ४ ६६] त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । मन्त्रद्वयस्य संहितायामूर्जेऽइत्यूकारस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति [पा॰ १ २ ३९.] प्रचयाभिधायमेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवादत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य संनतर इत्यत्यन्तनीचोऽनुदात्तो भवति [पा॰ १ २.४०] ॥ अग्रिमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् ॥ एवमुत्तरपदेषु संहितास्वरा ऊहनीयाः ॥ वायव ॥ वातेर्गत्यर्थात् कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणित्युण् [उ॰ १ १] । सति शिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वायुशब्द । डस सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । ङसि चेति [पा॰ ७ ३ १०१] गुणोऽवादेशे च स्थानेऽन्तरतम इति [पा॰ १ १.५०] परिभाषया उदात्तऽएव ङाते वायव इति मध्योदात्तं पदम् । ङतः स्वरितत्वं पूर्ववत् ॥ स्थ ॥ अस्तेर्लटि शपो लुकि श्नसोरल्लोप इत्यकारलोप [पा॰ ६ ४ १११] । तिङ्ङतिङ इति [पा॰ ८ १ २८] निघात ॥ देव. ॥ पचादित्वादच् [पा॰ ३ १ १३४] । चित इत्यन्तोदात्त [पा॰ ६ १ १६३] ॥ व॰ ॥ बहुवचनस्य वस्नसाविस्यनुदात्तो वसादेश. [पा॰ ८ १.२१] ॥ सविता ॥ षू प्रेरणे । धनुल्तृचाविति तृच् [पा॰ ३ १ १३३] । इडागम । चित्वादन्तोदात्त ॥ [illegible] ॥ उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्त [फि॰ ४ १०] ॥ अर्पयतु ॥ ऋ गतौ । हेतुमति चेति णिच् [पा॰ ३ १ २६] । अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णाविति [पा॰ ७ ३ ३६] पुक् । पुगन्तेति [पा॰ ७ ३ ८६] गुणः । निघातश्च ॥ श्रेष्ठतमाय ॥ प्रशस्यशब्दादतिशायने तमबिष्ठनाविति ष्ठन् [पा॰ ५ ३.५५] । प्रशस्यस्य श्र [पा॰ ५ ३ ६०] इति श्रादेशः । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् [पा॰ ६ १ १९७] । तत पुनस्तमप् तस्य पित्वा

I a देवस्य त्वा सवितुः प्रस॰ । b आददेऽदित्यै रास्नासि ॥१॥

श्रीगणेशाय नम॰ (1) ॥ का॰ [२६ ५ १] देवस्य त्वेति रज्जुसदानमादायेडऽए-
हीति गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन् । अध्वर्युर्देवस्य त्वेति
रज्जुसदानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद्गच्छन् इडऽएहीति वाक्यत्रयेण घर्मदुघां गामा-
ह्वयति असावेहीति गोर्नाम्ना चोच्चैस्त्रिवारमाह्वयतीति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवत्यं यजुः
प्राजापत्या गायत्री । हे रज्जो सवितुर्देवस्याज्ञाया वर्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः रास्ना रसना मेख-
लासि भवसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥१॥

a इडऽएहि । b अदितऽएहि । c सरस्वत्येहि । d असावे-
हि । e असावेहि । f असावेहि ॥२॥

हे इडे (2) मानवि एहि आगच्छ हे अदिते देवमातः एहि हे सरस्वति वाक्
एहि । अतास्मित्तच्छब्दस्तत्सादृश्यार्थं । इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि
गौरिति [१४ २ १ ७] श्रुतेः ॥ नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति असौ धवलि एहि एवं
त्रिः ॥२॥

a अदित्यै रास्नासीन्द्राण्याऽउष्णीषः । b पूषासि । c घर्माय दीष्व ॥३॥

का॰ [२६ ५ ३] अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां बद्ध्वा पूषासी-
ति वत्समुत्सृजति । आगतां गामदित्याऽइति मन्त्रेण पाशेन बद्ध्वा तं पाशं स्तम्भे
बद्ध्वा पूषासीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः ॥ हे रज्जुपाश त्वमदित्यै रास्ना रसनासि इ-
न्द्राण्यै इन्द्रपत्न्याः उष्णीषः शिरोवेष्टनमसि एतेन पाशमिन्द्राण्युष्णीषं करोतीत्य-
र्थः तनेवैनमेतत्करोतीति [१४ २ १ ८] श्रुतेः ॥ वत्सं मुञ्चति पूषासि दैव्यनुष्टुप्
वत्सो देवता हे वत्स त्वं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमाप्याययति तथा त्वं प्र-
स्रवेण पयः आप्याययस्वेति भावः अयं वै पूषा योऽयं पवतऽएष हीदं सर्वं पु-
ष्यत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४ २ १ ९] श्रुतेः ॥ का॰ [२६ ५ ४] सदाय घर्माय दीष्वे-
ति वत्समुन्नयति । धेनुं रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्बद्ध्वा वत्समपाकरोतीत्यर्थः ॥ देवी

पङ्क्तिः वत्सो देवता हे वत्स धर्माय धर्मार्थं दीघ देहि पय पय शेषर मा सर्व पासीरित्यर्थं दो दाने बहुलं छन्दसीति [पा° २ ४ ७३] शपो लुक् ॥३॥

a अश्विभ्यां पिन्वस्व । b सरस्वत्यै पिन्वस्व । c इन्द्राय पिन्वस्व ।
d स्वाहेन्द्रवत् । e स्वाहेन्द्रवत् । f स्वाहेन्द्रवत् ॥४॥

का° [२६ ५ ५] अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि । पिन्वने पात्रे प्रति मन्त्र गां दोग्धीत्यर्थः ॥ अश्विभ्यां पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गायत्र्यौ सरस्वत्यै पिन्वस्व यजुरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता देवता । हे पय अश्विभ्यामर्थाय त्वं पिन्वस्व सम्भवस्व सरस्वत्यै च पिन्वस्व अश्विनौ वाग्घ्रतवज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ता ताभ्येवै तत्प्रीणातीति श्रुतिः [१४ २ १ १३] सरस्वत्या वाचा यज्ञ इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्विभ्यां सहितमिति तदर्थं चास्त्वेति भावः ॥ का° [२६ ५ ६] स्वाहेन्द्रवदिति त्रिप्रुषाऽभिमन्त्रयते । पिन्वनपतितान्यप कणानभिमन्त्रयतऽइत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्री त्रिप्रुषो देवता । यत् दुह्यमानं स्कन्नं तत्स्वाहा सुहुतमस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसहितं चास्तु ॥४॥

a यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः ।
यैन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः ॥
b उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥५॥

का° [२६ ५ ७] यस्ते स्तन इति स्तनमालभते । गोस्तनानालभते नानात्विक वचनमित्यर्थः ॥ वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे सरस्वति त्वं स्तनमिहास्मिन्स्थाने धातवे धेट् पाने तुमर्थे तवेप्रत्ययः पानार्थमकः कुरु मम पानाय प्रयच्छेत्यर्थः लाडर्थे लङ् शपि लुप् गुणः । तं कम् यस्ते तव स्तनः स्तन इव स्तनः (3) शशयः शेते इति शशयः अच्प्रत्यये द्वित्वम् पूर्वस्यात्व च छान्दसम् गुप्त इवास्ते अन्यैरनुपभुक्तत्वात यस्तं स्तनो निहितो गुहायामिति [१४ २ १ १५] श्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयोभूः । यश्च रत्नधाः रत्नानि दधाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च

वसुवित् वसु धनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् । यश्च सुदत्रः सुष्ठु ददातीति सुदत्रः दाता धनवानन्यो दातुं न शक्नोति त्वत्तनस्तु धनवान्दाता चेति अन्येभ्य आधिक्यम् । किं च येन स्तनेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुष्णासि तं स्तनं मत्पानाय प्रवहेत्यर्थः ॥ का॰ [२६ ५ ११] उर्वन्तरिक्षमिति गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति । उर्वन्तरिक्षमिति मन्त्रे कोऽन्त्रोच्यमाने उर्विति मन्त्रेणाध्वर्युर्गोसनीयाद्गार्हपत्यं प्रति गच्छतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या गायत्री । विशालमन्तरिक्षमनु एमि गच्छामि ॥५॥

a गा॒य॒त्रं छन्दो॑ऽसि । b त्रैष्टु॑भ॒ छन्दो॑ऽसि । c द्यावा॑पृथि॒वीभ्यां॑ त्वा॒ परि॑गृह्णामि । d अ॒न्तरि॑क्षेणो॒प॑यच्छामि । e इन्द्रा॑श्विना । f मधु॑नः सार॒घस्य॑ घ॒र्मं पा॑त॒ वस॑वो॒ यज॑त॒ वाट् । g स्वाहा॑ सूर्य॑स्य र॒श्मये॑ वृष्टि॒वन॑ये ॥६॥

का॰ [२६ ५ १२] परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । गायत्रमिति मन्त्राभ्यां परीशासौ (4) गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्र्यौ परीशासौ देवते । हे परीशास त्वं गायत्रं छन्दोऽसि गायत्र्येव गायत्रं स्वार्थेऽण् गायत्रीछन्दोरूपोऽसि । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दोरूपोऽसीति द्वितीयम् ॥ का॰ [२६ ५ १४] ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति । ताभ्यां परीशासाभ्यां महावीरमादत्तऽइत्यर्थः ॥ यजुर्जगती महावीरो देवता । हे महावीर द्यावापृथिवीभ्यां युभूमिभ्यां कृत्वा (5) त्वा त्वां परिगृह्णामि परीशासयोर्द्यावाभूमी अध्यस्ते महावीरे चादित्योऽध्यस्तः तथा च श्रुतिः [१४ २ १ १६] इमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णातीति ॥ का॰ [२६ ५ १५] उत्थाय मुञ्जवेदेनोपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति । परीशासगृहीतं महावीरमूर्ध्वं कृत्वा मुञ्जकृतवेदेन संमार्ज्योपयमन्या स्रुचा तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्बृहती घर्मो देवता । हे घर्मान्तरिक्षेणाकाशेनोदरेण वा त्वामुपयच्छामि निगृह्णामि उपयमन्यन्तरिक्षरूपेणोदरत्वेन च स्तूयते तथा च श्रुतिः [१४ २ १ १७] अन्तरिक्षं वाऽउपयमन्यन्तरिक्षेण हीदꣳ सर्वमुपयतमथोऽउदरं वा उप

यमन्युद्रेण स्रोहा सर्वमन्त्रानमुपयतं (6) तस्मादाहात्तरिन्त्रेणोपयच्छामीति ॥ का॰ [२६ ५ १६] अत्रापयसाबासिच्य शान्ते गो॰ पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति । अत्रादुग्धेन महावीरं तूर्णी सिक्त्वा शाते क्षीणान्वाले तत्र गोपयः सिञ्चतीत्यर्थः ॥ त्राह्मी गायत्री विश्वे देवा देवताः । हे इन्द्र हे अश्विना अश्विनौ हे वसवः वासयितारो यूयं मधुनो मधुरस्य पयसो घर्म रसं पात पिबत पिबादेशाभावश्छान्दसः कीदृशस्य मधुनः सारघस्य सरघा मधुमक्षिका अत्र सरघा मधुकृतो भ्रमरा इव अश्विन तैः कृतं सारघं तस्य । घर्म पातेति रस पातेत्येवैतदाहेति [१४.२ १ २०] श्रुतिः । किं च हे इन्द्रादयः वाट् वषट्कारेण स्वाहा सुहु कृतं सारघं मधु सूर्यस्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त यजतिर्दानार्थः वषट्कृतौ कृतमेवमस्यैतद्भवतीति श्रुतेः [१४ २ १.२०] । किम्भूताय रश्मये वृष्टिवनये वृष्टिं वनति ददाति वृष्टिवनिस्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१४ २. १.२१.] सूर्यस्य ह वाऽएको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्ति तमेवैतत्प्रीणातीति ॥ ६॥

a समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । b सरिराय त्वा वाताय स्वाहा ।
c अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । d अप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा ।
e अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहा । f अशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहा ॥७॥

का॰ [२६ ६ १] प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम् । प्रैतिति होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्नध्वर्युः समुद्रायेत्यादीनि द्वादश वातनामानि स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ द्वादश यजूंषि वातनामदेवत्यानि । हे घर्म वाताय त्वा त्वां स्वाहा जुहोमि कीदृशाय वाताय समुद्राय समुद्रवन्त्युद्रवन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मात्स समुद्रस्तस्मै अयं वै समुद्रो योऽयं पवतऽएतस्माद्धि समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्माऽएवैनं जुहोतीति [१४ २ २ २] श्रुतेः ॥ सरिराय । सह ईरते गच्छन्ति सर्वभूतानि सिद्धानि यस्मात् सरिरस्तस्मै वाताय घर्म त्वां जुहोमि अयं वै सरिरो योऽयं पवतऽएतस्माद्धि सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरतऽइति [१४ २ २ ३] श्रुतेः ॥ अ-

नाधृष्याय । न आधर्षितुं पराभवितुं शक्योऽनाधृष्यः तस्मै । अप्रतिधृष्याय । न प्रतिधर्षितुं प्रतियोद्धुं शक्योऽप्रतिधृष्यस्तस्मै वातायेत्युक्तम् अयं वाऽअनाधृष्यो ऽप्रतिधृष्यो योऽयं पवतऽइति [१४ २ २ ४] श्रुते ॥ अवस्यवे । अवो रक्षणमिच्छति अवस्यति अवस्यतीत्यवस्युः सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति [पा° ३.२.१७०] उप्रत्ययः अवनशीलाय ॥ अशिमिदाय । क्लेशात्मकं कर्म शिमि तन्न ददातीत्यशिमिदस्तस्मै क्लेशानिवर्तकाय वाताय अयं वाऽअवस्युरशिमिदो योऽयं पवतऽइति [१४ २.२ ५] श्रुते ॥७॥

a इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा । b इन्द्राय त्वादित्यवते स्वाहा । c इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने स्वाहा । d सवित्रे त्वऽऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहा । e बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥८॥

वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य रुद्रवान् तस्मै वसुयुताय रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे घर्म त्वां स्वाहा जुहोमि अयं वाऽइन्द्रो योऽय पवतऽइति [१४ २ २ ६] श्रुतेः ॥ आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै आदित्ययुतायेन्द्राय वाताय स्वाहा ॥ अभिमातीन्सपत्नान्हन्तीत्यभिमातिहा सपत्नो वाऽअभिमातिरिति [१४ २ ३ ८] श्रुते शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ॥ सूते स सविता तस्मै चेष्टयित्रे वाताय त्वां जुहोमि अयं वै सविता योऽय पवतऽइति [१४ २ २९] श्रुतेः कीदृशाय ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति विभुमान् वाजोऽस्यास्ति वाजवान् आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्त्रय पुत्रा ऋभुविभुवाजास्तद्युताय वाताय ॥ बृहस्पतये बृहतां महतां पतिर्वातस्तस्मै अयं बृहस्पतिर्योऽयं पवतऽइति [१४ २ २ १०] श्रुतेः कीदृशाय विश्वदेव्यावते विश्वेषा देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै मन्ते सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतावित्ति [पा° ६ ३.१३१] दीर्घः सर्वदेवसहिताय जुहोमि ॥८॥

11. a यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा ।

b स्वाहा घर्माय । c स्वाहा घर्मः पित्रे ॥९॥

घर्माय वाजिने दे घर्म त्वा जुहोमि अत्र वै यमो योऽयं पवतऽइति [१४ २ ० ११] श्रुते । कीदृशाय घर्माय अङ्गिरस्वते अङ्गिरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान् अयस्मयादीनि छन्दसीति [पा° १ ४ २०] भसंज्ञात सस्य विसर्गाभाव । पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान् अङ्गिरःपितृयुताय वातायेत्यर्थ ॥ ॥ वाजनामानि समाप्तानि ॥ ॥ का° [२६ ६ २] स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति घर्मे। उपयमन्या स्रुचा स्रुक्स्थ घृत घर्मे सिञ्चतीत्यर्थ ॥ घर्माय स्वाहा एतदाज्य सुहुतमस्तु ॥ का° [२६ ६ ३] स्वाहा घर्म पित्रऽइति ज्ञापित्वातिक्रम्याश्राव्याह घर्मस्य यजेति । अपसव्यमान्दक्षिणास्य स्वाहेति मन्त्र स्वरेण ज्ञापित्वा सव्येन जानु स्पृष्ट्वा घर्महस्तोऽतिक्रम्याश्राव्य घर्मस्य यजेत्याहेत्यर्थ ॥ स्वाहा घर्म पित्रे पित्र्येवास्तु ॥१॥

विश्वा आशा दक्षिणसद्विश्वान्देवानयाडिह ।
स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विना ॥१०॥

का° [२६ ६ ४] वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति । वषट्कृते सति घर्म जुहोतीत्यर्थ ॥ अश्विदेवत्यानुष्टुप् । इह यज्ञे दक्षिणसत् दक्षिणस्या दिशि सीदति तिष्ठति दक्षिणसत् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव दक्षिणात स्थितोऽध्वर्युर्विश्वा सर्वा आशा दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाट् अयाक्षीत् यजेर्लुङि च्लेर्लोपे रूपम् इष्टवान् दक्षिणात स्थिता ह्याहुतीर्जुहोति (?) । अतो ब्रवीमि हे अश्विना अश्विनौ स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तर हुतस्य मधोर्मधुरास्वादस्य घर्म युवा पिबतम् कर्मणि षष्ठी ॥१०॥

a दिवि धा इम यज्ञमिम यज्ञ दिवि धाः ।
b स्वाहाग्नये यज्ञियाय श यजुर्भ्यः ॥११॥

का° [२६ ६ ५] दिवि धा इति निरुत्कम्पयति । महावीर त्रिरूर्ध्व कम्पयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति सूत्रार्थ ॥ यजुर्घर्मदेवत्य साम्नोष्णिक् । हे महावीर इम मदीय यज्ञ त्व दिवि द्युलोके धा धेहि स्थापय इम यज्ञ दिवि धा इति पुनरुक्तिरादरार्था अभ्यासे भूयासमर्थ मन्यन्तऽइति [निरु° १० ४२] वचनात् ॥

का° [२६. ६ ६] स्वाहाग्नयऽइत्यनुवषट्कृते । अनुवषट् स्वाहेति मन्त्रेण घर्मं जुहोतीत्यर्थः ॥ यज्ञियाय यज्ञार्हायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकं शं सुखमस्तु ॥११॥

अश्विना घर्मं पातꣳ हार्द्वानमहर्दिवाभिरूतिभिः ।

तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥१२॥

का° [२६ ६ ७] अश्विना घर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते । ब्रह्मा घर्ममभिमन्त्रयत ऽइत्यर्थः ॥ स्वराड्उष्णिक् । अश्विनावादित्यो द्यावापृथिव्यौ च देवताः । हे अश्विना अश्विनौ युवां घर्मं पात पिबतम् काभिः ऊतिभिरवनैः निमित्तैः अवनं कृत्वा पिबतमित्यर्थः कीदृशीभिरूतिभिः अहर्दिवाभिः (8) अहः शब्देन प्रातःकालः दिवाशब्देन सायंकालः प्रातःसायंकालोपलक्षिताभिः प्रवर्ग्यकालः स एव यतः । कीदृशं घर्मं हार्द्वानम् वा गतिगन्धनयोः ल्युट् हृदि वानं गमनं यस्य स हृद्वानः हृद्वान एव हार्द्वानस्तम् स्वार्थेऽण् हृदयप्रियमित्यर्थः । एवं घर्मपानायाश्विनौ सम्प्रार्थ्य तत्साहाय्याय सूर्यादीन्नमति तन्त्रायिणे नमः तन्यते तन्त्रम् पटरचनाय तुरीशलाकाप्रोतास्तन्तवस्तन्त्रमुच्यते तद्वद्भाति कालचक्रमपि तन्त्रमुच्यते तथा चाभिधानम् (9) तन्त्रं राष्ट्रे परच्छन्दाप्रधानयोः (10) अगदे कुटुम्बकृत्ये तन्तुवाने परिच्छदे श्रुतिशाखान्तरे शास्त्रे करणे द्व्यर्थसाधके (11) इतिकर्तव्यतातन्त्रयोरिति तन्त्रे कालचक्रे एति निरन्तरं गच्छति तन्त्रायी तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु एष वै तन्त्रायी य एष तपत्येष हीमां लोकांस्तन्त्रमिवानुसंचरतीति [१४ २ २ २२] श्रुतेः । द्यावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां लोकाभ्यां तदधिष्ठात्रीभ्यां नम ॥१२॥

अपातामश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवीऽअमꣳसाताम् ।

इहैव रातयः सन्तु ॥१३॥

का° [२६ ६ ८] अपातामिति यजमानः । यजमानः घर्ममभिमन्त्रयतऽइत्यर्थः । ककुबुष्णिक् अश्विदेवत्या मध्यम पादो द्वादशार्णः आद्यन्तावष्टार्णौ सा ककुप् मध्यमश्चेत्ककुबित्युक्तेः । अश्विना घर्ममपातामपिबताम् लुङ् द्यावापृथिवी अन्वमंसातामनुमतवत्यौ साधु कृतमिति अनुमेनाते इत्यर्थः अत एवाश्व्यादिप्रसादात् इहै

वास्मद्गृहे स्थितानामस्माकं रातयो धनानि सन्तु इहैव रातयः सन्त्वितीहैव नो धनानि सन्त्वित्येवैतदाहेति [१४.२.२.२६.] श्रुतेः ॥ १३ ॥

a. इषे पिन्वस्व । b. ऊर्जे पिन्वस्व । c. ब्रह्मणे पिन्वस्व । d. क्षत्राय पिन्वस्व । e. द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । f. धर्मासि सुधर्म । g. अमेन्यस्मे नृम्णानि धारय ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय ॥ १४ ॥

का° [२६. ६. ९.] इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते । पिन्वमानमतितप्तं घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ ऋचां पङ्क्तिः घर्मदेवत्या । हे पिन्वमान घर्म इषे वृष्ट्यै पिन्वस्व पुष्टो भव वृष्ट्यर्थम् ऊर्जेऽन्नाय पिन्वस्व अन्नं वर्धय ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः पिन्वस्व क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः पिन्वस्व द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व ब्राह्मणक्षत्रियद्यावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः ॥ का° [२६. ६. १०.] धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानीं दिशं प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्री घर्मदेवत्या । हे घर्म हे सुधर्म (12.) सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणशील त्वं धर्म असि सर्वजगतो धारणमसि आहुतिपरिणामद्वारेण सर्वं धरसीत्यर्थः ॥ का° [२६. ६. ११.] अमेन्यस्मे इति परे करोति । महावीरं परे आसादयतीत्यर्थः ॥ अग्र्युष्णी घर्मदेवत्या । हे घर्म अमेनि मिञ् हिंसायां मिनोति हिनस्तीति मेनिः न मेनिरमेनिः सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३९.] सुलोपः अमेनिः अहिंसन् अक्रुध्यन् सन् अस्मे अस्मासु नृम्णानि धनानि धारय स्थापय नृम्णमयतीति नृम्णम् अक्रुध्यन्नो धनानि धारयेति [१४.२.२.३०.] श्रुतेः ब्रह्म क्षत्रं विशं च धारय विप्रादीनस्मद्वशान्कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

a. स्वाहा पूष्णे शरसे । b. स्वाहा ग्रावभ्यः । c. स्वाहा प्रतिरवेभ्यः । d. स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वबर्हिर्भ्यो घर्मपावभ्यः । e. स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । f. स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ १५ ॥

का° [२६. ६. १२.] विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे न्यस्य-न्यस्य स्वाहा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम् । घर्मे नितरामक्त्वा विकङ्कतशकलैर्घर्मात्वं जुहोति स्वाहा पूष्ण इति प्रतिमन्त्रमित्यर्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि । शरःशब्दो दध्युपरिस्थ-

स्नेहवाचकः अत्र स्नेहमात्रवाची शरसे स्नेहकर्त्रे पूष्णे वाताय प्राणरूपाय स्वाहा सुकृतमस्तु । अवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामिति [१४ २ २ ३२] श्रुतेरादौ स्वाहाकारस्ततो देवतापदानि । अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीदꣳ सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४ २ २ ३२] श्रुतिः ॥ गृह्णन्ति ते ग्रावाणः प्राणा विषयग्रहणशीलाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै ग्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४ २ २ ३३] श्रुतिः ॥ प्रतिरुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्रतिरमन्ते वा यान्प्राप्येति प्रतिरवाः प्राणाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीदꣳ सर्वं प्रतिरतमिति [१४ २ २ ३४] श्रुतिः ॥ का° [२६ ६ १४] चतुर्थमङ्क्तमुद्धृत्योद्गृह्णमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति । चतुर्थं शकलमङ्क्तमेवोदीची पश्यन्वेदेर्दक्षिणभागे आस्तिष्वाबर्हिषि प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ पितृभ्यः स्वाहा कीदृशेभ्यः ऊर्ध्वबर्हिर्भ्यः ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्येषां ते ऊर्ध्वबर्हिषः तेभ्यः सोमपाभ्य इत्यर्थः तथा घर्मपावभ्यः घर्मं पिबन्ति घर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा ॥ द्यावापृथिवीशब्देन प्राणोदानावुच्येते ताभ्यां सुकृतमस्तु प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४ २ २ ३६] श्रुतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४ २ २ ३७] श्रुतिः ॥१५॥

a स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतये । b स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिः ।

c. अहः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।

d. रात्रिः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।

e मधु हुतमिन्द्रतमेऽग्नावश्याम ते देव घर्म नमस्तेऽअस्तु मा मा हिꣳसीः ॥१६॥

का° [२६ ६ १५] सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणोद्यमानाः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । मूलाग्रावधि घर्मघृताभ्यक्तं सप्तमं शकलं दक्षिणां पश्यन्प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ॥ रुद्र इति स्तोतृनामसु [निघ° ३ १६] पठितम् रुद्रैः स्तोतृभिर्हूयते आहूयत इति रुद्रहूतिः तस्मै स्तोतृस्तुताय रुद्राय सुकृतमस्तु ॥ एवं सप्तयजुषां मध्ये चतुर्थसप्तमयोर्विनियोग उक्तः शेषे पञ्चशकलैराज्यहोमः ॥ का° [२६. ६ १७] स्वाहा सं

ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति घर्म्यम् । घर्मसम्बन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति पूर्वं स्रुक्स्थं घर्मं नीतममुना घर्मस्य स्रुचि नयतीत्यर्थः ॥ पयोदेवत्यम् यजुरनुष्टुप् । ज्योतिः घर्मस्य घृतं ज्योतिषोपयमनीस्थेन घृतेन सङ्गच्छताम् स्वाहा सुहुतमस्तु ज्योतिर्वाऽइतरस्मिन्पयो भवति ज्योतिरितरस्या ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छेते इति [१४ २ २ ४०] श्रुतेः पयो देवता ॥ का० [२६ ६ १८] मन्त्रक्रमेणाग्नौ रौहिणौ जुहोति । उत्तरं रौहिणं मन्त्रक्रमेण स ज्योतिषा ज्योतिरित्यस्य कर्मणो ऽनन्तरं जुहोतीत्यर्थः ॥ अहः केतुना । व्याख्याते यजुषी [३७ २१] ॥ का० [२६ ६ २०] अग्निहोत्रानृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयति मधु हुतमिति । उपयमन्यामानीतं घर्माज्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुत्वा वाजिनवदुपहवप्रार्थनपूर्वकं भक्षयति होत्रध्वर्युब्रह्मप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रग्नीद्यजमाना ॥ घर्मदेवत्यम् अनुबृहती । अग्नौ मधु मधुरं घर्माज्यं हुतमस्माभिः कीदृशेऽग्नौ इन्द्रतमे इन्द्रं वीर्यमस्यास्ति इन्द्रवान् अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः तस्मिन् अत्यन्ते लोपः वीर्यवत्तमे इत्यर्थः मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽग्नावित्येवैतदाहेति [१४ ३ २ ४२] श्रुतेः । हे घर्म हे देव ते तव हुतशेषमंशं वयमश्याम भक्षयाम अश्नातेर्विकरणव्यत्ययेन बहुलं छन्दसीति [पा० २ ४ ७३] शपो लुक् लिङि उत्तमबहुवचने । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मां हिंसीः आत्मनः परित्राणमर्थयते ॥१६॥

३ b अभीमं महिमा दिवं विप्रो बभूव सप्रथाः । उत श्रवसा पृथिवीᳪ संᳫसीदस्व महाँ२॥ऽअसि रोचस्व देववी॰ ॥१७॥

का० [२६ ६ २५] अभीममिति महावीरम् । प्रवर्ग्यीय धर्मासन्द्यां करोति मन्त्रेणेतराणि तूष्णीं ततः शान्तिपाठ इत्यर्थः ॥ गायत्रीबृहत्यौ मध्येऽवसानद्वेने अभीमं गायत्री संसीदस्व बृहती पदावसानत्रयोपेतातिशयाद्वे पञ्चनरामिदेधत्या एवेन रूपं अयद्वय वेत्यर्थः । हे अग्ने तव महिमा इमं दिवमभिबभूव अभिभवति छन्दसि लुङ्लङ्लिटः [पा० ३ ४ ६] दिवशब्दः पुंलिङ्ग अर्धर्चादित्वात् । कीदृशो महिमा विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावी । सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तेन सहितः सप्रथाः । उतापि च श्रवसा धनेन यशसा वा

दनुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः पूर्ववत् ॥ कर्मणे ॥ करोतेर्मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ आ ॥ उदात्तः (24.) ॥ प्यायध्वम् ॥ ओप्यायी वृद्धौ ॥ हेतुमति च [पा° ३. १. २६.] (25.) । तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् [पा° ३. ४. ११७.] णेरनिटीति णिलोपः [६. ४. ५१.] । निघातः ॥ अघ्न्याः ॥ अघ्न्या अहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वेति यास्कः [निरु° ११. ४३.] । अघे नञि (26.) वोपपदे हन्तेरघ्न्यादयश्चेति [उ° ४. ११३.] यगन्तो निपातः । संबुद्धित्वादामंत्रितस्य चेति [पा° ६. १. १९८.] आष्टमिको निघातः ॥ इन्द्राय ॥ इदि परमैश्वर्ये इन्धी दीप्तौ वा । इन्दति इध्यते वा तेजोभिरितीन्द्रः । ऋज्रेन्द्रेत्यादिना [उ° २. २१.] रन्प्रत्ययान्तो निपातः । नित्त्वादाद्युदात्तः । स्वरितप्रचयौ च ॥ भागं ॥ भज भागसेवनयोः । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति घञ् [पा° ३. ३. १९.] । ञित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तत्वम् [पा° ६. १. १५९.] । तस्यामि पूर्व इत्यमा [पा° ६. १. १०७.] सहैकादेश एकादेश (27.) उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त एव [पा° ८. २. ५.] ॥ प्रजावतीः ॥ उपसर्गे च संज्ञायामिति [पा° ३. २. ९९.] जनेर्डप्रत्ययः । ततष्टाप् । तेन सहैकादेशेऽप्युदात्तान्तः प्रजाशब्दः । तस्मात्तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् [पा° ५. २. ९४] मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य [पा° ८. २. ९.] इति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् [पा° ४. १. ६.] । मतुप्ङीपोरनुदात्तत्वात्प्रजाशब्दस्वर एव । वा छन्दसीति [पा° ६. १. १०६.] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ अनमीवाः ॥ अम रोगे । अमेरीव इति ईवप्रत्ययः । यद्वा शिवायक्कासिक्काग्रीवाग्रामीवा [उ° १. १५३.] इत्यमेर्वन्प्रत्ययान्तो निपातः । तस्य नञा बहुव्रीहौ [पा° २. २. ६.] समासस्य चेत्यन्तोदात्ते प्राप्ते [पा° ६. १. २२३: २. १६२.] । तदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा° ६. २. १.] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् [पा° ६. २. १७२.] ॥ अयक्ष्माः ॥ तद्वत्स्वरः ॥ मा ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्तेनः ॥ स्तेन चौर्ये स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः । पचाद्यच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ईशत ॥ ईश ऐश्वर्ये । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लङ् [पा° ३. ४. ६.] । व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३. १. ८५.] बहुवचनं न माङ्योग इत्यडभावः [पा° ६. ४. ७४.] । निघातश्च ॥ अघशंसः ॥ अघ पापकरणे । पचाद्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तोदात्तः । अघं शंसतीच्छतीत्यघशंसः । शसि इच्छायाम् । अच् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा° ६. २. २.] पूर्वपदप्रकृ-

पृथिवीमभिभवतीत्यनुषङ्गः ॥ ससीदस्वेति व्याख्यातिकादशेऽध्याये षट्त्रिंशी कण्डिका तत्र शोचस्वेति पाठेऽत्र रोचस्वेति अर्थ एक एव ॥१७॥

a या ते॑ घर्म दि॒व्या शुग्या गा॑य॒त्र्यां॒b ह॑वि॒र्धाने॑ । सा त॒ऽआप्या॑यतां नि-ष्ट्या॑यतां॒ तस्यै॑ ते॒ स्वाहा॑ ॥

b या ते॑ घर्मा॒न्तरि॑क्षे॒ शुग्या त्रि॒ष्टुभ्या॑ग्नी॑ध्रे । सा त॒ऽआप्या॑° ॥

c या ते॑ घर्म पृथि॒व्यां॒b शुग्या जग॑त्यां॒b सद॒स्या । सा त॒ऽआप्या॑° ॥१८॥

का° [२६ ७ ४] चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते घर्म दिव्या शुगिति प्रतिमन्त्रम् । अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा तेन जुहोति अग्नीध्रा ध्रियमाणेषु त्रिषु शलाकात्रिकेषु त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतीयेनोपविश्येत्यर्थ ॥ त्रीणि यजूंषि घर्मदेवत्यानि अनुष्टुप्' । हे घर्म या ते तव दिव्या दिवि भवा शुक् दीप्ति' या गायत्र्यां छन्दसि प्रविष्टा या हविर्धाने यज्ञगृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां वर्धताम् निष्ट्यायतां (13) संहता दृढा भवतु ष्टै स्त्यै शब्दसंघातयोः लोट् तस्यै शुचे ते तुभ्यं च स्वाहा ॥ हे घर्म या ते तवान्तरिक्षे शुक् त्रिष्टुभि छन्दसि आग्नीध्रे सदने च प्रविष्टा सा तऽइति पूर्ववत् ॥ या ते हे घर्म पृथिव्यां शुक् जगत्यां छन्दसि प्रविष्टा कीदृशी सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा तऽइत्युक्तान् ॥१८॥

III क्ष॒त्रस्य॑ त्वा प॒रस्पा॑य॒ ब्रह्म॑णस्त॒न्वं॑ पाहि । वि॒शस्त्वा॒ धर्म॑णा व॒यमनु॑क्रामाम सुवि॒ताय॒ नव्य॑से ॥१९॥

का° [२६ ७ ६] क्षत्राय त्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमत्यर्याय । होमानन्तरमध्वर्युः पत्नीमग्रे कृत्वा शालायाः निष्क्रामतीत्यर्थः ॥ उपरिष्टाद्बृहती धर्मदेवत्या । हे घर्म वय त्वा त्वामनुक्रामाम अनुगच्छाम त्वं ब्रह्मणः तन्वं शरीरं पाहि पालय । किमर्थमनुगमनम् क्षत्रस्य क्षत्रियस्य देवस्य सूर्यस्य परस्पाय परपालनाय पर-शब्दोऽव्ययम् परं उत्कृष्टं पायते रक्षतऽइति परस्पः तस्मै एतद्धि देवं क्षत्रं य एष तपतीति [१४ ३ १ १] श्रुतेः । किं च विश' यज्ञस्य धर्मणा धारणेन

निमित्तेन वयं यजमानाः यज्ञो वै विश्वस्य नाभिरिति [१४ ३ १ १] श्रुतेः । किंभूतं नक्षत्रे सुक्षिताय सर्वोत्तमे भूतनाय सुगताय सुप्रभूताय कर्मणो कर्मसिद्धयर्थं यजमानगृहनेत्यर्थः सुष्टु इतं सुक्षितम् इण् गतौ क्तः उपसर्गस्योकारो देशः यद्वा प्र प्रेरणे सूते प्रेरितं सुक्षितम् इडागमो धातोर्ह्रस्वः ॥१९॥

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः स नो विश्वायुः सप्रथाः स नः सर्वायुः सप्रथाः । अप द्वेषो अप ह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्चिम ॥२०॥

का॰ [२६ ७ १४] नाभिस्पृश प्रवृञ्जनीये निदधाति चतुःस्रक्तिरिति । प्रवृञ्जनीय महावीरमुत्तरवेदौ नाभिदेशे स्थापयतीत्यर्थः ॥ महाबृहती घर्मदेवत्या । स घर्मो नोऽस्माकं सर्वायुरस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात्स सर्वायुः पूर्णायुः प्रदोऽस्त्वित्यर्थः पुनरुक्तिरादरार्था । कीदृशः स चतुःस्रक्तिः चतस्रः स्रक्तयः कोणा दिशो यस्य सः एष वै चतुःस्रक्तिर्य एष तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तय इति [१४ ३ १ १७] श्रुतेः । तथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः मध्यं बन्धनस्थानम् । सप्रथाः सविस्तारः । विश्वायुः विश्वस्य जगत आयुर्यस्मात् जगत आयुर्दाता । सप्रथाः सर्वतः प्रथिता च । हे घर्म त्वत्प्रसादात् द्वेषः अप अपगच्छत्विति शेषः अस्मत्तो द्वेषः गच्छतु वीतरागाः स्यामेति भावः । ह्वरः चलने ह्वरः चलनं जन्ममरणलक्षणं चास्मत्तोऽपगच्छतु । वयमन्यव्रतस्य सश्चिम अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशादन्यत् व्रतं कर्म जगदनुग्रहरूपं यस्य सोऽन्यव्रतः परमात्मा तस्य कर्माणि षष्ठी तत्र सेवने धातुः अन्यव्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्नुम इति भावः अन्यद्वाऽऽदित्यस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणामिति [१४ ३ १ १९] श्रुतेः ॥२०॥

घर्मैतत्ते पुरीषं तेन वर्धस्व चा च प्यायस्व ।
वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि ॥२१॥

का॰ [२६ ७ २०] आसिञ्चत्यन्ते पयसः पूरयति घर्मैतत्तऽइति । आसिञ्चन गर्तं तन्मुखानि पात्राणि दुग्धेन पूरयति तानि सप्त महावीरास्तत्र हे पिन्वने उपयमनी सुवश्चेत्यर्थः ॥ अनुष्टुप् घर्मदेवत्या । हे घर्म एतत्पयः ते तव पुरीषम् पृणाति पूरयति पुरीषं पूरकम् अन्नम् अन्नं वै पुरीषमन्नेनास्मिन्नेतद्दधातीति [१४ ३ १

२३] श्रुतेः तेन पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च भवत्प्रसादाद्वयं वर्धिषीमहि आप्यासिषीमहि चेति व्याख्यातम् [७ १४] ॥२१॥

अचिक्रदद्वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः ।
सꣳ सूर्येण दिद्युतदुदधिर्निधिः ॥२२॥

का॰ [२६ ७ १२] त्रि परिषिच्याचिक्रददिति । सामगानानन्तरमुत्सादनदेशे परिषिच्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः ॥ परोष्णिक् घर्मदेवत्या । घर्मः सूर्यात्मना स्तूयते । वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टिकर्ता घर्मः प्रवक्ष्यमाणः सन् अचिक्रदत् क्रदि शब्दे पुनः पुनः शब्दमकरोत् । कीदृशः हरिः हरितवर्णः रसानां हर्ता वा एष वै वृषा हरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४ ३ १ २६] श्रुतेः । महान् प्रभावान् (14) । मित्रो न दर्शतः न उपमार्थे मित्र इव दर्शनीयः अत एव सूर्येण सह सदिद्युतत् सूर्यतुल्यो द्योतते द्युतेर्लुङि णिजन्तस्य रूपमडभावः सूर्यवत्सर्वं द्योतयतीत्यर्थः उदधिः उदकं धीयते यस्मिन् जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः सुखनिधिः ॥२२॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः ॥२३॥

का॰ [२६ ७ ३७] चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति । सपत्नीकाः ऋत्विग्यजमानाः चात्वाले मार्जनं कुर्वते । पत्न्या अपि मन्त्रपाठः ॥ व्याख्याता [६, २२ २० ११ ३५,१२ ३६,२३] ॥२३॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पः ॥२४॥

का॰ [२६ ७ ३८] उद्वयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [२० २१ २७,१० ३५,१४] ॥२४॥

a एधोऽस्येधिषीमहि । b समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ॥२५॥

का॰ [२६ ७ ३९] अनपेक्षमेत्यैधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः पश्चादनवलोकयन्नीशानदेशादेत्यैधोऽसीति मन्त्रेणैकां समिधं

गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः ॥ मन्त्रद्वयं व्याख्यातम् [२०.२३.] ॥२५॥

यावती द्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्थिरे ।
तावन्तमिन्द्र ते ग्रहमूर्जा गृह्णाम्यक्षितं मयि गृह्णाम्यक्षितम् ॥२६॥

का॰ [२६.७.५४.] यावती द्यावापृथिवीऽइति दधिघर्मग्रहणम् । सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां दधिघर्म गृह्णातीत्यर्थः ॥ ब्राह्मी उष्णिक् दधिघर्मदेवत्या इन्द्रदेवत्या च । हे इन्द्र ऊर्जा अन्नेन सह अक्षितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावन्तं तत्परिमाणमहं गृह्णामि मयि च अक्षितं यथा स्यात्तथा गृह्णामि तव ग्रहग्रहणेन मयि यजमाने मास्त्वित्यर्थः । तावन्तं कियन्तम् द्यावापृथिवी यावती द्यावाभूमी यत्परिमाणे च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्याः (15.) यावत् यत्परिमाणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमतिमहान्तं दधिघर्म गृह्णामीत्यर्थः ॥२६॥

मयि त्यदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः ।
घर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सह ॥२७॥

का॰ [२६.७.५५.] मयि त्यदिति भक्षणम् । हुतशेषं दधिघर्म यजमानऽर्त्विजः सोपहवं भक्षयन्तीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः अष्टाक्षरपञ्चपादा दधिघर्मदेवत्या यजमानाशीर्देवतेति केचित् । बृहत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति विराजतु लकारव्यत्ययः । दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु । क्रतुः सत्संकल्पो मयि विराजतु । विशेषेण राजति विराट् तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आदित्याख्येन सह ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन ज्योतिषा च सह घर्मो मयि विराजतु । कीदृशो घर्मः त्रिशुक् तिस्रः शुचः दीप्तयो यस्य सः तास्तिस्रः शुचो या ते घर्म दिव्या शुगित्यष्टादश्यां कण्डिकायां शालाकमन्त्रे व्याख्याताः ॥२७॥

a. पयसो रेत आभृतं तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तराᳫं समाम् ।
b. त्विषः संवृक् क्रत्वे दक्षस्य ते सुषुम्णस्य ते सुषुम्णाग्निहुतः ।

इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य मधुमत उपहूत उपहूतस्य भक्षयामि ॥२८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥३८॥ ॥

गायत्र्यवसानश्लोका । दधिघर्मभक्षणे एव विनियुक्ता । पयसो रेतो वीर्यं सार उगदुत्पत्तिवीजं यत् आभृतमाहृतम् दधिघर्मरूपं यत् तस्य दोहं प्रपूरणं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्तरोत्तरमस्मिन्वर्षे अशीमहि व्याप्नुयाम कालाध्वनोरिति [पा० २ ३ ५] द्वितीया वयं सर्वदा यागयुक्ताः स्यामेत्यर्थः ॥ का० [२६ ॥ ५६] त्विष संवृगिति महावीरीये । महावीरीयेऽहनि त्विष इति मन्त्रेण हुतशेषदधिघर्मभक्षणं कार्यमित्यर्थः ॥ अतिजगती दधिघर्मदेवत्या । संवृणक्ति स्वीकरोतीति संवृक् स्वीकर्ता सम्पूर्वो वृजिः स्वीकरणार्थः हे त्विष संवृक् (16) कान्तेः स्वीकर्तः हे सुषुम्णा शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुषुम्णः तत्सम्बोधनम् हे सुपदानः हे दधिघर्म अस्नुपह्वृतः कृतोपहवः सन् ते तवांशं भक्षयामि कर्मणि षष्ठी वा त्वां भक्षयामि एकस्ते शब्दः पादपूरणः । कीदृशस्य ते क्रत्वे दक्षस्य चतुर्थी षष्ठ्यर्थे क्रतोः संकल्पस्य दक्षः सिद्धिदाता तस्य संकल्पसिद्धिदातुः क्रतुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने गुणाभाव आर्षः । तथा सुषुम्णस्य शोभनसुखभूतस्य । अग्निहुत अग्नौ हूयतेऽसौ अग्निहुत् तस्य अग्नौ हुतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भक्षितस्तस्य । प्रजापतिभक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्तस्य । मधुमतः मधुरस्वादोपेतस्य । उपहूतस्य कृतोपहवस्य । एवंविधस्य तवांशं हे दधिघर्माहं भक्षयामीत्यर्थः ॥ ॥ समाप्ता धर्मेतिकर्तव्यता ॥२८॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे निरूपितः (17) । अष्टात्रिंशोऽयमध्यायो महावीरनिरूपणः ॥३८॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ ॥१॥ २ [इल] - ३ [इन्द्राण्याः J] - ६ ॥२-६॥ ॥

II. ॥ ७-९ ॥७-९॥ १० [सर्वान्दिवानयांलिह] - १४ ॥१०-१४॥ ॥

III. ॥ १५ १६ [अमाऽअस्या'] ॥१५ १६॥ ॥ IV. ॥ १७ ॥१७॥ ॥

GG GG GG*

V. ॥ १८-२३ ॥१८-२३॥ २४-२५ ॥२४॥ ॥

VI. ॥ २६ ॥२५॥ २७-२८ a ॥२६॥ ॥ VII. ॥ २८ b ॥२७॥ ॥

॥ सप्तानुवाकेषु सप्तविंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥३८॥ ॥

1. a स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । b पृथिव्यै स्वाहा । c. अग्नये स्वाहा । d अन्तरिक्षाय स्वाहा । e वायवे स्वाहा । f. दिवे स्वाहा । g सूर्याय स्वाहा ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) ॥ प्रवर्ग्ये घर्मभेदे प्रायश्चित्तम् तत्र का° [२६.७ ४१.] स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमाभ्यामुत्तमां च मनसः काममाकूतिमिति । तदर्थोऽयम् अथर्युः भूमिर्भूमिम् अगन्नितिचिदिति मन्त्राभ्यां भग्नं घर्ममभिमृश्य घर्मेत्यादिचतुर्विंशदाहुतीर्हुत्वा स्वाहा प्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतीर्विंशति सकृद्गृहीतेन हुत्वा मनस इत्यन्त्यां पूर्णाहुतिं करोतीति ॥ मन्त्रार्थो यथा । साधिपतिकेभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्तमानेभ्यः प्राणेभ्य स्वाहा सुहुतमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विंशतिः स्पष्टा मन्त्राः पृथिव्यै सुहुतमस्तु । एवमग्रेऽपि अग्नये अन्तरिक्षाय वायवे दिवे सूर्याय ॥१॥

a दिग्भ्यः स्वाहा । b चन्द्राय स्वाहा । c. नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । d अद्भ्यः स्वाहा । e. वरुणाय स्वाहा । f. नाभ्यै स्वाहा । g. पूताय स्वाहा ॥२॥

दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अद्भ्यः वरुणाय नाभ्यै देवतायै पूताय शोधकाय पुनाति पूतः देवस्तस्मै ॥२॥

a. वाचे स्वाहा । b प्राणाय स्वाहा । c. प्राणाय स्वाहा । d. चक्षुषे स्वाहा । e. चक्षुषे स्वाहा । f. श्रोत्राय स्वाहा । g श्रोत्राय स्वाहा ॥३॥

वाचे वागधिष्ठात्रे एवमग्रेऽपि । प्राणाय प्राणेन्द्रियाधिष्ठात्रे प्राणादीनां द्विःनाम्नमन्त्रावृत्तिः । चक्षुषे तदधिष्ठात्रे । श्रोत्राय ॥३॥

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीय ।
पशूनाᳬ रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहा ॥४॥

द्वितीयः पूर्णाहुतिमन्त्रः । अहं मनसः काममभिलाषम् आकृतिं सङ्कल्पमाकूतिः प्रयत्नस्तां चाशीय प्राप्नुयाम् वाचः सत्यं चाशीय यद्वाक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं श्रयतां तिष्ठतु पशूनां रूपं पशुसम्बन्धिनीं शोभां अन्नस्य रसः स्वादुत्वम् यशः कीर्तिः श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥४॥

प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः सम्राट् सम्भृतो वैश्वदेवः सᳬसन्नो घर्मः प्रवृक्तस्तेज उद्यत आश्विनः पयस्यानीयमाने पौष्णो विष्यन्दमाने मारुतः क्लथन् । मैत्रः शरसि सन्ताय्यमाने वायव्यो ह्रियमाण आग्नेयो हूयमानो वाग्घुतः ॥५॥

का० [२६ ७ ५०.] प्रजापतिः सम्भ्रियमाण इति यथाकालमिति । सम्भ्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरभेदे प्रजापतये स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो होतव्या इति सूत्रार्थः ॥ तत्रत्या मन्त्रो दर्शयति सम्भ्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः प्रजापतिः सम्भ्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् [अनुक्रम० ४ ८] ॥ निष्ठिताभिमर्शनादारभ्यातापयोऽवसेचनात्तं सम्भ्रियमाणः ॥ सम्राट् सम्भृतः । पयोऽवसेकानन्तरं कुशासादनात्प्राक् सम्भृत इत्युच्यते तत्र भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेवता सम्राजे स्वाहेति ॥ वैश्वदेवः ससन्नः । आसादनादारभ्य मुञ्जप्रलवैर्धाधिश्रयणात्प्राक् ससन्नः तत्र भेदे विश्वदेवदेवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ घर्मः प्रवृक्तः । अधिश्रयणादारभ्य परिशासाभ्यां ग्रहणात्प्राक् प्रवृक्तः प्रवृज्यत इति तत्र भेदे घर्माय स्वाहेति ॥ तेज उद्यतः । उद्यम्यत इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्रागापयोऽवसेकादुद्यतः तत्र भेदे तेजसे स्वाहेति ॥ आश्विनः पयस्यानीयमाने । अ

ज्ञायरस्यासिच्यमाने घर्मभेदे आश्विन अश्विदेवत्यो घर्मः अश्विभ्यां स्वाहेति जुहो-
ति ॥ पौष्णो विष्यन्दमाने स्यन्द (2) क्षरणे विशेषेण स्यन्दमाने घृते यदि र्नि-
सरति सति भेदे घर्मः पौष्णः पूषदेवत्यः पूष्णे स्वाहेति जु॰ ॥ मारुतः क्लाथन् ।
क्लाथन मध्ये पतत्स्यावर्तनम् (3) तदा मरुद्देवत्यः तत्र भेदे मरुद्भ्यः स्वाहेति जु॰ ॥
मैत्रः शरसि सन्ताय्यमाने । पयसोऽग्नेरुपरि तप्तस्य जायते सा शरःशब्देनो-
च्यते तस्मिन्सन्ताय्यमाने ह्रियमाणे मैत्रो मित्रदेवत्यः तानि पालनसमर्थो घर्मणि
यदि शासनि हरन् तत्र शरस्यादिहरणात्मार्थ भेदे मित्राय स्वाहेति जु॰ ॥ वाय-
व्यो ह्रियमाणः । आदयनीय ह्रियमाणो दानात्मार्थ वायुदेवत्यः तत्र भेदे वायवे
स्वाहेति जु॰ ॥ आग्नेयो हूयमानः । हूयमानो घर्मोऽग्निदैवत्यः तत्र तद्भेदे अग्नये
स्वाहेति जु॰ ॥ वाग्घुतः । हुतो हुतहोमादूर्ध्वं प्रागुत्तरघर्मारम्भात् यावत् वाग्दे-
वतः तत्र भेदे वाचे स्वाहेति जु॰ ॥ एता आहुतयः सकृद्गृहीताज्ये ॥५॥

सविता प्रथमेऽहन्नग्निर्द्वितीये वायुस्तृतीयऽआदित्यश्चतुर्थे चन्द्रमाः पञ्चम
ऽऋतुः षष्ठे मरुतः सप्तमे बृहस्पतिरष्टमे । मित्रो नवमे वरुणो दशमऽइ-
न्द्रऽएकादशे विश्वे देवा द्वादशे ॥६॥

या॰ [३६।७।५१] सविता प्रथमेऽहन्निति च प्रत्यहमिति । प्रथमे अहन् दिने
घर्मभेदे सविता देवता सवित्रे स्वाहेति जु॰ । एवमग्रेऽपि । अग्निर्द्वितीये द्वि-
तीयेऽहनि घर्मभेदेऽग्निर्देवता । वायुस्तृतीये तृतीयेऽहनि वायुर्देवता । च-
तुर्थे आदित्यो देवता । चन्द्रमाः पञ्चमेऽह्नि । ऋतुः षष्ठेऽह्नि । मरुतः सप्तमेऽह्नि ।
बृहस्पतिरष्टमेऽह्नि । मित्रो नवमेऽह्नि । वरुणो दशमेऽह्नि । इन्द्र एकादशेऽपि ।
विश्वे देवा द्वादशेऽपि देवता तत्र भेदे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जु॰ । उभय-
त्रानृचो एता एताऽहुतयः पुनरादित आरभ्यावर्त्तन्ते ॥६॥

उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासह्वाँश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥७॥

या॰ [१८।४।२४] त्रिगुरनारण्येऽनूच्यमिति । चयने मारुतान्सप्त पुरोडाशान्
गुरु गीतिनिर्यापिणादलमन्त्रे [१३।८०।८५] इत्यारण्येऽनूच्यसप्त सप्त पुरो-
डाशा विमुक्तानोयपमेति मन्त्रेण जुहुयात् तथाचानुक्रमणी [४।८] उग्रश्च मारुती

गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मादाग्निक एवास्यऽर्षि परमेष्ठी प्राजापत्यो वेति । आग्निकः प्रजापतिर्ऋषिः । अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठयोग्यत्वात् । अथ मन्त्रार्थ यऽ एते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । उग्र उत्कृष्ट । बिभेत्यस्मादसौ भीम । धनति शब्द करोतीति ध्वान्त । धूनयति कम्पयति शत्रूनिति धुनिः । सहते शत्रूनभिभवति ससह्वान् सहते. दाधर्ति [पा. ३ २ १०७] क्वसुप्रत्यय संहितायामभ्यासदीर्घश्छान्दस । अभियुनक्ति अस्मत्संमुख योगं प्राप्नोतीत्यभियुग्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा ३ २ ७५] युजे. क्वनिप्प्रत्ययः । विक्षिपः विविध क्षिपति रिपूनिति विक्षिप इगुपधेति [पा. ३.१.१३५] कप्रत्ययः ॥७॥

अग्निꣳ हृदयेनाशनिꣳ हृदयाग्रेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भव यक्ना ।
शर्वं मतस्नाभ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तःपर्शव्येनोग्रं देवं वनिष्ठुना
वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् ॥८॥

का. [२० ८ ६-८] विमुखाद्य परेभ्यो मा नो मित्र इति प्रत्यृचमनुवाकाभ्यामन्त्यां द्यावापृथिवीयामिति । अस्यार्थः उग्रश्चेति मन्त्रो विमुख तत परेभ्यो देवताभ्योऽग्नि हृदयेनेत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा जुहोति । तत्रापि पक्षद्वयम् । अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अशनये स्वाहा हृदयाग्राय स्वाहा इत्यादि कात्यायनादीनामभिप्रायः अग्नि हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरिस्वामिमते प्रयोग । ततश्चाग्नि हृदयेनेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान्होमान्कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां [२५ २४ ३१] षोडशाहुतीर्हुत्वा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अरण्येऽनूच्यान्हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेः अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितानाग्नि हृदयेनेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्होमान्कृत्वा द्यावापृथिवीयामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चानुक्रमणी [४ ८.] अग्निꣳ हृदयेणाश्वमेधिकानि तत्रत्य (4) एवऽर्षिर्लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिꣳशत् । तत्राग्नि हृदयेण उग्रं लोहितेन द्वे कण्डिके ब्राह्मणद्रूपे देवताद्यावयवतत्सम्बन्धविधानात्

ग्रन्थेऽध्येयवादिह पाठः । लोमादीन्यङ्गान्येव पठितानि श्रायासाद्यो देवता ए-व ॥ अथ मन्त्रार्थः हृदयेनाग्निनाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्याग्रभागेनाशनिं देवं प्रीणामि । समग्रहृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि । यक्ना यकृता कालखण्डेन भवं देवं प्रीणामि पद्दन्न इत्यादिना [पा॰ ६ १.६३.] यकृच्छब्दस्य यकन्नादेशः । मतस्ने हृदयास्थिविशेषौ ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि । मन्युना अन्त्रसम्बन्धिक्रोधेन ईशानं देवं प्रीणामि । अन्तर्वर्तमानेन पर्शव्येन पार्श्वास्थिसम्बन्धिना मांसेन महादेवं देवं प्रीणामि पर्शवः पार्श्वास्थीनि । वनिष्ठुः (5) स्थूलान्त्रं तेनोग्रं देवं प्रीणामि । वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य हनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः यद्वा वसिष्ठा या हनुः कपोलाधोदेशः तत्परा हनुरित्यमरः [२ ६ ९०] तत्परा कपोलाधोभागस्था हन्त्याहारमिति हनुः लिङ्गव्यत्ययः वसिष्ठहन्वा कोशाभ्यां (6) कोशो हृदयकोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि (7.) शिङ्गिसंज्ञानि दैवतानि प्रीणामि ॥ ८॥

> उ॒ग्रं लोहि॑तेन मि॒त्रꣳ सौव्र॑त्येन रु॒द्रं दौर्व्र॑त्येने॒न्द्रं प्र॑क्री॒डेन॑ म॒रुतो॒ बले॑न सा॒ध्यान्प्र॒मुदा॑ । भ॒वस्य॑ क॒ण्ठ्यꣳ रु॒द्रस्या॑न्तः पा॒र्श्व्यं म॑हा॒दे॒वस्य॒ यकृ॑च्छ॒र्वस्य॑ व॒नि॒ष्ठुः प॑शु॒पतेः॑ पुरी॒तत् ॥ ९॥

लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि । शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्तस्य भावः सौव्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम् (8) तेन मित्रं देवं प्रीणामि । दुष्टं स्खलनोत्पतनादि व्रतं (9) यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्व्रत्यम् तेन रुद्रं देवं प्रीणामि । प्रकृष्टं क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि । बलेन सामर्थ्येन मरुतो देवान्प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् हर्षः प्रमुत् तया साध्यान्देवान्प्रीणामि ॥ भवस्य कण्ठ्यम् अत्र पञ्चमो देवः अङ्गं प्रथमान्तम् कण्ठ्यं कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु विभक्तिव्यत्ययो वा कण्ठ्येन भवं देवं प्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पार्श्वस्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तःपार्श्व्यं तद्रुद्रस्यास्तु । यकृत् कालखण्डं महादेवस्यास्तु । वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं शर्वस्यास्तु । पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ ९॥

> लोम॑भ्यः॒ स्वाहा॒ लोम॑भ्यः॒ स्वाहा॑ त्व॒चे स्वाहा॑ त्व॒चे स्वाहा॒ लोहि॑ताय

तिस्वरत्वम् ॥ ध्रुवाः ॥ ध्रुव स्थैर्ये । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः (28) [पा॰ ३. १ १३५] । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः ॥ अस्मिन् ॥ इणो दमुगिति एतेर्द्-मुक् । अन्तोदात्त इदंशब्दः तस्मात् ङेरस्मिन् । तस्य ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य [पा॰ ६ १ १७१] इत्युदात्तत्वम् ॥ गोपतौ ॥ गमेर्डोरिति [उ॰ २ ६६] गोशब्दः प्रत्यय-स्वरेणोदात्तः । गवां पतिरिति तत्पुरुषे (29) पत्यावैश्वर्यऽइति पूर्वपदप्रकृतिस्व-रत्वम् [पा॰ ६ २ १८.] ॥ स्यात ॥ अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् तस्यस्थमिपां (30) [पा॰ ३ ४ १०१] । यासुट् सलोपोऽल्लोपश्च (31) । तिङ्ङतिङः ॥ बह्वीः ॥ बहुशब्दात् स्त्रीतो गुणवचनादिति [पा॰ ४ १.४४] ङीप् । वा छन्दसीति [६.१.१०६.] जसः पूर्वसवर्णत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ यजमानस्य ॥ पूङ्यजोः शानन्निति [पा॰ ३ २ १२८] यजतेः शानन् । नित्यादात्युदात्तः ॥ पशून् ॥ पश्यन्ति गन्धेनेति पश-वः । अर्जिदृशिकम्यमीत्यादिना [उ॰ १ २७] दृशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च । प्रत्ययस्वरे-णान्तोदात्तः ॥ पाहि ॥ पा रक्षणे । लोट् । तिङ्ङतिङः ॥ एवमग्रे पदस्वरप्रक्रि-योहनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥१॥

11 a वसोः॑ प॒वित्र॑मसि । b द्यौर॑सि पृथि॒व्य॑सि । c मा॒तरि॑श्वनो घ॒र्मो॒ऽसि वि॒श्वधा॑ असि॒ पर॒मेण॒ धाम्ना॒ दृꣳह॑स्व॒ मा ह्वा॒र्मा ते॑ य॒ज्ञप॑तिर्ह्वार्षीत् ॥२॥

का॰ [४ २ १५ १६.] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ त्रिवृद्धिति ॥ वासयति वृष्ट्यादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुर्यज्ञः । यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवि-त्रमसीति श्रुतेः [१.७ १ ९.] । यज्ञशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते । हे दर्भमय पवित्र वसोः इन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं त्वम-सि । अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात् । द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते ॥ का॰ [४.२.१९.] द्यौरसीति स्थाल्यादानमिति ॥ यस्यां स्थाल्यां क्षीरं प्रक्षिप्तव्यं तद्ग्रहणार्थोऽयंमन्त्रः । हे स्थालि मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं द्यौर॰ सि । जलहेतुवृष्टिमद्युलोकरूपासि । द्युसंबन्धात्तद्रूपत्वमस्यामुपचर्यते । तथा पृ-थिव्यसि । पृथिव्याः सकाशादुद्धृतया (32) मृदा निष्पन्नत्वात्पृथिवीरूपत्वम् ॥ का॰ [४.२ २०] मातरिश्वन इत्यधिश्रयतीति । गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरूह्य तेपूपा-

स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा । माꣳसेभ्यः स्वाहा माꣳसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा । रेतसे स्वाहा पायवे स्वाहा ॥१०॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिꣳशत् । लोमादीन्यङ्गानि । लोमभ्यः स्वाहा लोमानि सुहोमीत्यर्थः २. त्वचे ४. लोहिताय ६. मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८. मांसेभ्यः १०. स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः १२. अस्थभ्यः छन्दस्यपि दृश्यते [पा॰ ७.१.७६.] इत्यस्थिशब्दस्य हलादिविभक्तावप्यनङादेशः १४. मज्जभ्यः मज्जा षष्ठो धातुः १६. रेतसे रेतो वीर्यम् १७. पायवे पायुर्गुदम् १८. ॥१०॥

आयासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहा ।
शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय स्वाहा ॥११॥
तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा घर्माय स्वाहा ।
निष्कृत्यै स्वाहा प्रायश्चित्त्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा ॥१२॥
यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याꣳ स्वाहा ॥१३॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनचत्वारिꣳशोऽध्यायः ॥३९॥ ॥

आयासाय आयासाद्यो देवविशेषाः १९. प्रायासाय (10.) २०. संयासाय २१. वियासाय २२. उद्यासाय २३. शुचे २४. शोचते २५. शोचमानाय २६. शोकाय २७. तपसे २८. तप्यते २९. तप्यमानाय ३०. तप्ताय ३१. घर्माय ३२. निष्कृत्यै ३३. प्रायश्चित्त्यै ३४. भेषजाय ३५. यमाय ३६. अन्तकाय ३७. मृत्यवे ३८. ब्रह्मणे ३९. ब्रह्महत्यायै ४०. विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१. एतेभ्यो देवेभ्यः सुहुतमस्तु । एता आ-

इतीर्ष्ट्वा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्त्यामाहुतिं जुहुयात् ४२. ॥ एतावता कर्मकाण्डं समाप्तम् ॥११॥१२॥१३॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । गतोऽध्याय उपान्त्योऽयं प्रोक्तधर्मादिनिष्कृतिः ॥३१॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I ॥ १.२ ॥१॥ ॥ II. ॥ ३ ॥२॥ ॥ ४ ॥३॥ ॥

III ॥ ५ [पूषा विष्य॰ - - द्धर्यन् । - -] ॥४॥ ॥ IV. ॥ ६ ॥५॥ ॥

V. ॥ ८ [॰श्च धार्त्तश्च] ॥६॥ ॥ VI. ॥ ८ ॥७॥ ॥

VII. ॥ ९ [प्रक्लीतेन] ॥८॥ ॥ VIII ॥ १० [मेदस] ॥९॥ ॥

IX. ॥ ११ [शोचते स्वाहा शोकाय स्वाहा] ॥१०॥ १२ [तपते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा । निष्कृ॰] ॥११॥ १२ [मृत्यवे स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वा॰] ॥१२॥ ॥ नवानुवाकेषु द्वादश ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥३९॥ ॥

ई॒शा वा॒स्य॑मि॒द७ सर्वं॒ यत्किं च॒ जग॑त्यां॒ जग॑त् ।
तेन॑ त्य॒क्तेन॑ भुञ्जीथा॒ मा गृ॑धः॒ कस्य॑ स्वि॒द्धन॑म् ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ गणेशनरहरिलक्ष्मीश्वरा (1) तत्कृपया मया । संहितायाम्माध्याये (2) वेददीपो वितन्यते ॥ एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्मकाण्डं निरूपितम् इदानीं कर्माचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन निरूप्यते । ईशा वास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां शुद्धत्वेऽकायापापविद्धत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादनात् तच्च कर्मणा विरुध्यते न ह्येवंभूतात्मोत्पाद्यो विकार्य आप्यः संस्कार्यः कर्ता भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात् तस्माद्विद्याकृतमात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाशुद्धत्वपापविद्धत्वाद्यङ्गीकृत्य लोकबुद्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनादृष्टेन स्वर्गादिना

कर्मफलेनार्यी सन्नहं द्विजातिः कर्माधिकारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्माधिकारः तस्मादेते मन्त्रा आत्मयाथात्म्यप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनमज्ञानं विनिवर्त्यात्मज्ञानं जनयन्तीत्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि । इदानीं ते मन्त्रा व्याख्यायन्ते । ईशा वास्यम् । आत्मदेवत्य अनुष्टुप्छन्दस्कोऽध्यायो दधीचाथर्वणेन दृष्टः । गर्भाधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं निःस्पृहं यमनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशन्नाह । ईश ऐश्वर्ये क्विप् ईट् ऽ इतीट् ईशिता परमेश्वरः स हि सर्वजन्तूनामात्मा सन्सर्वमीष्टे तेन स्वेनात्मनेशा इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् वस आछादने ऋहलोर्ण्यदिति [पा० ३.१.१२४.] ण्यत्प्रत्ययः आछादनीयम् परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणात्मना सर्वमिदमनृतमाछादनीयम् परमात्माहमेवास्मि नान्यदस्तीति चिन्तयेदित्यर्थः । यत् किम् चेति भिन्नक्रमः किं च यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसम्बन्धालिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामितम्बन्धेन भुञ्जीथाः भोगमनुभवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षां मा कृथाः ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः । किमिति स्विदिति निपातो वितर्के धनं कस्य स्वित् न कस्यापीत्यर्थः सर्वाणि द्रव्याण्यन्योऽन्यमुपगछन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविद्या तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेछतꣳ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह । कर्माणि अग्निहोत्रादीनि निष्कामानि (4) मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् पुरुषव्यत्ययः त्वं जिजीविषेः जीवितुमिछेः पुरुषायुषः शतवर्षत्वाछतपदग्रहणम् । त्वयीति विभक्तिव्यत्ययः त्वमेवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः इतः प्रकाराद्न्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकारा न तथा मुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्यैव मुक्तिरित्यर्थः न तु कर्मणः फलेन भाव्यम् कथं मुक्तिरित्यत आह न कर्मेति मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म

नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनोपकारित्वात् यावदिच्छा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्धस्यार्थान्तरं वा एवं प्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मात्कर्मकरणादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते अतः शास्त्रविहितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेत् प्रत्यवायपरिहारार्थमित्यर्थः तदुक्तम् द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभावित इति ॥२॥

> असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
> ताꣳस्ते प्रेत्यापिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥३॥

अथ काम्यकर्मपरान्निन्दति । ये के च ये केचित् [जनाः] नराः आत्महनः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः अविद्वांसः काम्यकर्मपराः विद्यमानस्याजरामरस्यात्मनोऽविद्यादोषेण तिरस्कारणादात्महन्तारः ते प्रेत्य मृत्वा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान् जन्मानि (5) स्थावरान्तानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कान् नाम प्रसिद्धं ते ये यत्तदोर्व्यत्ययः ये लोकाः लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लोका जन्मानि असुर्याः असुराणामिमे असुर्याः असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणपोषणपराः अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कीदृशाः लोकाः अन्धेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आच्छादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥३॥

> अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् ।
> तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥४॥

मुमुक्षुभिर्यादृशं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यम् यस्याज्ञानात्संसारस्तदात्मस्वरूपमाह (6)। त्रिष्टुप्छन्दस्कोऽयमृक् । यत् ब्रह्म अनेजत् एजृ कम्पने न एजतीत्यनेजत् अचलत् स्वावस्थाप्रच्युतिः कम्पनम् तद्रहितम् सदैकरूपमित्यर्थः एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु विज्ञानघनरूपेण । मनसः संकल्पादिलक्षणाज्जवीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्तीति जववत् अत्यन्तं जववत् जवीयः ईयसुनि कृते विन्मतोर्लुगिति [पा॰ ५.३.६५.] मतुपो लुक् । नन्वनेजद्वेगवतोर्विरोधः मैवम् निरुपाधित्वेनानेजत् संकल्प-

विकल्पद्रूपान्तःकरणस्योपाधेरनुवर्तनात्प्रविष्टम् देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसंकल्पनं क्षणमात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् मनसि दूरं गच्छत्यात्मचैतन्यावभासः (7.) प्रथमप्राप्त-इव गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्युक्तम् । देवा द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि एनत् प्रकृतमात्मतत्वं नाप्नुवन् न प्राप्तवन्तः चक्षुरादिभ्यो मनो जवीयोऽतो मनोव्यापारैर्व्यवहितत्वादात्मन आभासमात्रमपि (8.) देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः यतः पूर्वमर्शत् वेगवन्मनसोऽपि प्रथममेव गच्छत् ऋश गतौ व्योमवद्व्यापित्वात्सर्वसंसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्वं निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवेत्यविवेकिनां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासतऽइति भावः यद्वा पूर्वम् पूर्वमपि विद्यमानम् अर्शत् रिश हिंसायां रिशति नश्यति रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत् धातोरिकारलोपश्छान्दसः । किं च तत् तदः स्थाने यदो वृत्तिः यदात्मतत्वं धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान् मनोवागिन्द्रियादीनात्मविलक्षणान् अत्येति अतीत्य गच्छतीव कीदृशम् तिष्ठत् स्वयमविक्रियमेव सद्गच्छतीव । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्नित्यचैतन्यस्वभावे आत्मतत्वे सति अपः कर्माणि दधाति धारयति कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यः सूत्रसंज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्निरविमेघादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कर्माणि यस्मिन्ब्रह्मणि सत्यवद्धाति विभजति धारयति वा भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य इत्यादिश्रुतेः [तैत्तिरी॰ आरण्य॰ ८.८.] सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः सर्वास्पदे नित्यचैतन्यरूपे ब्रह्मणि सत्येव भवन्तीत्यर्थः । यद्वा मातरिश्वा वायुरपः कर्माणि आप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आपः कर्माणि आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति [उणा॰ २.५९.] क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि यस्मिन्दधाति स्थापयति स्वाहा वाते धा इति [८.२१.] समिष्टयजुषि वायुस्थत्वोक्तेः कर्माणि तावद्वायौ स्थाप्यन्ते समष्टिरूपोऽसौ वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति यागहोमदानादिकर्मणां परमं निधानमित्यर्थः ॥४॥

तदे॑जति॒ तन्नैज॑ति॒ तद्दू॒रे तद्व॑न्ति॒के ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥५॥

एकत्वं सकृद्गतं चित्ते नायातीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति । तत् प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव च न एजति स्वतो नैव चलति अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः । किं च तत् दूरे अविदुषामब्दकोट्याप्यप्राप्यत्वाद्दूरे इवेत्यर्थः । तत् उ तदेव अन्तिके समीपे विदुषामात्मत्वेन भासमानत्वात्र केवलं दूरेऽन्तिके च । अस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरभ्यन्तरे तदेव । अस्य सर्वस्य बाह्यतः बहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्व्यापकत्वात् ॥ अस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् यथा पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिश्यति । तदेजति । तिस्रोऽनुष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वजन्तुरूपेण स्थितं सत् कम्पते क्रियावद्भवति तदेव च न एजति स्थावररूपावस्थं न चलति । तदेव दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेण स्थितत्वात् तदु अन्तिके समीपे धरादिरूपत्वात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ति विज्ञानघनरूपेण । अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव जडरूपत्वात् चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः एतदुपासितुरर्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति इहैव ब्रह्मप्राप्तेः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ॥५॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥६॥

अथोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन् सप्तम्या लुक् आत्मनि एवानुपश्यति मय्येव सर्वभूतानि (9) स्थितानि न मद्व्यतिरिक्तानीति पश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं पश्यति (10) तेषां भूतानां स्वं आत्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । अयमर्थः । यस्य कार्यकारणसंघातस्यात्माहं सर्वप्रत्ययसाक्षीभूतश्चेतयिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति । ततस्तस्माद्दर्शनात् न विचिकित्सति न संशेते कितरोगापनयने संशये चेति धातोः गुप्तिज्किद्भ्यः सन्निति

[पा° ३.१ ५] स्वर्वि सम्प्रत्ययः आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वः संदेहो भवत्यात्मानमेवात्यन्तं शुद्धं निरन्तरं पश्यतो न संदेहावकाश इति भावः अत आत्मज्ञस्य विचारनिवृत्तिः ॥६॥

यस्मिन्त्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

इममेवार्थमन्यो मन्त्रो वदति । यस्मिन्नवस्थाविशेषे विजानतः आत्मैवेदम् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यविचारेणावगतपरमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् परमार्थदर्शनादात्मैव संवृत्तः तत्र तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं गगणोपममात्मैकत्वं पश्यतः ज्ञानतः को मोहः कः शोकश्च अविद्याकार्ययोः शोकमोहयोरसम्भवात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः ॥७॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

एवम्भूतात्मज्ञस्य फलमाह । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात् परिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशम् शुक्रं शुक्लं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्ति । अकायम् न कायः शरीरं यस्य तत् । अकायत्वादेवाव्रणमक्षतम् । अस्नाविरं न विद्यन्ते स्नावाः शिरा यत्र तदस्नाविरं स्नायुरहितम् अकायत्वादेव । शुद्धमनुपहतं सत्वरजस्तमोभिः । अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरस्पृष्टम् । अकायमव्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तमर्थातिशयद्योतनाय अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तेऽइति यास्कोक्तेः [निरु° १० ४२] । ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यतेऽइत्यर्थः । पुनस्तस्यैव फलान्तरमाह य ईदृश उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः निरन्तरमनन्तवर्षेभ्योऽर्थाय (11.) अनन्तवर्षप्राप्तये याथातथ्यतः यथातथाभावो याथातथ्यं तेन यथास्वरूपमर्थान्व्यदधात् विहितवान् त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धैश्चेतनाचेतनैरैहिकभोगं कृतवानित्यर्थः । कीदृशः कविः क्रान्तदर्शी । मनीषी मेधावी ।

परि सर्वतो भवतीति परिभूः ज्ञानबलात्सर्वरूपः । स्वयं भवतीति स्वयम्भूः अ-स्मद्रूपेण भविता । ईदृशोऽपि पूर्वोक्तः शुक्रमकायमित्यादिविशेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ एतस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । योऽयमतीतमन्त्रोक्त आत्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र गच्छति नभोवत्सर्वं व्याप्नोति व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नि-त्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो याथातथ्यतः यथाभूतकर्मफलसाध-नतोऽर्थान्कर्तव्यपदार्थान्व्यदधात् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । स कीदृशः शुक्रमि-त्यादिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुंलिङ्गे नेतव्यानि शुक्रः शुद्धो दीप्तिमान् अका-योऽशरीरः लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः (12) अव्रणोऽक्षत अस्नाविरः शिरारहि-तः अव्रणोऽस्नाविर इति विशेषणद्वयेन स्थूलशरीरप्रतिषेधः शुद्धो निर्मलः अ-पापविद्धोऽधर्मादिवर्जितः कविः सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ इति (13) श्रुतेः म-नीषी मनस ईशिता सर्वज्ञः परिभूः परि सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति परिभूः स्वय-म्भूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः । स नित्य ईश्वरः सर्वं कृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्र विशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याᳬ रताः ॥ ९ ॥

अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते । षडनुष्टुभः । यमनियमसम्बन्धयान्विज्ञाना-त्मा कश्चिन्नास्ति अन्नवृद्बुद्बुदवल्लीयाः (14) मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवा-दिनो बौद्धाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । ये नराः असम्भूतिमसम्भवमुपासते मृतस्य पुनः सम्भवो नास्ति अतः शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्धं तमोऽज्ञान-लक्षणं प्रविशन्ति । ये उ ये च सम्भूत्यामेव रताः सम्भवत्यस्या इति सम्भूतिरा-त्मा तन्निष्ठास्तथा धर्मपराङ्मुखाः स्वबुद्धिलाघवमज्ञानाना आत्मज्ञानमात्ररताः आत्मैवास्ति नान्यत् धर्मादीनि कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः सम्बन्धो नास्तीत्यभि-प्रायवन्त इत्यर्थः ते नराः ततोऽन्धात्तमसो भूय इव इवशब्दोऽनर्थकः बहुतरं तमोऽज्ञानं विशन्ति ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते अधुना व्याकृताव्याकृतोपा-सनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । सम्भवनं सम्भूतिः कार्यस्योत्पत्तिः त-

स्या अन्या असम्भूति प्रकृति कारणमव्याकृताख्यम् तामसम्भूतिमव्याकृताख्यां प्रकृति कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिका ये उपासते ते तदनुरूपमेवान्ध तमोऽदर्शनात्मक संसार प्रविशन्ति । ये सम्भूत्या कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रता ते ततस्तस्मादपि भूया बहुतरमिव तम प्रविशन्ति ॥ ९ ॥

अन्यदेवाहु सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणा ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

अथोभयोरुपासनयो समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह । सम्भवात् सम्भूते कार्यब्रह्मोपासनात् अन्यदेव पृथगेवाणिमाद्यैश्वर्यलक्षण फलमाहु कथयन्ति धीरा । तथा असम्भवात् असम्भूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमुक्तम् अन्ध तम प्रविशन्तीत्युक्त प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्त फलमाहु । इत्येवविध धीराणा विदुषा वच शुश्रुम वय श्रुतवन्त ये धीरा नोऽस्माक तत्पूर्वोक्त सम्भूत्यसम्भूत्युपासनाफल विचचक्षिरे व्याख्यातवत ॥ १० ॥

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

सम्भूति सर्वजगत्सम्भवैकहेतु पर ब्रह्म । विनाश विनाशोऽस्यास्तीति विनाश अर्शआदित्वादच्प्रत्यय विनाशधर्मक शरीरम् । तदुभय शरीरिशरीररूप द्वयं यो योगी सह एकीभूत वेद जानाति देहभिन्नोऽह देही वासे कर्मवशादिति ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि करोतीत्यर्थ । स विनाशेन *विनाशिना शरीरेण मृत्यु तीर्त्वात करणशुद्धि सम्पाद्य सम्भूत्यात्मज्ञानेनामृतम*श्नुते मुक्ति प्राप्नोति ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । सम्भूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थत्वात्समुच्चय एव युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्दयोऽवर्णलोपो द्रष्टव्य पृषोदरादित्वात् अन्यदाहुरसम्भवादित्युक्ते । सम्भूतिमविनाश च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वय (15) य सह वेद उभयमुपास्तेऽइत्यर्थ स योगी अविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजात च तीर्त्वातिक्रम्य सम्भूत्या हिरण्यगर्भोपासनेनामृत प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते (16) ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूयऽइव ते तमो यऽउ विद्यायाᳬ रताः ॥१२॥

ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वत एव जिजीविषन्ति तान्प्रत्युच्यते । विद्याविद्ययोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । विद्याया अन्या अविद्या कर्म । ये जना अविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणां केवलामुपासते स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्ति ते अन्धमदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति संसारपरम्परामनुभवन्तीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव तमः ते प्रविशन्ति ये उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञाने एव रताः कर्माणि हित्वा कर्माकरणे प्रत्यवायोत्पत्त्यान्तःकरणाशुद्धिभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥१२॥

अन्यदेवाहुर्विद्यायाऽअन्यदाहुरविद्यायाः ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१३॥

तयोः फलभेदमाह । विद्याया आत्मज्ञानस्य फलमन्यदेवाहुरमृतत्वरूपम् अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पितृलोकरूपमन्यदेवाहुः धीराः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुतेः । ये धीरा धीमन्त आचार्या नोऽस्मभ्यं ज्ञानं कर्म च विचचक्षिरे व्याचख्युः तदुक्तम् इत्येवं धीराणां वचः शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥१३॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयᳬ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥१४॥

समुच्चयमाह । विद्यां देवताज्ञानमविद्यां कर्म च तदुभयं विद्याविद्यारूपं द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन पुरुषेणानुष्ठेयं जानाति कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः । सोऽविद्ययाग्निहोत्रादिकर्मणा मृत्युं स्वाभाविककर्मज्ञानं मृत्युशब्दवाच्यं तीर्त्वातिक्रम्य शुद्धा कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्ध्यमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनमिति श्रुतेः ॥१४॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तᳬ शरीरम् ।
ओ३म् क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कृतᳬ स्मर ॥१५॥

मधिश्रयति । हे उखे त्वं वायोर्घर्मः दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मातर्यन्तरिक्षे श्व-सिति निश्वासचेष्टां करोतीति मातरिश्वा वायुः ॥ घर्मः ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । घर्मो दीपकः । संचारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः । हे स्थालि तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसंचारस्य सद्भावात्त्वमपि वायोर्घ-र्मरूपासि ॥ द्यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम् । अत्र मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते । तस्मादेषां त्रयाणां लोकानां धारणात् विश्वधा असि । विश्वं दधातीति विश्वधाः । विश्वधारणसमर्थासि लोक-त्रयरूपत्वात् । किं च । परमेण धाम्ना उत्तमेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे उखे त्वं दृंहस्व दृढा भव बन्निहस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुम् । अन्यथा भ-ग्नायास्तव छिद्रेण क्षीरं गलेत् । दृहि वृहि वृद्धाविति [धा॰ १७.८४.] धातुर्यद्य-पि वृद्ध्यर्थस्तथापि दार्ढ्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद्दार्ढ्यं नाम कालवृद्धिरेव भवति । किं च हे उखे मा ह्वाः कुटिला मा भव । ह्वृ कौटिल्ये । यद्युखा कु-टिला भवेत्तदानीमवाङ्मुखायां (33.) सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत् । अतः क्षीरधा-रणाय दार्ढ्यमकौटिल्यं चार्थ्यते । किं च । ते यज्ञपतिस्त्वत्सम्बन्धी यजमानो मा ह्वार्षीत् कुटिलो मा भूत् । बन्निहक्षीरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यजमानस्य कौ-टिल्यं तच्च त्वदीयेन दार्ढ्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥२॥

a. वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् । b देव-स्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा । c. कामधुक्षः ॥३॥

का॰ [४.२.२१.] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वेति । अस्यामुखा-यां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत्कृत्योदगग्रत्वं (34.) विकल्प्यते ॥ हे शाखापवित्र वसोरिन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं त्वमसि । पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्थाल्यां पततां तृणपर्णा-दीनां प्रतिबध्यमानत्वात्पवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम् । किंभूतं पवित्रम् । शतधारम् । शतसंख्या धारा यस्मिन् । तथा सहस्रधारम् । सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः स्थाल्यां पत-न्तीनां क्षीरधाराणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाच्छोदकत्वमादर्तुम् । वसोः पवि-

अथ कृतोपासनो योगी अन्तकाले प्रार्थयते । द्वे यजुषी । अथेदानीं परेय-
तो (17) मम वायुः प्राणः वायुग्रहणं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थम् सप्तदशात्म-
कलिङ्गरूपः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाधिदैवतरूपं सर्वात्मकममृतं (18) सूत्रा-
त्मानमनिलं वायुं प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः वायुर्वै गौतम सूत्रं वायुना
गौतम सूत्रेणेदꣳ सर्वꣳ सदृब्धमिति श्रुतेः [बृहदारण्य॰ माध्य॰ ३ ५ ६] ज्ञानकर्म
संस्कृतं लिङ्गमुत्क्रामत्वित्यर्थः । अथ इदं स्थूलं शरीरमग्नौ हुतं सत् भस्मान्तं भ-
स्मान्तरूपं भूयात् भस्मान्तं स्वरूपं यस्य तत् कृतप्रयोजनत्वात् ॥ अथ योगिनोऽव-
लम्बभूतमक्षरमुच्यते ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा । अस्य ब्रह्म ऋषिः गा-
यत्री छन्दः परमात्मा देवता वेदारम्भे होमे शान्तिपुष्टिकर्मसु काम्येषु नैमित्तिके-
ष्वपि कर्मसु विनियोगः । ओंशब्दोऽग्निकालकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनो-
च्यते हे ओम् हे क्रतो सङ्कल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः प्र-
त्युपस्थितोऽतः स्मर (19) यस्य (20) ब्रह्मचर्ये गार्हपत्ये च मया परिचरितस्त-
त्स्मर । क्लिबे (21) स्मर कल्प्यते भोगायेति क्लृप् लोकः तस्मै स्मर अथादेशः
(22) आर्षं छन्दस्युभयथेति पदद्वयत्वात् मयास्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै क्लृप्ताय
लोकाय स्मर । कृतं स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । स्मरेत्य-
भ्यावृत्तिरादरार्था । क्रतो त्रिभिर्यजुर्भिरन्ते यज्ञान्यागो स्मारयतीति कात्यायनः [अ-
नुक्रम॰ ४ १] ॥१५॥

अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमऽउक्तिं विधेम ॥१६॥

पुनरनेन मन्त्रेणाग्न्याख्यं ब्रह्म प्रति योगी मार्गं याचते । अगस्त्यदृष्टाग्नेयी
त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [५ ३६] विशेषाय पुनर्व्याख्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त
हे अग्ने अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन नय सुपथेति विशेषणं दक्षि-
णमार्गनिवृत्त्यर्थम् गतागतलक्षणेन दक्षिणमार्गेण निर्विण्णोऽहम् अतोऽग्ने त्वां
याचे पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथास्मान्कर्मफलविशिष्टान्नय । किमर्थम्
राये धनाय मुक्तिलक्षणाय कर्मफलभोगायेत्यर्थः । किंविधस्त्वम् विश्वानि सर्वाणि

वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान् जानन्। किं च जुहुराणं जिह्मं कौटि-ल्यं गमयति जुहोतेर्व्यत्ययेन रूपम् कुटिलं प्रतिबन्धकं वञ्चनात्मकमेनः (23) पा-पमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् युयोधि पृथक्कुरु वियोजय नाशयेत्यर्थः यु मिश्रणा-मिश्रणयोः ह्वादित्वाच्छ्लोपविहिते छन्दसि हेर्धित्वम् ततो विशुद्धा वयं ते तुभ्यं भू-यिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम इदानीं सामर्थ्याभावात्तव प-रिचर्यां कर्तुं न शक्नुमस्ततस्त्वया पापनाशे कृते शुद्धा वयं नमस्कारेण त्वां परि-चरेमेत्यर्थः ॥१६॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्॥
ओ३म् खं ब्रह्म ॥१७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥ ॥

पुनरादित्योपासनमाह। अजन् यजुर्व्यास्ता उष्णिक् त्रिपादाद्यो द्वादशक इति वचनात्। हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयं यत्पात्रम् पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोरूपेण मण्डलेन सत्यस्यादित्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहितमाच्छादितं वर्तते। तथापि यः असौ प्रत्यक्ष आदित्ये रविमण्डले पुरुषः पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः पुरिशयनाद्वा स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रत्यक्षः कार्यकारणसङ्घातविशिष्टोऽहमस्मि। एवं चोपासनं कुर्यादित्यर्थः॥ ओम् खं ब्रह्मेति (24) यजुषी। ओमिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खं ब्रह्मेत्याकाशरूपमस्ते ब्रह्म ध्यायेत् [अनुक्रम० ४ १] यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशस्त्वचेतनस्तथाप्येकदेशे सादृश्यम् सर्वव्यापकं ब्रह्म ओमिति जपन्ध्यायेदित्यर्थः। सूर्यमण्डलस्थः पुरुषोऽहमेवेत्यभेदेन चिन्तयेत् ॥१७॥

अथ विचारः। विद्यां चाविद्यां चेत्यत्र [क० १४] विद्याशब्देन किं मुख्या परमात्मविद्योच्यते उतोपासना वा अमृतमश्नुत इत्यत्र [क० १४] अमृतशब्देन साक्षान्मुक्तिरुत्तरमार्गेण परम्परया वा। नाद्यः। विद्याकर्मणोर्यस्तद्वेदोभयं सहेति

[का॰ १४] समुच्चयानुपपत्तेः तयोर्विरोधात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः वह्निरुष्णः प्रकाशश्चेति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशश्चेति अविद्योत्पत्तिर्न सम्भवति नापि संशयोऽज्ञानं वा यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक इत्युक्तत्वात् । किं च विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणेऽग्ने नयेति सुपथयाचनमनुपपन्नम् । तस्माद्विद्योपासना अमृतं चापेक्षिकमिति दिक् (25) ॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । व्यरमच्चरमोऽध्यायः परमात्मनिरूपकः ॥

इति वेददीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१-३ [प्रत्याभिर्गं॰] ॥१-३॥ ४ [॰मर्षत्] - ६ [विज्जुगुप्सते] ॥४-६॥ ७ [यस्मिन्स॰] ॥७॥ ८ ॥८॥ १२ ॥९॥ १३ [॰विद्ययान्यदाहुरविद्यया । -] ॥१०॥ १४ ॥११॥ ९-११ ॥१२-१४॥ १७ [- मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये] ॥१५॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । यो ऽसावसौ पुरुषः । सोऽहमस्मि ॥१६॥ १५ [ओ३म् क्रतो स्मर कृत७ स्मर क्रतो स्मर कृत७ स्मर ।] ॥१७॥ १६ ॥१८॥ ओम् खं ब्रह्म ॥ ॥ अनुवाको द्वादश ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥ ॥

ओम् । शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ।

संवत्सरे खृष्टीये १८५१ विक्रमार्कगते १९०७ शके १७७३

समाप्तिमगात्

वेबरेन मुद्रिता सेयं वेब्रेरेण च शोधिता ।

वाजसनेयसंहिता वेददीपेन संयुता ॥

ओम् श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ ॥

त्रीणीति द्विरुक्तिः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते [निरु० १० ४२] ॥ का० [४ १ २३] देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपतीति । पयो देवता । दोहनादूर्ध्वं स्थाल्यां सिच्यमान हे क्षीर सविता प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या शतधारेण वसोः पवित्रेण त्वा त्वां पुनातु शोधयतु । सुप्वेति पवित्रविशेषणं सुष्ठु पुनातीति सुपु तेन सुप्वा । का० कामधुक्ष इति प्रश्न इति [४ १ २४] एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः पृच्छेत् । हे दोग्धः दुह्यमानानां गवां मध्ये काम् अधुक्षः दुग्धवानसि ॥३॥

a सा विश्वायुः । b सा विश्वकर्मा । c सा विश्वधायाः । d इन्द्रस्य त्वा भागꣳ सोमेनातनच्मि । e विष्णो हव्यꣳ रक्ष ॥४॥

का० [४ १ २५] प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याहेति ॥ पूर्वोक्तप्रश्नस्योत्तरे अमूम् अमुकामिति दोग्धा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति मन्त्रेण दोग्धारं प्रत्यध्वर्युर्ब्रूयात् । या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा सा विश्वायुशब्देनाभिधेया । विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायु यजमानस्य सम्पूर्णमायुः प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ का० [४ २ २६] एवमितरे उत्तराभ्यामिति । यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तद्दोहनादूर्ध्वं कामधुक्ष इति मन्त्रेण पृच्छेत् । दोग्धा तूत्तरे ऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात् । या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्मा या तृतीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । विश्वान्सर्वान्देवान्दधाति क्षीरदध्यादिहविर्दानेन पुष्णातीति विश्वधायाः । असुन्प्रत्ययो णिच्च । णिच्चादातो युक्चिण्कृतोरिति [पा० ७ ३ ३३] युक् । यद्वा । धेट् पाने । विश्वानिन्द्रादिदेवान्क्षीरादिकं धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥ का० [४ २ ३३] उखाम्यातनक्ति प्राग्हुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति ॥ इयमत्र क्षीरमयेन्द्रदाध्य सान्नाय्ये (35) तत्र प्रातःकालीनसोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आतञ्चनं कुर्यात् । हे क्षीर इन्द्रस्य भागं त्वां सोमेन सोमवल्लीरसेनातनच्मि । दध्यर्थं कठिनीकरोमि । तनक्तिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यत्रातञ्चनहेतुर्दधिविशेषस्तथापि भावनया तस्य सोमत्वं संपद्यते । यथा कश्चित्पुमान्बन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुः । तदुक्तं वसिष्ठेन । बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भा-

त्रित पर् । विषामृतदृष्टविद्ध (36) स्थितिर्भावनिबन्धिनीति ॥ भोज्य वा विष त्वेन भावित वालि करोति अमृतत्वेन भावित जीर्णं सदलहेतुर्भवति। तथात्र द क्षिणीयस्य (37) भावनया सोमत्वम् ॥ का° [४ २ ३४] सोदकेनापिदधात्यमृन्मयेन विष्णो हव्यमितीति ॥ हे विष्णो इद हव्य क्षीर रक्ष । सर्वत्र सृष्टौ पालने स ह्यारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानिन्यो देवता । अतो विष्णु सम्बोध्य हवि षो रक्षा प्रार्थ्यते ॥४॥

III a अग्ने व्रतपते व्रत चरिष्यामि तच्छकेय तन्मे राध्यताम् । b इदमहम नृतात्सत्यमुपैमि ॥५॥

का° [२ १ ११] अपरेणाहवनीय प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रत मुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमितिवेति ॥ हे व्रतपते व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पा लक हे अग्ने त्वदनुज्ञया व्रत चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । तत् शकेयम् तत्कर्मा नुष्ठातु शक्तो भूयास । त्वत्प्रसादात् । तन्मे राध्यता मदीय तत्कर्म निर्विघ्न सत् फलपर्यन्त सिध्यतु । शकेराशीर्लिङ्यामुट् । लिङ्याशिष्यङ् [पा° ३ १ ८६] । अतो येय [पा° ७ २ ८०] गुण शकेयम् । अग्निर्वै देवाना व्रतपतिरिति श्रुति [१ १ १ २] ॥ इदमह ॥ अह यजमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्मन उद्धृत्य सत्य देवशरीर उपैमि प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठीयमानकर्मद्रष्टया प्रत्यक्षमिति मन्वान इदमिति विशिनष्टि । अनृत मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा स्वप्नगजादयो बोधमात्रेण शीघ्र निवर्तमाना अनृता उच्यते । सत्य देवजन्म बहुकालस्थायित्वात् यथा जागरणगजादय । श्रुतिरपि [१ १ १ ४] । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्ये भ्यो देवानुपावर्तत इति । यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये । नानृत वदे दिति कर्मण्यनृतनिषेधात् । अनृतवदनादुद्धृत्याहमिद सत्यवदनमुपैमि । अत इद सत्यवदन कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पालनीयम् ॥५॥

a कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति । b कर्मणे वा वेषाय वाम् ॥६॥

एव व्रतमुपेत्य अद्भाणि वृत्वापा प्रणयन कुर्यात् । का° [२ २ २ ३] अद्भिरप प्रणीयानि यजमान वाच यच्छ्याद्धोनुज्ञात उत्तरेणाहवनीय सम्प्रति निदधाति कस्त्वा युनक्तीति ॥ अत्र मन्त्र प्रयुञ्जानोऽध्वर्युस्तदारम्भकर्मण्यात्मन कर्तृत्वमप नीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्व प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्या प्रतिपादयति । प्रणीता नामया धारक हे पात्र त्वा क पुरुषो युनक्ति आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्न । तच्छब्द प्रसिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धा य प्रजापतिरस्ति स एव परमेश्वर हे पात्र त्वा युनक्तीत्युत्तरं । पुनरपि कस्मै प्र योजनाय त्वा युनक्तीति प्रश्न तस्मै प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं त्वा युनक्तीत्युत्तरम् । सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतास्वर्जुन प्रति भगवतोक्तम् । भ° गी° १८ ५६ । ९ २७ इति च । ४ २४ नेतिच ॥ परिस्तीर्य इन्धन पात्रा पयासाद्य शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते । का° [२ ३ १०] कर्मणे वामिति शूर्पा ग्निहोत्रहवण्यादायेति (34) ॥ कर्मणे ॥ हे अग्निहोत्रहवणि हे शूर्प युवां कर्मा र्थमहमाददे इति शेष । वेषाय च । विषॢ व्याप्तौ । घञ् वेषो व्याप्ति । सूचित कर्मसु व्याप्त्यर्थं च वा युवामहमाददे । शकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां हविर्यं य थकरण प्रोक्षणादिकधारणमित्याद्योऽग्निहोत्रहवण्या व्यापारा । व्रीहिनिर्वापधा रणानुलूखले व्रीहिप्रक्षेप पुनरुद्धरण चेत्याद्य शूर्पव्यापारा ॥६॥

a प्रत्युष्ट॰ रक्ष प्रत्युष्टा अरातय ।

b निष्टप्त॰ रक्षो निष्टप्ता अरातय ।

c उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥७॥

का° [२ ३ ११] प्रतपन प्रत्युष्ट निष्टप्तमिति वेति । रक्ष राक्षसजाति । प्र त्युष्ट प्रत्येक दग्ध म् प्र दहे । अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयो प्रतपनेनावस्थिता राक्षसा दग्धा वेति वा अरातयोऽपि प्रत्युष्टा प्रत्येक दग्धा । रा दाने । हविषो दक्षिणाया वो न राति । राति प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा (35) न यज्ञसाधनमित्यर्थ । शूर्पादौ निगूढ रक्षो निष्टप्त नि शेषेण तप्त सतप्तम् । तप सतापे । अरातयश्च निष्टप्ता । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्प ॥ का° गच्छत्युर्वन्तरिक्षमि-

तीति । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमवकाशमन्वेमि अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरिव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः ॥७॥

a. धूर॑सि॒ धूर्व॒ धूर्व॑न्तं॒ धूर्व॒ तं योऽस्मान्धूर्व॑ति॒ तं धू॑र्व॒ यं व॒यं धूर्वा॑मः ।
b. दे॒वाना॑मसि॒ वह्नि॑तम॒ꣳ सस्नि॑तमं॒ पप्रि॑तमं॒ जुष्ट॑तमं दे॒वहू॑तमम् ॥८॥

का॰ [२.३.१२.१३.] अयणस्य पश्चादनस्तिष्ठत्समङ्गि धूरसीति धुरभिमर्शनमिति । अस्यायमर्थः अयणस्य पुरोडाशयाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः शकटं व्रीहियुक्तं तिष्ठति । तच्च समङ्गि सम्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य धुरं बलीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति ॥ अथ मन्त्रार्थः । व्रीहिरूपहविर्धारकशकटसम्बन्धिनो युगस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्धिंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते । अग्निर्वाऽएष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्भवतीति श्रुतेः [१.१.२.१०.] । हे वह्ने त्वं धूरसि हिंसकोऽसि । तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वी हिंसार्थाः धुर्वतेः क्विप् । यतो धूरसि अतो धूर्वन्तं हिंसन्तं पाप्मानं धूर्व विनाशय । किंच यो राक्षसादिर्यागविघ्नेनास्मान्धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि धूर्व विनाशय यं च वयं धूर्वामस्तमपि धूर्व यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनुष्ठातारो धूर्वामो हिंसितुमुद्यतास्तमपि धूर्व विनाशय । शकटस्थिताग्न्यतिक्रमणनिमित्तमपराधमपह्नोतुमग्न्याधारभूता शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृश्यते ॥ का॰ [२.३.१४.] देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषामिति । शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेत् । देवानामसि । हे शकट त्वं देवानां सम्बन्धि भवसि । किम्भूतं वह्नितमं वह प्रापणे वहतीति वह्निः । अतिशयेन वह्निः वह्नितमम् । व्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम् । तथा सस्नितमम् ष्णा शौचे अतिशयेन शुद्धम् आदृगमेत्यादिना [पा॰ ३.२.१७१] किप्रत्ययः । यद्वा ष्णै वेष्टने । दार्व्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । पप्रितमम् प्रा पूरणे व्रीह्यादिभिरतिशयेन पूरितम् । जुष्टतमम् जुषी प्रीतिसेवनयोः । देवानामतिशयेन प्रियम् । देवहूतमम् ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च देवानामतिशयेनाह्वातृ व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति ॥८॥

अह्रुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् । c. विष्णुस्त्वा क्रमताम् । d. उरु वाताय । e. अपहतꣳ रक्षः । f. यच्छन्तां पञ्च ॥९॥

अह्रुतमसि । ह्वृ कौटिल्ये क्तप्रत्ययः । ह्वरेश्छन्दसीति [पा० ७.२.३१] निष्ठायां ह्रु आदेशः । अह्रुतमकुटिलमसि । आरोहणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः । हविर्धानम् डुधाञ् धारणपोषणयोः । हविषो व्रीहिरूपस्य धारकं पोषकं भवसि । अतो दृꣳहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ का० [२.३.१५] विष्णुस्त्वेत्यारोहणमिति । हे शकट विष्णुर्व्यापको यज्ञः त्वा त्वां क्रमतां पादेनाक्रम्यारोहतु नाहं समर्थ इति भावः ॥ का० [२.३.१६] प्रेक्षत उरु वातायेति हविष्यानिति । हे शकट वाताय उरु भवेति शेषः । त्वदन्तर्वर्तिव्रीहिषु वायुसंचाराय विस्तीर्णं भव । शकटस्य व्रीहीणां तृणाद्याच्छादितत्वात्संकोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा संकोच परित्यजेत्यर्थः । वायुरूपप्राणप्रवेशाद्धविः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण । किं च वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्यं भवति । वरुणश्च बन्धकारित्वाच्छ्वासनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं (37.) मन्त्रः । यद्वै किं च वातो (38) नाभिवाति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरु वातायेत्यस्यवारुणमेवैतत्करोतीति तैत्तिरिवचनात् ॥ का० [२.३.१७.१८] अपहतमिति निरस्यत्यन्यद्व्रीहिभ्यो ऽभिमृशेदिति । व्रीहिभ्योऽन्यत्तृणादि यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत्तृणाद्यभावे व्रीहीनभिमृशेदिति (39) सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः । रक्षो यज्ञविघातकमपहतं निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते ॥ का० [२.३.१९.] यच्छन्तामित्यालभत इति । पञ्चसंख्याका अङ्गुलयो व्रीहिरूपं हविर्यच्छन्तां निगृह्णन्तु । अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीहीन्गृह्णीयादित्यर्थ उक्तो भवति ॥९॥

a देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

b अग्नये जुष्टं गृह्णामि ।

c अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥१०॥

का० [२.३.२०-२२.] देवस्य त्वेति गृह्णात्यग्नये चतुरो मुष्टीनेवमग्नीषोमीयं यथादेवतमन्यदिति । हे हविः सवितुः देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहमग्नये जुष्टं प्रियं त्वा गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्यां व्यासक्तदेवाभ्यां च जुष्टं त्वा गृह्णामि । काभ्यामश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां च । अंसमणिबन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः । पञ्चाङ्गुलियुक्तोऽग्रभागो हस्तः । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू । पूषा हि देवानां भागधुक् । अतो ग्रहणसाधनयोः स्वबाह्वोरश्विबाहुभावना कार्या । हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः । सर्वात्मकस्याग्नेर्हविस्त्वादस्य मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवित्रानुज्ञातोऽश्विबाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किं च सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः [१.१.२.१७.] देवानां सत्यरूपत्वात्तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणं फलपर्यवसायित्वात्सत्यं भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामनृतरूपत्वात्तत्कृतमनुष्ठानं निःफलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमित्यभिप्रायः । हविर्गृह्णन्तमध्वर्युं देवताः सेवन्ते मम नाम ग्रहीष्यतीति । अनामग्रहे हविषि गृहीते तासां मिथः कलहो भवेदिदं मदर्थं गृहीतमिति । तत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्नये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥१०॥

a. भूताय त्वा नारातये । b. स्वरभिविख्येषम् ।

c. दृंहन्तां दुर्याः पृथिव्याम् ।

d. उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ।

e. पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने हव्यꣳरक्ष ॥११॥

का० [२.३.२३.] भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनमिति । हे व्रीहिशेष शकटावस्थित भूताय भवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय त्वा संपरिशेषयामीति शेषः । न अरातये अदानाय शेषयामि ॥ का० [२.३.२४.] स्वरिति प्राङीक्षत इति । अहं स्वरभिविख्येषं यज्ञं पश्येयं यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्य इति श्रुतेः [१.१.२.२३.] यज्ञदिवसदेवसूर्याः स्वःशब्देनोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वादपि स्वःशब्देन यज्ञः । ख्या प्रकथने अभिविख्येषमभितो विशेषेण ख्यापयेयं पश्येयमित्यर्थः ।

अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ का° [२ ३ २५] दृंहन्तामित्यवरोहतीति । पृथिव्या वर्तमाना दुर्या गृहा दृंहतां दृढा भवतु । अनेन मन्त्रेण शकटादवरोहेत् । द्वारो द्वाराण्यर्हन्तीति दुर्या गृहा । हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्वर्युर्भारेण गच्छतीति सम्भाव्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते ॥ का° [२ ३ २६] गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति व्याख्यातम् ॥ का° [२ ३ २७] अपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेति । हे हवि पृथिव्या नाभौ मध्ये त्वा सादयामि स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यानम् । अदित्या उपस्थ इति । (10 ?) उपस्थेऽङ्के यथा सुत बालं पुत्रं माता स्थापयति । एवमिदं हविरदित्या उपस्थे भूम्या अङ्के सादयामि । हे अग्ने तव समीपे स्थापितमिदं हव्यं त्वं रक्ष । सुतं पुत्रमिव बाधकेभ्यः (40) पालय ॥११॥

१२ a पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ ।

b सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

c देवीरापो अग्रेगुवो अग्रेपुवोऽग्रऽइममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिꣳ सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥१२॥

का° [२ ३ ३२] कुशौ समावप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैश्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति त्रीन्वेति । वैष्णवे इति प्राप्ते व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३ १ ८५] स्त्रीत्वम् । हे पवित्रे शोधके कुशद्वयरूपे युवां वैष्णवे यज्ञसम्बन्धिनी स्थ भवथः । यज्ञो वै विष्णुरिति स्थ इति श्रुते [१ १ ३ १] ॥ का° [२ ३ ३३] हविर्यज्ञपात्रमपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इतीति । सवितुः प्रेरकस्य प्रसवे प्रेरणे सति हे आपो वो युष्मानुत्पुनामि केन अच्छिद्रेण पवित्रेण छिद्ररहितेन शोधकेन वायुरूपेण । यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुते [१ १ ३ ६] । सूर्यस्य रश्मिभिः शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति सम्बन्धः । वायोः सूर्यरश्मीनां च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम् ॥ का° [२ ३ ३५] सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवी राप इतीति । उत्पूताभिरद्भिः पूरितामग्निहोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन्दक्षिणहस्तेनोर्ध्वं चालयेदिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे देवीः आपः द्योतनात्मिका आपो यूयमग्यास्मिन्दिने इममिदानीं प्रवर्तमानं यज्ञमग्रे नयत पुरतः प्र

वर्तयत निर्विघ्नं समापयत । किम्भूता आपः । अग्रेगुवः अग्रे गच्छन्तीत्यग्रेगुवः पुरतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः । तथा अग्रेपुवः अग्रे पुनन्त्यग्रेपुवः अग्रे यस्मिन्पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपद्धतिनिवारणेन शोधनशीलाः । यद्वाग्रे पिबन्तीत्यग्रेपुवः प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्र्यः । गमेः क्विप्प्रत्यये गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे [पा॰ ६ ४ ४०] पुनातेः पिबतेर्वा क्वौ ऊङ् गमादीनामित्यूकारः [पा॰ का॰ ६.४ ४० वा॰ २] । किं च यज्ञपतिं यजमानमग्रे नयतेत्यनुवर्तते फलभोगाय प्रेरयत कथम्भूतम् सुधातुम् सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुष्णातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं पालयितारम् । एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको रूढ्या । तथा देवयुवम् । यु मिश्रणे । देवान्यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तं । क्विप् । अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः । यद्वा देवान्कामयते इति देवयुस्तं । इदन्युरिदं कामयमान इति यास्कोक्तेः [निरु॰ ६ ३१.] सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् [पा॰३ १ ८] क्यचि चेतीत्वे [पा॰ ७ ४ ३३.] प्राप्ते न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा॰ ७ ४. ३५] ईत्वाभावः । अश्वाघस्यादिति [पा॰ ७. ४ ३७] अश्वाघयोरेवात्वविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति [पा॰ ७ ४ २५] प्राप्तो दीर्घो न भवति । ततः क्याच्छन्दसीति [पा॰ ३ २ १७०] उप्रत्ययः । देवयुशब्दस्यामि पूर्व इति [पा॰ ६ १ १०७] प्राप्तस्य पूर्वरूपस्य वा छन्दसीति [पा॰ ६. १. १०६] विकल्पेन तन्वादीनां वा इयङुवङावित्युवङ् [पा॰ का॰ ६ ४ ७७. वा॰ १] ॥१२॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये । d. प्रोक्षिता स्थ । e. अग्नये वा जुष्टं प्रोक्षामि । f अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । g. दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥१३॥

हे आपः इन्द्रो देवः वृत्रतूर्ये तूर्यतिर्वधकर्मा (41.)। वृत्रवधे निमित्तभूते सति युष्माः युष्मानवृणीत आकारश्छान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान्यूयमपि वृत्रतूर्ये निमित्ते तमिन्द्रमवृणीध्वं वृतवत्यः सहकारित्वेन ॥ का॰ [२.३.३६.] प्रोक्षिता स्थेति तासां प्रोक्षणमिति । हे आपो यूयं प्रोक्षिता भवथ । असंस्कृता अन्यसं-

स्यात्तथा न भवतीति ॥ का° [२ ३ ३७ ३८] हविश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति यथादेवतमन्यदपि हविस्तत्तन्मन्त्रोच्चारेण (12) प्रोक्षणीयम् । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वा प्रोक्षामि ॥ का° [२ ३ ३९] पात्राणि दैव्यायेति । कृष्णाजिनोलूखलादीनि प्रोक्षेत् । हे यज्ञपात्राणि यूयं शुन्धध्वं शुद्धानि भवत । किमर्थम् दैव्याय कर्मणे अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे । तदेव कर्म विशेष्यते । देवयज्यायै देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दर्शादिकायै । किं च । अशुद्धा नीचजातयस्तक्षादयो वो युष्मान् सम्बन्धि यदङ्गं पराजघ्नुः पराहतं कृतवन्तः । छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचित्वं चक्रुः । तद्वो युष्माकमङ्गं शुन्धामि प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि ॥१३॥

V a शर्मासि । b अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः ।

c अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

d अद्रिरसि वानस्पत्यः ।

e ग्रावासि पृथुबुध्नः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥१४॥

का° [२ ४ १] शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति । हे कृष्णाजिन त्वमुलूखलस्य धारणार्थं शर्म सुखहेतुरसि । अजिनस्य चर्मेति मानुषं नाम शर्मेति दैवं नाम ॥ का° [२ ४ २] अवेत्य पात्र्योऽवधूनोत्यवधूतमितीति । रक्षः कृष्णाजिने गूढमवधूतम् । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पतितम् एवमरातयोऽपि पातिताः ॥ का° [२ ४ ३] प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगसीति । हे कृष्णाजिन त्वमदित्या भूमेर्देवतायास्त्वग्रूपमसि ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा त्वां प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु जानातु । पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूत्वागमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्कृत्य अगृह्णंस्तस्माच्चर्मास्तरणमित्यभिप्रायः श्रुतावाम्नातः [१ १ ४ १] ॥ का° [२ ४ ४ ५] तस्यामुलूखलं निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा प्रति त्वेत्युभयोरिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति शेषो योजनीयः । हे उलूखल त्वं यद्यपि वानस्पत्यः दारुमयस्तथापि दृढत्वाददिरसि पाषाणोऽसि । किम्भूतः पृथुबुध्नः स्थूलमूलः । मुसलघातोपद्रवेण चाचल्यराहित्याय मूलस्थूलत्वम् । हे उलूखल

तयाविधस्त्वं ग्रावासि दार्ढ्येन पाषाणसदृशोऽसि ॥ अदित्यास्त्वक् । अधस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमिर्या त्वगस्ति सा त्वां प्रति वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु ॥१४॥

a अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि ।

b बृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः ।

c स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्व ।

d हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि (43) हविष्कृदेहि ॥१५॥

का° [२ ४ ६] हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीतीति । हे हविः त्वमग्नेराहवनीयस्य तनूः शरीरमसि । यतस्त्वत्राज्जितं हविरग्नौ भवति । अतो हविरग्नेस्तनूः । किम्भूतं हविः । वाचो विसर्जनम् अयां प्रणयनकाले नियमिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम् । अतो देववीतये देवानां तर्पणाय त्वा त्वां गृह्णामि आवपामीत्यर्थः ॥ का° [२ ४.११.] बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्त इति । हे मुसल त्वं यद्यपि वानस्पत्यो दारुमयस्तथापि ग्रावासि दार्ढ्येन पाषाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घत्वेन बृहन्महानसि ॥ का° [२.४ १२] स इदमित्यवद्यातीतीति । हे मुसल त्वं देवेभ्योऽग्न्यादिदेवोपकारार्थमिदं हविर्व्रीहिरूपं शमीष्व शमय । भक्षणाविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानम् । सुशमि शमीष्व सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व शमय । शमु उपशमे व्यत्ययेन शपो लुक् (44) । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इतीडागमः (45) [पा° ७ ३ ९५.] । शान्तिर्द्विविधा । वाह्यतुषापनयनादाद्या (46) । सा (47) प्रथमावघातेन स्यात् (48) । अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या (49) । सा (50) फलीकरणेन भवति । तं (51.) द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः । का° [२ ४ १३.] हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयतीति । यजमानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवहन्ति स सम्बोध्याह्वयते (52) । हे हविष्कृत् हविः करोतीति हविष्कृत् एहि अत्रागच्छ । त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥१५॥

a कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वय७ संघात७ - संघातं जेष्म ।

b. वर्षवृद्धमसि । c. प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु ।

d. परापूतꣳ रक्षः परापूता अरातयः ।

e. अपहतꣳ रक्षः । f. वायुर्वो विविनक्तु ।

g. देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥१६॥

का° [२.४.१५.] आदत्त्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया हिंदुपदं सकृदुपलामिति । हे शम्यारूप यज्ञायुधविशेष त्वं कुक्कुटोऽसि असुराणां मधुजिह्वश्चासि देवानाम् । असुरा घा घोति तान्हन्तुमिच्छन्योऽटति सर्वत्र संचरति स कुक्कुटः । यद्वा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवद्ध्वनिविशेषमसुरभीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां भृत्यः । मधुर्मधुरभाषिणी जिह्वा यस्य । तद्रूप हे यज्ञायुध त्वमसुरान्पराभवन्यजमानस्य इषमूर्जं चावद । अन्नं रसं च यया समागच्छति तथा शब्दं कुरु । त्वच्छब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसं च यजमानः प्राप्नोति । तवात्त्वया कृत्वा वयं संघातं संघातं जेष्म असुरैः सह क्रियमाणं तं तं सङ्ग्रामं जेष्म जयेम कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्त्वित्यर्थः । सम्यक् हन्यन्तेऽसुरा यत्रेति संघातो युद्धं । मनो राज्ञ एको वृषभ आसीत्तस्मिन्नसुरघ्नी वाक् स्थिता तस्मिन्शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वैवासुरा म्रियन्ते ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाजकौ मनुं गत्वा तेनैव अनुभेणायाजयतामृषभे हते सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा तौ पुनस्तामपि मनुमयाजयतां ततः सा वागयज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभावाय तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया दृषदुपलहननमिति श्रुत्युक्तोऽभिप्रायः [१.१.४.१४.] ॥ का° [२.४.१६.] वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्त इति । हे शूर्प त्वं वर्षवृद्धमसि वर्षेण वृष्ट्या तद्वृत्तजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम् । वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात् शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम् ॥ का° [२.४.१७] प्रति त्वेति हविर्वपतीति । हे हविः वर्षवृद्धं शूर्पं त्वा त्वां प्रतिवेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु व्रीहिशूर्पयोर्वर्षवृद्धत्वादात्मत्वम् (53.) ॥ का° [२.४.१८.] परापूतमिति निष्पुनातीति । रक्षः परापूतं निराकृतं शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्गतं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम् । अरातयः हविः प्रतिकूला आलस्या-

दिशश्चव पराभूताः निराकृताः ॥ का० [२ ४ १९] अपहतमिति तुषान्निरस्यतीति । रक्षः अपहतं दूरेऽपनीय नाशितम् । भूमौ पतितान्दूरे निःसारयेत् ॥ का० [२ ४ २०] वायुर्व इति विविनक्तीति । हे तण्डुला वायुः सूर्पचालनोत्थो वो युष्मान्विविनक्तु सूक्ष्मकणेभ्यः पृथक्करोतु ॥ का० [२ ४ २१] देवो व इति पात्र्यामोप्याभिनयतऽइति । हे तण्डुला सविता देवो वो युष्मानच्छिद्रेण पाणिना अङ्गुलिविवरहीनेन स्वहस्तेन प्रतिगृभ्णातु स्वीकरोतु हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः [पा० ८ २ ३२ वा० १] । पात्र्यावनेयसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवितृग्रहणं प्रार्थ्यते । किम्भूतः सविता हिरण्यपाणिः हिरण्ययुक्तावङ्गुलीयाद्याभरणयुक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । यद्वा दैत्यैः प्राशित्रहरणे (54) छिन्नौ सवितृपाणी देवैर्हिरण्मयौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बह्वृचश्रुतौ श्रवा ॥१६॥

VI a धृष्टिरसि ।

b अपाग्नेऽअग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादꣳ सेध ।

c आ देवयजं वह ।

d ध्रुवमसि पृथिवीं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥१७॥

का० मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति (55) । [२ ४ २६] धृष्टिरसीत्युपवेषमादायेति च (56) । पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेषस्तमादत्ते । हे उपवेष त्वं धृष्टिरसि प्रगल्भोऽसि । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । तीव्राङ्गारेषु अभितस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम् ॥ का० [२ ४ २६] अपाग्न इत्यङ्गारान्प्राचः करोतीति । तत्र त्रयोऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आममपक्वमत्तीत्यामादलौकिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् शवदाहे क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चिताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथाविधाद्गार्हपत्यात्प्राग्भागे पृथक्कृतान्य तेषां मध्ये यागयोग्यतारहितौ द्वावग्नी आमात्क्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्हपत्य प्रत्युच्यते । हे अग्ने हे गार्हपत्य आमादमग्निमप जहि परित्यज । व्यवहितावेति

[पा° १.४.८२.] क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा क्रव्यादमग्निं निः सेध निःशेषं दूरे गमय परित्यजेत्यर्थः ॥ का° [२.४.२७.] आ देवयजमित्यङ्गारमाहृत्येति । हे गार्हपत्य देवयजं देवानां योग्यं तृतीयमङ्गारमावह समीपमानय । देवा इज्यन्ते यस्मिन्नसौ देवयाट् तं देवयजम् ॥ का° [२.४.२७.] कपालेनावहादयति ध्रुवमसीतीति । देवयजमङ्गारं कपालेनाछादयेत् । हे कपाल त्वं ध्रुवमसि स्थिरं भवसि । अङ्गारोपरि वर्तमानमपीतस्ततो न पतसि पृथिवीं भूमिं दृंह दृढीकुरु । पुरोडाशपाकसमये त्वत्कृतव्यवधानेन भूमिर्दाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः । किं च । त्वामुपदधामि अङ्गारे स्थापयामि । किमर्थं भ्रातृव्यस्य शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा वधाय हिंसार्थम् । व्यन् सपत्ने [पा° ४.१.१४५.] इत्याद्युदात्तत्वात् भ्रातृव्यशब्दः शत्रुवाची । किम्भूतं त्वाम् । ब्रह्मवनि वन पन सम्भक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि । तथा क्षत्रवनि सजातवनीति पदद्वयं योज्यम् । सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयः तैर्वन्यत इति ॥१७॥

a. अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व ।

b धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳह ब्रह्मवनि -- वधाय ।

c. धर्त्रमसि दिवं दृꣳह ब्रह्मवनि -- वधाय ।

d. विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि ।

e. चित स्थोर्ध्वचितः ।

f. भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥१८॥

· का° [२.४.३०.] सव्याङ्गुल्याग्नेयेऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति । हे अग्ने निधीयमानाङ्गाररूप ब्रह्म प्रौढं कर्मास्माभिः क्रियमाणं गृभ्णीष्व गृहाण । नाशकर्तोऽयर्थेनानुगृहाण (57.) यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृहाण अङ्गुलिदानासक्तं मा देहीत्यर्थः ॥ का° [२.४.३१.] धरुणमिति पश्चादिति । पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीय कपाल त्वं धरुणं पुरोडाशस्य धारकमसि

अतोऽन्तरिक्षं दृंह दृढीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वलाज्वालान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा न स्यात्तथा कुरु । यद्यपि तत्कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति । तथाप्यन्तरिक्षदार्ढ्याय कपालदेवता प्रार्थ्यते । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् । का॰ [२. ४ ३२] पुरस्तादर्वाञ्चमितीति । प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल त्वं धर्त्रं धारकमसि । दिवं दृंह । ज्वालाग्रेण दाहाभावो द्युलोकस्य दार्ढ्यम् । अन्यत्पूर्ववत् । का॰ [२ ४ ३३] विश्वाभ्य इति दक्षिणत इति । हे चतुर्थ कपाल विश्वाभ्य आशाभ्यः सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्दार्ढ्याय त्वामुपदधामि । एवं कपालत्रयोपधानेन यजमानो लोकत्रयं जयति चतुर्थेन दिशो जयति । तद्रतः पुरोडाशो लोकत्रयरूपी भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः ॥ का॰ [२ ४.३४.] समं त्रिभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित स्थेतीति । आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्निदध्यात् । चिञ् चयने धातुस्तस्य चित इति बहुवचनम् । हे कपालविशेषा यूयं चितः स्थ प्रथमकपालोपचयकारिणः स्थ भवथ । तथा ऊर्ध्वचितः स्थ ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुपकारिणो भवथ ॥ का॰ [२ ४.३८.] भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूह्तीति । अङ्गारैः कपालानि छादयेत् । हे कपालानि यूयं भृगूणामङ्गिरसां भृगुनामकानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां तपसा तपोरूपेणाग्निनानेन तप्यध्वं तप्तानि भवत । अस्याग्नेस्तदीयतपोरूपत्वं भावयेदित्यर्थः ॥१८॥

VII. a. शर्मासि । b. अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः ।

c. अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

d धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ।

e. दिव स्कम्भनीरसि ।

f. धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥१९॥

का॰ [२.५.२.] कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववदिति । यथावघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि । शर्मासि । अवधूतम् । अदित्याः इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् ॥ का॰ [२ ५.३.] तस्मिन्दृषदं धिषणासीति । तस्मिंश्चर्मणि शिलां स्थापयेत् हे शिले ये

पाषाणात्मत्वेन च पर्वती पर्वतात्मिका तद्रूपा च धिषणासि धियं बुद्धिं कर्म वा सनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा । कृष्णचर्मार्थम् । पर्वतवत्काठिन्यत्वात् । अद्रित्या भूमिरूपया शिलाभिन्नया तादृशी त्वा त्वां प्रति वेत्तु त्वदुपस्थानमनुजानातु ॥ का० [२।५।४] पश्चाद्दृषदमुपोदस्यतीति दिव इतीति । दृषद् पश्चादग्नेर्धत्वा कृत्वा स्थापयेत् । ता प्रत्युच्यते । हे शम्ये दिवः द्युलोकस्य स्कम्भनी (38) स्तम्भनकारिणी भवथ व्यत्ययेन द्विवचनस्थाने बहुवचनम् पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम् । अन्तरिक्षेण ह्येते द्यावापृथिवी विष्टब्धे इति श्रुतेः [१।२।१।१७] ॥ का० [२।५।५] दृषदमुपदधाति धिषणासीतीति । हे उपले उपरितनशिले त्वं धिषणासि धिषणाख्याधारपुत्रिकासि । किम्भूता । पार्वतेयी पर्वत्या अधस्तनदृषदः पुत्री पार्वतेयी मातृरूपया । पर्वतमिव चेयं दुहितेव भवतीति श्रुतेः [१।२।१।१७] । अतः पर्वती मातृभूता त्वां प्रतिवेत्तु पुत्रीं जानातु ॥१९॥

१ धान्यमसि धिनुहि देवान् ।

२ प्राणाय त्वा । ३ उदानाय त्वा । ४ व्यानाय त्वा ।

५ दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ।

६ चक्षुषे त्वा । ७ महीनां पयोऽसि ॥२०॥

का० [२।५।६] धान्यमसीति तण्डुलानोप्यतीति । हे हविस्त्वं धान्यमसि धिनोतीति प्रीणातीति धान्यम् । अतो देवानग्न्यादीन्धिनुहि प्रीणय ॥ का० [२।५।६] पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति । प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्टत इति प्राणो वायुः । उदनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदान ऊर्ध्वगतिर्वायुः । व्यनिति व्याप्य चेष्टत इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः । हे तण्डुल त्वा त्वां प्राणाय प्राणसाधनार्थं पिनष्मीति शेषः एवमुत्तरमन्त्रयोर्योज्यम् । देवानां सजीवं हविर्भवतीत्येभिर्मन्त्रैस्त्रिभिः प्राणादिदानेन सजीवत्वं क्रियत इत्यभिप्रायः ॥ का० [२।५।७] दीर्घामिति दृषत्तण्डुलान्प्रोहतीति । प्रसयनं प्रसितिः । षिञ् बन्धने प्रबन्धः कर्मसंततिः । दीर्घां विस्तृतां प्रसितिमनु कर्मसंततिमनुलक्ष्य आयुषे यजमानस्यायुर्-

निष्ठार्थः हे हविः त्वां धाः कपालेषु दधामि। दधातेर्लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति [पा० ६.४.७५] अडागमाभावः। यजमानस्यायुर्वृद्धेर्मन्त्रा कर्मणीति प्रवर्तनम् इति भावः। यद्वायमर्थः। पूर्वमवदीर्णस्य प्राणादिकमनेन मनोवत्त्वं कृतम् अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः। हे हविः दीर्घां प्रसितिं कपालेनानुव्याप्त्या त्वां धारयामि कपालेषु प्रक्षिपामीत्यर्थः। किमर्थमायुषे वृद्धायुर्वृद्ध्यर्थम्। प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति [निरु० ६.१२] यास्कोक्तेरिह पिष्टाकृत्यात्मिति शब्देन कपालेनमुच्यते। देवो व इत्यादि लक्षणया व्याख्यातः॥ का० [२.५.८] चक्षुषे त्वेत्यालभते इति। हे हविः चक्षुषे यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय त्वां पश्यामीति शेषः। यद्वा चक्षुषे चक्षुरादिसर्वेन्द्रियदानाय त्वामीक्षे। हविषः सवीक्षिते सति चक्षुरादिपटुता भवतीत्यनेन निरूप्यते इति भावः॥ का० [२.५.९] प्रियमाणासु निर्वपत्यन्या महीनामित्याज्यमिति। हे आज्य त्वं महीनां गवां पयोऽसि क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वात् घृतं पयःशब्देनोच्यते। महीति गोनाम [निघ० २.११]॥२०॥

VIII a देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्।

b सं वपामि।

c समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन। सं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तां सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम्॥२१॥

का० [२.५.१०] पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति। हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम्। एतानि पिष्टानि संवपामि पात्र्यां सम्यक् क्षिपामि॥ का० [२.५.११, १२] उपसर्जनीरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इतीति। पिष्टसंवपनीया (59) आप उपसर्जन्यः। ता अग्नीदानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां गृह्णीयात्। आप उपसर्जनीरूपा ओषधीभिः पिष्टरूपाभिः सं पृच्यन्ताम् पृची सम्पर्के सङ्गच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु। तथा ओषधयः पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन सं पृच्यन्ताम्। आपो हि ओषधीनां रसः। तथा रेवतीः रेवत्य आपः जगतीभिः पिष्टाख्याभिः सं पृच्यन्ताम्। रेवत्य आपो जगत्य ओषधय इति श्रुतेः [१.२.१.२]।

मधुमतीर्माधुर्योपेता आपो मधुमतीभिः माधुर्योपेताभिः पिष्टरूपौषधीभिः संपृच्यन्ताम्। अथवौषधीनां [च] परस्परं प्रीतिहेतुत्वात्संपर्को भवत्वित्यर्थः ॥२१॥

a जनयत्यै त्वा संयौमि। b इदमग्नेः।

c इदमग्नीषोमयोः। d इषे त्वा।

e घर्मोऽसि विश्वायुः।

f उरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्।

g अग्निष्टे त्वचं मा हिंसीत्।

h देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके ॥२२॥

का० [२.५.१४] संयौमीति जनयत्यै त्वेतीति। अपां पिष्टानां च मिश्रीकरणं संयवनम्। हे जलपिष्टरूपपदार्थद्वय त्वा संयौमि सम्यग्मिश्रीकरोमि। यु मिश्रणामिश्रणयोः। स्त्रियं जनयत्यै यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थम्। जलपिष्टयोर्यथा मिश्रणं तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वा संयौमि। यद्वा जनयत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वा संयौमि ॥ का० [२.५.१५] सविभज्यासन्नप्रथना लभत (60) इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरितीति। निर्मितस्य पिष्टस्यावदानार्थं पिण्डद्वयं कृत्वा पुनर्मेलयित्वा इदमग्नेरग्निसम्बन्धि भवत्विति प्रथमं पिण्डं स्पृशेत्। इदमग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत् ॥ का० [२.५.१७] इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयतीति। हे आज्य इषे इष्यमाणायान्नाय त्वामधिश्रयामीति शेषः। आज्यप्रविलापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम् ॥ का० [२.५.१९] घर्मोऽसीति पुरोडाशमिति। हे पुरोडाश त्वं घर्मोऽसि। घृ क्षरणदीप्त्योः। घर्मशब्देन दीप्यमानः प्रवर्ग्य उच्यते। श्रप्यमाणतया (61) दीप्यमानत्वात्प्रवर्ग्योऽसि। तथा विश्वायुः विश्वं कृत्स्नमायुर्यस्मात्स विश्वायुः। यस्मादश्नन् सर्वमायुराप्नोतीति भावः ॥ का० [२.५.२०] उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमिति। सर्वकपालेषु संयोजयितुं प्रसारयेत्। हे पुरोडाश त्वं स्वभावत उरुप्रथा उरु विस्तीर्णं यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः। अत इदानीमपि उरु प्रथस्व प्रख्यातो भव। किं च ते यज्ञप

तित्तत्र यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्वादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु ॥ का° [५ १ २१] अग्निष्ट इत्यादिरभिमृशतीति । हे पुरोडाश अग्निः श्रपणाय प्रवृत्तः ते तव त्वचं त्वक्सदृशमुपरितनभागं मा हिंसीत् मा विनाशयतु । अतिदाहेन मषीभावो विनाशः स मास्त्वित्यर्थः (62) । अत्रघातेपर्णोऽयः श्रपणाज्जायमानश्च हविष उपद्रवो जलस्पर्शेन शाम्यतीति भावः ॥ का° [२ ५ २३] देवस्त्वेति श्रपणमिति । हे पुरोडाश सविता देवः वर्षिष्ठे अत्यन्तवृद्धे नाके द्युलोकवर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ त्वा त्वामधि अधिश्रित्य श्रपयतु पक्वं करोतु । मनुष्यस्य श्रपणे कर्तृत्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्वेत्युच्यते । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहेति तित्तिरिवचनान्नाको नाम स्वर्गस्थोऽग्निः (63) ॥२२॥

a मा भेर्मा संविक्थाः ।

b अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात् ।

c. त्रिताय त्वा । d. द्विताय त्वा । e एकताय त्वा ॥२३॥

का° [२ ५ २४] मा भेरित्यालभत इति । हे पुरोडाश त्वं मा भेः । भयं मा कार्षीः । मा सं विक्थाः चलनं मा कार्षीः । निर्भो भव । ओविजी भयचलनयोरित्यनयोः प्रयोगौ ॥ का° [२ ५ २५] अतमेरुरिति शृतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वेति । यज्ञो यागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुर्भूयात् । तमु ग्लानौ । ताम्यतीति तमेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः । न तमेरुः अतमेरुः । भस्माछादनेन ग्लानिरहितो भवतु । यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात् यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं मास्त्वित्यर्थः ॥ का° [२.५ २६] पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंस्यन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति । हे पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनोदक त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीति शेषः । तथा द्विताय त्वा निनयामि तथा एकताय त्वा निनयामि । पूर्व कुतश्चिद्धेतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगृहुस्तदाग्निना वीर्यमप्सु मुक्तं तत आप्त्या उत्पन्नास्त्रितद्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजललक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसंधातव्या [१.२.३.१] ॥२३॥

IV a देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्।

b आददेऽध्वरकृतं देवेभ्यः।

c इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजाः वायुरसि तिग्मतेजाः द्विषतो वधः॥२४॥

का॰ [२।६।१३] देवस्य त्वेति स्फ्यमादत्ते। देवस्य त्वेति व्याख्यातम्। देवेभ्यो देवोपकारार्थम् अध्वरकृतम् अध्वरं करोतीति वेदिखननादिद्वारेणाध्वरकृत् तं स्फ्यमहमाददे गृह्णामि॥ का॰ [२।६।१३] सतृणं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरितीति। हे स्फ्य त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि। तेन बाहुना वृत्रघातसमानवीर्योपेतत्वात् स्फ्यस्य बाहुत्वमुपचारः। किंभूतः स्फ्य सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भर्जनं पाकः मारणमिति यावत्। सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्मात् स सहस्रभृष्टिः। शततेजाः शतं तेजांसि यस्य स बहुधा दीप्यमानः। किं च वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः। किं तु वायुसदृशोऽप्यसि। अत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुरपि प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति। एवं स्फ्योऽपि स्तम्बछेदनरूपं कर्म कुर्वंस्तीव्रतेजा उच्यते। तथा द्विषतो वधः। हन्तीति वधः कर्मद्वेषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः॥२४॥

a पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम्।

b व्रजं गच्छ गोष्ठानम्। c वर्षतु ते द्यौः।

d बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक्॥२५॥

का॰ [२।६।१४।१५] पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरतीति। हे पृथिवि हे देवयजनि देवा इज्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देवयजनि ते तव ओषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हिंसिषम् मा विनाशयामि (61)॥ का॰ [२।६।१७] व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्तेऽहरति। स्फ्यप्रहारोत्थिता मृत् पुरीषमुच्यते। हे पुरीष त्वं व्रजं गच्छ। व्रजन्ति गच्छन्ति स्वातु गावो यत्र स देशो व्रजस्त

किम्भूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तम् गोष्ठं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः ॥ का° [२ ६ १८] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षतऽइति । हे वेदि ते तुभ्यं त्वदर्थं द्यौर्द्युलोकाभिमानी देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । वृष सेचने वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का° [२ ६ १९] वधानेत्युत्करे करोतीति । स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे त्यजेत् । हे देव सवितः योऽस्मान्द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां वधान । परमा अतिमा पृथिवी । छान्दस स्याडागमः । उत्करे निक्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमिरतिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्ति । तथा च श्रुतिः [१.२ ४.१६] अन्धे तमसि वधानीति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति । कैर्बन्धनं कर्तव्यं तदाह शतेन पाशैः शतसंख्याकाभिर्बन्धनरज्जुभिः । किं च अस्मादन्धतामिस्रान्नरकात्तं मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥२५॥

a अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासम् ।

b c. d व्रजं - मौक् ।

e अररो दिवं मा पप्तः । f. द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् ।

g h i. व्रजं - मौक् ॥२६॥

का° [२ ६ २१.] अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरतीति (65) । पृथिव्यै देवयजनात्पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाद्यागदेशस्थानात् अररुमररुनामानमसुरमप वध्यासम् । अपनीय यथा हतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत्प्रहरेत् व्रजम् वर्षतु वधानेति मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का° [२.६.२२] अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो दिवमितीति । हे अररो असुर दिवं द्युलोकं यागफलरूपं त्वं मा पप्तः मा गमः । स्वर्गे त्वया न गन्तव्यम् पत्लृ गतौ पतः पुमिति [पा° ७ ४ १९.] लुङि पुमागमे रूपम् ॥ का° [२ ६ २३] द्रप्सस्तऽइति तृतीयमिति । हे वेदिदेवते ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रप्स उपजीव्यो रसः स द्यां द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गच्छतु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः । व्रजं गच्छेत्यादिमन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥२६॥

a गायत्रेण त्वा छन्दसा परि गृह्णामि ।

b त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परि गृह्णामि ।

c जागतेन त्वा छन्दसा परि गृह्णामि ।

d सुक्ष्मा चासि शिवा चासि ।

e स्योना चासि सुषदा चासि ।

f ऊर्जस्वती चासि पयस्वती च ॥२७॥

का० [२.६.२५.] पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति । यस्मात्प्रदेशादरत्निर्निष्काशितस्तत्र वेदेरियत्तां निश्चेतुं दक्षिणादिदिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयकरणं पूर्वः परिग्रहः । विष्णुर्देवता मन्त्रत्रयस्य । ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य (66) छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्निति श्रुतेः [१.२.५.६.] । हे विष्णो त्वा त्वां गायत्रेण छन्दसा गायत्र्यादिछन्दस्त्रयरूपतया भावितेन स्फ्येन दिक्त्रये परि गृह्णामि । एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तरमन्त्रयोः । ततः छन्दोदेवता दिक्त्रयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयिष्यन्ति । पूर्वस्यामाहवनीयः पालकोऽस्तीति भावः । प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्पर्धां चक्रुस्तदा देवान्पराजयं प्राप्तान्मत्वा भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा वामनरूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः । ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते तावान्भवदीयोऽस्त्वित्यूचुस्ततो देवा यदेतदस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य (67) गायत्रेणेत्यादिमन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः । यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्वेदिरिति तद्भूमेर्नामेति [१.२.५.१-७] श्रुतिकथामनुसंधाय वेदिग्रहणं विधेयम् ॥ का० [२.६.३१.] उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनोर्जस्वतीति । वेदिखननात्पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः पश्चात्क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः । तत्रापि पूर्ववद्दिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयं कार्यम् । हे वेदे त्वं सुक्ष्मासि शिवा शान्ता (68) चासि । क्ष्मा भूमिः शोभना क्ष्मा सुक्ष्मा खननेनाश्मादिदोषनिवर्तनं भूमेः शोभनत्वम् । उग्रस्यासुरस्य निःसारणेन शान्तत्वम् । गुणद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थौ चकारौ एकोऽयं मन्त्रः ॥ स्योना सुखरूपासि । स्योनमिति

सुखनाम [निघ° ३ ६]। सुषदा सुष्ठु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा। सम्यगुपवेशनयोग्या चासि। चकारो पूर्ववत्। द्वितीयोऽयं मन्त्रः॥ ऊर्जस्वती पयस्वती चासि। ऊर्ज्शब्दोऽन्नवाची। पयशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची। तदुभयवती। चो पूर्ववत्। तृतीयो मन्त्रः॥११॥

a पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम्।
यामैरयँश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासोऽअनुदिश्य यजन्ते॥
b. प्रोक्षणीरासादय। c. द्विषतो बधोऽसि॥१८॥

का° [१ ६ ३२] पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टीति। अत्रेयमाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता। कदाचिद्देवानामसुरैः सह सङ्ग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमेरुत्कृष्टं देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्दैत्यपराजयं करिष्याम इति समन्त्र्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत्कृष्णवर्णमिदानीमपि (69) दृश्यतेऽइत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते [१.२.५ १८.]॥ पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या। विरप्शीति महन्नाम [निघ° ३.३.] विविधं रपति (70) वेदत्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्शी। यज्ञो (71.) वेदिर्वा (72) प्राप्तो विष्णुः सम्बोध्यते। हे विरप्शिन् विष्णो परमेश्वर त्वं शृणु अनुगृहाणेति शेषः। क्रूरशब्दोऽत्र सङ्ग्रामवाची। सङ्ग्रामो वै क्रूरमिति श्रुतेः [१.२ ५ ११.]। विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विसृप्। तस्येति क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थे षष्ठी। विसृपो नानायोधयुतात्क्रूरात् युद्धात् पुरार्वाग्वाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रीं सारभूतां यां पृथिवीमुदाय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ ऐरयन् प्राक्षिपन् स्थापयामासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तामेव चन्द्रस्थां पवित्रामनुदिश्य दर्शनेन संयाप्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यतऽइति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति। स्वधाशब्दो यद्यप्यन्नवाची तथाप्यत्रान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते। या चन्द्रमसि. ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतेः [१ २.५ ११] ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः। अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोष्टतृणविषम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्यात्॥

ब्राह्मणीरासादयेति अग्नीधं प्रति प्रैषः । प्रोक्षणस्य आभिरिति प्रोक्षण्य आपस्ता आसादय वेद्यां स्थापय ॥ का° [२ ६ ४२] द्विषतो वध इति स्फ्यमुद्यच्छ प्रददातीति । हे स्फ्य त्वं द्विषतः शत्रोर्वधोऽसि हिंसकोऽसि ॥२८॥

λ a प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः ।

b निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः ।

c अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि ।

d e = a b

f अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि ॥२९॥

का° [२ ६ ४४] स्रुवं प्रताप्य पूर्ववदिति । यथा शूर्पाग्निहोत्रहवण्यौ प्रत्युष्टमिति प्रतापनं कृतं तथा स्रुवस्यापि कार्यमित्यर्थः । मन्त्रौ व्याख्यातौ ॥ का° [२ ६ ४५] वेदाग्रैः संमार्ष्ट्यनिशित इतीति । हे स्रुव त्वमनिशितोऽसि यो तनूकरणे । नितरां शितस्तीक्ष्णीकृतो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः । अस्माद्विपरि तीक्ष्णः उपद्रवकारी न भवसीत्यर्थः । यतः सपत्नक्षित् क्षिणु हिंसायाम् सपत्नानस्मच्छत्रून् क्षिणोति हिनस्तीति सपत्नक्षित् । अत एव त्वा सम्मार्ज्मि सम्यक् शोधयामि । मृजू (73) शुद्धौ । किंभूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुत्वादन्नवन्तम् । यद्वा वाजो यज्ञस्तद्वन्तम् यज्ञो हि देवानामन्नमिति श्रुतेः [५ १ १ २] । वाजं यज्ञाख्यमन्नमर्हतीति वाजिनम् । अर्हार्थे इन्प्रत्ययः । किमर्थं सम्मार्ज्मि । वाजेध्यायै ञिइन्धी दीप्तौ । इन्धनमिध्या दीप्तिः । वाजस्येध्या वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम् । शोधितेन स्रुवेणाज्ये गृहीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते । तद्दीप्त्या तत्फलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ का° [२ ६ ४७ ४८] प्रताप्य प्रताप्य प्रयच्छत्यनिशितेति स्रुच इति । अनिशितेति मन्त्रेण स्रुचस्तिस्रो जुहूपभृद्ध्रुवाः सम्मृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रताप्य प्रताप्य वेद्यां स्थापनार्थमग्नीधे प्रयच्छतीति सूत्रार्थः । प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम् । अनिशितेत्यपि व्याख्यातम् । स्रुवस्य पुंस्त्वादादौ स्रुवसंमार्जनम् । स्रुचां स्त्रीत्वात् । याश्च वै स्रुच्या स्रुच इत्यादिश्रुतेः [१ ३ १ १] । जुह्वादीनां स्रु

चां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषणयोरनिशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥२९॥

a अदित्यै रास्नासि । b विष्णोर्वेष्योऽसि । c ऊर्जे त्वा ।

d. अदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामि ।

अग्नेर्जिह्वासि सुहूर्देवेभ्यो धाम्नेधाम्ने मे भव यजुषेयजुषे ॥३०॥

का° [२.७.१] पत्नीं संनह्यति प्रत्यग्दक्षिणात उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहृत्यधोवासोऽदित्यै रास्नासीतीति । हे योक्त्र अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्व रास्नासि रशना भवसि ॥ का° [२.७.२ ३] दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्य इति न ग्रन्थिं करोतीति । हे दक्षिण पाश त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेष्योऽसि व्यापकोऽसि । विषॢ व्याप्तौ ॥ का° [२ ७ ४] ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वास्येति । हे आज्य त्वामुद्वासयामीति शेषः । किमर्थम् । ऊर्जे उत्तमरसलाभाय । विलापितं घृतं सुस्वादु भवति ॥ का° [२ ७.४] पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेतीति । दभ्नोतिर्हिंसार्थः । हे आज्य अदब्धेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा त्वामवपश्यामि । अवाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि । किं च हे आज्य त्वमग्नेर्जिह्वासि । यदाज्यमग्नौ हूयते तदा जिह्वेव ज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा । किम्भूतं देवेभ्योऽर्थाय सुहूः सुष्ठु हूयते इति सुहूः पुंस्त्वं छान्दसम् । यद्वा जिह्वाविशेषणं सुष्ठु हूयन्ते देवा आहूयन्तेऽनया सा सुहूर्जिह्वा । ज्वाला दृष्ट्वा आयन्तीत्यर्थः । अतो मे मम धाम्नेधाम्ने भव तथा यजुषेयजुषे च भव । धाम स्थानम् । फलेन युज्यत इति यजुःशब्दो यागवाची । धाम्नेधाम्ने तत्तद्यागफलोपभोगस्थानसिद्ध्यर्थं भव । यजुषेयजुषे तत्तद्यागसिद्ध्यै योग्यं भवेत्यर्थः ॥३०॥

a सवितुस्त्वा प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

b सवितुर्वः प्रसवऽ - रश्मिभिः ।

c. तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि ।

d धाम नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥३१॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

का॰ [१.३.१] सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति । सवितुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां वर्तमान अहं त्वामुत्पुनामि शोधयामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का॰ [२.७.८] प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति । सवितुर्वः । वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्यातम् ॥ का॰ [१.८.१] आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति । हे आज्य त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्त्वम् । शुक्रमसि दीप्तिमदसि । निर्मलत्वाद्दीप्तिमत्त्वम् । अमृतमसि विनाशरहितमसि । बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत्पर्युषितत्वादिदोषाभावादविनाशित्वम् ॥ का॰ [१.८.११.१२] जुह्वामाज्यग्रहण चतुर्गृहीतं धाम नामेति सकृन्मन्त्र इति । हे आज्य त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरत्रेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम । आज्यं दृष्ट्वा सर्वोऽप्यत्तुं नमति । तथा देवानां प्रियमिष्टम् अनभिहतम् । गतसारत्वदोषेणातिरस्कृतं चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्युरिदं न तथा । देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वामस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥३१॥

श्रीमन्महीधरकृते मन्त्रदीपे मनोहरे ।
[illegible]ऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥१॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ श्रीयाज्ञवल्क्याय नमः ॥

I ॥ १.१ b c d -- कर्मणे ॥१॥ आप्यायध्व -- °पशून्स्तः ॥२॥ ध्रुवा -- यजमानस्य १ e २ a ॥३॥ ॥

II ॥ २ b c -- धाम्ना ॥१॥ दृंहस्व -- ह्वार्षीत् ३ a ॥२॥ ३ b. c ॥३॥ ४ [नमिन] ॥४॥७॥

III ॥ ५ ॥१॥ ६ ॥२॥ ७ ॥३॥ ८ a ॥४॥ ८ b [असि सवितस्तं वह्नितपं प°] ॥५॥ ९ c. d e. f १० a ॥६॥ १० b. c. ११ a b ॥७॥ ११ c. d e [देवस्य] ॥८॥११॥

IV ॥ १२ a b ॥१॥ १२ c [पुनं नैयत सुशर्मं पुनर्यंति यज्ञपतिं] - देवयुवम् ॥२॥ १३ c d e f ॥३॥ १३ g [- पशोऽमुष्य पराशयाने तदिदं -] ॥४॥११॥

V. ॥ १४ a b c ॥१॥ १४ d e ॥२॥ १५ a ॥३॥ १५ b [बृहन्ग्रावासि]. c [- हव्य७ श°] - - °घ हविष्कृदेहि ॥४॥ १६ a [- ग्रावद वय७ संघाते-संघाते जेष्म] ॥५॥ १६ b. c. d [प्रतिपूता ग्ररातयः] ॥६॥ १६ c. f g [- सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरहिं° -] ॥७॥२६॥

VI. ॥ १७ a b c ॥१॥ १७ d ॥२॥ १८ a b c ॥३॥ १८ d [°धामि द्विपतो वधाय] ॥ f ॥४॥३०॥

VII. ॥ १९ a. b c ॥१॥ १९ d. e [°म्भन्यासि]. f ॥२॥ २० a °वान्धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् ॥ धिनुहि मां यज्ञन्यम् ॥३॥ २० b-g ॥४॥ वेदोऽसि वेद येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवः ॥ तेन मह्यं वेदो भव ॥५॥३५॥

VIII. ॥ २१ [- जगतीभिः सं मधुम° -] ॥१॥ २२ a-f ॥२॥ २२ g °सीदन्तरित७ रक्षोऽन्तरिता ग्ररातयो. h ॥३॥ २३ ॥४॥३९॥

IX. ॥ २४ ॥१॥ पृथिव्यै वर्मासि २४ a ॥२॥ २५ b. c. d ॥३॥ २६ [°रुं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनाद्°] ॥४॥ २७ ॥५॥ २८ a [°स्त्वां धीरा°] c ॥६॥४५॥

X ॥ २९ [°मार्ग्मि] ॥१॥ ३० a °ह्यासीन्द्राण्यै संनहनं b. c. d - श्यामि ॥२॥ ग्रग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवेभ्यो धाम्नेधाम्ने भव यजुषेयजुषे ॥३॥ ३१ - जनम् ॥४॥ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे ॥ ग्रात्मन्वान्सोम घृतवान्हि भूत्वाग्निं गच्छ स्वर्यजमानाय विन्द ॥५॥५०॥

दशानुवाकेषु पञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥

I a कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
b वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि ।
c बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥१॥

का॰ [२ ७ ११] इध्मं प्रोक्षति विस्रस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य ग्रन्थिं कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इध्मं विस्रंस्य प्रोक्षेत् । वेदिं च प्रोक्षेत् । बर्हिरादाय ग्रन्थिं पूर्वग्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत्क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ कृष्णोऽसि ॥ हे इध्म त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृगरूपो यज्ञोऽसि । इध्मगूलकस्य (?) यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचारः । किम्भूतः ॥ आखरेष्ठः ॥ आ समन्तात्खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्ठः । यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खरः आहवनीयस्तत्रा समन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः । अन्तोदात्तः कृष्णशब्दो वर्णवाची अयं तु कृष्णशब्द आद्युदात्तत्वान्मृगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा वने परिपतन्मध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ । तदेतदभिप्रेत्य कृष्ण आखरेष्ठ इति ह्ययमुच्यते । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारेत्यादिश्रुतेः [१ १ ४ १] । खे च भाषायामिति खे परपदे [पा॰ ६ ३.२०] भाषायां सप्तम्या अनुग्विधौढेदेऽलुक् । पूर्वपदादिति [पा॰ ८ ३.१०६] षत्वम् । अग्नयेऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि शुद्धार्थं जलेनेति शेषः । वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति । त्वं वेदिरसि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः । विद्लृ लाभे । देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्वेदिः । अतो बर्हिर्जुष्टां बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि । पृथ्वीरूपाया वेदेः प्रस्तरस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम् । हे दर्भ त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वादेदिर्वृंहणसमर्थमसि । अतः स्रुग्भ्यो जुष्टं स्रुचां धारणात्प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥१॥

a अदित्यै व्युन्दनमसि । b विष्णोः स्तुपोऽसि ।
c ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्यः ।
d भुवपतये स्वाहा । e भुवनपतये स्वाहा ।
f भूतानां पतये स्वाहा ॥२॥

का° [२ ७ २०] शेषं मूलेषूपसिंचत्यदित्यै व्युन्दनमितीति ॥ हे प्रोक्षणशेषोदक त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि ॥ का° [२ ७ २१] बर्हिर्विस्रस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरितीति । हे प्रस्तर दर्भमुष्टिरूप त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । ष्टै स्त्यै शब्दसंघातयोः । औणादिको डुपप्रत्ययः । दर्भसंघातरूपत्वात्केशसंघातरूपा शिखेव भवसि ॥ का° [२ ७ २२] वेदिं स्तृणा त्यूर्णम्रदसमितीति । हे वेदे त्वां स्तृणामि बर्हिषा छादयामि । किम्भूतां त्वाम् । ऊर्णम्रदसमूर्णामिव मृदुतरामतिशयेन मृदुर्म्रदीयसी ईयलोपश्छान्दसः (2) । यथा प्रभोरुपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाछाद्यते काठिन्याभावाय तथा दर्भैराछादिता वेदिर्मृदुः स्यात् । पुनः किंभूतां त्वां देवेभ्यः स्वासस्थां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूतां । सुखेन आसिनासनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था ताम् । का° (2a) स्कन्नमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति ॥ एतन्मन्त्रत्रयस्याग्नेोत्कर्षः । भुवपत्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः । स्वाहाशब्दो निपातो देवान्प्रतिदानवाची स्वाहाकारं च वषट्कारं च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः । हविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो बर्हिर्यद्धविः स्कन्नं तद्भुवपत्यादिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः । पुराग्नेर्भ्रातरो वषट्कारभयाद्भूमिं प्राविशंस्तद्दुःखेनाग्निरपि पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमान एवमवदद्यद्येतैर्मद्भ्रातृभिर्मा परिधत्तेषां च यज्ञभागः कल्प्यतामिति । ततस्तेऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो ज्ञातास्तेषां च स्कन्नं हविर्भागः कृत इति कथा (3) [१ ३ ३.१३-१६] ॥ २ ॥

a. गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः ।

b इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो वि° - - °डितः ।

c मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः ॥ ३ ॥

का° [२.८.१.] परिधीन्परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान्गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आदौ पश्चात् । हे परिधे विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनी

यस्य पश्चात्सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः । गुल्लोकस्थं सोमं रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्धर्वोऽवसदिति श्रुत्यन्तरकथा । किमर्थं स्थापयतु । विश्वस्यारिष्ट्यै । रिष हिंसायां रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै । आहवनीयस्थानरूपस्य (1) विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिध्यभावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति । किं च त्वं यजमानस्य परिधिरसि । न केवलमग्नेः परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि । किं च अग्निरिडः ईडितश्चासि । आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निरूपस्त्वमसि । ईड्यते स्तूयते इतीड स्तुतियोग्यः । अत एव ईडितः स्तुतो होत्रादिभिः । ईड स्तुतौ ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि । हे द्वितीय परिधे त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । रक्षणसामर्थ्यादिन्द्रबाहुत्वोपचारः (5) । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति ॥ मित्रावरुणौ ॥ हे तृतीय परिधे मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् । अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता ॥३॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्त[b] समिधीमहि ।

अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥४॥

का॰ [२ ८ २] प्रथमं परिधिं[b] समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधातीति । इयमृगग्निदेवत्या गायत्रीछन्दस्का । हे कवे क्रान्तदर्शिन् हे अग्नेऽध्वरे यागे निमित्ते त्वां वयं समिधीमहि अनेनेध्मकाष्ठेन दीपयामः । अतीतानागतदूरवर्तिपदार्थानां यस्य युगपज्ज्ञानं स कविः । किम्भूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण् गतौ । इतिर्गतिः व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धये होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होमकर्मणि यस्य तं । तथा द्युमन्तं । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमान् तं स्वत एव द्युतियुतम् । तथा बृहन्तं महान्तम् ॥४॥

a शुमिद्धंसि । b सूर्यस्य पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्यै ।

c. स॒वि॒तुर्बा॒हू स्थः । d. ऊर्ण॑म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वास॒स्थं दे॒वेभ्यः॑ ।

e. आ त्वा॒ वस॑वो रु॒द्रा आ॑दि॒त्याः स॑दन्तु ॥५॥

का॰ [२.८.३.] अनुपस्पृश्य द्वितीयं समिदसीतीति ॥ हे इध्मकाष्ठ त्वं समिदसि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का॰ [२.८.४.] सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाणा इति ॥ हे आहवनीय सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याश्चिदभिशस्त्यै सर्वस्या अभिशस्तेर्हिंसायाः सकाशात्त्वा त्वां पातु रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । या काचिद्धिंसा प्रसक्ता तां सर्वां परिहरत्वित्यर्थः । इतरादिक्षये परिधित्रयं रक्षकं पूर्वस्यां तदभावात्सूर्यः । तथा च श्रुतिः [१.३.४.८.] । गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति । का॰ [२.८.५] (6.) बर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरितीति । तृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग्निदध्यात् । हे तृणे युवामुभे सवितुर्देवस्य बाहू स्थः । प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य बाहू इव भवथः ॥ का॰ [२.८.१०] तयोः प्रस्तरꣳ स्तृणात्यूर्णम्रदसमितीति । ऊर्णामिव मृदुं देवेभ्यो देवानां स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि ॥ का॰ [२.८.११.] अभिविदधात्या त्वा वसव इतीति ॥ प्रस्तरं प्रति पाणी निदधाति । वसवो रुद्रा आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसारयन्तु ॥५॥

a. घृ॒ताच्य॑सि जु॒हूर्नाम्ना॒ सेदं॑ प्रि॒येण॒ धाम्ना॑ प्रि॒यꣳ सद॒ आसी॑द ।

b. घृ॒ताच्य॑स्युप॒भृन्नाम्ना॒ - सीद ।

c. घृ॒ताच्य॑सि ध्रु॒वा नाम्ना॒ - सीद ।

d. प्रि॒येण॒ धाम्ना॑ प्रि॒यꣳ सद॒ आसी॑द ।

e. ध्रु॒वा अ॑सदन्नृ॒तस्य॒ योनौ॒ ता वि॑ष्णो पाहि । पा॒हि य॒ज्ञं । पा॒हि य॒ज्ञप॑तिम् ।

f. पा॒हि मां य॑ज्ञ॒न्य॑म् ॥६॥

का॰ [२.८.१२.१३.] सव्यामून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीत्येवमितरे

उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमिति । हे जुहु त्वं घृताची असि । घृतमचति प्राप्नोतीति घृताची घृतपूर्णा भवसि नाम्ना च जुहूः । हूयतेऽनयेति जुहूः । ह्वियते र्द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च जुहोतेर्दीर्घश्चेति [पा° का° ३ २ १७८ प° २ ३] द्वित्वं दीर्घश्च । सा त्वं प्रियेण धाम्ना देवप्रियभैनात्मेन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तरलक्षणमासीद अधितिष्ठ । एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यमिति श्रुतेः [१ ३ २ १७] प्रियधामशब्देनाज्यम् । उपभृत् सादयति । उप समीपे स्थित्वा बिभर्ति आज्यं धारयतीत्युपभृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुव स्थैर्ये । यथा होमार्थं जुह्वपभृतो चलनं तद्वदस्याश्चलनाभावेन स्थिरत्वान्नाम्ना ध्रुवा । अन्यद्व्याख्यातम् ॥ का° [२ ८ ११] प्रियेण धाम्नेति इत्ये्ऽपि वेग्या वृत्येति (7) । हे स्रुवि प्रियेण धाम्नाऽऽज्येन सह प्रियं सद आसीदेत्येकैकं स्रुवि सम्बोध्य वचनम् । का° [२ ८ १२] ध्रुवा अ सदन्निति सर्वाण्यालभतऽइति अनस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि (8) स्रुचोऽपि असदन्नासिदन् । हे विष्णो व्यापक यज्ञ एव ता तानि स्रुचोऽपि पाहि रक्ष यज्ञं च पाहि यज्ञपतिं च पाहि । का° [२ ८ २०] पाहि मामित्यात्मानमिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनी तं यज्ञन्यमध्वर्युं मां पाहि ॥६॥

II. a. अग्ने॑ वाजजिद्वाजं॑ त्वा सरिष्यन्तं॑ वाजजितं॒ सम्मा॑र्ज्मि ।
b नमो॑ दे॒वेभ्यः॑ । c स्व॒धा पि॒तृभ्यः॑ । d सु॒यमे॑ मे भूयास्तम् ॥७॥

का° [३ १ १३] इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्राममिति (9) । वाजमन्नं जयतीति वाजजित् । तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् हे अग्ने त्वामहं सम्मार्ज्मि शोधयामि । किम्भूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य गमिष्यन्तमन्नसम्पादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य अपेक्षितमन्नप्रतिबन्धनिवारयमित्यर्थः ॥ का° [३ १ १५] अपरमात्त्रजनीपादाञ्जलिं करोति नमो देवेभ्य इतीति । ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्करोति । का° [३ १ १५] स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानमिति । प्राङ्मुखेनादौ देवनत्यर्थमञ्जलिः कृतः इदानीं पितृनत्यर्थं दक्षिणामुख उत्तानमञ्जलिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः

स्वधाऽस्तु । स्वधाशब्दो निपातः पितॄनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्तते । अतो यद्देयं तद्दास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्यन्ते । का° [३.१.१६] सुयमे म इति जुहूपभृतावादधीतेति । हे जुहूपभृतौ मे मदर्थं सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धार्यतामित्यर्थः ॥७॥

अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यꣳ सम्भ्रियासम् ।

e अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिषम् ।

f वसुमतीमग्ने ते छायामुपस्थेषं विष्णो स्थानमसि ।

g इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदूर्ध्वोऽध्वर आस्थात् ॥८॥

तथा सति अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्यं युवयोः स्थितं घृतमस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सम्भ्रियासं सम्यक्पोषणं करोमि धारणं वा । आशीर्लिङि उत्तमे रूपम् । का° [३.१.१६] दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णविति (10) । हे विष्णो व्यापक यज्ञपुरुष अङ्घ्रिणा पादेन त्वा त्वामहं मा अवक्रमिषमवक्रमणं मा कार्षं पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः । का° [३.१.१६] वसुमतीमित्युपस्थायेति । हे अग्ने ते तव छायां छायावत्समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिमहमुपस्थेषमुपतिष्ठेय सेवेय । उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थः । ग एव सेवाप्रकारः कथ्यते । हे वसुमति त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । आहवनीयसमीपवर्तित्वादस्या भूमेर्यज्ञस्थानत्वम् । यद्वायमर्थः । हे अग्ने ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं छायामाश्रयमुपस्थेयं सेवेय । छायाशब्द आश्रयवाचकः । पुण्यत्वादहायायां वसामीतिप्रयोगात् । यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि ॥ का° [३.२.१] इत इन्द्र इति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत्स्थानमुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादित शब्देन परामृश्यते । देवयजनव्यतिरिक्तभूमिरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रेण ॥ इत इन्द्र ॥ इन्द्र इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उपसृत्य (11) सन्निति शेषः । वीर्यमकृणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुजयरूपमकरोत् अत एवाधरो यज्ञ

ऊर्ध्वमास्यात् । उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्ये कृते शत्रुकृतविघ्नाभावादध्वरस्यौन्नत्यम् ॥ ८ ॥

अग्ने॑ वे॒र्होत्रं॑ वे॒र्दू॒त्यम् । अव॑तां॒ त्वां द्यावा॑पृथि॒वी । अव॒ त्वं द्यावा॑पृथि॒वी स्वि॑ष्ट॒कृद्दे॒वेभ्य॒ इन्द्र॒ आज्ये॑न ह॒विषा॑ भूत्स्वाहा॑ ।

b. सं ज्योति॑षा॒ ज्योतिः॑ ॥ ९ ॥

तस्मात् हे अग्ने त्वं होत्रं वेः । होतुः कर्म विद्धि । लङि अडभावे रूपम् । दूत्यं दूतकर्म च वेः विद्धि । होतृत्वं दूतत्वं चाग्नेः कर्म । तथा च श्रुतिः [१.४.५.४.] उभयं वा एतदग्निर्देवानाᳩ होता च दूतश्चेति । ईदृशं त्वां द्यावापृथिवी अवतां पालयताम् । हे अग्ने त्वमपि द्यावापृथिवी लोकद्वयदेवते अव पालय इत्यन्योन्यपालने सति इन्द्रः आज्येन हविषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत् भूत् । सुष्ठु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु । अडभावश्छान्दसः । यद्यदस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोत्वित्यर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु । इन्द्रं देवमुद्दिश्य इदमाज्यं दत्तमित्यर्थः । स्वाहेतिनिपातो देवोद्देशेन दाने वर्तते ॥

का॰ [३.२.२.] जुह्वा ध्रुवाᳩ समनक्ति सं ज्योतिषेति । गच्छतामित्यध्याहारः । ज्योतिषा ध्रुवास्थिताज्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वासिच्यमानरूपं ज्योतिः संगच्छताम् ॥ ९ ॥

III. a. मयी॒दमिन्द्र॑ इन्द्रि॒यं द॑धात्व॒स्मान्रायो॑ म॒घवा॑नः सचन्ताम् । अ॒स्माक॑ᳩ स॒न्त्वा॒शिषः॑ स॒त्या नः॑ सन्त्वा॒शिषः॑ ।

b. उप॑हूता पृथि॒वी मा॒तोप॒ मां पृ॑थि॒वी मा॒ता ह्व॑यताम् । अ॒ग्निराग्नी॑ध्रा॒त्स्वाहा॑ ॥ १० ॥

का॰ [३.४.२१.] प्राशासने मयीदमिति यजमानो जपतीति ॥ प्रधानयागानन्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुञ्जाने सति यजमानो जपति । इन्द्रः परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदं अस्मदपेक्षितं इन्द्रियं वीर्यं मयि यजमाने स्थापयतु । किं च रायो धनानि देवमानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः

धनवन्तश्चास्मान्यजमानान्सचन्तां (12.) सेवन्ताम् । सच सेवने । किं च अस्माकं यजमानानामाशिषोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम् । किं च नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्याः अवितथाः सन्तु । मघमिति धननाम [निघ° २.१०.] तद्विद्यते येषां ते मघवानः । अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः [पा° ५.२.१०१ n.] का° [३.४.१८. १९-२०.] एकैकमादृरति द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीधे षडवत्तं । प्राश्नात्युपहूता पृथिवीतीति ॥ यदा होता द्यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमंशं (13) षडवत्तं षडवत्तं (14) कृत्वाग्नीधे ददाति स चोपहूतेति मन्त्रेण तत्प्राश्नातीति सूत्रार्थः ॥ उपहूता येयं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहूता अभ्यनुज्ञाता सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मामुपह्वयतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायाज्ञां ददातु । अहं चाग्नीध्रात् । अग्नीध इदं कर्माग्नीध्रं तस्माद्धेतोरग्निः सन् तं भागं प्राश्नामीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जाठरेऽग्नौ ॥१०॥

a. उप॑हूतो॒ द्यौष्पि॒तोप॒ मां द्यौष्पि॒ता ह्व॑यताम॒ग्निराग्नी॑ध्रा॒त्स्वाहा॑ ।
b. दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॑ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् ।
c. प्रति॑गृह्णामि । d अ॒ग्नेष्ट्वा॒स्येन॒ प्राश्ना॑मि ॥११॥

द्वितीयं प्राश्नाति । एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपह्वयतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रभृति ओं प्रतिष्ठेत्यन्तं [ख° १३.] ब्रह्मत्वम् । तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिर्ऋषिः ॥ का° [२ २.१६.] देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति ॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशित्रं गृह्णाति । मन्त्रो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का° [२.२.१८.] अग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्निति । हे प्राशित्र अग्नेः आस्येन वह्निदेवताया मुखेन त्वा त्वां प्राश्नामि भक्षयामि ॥११॥

ए॒तं ते॑ देव सवितर्य॒ज्ञं प्रा॒हुर्बृह॒स्पत॑ये ब्र॒ह्मणे॑ ॥
तेन॑ य॒ज्ञम॑व॒ तेन॑ य॒ज्ञप॑तिं॒ तेन॒ माम॑व ॥१२॥

का° [२.२.२१.] एतं तऽइति समिदामन्त्रितः प्रसौतीति । समिधमाधातुमनुज्ञा-

प्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात् । एतं त इत्यादिः ओम्प्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः । हे देव दानादिगुणयुक्त हे सवितः प्रसवितः । एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिमं मदं ते तुभ्यं त्वदर्थं प्राडुर्यजमानाः कथयन्ति । अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किं च त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राडुः । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति । किं च । तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना मामब्रह्माणमव पालय ॥१२॥

मनो॑ जू॒तिर्जु॑षता॒माज्य॑स्य॒ बृह॒स्पति॑र्य॒ज्ञमि॒मं त॑नोतु ।
अरि॑ष्टं य॒ज्ञꣳसमि॒मं द॑धातु॒ विश्वे॑ दे॒वास॑ इ॒ह मा॑दयन्ता॒मो३म्प्रति॑ष्ठ ॥१३॥

किं च । मनो आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि षष्ठी । मनः घृतं सेवताम् । हे सवितस्त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये स्थापयेत्यर्थः । किम्भूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गतिकर्मणो जूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः । दीर्घं छान्दसम् । अतीतानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः । जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किं च बृहस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु । ब्रह्मयात् । तत इम यज्ञमरिष्टं हिंसारहितं कृत्वा संदधातु । इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विछिन्न इत्येवमुच्यते । किं च विश्वे देवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि मादयन्ताम् । मद तृप्तौ चुरादिः । तृप्यन्ताम् । एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु । ओमित्यङ्गीकारार्थः । तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु । समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः ॥१३॥

a. ए॒षा ते॑ऽअग्ने स॒मित्तया॒ वर्ध॑स्व॒ चा च॑ प्यायस्व ॥ व॒र्धि॒षी॒महि॑ च व॒यमा च॑ प्यासिषीमहि ॥

b. अग्ने॑ वाजजिद्वाजं॑ त्वा ससृ॒वाꣳसं॑ वाज॒जित॒ꣳसम्मा॑र्ज्मि ॥१४॥

का॰ [३.५ २.] एषा त इति होतानुमन्त्रयत इति । अग्न्यधं समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्षम् (15) । इयमनुष्टुबग्निदेवत्या । हे अग्ने एषा ते तव समित् समि-

न्धनहेतु काष्ठविशेषः । तया समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गच्छ । आ प्यायस्व च । अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथा च सति त्वत्प्रसादाद्वय वर्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम प्यासिषीमहि च । अस्मदीयपुत्रपश्वादीन्सर्वतो वृद्धान्करवाम ॥ का° [३.५.४] सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्राम७ सकृत्सकृत्समृवाक्रमितीति । पूर्वमग्ने वाजजिदिति [ख° ७] मन्त्रेण यथेध्मसन्नहनैरग्रिं सम्मार्गं कृतस्तथात्रापि सम्मार्ष्टि । तत्र परिक्रम्य त्रिस्त्रि कृत । अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सूत्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान्विशेषः । हे अग्ने त्वां सम्मार्ज्मि । किम्भूतं त्वां वाज सत्तृवासमन्नमुद्दिश्य गतवन्तमन्न सम्पादितवन्तमित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥१४॥

IV a अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ॥

b अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि ॥

c. इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ॥

d. इन्द्राग्नी तमपनु° -- °पोहामि ॥१५॥

का° [३.५.१७ १८] जुह्रूपभृती व्यूहत्यग्नीषोमयोरितीति । तत्र जुहू प्राची प्रेरयति यजमानः । व्यूहन परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम् । अग्नीषोमयोर्द्वितीयपुरोडाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविरोधेन जयं स्वीकारान्रूपमुत्कृष्टं जयमनुसृत्याहमुज्जेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि । वाजस्यान्नस्य पुरोडाशादेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्रोहामि मां यजमानं जुहूरूपधारिणं प्रोत्सारयामि । यद्यप्यूहतिधातुर्वितर्कार्थस्तथाप्युपसर्गवशादुत्सारार्थः ॥ उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । यः शत्रुरसुरादिरस्मान्द्वेष्टि अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेष करोति (16) । यं च वयं द्विष्म । यमान्तस्यादिरूपमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः । तमुभयविध शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनुदतां निराकुरुताम् । किं च । अहमप्येनं द्विविधं शत्रुमुपभृद्रूपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापोहामि निराकरोमि । उत्तरौ मन्त्रौ द्व्यर्थदेवताविषयौ समानार्थौ ॥१५॥

a वसुभ्यस्त्वा । b रुद्रेभ्यस्त्वा । c आदित्येभ्यस्त्वा ।

d सञ्जानाथां द्यावापृथिवी । मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम् ।

e व्यन्तु वयोऽक्तꣳ रिहाणा ।

f मरुतां पृषतीर्गच्छ वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह । चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ॥१६॥

का० [३ ५ २४] जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधे वसुभ्यः वसुदेवताप्रीत्यर्थं त्वा त्वामनज्मीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रौ व्याख्येयौ । परिधित्रयाञ्जनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्ते इति भावः ॥ का० [३ ६ ३] सञ्जानाथामिति प्रस्तरादानमिति । हे द्यावापृथिवी द्युलोकभूलोकदेव्यौ युवां सञ्जानाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम् । किं च हे प्रस्तर मित्रावरुणौ प्राणापानवायू वृष्ट्या जलवर्षणेन त्वा त्वामवतां रक्षताम् । वायुर्वै वर्षस्येष्टे [१ ८ ३ १२] इत्युक्तत्वाद्वर्षाधीशो वायुः स चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूपं यजमानं वृष्ट्यावतु । यजमानो वै प्रस्तर इति श्रुतेः [१ ८ १ ४४] ॥ का० [३ ६ ४-७] अनक्त्येनं व्यन्तु वय इत्यग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्यामिति । इतरस्यां ध्रुवायाम् ॥ वयः पक्षिणः व्यन्तु । वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु । पक्षिरूपापन्नानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि गच्छन्तु । प्रस्तरमादायेति शेषः । किम्भूता वयः । अक्तं रिहाणाः । अक्तं घृतलिप्तं प्रस्तरं लिहानाः आस्वादयन्तः । लत्वयोरैक्यम् ॥ का० [३ ६ ८] मरुतामिति नीचैस्त्वा तृणमादायानुप्रहरतीति । एकं तृणं प्रस्तरात्पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैस्त्वाऽग्नौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती चक्षुष्पा इति चतुर्थः पादः आग्नेयः । हे प्रस्तर त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ मरुन्नामकानां देवानां सम्बन्धिनीः पृषतीर्वाहनरूपा अश्वाश्चित्रवर्णा गच्छ प्राप्नुहि । वायुवाहनसंबन्धेन गच्छेत्यर्थः । अन्तरिक्षं गच्छेत्यर्थः । वशा पृश्निर्भूत्वा । वशा स्वाधीना पृश्निरल्पतनुर्गौर्भूत्वा दिवं गच्छ । कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छेत्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्त्यनन्तरं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय । यद्वा । इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्याम्मूलि

चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरिति श्रुतेर्वशापृश्निशब्देन भूमिरुच्यते [१.८.३.१५.]। वशा पृश्निर्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ पृथिवीसम्बन्धिभागानादाय द्युलोकं तर्पयेत्यर्थः। हे प्रस्तर त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रस्थान्मरुतः सर्वादृत्वान्संतर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च संतर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः॥ का° [३.६ १५] चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभत इति। हे अग्ने त्वं यतश्चक्षुष्पा असि। चक्षु पातीति चक्षुष्पाः। ज्वलयान्धकारं निवर्त्य चक्षुःपालकोऽसि। अतो मे मम चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरेत्यर्थः॥१६॥

a. यं प॑रि॒धिं प॒र्यध॑त्था॒ अग्ने॑ देव प॒णिभि॑र्गु॒ह्यमा॑नः।

तं त॑ ए॒तमनु॒ जोषं॑ भराम्ये॒ष नेत्त्वद॑पचे॒तया॑तै॥

b. अ॒ग्नेः प्रि॒यं पाथोऽपी॑तम्॥१७॥

का° [३.६.१७] परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति॥ एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपः। प्रथमोऽष्टकः। यं परिधिम्। त्रिष्टुब्विराड्रूपा आग्नेयी (17.) यजुरन्ता। अग्नेः प्रियमिति यजुः। देवलदृष्टा॥ हे अग्ने देव आहवनीय। पणिभिरसुरैः गुह्यमानः। गुहू संवरणे संव्रियमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्थाः। असुरोपद्रवनिवारणाय परिहितवानसि स्थापितवानसि। ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वह्नौ प्रक्षिपामि। अनुर्भिन्नक्रमः। हृञ्तेर्हस्य भः। एष परिधिः त्वत् त्वत्तः सकाशात् न। इत् एवार्थे नैव अपचेतयातै। मा अपचेतयतु। त्वत्तोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थः। त्वय्येव तिष्ठतु। चिती संज्ञाने णिजन्ताल्लेट्। तस्यात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तात्तम् (18)। टित आत्मनेपदानामिति [पा° ३.४.७९.] तस्यैकारः। वैतोऽन्यत्रेति [पा° ३.४.९६.] लेटेकारस्य पाक्षिक ऐ। लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा° ३.४.९४.]। गुणादेशौ (19.)। अपपूर्वः अपचेतयातै। अपचेतयतु। एष परिधिस्त्वत्तोऽपगतचित्तो मास्त्वित्यर्थः। का° [३.६.१७] इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमितीति। दक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत्प्रक्षिपेत्। हे परिधी अग्नेः प्रियं पाथः युवामपीतमपिगच्छतम्।

पाव इत्यन्ननाम (१७a) आहवनीयस्याभिप्रेतमन्नमपिगच्छतम् । यथोरन्नं भव-
द्यां प्राप्यतामित्यर्थः ॥१७॥

a संस्रवभागा स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवाः ।
इमां वाचमभि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥
b. स्वाहा वाट् ॥१८॥

का॰ [३ ६ १८.] संस्रवभागा इति संस्रवान्जुहोतीति । वैश्वदेवी त्रिष्टुब्यजु-
रन्ता । स्वाहा वाडिति यजुः । सोमशुष्म ऋषिः । हे विश्वे देवा यूयं संस्रवभा-
गाः स्थ । विलीनमाज्यं संस्रवः । स एवभागो येषां ते संस्रवभागाः । तथाविधा भ-
वथ । तथा इषा संस्रवलक्षणेनान्नेन बृहन्तो महान्तः स्थ । किं च ये प्रस्तरेष्ठाः
प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः । ये च परिधेयाः परिधिभवाः सन्ति ।
ते विश्वे देवा इमां मदीयां वाचमभि गृणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः । अयं यजमानः
सम्यग् यजतीत्येवं सर्वेषां देवानां मध्ये कथयन्तो यूयमस्मिन्बर्हिषि यज्ञेऽआस-
नोपविश्य मादयध्वं तृप्यध्वं मोदध्वं वा । स्वाहेति वाडिति च शब्दो हविर्दाना-
र्थौ । सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । यद्यपि स्वाहाकारेण वा व-
षट्कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारो दानार्थः । तथापि देवानां परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षवष-
ट्कारत्याग वाडितिशब्दः प्रयुक्तः ॥१८॥

a घृताची स्थो धुर्यौ पातꣳ सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम् ।
b. यज्ञ नमश्च तऽउप च यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व स्विष्टे मे संतिष्ठस्व ॥१९॥

का॰ [३ ६ १९.] घृताची इति धुरि निदधातीति । जुहूपभृतौ शकटधुरि नि-
दध्यात् । हे जुहूपभृतौ युवां घृताची स्थः । घृतमंचतः प्राप्नुतः इति घृताच्यौ ।
पूर्वसवर्णदीर्घः । तथाविधे युवां धुर्यावनड्वाहौ पातं रक्षतं धुरं वहन्तौ धुर्यौ ।
किं च युवां सुम्ने सुखरूपे स्थः भवथः तस्मात्सुम्ने सुखे मा मां धत्तं स्थापयतम् ॥
का॰ [३ ६ २१] यज्ञ नमश्च तऽइति वेदिमालभत इति । अस्य मन्त्रस्य पूर्वं यज-
मान् गृहिदान्यान् धानार्थानिति पञ्च ऋषयः । यज्ञो देवता । हे यज्ञ ते

तुभ्य नम अस्तु अत अस्मभ्यो वृद्धिश्च तेऽस्तु । चकाराबन्योन्यसमुच्चयार्थौ । नम उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यून जात तत्पूर्ण जायते । तथा च श्रुति । स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदून करोत्युप चेति तेन तदन्यून भवतीति । कि च । यज्ञस्य शिवे सतिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्तं यज्ञ कुर्वित्यर्थ । यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिव तेन तदुभय शमयतीति श्रुते । मे मम स्विष्टे सति ष्ठस्व । साधु इष्ट स्विष्ट । शोभने यागे तिष्ठसि प्राप्ति कुर्वित्यर्थ ॥१९॥

V a अग्नेऽदब्धायोऽशीतम पाहि मा दिद्योः । पाहि प्रसित्यै । पाहि दुरिष्ट्यै । पाहि दुरद्मन्याऽअविष न पितु कृणु । सुषदा योनौ स्वाहा वाट् ।

b अग्नये सवेशपतये स्वाहा ।

c सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥२०॥

का० [३ ७ १७] सुक्स्रुव प्रगृह्यात्याग्नेऽदब्धायविति । दभ्नोति हिंसाकर्मा [निघ० २ १९] । आयुरिति मनुष्यनाम [निघ० २ ३] । अदब्धोऽनुपहिंसित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य सोऽदब्धायु । अश भोजने । अश्नाति भुङ्क्ते इत्यशी । यद्वा अशू व्याप्तौ अश्नुते व्याप्नोतीत्यशी । अतिशयेनाशी अशितम । दीर्घश्छान्दस । हे अदब्धायो अहिंसितयजमान हे अशितम भोक्तृतम यद्वा व्यापकतम । हे अग्ने गार्हपत्य मा मा दिद्यो वज्रात्पाहि । शत्रुप्रयुक्तादस्मदायुधात्माम्पाहि । दिद्युरिति वज्रनाम (19b) । प्रसित्यै प्रसितिर्बन्धनहेतुभूताज्जालात्मा पाहि । प्रसिति ■ सयनात्तन्तुर्वा जाल वेति यास्क [निरु० ६ १२] । दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टि अशास्त्रीयो याग । तस्मान्मां पाहि । दुरद्मनी । अदनमद्मनी । दुष्टा अद्मनी दुरद्मनी दुर्भोजन ततो माम्पाहि । चतुर्थ्य पञ्चम्यर्थे । भीत्रार्थानामिति [पा० १ ४ २५] पञ्चमी । कि च नोऽस्माक पितुमन्नमविष कृणु क्ष्विर्विषरहित कुरु । योनिरिति गृहनाम [निघ० ३ ४] । सुष्ठु सद्यते स्थीयते यस्या सा सुषदा । तस्या सुषदा विभक्तेराकार । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेष । यद्वा गृहे स्थिताना नोऽस्माक पितुमविष कुरु । स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याते ॥ का० [३ ७.१८]

दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति चेति । स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्रशयनं संवेशः । तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम् । जीवतः पुरुषस्य प्रशस्ता यशः तस्य यशसो भगिनी वायुरूपा सरस्वती तस्यै हविर्दत्तम् ॥२०॥

a वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः ।
b. देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित । मनसस्पत इमं देव यज्ञꣳ
स्वाहा वाते धाः ॥२१॥

का० [३.८.१.] पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति ॥ हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ त्वं वेदोऽसि । ऋगाद्यात्मकोऽसि । यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव द्योतनात्मक वेद हे वेद येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मह्यम्मम वेदो भूयाः ज्ञापको भव ॥ का० [३.८.४] समिष्टयजूंषि जुहोति देवा गातुविद इतीति । इयं विराट्छन्दस्का वातदेवत्या मनसस्पतिदृष्टा ऋक् । यस्याः पूर्वार्धेन देवान्विसृजति (20) । गै शब्दे । गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञः तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । हे गातुविदः यज्ञवेत्तारो देवाः गातुं वित्त्वा विदित्वा । विद ज्ञाने । अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा । गातुमित यज्ञं प्रत्यागच्छत । यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गच्छत । एवं देवान्विसृज्य यज्ञं प्रत्याह । हे मनसस्पते । मनोऽभिमानिचन्द्रः । यद्वा देवान्प्रति मनसः प्रवर्तकः परमेश्वरः । तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्पते परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वदर्थं ददामि । त्वं च तं यज्ञं वाते वायुरूपे देवे धाः स्थापय । वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते । तदुक्तं श्रुत्या । वायुर्वा यज्ञस्तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥२१॥

सम्बर्हिरङ्क्ताꣳ हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः ।
समिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहा ॥२२॥

का० [३.८.५.] बर्हिः सम्बर्हिरितीति । बर्हिर्जुहोति । इयमृक् त्रिष्टुप् विरा-

द्रूपा बर्हिर्देवत्या । इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तेन घृतेन बर्हिः दर्भं समङ्क्ताम् । सम्यगञ्जनोपेतं करोतु स चेन्द्रः केवलो न । किं तु आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्क्ताम् । समित्यस्योपसर्गस्यावृत्त्या अङ्क्तामित्यस्य क्रियापदस्याप्यावृत्तिर्बोद्धव्या । वस्वादिसहितेनेन्द्रेण समक्तं तद्बर्हिर्यद्दिव्यं नभो आदित्यलक्षणं ज्योतिः तद्गच्छतु आदित्यं प्राप्नोतु । स्वाहा इदं बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् । नभ इत्यादित्यनामसु [निघ॰ १.४.] पठितं दिवि भवं दिव्यम् ॥२२॥

a. कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति । पोषाय ॥

b. रक्षसाम्भागोऽसि ॥२३॥

का॰ [३.८.६.] वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्वेति । व्याख्यातो [अध्या॰ १.६.] मन्त्रः प्रजापतिर्देवतः तत्र यज्ञयोगे (21.) नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके । पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोके यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्यः । यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यन्तरवचनात् । का॰ [३.८.७.] पुरोडाशकपालेन फणानयास्यत्यधः कृष्णाजिनं रक्षसामितीति । हे फणासमूह त्वं रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचजातित्वान्निकृष्टफणारूपो भागो युक्तः ॥२३॥

VI. सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सं शिवेन ।

त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥२४॥

त्वष्टृदेवत्या त्रिष्टुप् । इतः परं याजमानम् । का॰ [३.८.८-१०.] पूर्णपात्रं निनयति परीत्य संततं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति मुखं विमृष्ट इति ॥ समित्युपसर्गो (22.) ऽगन्महीत्यनेन सम्बद्धः (23.) प्रत्येकम् । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि संगता भवामः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महि । तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः यद्वा तनूभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगन्महि । शिवेन शा-

a अग्ने॑ व्रतपते व्रतम॑चारिषं तद॑शकं तन्मे॑ऽराधि ।

b इदम॒हं य एवास्मि॒ सो॒ऽस्मि ॥२८॥

का° [३ ८ २१] व्रतं विसृजते येनोपेयादिति । व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयो-र्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विसृजेत् । हे अग्ने हे व्रतपते कर्मपालक अहं व्रतमचारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि त-दशकं शक्तिवान् । त्वत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभूवम् । अथ च तन्मे मदीयं कर्म अ-राधि साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे अग्ने इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥२८॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥

VII a अग्नये॑ कव्यवाह॑नाय॒ स्वाहा॑ ।

b सोमा॑य पितृमते॒ स्वाहा॑ ।

c अप॑हता॒ असु॑रा॒ रक्षा॑ꣳसि वेदि॒षद॑ः ॥२९॥

का° [४ १ ७] सकृत्तण्डुलमपूर्णां अपसिंचाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च ॥ कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्बन्धि कव्यं हविः । त-द्वोढुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः । तस्मै अग्नये स्वाहा हविर्दत्तं । पितृ-मान्पितृसंयुतः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तं । स्वाहाकारेण व-षट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नदानश्रुतेर्देवाविमौ मन्त्रौ । का° [४ १ ८] दक्षिणेनोल्लिख-त्यपहता इतीति । वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपहता वेदिसका-शादपगता । तथा रक्षांसि वेद्या अपहतानि । असुरत्वं रक्षस्त्वं चेति जातिविशे-षौ देवविरोधिनौ ॥२९॥

ये रू॒पाणि॑ प्रतिमु॒ञ्चमा॑ना॒ असु॑रा॒ सन्त॑ः स्व॒धया॒ चर॑न्ति ।

प॒रापुरो॑ नि॒पुरो॒ ये भर॑न्त्य॒ग्निष्टाँल्लो॒कात्प्रणु॑दात्य॒स्मात् ॥३०॥

का° [४ १ ९] उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति । इयं त्रिष्टुप् कव्यवाह-

नाग्निदेवत्या । स्वधया पैतृकान्नेन निमित्तेन पितृणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति हेतो रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराक्रान्ता पुरः परापुरः स्थूलदेहान् । निकृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान्ये धारयन्ति । स्वमसुरत्व प्रच्छादयितु ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि बिभ्रति । अग्निस्त्वमुरद्रूप । अस्माल्लोकात्पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान्प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्रकर्षेणापसारयत्वित्यर्थः ॥३०॥

a अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ।

b अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥३१॥

का० [४ १ १३ १४] अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्तऽआ तमनादावृत्यानीमदन्तेति जपतीति । आ तमनात् श्वासनिरोधेन ग्लानिपर्यन्तमुदङ्मुख आस्तऽइति सूत्रार्थ । हे पितरो यूयमत्रास्मिन्बर्हिषि मादयध्व हृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्व स्व भागमनतिक्रम्य आवृषायध्व समन्ताद्वृषवदाचरत । यथा वृषः स्वाभीष्ट घासं प्राप्य तृप्तिपर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत्स्वीकुरुत । आङ्पूर्वाद्वृषशब्दात्कर्तुं क्यङ् सलोपश्चेति [पा० ३ १ ११] क्यङ् ततो लोट । पितर अमीमदन्त । यान्पितृन्प्रति मादयध्वमित्युक्त ते पितरोऽमीमदन्त हृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्व भागमनतिक्रम्य वृषवत्स्वीचक्रु । लुङि रूपम् । यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाहेति श्रुतिः [२ ४ २ २२] । भाग स्व अनतिक्रम्येत्यर्थ ॥३१॥

a नमो वः पितरो रसाय । b नमो वः पितरः शोषाय ।

c नमो वः पितरो जीवाय । d नमो वः पितरः स्वधायै ।

e नमो वः पितरो घोराय ।

f नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वः ।

g गृहान्नः पितरो दत्त सतो वः पितरो देष्म ।

h एतद्वः पितरो वास आधत्त ॥३२॥

का° [४ १ १५] नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति । षड्कृत्वो नमस्करोति । षड्वा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादिशब्देन वसन्तादिषड्ऋतव उच्यन्ते । ते च पितॄणां स्वरूपभूता अतस्तेभ्यो नमस्करोति । हे पितरो वो युष्माकं रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मध्वादयो रसा वृक्षेषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः । युष्मद्रूपाय वसन्ताय नम इत्यर्थः । एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ शोषाय ॥ शुष्यन्त्योषधयो यत्रेति शोषो ग्रीष्मः ॥ जीवाय ॥ जीवनहेतुभूताय जलाय वर्षर्तवे ॥ स्वधायै ॥ शरदे । स्वधा वै शरत्स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतेः । शरदि हि प्रायशोऽन्नानि भवन्ति ॥ घोराय ॥ विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचुरत्वेन दुःसहत्वात् घोरः ॥ मन्यवे ॥ मन्युः क्रोधः तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु ह्योषधीर्हन्तीति । हे पितरः एवंविधऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरो वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरो नोऽस्मभ्यं गृहान्दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहाः । हे पितरो वो युष्मभ्यं सतः विद्यमानात् देष्म ददाम । सतो धनाद्युष्मभ्यमस्माभिर्दातव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद्द्रव्यक्षयो मास्त्वित्यर्थः । का° [४ ७ १६ १८] एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वयस्युत्तरे पञ्चाशल्लोमानि वेति । हे पितरः वो युष्मभ्यमेतद्वासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥३२॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
यथेह पुरुषोऽसत् ॥३३॥

का° [४ १ २२] आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति ॥ हे पितरो यथा इहास्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत् येन प्रकारेणेह पुरुषः देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमाधत्त स्थापयत । किम्भूतं कुमारं पुष्करस्रजं पुष्कराणां पद्मानां स्रक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ । अश्विनौ । अश्विनीकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ । यत्तुल्यं कुमारं पुष्करस्रजं तम् । अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥३३॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् ।
स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥३४॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

का° [४।१।१९.] ऊर्जमित्यपो निषिञ्चतीति । अब्दैवत्या विराट् । हे आपः यूयं स्वधा स्थ पित्र्यहविःस्वरूपा भवथ अतो मे पितॄंस्तर्पयत । कथम्भूता आपः । परिस्रुतं वहन्तीः । पुष्पेभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः । तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् । तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते । घृतपयसी प्रसिद्धे । तच्च त्रिविधमपि कीदृशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च । नास्ति मृतं यस्मात्तत् । पुनः कीदृशं कीलालम् कील बन्धने । कीलनं कीलो बन्धः । तमलति वारयतीति कीलालम् । अलञ् वारणपर्याप्त्योरिति धातुः [धा° १५.८.] सर्वबन्धनिवर्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितृतर्पकत्वमुपपन्नम् ॥३४॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
इध्मप्रोक्षादिपित्र्यान्तो द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥२॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I ॥ १ ॥१॥ २ a b. c ॥२॥ २ d [भूपत°] e. f. ३ a - °रिंचे ॥३॥ ३ a ध-ङ्गेनानस्य - °रिल ईलित° ३ b. c ॥४॥ ४ ॥५॥ ५ a. b. c ॥६॥ ५ d. e ॥७॥ ६ a. b. c. d [नाम - प्रिये सदसि सीद -] ॥८॥ ६ e. f ॥९॥

II. ॥ ७ ॥१॥ ८ d [°भ्याहार्य देवेभ्यः सम्भि°] e ॥२॥ ८ f. g ॥३॥ ९ अग्ने - त्वा - स्वं द्यावापृथिवी ॥४॥ ९ स्विष्टकृत् ज्योतिः ॥५॥ अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् । अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥६॥ १० b ॥७॥ ११ a ॥८॥ १० a १४ b ॥९॥ १८॥

III. ॥ देवं सवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणम् ॥ तदुक्ह मनसि प्रब्र-

वीमि ॥१॥ मनो गायत्री गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ॥
अनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥२॥ बृहस्पतिर्देवानां ब्र-
ह्माहं मनुष्याणाम् ॥ भूर्भुवः स्वर्निरस्तः पाप्मेदमहं बृहस्पतेः सदसि सी-
दामि ॥३॥ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ प्रतिगृह्णामि पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्य-
दित्या उपस्थे ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्याम् ॥४॥ अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि बृहस्पतेर्मुखेन ॥ या अप्स्वन्तर्दे-
वतास्ता इदं शमयन्तु ॥५॥ स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ ॥ घसिना मे
मा संपृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः सीद ॥६॥ इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामि ॥
प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्पयस्वान् ॥७॥ प्राणापानौ मे पाहि समानव्या-
नौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाहि ॥ ऊर्गस्यूर्जं मयि धेह्यक्षितिरसि मा मे
क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिंल्लोक इह च ॥८॥ १४ a ॥१॥ १२ ॥१०॥ १३ [मनो
ज्योतिर्जु° - मोम् -] ॥११॥२१॥

IV ॥ १५ ॥१॥ १६ a. b. c. d ॥२॥ १६ e [° यथो दृशे दि°]. f [° पतीं
ग°] - आवह ॥३॥ चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहि । १७ a - स्वर्मानः ॥४॥
१७ a तं तंऽ - यीति । b. ॥५॥ १८ [°रथिरश्च दे°]. १९ a ॥६॥३५॥

V ॥ २० a ॥१॥ २० b. c । उलूखले मुसले यच्च शूर्पऽआशिश्रेष दृषदि य-
त्कपाले ॥२॥ उत्पूषो (उत्पुषो ?) विप्रुषः संजुहोमि सत्याः सन्तु यजमा-
नस्य कामाः स्वाहा । आप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देव-
यद्भ्यः । सूर्याया ऊधोऽअदित्या उपस्थेऽउरुधारा पृथिवी यज्ञेऽअस्मिन् ॥३॥
२१ b [- गातुमित्वा गा°] ॥४॥ २२ ॥५॥ २३ ॥६॥ येषोऽस्युपयेषो
दिवतो ग्रीवा उप वेविहि । येनाऽश्नो सुभग धारयेह ॥७॥ सुदाः यम-

एषा अनपायिनो यथासन् । जुहोमि त्वा सुभग सौभगाय पुरुतमं पुरुहूत
अवत्स्यन् ॥८॥४२॥

VI ॥ २४ ॥१॥ यज्ञ श्च च तऽऊर्ये च । शिवे मे सन्तिष्ठस्वारिष्टे मे सन्ति-
ष्ठस्व स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्व ॥२॥ २५ a b c ॥३॥ २५ d-g ॥४॥
२६ ॥५॥ अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासम् । सुगृह-
पतिस्त्वं मया गृहपतिना भूया ॥६॥ अस्थूरि (अस्थुरि इत्यपाठे) णौ गा
र्हपत्यानि सन्तु शतꣳ हिमास्तिग्मेन नक्षत्रेण सꣳशिशाधि सूर्यस्यावृत-
मन्वावर्ते ॥७॥ उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयो-
ने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर [=५ ३८] ॥८॥ ततोऽसि तन्तुरस्यनु मा त-
नुहि । अस्मिन्यज्ञेऽस्मिꣳ सायुज्यायामस्मिन्नन्नेऽस्मिंल्लोके ॥९॥ इदं मे
कर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोतु । २८ [° दृवास्मि स दृवास्मि] ॥१०॥५३॥

VII ॥ २९ ॥१॥ ३० ॥२॥ ३१ ॥३॥ नमो वः पितरः शुष्माय °रस्त-
पसे - °रो जीवाय नमो - °रो रसाय - रो घोराय मन्यवे स्वधायै वः
पितरो नमः । एतद्वः पितरो वासो गृहान्नः पितरो दत्त ॥४॥ उदायुषा
स्वायुषोत्पर्जन्यस्य धामभिः । उदस्थाममृताꣳ अनु ॥५॥ ३३ ॥६॥ ३४
॥७॥६०॥ समानुवाकेषु पठितः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥

I समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् ।
आस्मिन्हव्या जुहोतन ॥१॥

अध्यायद्वये दर्शपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः । अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्राग
ग्निहोत्रादिमन्त्रेभ्यः [प्र° १] । देवानां प्रजापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वार्षं । अग्निर्देवता-,
यो गायत्री । तत्र कात्यायनः [४.७ १] अनाहिताग्नेराधेयमित्यादिना काल-

विशिष्टादीनि अस्मौदनग्रासपर्यन्तानि कार्याण्युक्त्वा पश्चादिदमाह । [४ ८.४.५] त चातुष्प्राश्यं पचन्नुद्वास्याभिघनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृतान्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति ॥ अस्यार्थः । चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा वह्नेरुद्वास्य तस्यौदनस्य मध्ये घृतसिचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिषापूर्य तिस्रः समिधस्तस्मिंस्तत्सर्पिष्यभ्यज्य तिसृभिर्ऋग्भिरग्नावभ्यादधातीति ॥ समिधाग्निम् । हे ऋत्विजः पूर्वं समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणार्थः । सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठरूपया सा समित्तया । घृतैः होष्यमाणैः पूर्णाहुतिसम्बन्धिभिराज्यैमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रज्वलयत अस्मिन्नग्नावज्वलितेऽग्नौ हव्या नानाविधानि हवींषि आ जुहोतन सर्वतो जुहुत । तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा॰ ७.१.४५.] तनबादेशः ॥१॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन ।

अग्नये जातवेदसे ॥२॥

हे ऋत्विजः अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत । जुहोतेः परस्य लोट् मध्यमबहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा॰ ७.१.४५] तनबादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम् । किम्भूतायाग्नये । सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय । अत एव शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जातप्रज्ञानाय वा । किम्भूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा प्रचुरं वा । ग्रहणोद्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥२॥

तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ।

बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥३॥

हे अङ्गिरः अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । रसप्रत्ययो मत्वर्थीयः । तनत्यागेषु गमनवत्त्वात् । अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति श्रुतेः [१.४.१.२५.] । तं च उक्तगुणास्तथाविधं त्वा त्वां समिद्भिर्यज्ञसम्बन्धिकाष्ठैर्घृतेन संस्कृताज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । इदन्तो मसीति [पा॰ ७.१.४६] इकारश्छान्दसः । हे यविष्ठ्य युवतम कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः तथाविधाग्ने बृहन् महत्

प्रवृद्ध यया तया शोचा दीप्यस्व । द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा° ६ ३ १३५] संहितायां दीर्घ । अतिशयेन युवा यविष्ठ । इष्ठनि परे स्थूलदूरयुवेत्यादिना [पा° ६ ४ १५६] वादिलोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठ एव यविष्ठ्य । स्वार्थे तद्धितयकार ॥३॥

उप॑ त्वाग्ने ह॒विष्म॑तीर्घृ॒ताची॑र्यन्तु हर्यत ।

जु॒षस्व॑ स॒मिधो॒ मम॑ ॥४॥

का° [४ ८ ६] उप त्वेति जपतीति । हे अग्ने हविष्मतीर्हविष्मत्य हविर्युक्ता घृताची घृताच्यो घृताक्ता एता समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु । प्रत्युपगच्छन्तु । हे हर्यत प्रेप्सावन् (1)। हर्यत आचक इति कान्तिकर्मसु पठितत्वात् [निघ° २ ६ (1a)]। तथाविध हे अग्ने मम मदीया समिध त्व जुषस्व सेवस्व त्वामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थ । छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति [पा° १ ४ ८१ ८२] उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयो र्व्यवहितत्वम् । हविष्मतीरित्यादौ वा छन्दसीति [पा° ६ १ १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥४॥

II a भूर्भुव॒ स्वः॑ ।

b द्यौरि॑व भू॒म्ना पृ॑थि॒वीव॑ वरि॒म्णा ॥ तस्या॑स्ते पृथिवि देवयजनि पृ॒ष्ठेऽग्निम॑न्ना॒दम॑न्ना॒द्याया॒दधे ॥५॥

का° [४. ९. १.] दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सम्भारेष्विति । [४ १ १६] भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति चेति । अस्यार्थ । आपो हिरण्यमूषाखूत्करः शर्करेति पञ्च सम्भारान्सम्पाद्य स्फ्येनोल्लिखितायां मृद्वायां भूमौ तान्सम्भारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुव इत्यक्षरत्रयमुच्चारयन्नादध्यात् । इदमाहवनीयाधानम् । एवमष्टाक्षरत्वाद्ब्रह्मगायत्रत्व श्रुत्योक्तम् । गायत्रीसहितस्याग्नेः प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थ । एतेष्वाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृति । भुव इति द्वितीया । सुवरिति तृतीया । एतास्तिस्रो व्याहृतय पृथिव्यादिलोकत्रयनामानि । एतदुच्चारणपूर्वक प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात् । अत एवाभि स्या

चयन् लोकत्रयमनेन स्मरेत् । एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति । भूर्भुवः-स्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापशवो वा । सर्वे मद्वशगा भूयासुरिति प्रार्थयमानोऽग्निमादध्यादित्यर्थः ॥ का॰ [४.१.१७] इत्यपूर्वार्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्या-दधाति । देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तयाविधे हे पृथिवि तस्यास्ते तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तवोपरि । अन्नादमन्नस्य हुतस्यात्तारमग्निं गार्हपत्या-दिरूपमादधे स्थापयामि । किमर्थमन्नाद्याय । अन्नं च तदाद्यं च तस्मै आद्यस्यान्न-स्यात्तुं योग्यस्यान्नस्य सिद्ध्यर्थम् । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः [पा॰ २.२.३७] । यद्वान्नस्याद्याय भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः । बहोर्भावो भूमा तेन । यथा द्यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी । एवं पुत्रपश्वादिभिर्बहुर्भू-यासम् । वरिम्णा पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावो वरिमा तेन । यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूता भूयासम् । यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किम्भूतमग्निं भूम्ना द्यौरिव वर्तमानम् । यथा द्यौर्नक्षत्रादिबहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहुत्वेन युक्तं । किं च । वरिम्णा पृथिवीव स्थितम् । यथा पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता । तथा सर्ववस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अत एव धाचि-द्विधिवाक्ये अग्नये पावकायेत्याम्नातम् ॥५॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।
पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥६॥

का॰ [४.१.१८.१९.] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधाती-ति । आयं गौरित्यादीनां तिसृणामृचां सार्पराज्ञीति नामधेयम् । सर्पराज्ञी कद्रूः पृथिव्यभिमानिनी । तया दृष्टत्वात् ताभिस्तिसृभिराहवनीयमुपतिष्ठते ततो दक्षिणा-ग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः । गायत्र्यस्तृचः । अग्निः परात्मरूपेण स्तूयते । अयं दृश्य-मानोऽग्निः आ अक्रमीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्र-मणं पादविक्षेपं कृतवान् । किम्भूतोऽग्निः । गच्छतीति गौः । यज्ञनिष्पत्तये तत्त-द्यजमानगृहेषु गन्ता । गमेर्डोप्रत्ययः [उ॰ २.६६] । तथा पृश्निः चित्रवर्णः । लो-हितशुक्लादिबहुविधज्वालोपेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरं

पृथिवीमसदत् आसीदत् । आहवनीयरूपेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गे संचरन् पितरं च द्युलोकमपि असदत्प्राप्तवात् । स्वःशब्देन सूर्यः [निघ॰ १.४.] । द्युलोकभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते । द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ।
व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा वायुरूपेण स्तौति । अस्याग्ने रोचना रुच दीप्तौ दीप्तिः काचिच्छक्तिः वाय्वाख्या अन्तश्चरति द्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति । अन्तरिक्षे ऽयं तिर्यग्वायुः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपानती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतीत्यप्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जठराग्नौ जीवनहेतोरौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्तेते । तस्मादग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः । एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह । व्यख्यदिति । महिषोऽग्निः दिवं व्यख्यत् । द्युलोकं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान्प्रकाशयति च । महि माहात्म्यं यागकर्तृत्वरूपं सनोति ददाति स महिषः । अग्निर्वै महिषः स इदं जातो महानिति श्रुतेः । व्यख्यत् विपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति [पा॰ ३.१.५२.] च्लेरङ् । आलोपः । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा॰ ३.४.६.] सर्वकालेषु लङ् । अपान इवाचरतीत्यपानती क्विबन्तादपानशब्दाच्छतृप्रत्ययः । उगितश्चेति [पा॰ ४.१.६.] ङीप् ॥ ७ ॥

त्रिꣳशद्धाम विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते ।
प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ८ ॥

सुपां सुलुगित्यादिना [पा॰ ७.१.३९.] त्रिंशच्छब्दाद्धामशब्दाच्च सुपो लुक् । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति [निरु॰ ९-२८-२९.] । अत्र धामशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्ता धामशब्देनाभिप्रेताः । त्रिंश-

त्सु धामसु मुहूर्तात्मकेषु स्थानेषु या वाक् विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यते । पतन् गच्छति पतङ्गः । अग्निः । स ह्यरणेः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतन्नाहवनीयतामित्यादि । सर्वदिवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव सर्वात्मत्वात्स्तूयत इत्यर्थः । न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः यागपारायणाद्युत्सवभूतैः स्तुतिलक्षणा वा विराजति सा पतङ्गायैव धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वस्तोः द्युः भानुरित्यहर्नामसु पठितम् [निघ॰ १ ९] । अहेति निपातो विनिग्रहे । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थैवेत्यर्थः ॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । धाम स्थानं तद्यत्रिंशत् त्रिंशतं स्थानं मासगतदिनभेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाग्निमीना स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्सङ्ख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायाग्नये धीयते उच्चार्यते । पतङ्गः पक्षी । तत्सदृशत्वादग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात्स्थानात्स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छतीत्यग्नेः पक्षिसादृश्यम् । अहेति निपातः पूर्वोक्तानिषेधार्थः ॥ अस्या ऋचः पूर्वार्धेऽग्निमाहात्म्यज्ञापकं वाक्यं द्वेनार्धेनेवं यदुक्तं तावदेव न भवति किंत्वन्यदप्युच्यत इत्यर्थः । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रति वस्तोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः । द्युर्द्योतनं दीप्यते प्रयोगः ॥ ८ ॥

इत्यग्न्याधेयमन्त्राः ।

III a अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ।

b सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ।

c अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ।

d सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ।

e ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ ९ ॥

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः । अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्त [ध॰ ११] इत्यतः

प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः सामान्यतः । यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र द्वावप्यृषी ॥ यथाग्निर्वर्चो द्वे तत्रापश्यत्परां जीवलश्चैलकिरिति [अनु॰ १.११.] । सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः आद्याः पञ्चैकपदाः । अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः इति द्वे एकपदे गायत्र्यौ तक्षा मुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः इमां चैलकस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः ॥ अथ का॰ [४.१४.१४.] प्रदीप्तामभि जुहोत्यग्निर्ज्योतिरितीति । या समित्प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात् । अग्निज्योतिरयमिति [अध्या॰ ३.२.१.] काण्वशाखोक्तमन्त्रेण समित्प्रक्षेपः ॥ मन्त्रार्थस्तु । योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिःस्वरूपम् । यच्चेदं दृश्यमानं ज्योतिः तद्देवाग्निर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा ज्योतीरूपायाग्नये हविः प्रदत्तम् । अयं सायंकालीनोऽग्निहोत्रहोममन्त्रः ॥ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायंहोमनन्त्रवद्व्याख्येयः । सूर्यसम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेऽग्निसम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात्प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः । अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसी सम्पद्येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति । तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इति तित्तिरिश्रुतेः ॥ का॰ [४.१४.१५.] अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्निर्वर्चोऽनन्यभूतः । यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम् । तस्मै सुहुतमस्तु । एवं सूर्यो वर्च इति ॥ का॰ [४.१५.११.] ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति । प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति । यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योतिरेव । तस्मै स्वाहा ॥१॥

a. सजूर्देवेन सवित्रा सजू रात्र्येन्द्रवत्या । जुषाणोऽअग्निर्वेतु स्वाहा ॥

b. सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुषसेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥१०॥

का॰ [४.१४.६.] सजूरिति वेति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम् । सजूर्देवेन । अग्निर्वेतु । अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु । यद्वा वेतु आहुतिम्भक्षयतु । वी प्रजननकान्त्यसनखादनेष्विति धातोः [धा॰ २४.

२१] प्रयोग । किम्भूतोऽग्नि सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सजू । जुषी प्रीतिसेवनयो । जोषणं जू समाना जू प्रीतिर्यस्यासौ सजू । तथा इन्द्रव त्या राज्या इन्द्रेण देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सजू समानप्रीति । तथा जुषाणो ऽस्मासु प्रीतियुक्त । य उक्तगुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा हूयमानमिदं द्रव्य द त्तम् । प्रात सूर्य उच्यते । अग्निमन्त्रवदय सूर्यमन्त्रो व्याख्येय । पूर्वार्धे रात्रिदेव तात्रा स्थाने उषोदेवता योजनीया ॥१०॥

१४ उपप्रयन्तोऽअध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ।

आरेऽअस्मे च शृण्वते ॥११॥

का० [४ १२ १ ३] सायमाहुत्याः हुताया यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिस्रस्तिस्र उपप्रयन्तो [११] अस्य प्रत्ना [१६] परि ते [३६] चित्रावसविति [१८ b] चेति । आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुवीर्य यो षेरित्यन्त [३७a] वृहदुपस्थान देवदृष्ट । तत्राग्नि हि आग्नेय्यौ गायत्र्यौ क्रमेण गो तमविरूपाभ्यामपि दृष्टे ॥ आहवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुष्ठातारोऽग्नये ऽन्वर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकर शब्दसमूह वोचेम । उच्याम । किम्भूता वयम् । अध्वर यज्ञमुपप्रयन्त उपगच्छन्त । किम्भूतायाग्नये आरे दूरे अस्मे अस्माकं समीपे इति शेष शृण्वते दूरे समीपे चास्मदीय वाक्य श्रोतुमुद्युक्ताय ॥ वोचेमेति व चेराशीर्लिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परे लिङाशिष्यङिति [पा० ३ १ ८६] अङ् । यासुट् अतो येय [पा० ७ २ ८०] वच उम् [पा० ७ ४ २०] छन्दस्युभयथेति [पा० ३ ४ ११७] सार्वधातुकत्वाल्लिङ सलोपोऽनन्त्यस्येति [पा० ७ २ ७९] सलो प । यलोप । वोचेम ॥ अस्मे सुपा सुलुगिति [पा० ७ १ ३९] शेआदेश आम ॥११॥

अग्निर्मूर्धा दिव ककुत्पति पृथिव्या अयम् ।

अपाः रेताःसि जिन्वति ॥१२॥

अयमग्नि अपा रेतांसि जिन्वति गुलोकाद्वृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतांसि साराणि व्रीहियवादिरूपेण परिणतानि जिन्वति । जिन्वति प्रीतिकर्मा प्रीणय

ति वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतांसि कारणानि जिन्वति पुष्णाति । आहुतिपरि-
णामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । ते वा एते आहुती उत्क्रामतः इत्यादिश्रुतेः । किं-
भूतोऽग्निः । दिवो मूर्धा द्युलोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि
वर्तते तथायमग्निरह्नि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण द्युलोकस्योपरि
वर्तते । तथा ककुत् । ककुच्छब्दो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वोप-
रिस्थत्वात्ककुत्सदृशः । यद्वा ककुदिति महन्नाम [निघ° ३.३ (2)] तस्यान्त्यलोप
आर्षः । महान् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा पृथिव्याः पतिः पालकः । दाहपाकप्र
काशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥१२॥

उभा वामिन्द्राग्नीऽआहुवध्याऽउभा राधसः सह मादयध्यै ।
उभा दाताराविषाᳬ रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥१३॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नीत्रिष्टुप् बृहती । इन्द्रशब्देनात्राहवनीयः । तस्य यज्ञसा-
धकत्वरूपैश्वर्ययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः । अग्रे नीयत इत्यग्निरिति यास्क-
व्युत्पत्तेः । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी वां युवामुभा आहुवध्यै आह्वातु-
मिच्छामीति शेषः । ह्वयतेस्तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । किं च राधसः धनाद्धविर्लक्षणात्
सह मादयध्यै युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितुं तर्पयितुं वा इच्छामीति शेषः ।
मदी हर्षे मद तृप्ताविति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः । गुणः । यत उभौ
युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां दातारौ अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये
दानाय हुवे आह्वयामि ॥ उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः ॥ सातये षणु दाने अस्य
धातोरूतियूतीति [पा° ३.३ ९७] क्तिन्नन्तो (3) निपातः ॥ हुवे बहुलं छन्दसी-
ति [पा° ६.१.३४] ह्वयतेः शपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥१३॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽअरोचथाः ।
तं जानन्नग्नऽआरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥१४॥

तिस्र आग्नेय्यः । आद्यानुष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने आहवनीय ते
तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम् । किम्भूतः ऋत्वियः । उत्पादनयोग्यः
कालः ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः । छन्दसि घसिति [पा° ५.१.१०६]

अनुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे घस्। तस्य इयादेशः। सायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः। यतो यस्मादृतुकालोपेतात्कारणाज्जातः उत्पन्नस्त्वमरोचथाः कर्म-
णि दीप्तोऽभूः। हे अग्ने तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन् आरोह। पुनरुद्धरणाय कर्मणि प्रविश। अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धय। पुनर्योगाय समृद्धं कुरु। अन्येषामपि दृश्यत इति [पा॰ ६ ३ १३७] संहितायां वर्धयेति दीर्घः ॥१४॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठोऽअध्वरेष्वीड्यः।
यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥१५॥

जगती वामदेवदृष्टा। द्वादशाक्षराश्चत्वारः पादा जगत्याः। द्वितीयोऽत्र व्यूहेनैकादश चतुर्थो व्यूहेन द्वादशकस्तेनैकोना जगती। अयमग्निरिह कर्मानुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः सन् धातृभिर्धायि। अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा॰ ६ ४ ७५]। दक्षिणाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम्। किम्भूतः। होता देवानामाह्वाता। यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा। अतिशायने तमबिष्ठनौ इति [पा॰ ५ ३ ५५] तुरिष्ठेमेयस्स्विति [पा॰ ६ ४ १५४] तृचो लोपः। तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तुत्यः। अप्नवानो भृगवो विशेविशे यमग्निं वनेषु विरुरुचुः। अन्तर्भूतो णिच्। रोचयामासुः दीपितवन्तः। अप्नशब्दोऽपत्यनामसु पठितः [निघ॰ २ २] अप्नवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः। यद्वा अप्नवानृषिः अप्नवानस्तत्प्रभृतयो (4) भृगवश्च मुनयः। विशेविशे विडिति मनुष्यनाम [निघ॰ २ ३] यजमानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय। वनेषु ग्रामादहिर्जनाश्रयप्रदेशेषु (5) यमग्निं विरुरुचुः दीपयन्ति स्म। किम्भूतं यम्। चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेन आश्चर्यकारिणम्। अत एव विभ्वं विभुं विभूतिशक्तियुक्तं यणादेशः ॥१५॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतꣳ शुक्रं दुदुह्रेऽअह्रयः।
पयः सहस्रसामृषिम् ॥१६॥

गायत्र्यवत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या। अस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनकालभवां

घृतमनु दीप्तिमनुसृत्य । अह्रय' नास्ति ह्रीर्येषामीदृशा लज्जारहिता दोग्धारः अपि गां भुक्त भुद्ध पयो दुदुह्रे दुदुह्रिरे । दुहेर्लिटि इरयो रे इति [पा° ६ ४ ७६] रेआदेशे रूपम् । अप गतौ । अर्यति दोहनस्थाने गच्छतीति अपिर्गौः । तां होमार्थं दुग्धवन्तः । सायंदोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्यतीति शङ्कया दोग्धॄणां लज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्दनाभावाल्लज्जाभावादह्रयो दोग्धारः । किम्भूतामपि सहस्रसाम् । पोऽन्तकर्मणि । सहस्रसङ्ख्याकानि कर्माणि स्यति समापयति नीरदध्याज्यहविःप्रदानैरिति सहस्रसा ताम् । स्यति' घिप् ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् । गामग्निहोत्राग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते [२.२ ४ १५] । तामु हाग्निरभिदध्यौ मिथुन्येऽनया स्यामिति ताᳲसम्बभूव तस्याᳲ रेत प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति । अह्रयः गावः नास्ति ह्रीर्लज्जा यासां ता अह्रय• अलज्जा उज्ज्वला प्रशस्ता इत्यर्थः । मलिनो हि लज्जते । अह्रयो गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुपक्तां घृतं दीप्तिं भुक्त भुक्तरूपापन्नां घृतमेव पयो दुग्धं दुदुह्रे दुहन्ति क्षरन्ति । अग्निना भुक्तरूपेण मिश्रा स्वकान्तिमेव गावो दुग्धरूपेण क्षरन्तीत्यर्थं । सहस्रसामृषिं इति विशेषणद्वयं पयसः । सहस्रं सनोति सहस्रसातताम् । चातुमास्यपशुसोमानां सम्भक्तारम् । पुंस्त्वमार्षम् । जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा° ३-२ ६७] विट्प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारे [पा° ६ ४ ४१] वेर्लोपे [पा° ६ १ ३०] सहस्रसा इति रूपम् । तथा ऋषिं द्रष्टारम् । गवि वर्तमाने द्रष्टृत्वं पयस्युपचर्यते । सा रैनानुदीक्ष्य हिंचकारेत्युपक्रम्य ते देवा विदांचक्रुरेष साम्नो हिंकार इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिंकारो दृष्ट इति प्रत्यपादि । यद्वा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन अह्रय इत्यस्य विशेषणद्वयम् । किम्भूता अह्रयः सहस्रसाः ऋषय । पूर्ववदर्थो वा ॥१६॥

a तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि ।

b. आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि ।

c. वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि ।

d अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्मऽआपृण ॥१७॥

अथ यजूंषि यथार्थमग्निदेवत्यानि । हे अग्ने त्वं स्वभावत एव तनूपा असि । अग्निर्होत्रिशरीराणां पालकोऽसि । तनूं पाति पालयतीति तनूपाः । उदराग्नौ सत्यन्न (6) जीर्णे शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय । तन्वम् वा छन्दसीत्यमि [पा॰ ६.१.१०६.१०७] पूर्वरूपाभावे यणादेश इत्युक्तम् ॥ हे अग्ने त्वमायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि । अतो मे ममायुर्देहि । अपमृत्युपरिहारेण । यावत्कालं वपुष्युदराग्निरोऽष्मनुपलभ्यते तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम् ॥ हे अग्ने त्वं वर्चोदा असि वर्चसो दातासि । अतो मे वर्चो देहि । वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः । यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणाम्भवति ॥ किं च हे अग्ने मे मम तन्वा महीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपमूनं दृष्टिपाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥१७॥

a. इन्धानास्त्वा शतꣳ हिमा द्युमन्तꣳ समिधीमहि । वयस्वन्तो वयस्कृतꣳ सहस्वन्तः सहस्कृतम् । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासोऽअदाभ्यम् ।

b चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ॥१८॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टाक्षरा सा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः ॥ हे अग्ने शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्तमानान्शतं संवत्सरान्त्वां समिधीमहि नैरन्तर्येण वयं दीपयाम । किम्भूता वयम् । इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्वन्तः । वय इति अन्ननाम [निघ॰ २.७] अन्नवन्तः । सहस्वन्तः बलवन्तः । सह इति बलनाम [निघ॰ २.९.] । अदब्धासः अदब्धाः अनुपहिंसिताः केनापि । दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा । आज्जसेरसुगिति [पा॰ ७.१.५०.] असुगागमः । किम्भूतं त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्तं । वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृत् तम् । सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृत् तम् । सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम् । अदाभ्यम् केनापि हिंसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो । रात्रिदेवत्यं यजुर्यापिदष्टम् । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयꣳ संगृह्येव चित्राणि वसतीति [२.३.४.२२] श्रुतेश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः । चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्ष-

त्रान्धकाद्रूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसु । हे चित्रावसो रात्रि स्वस्ति क्षेम यथा तथा ते तव पारं समाप्तिमशीय व्याप्नवानि । अश्नुतेर्बहुलं छन्दसीति [पा° २ ४ ७३] शपो लुकि लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् । यथा लोके मनुष्येषु सुप्तेषु चौरा गृहे प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय रात्रिप्रार्थनम् ॥१८॥

स त्वम॑ग्ने॒ सूर्य॑स्य॒ वर्च॑सागथाः॒ समृ॑षीणा॒ᳪ᳚ स्तु॒तेन॑ ।

स॒ प्रि॒येण॒ धाम्ना॒ सम॒हमायु॑षा॒ सं वर्च॑सा॒ सं प्र॒जया॒ सᳪ᳚ रा॒यस्पोषे॑ण ग्मिषीय ॥१९॥

का° [४ १२ ४] स त्वमित्युपविश्येति ॥ उपप्रयन्त इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्तैर्मन्त्रैरग्न्युपस्थानमत्र उपविश्येति विशेषः । हे अग्ने त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः रात्रौ सगतोऽसि । तद्वदत्तस्यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदाहेति श्रुतेः [२ ३ ४ २४] । ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः । बहवो मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति । तच्चाउपतिष्ठते तेनैतदाहेति [२ ३ ४ २४] श्रुतेः । प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । आहुतयो वा अस्य प्रियं धामेति श्रुतेः [२ ३ ४ २४] । यथा त्वमेतैस्त्रिभिः सगतः । एवमहमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्युदोषरहितेन सग्मिषीय सगतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्यैश्वर्यादिप्रयुक्ततेजसा सग्मिषीय । तथा प्रजया पुत्रादिकया सग्मिषीय । तथा रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या संग्मिषीय । आयुरादीनि मम सन्त्वित्यर्थः । समगथाः गमेः समो गम्यृछीत्यादिना [पा° १ ३ २९] तङ्मध्यमैकवचने लुङि सिचि गमश्चेति [पा° १ २ १३] सिचः कित्त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा° ६ ४ ३७] मलोपे ह्रस्वादङ्गादिति [पा° ८ २ २७] सिचो लोपे रूपम् ॥ ग्मिषीय । गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारे [पा° ३ ४ १०६] परे सीयुटि कृते छान्दसे इडागमे गमहनेत्युपधालोपे [पा° ६ ४ ९८] रूपम् । १९॥

अम्भः॑ स्थाम्भो॑ वो भक्षीय॒ मह॑ स्थ॒ महो॑ वो भक्षी॒योर्ज॑ स्थो॒र्जं वो भक्षीय रा॒यस्पोष॑ स्थ रा॒यस्पोषं॑ वो भक्षीय ॥२०॥

म्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् ॥ दिवेः क्विप्रत्ययो बाहुलकात् । लिड्वद्भावा-द्वित्वम् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा॰ ६.१.७] अभ्यासदीर्घः । देवयतीति दीदिविः ॥२३॥

स नः॑ पि॒तेव॑ सू॒नवेऽग्ने॑ सूपाय॒नो भ॑व ।
स॑चस्वा नः स्व॒स्तये॑ ॥२४॥

हे अग्ने गार्हपत्य स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव । सुखेनो-पैतुं शक्यः सूपायनः । सुखप्राप्तुं (11.) शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किं च नोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्वानेन कर्मणा समवेतो भव । षच समवाये इति धातुः [धा॰ ११.६; २३.२८.] यद्वा सचस्व सेवस्व । षच सेवने [धा॰ ६.२.] ॥२४॥

a. अग्ने॒ त्वं नो॒ऽअन्त॑म उ॒त त्रा॒ता शि॒वो भ॑वा वरू॒थ्यः॑ ।
b. वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ अच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मꣳ र॒यिं दाः॑ ॥२५॥

यजुर्लो द्विपदा विराज अग्निदेवत्याः । दशार्णपादा विराट् (12.) । बन्धादिदृष्टाः । हे अग्ने गार्हपत्य त्वं नोऽस्माकमन्तमः अतिकतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । अम् गतौ भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यन् घिन् अतिशयितोऽम् अंतमः अम्-शब्दात्तमप् । यद्वान्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरादित्वेन [पा॰ ६.३.१०९.] साधुः । उता-पि च त्राता पालयिता । शिवः शान्तः । वरूथ्यः वरूथाय हितो वरूथ्यः ताद-शश्च भव । पुत्रादिसमूहो वरूथः । यद्वा वरूथं गृहम् [निघ॰ ३.४.] । तस्मै हितो भव । किम्भूतः त्वं वसुः वासयतीति वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः । अङ्गतीत्यग्निः । अगि गतौ । आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः । तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः । धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरि-त्यर्थः । किं च हे अग्ने त्वमच्छ नक्षि । अभिव्याप्नुहि अस्मान् । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु॰ ५.२८.] । नक्षिराप्नोतिकर्मा । यद्वा हेऽच्छ निर्मलस्वभाव अग्ने नक्षि अस्मदीयमस्थानं गच्छ । नक्ष गतौ । यदा यदा वयं जुहुयामस्तदा समागच्छे-

त्यर्थः । किं च द्युमत्तमं रयिं दाः अतिदीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि । ददातेर्लुङि रूपम् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा॰ ६.४.७५.] ॥२५॥

a. तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ।

b. स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णोऽअघायतः समस्मात् ॥२६॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम हे दीदिवः सर्वस्य दीपयितः तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुम्नाय द्वितीयार्थे चतुर्थी सुम्नं सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे । यद्वा सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे । स त्वं नोऽस्मान्भवत्सेवकान्बोधि बुध्यस्व हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधी शृणु । समस्मात्सर्वस्मात् अघायतः शत्रोर्नोऽस्मानुरुष्य रक्ष । समशब्दः सर्वपर्यायः ॥ शोचिरिति ज्वालानाम [निघ॰ १.१७] शोचिरस्यास्तीति शोचिष्मान् मतुप् । अतिशयेन शोचिष्मान्शोचिष्ठः । अतिशायने तमबिष्ठनौ [पा॰ ५.३.५५.] विन्मतोर्लुगितीष्ठनि [पा॰ ५.३.६५.] मतुपो लुक् ॥ दीदिवः दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिडादेशक्वसन्तस्य रूपम् । मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा॰ ८.३.१.] रुत्वम् ॥ बोधि ॥ बुध ज्ञाने लोण्मध्यमैकवचने सेर्ह्यपिच्चेति [पा॰ ३.४.८७] हिः । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । [पा॰ २.४.७३.] झलभ्यो हेर्धिः [पा॰ ६.४.१०१.] । संहितायामन्येषामपि दृश्यतऽइति दीर्घः [पा॰ ६.३.१३७.] ॥ उरुष्य ॥ उरुष्यती रक्षणकर्मा । ऋचि तुनुघेत्यादिना [पा॰ ६.३.१३३.] दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा॰ ८.४.२७] न इत्यस्य णत्वम् ॥ अघायतः । अघं परस्येच्छति अघायति । सुप आत्मनः क्यजित्यत्र [पा॰ ३.१.८.] छन्दसि परेच्छायामपि वक्तव्यमिति क्यच् । अश्वाघस्यादित्याकारः [पा॰ ७.४.३७.] अघायतीत्यघायन् । तस्मात् । अघायतः शतृप्रत्यये रूपम् ॥२६॥

a. इडऽएह्यदितऽएहि ॥

b. काम्या एत । मयि वः कामधरणं भूयात् ॥२७॥

का॰ [४.१२.८.] गां गच्छतीडऽएहीति । द्वे पशुपी गव्ये । हे इडे एहि । हे अदिते एहि आगच्छ होमस्थानम् । इडा मनोर्दुहिता । अदितिर्देवमाता । इडा मनुमिवास्मानेहि । अदितिरादित्यानिवास्मानेहि । तस्मिंस्तच्छन्दस्तद्दतिदे-

णार्थ (13) ॥ का° [४ १० ६] काम्या एतेत्यालभतऽइति । गामालभते । मनुष्याणां चेतःसु कामा प्रविष्टा इति काम्या । हे काम्या सर्वै कामयितव्या यूयमेत आ इत आगच्छत । वो युष्माकं कामधरणं कामानां धरणं अपेक्षितफलधारकं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि भूयात् युष्मत्प्रसादादहमभीष्टफलस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः । अहं व प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे [२ ३ ४ ३४] ॥२७॥

सोमान॑७ स्वर॑णं कृणुहि ब्रह्मणस्पते
कक्षीव॑न्तं य औ॑शिजः ॥२८॥

का° [४ १० १०] सोमाननित्यनुद्रुत्य व्रतोपायनवत् । व्रतेत्यपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नवर्च जपतीति सूत्रार्थः ॥ सोमानं स्वरणं तृचो गायत्री ब्रह्मणस्पतिदेवत्यस्तेनैव दृष्टः । अग्निमीडानाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य पालक सोमानं सोमानामभिषोतारं । स्वरणं स्वृ शब्दोपतापयोः शब्दयितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यतऽइति [पा° ३ २ ७५] मनिन् (14) । स्वरतीति स्वरणं नन्द्यादित्वात् [पा° ३ १ १३४] ल्युः । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदानेन मां कुर्वित्यर्थः तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवन्नामकमृषिं दीर्घतमःपुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तं च कृतवानसि तथा मां कुरु । उपमानद्योतक इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः औशिजः कक्षीवतो माता ॥२८॥

यो रे॒वान्योऽअ॑मीव॒हा व॑सु॒वित्पु॑ष्टि॒वर्ध॑नः ।
स नः॑ सिषक्तु॒ यस्तु॒रः ॥२९॥

यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् । यश्चामीवहा अमीवस्य रोगस्य हन्ता । अम रोगे । अमेरीवन् । वसुवित् वसु धनं वेत्तीति यश्च पुष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता यश्च तुरः तुर वेगे इगुपधेति [पा° ३ १ १३५] कः वेगवान् अविलम्बेन (15) दाता । स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान्सिषक्तु सेवताम् सिषक्ति सचते (16)

ऽइति सेवमानस्य [निरु° ३ २१] । यद्वानयर्चा पुत्र प्रार्थ्यते । य पुत्रो रेवान्धन वान् यत्र व्याधिर्द्रूता ज्रापादिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता य तुर शी घ्रकारी तादृश पुत्रोऽग्ने प्रसादान्नोऽस्मान्सिपक्तु सेवताम् ॥२९॥

मा न॒ शꣳसो॒ऽअर॑रुषो धू॒र्ति प्रण॒ङ्मर्त्य॑स्य

रक्षा॑ णो ब्रह्मणस्पते ॥३०॥

रा दाने इति धातो क्वसुनन्तस्य षष्ठ्येकवचने ररुष इति रूपम् । ररो इति ररिवास्तस्य ररुष । दान कृतवत इत्यर्थ । तस्य निषेधादररुष इति । कदाचि दपि क्वचिद्दानमकृतवत इत्यर्थ । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शसो धूर्तिश्च नो ऽस्मान्मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । नशिर्व्याप्त्यर्थ । यद्वा नश अदर्शने । मा प्र णक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शसन शसोऽनिष्टचिन्तनम् । धूर्तिर्हिसा । धरति धूर्वतीति वधकर्मसु पठितत्वात् [निघ° २ १९] । शत्रुकृतमनिष्टचिन्तन शत्रुकृता हिसा चास्मान्मा व्याप्नोत्वित्यर्थ । कि च हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य पालकाग्ने नो ऽस्मान्रक्ष । द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा° ६ ३ १३५] सहिताया दीर्घ । णत्व पूर्व वत् ॥३०॥

म॒हि त्रीणा॒मवो॑ऽस्तु द्यु॒क्षं मि॒त्रस्या॑र्य॒म्ण ।

दु॒रा॒धर्षं॒ वरु॑णस्य ॥३१॥

सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रो अग्ने विविधुक्ष पथि नाश उपद्रव नाशकश्च । मित्रस्यार्यम्णो वरुणस्येति त्रीणा त्रयाणा देवाना सम्बन्धि अव पा लनमस्तु । किम्भूतमव । महि महत् तथा द्युक्ष द्युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षि यन्ति निवसन्ति यस्मिन्पालने तथाविधम् । दुराधर्ष तिरस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणा त्रिशब्दस्यामि छन्दसि त्रयादेशो वेति [पा° ७ १ ५३] वाच्यम् ॥३१॥

न॒हि तेषा॑म॒मा च॒न नाध्व॑सु वार॒णेषु॑ ।

ईशे॑ रि॒पुर॒घश॑ꣳस ॥३२॥

अमाशब्दो गृहनामसु पठित [निघ° ३ ४] । चनशब्दोऽप्यर्थे । अमा चन गृ

हेऽपि वर्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति पथिकाले वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयाधेषु अधस्तु मार्गेषु वा वर्तमानानां तेषां मित्रार्यमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यजमानानाम् उपद्रवायेति शेषः । अघशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे । समर्थो न भवति । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा॰ ७.१.४१.] तलोपः । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति [पा॰ २.३.५२.] इति तेषामिति षष्ठी । मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति शत्रुबाध इत्यर्थः ॥३२॥

ते हि पुत्रासो॒ऽअदि॑तेः॒ प्र जी॒वसे॒ मर्त्या॑य ।
ज्योति॒र्यच्छ॒न्त्यज॑स्रम् ॥३३॥

कथं तद्रक्षितानां शत्रुभयाभावस्तदाह । हि यतस्ते अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वोक्ता मित्रार्यमवरुणा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाजस्रं निरन्तरमनुपक्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥३३॥

क॒दा च॒न स्त॒रीर॑सि॒ नेन्द्र॑ सश्चसि दा॒शुषे॑ ।
उपो॑पेन्नु म॑घवन्भूय॒ इन्नु ते॒ दानं॑ दे॒वस्य॑ पृच्यते ॥३४॥

ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या बृहती । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त कदा चन कदाचित्त्वं स्तरीर्नासि । स्तृञ् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि किं तर्हि दाशुषे सश्चसि । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानं सेवसे । सश्चतिः सेवनकर्मा । किं च । हे मघवन्धनवन् देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहुतरमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्वांसमुपपृच्यते । पृची सम्पर्के यजमानेन सह सम्पर्कं प्राप्नोति । प्रसमुपोदः पादपूरणे [पा॰ ८.१.६.] इत्येक उपशब्दः पादपूरणे । इत्शब्दावेवार्थे । नु क्षिप्रार्थः । न कदाचिद्यजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे च तं (17.) त्वदीयं भूयो धनं (18.) दाश्वांसमुपपृच्यतऽइति भावः ॥३४॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥३५॥

विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्री ॠषे वि॰ (19)। तदिति पदव्यत्ययेन तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । छान्दसं सम्प्रसारणम् । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गशब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । भरणाद्वा अभिपिपिचानाद्भर्गो ऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः [।४५१]। तस्य कस्य । यः सविता नो ऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानुष्ठानाय ॥ यद्वा वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः । यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः । स च सवितैव । लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥३५॥

परि ते दूडभो रथोऽस्माँ२॥ऽअश्नोतु विश्वतः ।
येन रक्षसि दाशुषः ॥३६॥

आग्नेयी गायत्री वामदेवदृष्टा ॠषे वि॰ । हे अग्ने ते तव रथोऽस्मान्यजमानान्विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्यश्नोतु परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु । किम्भूतो रथः दूडभः दभ्नोतिर्वधकर्मा । दुःखेन दभ्यते दूडभः । केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः । उकारः दुर्दऽइति प्रातिशाख्यसूत्रेण [प्रा॰ का॰ ३ ३ ४] दुरो रेफस्य उकारः अग्रिमस्य ड [पा॰ क॰ ६ ३ १०९ वा॰ ६]। येन रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् रक्षसि । पालयसि । यजमाना वै दाश्वांस इति श्रुतेः [२ ३ ४ ३८]॥ बृहदुपस्थानं समाप्तम् ॥३६॥

V a भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम् सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ।
b नर्य प्रजां मे पाहि । c शंस्य पशून्मे पाहि ।

d अर्यंर्य पितुं मे पाहि ॥३७॥

अथ त्रुलकोपस्थानमासुरिदृष्टम् ॥ का° [४ १२ १२] भूर्भुव स्वरिति वोभाविति । वाशब्दो विकल्पार्थ । पूर्वोक्तेनोपप्रयन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुव स्वरित्यादिना वोभावग्नी उपतिष्ठेतोभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थ ॥ हे अग्ने भूर्भुव स्व त्व व्याहृत्यादित्रयात्मक (20) तदर्थभूतलोकत्रयात्मको वा । अतस्त्वत्प्रसाद्ाद्ह प्रजाभि बन्धुभृत्यादिरूपाभि कृत्वा सुप्रजा स्यामनुकूलत्वेन शोभना प्रजा यस्य तादृशो भवेयम् तथा वीरै पुत्रै सुवीर स्यां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्रयुक्तो भवेयम् तथा पोषै हिरण्यादिपोषणै सुपोषः स्या बहुमूल्यार्हहिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥ ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थान चादित्यदृष्टम् ॥

का° [४ १२ १३] प्रवत्स्यन्त्सर्वान्नर्येति प्रतिमन्त्रमिति । यदा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं सर्वानग्नीन्नर्येत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत । अथ मन्त्रार्थ । नर्य नरेभ्यो हित गार्हपत्य मे प्रजां पाहि ॥ आहवनीयमुपतिष्ठते । हे शंस्य अनुष्ठातृभि शंसितु योग्याहवनीय मे मम प्रजां पाहि रक्ष ॥ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अथर्य दक्षिणाग्ने मे पितुमन्न पाहि । अतनवानथर्य । अत सातत्यगमने । सततं गार्हपत्यात्स्वस्थान दक्षिणाग्निर्गच्छति (21) । तेनाथर्य । निपातोऽयम् ॥३७॥

आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् ।
अग्ने सम्राडभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व ॥३८॥

का° [४ १२ १८] समित्पाणिरनुपेत्य कांचिदुपतिष्ठतेऽआहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमन्त्रमिति । समिध हस्ते आदाय कांचिदपि जनमगत्वैव प्रयमेनैवाग्न्यागार प्राप्यागन्मेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठतऽइति सूत्रार्थः । अनुष्टुवाहवनीयदेवत्या । हे अग्ने सम्राट् । सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट् तथाविधाग्ने आहवनीय वय त्वामागन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात्प्रत्यागता । किम्भूतं त्वाम् । विश्ववेदसं विश्व वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम् विश्व वेदो धन यस्येति वा । सर्वज्ञ सर्वधन वा । पुन किम्भूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थम-

तिशयेन वसुनो धनस्य वेदितार् लब्धारम् । किं च । हे अग्ने द्युम्न सहश्च अ स्मभ्यमभि आयच्छस्व । दाण् दाने । पाघ्रेत्यादिना [पा॰ ७ ३ ७८] यच्छादेशः । य-शो बलं चास्मभ्य देहि । द्युम्न द्योततेर्यशो वान्नं वा [निरु॰ ५ ५] । सह इति बलनाम [निघ॰ २ ९] । यच्छस्वेति यमे रूपं वा । आयच्छस्व आगमय । यच्छति स्थापनार्थो वा । अस्मासु यशो बलं च स्थापय ॥३८॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्य प्रजाया वसुवित्तम॑ ।

अग्ने गृहपतेऽभि द्युम्नमभि सह॒ आयच्छस्व ॥३९॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्कुसारिणी बृहती । यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरो ऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षरा सा न्यङ्कुसारिणी । अत्र तृतीयो नवार्णास्तेनैकाधिका । अय पु रोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पति पालक । प्रजाया पुत्रपौत्रा दिकाया अनुग्रहार्थं वसुवित्तम अतिशयेन धनस्य लब्धा । हे अग्ने स त्व द्युम्न सहश्चाभ्यायच्छस्व देहि ॥३९॥

अयमग्नि पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिवर्धन ।

अग्ने पुरीष्याभि द्युम्नमभि सह॒ आयच्छस्व ॥४०॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अनुष्टुप् । योऽयमग्नि पुरीष्य पशव्य । पशवो वै पुरीषमिति श्रुते । रयिमान्धनवान्पुष्टिवर्धन पोषस्य वर्धयिता । स पाये । हे अग्ने पुरीष्य पशुहित द्युम्न सहश्चाभ्यायच्छस्व देहि ॥४०॥

VI गृहा मा बिभीत मा वेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि ।

ऊर्जं बिभ्रद्व सुमना सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमान ॥४१॥

का॰ [४ १२ २२] गृहा मा बिभीतेति गृहानुपैतीति । ग्रामान्तरादागतो गृहा मित्यादिमन्त्रत्रयेण गृहं प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तुदेवत्या शंयुदृष्टा (22) । त्रिष्टुब्विराड्रूपा । यस्या एकादशार्णास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णः सा विराड्रूपा । अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकोना । हे गृहा यूय मा बिभीत । पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत । मा च वेपध्वम् । कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यती-

ति बुद्ध्या कम्पं मा कार्ष्ट । यतो वयमूर्जं बिभ्रतो धारयमाणानन्नीयानानेव यु-ष्मानिनासि । श्रा इमः श्रागताः स्मः । यथा यूयमूर्जं बिभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं बि-भ्रत् धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणाप्रज्ञोपेतः मनसा दुःख-रहितेन मोदमानः हृष्यन् वो युष्मान्गृहानिमि श्रागच्छामि । इमः ऐमीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनमस्मदो द्वयोश्चेत्युक्तेः [पा॰ १.२.५९.] ॥४१॥

येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः ।

गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥४२॥

अनुष्टुप् । प्रवसन्देशान्तरं गच्छन्यजमानो येषामध्येति । इक् स्मरणे । यान्गृहा-न्स्मरति । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति [पा॰ २.३.५२.] षष्ठी । गृहविषयं चेमं स-दा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बहुः सौमनसो सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः । वयं तान्गृहानुपह्वयामहे श्राह्वयामः । गृहाभिमानी देवोऽस्मत्स-मीपमागच्छत्वित्यर्थः । तेन गृहदेवा श्राहूताः सन्तः जानतः उपकाराभिज्ञानोऽस्मा-ञ्जानन्तु । एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥४२॥

उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः ।

अथोऽअन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः ।

क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवꣳ शग्मꣳ शंय्योः शंय्योः ॥४३॥

त्र्यवसाना महापङ्क्तिः । यस्या अष्टार्णाः षट् पादाः सा महापङ्क्तिः । पञ्चमी नवार्णास्तेनैकाधिका । इह गृहेषु गाव उपहूताः धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन ति-ष्ठन्त्वित्येवमनुज्ञाताः । तथा इह गृहेषु अजावयः उपहूताः । अजाश्चावयश्चाजा-वयः उपहूताः पशवः उपहूताः सुखेन वर्ततामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपि च अ-न्नस्य कीलालः अन्नसम्बन्धी (23) रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपहूतः स-मृद्धो भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥ का॰ [४.१२.२३.] क्षेमाय व इति प्रविशतीति । हे गृहा वो युष्मान्प्रपद्ये प्राप्नोमि । किमर्थम् । क्षेमाय विद्यमानस्य वस्तुनो रक्षणं क्षेमस्तदर्थम् । शान्त्यै मम सर्वानिष्टशमनाय । शंय्योः शमिति सुख-नाम [निघ॰ ३.६.] तत्कामयते इति शंयुः । इदंयुरिदं कामयमान इति [निरु॰

६ २१] यास्कोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शम्ममिति द्वे सुखनामनी [निघ॰ ३ ६]। तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुष्मिकम्। उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः। शम्योरित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः ॥ ४३ ॥

इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥ ४३ ॥

VII प्रघासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः।

करम्भेण सजोषसः ॥ ४४ ॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः प्रजापतिदृष्टाः। चातुर्मास्याख्यो यागः। स पर्वचतुष्टयात्मकः। वैश्वदेववरुणप्रघासमाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि। तत्र वरुणप्रघासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्वेद्योर्विहविर्घासादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानेष्यन्तदीयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति। सापि तं ब्रूयात् ॥ का॰ [५ ५ १०] आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन्निति। पत्न्या जारे कथिते सति एनां पत्नीं नयन्प्रतिप्रस्थाता प्रघासिन इति मन्त्रं वाचयति ॥ मारुती गायत्री। वयं मरुतो हवामहे। चकारेण तदीयपरिचारका समुच्चीयन्ते। किम्भूतान्मरुतः प्रघासिनः घस्लृ अदने प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यते इति प्रघासो हविर्विशेषः। स एषामस्तीति तान्प्रघासिनः। एतन्नामकान्। शुक्रज्योतिरित्यादयः सप्त सप्तका मारुता गणाः। तत्र स्वतवांश्च प्रघासी चेति पठ्यते [अध्या॰ १७ ८५]। प्रघास्युपलक्षितान्मरुतः आह्वयामः। पुनः किम्भूतान्। रिशादसः रिशतिर्हिंसार्थः। रिशां वैरिकृतां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः। दसु उपक्षये क्विप्। यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः इगुपधेति कः [पा॰ ३ १ १३५]। रिशान्हिंसकान्दस्यन्तीति रिशादसः। यद्वा रिशन्ति रिशन्तः शतरि दीर्घश्छान्दसः। रिशतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः। अस्यतेर्विच्। तथा करम्भेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः करम्भः। तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान्। तथाविधान्मरुतो हवामहे ॥ ४४ ॥

यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये।

यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

माहत्यनुष्टुप् । का॰ [५ ५ ११] करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यञ्चुखौ जायापती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्याग्न्इतीति । यवपिष्टेन निर्मितानि संतानपरिमितान्येकाधिकानि वर्तुलादिरूपाणि (21) करम्भपात्राणि । तानि शूर्पेण पत्नी दक्षिणाग्नौ जुहुयादित्येकः पक्षः दम्पती द्वौ वा जुहुयातामित्यपरः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्याहृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । अथ मन्त्रार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदेनः पापं ग्रामोपद्रवरूपं चकृम कृतवन्तः । तथारण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवरूपं चकृम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं चकृम । तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थरूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलङ्कभक्षणपरस्त्रीगमनादिकं चकृम । तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ यदेनः ताडनावज्ञादिकं चकृम तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाशयामः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । स्वाहा इदं हविर्देवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥४५॥

मो षू ण॑ इन्द्रात्र॑ पृत्सु दे॒वैरस्ति॒ हि ष्मा॑ ते शुष्मिन्नव॒याः ।
म॒हश्चि॑द्यस्य॑ मी॒ढुषो॑ य॒व्या ह॒विष्म॑तो म॒रुतो॒ वन्द॑ते॒ गीः ॥४६॥

ऐन्द्रमरुद्देवत्या विराट् । यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट् । चतुर्थ एकाधिकोऽत्र (25) । का॰ [५ ५ १२] मो षू ण इति यजमानो जपतीति । पृत्स्विति संग्रामनाम [निघ॰ २ १७] हे इन्द्र अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु वर्तमानः देवैस्त्वया सह सञ्च प्राणैर्महद्भिर्मरुद्भिर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्मान्मो विनाशयेति शेषः । मोशब्दो निषेधार्थः सुशब्दो विनाशाभावस्य सौष्ठवं ब्रूते । तथा सति विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः संपद्यते । क उपकार इति चेत् । शुष्मेति बलनाम [२ ९. (26)] । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि स्म विद्यत एव खलु । अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । मिह सेचने धातुः । मीढुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः । हविष्मतो हविर्योग्यस्य तथ यव्या यवमयैः करम्भपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित्पूजा खलु । तस्य यथोक्तगुणोपेतस्य तवास्मासु कृपालुत्वं युक्तमिति भावः । किं च गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाग् मरुतो

भवत सर्पान्वन्दते नमस्करोति। नमो महद्भ्य इत्येवमाकाराया स्तुतेर्नमस्कारूपत्वात्। महद्विषयनमस्कारिणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्तेत्यर्थ। मो सु न अत्र सुञ इति [पा॰ ८ ३ १०७] पत्वम्। अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा॰ ६ ३ १३७] दीर्घ। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा॰ ८ ४ २७] न इत्यस्य णा। स्म इत्यस्यापि पूर्वपदादिति [पा॰ ८ ३ १०६] षत्वम्। अवया श्वेतवा पुरोडाश्चेति [पा॰ ८ २ ६७] विसन्तो (27) निपात। मीढुष। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वाँश्चेति [पा॰ ६ १ १२] क्वसन्तो निपात ॥४६॥

अक्रन्कर्म कर्मकृत सह वाचा मयोभुवा।
देवेभ्य कर्म कृत्वास्त प्रेत सचाभुव ॥४७॥

अग्निर्ग्यनुष्टुप्। का॰ [१ १ ११] अक्रन्कर्मेत्येनां वाचयतीति। कर्मकृत वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विज वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रघासानुष्ठानरूपमक्रन् कृतवन्त। कथम्भूतया वाचा। मयोभुवा मय इति सुखनाम [निघ॰ ३ ६] मयो भवति यया सा मयोभू तया मङ्गलरूपस्तुत्येत्यर्थ। हे सचाभुव सचेति सहार्थऽव्यय सहभवनशीला परस्पर यजमानेन पत्न्या वास्मिन्कर्मणि सहावस्थिता हे ऋत्विज देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रघासनामक कर्मानुष्ठायास्त प्रेत गृहान्गच्छत। अस्तमिति गृहनाम [निघ॰ ३ ४] ॥४७॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुण।
अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृत।
पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि ॥४८॥

यज्ञदेवत्य यजु। का॰ [५ ५ ३०] मन्त्रपत्यवभृथेति। अत्र विनियोगश्चिन्त्य इति (28)। वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूत यदवभृथाख्य कर्म जलसमीपे क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीभ्या जले स्नान कर्तव्यम्। हे अवभृथ अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथ। तत्सम्बोधनम् हे अवभृथ यज्ञ हे निचुम्पुण चुप मन्दाया गतौ [धा॰ ११-२] नितरां चोपति

मन्द गच्छति निचुम्पुणः । उणप्रत्ययो मुमागमश्च । यद्वा नीचैरस्मिन्क्वणाति नी चशब्देन कर्म कुर्वत्यवभृथो निचुम्पुणः । वीणास्थूणात्रणाशूणेत्यादिना (29) नी चे शब्दोपपदात्क्वणतेः णप्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुम्भाव उपपदस्य निचुभा- वश्च निपातितः । तथाविधावभृथ यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरतीति निचेरुः । नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुणो भव मन्दगमनो भव । किमर्थमाग- मनमिति चेत् उच्यते । देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हवि स्वामिषु दे वेषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवायासिषमस्मिन्जलेऽहमवनीतवानस्मि । तथा मर्त्यै मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यकृत मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमेन शाठ्यरूप यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्मत्कृत (30) पाप यथा त्वां न व्याप्नोति तथा मन्द गच्छेति भाव । किं च हे देवावभृथाख्य यज्ञ रि- षो वधात्पाहि पालय । रिषतेर्हिंसार्थस्य क्विप्तस्य पञ्चम्या रूपम् । किम्भूता- द्रिष । पुरुराव्णः । रा दाने । पुरु बहु विरुद्ध फल ददातीति पुरुरावा तस्मात् । आतो मनिन्नित्यादिना [पा° ३ २ ७४] वनिप् । विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्प्रसादा- दस्माक मा भूदित्यर्थ ॥४८॥

VIII पूर्णा द॑र्वि॒ परा॑ पत॒ सुपू॑र्णा॒ पुन॒रा प॑त ।
वस्ने॑व॒ विक्री॑णावहा॒ऽइष॒मूर्ज॑ꣳ शतक्रतो ॥४९॥

द्वे ऐन्द्र्यावनुष्टुभौ । सान्नेथगतं कर्म किंचिदुच्यते ॥ का° [५ ६ ३४] स्थाल्या दर्व्यादत्ते पूर्णा दर्वीति । दर्व्या स्थालीत ओदनग्रहणं करोति प्रथमया द्वितीय- या तु जुहोति । हे दर्वि अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते त्वं पूर्णा स्थाल्या सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णत्वादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्र प्रति गच्छ । सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान्प्रत्यागच्छ । एवं दर्वी- मुक्त्वा इन्द्रमाह । हे शतक्रतो बहुकर्मन् इन्द्र त्वं चाहं चोभौ वस्नेव वस्नशब्देन मूल्य तृतीयाया पूर्वसवर्णः मूल्येनेव । इषमीट हविःस्वरूपमन्नमूर्ज हविर्दा- नफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणावहै परस्पर द्रव्यविनिमयरूप विक्रय करवा- वहै । अहं तुभ्य हविर्ददामि त्वं मह्य फल देहीत्यर्थः ॥४९॥

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।

निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहा ॥५०॥

का° [५.६.३८.] देहि मऽइति जुहोतीति । इन्द्रो वदति । हे यजमान त्वं मे मह्यमिन्द्राय देहि । हविः प्रथमं प्रयच्छ । ते तुभ्यं यजमानाय ददामि । अपेक्षितं पश्चात्प्रयच्छामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादेनादरार्थं पुनरुच्यते । मे मह्यमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां संपादय ते तुभ्यं यजमानाय निदधे अपेक्षितं फलं नितरां संपादयामि । एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान आह । नितरां (31.) ह्रियत इति निहारो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं ब्रूते । निहारं मूल्येन क्रेतव्यवस्तुरूपं फलं मे मह्यं यजमानाय हरासि प्रयच्छ । लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा° ३.४.९४.] । उत्तरो निहारो मूल्यवाची । निहारं मूल्यभूतं हविः ते तुभ्यमिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेणेन्द्रेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥५०॥

IX. अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥५१॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम् । यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । का° [५.९.२१.] यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति । पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपमन्नमक्षन् भक्षितवन्तः । कथमेतदवगम्यते । हि यस्मादमीमदन्त हर्षं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । यद्वा प्रियास्तनूरवाधूषत । किं च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वादन्नं बहु दत्तमहो भक्तिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः अतो हे इन्द्र नु क्षिप्रं ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावश्वौ योज गमनाय रथे योजय । तत्राभीष्टायाः पितृतृप्तेः संपन्नत्वात्तैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः । अक्षन् । मन्त्रे घस इति लुङि च्लेर्लुक् [पा° २.

४.२०] घस्लादेशः (32)। मन्त्रे घसेत्यादिना [पा° २.४.८०.] लेर्लुक्। गमहनेत्युपधालोपः [पा° ६.४.९८.]। खरि चेति [पा° ८.४.५५.] चर्त्वम्। शासि वसीति [पा° ८.३.६०.] षत्वम्। अडागमः॥ अमीमदन्त मद तृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङि णिलोपादौ रूपम्॥ अधूषत धूञ् कम्पने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः॥ मती सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३९.] तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः॥ योज युजिर् योगे छन्दस्युभयथेति [पा° ३.४.११७.] शप आर्धधातुकत्वाणेरनिटीति [पा° ६.४.५१.] णिलोपः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा° ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः॥५१॥

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि।

प्र नूनं पूर्णवन्धुर स्तुतो यासि वशाँ२॥ऽअनु योजा न्विन्द्र ते हरी॥५२॥

हे मघवन्वयं त्वा त्वां वन्दिषीमहि (33) स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते (34)। किम्भूतं त्वाम्। सुसंदृशं सुष्ठु सम्यक्पश्यति सुसंदृक् तं शोभनदर्शनम्। अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम्। इत्थमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान्कामयमानान्यजमानाननु लक्षीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गच्छसि किम्भूतः पूर्णवन्धुरः वन्धुरशब्दो रथनीडवाची। स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः सम्पूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा गच्छसि। हे इन्द्र स त्वं ते हरी योजेति पूर्ववत्॥५२॥

मनो न्वाह्वामहे नाराशꣳसेन स्तोमेन।

पितॄणां च मन्मभिः॥५३॥

तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो बन्धुदृष्टाः। का° [५.१.२२.] मनो न्वाह्वामहऽइति गार्हपत्यं तिसृभिरिति। उपतिष्ठतऽइत्यनुवर्तते॥ नु क्षिप्रं मन आह्वामहे पितृयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आह्वयते। यद्वा मनः मनोऽभिमानि देवतमाह्वामहे आह्वयामः। केन साधनेन स्तोमेन स्तोत्रेण कथम्भूतेन नाराशंसेन। शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः तत्सम्बन्धी नाराशंसस्तेन। स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषं च यत्र देवाः स्तूयन्ते तद्दैवं यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषं तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति। किं च पि-

तृणा च मन्मभि पितरो ये स्तोत्रैर्मन्यते ते मन्मानस्तैः तादृशैः स्तोत्रैराहूया म ॥५३॥

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।
ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥५४॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु किमर्थं क्रत्वे क्रतवे सेऽन्याय यज्ञं सङ्कल्पयितुं दक्षाय कर्मणुत्साहाय । तथा च श्रुतिः । यदेव मनसा कामयतऽइदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एवक्रतुरथ यदस्मै तत्समृध्यते स दक्ष इति । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । न्योऽजीवसे चिरं जीवितुं सूर्यं दृशे च चि रकालं सूर्यमवलोकयितुं च । एतेषां सङ्कल्पादीनां सिद्ध्यै मनः पुनरागच्छतु ॥ क्रत्वे । गुणाभावाद्यणादेशः ॥ जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः ॥ दृशे । दृशे विख्ये चेति [पा॰ ३ ४ ११] साधु ॥५४॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः ।
जीवं व्रात सचेमहि ॥५५॥

हे पितरो भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वित्यर्थः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्र सादाज्जीवं जीवनवन्तं व्रातं पुत्रपश्वादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवनार्थः ॥५५॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः ।
प्रजावन्तः सचेमहि ॥५६॥

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमते इत्येवं हविषो विहितत्वात् । हे सोम वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो बिभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्व त्कारुण्यात्प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा यष्टुं सम्बन्धे सर्वदा त्वत्सम्बद्धा भवेम ॥५६॥

X. a. एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकया तं जुषस्व स्वाहा ।

b. एष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुः ॥५७॥

द्वे रौद्रे यजुषी त्रिंशदक्षरद्वादशाक्षरे ॥ ॥ साकमेधगतत्र्यम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः । तथा च का° [५.१०.१२.] एष तऽइति जुहोतीति । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र ते तव स्वस्रा भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानाम्न्या सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनीयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुहुतमस्तु । अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं श्रुत्योक्तम् [२.६.२.९.] । अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह भाग इति । योऽयं रुद्राख्यः क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनं हन्तुमिच्छा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति । सा चाम्बिका शरद्रूपं प्राप्य ज्वरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति । रुद्राम्बिकयोस्तयोरुभयवचनेन हविषा शान्तं भवति । तथा च तित्तिरिः । एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकयेत्याह शरद्वाऽअस्याम्बिका सा निपाऽरूपा(?) (35.) हिनस्ति यं हिनस्ति (36.) तयैवैनं सह शमयतीति ॥ का° [५.१०.१३.] अतिरिक्तमाखूत्करऽउपकिरत्येष तऽइतीति (37.) । यजमानस्य यावन्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तानगणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशान्निरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । त्र्यम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानिति कात्यायनोक्तेः [५.१०.१.२.] । तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात्किंतु मूषकोत्खाते एष तऽइति मन्त्रेणोपकिरेत् । अयं मन्त्रार्थः । हे रुद्र एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः तथा ते तवाखुः पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः । आखुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानममून्न मारयतीत्यर्थः ॥५७॥

अव रुद्रमदीमह्यव देवं त्र्यम्बकम् ।

यथा नो वस्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्यवसाययात् ॥५८॥

हे रौद्री पङ्क्तिककुभौ । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ सा ककुप् । द्वयोरपि विनियोग । तथा का० [५ १० १४] आगम्याव रुद्रमदीमहीति जपतीति । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहि यदनुग्रहाद्वयं भद्रयेम । तथा त्र्यम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रिनेत्रोऽयं देव इति मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्तते । यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचो लोपश्छान्दसः । अथयुत्यान्यदेवताभ्य पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आदयामो भाजयाम । अवगम्य ज्ञात्वा त्र्यम्बकमादयाम इति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः करत् वस्तृतरान्वसनशीलानसौ कुर्यात् । यथा च नोऽस्मान्श्रेयसः करत् ज्ञातिषु प्रशस्यतरान्कुर्यात् । यथा चास्मान्व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान्कुर्यात् । तथेन जपाम (38) इत्यर्थ । आशीरियम् ॥ अदीमहि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाल्लिङि णिचो लोप [पा० ३ ४ ११७] ॥ वस्यसः वसतीति वस्ता तृन् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुश्छन्दसीति [पा० ५ ३ ५९] ईयसुनि कृते तुरिष्ठेमेय स्विति [पा० ६ ४ १५४] तृनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः ॥ करत इन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३ ४ ६] लट् विकरणव्यत्ययेन शपि गुण । बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभाव [पा० ६ ४ ७५] ॥ व्यवसाययात् लेटि आडागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३ ४ ९७] इलोपे रूपं नियर्वस्य एयतस्य स्यते ॥५८॥

भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ।

सुखं मेषाय मेष्यै ॥५९॥

हे रुद्र त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भेषजं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि । मेषाय मेष्यै च सुखं देहि । सुहितं खेभ्य प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥५९॥

३ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

b. त्र्य॑म्बकं यजामहे सुग॒न्धिं प॑ति॒वेद॑नम् ।

उ॒र्वा॒रु॒कमि॑व॒ बन्ध॑नादि॒तो मु॑क्षीय॒ मामुतः॑ ॥६०॥

द्वे अनुष्टुभौ । का° [५.१०.१५.१६.] अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरुनाघ्ना-नाद्यम्बकमिति देवववैतेनैव दक्षिणानाघ्नाना इति । यथा पितृमेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकीयान्वामोरूंस्ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा च देवतासेवायां दक्षिणोरूंस्ताडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु ॥ सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् अमृतान्मा मुक्षीय स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाच्चामृतान्मा मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं वक्र्थे । मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात्फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः । मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः । उर्वारुकमिव बन्धनादिति यथोर्वारुकं कर्कन्धादि (39.) फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धनात्स्वस्य वृन्तात्प्रमुच्यते तद्वत् ॥ का° [५.१०.१७.] कुमार्यश्चोत्तरेणेति । यजमानसम्बन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तमुत्पयवदुत्तरेण त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति । त्र्यम्बकं यजामहे कीदृशं पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लम्भयितारं वि लाभे । अन्यत्पूर्ववत् । इतो मुक्षीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुक्षीय मुक्ता भूयासममुतो मा मुक्षीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहं च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा त्र्यम्बकप्रसादाद्वसामीत्यर्थः । सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति [२.६.२.१४.] श्रुतेरितोऽमुतःशब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ ग्राह्यौ ॥६०॥

ए॒तत्ते॑ रुद्राव॒सं तेन॑ प॒रो मूज॑व॒तोऽती॑हि ।

अव॑ततधन्वा॒ पिना॑कावसः॒ कृत्ति॑वासा॒ अहि॑ꣳसन्नः शि॒वोऽती॑हि ॥६१॥

रौद्यास्तारपङ्क्तिः । यस्या अन्त्यौ द्वादशाक्षरावाद्यावष्टाक्षरौ पादौ सास्तारपङ्क्तिः ॥ का° [५.१०.२१.] मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा (40) कुब्जे धात्र्योभयतः

स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुल्लेपयात्वदामनत्येतत्तऽइतीति । व्रीहियवादीन्यद्धा वहनार्थं (41) तृणवंशादिनिर्मित पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते । तयोरुभयोर्मूतयोस्त्र्यम्बकान्हविश्शेषान्प्रक्षिप्य स्वकीयेनासिन वोढु शक्यायां वंशयष्ट्यामग्रद्वये तन्मूतद्वयमवासज्योन्नते (42) स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूतद्वययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद्गावो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । मूजवान्नाम कश्चित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते । हे रुद्र एतत्ते तव अवसं हविशेषाख्यं भोज्यम् तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्वतात्परः परभागवर्ती सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्मद्विरोधिनो त्वया निवारितत्वादित ऊर्ध्वं धनुषि ज्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमिदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न बिभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः ॥ का० [५. १० २२.२३] कृत्तिवासा इत्यनवेक्षमित्योपस्पृशत्यय (43) इति । उन्नते वृक्षादौ मूतद्वयेऽवसज्य प्रत्यावर्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र त्वं कृत्तिवासा चर्माम्बरो नोऽस्मानहिंसन्हिंसामकुर्वन्शिवोऽस्मदीयपूजया संतुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६१ ॥

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।
यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६२ ॥

आशीर्देवतोष्णिक् । यस्याश्चत्वारः पादाः समाक्षराः सोष्णिक् । का० [५ २ १६] त्र्यायुषमिति यजमानो जपतीति । सोऽयं जपो वपनकालीनः । जमदग्नेः मुनेर्यत्त्र्यायुषं त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्त्र्यायुषं तथा कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यत्त्र्यायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्त्र्यायुषमस्ति तत्सर्वं त्र्यायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

a शिवो नामा॑सि॒ स्वधि॑तिस्ते पि॒ता नम॑स्तेऽअस्तु॒ मा मा॑ हिꣳसीः ।
b. निव॑र्तयाम्या॒युषे॑ऽन्ना॒द्याय॒ प्रज॑ननाय रा॒यस्पोषा॑य सुप्रजा॒स्त्वाय॑ सु॒वीर्या॑य
॥६३॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

क्षुरदेवतं यजुः । का° [५.२.१७] शिवो नामेति लोहक्षुरमादायेति । हे क्षुर त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः वज्रं ते तव पिता । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मां मा हिंसीः । का° [५.२.१७] निवर्तयामीति वपतीति । यजमानदेवतं यजुः । निपूर्वो वृतिर्मुण्डनार्थः । हे यजमान त्वां निवर्तयामि मुण्डयामि किमर्थमायुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय संतानाय रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यै सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यतायै सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥६३॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अग्न्याधानादिमित्र्यान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥३॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I ॥ १॥१॥ २॥२॥ ३॥३॥ ४॥४॥ ५[भूम्ना भूमि॑रिव वरि॒म्णा-]॥५॥ ६॥६॥ ७॥७॥ ८॥८॥

II ॥ अ॒ग्निर्ज्योति॑षं त्वा वा॒युम॑तीं प्रा॒णव॑तीम् ॥ स्व॒र्ग्या᳚ᳪ स्व॒र्गायोप॑दधामि भा॒स्व॑तीम् ॥ अ॒ग्निर्ज्योति॒र्ज्योति॑र॒ग्निः स्वाहा॑ ॥१॥ सूर्य॒ज्योति॑षं त्वा वा॒युम॑तीं प्रा॒णव॑तीम् ॥ स्व॒र्ग्या᳚ᳪ स्व॒र्गायोप॑दधामि भा॒स्व॑तीम् ॥ सूर्यो॒ ज्योति॒र्ज्योतिः॒ सूर्यः॒ स्वाहा॑ ॥२॥ १०a ॥३॥ १०b ॥४॥ इ॒ह पुष्टिं॒ पुष्टि॑पतिर्दधातु॒ रम॑यतु प्र॒जाᳪ रम॑यतु प्र॒जाप॑तिः ॥ अ॒ग्नये॑ गृ॒हप॑तये र॒यिम॑ते पु॒ष्टिप॑तये॒ स्वाहा॑ ॥ अ॒ग्नये॑ऽन्ना॒दाया॒न्नप॑तये॒ स्वाहा॑ ॥५॥ अ॒न॒मि॒त्रं मे॑ऽअध॒राग॑नमि॒त्रमुद॑क्कृधि ॥ इन्द्रा॑नमि॒त्रं प॒श्चान्मे॑ऽनमि॒त्रं पु॒रस्कृ॑धि ॥६॥ इन्द्रः॑ प॒श्चादिन्द्रः॑ पु॒रस्ता॒दिन्द्रो॑ऽअ॒स्मां॑ऽअ॒भि या॑तु वि॒श्वतः॑ ॥ इन्द्रो॑ जि॒गीᳪ॑सतां॒ मनाᳪ॑सि

विषूचीना व्यस्यतात् ॥७॥ समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि ॥ समेद्धा तेऽग्ने दीद्यासम् ॥८॥१६॥

III ॥ ११ ॥१॥ १२ ॥२॥ १३ [- दातार्ऽइषाऽ -] ॥३॥ १४ ॥४॥ १५ ॥५॥ १६ ॥६॥ १७ a b c ॥७॥ १७ d १८ a - °धीमहि ॥८॥ १८ a यथस्वन्तो अदाभ्यम् ॥९॥ १८ b १९ स्तुतेन ॥१०॥ १९ सं प्रियेण भिषीय । २० - महो वो भक्षीय ॥११॥ २० ऊर्जं स्थो° °पं वो भक्षीय । रेवती रमधमस्मिन्योनावस्मिन्गोष्ठेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिंल्लोके ॥१२॥ दृहेव स्तौतो मापगात । २२ a ॥१३॥ २२ b ॥१४॥ २३ ॥१५॥ २४ ॥१६॥ २५ ॥१७॥ २६ ॥१८॥ इलऽएह्यदितऽएहि । मयि व कामधरणा भूयात् ॥१९॥ २८ ॥२०॥ २९ ॥२१॥ ३० ॥२२॥ ३१ ॥२३॥ ३२ ॥२४॥ ३३ ॥२५॥ ३४ ॥२६॥ ३५ ॥२७॥ ३६ [हूलभो रयोऽस्मांऽश्रेष्ठो°] । समिद्धो मा समर्धय प्रजया च धनेन च ॥२८॥४४॥

IV. ॥ ३७ a [°जा प्रजया भूयासऽ सु°] ॥१॥ ३७ b c ३८ - °वित्तमम् ॥२॥ ३८ अग्ने तमालभि - - °स्व । ३९ - °स्यः प्रजायोन्वसुवित्तम ॥३॥ ३९ अग्ने °स्व । ४१ एमसि ॥४॥ ४१ ऊर्जं मान । ४२ वकुः ॥५॥ ४२ गृहानु - °नत । ४३ - °जावयः ॥६॥ ४३ अवो - शम्यो° ॥७॥५१॥

V. ॥ ४४ ॥१॥ ४५ ॥२॥ ४६ [- मील्हुषो -] ॥३॥ ४७ ॥४॥ ४८ ॥५॥५६॥

VI ॥ ४९ ॥१॥ ५० [- दधो । निदारु निर्द्दामि ते निदारुं निर्द्दासि मे स्वाहा] ॥२॥५८॥

VII. ॥ ५१ ॥१॥ ५२ ॥२॥ ५३ [- न्वाकुर्वामहे -] ॥३॥ ५४ ॥४॥ ५५ ॥५॥ ५६ ॥६॥६४॥

VIII ॥ ५७ ॥१॥ ५८ ॥२॥ ५९ [-सुग मेपार्थ -] ॥३॥ ६० a ॥४॥ ६० b

॥५॥ ६९ [एतेन रुद्रावसेने पुरो मू॰ - शिव॰ शान्तोऽतीहि] ॥६॥७०॥

IX ॥ वाजिनो वाजोऽवतु भद्रोऽग्रस्मान्रेते सितामृतं बलाय । विश्वे देवा अभि यत्सम्वभूवुस्तन्नो मिनोतु प्रजया धनेन ॥१॥ वाज्यद् वाजिनस्योपहूत उपहूतस्य भक्षयामि । वाजी वाजी भूयासम् ॥२॥ सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उदन्तु [उन्दन्तु?] ते तन्वम् [तनूम् जटापाठे] ॥ दीर्घायुत्वाय वर्चसे ॥३॥ त्र्यम्बकस्य त्र्यायुषं त्र्यायुषं जमदग्नेः । यद्देवानां त्र्यायुषं तन्नोऽग्रस्तु त्र्यायुषम् ॥४॥ येन धाता बृहस्पतेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय ॥५॥ दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे । सुप्रजास्त्वाय चासा [च। असौ जटापाठे]ऽग्रथो जीव शरदः शतम् ॥६॥७६॥ नवानुवाकेषु पदसप्तति॰ ॥ ॥

इति काण्वशाखाया संहितापाठे तृतीयोऽध्याय ॥ ॥

I a इदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासोऽग्रजुषन्त विश्वे ।

b ऋक्सामाभ्या॰ संतरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम ।

c इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः ।

d ओषधे त्रायस्व । e स्वधिते मैनं॰ हिंसीः ॥१॥

लक्ष्मीं नरहरिं वन्दे नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ।
यो वेदार्थस्मृतो भक्तः वेदयेत्कलुषाकरः ॥(1)॥

आधानाग्निहोत्राग्न्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये [क॰ १-८ १-१० ११-४३ ४४-६३] प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तमग्निष्टोममन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रय मन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः षोडशर्त्विग्भिः वृतः अरण्योरग्नी समारोप्य शालां गच्छेत् ॥ तथा च का॰ [७ १ ३६] समारोढाग्नी शालान्तम्भं पूर्वार्ध्ये गृहीत्वा दक्षिणपाणिराहेदमगन्मेति । द्वे अत्यष्टी त्र्यवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त

मन्त्राः । आद्यावर्धर्चौ देवयजनदेवत्यौ ॥ आ इदमगन्मेति पदानि । व्यवहिताश्चेति [पा॰ १.४.८२] उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्श्यते । वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिंस्तद्देवयजनं स्थानमा अगन्म आगताः स्मः । गमेर्लुङुत्तमबहुवचने व्यत्ययेन शपो लुकि मो नो धातोरिति [पा॰ ८.२.६४] मस्य नः । अडागमश्च । इदं किम् । यत्र देवयजने विश्वे देवासः सर्वे देवाः अजुषन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किं च । वयं रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेनान्नेन च संमदेम मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् । हृष्टा भवेम । धनैरन्नैश्च तृप्येम किं कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्यामृक् साम च ऋक्सामे अचतुरेति [पा॰ ५.४.७७] सूत्रेणाजन्तो निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमन्त्रैः संतरन्तः समुद्रवद्गम्भीरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः ॥ का॰ [७.२.६.] दक्षिणां गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति । इमा आपः । आपो देवताः । इमा आपः शिरःक्लेदाय सिच्यमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शमु । उ एवार्थे । शं सुखार्थमव्ययम् । शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु । किम्भूता आपः । देवीः देव्यः दीव्यन्ति ताः देव्यः । द्योतना निर्मला इत्यर्थः ॥ का॰ [७.२.१०.११.] यूपवत्कुशतरुणं क्षुरेण चाभिनिधाय छिन्द्येति । यथा पश्वर्थयूपस्य छेदे मन्त्रः एवमत्रापि तृणान्तर्धानं क्षुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । ओषधे । कुशतरुणं देवता । हे ओषधे कुशतरुण त्वं यजमानं त्रायस्व क्षुरात्त्व । स्वधिते । क्षुरो देवता हे स्वधिते क्षुर एनं यजमानं मा हिंसीः ॥१॥

a. आपोऽअस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु ।
विश्वꣳ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः ।
b. उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ।
c. दीक्षातपसोस्तनूरसि तां त्वा शिवाꣳ शग्मां परिदधे भद्रं वर्णं पुष्यन् ॥२॥

का॰ [७.२.१५.] आपोऽअस्मानिति स्नापयेति । मातरः निमते ता मातरो जगन्निर्मात्र्यो मातृवत्पालयित्र्यो वा आपः अस्मान् कृतक्षौरान्यजमानान् शुन्धयन्तु

शुन्ध्युः शुद्धाः शोधयन्तु नोऽस्मान्निर्मलानपहतिं निवारयन्त्वित्यर्थः । किं च घृतप्वः घृ क्षरणे दीप्तौ क्षरति घृतं तेन क्षरितजलेन पुनन्तीति घृतप्वः जलदेवतास्ताः घृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान्पुनन्तु शुद्धान्कुर्वन्तु । किं च । देवीर्द्योतमाना आपो विश्वं हि हि एवार्थे सर्वमेव रिप्रं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु । रिपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु॰ ४ २१] ॥ का॰ [७ २ १५] उदिदाभ्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धमिति । आद्भ्यः आभ्योऽद्भ्य उदैमि इत् इदेवार्थे उत्क्राम्येव । जलान्निर्गच्छामीत्यर्थः । किम्भूतोऽहं शुचिः शुद्धः स्नानेन । तथा आपूतः (?) समन्तादन्तरेणापि शुद्ध आचमनेन । शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता ॥ का॰ [७ २ १६ १९] क्षौमं वस्त्रं निष्पेष्टवे ब्रूयादहतं वेदहिरभ्युक्ष्य स्नातवस्त्रं वाऽन्तर्यीत निचितदश (2) प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति ॥ दीक्षातपसोः । वासो देवता । हे क्षौम वस्त्र त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः तपः उपसदिष्टिः । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत्प्रियमसि । तां दीक्षातपसोस्तनूं तद्देवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं परिदधे धारयामि । किम्भूतां त्वां शिवां शग्मां द्वयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वादत्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात् । किम्भूतोऽहम् । भद्रं वर्णं पुष्यन् त्वत्परिधानेन कल्याणीं कान्तिं पुष्यन् ॥२॥

II a महीनां पयोऽसि वर्चोदा असि वर्चो मे देहि ।

b वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ॥३॥

का॰ [७ २ ३३] शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुशेषु नवनीतेन शीर्षोऽध्यनुलोमं० समुद्रको महीनां पयोऽसीति । प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः । महीनां पयः । नवनीतमुच्यते हे नवनीत त्वं महीनां गवां पयोऽसि । महीति गोनामसु पठितम् [निघ॰ २ ११] । नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात्पयस्त्वोपचारः । वर्चोदा असि । वर्चो ददातीति वर्चोदाः । अतिस्निग्धत्वेन कान्तिप्रदमसि पुरस्त्वमार्ध्वमतो मे मह्यं यजमानाय वर्चो देहि कान्तिं प्रयच्छ ॥ का॰ [७ २ ३४] वृत्रस्येत्यक्ष्यानक्ति

त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यदिति । त्रिककुत्पर्वताडुत्पन्नाञ्जनं लभ्यते चेत्तेनाञ्जिद्धयम-ञ्ज्यात्तदभावेऽन्यदप्यञ्जनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः । वृत्रस्य । अञ्जनं देवता । हे अञ्जन त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृष्णमण्डलरूपोऽसि । यत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीदित्यादिश्रुतिः [३-१-२ १२] । तथा च तित्तिरिः । इन्द्रो वृ-त्रमहन् (3) तस्य कनीनिका परापतत्तदेवाञ्जनमभवदिति । चक्षुर्दा असि कनी-निकारूपत्वात्त्वं दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मह्यं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाटवं प्रयच्छ ॥३॥

a चित्पतिर्मा पुनातु । b वाक्पतिर्मा पुनातु ।

c. देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छकेयम् ॥४॥

का° [७ ३ १.] कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्र-मच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति । अच्छिद्रेणेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते । चित्पतिर्मा । चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिवाक्यात् । यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः [३ १ ३.२२] । किं चाच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः । वायुरच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्ररहितत्वाच्च यद्वादित्यमण्डलमच्छिद्रं पवित्रम् । असौ वाऽआदित्योऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः । हे पवित्रपते पवित्रान्शुद्धान्पाति प-वित्रपतिस्तत्सम्बुद्धौ हे पवित्रपते शुद्धपालक ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण पूर्वो-क्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्का-मोऽहं पुने तत् शकेयम् यः कामो यस्य यत्कामः यद्वा यस्मिन्कामो यस्य स यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोधयामि तत्सोमयागानु-ष्ठानं शक्तो भूयासम् । यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः ॥ वाक्पतिः वाचां पति-र्बृहस्पतिर्मा मां पुनातु ॥ सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु । एतन्मन्त्रद्वयं पूर्ववद्योज्यम् ॥४॥

आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे ।

आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामहे ॥५॥

का° [७ २.६] आ वो देवास इति वाचयतीति । अथर्वुर्बृहतानां वाचयति । दैवी अनुष्टुप् आशीः । हे देवासः देवाः वयं वो युष्मान्वामं वननीयं यज्ञफलमा ईमहे साकल्येन याचामहे । वन्यते भज्यतऽइति वामम् । वन सम्भक्तौ । मप्रत्ययः । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः द्विकर्मकः [निघ° ३.१९.] । आ सति अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति प्रैतीति प्रयन् तस्मिन् प्रपूर्वादिणः शतरि रूपम् । किं च हे देवासो देवा वो युष्मान्वयं हवामहे आह्वयामः । किं कर्तुं यज्ञियासः । यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञतत्सम्बन्धिनीराशिषः फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थः । उपसर्गेण धातुरध्याहर्तव्यः । यज्ञफलं प्राप्तुं युष्मानाह्वयाम इत्यर्थः ॥५॥

a स्वाहा यज्ञं मनसः । b. स्वाहोरोरुन्तरिक्षात् ।

c. स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । d. स्वाहा वातादारभे स्वाहा ॥६॥

का° [७ ३ ७-१०] स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीऽअचते नानाहस्तयोरेवं शेषं प्रतिमन्त्रं मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुली तत्सहिते चोत्सृजतीति ॥ आद्यमन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं संकोचयति एवमन्यत्रयेणान्याः । स्वाहा वातादारभऽइत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहा यज्ञम् । चतुर्णां यजुषां यज्ञो देवता । स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वाद्रुचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेण व्याख्याः । तथा हि । स्वाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि अत्र स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः ॥ स्वाहोरोरन्तरिक्षात् । पञ्चमी सप्तम्यर्थे उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः । स्वाहाशब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृति ॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः (4) । लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः ॥ स्वाहा वातादारभे । वाताद्वायुप्रसादात्स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्तयामि । वायोः सर्वकर्मप्रवर्तकत्वात् ॥ स्वाहा यज्ञ एवं सिद्ध इति शेषः ॥६॥

III. a. आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा । b. मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा ।

c. दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । d. सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा ।

e. आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्तरिक्ष ।

बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा ॥७॥

अतः परं पडिड्भणाहोममन्त्राः । चतुर्णामग्निर्देवता । का° [७.३.१६.] औद्ग्रभणानि जुहोति स्याल्याः स्रुवेणाकूत्याऽइति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा । अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । किम्भूतायाग्नये आकूत्यै प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकूतिः तस्यै तत्सम्पूर्त्यै प्रयुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै । संकल्पसिद्धौ निर्विघ्नं प्रेरयते इत्यर्थः । इति प्रथमो मन्त्रः ॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा । श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणाशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं मनसे मदीयमनोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । विद्याधारणाशक्तिर्हि मनसः स्वास्थ्ये सत्येव भवति । इति द्वितीयः ॥ जपति । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । व्रतनियमो दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशारीरतपोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा । नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपोदात्रे इत्यर्थः । इति तृतीयः ॥ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूष्णे पुष्णातीति पूषा तस्मै वागिन्द्रियपोषकायाग्नये हुतमस्तु । इति चतुर्थः ॥ आपो देवीः । लिङ्गोक्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षरास्त्रयः पादाः सा विराट् । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेत्युक्तेः । अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । हे आपः हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हे उरो विस्तीर्णा अन्तरिक्ष युष्मभ्यं बृहस्पतये च हविषा विधेम हविर्दद्मः । द्वितीयार्थे तृतीया । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा सुहुतमस्तु । किम्भूता आपः । देवीः देव्यो द्योतमानाः बृहतीः बृहत्यः प्रभूताः उभयत्र पूर्वसवर्णः । विश्वशम्भुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशम्भुवः । इति पञ्चमो मन्त्रः ॥७॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।
विश्वो रायऽइषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥८॥

अथ षष्ठः । सवितृदेवत्यानुष्टुप् स्वस्त्यात्रेयदृष्टा । विश्वो मर्तः सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते । वृञ् वरणेऽस्माल्लिङि तङि प्रथमैकवचने (5.) व्यत्ययेन शपो

लुकि उदीचपूर्वस्येति [पा° ७.१.१०२.] अत उदादेशः । किं च विश्वः सर्वो जनो रयि धनाय इषुध्यति सवितारं प्रार्थयते । इषुध्यतिर्याञ्चाकर्मसु पठितः [निघ° ३.१९.] किं च द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा तच्च वृणीत प्रार्थयते । किमर्थं पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय । पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः । यः इत्थम्भूतः सविता तस्मै स्वाहा । इति षष्ठ औद्ग्रभणमन्त्रः । समाप्तास्ते ॥८॥

IV. a. ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पातमास्य यज्ञस्योदृचः ।

b. शर्मासि शर्म मे यच्छ नमस्तेऽअस्तु मा मा हिᳫंसीः ॥९॥

का° [७.३.२३.] कृष्णाजिनयोः संधिमालभत (a.) ऋक्सामयोरितीति ॥ कृष्णाजिने देवते । हे कृष्णाजिनगते शुक्लकृष्णरेखे युवामृक्सामयोः शिल्पे स्थः ऋगभिमानिसामाभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्ये तद्रूपे भवतः । यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पमिति श्रुतेः [३.२.१.५.] । ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम् । कियन्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य यज्ञस्य आ उदृचः उत्तमा चरमा ऋगुदृक् तस्या उदृचः आ तत्पर्यन्तं पञ्चम्यपाङ्परिभिः [पा° २.३.१०] पञ्चमी । एतद्यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यच्छुक्लं तदृचो रूपं यत्कृष्णं तत्साम्नो रूपम् । तदुक्तं तित्तिरिणा [६.१.३.] । ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्यं तिष्ठमाने (6a.) कृष्णमृगरूपं कृत्वापक्रम्यातिष्ठतामिति वाऽअचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनमस्ते साम्नो यत्कृष्णमिति ॥ का° [७.३.२४.] दक्षिणाजानुनारोहति शर्मासीति । हे कृष्णाजिन त्वं शर्म शरणमसि । अतो मे मह्यं शर्म शरणं यच्छ देहि । स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वित्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमोऽस्तु मा मां यजमानं मा हिंसीः मा जहि ॥९॥

a. ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहि ।

b. सोमस्य नीविरसि । c. विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य ।

d. इन्द्रस्य योनिरसि । e. सुसस्याः कृषीस्कृधि ।

f. उच्छ्रयस्व वनस्पतऽऊर्ध्वो मा पाह्यᳫंहस आस्य यज्ञस्योदृचः ॥१०॥

का° [७.३.२६.] मेखलां बध्नीते वेणिं त्रिवृतं शणमुञ्जमिश्रामन्तरां वासस ऊर्गसीति ॥ अङ्गिरोभिर्दृष्टं मेखलं (7.) यजुः । हे मेखले त्वमाङ्गिरसी अङ्गिरोनामकानामृषीणां सम्बन्धिनी ऊर्क् अन्नरसरूपासि किम्भूता ऊर्णम्रदाः ऊर्णेव म्रदीयसी (8.) कम्बलवन्मृदुरसि । तथाविधा त्वमूर्जमन्नरसं मयि धेहि स्थापय । अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तोऽन्नरसं व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः शणमुञ्जनामकतृणरूपेणाविर्भूतस्तस्माच्छणमुञ्जमयी मेखला अत एव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि ॥ का° [७.३.२७.] नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति । हे मेखले त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता ग्रन्थिरसि । मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते । अदीक्षितस्य पितृदेवत्या नीविरुक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय (9.) नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । का° [७.३.२८.] शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति । हे वस्त्र त्वं विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्म सुखं कुर्विति शेषः ॥ का° [७.३.२९-३१.] कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं (10.) वोत्तानां दशायां बध्नीते तया कण्डूयनमुपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरितीति । हे कृष्णविषाणे त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्सम्भावनादिन्द्रोऽजायत तदानीमत्रान्यस्योत्पत्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आच्छिद्य मृगेषु न्यदधात् निहिता सा योनिः कृष्णविषाणाभूदिति तित्तिरिश्रुतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा तस्मात्कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वम् ॥ का° [७.३.३२.] भूमौ घोल्लिखति सुसस्या इतीति । हे कृष्णविषाणे त्वं कृषीः सुसस्याः कृधि । कुरु करोतेः शपि लुप्ते श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीत्यादिना [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः सस्यं व्रीहियवादि । तदर्थं भूम्युल्लेखः कृषिः यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः शोभनधान्याः कुर्वित्यर्थः ॥ का° [७.४.१-२.] मुखसंमितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयतीति । दण्डो देवता । हे वनस्पते वृक्षावयव दण्ड उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । ऊर्ध्वो भूत्वा अंहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उदृचः उत्तमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तदृक्पर्यन्तमित्यर्थः॥१०॥

V a व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः ।
b दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये
वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नोऽअसद्वशे ।
c ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः
स्वाहा ॥११॥

का° [७ ४ १५] व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्त्वेति । मौनोपस्थितस्य (11.) यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचारका व्रतं कृणुत दोहनादिना क्षीरं संपादयत । दीक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद्व्रतमित्युच्यते । वाक्यावृत्तिरादरार्था ॥ का° [७.४ १५] अग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति । एतमपि मन्त्रं सकृत्पठेत् । अग्निर्ब्रह्म ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्निमुपचरति । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदव्यतिरेकेणासम्भवात् । तस्मादयं श्रौतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदरूप एव ॥ अयमग्निर्यज्ञ° तस्य अग्नेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्यते ऽग्निर्यज्ञ एवेति ॥ वनस्पति । यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः पलाशादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्तते वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । तथा च श्रुतिः [३ ७ २ ९.] । न हि मनुष्या यज्ञेरन्यद्वनस्पतयो न स्युरिति ॥ का° [७ ४ २२] दैवीं धियमिति व्रताया-पस्पर्शनꣳ स्वासनऽइति । शक्वरी अतिशक्वरी वा । पूर्वार्धेनाचमनम् । वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे । मनामहेऽइति याच्ञाकर्मसु पठितः [निघ° ३.१९.] । किमर्थमभिष्टये अभि समन्ताद्यजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यजतेः क्तिनि आदिलोपः । अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थम् । किम्भूतां धियं दैवीं देवसम्बन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः । तथा सुमृडीकाम् सुष्ठु मृडयति सुमृडीका ताम् शोभनसुखहेतुम् । तथा वर्चोधां वर्चो दधाति वर्चोधास्तां तेजसो धारयित्रीम् । तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहकर्त्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्या सुतीर्था यद्वा सुष्ठु तीर्थमवतरणमार्गो यस्याः सा । एवंविधा सती नो वशे असत् अस्मदधीनत्वे भवतु ॥ का° [७ ४ २३.] ये देवा इति व्रतपत्यमृन्मयऽइति । ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति

द्योतन्ते तऽइति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति [३.२.२.१३.] श्रुत्युक्ताः । किम्भूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पा येषां ते संकल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं हुतमस्तु ॥११॥

श्वात्राः पीता भवत यूयमापोऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः ।
ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥१२॥

का° [७.४.३५.] श्वात्राः पीता इति नाभिमालभतऽइति । अब्देवत्या जगती । हे आपः क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः श्वात्राः क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवत । श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवतीति यास्कः [निरु° ५.३.] । किं च अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्यनुवर्तते । सुष्ठु शेवं याभ्यस्ताः । शेवमिति सुखनाम [निघ° ३.६.] । किं च । तास्तथाविधा आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुत्वयुक्ता भवन्तु किम्भूतास्ताः । अयक्ष्माः प्रबलरोगराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्यमीवा याभ्यः । अनागसः नास्त्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायां ऋतस्य दीर्घः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः नास्ति मृतं याभ्यः मरणनिवर्तिकाः ॥ यद्वायमर्थः । ता इति द्वितीयाबहुवचनं । अमृताः अमरणधर्मिणो देवाः पूर्वोक्ताः प्राणा वागादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्वादयन्तु । कीदृशीः अस्मभ्यमयक्ष्माः अस्मदर्थमस्माकं वा यक्ष्मनाशिनीः । शेषं पूर्ववत् ॥१२॥

a. इयं ते यज्ञिया तनूः ।

b. अपो मुञ्चामि न प्रजाम् । अंहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत ।

८. पृथि॒व्या सम्भ॑व ॥१३॥

का॰ [७ ४ ३६] मेह्यन्कृष्णविषाणया लोष्ट किंचिद्वाददत्तऽइय तऽइति । मूत्र कारिष्यन्शृङ्गेण लोष्टं किंचित्तृणादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थ । हे यज्ञपुरुष इय पृथिवी ते तव यज्ञिया तनू यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मूत्रोपहतिपरिहाराय व्यवधान कर्तुं लोष्ट तृणं वा स्वीकरोमीति भावः । यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते । हे पृथिवि इय लोष्टरूपा ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामाददऽइति शेष ॥ का॰ [७ ४ ३७] अपो मुञ्चामीति मेहतीति । अपो मूत्ररूपा अह मुञ्चामि न प्रजा प्रजोत्पत्तिनिमित्त रेतो न मुञ्चामि । अतो हे आपो मूत्राख्या यूय पृथिवीमाविशत प्रविशत । किम्भूता । अह्नोमुच अंहसः पापान्मुञ्चति पुरुष पृथक्कुर्वतीत्यर्थः । तथा स्वाहाकृताः पूर्व क्षीरपानकाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृता । यद्वा स्वाहाकृता सत्यो (12) भूमिमाविशत । का॰ [७ ४ ३८] पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधातीति । गृहीतलोष्टादिक मूत्रस्थाने क्षिपेत् । हे लोष्टादिक पृथिव्या सह त्व सम्भव एकीभव ॥१३॥

अग्ने॒ त्वꣳ सु जा॑गृहि व॒यꣳ सु म॑न्दिषीमहि ।
र॒क्षा णो॒ऽअप्र॑युच्छन्प्र॒बुधे॑ नः॒ पुन॑स्कृधि ॥१४॥

का॰ [७ ४ ३९] अग्ने त्वमित्युक्त्वा स्वपित्यध प्राङ्दक्षिणत इति । अनुदुत्याग्रे पी । हे अग्ने त्व सु जागृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव । वय यजमाना सु मन्दिषीमहि साधु स्वप्स्याम । मदि मोदस्तुतिस्वप्नकान्तिगतिषु (13) [धा॰ २ १२] अत्र स्वप्नार्थः । आशीर्लिङ्युत्तमबहुवचने रूपम् । किं च । नोऽस्मान्रक्ष किं कुर्वनप्रयुच्छन् । युछ प्रमादे । अप्रमाद्यन् । ऋचोऽतस्तिङ इति [पा॰ ६ ३ १३५] संहितायां दीर्घ । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा॰ ८ ४ २७] नं इत्यस्य णत्वम् । णो अप्रयुच्छन्नित्यत्र एङ पदान्तादतीति [पा॰ ६ १ १०९] पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरऽइति [पा॰ ६ १ ११५] प्रकृतिभावः । किं च अग्ने नोऽस्मान्पुनः प्रबुधे प्रबोधाय कृधि कुरु प्रबोधनं प्रभुत्तस्थे प्रबुधे सम्पदादित्वात्क्विप् । स्वपतोऽग्ने प्रार्थन रक्षसां नाशाय । तदुक्तं तित्तिरिणा । अग्निमेवाधिप कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्याऽइति ॥१४॥

पुनर्मनः पुनरायुर्मऽआगन्पुनःप्राणः पुनरात्मा मऽआगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रो-
त्रं मऽआगन् ।
वैश्वानरोऽअदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यात् ॥ १५ ॥

का॰ [७.४.४०.] विवृद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयतीति । मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेर्लुङि शपि लुप्ते मन्त्रेघसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः इति च्लिलुकि मो नो धातोः इति [पा॰ ६.१.६८.] प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आगन्निति रूपम् । किं च स्वापकाले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आत्मा जीवः पुनरागत्तथा मे चक्षुः पुनरागत्तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् । सर्वे ह वाऽएते स्वपतोऽपक्रामन्तीति श्रुतेः [३.२.२.२३.] स्वापकाले मनआदीनामपक्रमो भवति । तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थ्यते । एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितुमयोग्यात् (14.) निन्दितात् दुरितात्पापात् नोऽस्मान्पातु पालयतु । यद्वा अवद्यात् दुर्यशसो दुरितात्पापाच्च पातु । किम्भूतोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः । सर्वपुरुषोपकारकः । नरे संज्ञायामिति [पा॰ ६.३.१२९.] पूर्वपददीर्घः । अदब्धः केनाप्यहिंसितः तनूपाः तनूं पातीति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

a. त्वमग्ने व्रतपा असि देवऽआ मर्त्येष्वा त्वं यज्ञेष्वीड्यः ।
b. रास्वेयत्सोमा भूयो भर देवो नः सविता वसोर्दाता वस्वदात् ॥ १६ ॥

का॰ [७.१.१.२.] त्वमग्नऽइत्यग्न्ये क्रुद्धाव्रत्यं वा व्याहृत्येति । दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वमग्नऽइत्यृचं जपेत् । गायत्र्याग्नेयी वत्सदृष्टा । व्यूहेनाक्षरपूरणम् । हे अग्ने देवो द्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्मणः पालको भवसि । तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु त्वमीड्योऽसि । ईडिरध्येषणकर्मा पूजाकर्मा चेति यास्कः (15.) । याचितव्यः पूजयितव्यो वा भवसि । अतः पाहीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे इति सप्तम्यन्तं पदं हे अग्ने त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ मनुष्येषु च व्र-

तया ग्रसीति शेषं पूर्ववत् ॥ का° [७ ५ १६] लब्धमालभ्य वाचयति रास्वेयदिति । ऋतौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा मन्त्रं पठेत् । रास्व । सोमदेवत्यं यजुः । हे सोम इयत्रास्व एतावद्धनं देहि भूयः पुनरपि आभर धनं आहर । रूपहरोरिति [पा° ८ २ ३२ वा° १] भकारः । यतो वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान् ॥१६॥

VI a एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चस्तया सम्भव भ्राजं गच्छ ।

b. जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे ॥१७॥

का° [७ ६ ७ ८] शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं स्रुक्चां चतुर्विगृह्णाति बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बद्धावदधात्येषा तऽइतीति । ध्रुवास्यमाज्यं स्रुक्चां चतुर्गृहीत्वा तत्राज्ये दर्भतृणाबद्धं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ एषा ते । हिरण्याज्यदेवतम् । हे शुक्र शुक्ल दीप्यमानाग्ने ते तव एषा तनूः दृश्यमानमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ते वर्चः त्वदीयं तेजः । तया सम्भव आज्यरूपया तन्वा एकीभव । ततो भ्राजं गच्छ भ्राज दीप्तौ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्त्वं सतनूत्वं च संपद्यते । तदुक्तं तित्तिरिणा । सतेजसमेवैनं सतनुं करोतीति । यद्वायमर्थः । हे शुक्र आज्य एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्ते वर्चश्च । समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्यग्निरेतसमिति श्रुतेः [३ २.४ ८] । तया हिरण्यलक्षणया तन्वा सम्भव एकीभूय भ्राजं सोमं गच्छ । भ्राजतेऽसौ भ्राट् तम् । सोमो वै भ्राडिति [३ २ ४ १.] श्रुतेः । का° [७ ६ १] जूरसीति जुहोतीति । वाग्देवतम् । हे वाक् त्वं जूरसि वेगयुक्तासि । यद्वा जीव प्राणधारणे । जीवयतीति जूः । ऊप्रत्ययः । किम्भूता त्वं मनसा धृता नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता । यद्वा यज्ञार्थे चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥१७॥

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यन्त्रमशीय स्वाहा ।

c. शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि ॥१८॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽभितयाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं

नियमनं दार्यमशीय प्राप्नुयाम् । स्वाहा इदमाज्यं हुतमस्तु ॥ का° [७.६.१०.] शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधातीति । शुक्लां वद्धा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत् । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता । हे हिरण्य त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्रम् । शुच दीप्तौ । दीप्यमानमसि । तथा चन्द्रमाह्लादकमसि । चदि आह्लादने । चन्दतीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अग्निसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः । अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमसि । विश्वेषां देवानामिदं वैश्वदेवम् सर्वदेवसम्बन्धि । सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानेन तुष्येत् ॥१८॥

चिद॑सि म॒नासि॒ धीर॑सि॒ दक्षि॑णासि क्ष॒त्रिया॑सि य॒ज्ञिया॒स्यदि॑तिरस्युभयतः॑शी॒र्ष्णी । सा नः॑ सु॒प्राची॒ सु॒प्रती॒च्येधि मि॒त्रस्त्वा॑ प॒दि ब॑ध्नीतां पू॒षाध्व॑नस्पा॒त्विन्द्रा॒याध्य॑क्षाय ॥१९॥

का° [७.६.१५.] चिदसीत्येनामभिमन्त्रयतऽइति । कण्डिकाद्वयेन एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः । वाग्रूपाध्यारोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः स्तूयते । हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि त्वं चिदसि मनासि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धय इति तिस्रो वृत्तयः । तल्लक्षणानि । अचेतनदेहादिसंघातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती वाक्यवस्तुषु वा निर्विकल्पकरूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्युच्यते । लोके कंचित्पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनेत्युच्यते । इदमित्थं भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धीशब्देनोच्यते । वागात्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते । चिदादिरूपत्वमारोप्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्यमानमेव स्तूयते । हे गौः त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दानस्य (16.) प्रशस्तत्वाद्दक्षिणासि । भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकमिति स्मृतेः । तथा क्षत्रियासि । सोमक्रयसाधनत्वेन । तथा हि । देवेषु क्षत्रजात्यभिमानी सोमः । तदुक्तं बृहदारण्यके [माध्य° १.२.१३. काण्व° १.४ ११.] यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति । तेन सोमेन क्षत्रेणाभिम-

सत्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं क्षत्रियासि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा तत्सम्बन्धित्वादुपचर्यते । अत एव यज्ञसम्बन्धिवाग्रूपिया यज्ञार्हासि । अदितिः अखण्डिता अदीना देवमातृरूपासि । नास्ति दितिर्यस्याः सा । अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निरु॰ ४.२२.] । तथा उभयतःशीर्ष्णी । उभयतः शीर्षे यस्याः सा । ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये इति यास्कोक्तेः [निरु॰ १३.७.] । यद्वोभयतःशीर्ष्णी सर्वतोमुखी वाग्रूपत्वात् । स यदेनया समानं सद्विपर्यासं वदतीति [३.२.४.१६] श्रुतेः । सा पूर्वोक्ता चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थे सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव । सुष्ठु प्राञ्चति सुप्राची । सुष्ठु प्रत्यञ्चति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखी भूत्वा पश्चात्सोमेन सहास्मान्प्रत्यागन्तुं सुष्ठु प्रत्यङ्मुखी भवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [३.२ ४ १७.] । सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाहेति । किंच मित्रः सूर्यः पदि दक्षिणपादे त्वा त्वां बध्नीतां बन्धनं करोतु अप्रणाशाय । तथा पूषा पोषको देवः सूर्य एवाध्वनो मार्गात्पातु (17.) त्वां रक्षतु । यद्वा पूषेत्यावक्तं स्त्रीलिङ्गं पदम् पूषा पृथिवी त्वां मार्गात्पातु (18) इयं वै पृथिवी पूषेति [३.२.४.१९.] श्रुतेः । किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं किम्भूतायेन्द्राय अध्यक्षाय अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै । द्रष्ट्रे यज्ञस्वामिने इत्यर्थः ॥१९॥

अनु॑ त्वा मा॒ता म॑न्यता॒मनु॑ पि॒तानु॒ भ्राता॒ सग॒र्भ्योऽनु॒ सखा॒ सयू॑थ्यः ॥
सा दे॑वि दे॒वमच्छे॒हीन्द्रा॑य॒ सोम॑ᳬ रु॒द्रस्त्वाव॑र्तयतु स्व॒स्ति सोम॑सखा॒ पुन॒रे॑हि ॥२०॥

किं च । सोमाहरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः । सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम् । समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति [पा॰ ६.३.८४.] समानपदस्य सादेशः । सयूथ्यः समाने एकस्मिन्यूथे गोसमूहे भवः सयूथ्यः सखा वत्सोऽनुमन्यताम् ॥ हे देवि सोमक्रयणि सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं देवमच्छेहि प्राप्तुं गच्छ । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु॰ ५.२८.] । किं च रुद्रः

त्वा त्वां वर्तयतु (18a) सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान्प्रति निवर्तयतु। यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्तयतु। यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः। सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा। ईदृशी सोमसहिता सती स्वस्ति क्षेमेण पुनरेहि भूयो ऽप्यागह्॥२०॥

VII वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि।
बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णातु रुद्रो वसुभिराचके॥२१॥

का॰ [७ ६ १६] उदीची नीयमानामनुगच्छन्तो वस्व्यसीतीति॥ अनुष्टुब्बृहती वा। सोमक्रयण्याः स्तुतिः। सोमक्रयणी गौर्वस्वदित्यादित्यरुद्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वस्वीत्यादिपञ्चविशेषणैः। हे गौः त्वं वस्वी वसुरूपासि। अदितिर्देवमातासि। द्वादशादित्यरूपासि। रुद्रा एकादशरुद्ररूपासि। चन्द्ररूपा चासि। किं च बृहस्पतिः सुम्ने त्वां रम्णातु रमयतु। रमतेर्व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः। यद्वा रम्णातु संयमयतु। रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्कः [निरु॰ १०.९]। रुद्रो वसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रक्षितुं कामयताम्। आचकेऽइति चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः [निघ॰ २ ६]॥२१॥

a अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्मि देवयजने पृथिव्या इडायास्पदमसि घृतवत्स्वाहा। b. अस्मे रमस्व। c. अस्मे ते बन्धुः। d त्वे रायः।
e. मे रायः। f मा वयं रायस्पोषेण वियौष्म। g तोतो रायः॥२२॥

का॰ [७.६ १७ १८.] षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेतीति। आज्यदेवतं यजुः। अदित्याः अखण्डितायाः पृथिव्याः भुवो मूर्धन्मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आज्य त्वा त्वामाजिघर्मि आक्षारयामि। घृ क्षरणदीप्त्योः। पृथिव्या ह्येष मूर्धा यद्देवयजनमिति तित्तिरिश्रुतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम्। किं च हे स्थानविशेष त्वमिडायाः गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि तच्च पदं घृतवत् घृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि॥ का॰ [७.६.१९.] स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति। हे गौः

पद् त्वमस्मे अस्मासु रमस्व क्रीडां कुरु ॥ का° [७.६ २०] समुद्धृत्य पद७ स्थाल्या-मावपत्यस्मे ते बन्धुरिति । हे सोमक्रयणीपद ते तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्म । सुपां सुलुगिति [पा° ७ १.३९] जसः शेआदेशे अस्मे इति रूपम् ॥ का° [७ ६ २१] यजमानाय पद प्रयच्छति त्वे राय इति । हे यजमान त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति शेषः । यद्वात्र रायः पशवः । पशवो वै राय इति श्रुते [३ ३ १ ८] । त्वयि पशवः सन्तु ॥ का° [७ ६ २२] मे राय इति यजमानं प्रतिगृह्णातीति । मे मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु । पशवो मयि सन्तु । ङेः शेआदेशे मे इति रूपम् । का° [७ ६ २३] मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं७ सꣳस्पृशतीति । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या मा वियौष्म वियुक्ता मा भवाम । यौतेर्माङि लुङिति [पा° ३.३ १७५] लुङि उत्तमबहुवचने वियौष्मेति रूपम् ॥ का° [७ ६ २४ २५] दत्त्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति नेष्टा तोत इत्येनां वाचयतीति । तोतशब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतशब्दो युष्मत्पर्याय । तोत त्वयि रायः सन्तु ॥२२॥

समख्ये देव्या धिया सं दक्षिणयोरुचक्षसा ।
मा मऽआयुः प्रमोषीर्मोऽअहं तव । वीरं विदेय तव देवि संदृशि ॥२३॥

का° [७ ६ २६] सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणा७ समख्येऽइतीति । एनां वाचयतीत्यनुवर्तते । आस्तारपङ्क्तिः पत्न्याशीः । यस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादावन्त्यौ द्वादशाक्षरौ सास्तारपङ्क्तिः । अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात् ॥ सोमक्रयणीतः पत्न्याशिषमाशास्ते । हे सोमक्रयणि देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समख्ये अद्राक्षं दृष्टेत्यर्थः । ख्या प्रकथने इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य लुङि तङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति [पा° ३ १ ५२] च्लेरङि उत्तमैकवचने कर्मणि समख्येऽइति रूपम् । एकः संशब्दः पादपूरणाय । किम्भूतया त्वया दक्षिणया दक्षिणात्वयोग्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षास्तया विस्तीर्णदर्शनया । इत्यमिथा त्वं मे मम पत्न्या आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । मुष स्तेये

लुङि रूपम् ॥ मो अहं तव । तव सोमक्रयण्या आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमो-
षिषमित्यध्याहारः । माङि मोऽइत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किं
च । वीरं विदेय तव देवि संदृशि हे देवि गौः तव संदृशि संदर्शने सति वीरं
पुत्रं विदेय लभेय । संदर्शनं संदृक् भावे क्विप् । विद्लृ लाभे इत्यस्य व्यत्ययेन
तुदादिभ्यः श इति [पा॰ ३ १ ७७] शप्रत्यये लिङि रूपम् ॥२३॥

VIII a एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो भाग° - देष
ते जागतो भा° छन्दोनामानाᳬ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रू
तात् ॥

b आस्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रह्यो विचितस्त्वा वि चिन्वन्तु ॥२४॥

का॰ [७ ७ ८] एष तऽइति वाचयतीति । मन्त्रचतुष्टयं यजमानः पठेत् । हे
अध्वर्यो सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे इति वचो ब्रूतात् ब्रूहि कथय । इति
किम् । हे सोम ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्रो गायत्रीसम्बन्धी ।
गायत्रीछन्दोऽर्थं तव क्रयो न तु धनार्थमिति यजमानाभिप्रायः । तं ममाभिप्रायं
सोमाय कथयेत्यर्थः ॥ ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः सम्बन्धी भाग इति मे
ऽभिप्रायमध्वर्यो सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रेऽपि ॥ जागतो जगतीछन्दसः सम्ब-
न्धी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ छन्दोनामानाम् छन्द इति नाम येषामन्येषामुष्णिगादीनां
ताः छन्दोनामानः । तेषां साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि । इति
मे वचः सोमाय ब्रूतात्कथय । यः सोमाय छन्दसामाधिपत्यं दत्त्वा क्रीणाति तं स
स्वानामाधिपत्यं प्रापयति । तदुक्तं तैत्तिरीयैः । यो वै सोमᳬ राजानᳬ साम्राज्यं
लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाᳬ साम्राज्यमिति । अत एतैर्मन्त्रैः सोमस्य
राज्यादि सूचितम् । गायत्र्यादिछन्दोदेवता यत्र तिष्ठति स छन्दोलोकस्तदाधिपत्यं
प्रापय्य (19) सोमं क्रीणन् स्वाधिपत्यभाग्भवतीत्यभिप्रायः ॥ का॰ [७ ७ ९] प्रा-
ङुपविश्यास्माकोऽसीति सोममालभतऽइति । हे सोम त्वं क्रयणेनागतः सन्
आस्माकोऽसि । शुक्रः शुक्लादयः ते तव ग्रहाः । ग्रह एव ग्रह्यः । शुक्रपदमैन्द्रवा-
यवादिग्रहाणामुपलक्षणम् । शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः ॥ विचित । वि-

चिन्वन्तीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्तारः वा विचिन्वन्तु विविक्ता कुर्वन्तु सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समूहयन्त्वित्यर्थः ॥२४॥

a अभि त्यं देव७ सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसव७ रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् ॥
ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥

b प्रजाभ्यस्त्वा ॥ c प्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥२५॥

का॰ [७ ७ १० १२] सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्दशं वा तस्मिन्सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभि त्यमिनीति । सावित्र्यष्टिः । त्यं तं सवितारं देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किम्भूतं देवम् । ओण्योः द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्तमानमिति शेषः । ओण्योरिति द्यावापृथिव्योर्नामसु [निघ॰ ३ ३० (20)] पठितम् । तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम् । सत्यसवं सत्यः सवो यस्य अवितथप्रेरणम् । तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा । अभिप्रियं (21) सर्वतः प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यत ऽइति मतिस्तं मननयोग्यम् । कविं क्रान्तदर्शनम् (22) । किं च यस्य सवितुर्भा दीप्तिः अमतिः येनापि मातुमशक्या सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी सवीमन्यदिद्युतत् सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्हवनादीनां यस्मिन्स सवीमा तस्मिन्गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयति (23) ॥ यद्वायमर्थः । यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सवीमन्यदिद्युतत् । अमाशब्द आत्मवचनः आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः । तन्यत ऽइति ततिः दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः । अमाततिशब्दस्य वा अमतिभावः (24) । सवितृभाविशेषणम् । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भा अदिद्युतत् । किंनिमित्तम् । सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान्कर्मण्यनुज्ञातुमित्यर्थः । षु प्रसवैश्वर्ययोः [धा॰ २२ ४३] । वृत्तस्तुभ्य ईमनिन्निति (25) ईमनिच् । गुणावादेशौ । सवीमा (26) प्रसवोऽनुज्ञेत्यभिधानम् ॥ स स्वरादित्यः । कृपा धन्यनस्य तया कृपा धन्यनया अमिमीत सोममिति शेषः । हृतावान्सोम इति तद्वीरं

परिमाण निश्चितवानित्यर्थ । किम्भूत स्व हिरण्यपाणि हिरण्य पाणो यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्त । सुक्रतु साधुसङ्कल्प ॥ का° [७ ७ २०] अतास्तमृक्ष्यो स्त्रीपिण्ड धराति प्रजाभ्यस्त्वेतीति । हे सोम प्रजाभ्य प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां धरामीति शेष ॥ का° [७ ७ २१] अङ्गुल्या मध्ये विवृणाति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति । अङ्गुल्या बद्धस्य सोमदेवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवर कुर्यादिति सूत्रार्थ । हे सोम प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वास कुर्वन्त त्वामनुसृत्य सर्वा प्रजा श्वास कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम प्रजा अनुश्वास कुर्वती प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि श्वास कुरु । प्रजाना तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवन भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थ ॥२५॥

IX a शुक्र त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्र चन्द्रेणामृतममृतेन ।
b सग्मे ते गो । c अस्मे ते चन्द्राणि ।
d तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्ण परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोष पुषेयम् ॥२६॥

का° [७ ८ १६] शुक्र त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति । हे सोम शुक्र दीप्यमान त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीत करोमि । किम्भूत त्वा चन्द्र चदि आह्लादने पत्नहेतुत्वेनाह्लादकरम् । तथा अमृत स्वादुत्वेनामृततमानम् । किम्भूतेन शुक्रेण चन्द्रेणाह्लादकरेण तथामृतेनाग्निसयोगादिनापि विनाशरहितेन ॥ का° [७ ८ १७] सग्मे तऽइति सोमविक्रयिणा७ हिरण्येनाभिकम्पयतीति । यो हिरण्यमादाय सोम विक्रीणीते त हिरण्येनाभिकम्पयेत् । तद्धस्ते हिरण्य दत्वा दत्वा स्वीकुर्वन्त निराश कुर्यादिति (27) सूत्रार्थ ॥ षष्ठी प्रथमार्थे। हे सोमविक्रयिन् गो गौ सोममूल्यत्वेन तुभ्य दत्ता सा त्वदीया गो पुन प्रत्यावृत्य सग्मे यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु गोर्मा भूदित्यर्थ ॥ यद्वा ते गो सग्मे वर्तते । गोर्ग्मा ज्मा (28) ज्मामित्युक्ते [निघ° १ १ (29)] ग्मा गो तया सह वर्तमान सग्मस्तस्मिन् सग्मे ते गोरिति यजमाने ते गोरिति श्रुते [३ ३ ३ ७] सग्मो यजमान ॥ का° [७ ८ १८] अस्मे तऽइति यजमानसहित (30) निद-

धातीति । यजमाने प्रत्यर्पितं यद्धिरण्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे सोमविक्रयिन् ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठन्तु तव गौरेव सोममूल्यमस्तु हिरण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः ॥ का॰ [७.८.२०.] अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य वाचयति तपसस्तनूरसीति । अर्धे अजा देवतास्य यजुषोऽर्धे सोमः । हे अजे त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि । दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाजां गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम् । किं च हे अजे त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि वर्णो देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि । तदुक्तं तित्तिरिणा । सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजेति । एवमजामुक्त्वा सोमं प्रत्याह । हे सोम परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्रीयसे । तपसस्तनूत्वादजाया उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसादात्सहस्रपोषं पुत्रपश्वादिसहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः । हे अजे त्वं प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात् । तदुक्तं श्रुत्या [३. ३. ३. ८.] । तपसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भूता यदजेति । किं च प्रजापतेर्वर्णो रूपं त्वमसि । त्रिगुणत्वात्प्रजापतेस्त्रिरूपत्वम् । अजापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवारं प्रसूते तस्मात्प्रजापतेर्वर्णत्वम् (31.) । तदुक्तं श्रुत्या [३. ३. ३. ८.] । सा यत्त्रिः संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेर्वर्णः (32.) इति । एवमजां स्तुत्वा सोममाह । परमेणोत्कृष्टेन पशुनाजया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुष्णातीति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुष्णीयां वर्धयेयमित्यर्थः । पुष्णातेर्व्यत्ययेन श प्रत्यये लिङि पुषेयमिति रूपम् ॥ २६ ॥

a. मित्रो न एहि सुमित्रधः ।

b. इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशन्नुशन्तꣳ स्योनः स्योनम् ।

c. स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानो ।

एते वः सोमक्रयणास्तान्रक्षध्वं मा वो दभन् ॥ २७ ॥

का॰ [७.८.२१.] सञ्चेनाजां प्रपद्यन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादधीति ॥

सौम्यम् । हे सोम त्वं नोऽस्मान्प्रत्येहि आगच्छ । किम्भूतस्त्वं मित्रः सखा प्रीतियुतः यद्वा मित्रः रविरूपः । तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्यति सुमित्रधः । क्रीत्वा वाससावद्धस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तच्छान्त्यर्थं मित्रत्वेन प्रार्थ्यते । तदाह तित्तिरिः । वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रध इत्याह शान्त्यै इति ॥ का० [७ ८ २३] दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमितीति । वासः प्रत्युह्य वस्त्रमुपरिस्थाप्य सोमं निदध्यादित्यर्थः ॥ यजमानरूपेण परमैश्वर्यगुणोपेतत्वादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तथा च श्रुतिः [३ ३ ३ १०] । एष वाऽअत्रेन्द्रो भवति यद्यजमान इति । हे सोम त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश दक्षिणे ऊरावुपविशेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वमुशन् वश कान्तौ वष्टि उशन् शतृप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः । किम्भूतमूरुमुशतः सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं क्रीतमिन्द्रस्योरावुपाविशयंस्तस्मादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तदाह तित्तिरिः देवा वै सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिणऽआसादयन् स खलु वाऽएतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाहेति । का० [७ ८ २४] स्वान भ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमीक्षमाण इति । स्वनति स्वानः । भ्राजते शोभतेऽसौ भ्राजः । अङ्घस्य पापस्यारिरङ्घारिः । बिभर्ति पुष्णाति विश्वमिति बम्भारिः । हन्ति हस्तः सर्वदा हृष्टरूपः । शोभनो हस्तो यस्य सुहस्तः । कृशं दुर्बलमनिति जीवयतीति कृशानुः । स्वानादयः सप्त सोमरक्षका देवविशेषाः । हे स्वानादयः सप्त देवा वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता हिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः । ताऽन्पदार्थान्यूयं रक्षध्वमवत । वो युष्मान्मा दभन्वैरिणो मा हिंसिषत । स्वानादयो भिषग्याधिष्ठातारः सोमरक्षकाः । तदाह तित्तिरिः । स्वान भ्राजेत्याहैते वामुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्निति ॥२७॥

परि॑ माग्ने दु॒श्चरि॑ताद्बाध॒स्वा मा॒ सु॒चरि॑ते भज ।
उदायु॑षा स्वा॒युषोद॑स्याम॒मृताँ॒२॥ऽअनु॑ ॥२८॥

का० [७ ९ १] गृहीतसोम परि माग्नऽइति वाचयतीति । अग्निदेवत्या पुर

स्तादृहती । यस्या आद्यो द्वादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः सा पुरस्ताद्बृहती । आग्नेय्युपुरस्ताद्बृहतीत्युक्तेः । हे अग्ने दुश्चरितात्पापान्मा मां परिबाधस्व परितो निवारय । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः । सुचरिते शोभने चरित्रे सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः ॥ का° [७ १.३] उदायुषेत्यु-त्थानमिति । उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणेनायुषा (32) निमित्तेन तथा स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननु-सृत्य उदस्थामहमुत्थितवानस्मि । तिष्ठतेर्लुङि रूपम् ॥२८॥

प्रति॒ पन्था॑मपद्महि स्वस्ति॒गाम॑ने॒हस॑म् ।
येन॒ विश्वाः॒ परि॒ द्विषो॑ वृ॒णक्ति॑ वि॒न्दते॒ वसु॑ ॥२९॥

का° [७ १ ४] शीर्षे सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्थामित्यनोऽभ्येतीति । शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः । अनुष्टुप्सूर्यदेवत्या । पन्थानं स्तौति । पन्थां प-न्थानं मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः । पद गतावित्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् । विभक्तेः पूर्वसवर्णे पन्थामिति रूपम् । किम्भूतं पन्थानं स्वस्तिगां स्वस्ति क्षेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं क्षेमेण गन्तुं योग्यम् । गमेर्विटि प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा° ६ ४ ४१.] मकारस्याकारे रूपम् । तथा अनेहसम् एहः पापरूपश्चोरादिबाधस्तद्रहितम् । यद्वा एहः इत्यपराधनाम । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन यया गच्छन्पुरुषो विश्वाः विश्वान्सर्वान्द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन्परिवृणक्ति परितो वर्जयति । वृजी वर्जने रु-धादिः । वसु विन्दते धनं च लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्रान्वयः । विद्लृ लाभे ॥२९॥

λ. a अदि॑त्यास्त्वग॑सि । b. अदि॑त्यै सद॒ आसी॑द ।
c अस्त॑भ्नाद्द्यां वृ॑ष॒भोऽअ॒न्तरि॑क्ष॒मिमी॑त वरि॒माणं॑ पृथि॒व्याः ।
आसी॑द॒द्विश्वा॒ भुव॑नानि स॒म्राड्विश्वेत्तानि॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ ॥३०॥

का° [७.१.१.] कृष्णाजिनमास्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगसीति । अस्मिन्शकटे दृ-

त्यर्थः । हे कृष्णाजिन त्वमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः पृथिव्या त्वग्रूपं भवसि ॥ का° [७ ३ १] तस्मिन्त्सोमं निदधात्यदित्यै सद इतीति । हे सोम त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमेः सम्बन्धि स्थानमासीद सर्वतः प्राप्नुहि तत्रोपविशेत्यर्थः ॥ का° [७ ३. ८] अस्तभ्नाद्द्यामिति सोममालभ्य वाचयतीति । हे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्वरुणो ब्रह्मरूपेण स्तूयते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो द्यामस्तभ्नात् द्युलोको यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान् । तथान्तरिक्षमप्यस्तभ्नात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुरुत्वममिमीत मिमीते । उरोर्भावो वरिमा तम् (33) । एतावती भूरिति परिमाण जानातीत्यर्थः । तथा सम्राट् सम्यग्राजमानो वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान्व्याप्नोति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्माणि । यद्वा इदित्यव्ययमित्यमर्थे । इदित्थं तानि द्युलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥३०॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु ।
हृत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥३१॥

का° [७ ३ ६] वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परितत्येति । बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः । वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते । वरुणो वनेषु वनगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान । यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारितवान् । तथार्वत्सु अश्वेषु वाज बलं विततानेत्यनुवर्तते । यद्वार्वत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान । वीर्यं वै वाज पुमाꣳसो ऽर्वन्त इति श्रुतेः [३ ३ ४ ७] । तथा उस्रियासु पय क्षीरं विततान उस्रियाशब्दो गोनामसु पठित [निघ° २ ११] । हृत्सु हृदयेषु क्रतु सङ्कल्पं तद्धेतुं मनो विततान । विक्षु प्रजासु अग्निं जठराग्निम् । दिवि द्युलोके सूर्यं विततान । अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीरूपमदधात्स्थापितवान् । पर्वतपाषाणसंधिषु सोमवल्ल्या उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्यायनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । सोममद्राविस्त्याद ग्रावाणो वा ऽअद्रयस्तेषु वा ऽएष सोमं निदधातीति । य एवं मन्त्र

द्यौतत्कुलात्तम्भनादिसामर्थ्यवान्परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेष ॥३१॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्ष्णः कनीनकम् ।
यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥३२॥

का॰ [७ १ १] कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितीनि । कृष्णाजिनदेवत्यानुष्टुप् । हे कृष्णाजिन त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नेत्रं त्वमारोह (34) । तथा अग्नेर्वह्नेरक्ष्णः नेत्रस्य कनीनकं (35) तारकां चारोह तयोश्चित्तराम्भव यथैताभ्यां दृश्यस इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्येणाग्निना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्नेतशेभिरेतशैरश्वैस्त्वमीयसे गच्छसि । एतश इत्यश्वनामसु [निघ॰ १ १४] पठितम् । यत्र त्वमश्वैर्गच्छसि । ई गतौ दिवादिरात्मनेपदी । एतशेरिति करणतृतीया । यद्वा कर्मणि रूपमेतशेरिति कर्तरि तृतीया । यत्राश्वैस्त्वं नीयसे इत्यर्थः । कृष्णाजिनस्य पुंस्त्वमार्षम् । सूर्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्षोबाधरहितो भवति । तदुक्तं तित्तिरिणा । एष वास्य खलु रक्षोहणः पन्था यो ऽग्नेश्च सूर्यस्य चेति ॥३२॥

उस्रावेतं धूर्षाहौ युज्येथामनश्रू अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ ।
स्वस्ति यजमानस्य गृहान्गच्छतम् ॥३३॥

का॰ [७ ६ ११] अनड्वाहौ युनक्त्युस्रावेतमितीति । आनडुही ऊर्ध्वबृहती । यस्यास्त्रय पादा द्वादशाक्षराः सोर्ध्वबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहतीत्युक्तेः । अत्राद्यो दशार्णो द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्तेनैकोना । हे उस्रौ अनड्वाहौ युवामेतमागतमेत्य च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम् । किम्भूतौ युवाम् धूर्षाहौ धुरं सहेते तौ धूर्षाहौ शकटधुरं वोढुं समर्थौ । तथा अनश्रू नेत्रयोरश्रुरहितौ सोत्साहावित्यर्थः । अवीरहणौ न वीरान्घ्नतः । भृत्यादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ । ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणां विप्रान्चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ । एवं सम्बोध्य प्रयोजनमाह । तयाविधौ युवां स्वस्ति क्षेमेण यजमानस्य गृहान्प्रति गच्छतम् ॥३३॥

भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि ॥
मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥
श्येनो भूत्वा परापत यजमानस्य गृहान्गच्छ तन्नौ संस्कृतम् ॥३४॥

का° [७ १ ११] भद्रो मऽइति वाचयतीति । सौम्यं यजुः । हे सोम मे मह्यं यजमानाय मदुपकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि । भदि कल्याणे । हे भुवः पते भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाधर्युप्रभृतीन्युच्यन्ते । तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः । तदाह तित्तिरिः । प्रच्यवस्व भुवस्पतऽइत्याह भूतानाꣳ ह्येष पतिरिति । तथाविध हे सोम विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व । प्रकर्षेण गच्छ । च्युङ्गतौ । प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जानन्तु । सर्वतः संचरन्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते । तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन् । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीति [पा° ५ २ ८९] निपातावेतौ । तथा वृका विकर्तनशीला अरण्यश्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् । किंभूता वृकाः । अघायवः परस्याघं कर्तुमिच्छन्ति तऽअघायवः । सुप आत्मनः क्यजिति [पा° ३ १ ८] क्यचि । अश्वाघस्यादित्याकारः [पा° ७ ४ ३७] । क्याच्छन्दसीति [पा° ३ २ १७०] क्यजन्तादुप्रत्ययः । किंच श्येनो भूत्वा श्येनरूपमास्थाय श्येनाख्यपक्षिवच्छीघ्रगामी वा भूत्वा परापत उत्पत । यजमानस्य गृहान्गच्छ । तत्तत्र यजमानगृहेषु नौ आवयोः तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुतं स्थानमस्तीति शेषः ॥३४॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतꣳ सपर्यत ।
दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शꣳसत ॥३५॥

का° [७ १.२१-२२] शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति कृतसारङ्गं मेध्यभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालभ्य वाचयतीति । सौरी जगती सूर्यदृष्टा । द्वादशाक्षरचतुष्पादा जगती । अत्र मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते । एवंविधाय सूर्याय नमः । किंभूताय मित्रस्य वरुणस्य चतुर्थ्यर्थे षष्ठी

मित्राय वरुणाय मित्रवरुणदेवतारूपेण वर्तमानाय । जगतां हितकारिणे । वृणोति वरुणः । स्वरश्मिभिर्जगदावृणोति । चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तस्मै । चक्षुष्मते द्रष्ट्रे इत्यर्थः ॥ यद्वायमर्थः । मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्ट्रे मित्रावरुणशब्देन सर्वं जगल्लक्ष्यते । तथा महो महसे तेजोरूपाय सुपां सुलुगिति [पा° ७ १ ३९] विभक्तिलोपः । देवाय द्योतमानाय । तथा दूरेदृशे दूरे वर्तमानप्राणिभिर्दृश्यतेऽसौ इति दूरेदृक् तस्मै । यद्वा दूरे पश्यतीति दूरेदृक् । देवजाताय देवाद्द्योतमानात्परमात्मनो जायतेऽसौ देवजातस्तस्मै । देवानुग्रहाय जातो देवजात इति वा । जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा । वाहिताग्न्यादिष्विति [पा° २ २ ३७] जातशब्दस्य परनिपातः । केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानघनाय । केतुरिति प्रज्ञानाम [निघ° ३ ९] । दिवः पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत्प्रियाय । द्युलोकाद्धि सूर्यो जायते । दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्पुत्रः (36) । दिवः पालकायेति वा । एवंविधाय सूर्याय तदृतं सत्यमवश्यफलप्रदज्योतिष्टोमरूपं कर्म हे ऋत्विजः यूयं सपर्यतानुष्ठानेन सपर्यां कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्मा [निघ° ३ ५] । सूर्यार्थं यज्ञं कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तदृतं सूर्यरूपं सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत । किं च शंसत शंस स्तुतौ सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥३५॥

a वरु॑णस्योत्त॒म्भन॑मसि । b वरु॑णस्य स्कम्भ॒सर्ज॑नी स्थः ।

c वरु॑णस्यऽऋत॒सद॑न्यसि । d वरु॑णस्यऽऋत॒सद॑नमसि ।

e वरु॑णस्यऽऋत॒सद॑नमासीद ॥३६॥

का° [७ १ २५] समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्योत्तम्भनमसीति । पञ्च यजूंषि वारुणानि । हे काष्ठ त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणवदस्य सोमस्योन्नमन भवसि न तु शकटस्येत्यर्थः । उत्तभ्यते शकटमुत्थाप्यमुन्नतेन स्थाप्यते यस्मिन्काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम् । का° [७ १-२६] शम्ये (37) चोद्वृहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इतीति । शकटयुगे वहपोर्बलीवर्दयोर्गलबहिर्भागे यावुभे निर्मिते शम्ये (37) स्थाप्येते । ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते

स्कम्भसर्ज्ञनीशब्देनोच्येते । हे शम्ये (37.) युवां वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः । स्कम्भ रोधने । सर्ज अर्जने [धा॰ ७.५०] । स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स सर्ज्यते क्रियते याभ्यां ते स्कम्भसर्जन्यौ । विभक्तेः पूर्वसवर्णः । व्रियते वेष्ट्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्र वस्त्रबद्धः सोम उच्यते । वरुणदेवतत्वाञ्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु ॥ का॰ [७.१.२७.२८.] औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमुतामाहरन्ति (38) चत्वारोऽभिमृशन्त्येनां वरुणस्यऋतसदन्यसीतीति । हे आसन्दि त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनी ऋतसदन्यसि । ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । करणाधिकरणयोरिति [पा॰ ३.३.११७] ल्युप्रत्ययः । ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः ॥ का॰ [७.१.२९.] कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्यऽऋतसदनमसीतीति । हे कृष्णाजिन वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि ॥ का॰ [७.१.३०.] तस्मिन्त्सोमं निदधाति वरुणस्यऽऋतसदनमासीदेतीति । हे सोम त्वं वरुणस्य वस्त्रबद्धस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासन्दीसंस्थितं कृष्णाजिनमासीद सुखेनोपविश ॥३६॥

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ॥
गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यान् ॥३७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥

का॰ [७.१.३२.] या तऽइति वाचयतीति । सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा । हे सोम ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः । हविषा त्वदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव ता तानि विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोति परिभूः । भू प्राप्तौ । भवान्परितः प्राप्तवान्भवतु । ऋत्विजो येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितृणि यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंसकबहुवचनस्थाने पुल्लिङ्गैकवचनमार्षम् । किं च हे सोम त्वं दुर्यान्गृहान्प्रचर प्राप्नुहि । दुर्या इति गृहनाम [निघ॰ ३.४.] । द्यचोऽतस्तिङ इति [पा॰ ६.३.१३५.]

संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किम्भूतस्त्वम् । गयस्फानः गय इति गृहनाम [निघ॰ ३ ४] । स्फायी वृद्धौ । गयान् स्फाययति (39) गयस्फानः गृहाभिवर्धकः । प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः । यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादल्लब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवीरहा न वीरान्हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शालागमादाचनान्तश्चतुर्थोऽध्याय ईरितः ॥४॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ a. b ॥ १ ॥ १ c. d. e. २ a -- पुनन्तु ॥ २ ॥ २ a विद्म b - देवी॰ २ b. c ॥ ३ ॥ ॥

II. ॥ ३ a [महिनां (40)] वृत्रस्यं कनीनकासि चक्षुर्दा - देहि ॥ १ ॥ ४ ॥ २ ॥ ५ ॥ ३ ॥ ६ -- रभे ॥ ४ ॥ ७ ॥ ॥

III ॥ ७ [- ॰वीऽउर्वन्तरिक्ष -] ॥ १ ॥ ८ ॥ २ ॥ ९ ॥ ॥

IV. ॥ ९ a ॥ १ ॥ ९ b १० a - ऊर्ज मे यच्छ ॥ २ ॥ १० b. c. d = [सुसस्याः] ॥ ३ ॥ १० f ॥ ४ ॥ १३ ॥ ॥

V ॥ ११ a [॰णुत व्रतं कृणु व्रतं (41) कृणुत ॥ अग्नि॰] ॥ १ ॥ ११ b [- सुमृलीकामभिष्टये वर्चोधां विश्वगायस b सु॰] ॥ २ ॥ ११ c ॥ ३ ॥ १२ ॥ ४ ॥ १३ a [- तनूः (42)] b. c ॥ ५ ॥ १४ ॥ ६ ॥ १५ [- ॰युर्मऽआगात्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मऽआगात्पुनः प्राणः पुनरात्मा मऽआगात् ॥ वै॰ -- ॰ग्निर्मा पातु -] ॥ ७ ॥ १६ a ॥ ८ ॥ १६ b ॥ ९ ॥ २२ ॥ ॥

VI ॥ १७ ॥ १ ॥ १८ [- तनुपत्नमशीय स्वाहा ॥ चन्द्रमसि शुक्रमस्यमृ॰ -] ॥ २ ॥ १९ - सुप्रतीची भव ॥ ३ ॥ १९ मित्रस्त्वा - ॰न्नाय॰ २० - सपूष्णः ॥ ४ ॥ २० सा देवि - ॰रोहि ॥ ५ ॥ २० ॥ ॥

VII. ॥ २१ ॥१॥ २२ a [- इ॒ळायास्य॑ -] ॥२॥ २२ b. c. d. e [अ॒स्मि] ॥३॥ २२ f. g. २३ [- वी॒रान्वि॑देय -] ॥४॥३१॥ ॥

VIII. ॥ २४ a [- छन्दो॑माना॒नाꣳ साम्रा॑ज्यं गछ॒तादि॑ति मे -] ॥१॥ २४ b ॥२॥ २५ a [- अ॒तिं॑युत॒स्स॑ -] ॥३॥ २५ b. c ॥४॥३५॥ ॥

IX. ॥ २६ a [च॒न्द्रं त्वा च॒न्द्रेण॑ क्रीणामि शु॒क्रꣳ शु॒क्रेणा॒मृ॑ -]. b. c ॥१॥ २६ d ॥२॥ २७ a. b ॥३॥ २७ c [- कृशा॑नो ॥ ए॒ते -] ॥४॥ २८ ॥५॥ २९ ॥६॥४१॥ ॥

X. ॥ ३० ॥१॥ ३१ ॥२॥ ३२ [- क॒नीन॑काम् । य॑ -] ॥३॥ ३३ [उ॒स्राऽए॒तं धू॒र्वाहौ॑ यु॑ -] ॥४॥ ३४ ॥५॥ ३५ ॥६॥ ३६ ॥७॥ ३७ ॥८॥४१॥ ॥

दशानुवाकेषु नवचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥

I. अ॒ग्नेस्त॒नूर॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा॒ सोम॑स्य त॒नूर॑सि॒ विष्ण॑वे॒ त्वाति॑थेराति॒थ्यम॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा श्ये॒नाय॑ त्वा सोम॒भृते॒ विष्ण॑वे त्वा॒ग्नये॑ त्वा रायस्पोष॒दे विष्ण॑वे त्वा ॥१॥

चतुर्थेऽध्याये तत्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः ॥ अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ ॥ का॰ [८.१.४.] निर्वपत्यग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति ॥ पञ्च यजूंषि वैष्णवानि ॥ हे हविः त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसंज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो भृत्यस्तस्य गायत्रीछन्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि तृप्तिजनकत्वात् तथाविध हे हविर्विष्णवे यज्ञरूपत्वव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्वपामीति शेषः ॥ सोमस्य तनूरसि । सोमसंज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुप्छन्दोऽधिष्ठाता तस्य तृप्तिहेतुत्वात्तनूरसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसंज्ञः सोमराजानुचरो जगतीछन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः त्वमतिथेरतिथिसंज्ञस्य सोमभृत्यस्य आतिथ्यमसि आतिथ्यनामकसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिनुधया (1.) पी-

ष्टिति विग्रहः । अतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पादक्षालनभोजनसंवाहना-दिसत्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् अतिथेर्ञ्य इति [पा० ५ ४ २६] ञ्यप्रत्ययः । विष्णवे त्वा निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमभृते । श्येनो नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमाहर्ता श्येनरूपधारिगायत्र्यधिष्ठाता तस्मै श्ये-नाय विष्णवे सोमाय च त्वा निर्वपामि । किम्भूताय श्येनाय सोमभृते सोमं हर-ति आनयतीति सोमभृत्तस्मै । दृग्रहोर्भश्छन्दसीति [पा० वा० ८ २ ३२ वा० १] हरतेर्हस्य भः । सोमानयनकर्त्रे । तथा च श्रुतिः [३ ४ १ १२] । सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति ॥ अग्नये त्वा रायस्पोषदे । रायस्पोषं धनपुष्टिं ददाति रायस्पोषदाः तस्मै । क्विप्प्रत्ययः । राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पो-षयित्वा राज्ञेऽर्पयति स रायस्पोषदाः अग्निसज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुष्टुब्छन्दो-ऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे हविः त्वां गृह्णामि । विष्णवे त्वेति पूर्ववत् ॥ विष्णुशब्दाभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामग्न्यादिदेवानां तद्वारा तत्सम्बन्धिनां गायत्र्यादिछन्दसां च तृप्तिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । या-वद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दाᳬसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति ॥१॥

a अ॒ग्नेर्ज॒नित्र॑मसि । b वृष॑णौ स्थ । c उ॒र्वश्य॑सि । d आ॒युर॑सि । e पु॒रूर॑वा असि । f गा॒य॒त्रेण॑ त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि । g त्रैष्टु॑भेन त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि । h जाग॑तेन त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि ॥२॥

अथाग्निमथनमन्त्राः ॥ का० [५ १ १८] अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां क-रोतीति ॥ शकलदेवत्यं यजुः । हे शकल त्वमग्नेर्जनित्रं जननाधारभूतमसि । जा-यतेऽस्मिन्निति जनित्रम् ॥ का० [५ १ १९] वृषणाविति कुशतरुणौ तस्मिन्निति । तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु । हे दर्भौ युवां वृषणौ सेक्तारौ स्थः भवथः । वर्षत इति वृषणौ । कनिन्प्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्य-स्य सेक्तारौ तद्वज्जामथ्यरण्योरग्निजननसामर्थ्यसंपादकावित्यर्थः ॥ का० [५ १ २०] उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोरिति । शकलस्थापितयोर्दर्भयोरधरारणिं निदध्यादिति

सूत्रार्थ ॥ हे अधरारणे त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुरूरवोनृपस्य भोगायावस्ता हैते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थ ॥ का॰ [५ १ ३१] आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थाली৳ सᳩस्पृशेति । उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थ ॥ हे स्थालीगताज्य त्वमायुरसि अरणिद्वयेन जनिष्यमाणस्याग्नेरायुःप्रद (2) भवसि ॥ का॰ [५ १ ३२] पुरूरवा इत्यभिनिधान तयेति । अधरारणेरभिमुखोमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थ ॥ हे उत्तरारणे त्व पुरूरवा असि यथा पुरूरवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्तते तथा त्वमपीत्यर्थ । उर्वशीत्यादिमन्त्रत्रय श्रुत्या व्याख्यातम् [३ ४ १ २२] । उर्वशी वाऽअप्सरा पुरूरवा पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति ॥ का॰ [५ ७ २] मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्र त्रि प्रदक्षिणमिति । मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थन कुर्यात् ॥ हे अग्ने गायत्रेण छन्दसा गायत्रीछन्दोऽभिमानिना देवेनाह त्वा त्वा मन्थामि अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ योज्यौ ॥२॥

भवत न॒ सम॑नसौ॒ सचे॑तसावरे॒पसौ॑ ।

मा य॒ज्ञᳩ हि॑ᳩसिष्ट॒ मा य॒ज्ञप॑तिं जातवेदसौ शि॒वौ भ॑वतम॒द्य न॑ ॥३॥

का॰ [५ २ ३] भवत न इति प्रास्यतीति । मन्थनात्पूर्वमग्निमाहवनीये प्रास्यतीत्यर्थ ॥ पङ्क्ति । यस्या अष्टार्णा पञ्च पादा सा पङ्क्ति । अत्र तु तृतीय षडक्षर चतुर्थो दशार्ण ॥ निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते । हे जातवेदसावुभावग्नी नोऽस्मदर्थं युवामीदृशौ भवतम् । किम्भूतौ युवाम् । समनसौ मनसा सहितौ । तथा सचेतसौ समान चेतो ययोस्तौ परस्पर समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषय मन परित्यज्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्व समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्य सचेतस्त्वम् । तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभि कृतेऽपि पापे कोपाभाव पापराहित्यम् । तदेव स्पष्टयति । यज्ञमस्मत्कर्म मा हिᳩसिष्ट मा विनाशयत यज्ञपति यजमान च मा हिᳩसिष्टम् । तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थ शिवौ शान्तौ कल्याणकारिणौ भवत पूर्वोक्तविधिना ॥३॥

अ॒ग्नाव॒ग्निश्च॑रति॒ प्रवि॑ष्ट॒ ऋषी॑णां पु॒त्रोऽअ॑भिशस्ति॒पावा॑ ।

स न॑ स्यो॒न सु॒यजा॑ यजे॒ह दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यᳩ सद॒मप्र॑युच्छ॒न्त्स्वाहा॑ ॥४॥

का० [५ ८ ६] अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्या स्रुवेणेति ॥ विराट् । दशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्विराट् । अत्र द्वितीयचतुर्थावेकादशार्णौ (?) ततो ह्यधिका ॥ अग्नि मथ्यमानोऽग्नावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति । चर गतिभक्षणयोः । किम्भूतोऽग्निः ऋषीणां पुत्रः अधिराजो वेदविद ऋषय इत्युत्पादितत्वात्तेषां पुत्रवत्पुत्रः । तथा अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात्पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपावा । आतो मनिनिति [पा० ३ २ ७४] वनिप्प्रत्ययः । हे अग्ने स तथाविधस्त्वं नोऽस्मदर्थं स्योनः सुखरूपः सन् सुयजा शोभनयागेन इहास्मिन् स्थाने देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिरूपं यज देहि अस्मद्दत्तं हविर्देवान्प्रापयेत्यर्थः । किं कुर्वन् । सद सदा अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । युछ प्रमादे । स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं हुतमस्तु । यद्वा सोऽग्निर्नो हविर्देवेभ्यो यज यजतु ददात्विति पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ॥४॥

॥ १ आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनप्त्रे शाक्वराय शक्वनऽओजिष्ठाय ।

b अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमञ्जसा (?) सत्यमुपगेषꣳ स्विते मा धाः ॥५॥

का० [८ १ ११ १०] ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतयऽइति द्विरं स्थाल्या स्रुवेणेति । व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत्र पात्रे ध्रुवास्थमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवत्यं यजुः । आ समन्तात्पतति गच्छतीत्यापतिः सततगतिर्वायुस्तस्मै हे आज्य त्वा गृह्णामि ॥ किम्भूताय । परिपतये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वव्यापिने ॥ तथा तनूनप्त्रे । तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनूरात्मा तस्य नप्त्रे पौत्राय ॥ शाक्वराय शक्नुवन्ति स्थातुं भूतानि यत्र स शक्वर आकाशस्तस्यापत्यं शाक्वरस्तस्मै । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः [तैत्ति० आरण्य० ८ १] ॥ तथा शक्वने । शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्वा तस्मै । अन्येभ्योऽपि दृश्यतऽइति [पा० ३ २ ७५] वनिप् ॥ ओजिष्ठाय । ओजो बलम् स्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधास्रजो विनिरिति [पा० ५ २ १२१] विनिप्रत्ययः । अतिशयेनौजस्वी ओजिष्ठस्तस्मै । अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा० ५ ३ ५५]

इष्ठनि प्रत्यये विन्मतोर्लुगिति [पा° ५.३.६५.] विनो लोपे टिलोपः ॥ ॥ यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य त्वामापतये प्राणदेवताप्रीतये गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आ समन्तात्पाति देहं रक्षतीत्यापतिः प्राणः । तदाह तित्तिरिः । प्राणो वा ऽआपतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इष्टप्राप्त्युपायमनिष्टपरिहारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयति परिपतिर्मनस्तत्प्रीत्यै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनप्त्रे । तनूं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्ता जाठरो ऽग्निस्तस्मै जाठराग्निदेवताप्रीत्यै आज्य त्वां गृह्णामि ॥ शाक्कराय । शकनशीलाः शक्काः शक्तिमान्पुरुषस्तस्येदं शाक्करं शक्तिस्वरूपं तस्मै शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शक्कन ऽओजिष्ठाय । शक्कने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्कनि शक्तिमति पुरुषे यदोजिष्ठं सारं तस्मै । ओजोनामाष्टमो धातुस्तत्सारमोजिष्ठम् तदवष्टम्भेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते । ओजःसाराभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ ॥ का° [८ १.२४-२६.] तानूनप्त्रमेतद्दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमित्यध्वर्योरुक्तेभ्य इति ॥ आज्यदैवतं यजुः । हे आज्य त्वमीदृशमसि । किम्भूतम् । अनाधृष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाधृष्यं न आधर्षितुं शक्यमितः परमप्यतिरस्कार्यम् ॥ देवानामग्न्यादीनामोजः सारभूतम् ॥ अनभिशस्ति नास्ति अभिशस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते ॥ अभिशस्तिपाः अभिशस्तिर्ऋत्विजां परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः । पुंस्त्वं छान्दसम् ॥ अनभिशस्तेन्यम् अनभिशस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिशस्तेनीः । द्वितीया प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्ययेन ॥ यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तानूनप्त्र्याज्यमृत्विक् अञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्पर्शरूपं शपथमुपगेषमुपगम्येयम् । उपपूर्वस्य गायतेर्लेलुत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति [पा° ३.१.३४.] सिपि इडागमे लेटो ऽडाटावित्यडागमे [पा° ३.४.९४.] च रूपम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.९७] इलोपः । किं च हे आज्य स्विते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने ऽडभावे रूपम् ॥५॥

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूरियꣳ सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि ।
सह नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः ॥६॥

का॰ [८.२.४.] अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधयेति ॥ आग्नेयं यजुः । यजमानोऽनेन यजुषाग्निशरीरात्मशरीरयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपाः सर्वेषां व्रतानां पालकाग्ने त्वे व्रतपाः (5) त्वमस्मदीयस्य वर्तमानव्रतस्य पालको भवसीति शेषः । विभक्तेः शे आदेशे त्वे इति रूपम् । तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति सेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनूः मदीयं शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु । तथा सति हे व्रतपते व्रतपालकाग्ने व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि नौ अग्नियजमानयोः सह प्रवर्तन्तामिति शेषः । यावान्व्रतेषु ममादरस्तावानेव तवापि भवत्वित्यर्थः । किं च । दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे मम दीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्पतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्रूपमनु मन्यतामित्यनुवर्तते ॥६॥

अꣳशुरꣳशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।
आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।
आप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय ॥
एष्टा रायः प्रेषे भगायऽऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥७॥

का॰ [८.२.६.] यजमानपत्नाः सोममाप्याययन्त्यꣳशुरꣳशुरिति ॥ प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवत्या । अन्त्योऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः । तत्र मन्त्रत्रयम् ॥ सोमवल्ल्या अवयवोऽꣳशुरुच्यते । वीप्सा सर्वसंग्रहार्था । हे सोम देव ते तवांशुरंशुः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धताम् चिरावस्थानेन (6) यः सोमावयवो म्लानः शुष्कश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति । तदाह तित्तिरिः । यद्वस्य शुष्यति यन्म्लायति तद्वास्यैतेनाप्याययतीति ॥ किम्भूताविन्द्राय । एकधनविदे एकं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमरूपं येषांमिति

तान्वेत्ति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः ॥ किं च हे सोम तुभ्यं त्वदर्थमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम् तथा हे सोम त्वमपि इन्द्रायेन्द्रपानायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । उभावेवेन्द्रं च सोमं चाप्याययतीति ॥ किं च हे सोम सखीन् सखिवत्प्रीतिविषयानस्मानृत्विजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं मेधार्थधारणशक्तिः । ऋत्विजो वाऽअस्य सखाय इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋत्विजः । किं च हे सोम देव ते तव स्वस्ति क्षेमोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्यां सोमाभिषवक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम् ॥ ॥ का° [८.२.१.] प्रत्येत्य प्रस्तरे निह्नुवत ऽउत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तरे निजहस्तानुत्तानान्कृत्वा दक्षिणहस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य निह्नुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम त्वत्प्रसादादस्माकं रायः सन्त्विति भावः ॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः आ समन्तादिष्टाः यजते इषन् दक्षिणा दास्यन्त इति भावः । किमर्थम् प्रेषे (7.) भगाय । प्रकर्षेणेष्यतऽइति प्रेट् । तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्याय ॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अन्नाय भगाय च ॥ किं च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यंभाविफलोपेतं कर्म संपादयेति शेषः । ऋतं सत्यं वदन्तीति ऋतवादिनः ॥ यद्वा पष्ठ्यर्थे चतुर्थी ऋतवादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः ॥ द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते । तदाह तित्तिरिः । द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंलोके प्रतितिष्ठतीति ॥७॥

a. या तेऽअग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा ।

उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा ।

b. या तेऽअग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा - - स्वाहा ।

c. या तेऽअग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा - - स्वाहा ॥८॥

का° [८.२.२५.] उपसदं जुहोति स्रुवेण या तऽइति ॥ आग्नेयानि त्रीणि यजूंषि । अत्रेयमाख्यायिका अस्ति । देवैः पराजिता असुरास्तपस्तप्त्वा त्रैलोक्ये

त्रीणि पुराणि चक्रुर्लोहमयीं भूमौ रजतीमन्तरिक्षे हरिणीं दिवि । तदा देवास्ता दग्धुमुपसदाग्निराचितस्तत उपसद्देवतारूपोऽग्निर्यदा तासु पूर्षु प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन् । तदभिप्रेत्याह मन्त्रः ॥ हे अग्ने या ते तवायःशया तनूः । अयसि शेते इत्ययःशया लोहमयीत्यर्थः । लोहमयपुरव्यापित्वेन तद्रूपा सती (४) ॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिमतफलवर्षिणी ॥ तथा गह्वरेष्ठा गह्वरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामिति [पा० ६ ३ ९] विभक्तेरलुक् ॥ सा ते तनूः उग्रं वचोऽपावधीत् । छिन्धि भिन्धीत्यादिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती ॥ तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधिक्षेपरूपं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत् ॥ स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम् । ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिंल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवीत्यादिश्रुत्या [३ ४ ४ ३] अयमितिहासो निरूपितः ॥ उग्रत्वेषवचसोर्व्यान्तरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा अन्नपानेऽलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वयं पीडिता इति यदूचुस्तदुग्रं वचः । तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति क्लिश्यतो यद्वाक्यं संतापहेतुत्वेन दीप्तमूचुस्तत्त्वेषं वचः । तदाह तित्तिरिः । अशनायापिपासे ह वाऽउग्रं वच एनश्च वै वीरहत्यं च त्वेषं वच इति ॥ ॥ का० [८ २ ३८] एवमितरेऽअन्वहꣳ रजाशयाꣳ हरिशयां चेति । यथा प्रथमदिने या तेऽअग्नेऽयःशयेत्युपसद्वमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीयदिनयोरनुलिखेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजाशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रभेद इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया रजतमयी । हरिशया हिरण्मयी । अन्यत्पूर्ववत् ॥८॥

III a तप्तायनी मेऽसि । b वित्तायनी मेऽसि ।

c अवतान्मा नाथितात् । d अवतान्मा व्यथितात् ।

e विदेदग्निर्नभो नाम । f अग्नेऽअङ्गिर आयुना नाम्नेहि ।

g योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे ।

h i = e f । k यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि -- °दधे ।

l m = e f । n यस्तृतीयस्यां पृथि° -- °दधे ॥ o अनु त्वा देववीतये ॥९॥

का° [५.३.२०-२५.] शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वेणोत्करात् संचरं परिह्राप्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फ्येनाल्लिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स प्रदेशश्चात्वाल उच्यते । तत्रोत्करात्पूर्वस्यां संचरपरिहारेणोदगग्रां शम्यां निधाय तत्प्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शम्यां निधाय रेखां कुर्यात् अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागग्रां शम्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कंडिकायां चतुर्दश यजूंषि । तत्राद्यानि चत्वारि पृथिवीदेवत्यानि ॥ अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि त्वं मे ममानुग्रहार्थं तप्तायनी असि । तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितो ऽहमिति संतप्यते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्नरो यस्यामयति सा तप्तायनी ममासि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्तायनी । यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्राप्तायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा महद्धनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि नाथितात् याचितात् मा मां त्वं अवतात् रक्ष । तुह्योस्तातङाशिषि [पा° ७.१.३५] हेस्तातङादेशः । यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नाथतिधातुर्याञ्चार्थः ॥ चतुर्थं परिलिखति । व्यथ भयचलनयोः । व्यथितात् भयाच्चलनात्स्थानभ्रंशाच्च मा मामवतात् रक्ष ॥ ॥ का° [५.३.२६] विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनेति । प्रहरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः ॥ अग्निर्यजुः । हे चात्वालगतमृत्तिके नभो नामाग्निर्नभःसंज्ञस्त्वदधिष्ठाताग्निर्विदेत् जानीयात् । मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानुज्ञानात्वित्यर्थः । अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रहरेत् । तथा च श्रुतिः [३.५.१.३१.] । स वाऽअग्नीनेव नामानि गृह्णन्हरतीति ॥ ॥ का° [५.३.२७.] अग्नेऽअङ्गिर इति पुरीषं प्रहरतीति (७.) । पुरीषं खाता मृत् ॥ हे अग्ने हे अङ्गिरः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । मत्वर्थे रसप्रत्ययः । तत्सम्बोधनम् । हे अग्ने त्वमामुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ । एति गच्छतीत्यायुरग्नेर्नाम । अधिष्ठातृत्वेनागतऽएवाधिष्ठेयनागच्छतीत्यग्नेरागमनादिकं प्रार्थ्यते ॥ ॥ का° [५.३.२८] योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्धे शङ्कुसहितमिति । उत्तरवेदिस्थाने मृदं निक्षिपेदित्यर्थः ॥ हे अग्ने यस्त्वमस्यां पृथ्व-

मानायाः पृथिव्या भूमावसि । किं च ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाधृष्यं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तां त्वा स्थापयामि ॥ ॥ का० [५ ३ २० २१] एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष उक्ते । यथा पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः खात्वा हृत्वा मृत्प्रक्षिप्ता वेदेर्वनितत्तितरं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः ॥ यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणाद्द्वितीया पृथिव्यन्तरिक्षं तृतीया पृथिवी द्यौः अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ॥ का० [५ ३ २८] अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमादत्त इति । यथा पूर्वस्मिन्न यावत्त्रये मृदादानं प्रक्षिप्ता एवं चतुर्थेनापि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देवयजिते देवानां प्रीतये हे मृत्तिके त्वा त्वामनु पूर्वोक्तनामकरणक्रममनु सृत्याददामीति शेषः ॥९॥

a सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्व ।

b सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्व ।

c सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्व ॥१०॥

का० [५ ३ २९] सिꣳह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिꣳ शम्यामात्रीमिति । विशेषेण पांसुभिः समां करोति ॥ त्रयाणां वेदिर्देवता । वाक्पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सिꣳही भूत्वा यज्ञाद्देवानलिहत्स [३ ५ १ २२] । सा वेदिस्तूयते (10) । हे उत्तरवेदे या त्वं सिंही सिंहसमाना भूत्वा सपत्नसाही सपत्नान् सहते ऽभिभवतीति सपत्नसाही कर्तृकर्मणोः शत्रूणामभिभवित्री असि भवसि । अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तरवेदिरूपेण कृता भव ॥ ॥ का० [५ ३ ३०] प्रोक्षत्युत्तरवेदिꣳ सिकताश्च प्रकिरति सिꣳह्यसीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ हे उत्तरवेदे शुन्धस्व शुद्धा भव । शुन्ध शुद्धौ । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हे उत्तरवेदे त्वं शुम्भस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत्पूर्ववत् । शुम्भतिरलङ्कारार्थः ॥१०॥

11 a इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पातु । b प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पातु ।
c मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु । d विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः पातु ।

c. इ॒दम॒हं त॒प्तं वार्ब॒हि॒र्धा य॒ज्ञान्निःसृ॑जामि ॥११॥

का° [५.४.११] वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति ॥ चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन घुष्यते विस्पष्टं कथ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदेवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे त्वा त्वां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु ॥ प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रैरेकादशसंख्यैर्गणदेवैः सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु ॥ मनोजवाः मनोवद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वा त्वां पातु ॥ विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदेवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु ॥ एकदा असुरा देवान्हन्तुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुददित्यादि ॥ ॥ का° [५.४ १२] बहिर्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति ॥ असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञात् बहिर्धा यज्ञप्रदेशाद्बाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि ॥११॥

a सि॒ꣳह्य॑सि॒ स्वाहा॑ । b सि॒ꣳह्य॑स्यादित्य॒वनि॒ः स्वाहा॑ ।

c. सि॒ꣳह्य॑सि ब्रह्म॒वनि॑ः क्षत्र॒वनि॒ः स्वाहा॑ ।

d सि॒ꣳह्य॑सि सुप्रजा॒वनी॑ रायस्पोष॒वनि॒ः स्वाहा॑ ।

e. सि॒ꣳह्य॑स्याव॑ह दे॒वान्यज॑मानाय॒ स्वाहा॑ । f भू॒तेभ्य॑स्त्वा ॥१२॥

का° [५.४ १४.] नाभ्या श्रोण्यꣳसेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्ष्णया दक्षिणेऽꣳसे श्रोण्याꣳ श्रोण्यामꣳसे मध्ये च द्विरथ पञ्चसिꣳह्यसीति । योऽयमुत्तरवेदिनाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य श्रोण्यंसेषु आग्नेयेशकोणावंसौ वायव्यनैर्ऋतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वां पञ्चवारं गृहीतेनाज्येन जुहुयात् कथम् अक्ष्णया कोणात्सूत्रप्रदेशेन (11.) । तद्यथा । प्रथमं दक्षिणेऽंसे तत उत्तरश्रोणौ ततो दक्षिणश्रोणौ

तत उत्तरांसे ततो मध्ये । एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलोकयन्य ञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजुंषि वाग्देवता । पुरा कदाचिदुत्तरवेदिर्दे- वता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंह- रूपं धृत्वा तस्थौ । तदत्र मन्त्र आह । तदुक्तं तित्तिरिणा । तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवे- दिः सिंहीरूपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठदिति । तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते । हे उत्तरवेदे त्वं सिंह्यसि सिंहरूपा भवसि तादृश्यै तुभ्यं स्वाहा स्वर्ग्वर्दत्तम् ॥ सिंह्यसि किम्भू ता । आदित्यवनिः आदित्यान्वनुते सम्भजति प्रीणयतीत्यादित्यवनिः । अन्यत्पूर्व- वत् ॥ सिंह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः ब्रह्म क्षत्रं च वनुतऽइति ब्राह्मणजाति- क्षत्रियजात्या प्रीणयितृत्वमत्र विशेषः ॥ सिंह्यसि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिरूपाया शोभनप्रजाया सम्पादयित्री । रायस्पोषवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः सम्पादयित्री ॥ सिंह्यसियजमानानाय यजमानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः ॥ ॥ का° [५ ४ १५] भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति ॥ भूतेभ्य जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामप्री- त्यर्थं हे होमविशेषाद्यपुक्ते स्रुक् त्वामुद्गृह्णामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः । भूते भ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति यऽएव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति तानेव तेन प्री- णातीति ॥१२॥

a ध्रुवो॑ऽसि पृथि॒वीं दृ॑ꣳह । b ध्रु॒व॒क्षिद॑स्य॒न्तरि॑क्षं दृꣳह ।
c अ॒च्यु॒त॒क्षिद॑सि॒ दिवं॑ दृꣳह । d अ॒ग्नेः पु॒री॑षमसि ॥१३॥

का° [५ ४ १६] नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमि- ति । पीतुदारुर्देवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्यदेशरूपां नाभिं परिदध्यात् पूर्ववत् दर्शपौर्णमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्रापीति सूत्रार्थः ॥ त्रया- णां परिधयो देवता । हे मध्यम परिधे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि अत पृथिवीं दृंह दृ- ढीकुरु ॥ हे दक्षिण परिधे त्वं ध्रुवे स्थिरे पदे क्षियति निवसति ध्रुवक्षिदसि त- स्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु ॥ अच्युते विनाशरहिते पदे क्षियति निवसतीत्यच्युतक्षित् हे उत्तरपरिधे त्वं तादृशोऽसि तस्मात् दिवं द्युलोकं दृंह ॥ ॥ का° [५ ४ १७] अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृष्णिस्तुकाश्चोपरि (12) शीर्षण्या

अभाविऽन्या इति । गुग्गुलुर्धूपद्रव्यम् सुगन्धितेजनं तृणविशेष वृष्णि स्तुका अ-विरोमाणि । एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थ ॥ हे गुग्गुलुप्रभृतिसभारसमूह त्वमग्ने पुरीष पूरकमसि । पूरयतीति पुरीषम् । अग्नेर्ह्येतत्पुरीष यत्संभारा इति तित्तिरि ॥ १३ ॥

V युञ्जते मन॑ उत युञ्जते धियो॒ विप्रा॒ विप्र॑स्य बृह॒तो वि॑प॒श्चित॑ ।
वि होत्रा॑ दधे वयुना॒विदेक॒ इन्म॒ही दे॒वस्य॑ सवि॒तुः परि॑ष्टुति॒ स्वाहा॑ ॥ १४ ॥

अस्ति तावत्प्राचीनवशा शाला । तस्यामाहवनीयाद्यग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति । तस्या शालाया पुरत षट्त्रिंशत्पददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया । तद्वेद्या अग्र-भागे पूर्वोक्तोत्तरवेदि तत पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेय' ततो ऽपि पश्चात्सदोऽभिधानोदग्वशा शाला निर्मितव्या । तस्या स्थाने प्राचीनशा लाया' पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्थ । तच्छक टद्वय पुरत प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः । तच्छकटद्वय सा वित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्तनीयम् ॥ तदाह तित्तिरि । सावित्र्यऽर्चा हुत्वा हविर्धाने प्र वर्तयतीति ॥ त होमं विधत्ते कात्यायन [८ ३ २१] । चतुर्गृहीत७ शालाद्वार्ये जुहोति युञ्जतऽइति स गार्हपत्योऽन्त इति । प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्व-सिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिञ्जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सन्नुत्तरवेद्याख्ये ऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वय गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थ ॥ सावित्री जगती श्यावाश्वदृष्टा । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिनो विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां नि-यमयन्ति । उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति ॥ कीदृशस्य विप्रस्य । बृहतो महतः ॥ तथा विपश्चित सर्वज्ञस्य । अधीतवेदत्वादृत्विग्वाभिज्ञत्वाद्विप विद्वम् ॥ किम्भूता विप्रा । होत्रा होमकर्तारः ॥ तदिद विप्राणा मनोनियमना दिसामर्थ्यमेक इत् एक एव विदधे ससर्ज । किम्भूत एक । वयुनावित् वयुन वेत्ते कान्तिर्वा प्रज्ञा वेति [निरु॰ ५ १४] यास्कोक्तेर्वयुन प्रज्ञां सर्वभूताना मनो-वृत्तिं वेत्तीति वयुनवित् सहिताया दीर्घ सर्वधीसाक्षीत्यर्थः ॥ नन्वेकस्य सर्वसृ-

टी (13) तत्र सामर्थ्यम् । तस्मात् । यत सवितु प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य प हिष्टुतिं सर्वदोक्ता (14) स्तुति महीं महती । तथा चाथर्वणिका । य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञानमय तप इति ॥ बृहदारण्यकेऽपि [मा॰ ४ ७ २४ का॰ ४ ४ २१] स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशान सर्वस्याधिपति सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं (15) कि चेति ॥ श्वेताश्वतराश्च । परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रि या (16) चेति ॥ ॥ यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो मेधाविनो यजस्य । कर्मणीति शेष । मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते । यज्ञो वै विप्रविदिति श्रु ते [३ ५ ३ ११] ॥ विप्रस्य विपश्चित । विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फ लमिति विप्रस्तस्य । फलदान प्रति प्राप्तक्रियाशक्ते । प्रा पूर्णे । तथा बृहत महत सर्वसाधनसम्पन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वषट्कर्तारः विदधे विदधते स्व स्वकर्मणीति शेष । पुरुषवचनव्यत्यय ॥ तन्मध्ये वयुनावित् एक इत् विविद्वान् वान्प्रज्ञाप्य एक एव । सवितुर्देवस्य महीं महती परिष्टुति स्तवनम् । प्रज्ञा त्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितु प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थ ॥१४॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाᳪसुरे स्वाहा ॥१५॥

का॰ [८ ३ ३१] दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्ये निधायाभिजुहोतीद विष्णुरिति । दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्य निधाय तत्रेष होम ॥ विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ विष्णु त्रिविक्रमावतार कृत्वा इद विश्व विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म । तदेवाह । त्रेधा पद निदधे भूमावेक पदमन्तरिक्षे द्वितीय दिवि तृतीयमिति क्रमाद्भिरग्न्यादित्यरूपेणेत्यर्थ । पांसवो भूम्यादिलोकरू पा विद्यन्ते यस्य तत्पासुरं तस्मिन्पासुरे अस्य विष्णो पदे समूढ सम्यगन्तर्भूत वि श्वमिति शेष ॥ यद्वायमर्थ । अस्य विष्णो पदम् पासुले ज्ञायतेऽइति पदमदेशाख्य स्वरूप समूढम्गन्तर्हितमासनमृतात्मभि (17) । कस्मिन्निव । पांसुरे इव लुप्तो पमानम् पांसुले शस्त्रले प्रदेशे निहित यथा न ज्ञायते तद्वत् ॥ तदुक्तम् [ऋग्या॰ ६ ५] तद्विनी पदरे पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति ॥ स्वाहा तस्मै विष्णवे इ विर्दत्तम् ॥१५॥

इरावती धेनुमती हि भूतम् सूयवसिनी मनवे दशस्या ।
व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा ॥१६॥

का° [८ ३ ३५] स्रुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्यैरावतीऽइति पूर्ववदिति । यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अध्वर्युर्हुतवान् तथा उत्तरशकटस्योत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैष्णवी त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा ॥ हे रोदसी (18) द्यावापृथिव्यौ युवामीदृश्यौ भूत भवतम् भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अडभावश्छान्दसः ॥ किम्भूते युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ । धेनुमती बहुधेनुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयवसिनी । यवसशब्देनान्नाद्यभ्यवहार्याणि वस्तूनि (19) । तथा मनवे दशस्या । मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान्यजमानः तस्मै दशस्या दात्र्यौ यज्ञसाधनानाम् दाश दाने दाशतस्ते दशस्या । असुन्प्रत्यये उपधाह्रस्व औविभक्तेर्यादेशश्च ॥ एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो एते रोदसी त्वं व्यस्कभ्ना विभज्य स्तम्भितवानसि । किं च पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहरूपनेकावतारैर्वा अभितो दाधर्थ दधर्थ सर्वतो धारितवानसि । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः [पा° ६ १ ७] ॥ स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥१६॥

a देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतम् ।
b प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्तीऽऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतम् ।
c स्वं गोष्ठमावदतं देवी दुर्येऽआयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टम् ।
d अत्र रमेथां वर्ष्मन्पृथिव्याः ॥१७॥

का° [८ ३ ३०] दक्षिणाया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्याम् शेषं प्रतिगृह्यात्तधुरा वनक्ति परागदेवश्रुताविति । प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषपाणिनाक्तस्योभावग्रभागावञ्ज्यादिति सूत्रार्थः ॥ अक्षधुरौ देवते ॥ देवेषु श्रूयेते देवश्रुतौ शृणोतेः क्विलुगागमश्च । हे देवश्रुतौ (20) देवसभायां प्रसिद्धे अक्षधुरौ अक्षाग्रभागौ युवां यजमानोऽयं यक्ष्यतीति देवेषु आघोषतम् उच्चध्वनिना कथयतम् । यु

पिवृ शब्दे ॥ का॰ [८ ४ ३] प्राची प्रेतमिति वाचयतीति । हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्तेते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ त्र्याणां यजुषां हविर्धाने देवते ॥ हे उभे शकटे युवां प्राची प्राङ्मुखे प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् प्राक्तस्ते प्राची । किंभूते युवाम् । अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे ॥ किं च यज्ञमिममूर्ध्वं नयतमुपरिवर्तिदेवान्प्रति प्रापयतम् ॥ मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतम् ह्वृ कौटिल्ये णिजन्तस्य लुङि रूपम् । यद्वा ह्वल चलने मा चलतम् ॥ ॥ का॰ [८ ४ ४] स्वं गोष्ठमिति च स्वनतीति । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरक्षे स्वनति ध्वनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ दुर्यशब्दो गृहवाची । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः [३ ५ ३ १८] । तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते । हे देवी दुर्ये गृहसदृशशकटरूपद्वये देवते स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतम् सर्वतः कथयतम् योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहे बहूनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः । युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः ॥ किं च आयुर्मा निर्वादिष्टम् यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्ष्टम् वदतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् यद्वा निकृष्टं पशुधनादिरहितं मा उच्चारयतम् ॥ प्रजां मा निर्वादिष्टम् यजमानस्य प्रजां पुत्रादिरूपां मा निराकार्ष्टम् । अनेनाक्षशब्देनायुःप्रजयोर्निराकरणं मा भूदिति भावः । उभयबद्धो योऽक्षः स दुष्टवाक् वरुणदेवत्यः । तदाह श्रुतिः [३ ५ ३ १८] । वरुण्यो वाऽएष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष इति । तस्मात्तथारूपदुर्वाक्यपरिहारायाशीर्वादरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते ॥ ॥ का॰ [८ ४ ५] पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा नभ्यस्थेऽअभिमन्त्रयतेऽत्र (21) इमेथामिति । वेदिनिकटस्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे शकटे पृथिव्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि भूमेः शरीरभूतेऽस्मिन्देवयजने युवां रमेथां क्रीडां कुरुतम् वर्ष्माणि स्त्रीणि वा (22) । सुपां सुलुगिति [पा॰ ७ १ ३९] डेर्लोपे न ङिसम्बुद्ध्योरिति [पा॰ ८ २ ८] नलोपाभावः ॥ देवयजनस्य भूमेः शरीरत्वं तित्तिरिणोक्तम् । वर्ष्म वैतत्पृथिव्या यद्देवयजनमिति ॥१७॥

ꣳ विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजाꣳसि ।
योऽअस्कभायदुत्तरꣳ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥

b. विष्णवे त्वा ॥१८॥

का° [८.४.६.] उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणामुपस्तभ्नाति विष्णोर्नु कमिति । दक्षिणाशकटस्याग्रं वोढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः ॥ तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आद्ये यजुरन्ते । विष्णवे त्वेति यजुः ॥ नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विष्णोरेव वीर्याणि कर्माण्यहं प्रवोचं प्रब्रवीमि । प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि रूपम् वचेरुम् अडभावः ॥ कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकस्थानानि विममे । लोका रजांस्युच्यन्तऽइति यास्कोक्तेः [निरु° ४ ११] रजःशब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून्विममे परिगणितवान् । यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्थं देवानां सहवासस्थानं द्युलोकरूपमस्कभायत् यथाधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । सह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् सधमादस्थयोश्छन्दसीति [पा° ६.३.९६.] सहस्य सधादेशः ॥ स्कम्भ रोधने । क्र्यादिभ्यः श्ना । स्तन्भुः श्नः शानज्झाविति [पा° ३ १.८३.] हेरनुवृत्तौ छन्दसि शायजपीति [पा° ३.१.८४.] यद्यपि हौ परे श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३.१.८५.] लङ्यपि श्नः शायजादेशे अस्कभायदिति रूपम् ॥ कीदृशो विष्णुः । त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निदधानः । विपूर्वस्य क्रमतेर्लिटः कानज्वेति [पा° ३.२ १०६.] कानचि रूपम् । तथा उरुगायः उरुर्गायो गमनं यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयत (23.) ऽइति वा ॥ ॥ का° [८.४.७] दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति ॥ हे स्थूणे काष्ठ विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः ॥१८॥

a. दिवो वा विष्णऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्णऽउरोरन्तरिक्षात् ।
उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ॥

b. विष्णवे त्वा ॥१९॥

का° [८.४-८. ९.] दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणां (24) पूर्ववदिति । यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपस्तभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखातवानेवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे विष्णो दिवो द्युलोकादुत अपि च पृथि-

त्वा भूलोकात् वापि च महो महतः ज्योर्विस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकीयौ हस्तौ पृणस्व पूरयस्व । ततो धनपूर्णाद्दक्षिणाद्हस्तात् सव्याद्वामाद्धस्तात् आ प्रयच्छ बहुकृत्व आवृत्य (25) प्रकृष्टमणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि ॥ ॥ विष्णवे त्वेत्यत्र मन्त्रः पूर्ववत् ॥१९॥

प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥२०॥

का० [८ ४ १३] प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालम्भयेति ॥ तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येणासाधारणवीरकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः । तदिति लिङ्गव्यत्ययः । प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः ॥ किंभूतो विष्णुः । मृगः मृगो मार्ष्टि शोधयतीति मृगः ॥ नोऽनर्थकः पादपूरणः ॥ भीमः बिभेत्यस्मादसौ भीमः । भीमादयोऽपादाने इति [पा० ३ ४ ७४] मप्रत्ययः ॥ कुचरः कौ पृथिव्यां मत्स्यादिरूपेण चरतीति ॥ गिरिष्ठाः गिरि वेदवाण्यां गिरौ देहे वा स्वधामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥ अथवा न इवार्थे । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुत्सितचारी प्राणिजातहिंसको भीमः भयंकरो मृगो न सिंह इव स यथा वीर्येण स्तूयते तद्वत् ॥ स को विष्णुरित्याह । यस्य विष्णोरुरुषु प्रभूतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति । स स्तूयतइत्यर्थः ॥२०॥

a विष्णो रराटमसि । b विष्णो श्नप्त्रे स्थः । c विष्णोः स्यूरसि ।

d विष्णोर्ध्रुवोऽसि । e वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥२१॥

का० [८ ४ १५] विष्णो रराटमिति रराट्यामिति । वाचयतीत्यनुवर्तते ॥ हे विमानाख्य हे शरके दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदायतत्वेन पतितो हे विमानाख्य मण्डप कुर्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युपचर्यते । विमानं गृहं तस्य सर्वावयवसद्भावाद्धानिलाद्योऽव्ययवोऽस्ति । तद्धविर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्दर्भमाला बध्यते । सा माला तदन्यमा धारविन्यस्य वा सयोज्य पुरस्ताल्लम्बेनोपचर्यते । हे दर्भमयमालाधार वंश त्व

विष्णो विष्णुमूर्तित्वेनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयो ऽसि ॥ ॥ का° [८ ४ १६] विष्णो श्नप्त्रे स्थ इत्युक्ताभ्यामिति । उक्ताभ्यो रराटीप्रान्तावुपस्पृश्य वाचयेदित्यर्थः । हे रराट्यन्तौ युवां विष्णो विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य श्नप्त्रे स्थ ओष्ठसन्धिरूपे (26) भवथ ॥ ॥ का° [८ ४ १८] द्वार्यां प रिषीव्यति तस्यूत्नमिप्रतिदत्तया रज्ज्वा विष्णो स्यूरसीति । वेदतत्सूचिसमर्पितया रज्ज्वा द्वारशाखां सीव्यतीति सूत्रार्थः ॥ हे त्वस्यूत्नमि त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यूरसि । सीव्यत्यनेनेति स्यूः सूचि । षिवु तन्तुसन्ताने । छ्वोः शूडनुनासिके चेति [पा° ६ ४ १९] वस्याऊदेशः ॥ ॥ का° [८ ४ १९] विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थिं करोतीति ॥ हे रज्जुग्रन्थे त्वं विष्णो हविर्धानस्य ध्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि ॥ ॥ का° [८ ४ २१] प्राग्वंशवद्धविर्धानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभतेऽन्ततः । प्राग्वंशवच्छीर्षमण्डपं निर्मायान्तेन मन्त्रेण स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्धान त्वं वैष्णवमसि विष्णुदेवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि । तस्माद्धितवै विष्णुप्रीत्यर्थं त्वां त्वां स्पृशामीति शेषः ॥२१॥

VI a देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
b आददे नार्यसि । c इदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि ।
d बृहन्नसि बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥२२॥

इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् [क° २६] प्राक् ॥ का° [८ ४ २५ । १] दक्षिणस्यानसोऽध प्रङ्गं खनत्युपरवानश्यादि करोत्यवटवदिति । यथा यूपस्यावटः क्रियते तथात्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गर्तानभ्रिस्वीकारमारभ्य परिलेखनपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । अत्रादावभ्रिस्वीकारमेवाह का° [६ २ ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमाददीति । अभ्रिशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते ॥ अभ्रिर्देवता । हे अभ्रे सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानः सन्नश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे स्वीकरोमि ॥ त्वं तु नार्यसि खननसाधनत्वेन कर्मोपयोगित्वान्नराणां पुरुषाणामनुष्ठातृणां सम्बन्धिनी भवसि ॥ ॥ का° [६ २ ८] यूपावट परिलिखतीदमिति ॥ यदहं चतुरोऽवटान्परिलिखामि । इदमिति विभक्तिव्यत्ययः अनेन परिलेखनेन

रक्षसां यज्ञघ्नानां ग्रीवा ग्रपिकृन्तामि कण्ठप्रदेशान् छिनद्मि ॥ ॥ का° [८.५.७.] वृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति । ग्राग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिनु चतुर उपरवान्खातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलेखनक्रमेणावटान्खनेदिति सूत्रार्थः ॥ हे उपरवाख्य गर्त त्वं वृहन्नसि महान्भवसि वर्तुलस्य गर्तस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद्बाहुपरिमाणेन खातत्वाच्च (27.) महत्त्वम् ॥ तथा त्वं वृहद्रवाः वृहन्महान्रवो धनिर्यस्य सः । सकारान्तो रवसृशब्दः । खातुं भूमौ प्रहारे महान्धनिर्भवतीत्यर्थः । तस्माद्यमिन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं वृहतीं वाचं वद प्रौढधनियुक्तं वाक्यं वद ॥२२॥

रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीम् ।

e. इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे निष्ट्यो यममात्यो निचखान ।

f. इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे समानो यमसमानो निचखान ।

g. इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखान ।

h. इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो निचखान ।

i. उत्कृत्यां किरामि ॥२३॥

किम्भूतां वाचम् रक्षोहणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा ताम् रक्षोवधविषयाम् ॥ तथा वलगहनम् वलगान्हन्तीति वलगहा ताम् वहुलं छन्दसीति [पा° ३.२.८८.] क्विप् । पराजयं प्राप्य पलायमानै राक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता ग्रस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा वलगाः । वलगो वृणोतेरिति यास्कः [निरु° ६.२. (28.)] । यस्य वधार्थं क्रियते तं वृणवन्नाछादयन् गच्छतीति वलगः । ते वलगा बाहुमात्रे खातास्ततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रखननम् । तान्बाहुमात्रान्खनेदिति श्रुतिः [३.५.४.१.] । तदाह तित्तिरिः । ग्रसुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान्न्यखनन् (29.) तान्बाहुमात्रे ग्रविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्त इति ॥ तथा वैष्णवीम् यज्ञरूपस्य विष्णोः संबन्धिनीम् । ईदृशीं वाचमिन्द्राय वदेति संबन्धः ॥ ॥ का° [८.५.८.] इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति । येन क्रमेण चत्वारो गर्ताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्भ्यो गर्तेभ्यः खातं

मृत्तृणादिक चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेदिति सूत्रार्थ ॥ ये स्त्ये शब्दसघातयो नितरा स्त्यायति सघातरूपेण सह वर्ततऽइति निष्ट्य यद्वा निर्गत्य शरीरात्स्त्यायति वि स्तीर्णो भवतीति निष्ट्य पुत्रादि यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्य चण्डालादि निसो गतऽइति [पा° ४ २ १०४ वा° ४] वार्तिकेन निस उपसर्गाद्गतार्थे त्यप् इति *काशिकायाम् । अमाशब्दो गृहार्थ सहार्थो वा अमा गृहे सह वा भवो* ऽमात्य अव्ययात्त्यबिति [पा° ४ २ १०४] भवार्थे त्यप् धनिकस्य स्वामिनो धन गृहादिनिर्याहकोऽमात्य । केनापि निमित्तेन कुपित पुत्रोऽमात्यो वा मे मह्य मद्धार्थ य वलग निचखान निखातवान् त वलगमहमुत्किरामि उद्वपामि उद्धृ त्यान्यत्र परित्यजामि । इदशब्द क्रियाविशेषणम् इद प्रत्यक्ष यथा भवति तथोद्व पामीत्यर्थ ॥ द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभि सदृश असमानो न्यूनो ऽधिको वा अन्यत्पूर्ववत् ॥ तृतीयमुत्किरति सबन्धु कुलशीलादिभि समानो मातुलपितृवस्रेयादि तद्विपरीतोऽसबन्धु अन्यत्पूर्ववत् ॥ चतुर्थमुत्किरति सजात समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजात अन्यत्पूर्ववत् ॥ का° [८ ५ १] उत्कृत्या निरामीति पश्चात्सर्वेभ्य इति । असाधारणैर्मन्त्रै पूर्वोक्तक्रमेणोत्किरण कृत्वा प *श्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गर्तेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थ ॥ येय कृत्या शत्रुभि* रभिचरद्भि संपादिता वलगरूपा तामुत्किरामि उद्धृत्य दूरे क्षिपामि ॥२३॥

a स्वराडसि सपत्नहा । b सत्त्रराडस्यभिमातिहा ।
c जनराडसि रक्षोहा । d सर्वराडस्यमित्रहा ॥२४॥

का° [८ ५ १३] स्वराडित्यभिमर्शयति (30) यथाजात प्रतिमन्त्रमिति । यज मानक्रमेण चतुर्षु गर्तेषु यजमानकर्तृकस्य स्पर्श चतुर्भिर्मन्त्रै कारयेदिति सूत्रार्थ ॥ चत्वारि यजूषि औपरवाणि । तत्र प्रथमम् हे प्रथम गर्त त्व स्वराडसि स्वेनैव रा जतऽइति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अत सपत्नहा शत्रुघाती भवेति शे ष ॥ अथ द्वितीयम् सत्त्रराट् सत्त्रेषु द्वादशाहादिषु राजतऽइति सत्त्रराट् अभिमा तिहा शत्रुघाती ॥ अथ तृतीयम् जनेषु यजमानेषु राजतऽइति जनराट् रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती ॥ अथ चतुर्थम् अमित्रहा शत्रुघाती ॥२४॥

a रक्षोहणो वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् । b रक्षोहणो वो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् । c रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् । d रक्षोहणौ वां वलगहनाऽउपदधामि वैष्णवी । e रक्षोहणौ वां वलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवी । f वैष्णवमसि । g वैष्णवा स्थ ॥२५॥

का° [८ ५ ११ १३] प्रोक्षतीमान्रक्षोहण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति । चतुरो गर्तान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् तत्र मन्त्रस्य गर्तभेदे सत्यावृत्तिः कर्तव्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त यजूंषि वैष्णवानि ॥ वैष्णवान्विष्णुदेवताकान्गर्तान्वो युष्मान्प्रोक्षामि कीदृशान् रक्षोहणः राक्षसहन्तॄन्वलगहनः अभिचारसाधनहन्तॄन् ॥ का° [८ ५ १४] अवनयनेऽवस्तरणे चावट्यरक्षोहणो रक्षोहण इति । गर्तेषु प्रोक्षणशेषोदकसेचनमवनयनं दर्भैराच्छादनमवस्तरणम् तयोर्द्वयोरपि क्रिययोर्गर्तभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिर्द्रष्टव्येति सूत्रार्थः ॥ तत्रावनयनमन्त्रः अवनयामि सिञ्चामि अन्यत्पूर्ववत् । अथावस्तरणमन्त्रः अवस्तृणामि दर्भैराच्छादयामि अन्यत्पूर्ववत् ॥ का° [८ ५ १५] तन्नुपरि (31) युग्मान्स्याधिषवणे फलके (32) अङ्गुलान्तरे प्रज्ञातिते प्राचोऽग्र-बिलानि गर्तानि उपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाविति । ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे अधिषवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये अङ्गुलव्यवहिते अग्निमग्नाग्रे सति उपरन्ध्रनोपेते चतुर्णां गर्तानामुपरि स्थापयेत् ततः परितो मृदा छिद्रपिधानं कुर्यादित्यर्थः ॥ तत्रोपधानमन्त्रः यावधिषवणफलकविशेषौ रक्षोहणौ रक्षसां नाशकौ वलगहनौ कृत्याविनाशकौ वैष्णवौ वैष्णवौ विष्णुदेवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहमुपदधामि द्वयोर्गर्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि । अथ पर्यूहणमन्त्रः पर्यूहामि मृदा परितश्छादयामि अन्यत्पूर्ववत् ॥ का° [८ ५ १६] तयोरध्यधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति । यस्मिन्नजिने सोमोऽभिषूयते तदधिषवणचर्म अग्रभागे छिन्नं सर्वमपि लोहितवर्णं तत् फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे चर्म त्वं वैष्णवमसि यज्ञसम्बन्धि भवसि ॥ का° [८ ५ १७] तस्मिन्ग्रावाणः पञ्च वैष्णवा स्थेति ।

निर्धातीत्यनुवर्तते तस्मिंश्चर्मणि सोमाभिषवहेतून्पञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे ग्रावाणो यूयं वैष्णवा स्थ यज्ञरूपविष्णुसंबन्धिनो भवथ ॥२५॥

VII a देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । b आददे नार्यसि । c इदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि । d यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः । e दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा । f शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः । g पितृषदनमसि ॥२६॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः ॥ का° [८ ५ ३०-३२] औदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीं यूपवद्धेतोऽश्यादि करोत्यावस्तरणादिति । उदुम्बरवृक्षादुत्पन्ना काचिच्छाखां यजमानदघ्नितां सदोमण्डपमध्ये निखनेत् सा च शाखा निखननात्पूर्वं यूपवद्धर्मी शविता वर्तते यूपावटखननप्रभृतिस्त्रीकारमारभ्य दर्भास्तरणपर्यन्तान्पदार्थान्मन्त्रैरेव कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ यूपावटप्रदेशे का° [६ १ ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादत्ते । व्याख्यातं यजुः ॥ का° [६ १ ८] यूपावटं परिलिखतीदमहमिति । एतदपि व्याख्यातम् ॥ का° [६ २ १५] यवोऽसीत्यप्सु यवानावपेति । यवदैवत्यम् हे धान्यविशेष त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः यस्मात् द्वेषो द्वेष्टॄन् शत्रून्द्वेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवय पृथक्कुरु तथा अरातीः अदानानि च यवय पृथक्कुरु । अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थ्यतऽइति भावः ॥ का° [६ १ १५ १६] प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति ॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औदुम्बर्यग्रभाग दिवे द्युलोकप्रीत्यर्थं त्वा त्वां प्रोक्षामीति शेषः ॥ द्वितीयः हे मध्यभाग अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि ॥ अथ तृतीयः हे मूलभाग पृथिवीप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि ॥ का° [६ १ १७] अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति ॥ हे यजुषी पित्र्ये पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृषदनाः लोकाः शुन्धन्तामनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु । खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः । क्रूरमिव वाऽएतत्करोति यत्खनति यत्पयोऽवनयति शान्त्यै तदिति ॥ का° [६ २ १८] बर्हिरपि प्राग्रुदग्रं च प्रास्यति पितृषदनमसीति । तस्मिन्नवटे प्रागग्रानुदगग्रांश्च दर्भानास्तृणातीति सू-

चार्थः ॥ पितरः सीदन्त्युपविशन्ति यस्मिन् तत्पितृषदनम् । हे बर्हिः त्वं पितृषदनमसि ॥२६॥

a उदिवं स्तभानान्तरिक्षं पृण दृꣳहस्व पृथिव्याम् । b. द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्यूहामि । ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां दृꣳह ॥२७॥

का॰ [८ ५ ३३] उद्दिवमित्युच्छ्रयतीति । उच्छ्रयणमूर्ध्वाग्रत्वेन स्थापनम् ॥ पञ्च यजूंष्यौदुम्बरीदेवत्यानि ॥ हे औदुम्बरि त्वं दिवं द्युलोकमुत्तभान स्तम्भय ऊर्ध्वः सन्यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अन्तरिक्षं पृण (33) पूरय । पृथिव्यां दृꣳहस्व दृढा भव यद्वा पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयार्थे पृथिवीं दृढीकुरु ॥ का॰ [८ ५ ३४] द्युतान इति मिनोतीति । गर्ते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ हे औदुम्बरि द्युतानः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां मिनोतु गर्ते प्रक्षिपतु डुमिञ् प्रक्षेपे स्वादिः । तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रक्षिपतामिति शेषः ॥ का॰ [८ ५ ३५] पर्यूहणाद्योपसेचनात्कृत्वेति । पर्यूहणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः । तत्र यूपस्थाने का॰ [६. ३.१०] ब्रह्मवनि त्वेति पांसुभिः पर्यूहतीति ॥ हे औदुम्बरि त्वा त्वां पर्यूहामि परितो मृत्तिकां क्षिपामि किम्भूतां त्वाम् ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति सम्भजतः इति ब्रह्मवनिः क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति क्षत्रवनिः (34) रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्पोषवनिः सर्वत्र सुपां सुलुगिति [पा॰ ७ १ ३९] विभक्तेर्लुक् ॥ का॰ [६ ३ ११] ब्रह्म दृꣳहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यृषतीति । परितो दृढीकुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे औदुम्बरि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादिरूपां च दृꣳह दृढीकुरु ॥२७॥

a ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया पशुभिर्भूयात् ।
b घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथाम् । c इन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छाया ॥२८॥

का° [८.५.३५] ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालभ्येति । आलम्भनं स्पर्शनम् ॥ हे औदुम्बरि त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात्प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु ॥ का° [८.५.३७] स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेनेति । औदुम्बर्या विशाखे यस्मिन्प्रदेशे द्विधा शाखोत्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ हूयमानेनानेन (35) घृतेन द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्येथां पूरिते भवताम् ॥ का° [८.६.१०] इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोप्येति । औदुम्बरीनिखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः ॥ छदिःशब्देन तृणनिर्मितः कट उच्यते । हे तृणमय कट त्वमिन्द्रस्य छदिरसि इन्द्रसंबन्धी कटो भवसि अतस्त्वं विश्वजनस्य छाया भवेति शेषः । सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यजमानर्त्विग्रूपस्य प्राणिनः प्रावरणाय छाया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकत्वेन तदीयछदिष इन्द्रसंबन्धित्वम् ॥२८॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।
वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥२९॥

का° [८.६.१२] परि त्वेति परिवार्येति । परितः कुड्यवदावरणं (36) कुर्वेति सूत्रार्थः ॥ ऐन्द्र्यनुष्टुबनिरुक्ता मधुच्छन्दोदृष्टा । गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वणा इन्द्रः सदोऽभिमानी । हे गिर्वण इन्द्र स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परि भवन्तु परिगृह्णन्तु किम्भूतं त्वाम् वृद्धायुम् वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो महान्तो वा यस्य तम् यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् । किम्भूताः गिरः अनुवृद्धयः (37) अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानस्वरेण (38) तृतीयं सवनमिति क्रमः । किं च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जुष्टिः ॥२९॥

a. इन्द्रस्य स्यूरसि । b. इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि । c. ऐन्द्रमसि ।
d. वैश्वदेवमसि ॥३०॥

का॰ [८ ६ १२] परिपीवणग्रन्थ्यभिमर्शनान्यैन्द्रैरिति । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिपीवणादित्रयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमः हे इन्द्र त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य सम्बन्धिनी स्यूः सीवनमसि सीव्यतेऽनया सा स्यूः छिद्र् छेदे' भूइनुनासिके चेति [पा॰ ६ ४ १९] ऊडादेश ॥ द्वितीय हे ग्रन्थे त्वमिन्द्रसम्बन्धी भूत्वा ध्रुवः स्थिरो भवसि ॥ अथ तृतीय हे सद त्वमिन्द्रसम्बन्धि भवसि ॥ का॰ [८ ६ १३ १४] हविर्धानायरात्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यगारद्वारमन्तर्वेदर्धं भूय सर्व वा निहाय वैश्वदेवमसीत्यालभतऽइति । हविर्धानमण्डपस्यापरातो वायव्यकोणात्तस्योत्तरभागे किंचिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्श कुर्यादिति सूत्रार्थ ॥ हे आग्नीध्र त्व सर्वदेवसम्बन्धि भवसि ॥३०॥

VIII a विभूरसि प्रवाहणः । b वह्निरसि हव्यवाहनः । c श्वात्रोऽसि प्रचेताः । d तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥३१॥

इत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः ॥ तदाह का॰ [८ ६ १५] धिष्ण्याग्निवपत्युद्धतावोक्षिते (39) पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारब्धः उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति । अग्नीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिता स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यते ॥ का॰ [८ ६ १६] आग्नीध्रीय पूर्वमिति ॥ विभूशब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामनी । ते वै द्विनामानो भवतीति श्रुते [३ ६ १ २४] अष्टयजुषां धिष्ण्या अग्नयो देवता । हे आग्नीध्रीय धिष्ण्य त्व विभूः प्रवाहणश्चासि विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्ण्यादितरधिष्ण्येष्वग्निविहरणादितस्य विभूत्वम् प्रवाहयतीति प्रवाहणः तस्य हि दक्षिणोत्तरत अग्निर्नो गच्छति हविषः प्रवाहयितृत्वाद्वा प्रवाहणत्वम् । धिष्ण्यगतानग्नीन्प्रत्यन्ये देवा ऊचुः प्रत्येकं स्व नामधेयं संवादयतेति । तदाह तित्तिरिः । तान्देवा अब्रुवन्द्वे द्वे नामनी कुरुध्वमिति ॥ मैत्रावरुणहोतृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानां धिष्ण्यान् सदसि कुर्यात् । तदाह का॰ [८ ६ १८ २१] पञ्च सदसि प्रत्यञ्चो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिणापूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानामिति ॥ होतुर्धिष्ण्यम् हे होतृधिष्ण्य वह्निर्हव्यवाहनश्चासि वहति यज्ञकर्म निर्वह-

तीति यदि हव्य वहति देवान्प्रति प्रापयतीति हव्यवाहन । यथाग्नीध्रीयधि
ष्ण्यस्य नामद्वयमुक्तम् तथा होत्रादिधिष्ण्यानामपि बोध्यम् ॥ मैत्रावरुणधिष्ण्यम्
हे मैत्रावरुणधिष्ण्य त्व श्वात्र प्रचेताश्चासि श्वु क्षिप्रमततीति श्वात्रो मित्र (40)
प्रकृष्ट चेता ज्ञान यस्य स प्रचेता वरुण तद्रूपोऽसि ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन हे ब्रा
ह्मणाच्छंसिधिष्ण्य त्व तुथो विश्ववेदाश्चासि । ब्रह्म वै तुथ इति श्रुति [४ ३ ४ १५]
ब्रह्मरूपोऽसि । विश्व वेत्ति विश्ववेदा सर्वज्ञ । यद्वा तुथशब्देन देवान्प्रति द
क्षिणाना विभागकर्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरि तुथो ह स्म वै विश्ववेदा दे
वाना दक्षिणा विभजतीति ॥३१॥

a उशिगसि कवि । b अङ्घारिरसि बम्भारि । c अवस्यूरसि दु
वस्वान् । d शुन्ध्यूरसि मार्जालीय । e सम्राडसि कृशानु ।
f परिषद्योऽसि पवमान । g नभोऽसि प्रतक्वा । h मृष्टोऽसि ह
व्यसूदन । i ऋतधामासि स्वर्ज्योति ॥३२॥

पोतु । हे पोतृधिष्ण्य त्वमुशिक् कामनीय कवि विद्वाश्चासि ॥ नेष्टु । अङ्घ
स्यादन पापस्यारिरङ्घारि बिभर्तीति बम्भारि त्व तद्रूपोऽसि हे नेष्टृधिष्ण्य ।
दिवि सोमरक्षको द्वावङ्घारिबम्भारी तथा च सोमरक्षकमध्ये स्वान भ्राजाङ्घारे ब
म्भारेऽत्याम्नातम् [श्रौ॰ ४ ११] ॥ अच्छावाकस्य । हे अच्छावाकधिष्ण्य त्वमव
स्यूः दुवस्वान् चासि अवोऽन्नमिच्छतीत्यवस्यु सुप आत्मन क्यच् [पा॰ ३ १ ८]
क्याच्छन्दसीति [पा॰ ३ २ १७०] उप्रत्यय दीर्घश्छान्दस औणादिक ऊप्रत्ययो
वा । दुवोऽस्यास्तीति दुवस्वान् हविष्मान् दुव इति हविर्नाम अच्छावाको हि
पुरोडाशभाग लभते ॥ एव होत्रादिधिष्ण्यान् सदसि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे मा
र्जालीय निर्माति । तदाह का॰ [८ ६ ११] आग्नीध्राद्दक्षिणा सप्रति वेद्यन्ते दक्षि-
णानुपो मार्जालीयमिति । शुन्धयतीति शुन्ध्यू मार्ष्टीति मार्जालीय तत्र हि
पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते ॥ का॰ [८ ६ २२] सदोद्वार पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीय-
वद्धिष्ण्यमनानदिशचात्वालशामित्रोदुम्बरीब्रह्मासनशालाद्वार्यमार्जालीयान्दिक्षितान् सम्राडसी
ति प्रतिमन्त्रमिति । सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽवस्थायाहवनीयादीन सम्राडसीत्याद्य

ष्टवने क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः ॥ तत्राद्यमाहवनीयम् हे उत्तरवेदिगताह-वनीय त्वं सम्राट् कृशानुश्चासि षट्त्रिंशदुत्याधारत्वेन सम्यग्राजतऽइति सम्राट् परोक्षवादिभिः कृश क्षीणं यजमानमनु गच्छतीति कृशानुः ॥ बहिष्पवमानदेशम् हे बहिष्पवमानदेश त्वं परिषद्य पवमानश्चासि स्तोतुं सन्ति ऋत्विजः परिषत् तद्योग्य परिषद्य अत एव शुद्धत्वात्पवमानः ॥ चात्वालम् हे चात्वाल त्वं नभोऽसि खनने छिद्ररूपत्वादाकाशः न भातीति वा । तथा प्रतक्वा प्रदक्षिणं तकन्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतक्वा तकतिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यतऽइति [पा० ३ २ ७५] वनिप् ॥ शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते हे शामित्र त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतुत्वाभावात्सत्यपि विशसने शुद्धोऽसि यद्वा मृष्टः शृतत्वान्मिष्टः पशुः हविर्मृष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृदयजिह्वादिरूपस्य हविषः सूदनः पाकहेतुश्चासि ॥ औदुम्बरीम् हे औदुम्बरि त्वमृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायतीत्युक्तेः (41) । स्वर्ज्योतिः उच्छ्रितत्वेन स्वर्गं प्रकाशकः यद्वा सूर्यज्योतिः ॥३२॥

a समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः । b अजोऽस्येकपात् । c अहिरसि बुध्न्यः । d वागस्यैन्द्रमसि सदोऽसि । e ऋतस्य द्वारौ मा मा सन्ताप्तम् । f अध्वनामध्वपते प्र मा तिर स्वस्ति मेऽस्मिन्पथि देवयाने भूयात् ॥३३॥

आग्नीध्रम् हे आग्नीध्र त्वं समुद्रः विश्वव्यचाश्चासि सर्वे देवाः सम्यगुत्सर्पेण द्रवन्त्यस्मिन्निति समुद्रः समुद्रवदाकाशो सलिलं अस्मिन् यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं सर्वं यत्र व्यचति गच्छति वृत्तावृत्तमत्यर्थं विचारणादिति विश्वव्यचाः ॥ शालाद्वार्यम् हे प्राचीनवंशशालाद्वारवर्तिनाग्ने त्वमजोऽसि अजति आहवनीयरूपेण यज्ञप्रदेशं गच्छतीत्यजः यद्वा पुनर्जन्मनुवर्तते न जायतऽइत्यजः । एकः पादोऽस्यैकपात् यद्वा एकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानीति श्रुतेः ॥ प्राजहितम् पत्नीशालायां दक्षिणभागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः प्राज-

क्षित (42) उच्यते हे प्राजक्षित यमाक्षिरसि न क्षीयतऽइत्यक्षिः शालाद्वार्ये नूतने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमग्निः स्वरूपेण न क्षीयते । बुध्नो मूलं तत्र भवो बुध्न्यः आधानकाले प्रथममाहितत्वान्मूलभावित्वम् स हि प्रथमं मथ्यते ॥ नामभिरेवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः । उक्तं च । स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाथ रूपैरिति ॥ का° [१.८.२२] वागसीति सदोऽभिमर्शनमिति ॥ हे सद त्वं वागसि वाचास्मिन्कर्म कुर्वन्तीति वाक्शब्देनाभेदोपचारेण सद उच्यते । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि । सीदन्त्यस्मिन्निति सदः ॥ का° [१.८.२३] ऋतस्य द्वाराविति द्वार्येऽइति । द्वार्ये सदोद्वारशाखेऽअभिमृशतीति सूत्रार्थः ॥ हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेशव्यापिन्यौ शाखे युवां मा मां मा संताप्तं मा संतापयतं प्रवेशनिःक्रमणे स्खलनादिना तपतेर्लुङि मध्यमैकवचने तान्तो तान्तीति [पा° ८.२.२६] सिज्लोपे रूपम् ॥ का° [१.८.२४ २५] अभिमन्त्रणानुत्तरैरध्वनामधपतऽइति सूर्यम् । उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शनमित्यर्थः तत्राध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयतऽइति सूत्रार्थः ॥ अधपते मार्गपालक रवे अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्धय तिरतिर्वृद्ध्यर्थः । किं च अस्मिन्देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात् ॥३३॥

a मि॒त्रस्य॑ मा॒ चक्षु॑षेक्षध्वम् । b अग्न॑यः सगराः॒ सग॑रा स्थ॒ सग॑रेण॒ नाम्ना॒ रौद्रे॒णानी॑केन पा॒त मा॑ग्नयः पिपृ॒त मा॑ग्नयो गोपा॒यत॑ मा॒ नमो॑ वोऽस्तु मा मा॑ हिꣳसिष्ट ॥३४॥

का° [१.८.२६] मित्रस्येत्यृत्विज इति । अभिमन्त्रयतऽइति शेषः ॥ हे ऋत्विजः मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पश्यत सख्युर्नेत्रेण वा सखा यथा सखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यधमित्यर्थः ॥ का° [१.८.२७] अग्नय सगरा इति धिष्ण्यानिति । अभिमन्त्रयतऽइति शेषः ॥ हे अग्नयः सगराः गॄ स्तुतौ गरेण स्तुत्या सहिताः सगरा यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या इति नाम्ना व्यवह्रियमाणत्वात्सगराः स्थ समानस्तुतयो भवथ समानो गरो येषां ते सगराः । हे अग्नयः ते यूयं रौद्रेणानीकेन शत्रुविनाशकत्वादुग्रेण भवदीयेन सैन्येन मा मां पात रक्षत यद्वा रुद्रदेवत्येन मुखेन मां पात अनीकं मुखं सैन्यं

च । हे अग्नयः मा मां पिपृत धनादिभिः पूरयत । मा मां गोपायत रक्षत । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १० ४२] नितरां रक्षतेत्यर्थः । वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु मा मां मा हिंसिष्ट मा बाधिष्ट निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेत्यर्थः ॥३४॥

IX a ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानाꣳ समित् । b त्वꣳ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथꣳ स्वाहा । c जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहा ॥३५॥

का० [५ ४ १६] ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिद्धेनेति ॥ हे आज्य त्वं ज्योतिरसि किम्भूतम् विश्वरूपं सर्वरूपं बहुधाकृतिपृषद्गुणत्वाद्विश्वरूपत्वम् आज्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा ज्योतिष्ट्वम् । विश्वेषां सर्वेषां देवानां समित्समिन्धनं सम्यग्दीपकम् देवा त्वामाज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते ॥ का० [८ ७ १] प्रदीप्तमिष्टं त्वꣳ सोमेति प्रचरण्याभिजुहोतीति । जुहूरिव होमसाधना काचित्स्रुक् प्रचरणीत्युच्यते ॥ यजमानदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री भृगुसुतकमुद्दृष्टा । तनूः शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृतो राक्षसाः कृती छेदने (43) । द्विषन्तीति द्वेषांसि दौर्भाग्यानि । अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि । हे सोम त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि यच्छतीति यन्ता यम उपरमे तृच् (44) यन्ता तादृशा अस्मान्मा (45) बाधन्ते तथास्मान्सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः । तस्मादस्मभ्यमुरु प्रभूतं वरूथं वननीयं तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु सोमं नेतुं स्रुह्यात्तावाज्याहुतिर्हुतेति भावः ॥ का० [८ ७ २] जुषाणोऽप्तुरिति द्वितीयामिति । जुहोतीत्यनुवर्तते ॥ अप्तुर्देवत्यैकपदा विराट् यजुरन्ता विराजो दश इत्युक्तेर्दशाक्षरत्वाद्विराट् । अप्तुरत्र सोमः आप्नोतीति पीतः सन् शरीरमित्याप्तुः आप्लृ व्याप्तौ (46) आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति [उणा० १.७४] तुन्प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । जुषाणः प्रीयमाणोऽप्तुः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु वर्णयामीति केचित् (47.) स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु ॥३५॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्य॒स्मज्जु॑हुरा॒णमेनो॒ भूयि॑ष्ठां ते॒ नम॑उक्तिं विधेम ॥३६॥

का॰ [८ ७ ६] अग्ने नयेति वाचयतीति ॥ आग्नेयी त्रिष्टुबगस्त्यदृष्टा । हे अग्ने हे देव विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वम स्माननुष्ठातॄन्राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किं च अ स्मदस्मत्तोऽनुष्ठातृभ्य एनः पापं युयोधि पृथक्कुरु यु मिश्रणामिश्रणयोः योधि शप श्लु वा छन्दसीति [पा॰ ३ ४ ८८] हेः पिच्वपक्षे अङितश्चेति [पा॰ ६ ४ १०३] हेर्धि पिच्चाद्गुणः । किम्भूतमेनः जुहुराणम् हुर्छा कौटिल्ये अस्मात् हुर्छतेः (18) सन्वा लुक् छन्दस्यपीति [उणा॰ २ ८८] औणादिकसूत्रेणानच्प्रत्यये रूपम् हूर्छितुं कुटिलीकर्तुमिच्छतीति जुहुराणम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः । किं च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं हविषां वचनं याज्यापुरोऽनुवाक्यालक्षणां वि धेम करवाम नम इत्यन्ननाम [निघ॰ २ ७] यद्वा नमस्कारविषयामुक्तिं सपाद् याम ॥३६॥

अ॒यं नो॑ऽअ॒ग्निर्वरि॑वस्कृणोत्व॒यं मृधः॑ पु॒र ए॑तु प्रभि॒न्दन् ।

अ॒यं वाजा॑ञ्जयतु॒ वाज॑साताव॒यꣳ शत्रू॑ञ्जयतु॒ जर्हृ॑षाणः॒ स्वाहा॑ ॥३७॥

का॰ [८ ७ ७-९] उत्तरेण सदो दक्षिणाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ग्रावद्रोणकलशसो मपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिन्निति । शालामुखीयमग्निं ग्रावादीनि च म दस उत्तरभागे नीत्वाग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्ण्यगतेऽग्नौ घृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी त्रिष्टुब्व्युक्ता । अयमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करो- तु अयमेवाग्निर्मृधः संग्रामान्प्रभिन्दन्विदारयन्सन्पुर एतु अग्रतो यातु अयमेवाग्नि र्वाजसातौ वाजानामन्नानां सम्भजने निमित्ते वाजान् शत्रुसम्बन्धीन्यन्नानि अस्मभ्य दातु जयतु ततोऽयमेवाग्निर्जर्हृषाणोऽत्यर्थं हृष्यन् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सु हुतमस्तु (19) ॥३७॥

उरु॑ विष्णो॒ वि क्र॑मस्वो॒रु क्षया॑य नस्कृधि ।

घृ॒तं घृ॑तयोने पिब॒ प्र-प्र॑ य॒ज्ञप॑तिं तिर॒ स्वाहा॑ ॥३८॥

का॰ [८ ७ १५] उरु विष्णविति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रेणाग्नीध्रीये होमोऽनेन

त्वाहवनीयऽइति सूत्रार्थः ॥ वैष्णव्यनुष्टुब्व्यग्ररता । हे विष्णो व्यापिन् श्राहवनीय उरु विक्रमस्व शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु किं च क्षयाय ब्रह्मगृहनिवासाय नोऽस्मानुरु बहु यथा तथा (50) कृधि कुरु । हे घृतयोने श्रग्ने घृतं पिब हूयमानमिदमाज्यं भक्षय । श्रग्निरस्यै योनिरसृज्यत तस्यै घृतमुल्वमासीदिति श्रुतेर्घृतयोनित्वम् किं च यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर् श्रतिशयेन वर्धय प्रसमुपोदः पादपूरणऽइति [पा॰ ८ १ ६] प्रशब्दस्य द्वित्वम् स्वाहा तस्मै तुभ्यं सुहुतमस्तु (51) ॥३८॥

a देव सवितरेष ते सोमस्तꣳ रक्षस्व मा त्वा दभन् ।

b एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँ॥उऽउपागा इदमहं मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेण ।

c स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्ये ॥३९॥

का॰ [८ ७ १७] दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्त्सोमं निदधाति देव सवितरिति । अनसि शकटे ॥ सावित्रं यजुः हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव एष सोमस्ते तवार्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन् सोमस्य रक्षितारं त्वामसुरा मा विहिंसिषुः (52) ॥ का॰ [८ ७ १८] एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठतऽइति । कृष्णाजिने स्थापितं वने सोमं विमस्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ सौम्यं यजुः हे सोम देव त्वं देवः सन्मदीयान्देवानेतदिदानीमुपागाः प्राप्तोऽसि श्रहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं रायः पोषेण सह धनपुष्ट्या सह धनेन सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्गः ॥ का॰ [८ ७ १९] स्वाहा निरिति निष्क्रम्येति । हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येति सूत्रार्थः ॥ स्वाहा स्वा न स्वा श्रहः स्वस्याहा स्वाहा स्वात्यागः सोमेनात्मानं (53) निष्क्रीयात्मीयोऽहमस्मीत्यर्थः यद्वा स्वाहा सोमरूपमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु श्रनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥३९॥

श्रग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूरियꣳ सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमꣳस्तानु तपस्तपस्पतिः ॥४०॥

का॰ [८ ७ ४] श्रग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमादधातीति ॥ श्रग्नेर यजुः यज्ञ-

मानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तन कर्मसन्नाय नृत्ताय यथा स्व शरीर कुर्वाण आह हे अग्ने व्रतपा स्वभावत सर्वेषा व्रताना पालकोऽसि (54) तस्मात्कारणादिदानीमपि त्वे त्व व्रतपा मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेष हे अग्ने व्रतप्रार्थनकाले तव सम्बन्धिनी या तनूर्मयि अभूद्वास्थिता सा एषा तनू त्वयि भवत्विति शेष यो या उ या च मम तनूस्त्वय्यभूत्सा इय मयि भवतु। हे व्रतपते व्रतपालकाग्ने नो आवयोर्व्रतानि कर्माणि यथायथ यथास्व स्वसम्बन्धम नतिक्रम्य सन्त्विति शेष अनुष्ठानरूप व्रत ममास्तु तत्पालनरूप व्रत तवास्त्वि त्यर्थ कि च दीक्षापति दीक्षाया पालकोऽग्नि मे दीक्षा मदीयदीक्षार्थ नियमन न्वमस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थ तपस्पति तपस पालकोऽग्निस्तपो मदी यमुपसदमन्वमस्तानुमतवान् ॥४०॥

X उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि।
घृत घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपति तिर स्वाहा ॥४१॥

इदानी यूपसपादनमन्त्रा ॥ का० [६ १ ३ ४] गृहेषु यूपाहुति जुहोति चतुर्गृहीता७ स्रुवेण वोरु विष्णविति। चतुर्गृहीतमाज्यमादायनीये जुहोति यूप छे त्तु गमिष्यन् सा यूपाहुतिरिति सूत्रार्थ ॥ व्याख्याता ॥४१॥

a अत्यन्याँ२॥ऽअगा नान्याँ२॥ऽउपागामर्वाक्त्वा परेभ्योऽविद परोऽवरे भ्य। त त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवयज्यायै जुष न्ता विष्णवे त्वा। b ओषधे त्रायस्व। c स्वधिते मैन७ हि७सी ॥४२॥

का० [६ १ ५-७] आज्यशेषमादाय सतक्षा गच्छति यूपमभिमृशत्यत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठनभिमन्त्रयते वेति। यूपाहुतिशेषाज्ययुतो यूपतक्षणार्थ वन गत्वा यूपम-भिमृशेदभिमन्त्रयेदेति सूत्रार्थ ॥ वनस्पतिदेवत्यम्। वृक्षा त्रिविधा यूप्या अयूप्याश्च पलाशखदिरबिल्वाद्यो यूप्या निम्बकम्बीराद्यस्त्वयूप्या। हे पुरोवर्ति यूपवृक्ष त्वत्तोऽन्यान्साधियूप्यानपि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् अतिक्रान्तवा

नास्मि अन्याश्चापूप्यानोषागाम् किं च परेभ्यो वृक्षेभ्यो दूरवर्तिभ्योऽर्वाक् निकट त्वा त्वामविद् लब्धवानस्मि अवरेभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविद विद्लृ लाभे पुषादीत्यङ् [पा° ३ १ ५५] लुङि रूपम् किं च हे वनस्पते वनस्य पालक हे देव दीप्यमान वृक्ष देवयज्यायै देवयागार्थं तं तादृशं त्वा वयं जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषतां सेवन्ताम् ॥ का° [६ १ ११] स्रुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति ॥ हे यूपवृक्ष त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपस्पृशामीति शेषः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ का° [६ १ १२] ओषधऽइति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति । यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे ओषधे त्वं त्रायस्व स्वधितिभयान्मा रक्ष ॥ का° [६ १ १२] स्वधितऽइति परशुना प्रहरतीति ॥ हे स्वधिते परशो एनं यूपं मा हिंसीः मा वधीः ॥४२॥

a द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिᳬसीः पृथिव्या सम्भव । अयᳬ हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाय । b अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि वयᳬ रुहेम ॥४३॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ॥

का° [६ १ १६] द्यां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयतऽइति ॥ हे यूपवृक्ष द्यां द्युलोकं त्वं मा लेखीः मा हिंसीः लिख अक्षरविन्यासे इह तु हिंसार्थः अन्तरिक्षं च मा हिंसीः पृथिव्या सह सम्भव सङ्गतो भव यूपस्य वज्ररूपत्वाल्लोकानां शान्तिराशास्यतऽइति भावः ॥ का° [६ १ १८ १९] अयᳬ हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणमयो वाविशेषोपदेशादिति ॥ हि यस्मात् हे छिन्न वृक्ष तेतिजानोऽतितीक्ष्णोऽयं स्वधितिः कुठारो महते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स इव सौभगं स्वार्थेऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति प्रापयति छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा° ३ ४ ६] वर्तमाने लिट् । तिज निशाने अस्मात्कुलाद्वानचि तेतिजान इति रूपम् । अतस्त्वया हर्षेण भेतव्यमिति भावः ॥ का° [६ १ २० २१] अतस्त्वमित्यावृश्चने जुहोति यूपे चेति ॥ हे देव वनस्पते अतोऽस्मात्त्वया-

णी. त्वं शतवल्श· वहङ्कुरः सन्विरोह विशेषेण ञायस्व वयं च सहस्रवल्शा· पुत्रपौत्रादिभिर्बहुशाखोपेता विरुहेम प्रादुर्भवेमहि ॥४२॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । आतिथ्यात्स्याणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरित ॥५॥ ॥

अथ काण्वशाखाया पाठविशेष ॥

I ॥ १॥१॥ २॥२॥ ३ [त्तसाऽग्रे°]॥३॥ ४ [अग्नाऽग्नि°]॥४॥ ॥

II ॥ ५ a - [त्वा गृह्णामि परिपतये त्वा गृ°] - शक्मन्नोजिष्ठाय ॥१॥ ५ b - °श त्तिन्यम् ॥२॥ अञ्जसा सत्यमुपगेषं सुविते मा धा अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा ॥३॥ ६ या तवं - [या मम] - °स्वाति ॥४॥ ७ - °प्यायस्व ॥५॥ ८ आप्या- यया° - सुत्यामुदृचमशीय ॥६॥ ७ एष्टा - °दिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्यै ॥७॥ ८ [दूरीशया] ॥८॥१२॥ ॥

III ॥ ९ a b c [व्यचितम्] d [नाचितम्] ॥१॥ ९ e-o [विदुरग्निर्नभो] १० ॥२॥१४॥ ॥

IV ॥ ११ a-d ॥१॥ ११ e-१२ a b ॥२॥ १२ c f ॥३॥ १३ [°ह्याग्निर्भस्मा स्यग्निः पुरी°]॥४॥१८॥ ॥

V. ॥ १४ °द्रुति ॥१॥ १५ [समूल्हम°]॥२॥ १६ [विन्तऽद्रुतो]॥३॥ १७ a b ॥४॥ १७ c. d ॥५॥ १८ ॥६॥ १९ ॥७॥ २० ॥८॥ २१ ॥९॥२७॥ ॥

VI. ॥ २२ [रक्षसो] रक्षोहणो वलगहनं वैष्णवीम् ॥१॥ २३ e-i [नः instead of मे । °मुद्वपामि instead of °मुत्किरामि] ॥२॥ २४ [°राल°]॥३॥ २५ a b = [°णो वल°]॥४॥ २५ d e [°णो वल°] f g ॥५॥३२॥ ॥

VII ॥ २६ a-e [रक्षसो]॥१॥ २६ f g २७ a ॥२॥ २७ b - पूर्हामि ॥३॥ २७ b अत्सी - °ज्ञां दृंह । ध्रुवासि ध्रुवोऽस्मिन्यजमान आयतने भूयात् । २८ b. c ॥४॥ २९ ॥५॥ ३० ॥६॥३८॥ ॥

VIII ॥ ३१ ॥१॥ ३० a-d ॥२॥ ३२ i ३३ a b. c ॥३॥ ३२ e [°शालं°] - h ॥४॥ समुद्रोऽसि विश्ववेदा ऊनातिरिक्तास्य प्रतिष्ठा । ३४ b - पितृण मांम्यो नमो वोऽस्तु मा मा हिᳪसिष्ट ॥५॥४३॥ ॥

IX ॥ ३५ ॥१॥ ३६ ॥२॥ ३७ [सातऽग्न°] ॥३॥ ३८ ॥४॥ ३९ a. b - पीगाः ॥५॥ ३९ इदम° °न्मुच्येऽग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा ॥६॥ ४० या तव [धा मन] °स्यति ॥७॥५०॥ ॥

X ॥ ४१ ॥१॥ ४२ a - परेभ्य परोऽवरेभ्यः ॥२॥ ४२ a तं त्वा - °त्वे वा ॥३॥ ४० b c ४३ a - संभव ॥४॥ ४३ a अयᳪ - °माय । b ॥५॥५५॥

॥ दशानुवाकेषु पञ्चपञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ॥

I a देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । b आददे नार्यसि । c इदमहᳪ रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि । d यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः । e दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा । f शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः । g पितृषदनमसि ॥१॥

सोमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः अग्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का° [६ २ ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति । [१५ १८] यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति बर्हींषि प्रास्युदग्रं च (1) प्रास्यति पितृषदनमसीति ॥ एतानि यजूंषि औदुम्बरीनिखने [५. ७६.] व्याख्यातानि ॥१॥

a अग्रेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामेतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यति ।

b देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु । c सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः ।

d द्यामग्रेणास्पृक्ष आन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृंहीः ॥ ७॥

का॰ [६ २ ११] प्रथमशकलं चाग्रेणीरसीति । यूपावटे प्रथमशकलं निदध्या-दिति सूत्रार्थः ॥ हे यूपशकल त्वमग्रेणीरसि अग्रे प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्य नी यतेऽपनीयतेऽऽत्यग्रेणीः यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः यद्वा अग्रे प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्रेणीः पुरःसरः । किम्भूतस्त्वम् उन्नेतॄणामुन्नयनकर्तॄणामधर्षूणा स्वावेशः सुखेनाविशन्ति शक्य ते येन यूपावटे सुखेनाविशयति लघुत्वात् । स यमेतस्य कर्मणा वित्तात्कर्मणि षष्ठी एतत्कर्म विद्धि जानीहि किं तत्कर्म यत् यूपं त्वमधि स्थास्यति त्वन्पर्यवस्थानं (1) करिष्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ का॰ [६ ३ ७] देवस्त्वा सवितेत्यनक्तीति । यूपमिति शेषः ॥ यूपदेवत्यम् हे यूप सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन त्वा त्वामनक्तु । मध्वा अनित्यमागमशासनमि-ति नुमभावः ॥ का॰ [६ ३ ४] चषालमुभयतोऽनक्ति प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति । अथ उपरि चाल्येन लिप्तं चषालं यूपाग्रे स्थापयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे चषाल त्वा यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः किमर्थमोषधीभ्यः व्रीह्याद्योषधिनिष्प त्त्यर्थम् किम्भूताभ्यः ओषधीभ्यः सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्य इत्यर्थः ॥ का॰ [६ ३ ७] द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयतीति । उन्नतं कुर्यादित्यर्थः ॥ यूपदेवत्यम् यूपस्य महिमो च्यते हे यूप त्वमग्रेणाग्रभागेन द्यां दिवमस्पृक्षः स्पृष्टवानसि स्पृशतेर्लुङि शल इगुपधादनिटः क्सः [पा॰ ३ १ ४५] इतिक्सप्रत्ययः । मध्येन मध्यभागेनान्तरिक्षमा अप्राः आपूरितवानसि प्रा पूरणे । उपरेणाधोभागेन अनिष्टप्रदेशेन (2) पृथिवीं भूमिमदृंहीः दृढीकृतवानसि ॥२॥

a या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभारि भूरि ॥
b ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं रायस्पोषवनिं पर्यूहामि ।
c ब्रह्म दृंह क्षत्रं दृंहायुर्दृंह प्रजां दृंह ॥३॥

का॰ [६ ३ ८] या त इति मिनोतीति । अवटे यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्यै

गन्तुं वयमुश्मसि उश्मः कामयामहे तुमर्थे सेऽसेनित्यादिना [पा° ३.४ ९.] गन्तोस्तुमर्थे कध्येन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । उश्मसि वश कान्तौ लटि उत्तमबहुवचने शपो लोपे संप्रसारणे इदन्तो मसीति [पा° ७ १.४६.] इकारः । यानि तव स्थानानि गन्तुं वयमिच्छाम इत्यर्थः । किं च यत्र येषु तव स्थानेषु गावो रश्मयः अयासः अयन्तीति अयाः अय गतौ गन्तारो वर्तन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इत्यर्थः किम्भूता गावः भूरिशृङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दीप्तिर्येषां ते भूरिशृङ्गाः प्रज्वलन्नामसु [निघ° १.१७.] शृङ्गाणीति पठितम् । अहेत्यवार्थे विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत्परममुत्कृष्टं पदं भूरि महत् आदित्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अवभाति तकारस्थाने (3) छान्दसो रेफः । यद्वा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अत्र अह अत्रैव एषेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किम्भूतस्य विष्णोः उरुगायस्य गाङ् गतौ गानं गायः उरुर्गायो गतिर्यस्य महागतेरित्यर्थः यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्तूयतेऽसावुरुगायस्तस्य । तादृशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणे हे यूप अमत्रावटे तिष्ठेत्याशयः ॥ का° [६ ३.१० ११.] ब्रह्मवनि त्वेति पाठसुभिः । ब्रह्म दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूहतीति ॥ हे यजुषी औदुम्बरीविषये [५.२७] व्याख्याते ॥३॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥४॥

का° [६ ३ १२] विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति । यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे । हे ऋत्विजः विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिचरित्राणि यूयं पश्यत यतो यैः कर्मभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिककर्माणि पस्पशे बद्धवान्निर्मितवानित्यर्थः स्पश बन्धने । स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रवधादिकर्मसु योज्योऽनुरूपः सखा मित्रम् ॥ यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो यैर्वीर्यैर्व्रतानि आधानयजुसोमादीनि कर्माणि पस्पशे आत्मनि बद्धवान् यद्वा यैर्वीर्यैर्व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्थानि स्थानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान् शिष्टं समानम् ॥४॥

तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् ॥५॥

का° [६.३.१३.] तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणमिति । यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगा विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति कीदृशम् दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं व्याप्तम् यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् इवोऽनर्थकः चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य [७ ४२] तच्चक्षुर्देवहितम् [३६.२४] ॥५॥

a. परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणाम् । b. दिवः सूनुरसि । c. एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुः ॥६॥

का° [६.३.१५.] त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति । त्रिभिर्गुणैरवयवैर्युता त्रिव्याममिता कुशसंबन्धिनी या रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः ॥ यूपदेवत्यं यजुः हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतो वेष्टितोऽसि यद्वास्माभिः परिवारितोऽसि व्येञ् संवरणे इत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे क्विपि संप्रसारणम् किं च दैवीर्विशः देवसंबन्धिन्यः (4) प्रजाः मरुद्रूपादयः त्वा त्वां परि व्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु यद्वा दैवीर्विशः पशवः त्वा परिव्ययन्ताम् दैव्यो वाऽएता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । किं च मनुष्याणां संबन्धिन्यो रायो धनानि इमं यजमानं परि व्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परि व्ययन्ताम् ॥ का° [६ ३.१७] यूपशकलमस्यामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति । अष्टास्रे यूपस्य याग्निरग्निसमीपे स्थिता साग्निष्ठा तस्या उत्तरभागे रशनायां स्वरुनामकं शकलमवसृजेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्वरो त्वं दिवः द्युलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि द्युलोकाद्वर्षति ततो यूपो जायते यूपात्स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः ॥ का° [८. ८.२३.] वर्षिष्ठादक्षिणां वितष्टं द्वादशं निदधात्येष तऽइति । यूपैकादशिनीपक्षे

वर्षिष्ठाद्यूपादक्षिणभागे चित्तदशमसंहासि द्वादश यूप निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति सूत्रार्थः ॥ यूपदेवत्यम् हे यूप पृथिव्यामपि ते तव लोकः आश्रयस्थानमित्यर्थः । ननु पशवो वै यूपमुच्छ्रयन्तीति श्रुतेः [३ ७ ३ ४] यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसंबन्धी पशुः वने वर्तमानः पशुस्त्वदीय इत्यर्थः ॥ ६॥

II a उपावीरसि । b उप देवान्दैवीर्विशः प्रागुरुशिजो वह्नितमान् । देव त्वष्टर्वसु रम हव्या ते स्वदताम् ॥ ७॥

का॰ [६ ३ १९] उपावीरसीति तृणमादायेति ॥ हे तृणविशेष त्वमुपावीरसि उप समीपमवति गच्छतीत्युपावीः यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपावीः पशोर्द्वितीय सखा त्वमसीत्यर्थः ॥ का॰ [६ ३ १९] तेन पशुमुपस्पृशत्युप देवानिति । गृहीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यङ्स्थित पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ दैवीर्विशः पशवो देवानग्नीषोमादीनुप प्रागुः उपगच्छन्तु दैव्यो वाऽएता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । इण् गतावित्यस्माच्छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा॰ ३ ४ ६] कालसामान्ये लुङ् इणो गा लुङीति [पा॰ २ ४ ४५] गादेशः । किम्भूतान्देवान् उशिजो मेधाविनः यद्वा हवींषि कामयमानान् वहतीति वह्निः अतिशयेन वह्निः वह्नितमास्तान् यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः । एवं पशून्प्रार्थ्य त्वष्टारमाह हे देव हे त्वष्टः त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमय छन्दस्युभयथेति [पा॰ ३ ४ ११७] शपोऽप्यार्धधातुकसंज्ञत्वाणिचो लोपः । एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशुमाह हे पशो ते तव हव्या हवींषि स्वदताम् स्वद स्वादऽआस्वादने स्वादूनि भवन्तु यद्वा हवींषि स्वदन्तामास्वादयन्तु देवा इति शेषः पूर्ववणिचो लोपः ॥ ७॥

रेवती रमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि ।

c. ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मानुषः ॥ ८॥

रयिर्धनं क्षीरादि यासां ता रेवत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः रेवत रेवन्तो हि पशव इति श्रुतेः [३ ७ ३ १३] हे रेवन्तः क्षीरादिमन्तः पशवो यूयं यजमानगृहे

रमध मक्रीडधम् । एव पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह हे बृहस्पते हे ब्रह्मन् वसूनि पशुलक्षणानि धारया निबर्लीगुरु ब्रह्म वै बृहस्पति पशवो वस्विति श्रुते [३ ७ ३ १३] ॥ का॰ [६ ३ २६] द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा शृङ्ग मभिदक्षिण वरात्यृतस्य त्वेति । अवयवद्वयापितया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृत या रज्ज्वा नागपाश कृत्वा शृङ्गयारन्तराले पशु बध्नाति कथमभिदक्षिणाम् दक्षिण शृङ्गमभिमुख पाश प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थ ॥ द देवहवि देवाना हवीरूप पशो ऋतस्याज्ञभावफलापितत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वा प्रतिमुञ्चामि बध्नामि प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने वर्तते । एव पशु सन्नोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षा त्रिधा प्रागल्भ्ये त्रिकरणपुरुपव्यत्यय मानुष शमिता धर्षतु शमयितु शक्नोतु पाशेन बद्ध्वादिति भाव । सहितायां अचोऽन्तस्तिङ इति [पा॰ ६ ३ १३५] सूत्रे णा धर्षेत्यत्र दीर्घ ॥८॥

a देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । b अ ग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि । c अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता मन्य तामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य । अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥९॥

का॰ [६ ३ २७] देवस्य त्वेति यूपऽइति । यूपे पशु बध्नातीति शेष इति सूत्रा र्थ ॥ अग्नीषोमदेवताभ्या जुष्टमभिरुचित पशु नियुनज्मि निबध्नामि व्याख्यातम न्यत् ॥ का॰ [६ ३ ३०] अद्भ्यस्त्वेति पशु प्रोक्षणीभि प्रोक्षतीति ॥ हे पशो अद्भ्य ओषधीभ्य अत्र विभक्तिव्यत्यय अद्भिरोषधिभिश्च त्वा त्वा प्रोक्षामि मेध्य करोमि किम्भूत त्वाम् अग्नीषोमाभ्यां जुष्ट प्रीतम् दर्भैरपामुत्पूतत्वादोषधीनामपि प्रोक्षण साधनत्वमस्त्येव । स्वमातृभक्षिताभ्या तृणोदकाभ्या पशोरुत्पन्नत्वात्तेनोभयेन प्रो क्षणं युतम् । तदाह तित्तिरि अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओष धीभ्य सभवति यत्पशुरिति । किं च हे पशो एव प्रोक्षित त्वा माता भूमिरनुम न्यता तथा पिता द्यौरनुमन्यताम् सगर्भ्यो समानगर्भे उदरे भव सोदरो भ्राता अनुमन्यताम् सयूथ्य समानयूथे भव सखा सुहृत् अनुमन्यताम् ॥९॥

a. अपां पेरुरसि । b आपो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं चित्सद्देवहविः ।

c सं ते प्राणो वातेन गच्छताᳬ समङ्गानि यजत्रैः सं यज्ञपतिराशिषा ॥१०॥

का° [६ ३ ३१] अपां पेरुरित्यास्यऽउपगृह्णातीति । पशोर्मुखे प्रोक्षणीर्धारयेदिति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतम् हे पशो त्वमपां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि पिबतीति पेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः उदकपानशीलो भवसि तत इदं पिबेत्यर्थः ॥ का° [६ ३ ३२] आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षतीति । पशोरधोभागे हृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः ॥ हे पशो आपो देवीः अम्रूपा देव्यः स्वदन्तु त्वामास्वादयन्तु भक्षयन्तु यद्वा आपो देव्यः स्वदन्तु पशुं भक्षयन्तु । को गुण इति चेत् स्वात्तं चित् चिदित्यव्ययं हेत्वर्थे हि यतो देवहविः देवानां हविः पशुलक्षणं स्वात्तमास्वादितं सत् शोभनं देवयोग्यं भूयादिति शेषः । अपांस्त्वित्यादिमन्त्रद्वयेणोपरिष्टान्मुखेऽधोभागे पशोः प्रोक्षणेन सर्व मेध्यं करोतीति तित्तिरिणा प्रतिपादितम् तदाह उपरिष्टात्प्रोक्षत्युपरिष्टादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वमेवैनं मेध्यं करोतीति ॥ का° [६ ४.२.] उत्तरमाघारमाघार्य पशुं पूर्वᳬ समनक्ति ललाटांसश्रोणिषु सं तऽइति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तराघारहोमानन्तरं ध्रुवासमञ्जनादर्वागेव भाले अंसयोः श्रोण्योश्च जुह्वैव पशुं समनक्ति सं तऽइति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवत्यत्र्यृषि ॥ ललाटाञ्जनमन्त्रः हे पशो ते तव प्राणो वायुना वातेन संगच्छताम् । अथांसयोर्मन्त्रावृत्तिः अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः यागैः सं गच्छन्ताम् इज्यन्तऽइति यजत्राः । अथ श्रोण्योः यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन संगच्छताम् ॥१०॥

a घृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेथाम् । b. रेवति यजमाने प्रियं धा आविश ।
उरोरन्तरिक्षात्सजूर्देवेन वातेनास्य हविषस्त्मना यज समस्य तन्वा भव ।
c. वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः । d स्वाहा देवेभ्यः । e. देवेभ्यः स्वाहा ॥११॥

का° [६.४.१२] स्वरुमादायाक्तोभौ जुह्वये ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति । विशसित्रा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात्स्वरुमादाय तावसि-

स्वरु जुहूग्रे घृतेनाक्ता ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ स्वरुशासदैवतम् हे स्वरुशासौ युवां घृतेनाक्तौ सन्तौ पशून्वहुवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रायेथाम् पालयेथाम् ॥ का° [६ ५ ११] रेवति यजमानऽइति वाचयतीति । यजमान वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति श्रुतेः [३ ८ १.१२] हे रेवति धनवति वाग्देवते यजमानेऽस्मिन्प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽपीत्यडभावः [पा° ६ ४ ७५] । आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश (5) । किं च हे रेवति वातेन देवेन सजूः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षाद्यजमान गोपायेति शेषः । किं चास्य पशुलक्षणस्य हविषस्त्मना आत्मना यज मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति [पा° ६ ४ १४१] आकारलोपः । किं चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण संभव एकीभव हे रेवति यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः ॥ का° [६ ५ १५] पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति । शामित्रस्य पश्चात्प्रागग्रं तृणमुपास्यति छत्तस्यतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशसनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः ॥ तृणदैवतम् हे वर्षो वर्षाद्युत्पन्नं वर्षु तत्संबोधनं वर्षो वर्षप्रसव हे तृण यद्वा वर्षो विस्तीर्णा वर्षीयसि विस्तीर्णातरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि ॥ का° [६ ५ २४] देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति । मन्त्रयोरर्थैक्येऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह । पुरस्तात्स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्टात्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ ११ ॥

III. a. माहिर्भूर्मा पृदाकुः । b. नमस्तऽआतानानर्वा प्रेहि । घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अनु ॥ १२ ॥

का° [६ ५.२६] वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । वपा श्रप्यते याभ्यां ते वपाश्रपण्यौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणां चात्वाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदैवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराकारापि मा भूः ॥ का° [६ ६ १] पान्नेजनहस्तां वाचयति नमस्तऽआतानेति । पादौ निज्येते क्षाल्येते येन स पान्नेजनः पादनेजनार्थं उदककलशः पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् पान्नेजनो मुखाद्यवय-

वशोधनार्थो जलकलशो हस्ते यस्याः सा पत्निजनहस्ता तां पत्नीं नयन्गार्हपत्य-समीपात्पशुशोधनाय नयन्स्तन्प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ यज्ञदे-वतम् आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यते ऽइत्यातानो यज्ञः यज्ञो वा ऽआतानो यज्ञ७ हि तन्वत ऽइति श्रुतेः [३.८.२.२] हे आतान यज्ञ ते तुभ्यं नमः अमनर्वा शत्रु-रहिता सत्प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गह । इयर्ति अधार्यमित्यर्वा नास्त्यर्वा य-स्यासावनर्वा अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहीति श्रुतेः (6) अनर्वा प्रेहीत्याह आतृ-व्यो वा ऽअर्वा आतृव्यापनुत्त्यै (7) इति तित्तिरिवाक्यात् । किं च ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि भवा घृतस्य कुल्याः घृतनदीः अनुलक्ष्य उप प्रेहि गह सांनाय्यपृष-दाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम् अत्र यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः ॥१२॥

देवीरापः शुद्धा वोढ्व७ सुपरिविष्टा देवेषु । सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म ॥१३॥

एवं पत्नीं स्तुत्वेदानीमापः स्तूयन्ते । अर्धमव्देवत्यमर्धमाशीर्देवतम् हे आपो दे-व्यः यूय देवेषु वोढुं पशुमिति शेषः एनं पशुं देवान्प्रति वहत प्रापयत वह प्रा-पणे अस्य लुटि तडि मध्यमबहुवचने अडभावे रूपम् किम्भूता यूयम् शुद्धाः स्व-भावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पात्निजनीपात्रे । किं च वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति पदमिहाप्यनुवर्तते वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थिता-स्तैरेव देवैः सुपरिविष्टाः तर्पिताः सन्तस्तेषामेव देवानां परिवेष्टारः परिवेषणा-कर्तारो भूयास्मेत्याशीः ॥१३॥

a वाचं ते शुन्धामि । b. प्राणं ते शुन्धामि । c. चक्षुस्ते शुन्धामि ।
d. श्रोत्रं ते शुन्धामि । e. नाभिं ते शुन्धामि । f. मेढ्रं ते शुन्धामि ।
g. पायुं ते शुन्धामि । h. चरित्रा॑ᳪस्ते शुन्धामि ॥१४॥

का॰ [६.६.२.३.] पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान्त्संहत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति । पत्नी पशुसमीप

ऽप्यविश्य मृतस्य पशो प्राणान्मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमन्त्र शुन्धति शोधयति ग्रद्भि स्पृशतीति सूत्रार्थ ॥ पशुदेवतानि । हे पशो ग्रद्भ ते तव वाच वागिन्द्रिय शुन्धामि शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राण प्राणवायु प्राणेन्द्रियम् चक्षु रिन्द्रियम् श्रोत्रेन्द्रियम् नाभिं नाभिछिद्रम् मेढ्र लिङ्गम् पायु गुदम् चरन्ति गच्छन्त्ये भिरिति चरित्रा पादा एव वदोयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्धामि ॥१४॥

a मनस्तऽग्राप्यायताम् । b वाक्तऽग्राप्यायताम् । c प्राणस्तऽग्राप्यायताम् । d चक्षुस्तऽग्राप्यायताम् । e श्रोत्र तऽग्राप्यायताम् । f यत्ते क्रूर यदास्थित तत्तऽग्राप्यायता निष्ट्यायता तत्ते शुध्यतु । g श महोभ्य । h ओषधे त्रायस्व । i स्वधिते मैनb हिbसी ॥१५॥

का॰ [६ ६ ४ ५] शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्तऽइति शिर इति । पत्नीनन्तशेषेण यजमान चकारादध्वर्युश्च पशो शिरग्राद्यङ्गान्यनुषिञ्चत तत्र शिरसो मन्त्रमाह मनस्तऽइति शिर इति सूत्रार्थ ॥ पशुदेवतानि । हे पशो ते तव मन ग्राप्यायता शाम्यतु । त्रिलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्त वाक्तऽग्राप्याय तामित्यादिमन्त्राणा लिङ्गादेव विनियोग सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्त । वाक्तऽइ ति मुखम् प्राणस्तऽइति नासिके चक्षुस्तऽइति चक्षुषी श्रोत्र तऽइति कर्णौ ए तानि मुखादीनि तव शाम्यतु ॥ का॰ [६ ६ ६] यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति । सर्वा ङ्गान्यवशिष्टान्यनुषिञ्चत इत्यर्थ ॥ हे पशो यत्ते तव क्रूर बन्धननिरोधादिक क्रूरमस्माभि कृत यच्च ग्रास्थित छेदादिक कर्तुमुपस्थित शमित्रा तत्सर्व ते तवा प्यायता शाम्यतु । किं च तत्सर्व निष्ट्यायता सहत भवतु स्थै सघाते ग्रनुन भ वादित्यर्थ तत्सर्व तव शुध्यतु शुद्ध भवतु ॥ का॰ [६ ६ ७] शमहोभ्य इति पश्चा त्परोर्निषिञ्चत इति । पशोर्जघनदेशे पत्नीजनशेषमुभावपि निषिञ्चतामिति सू- त्रार्थ ॥ ग्रहोभ्य दिवसादिकालविशेषेभ्य श सुखमस्मात्पशोर्भूयादिति शेष ॥ का॰ [६ ६ ८] उत्तान पशु कृत्वाग्रेण नाभिं तृण निदधात्योषधऽइति । नाभेरग्रे ऽङ्गुलचतुष्टये तृण निदध्यादिति सूत्रार्थ ॥ मन्त्रो व्याख्यात [४ १] ॥ का॰ [६ ६ ९] स्वधितऽइति प्रज्ञातयाभिनिधाय छिन्नेति । प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया

घृताक्तयासिधारयाभिनिधाय तृणोपर्यसिधारां निधाय तूष्णीं सतृणामुदरत्वच छि-न्द्यादिति सूत्रार्थः ॥ एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥१५॥

a रक्षसां भागोऽसि । b निरस्तꣳ रक्षः । c इदमहꣳ रक्षोऽभितिष्ठामीदमहꣳ रक्षोऽवबाधऽइदमहꣳ रक्षोऽधमं तमो नयामि । d घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथाम् । e वायो वे स्तोकानाम् । f अग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा । g स्वाहाकृतेऽऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् ॥१६॥

का॰ [६ ६ ९] अग्रꣳ सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति । यत्तृणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य छिन्नस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा तद्द्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुच्छेदननिष्पन्नेन रुधिरेणाङ्ग्यादिति सूत्रार्थः ॥ रक्षोदेवत्यम् हे लोहिताक्त तृण त्वं रक्षसां भागोऽसि ॥ का॰ [६ ६ १०] निरस्तमित्यपास्यतीति । लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ॥ यज्ञवधियातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम् ॥ का॰ [६ ६ ११] इदमहमित्यभितिष्ठति यजमान इति । उत्करे क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥ यत्तृणरूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अभितः पादेनाक्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किं तु अहमिदं रक्षोऽवबाधे अवाचीनं यथा भवति तथा नाशयामि किं च अहमिदं रक्षोऽधममत्यन्तनिकृष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि ॥ का॰ [६ ६ १२] वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवीऽइति । पशूदराद्वपां निष्काश्य तया वपया वपाश्रपण्यावाच्छादयेदिति सूत्रार्थः ॥ वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते उच्येते हे द्यावापृथिवी युवां घृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथामाच्छादयेथां परस्परम् ऊर्णुञ् आच्छादने । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तम् ते याऽहुतेऽआहुती हुतेऽउत्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणामोऽमिदं जगदिति ॥ का॰ [६ ६ १३] तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायो वेरिति । वामहस्तधृतं तृणाग्रमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवतम् हे वायो त्वं स्तोकानां वपासंबन्धिनां बिन्दूनां वेः कर्मणि षष्ठी स्तोकान्विदि जानीहि खादा च पिबेत्यर्थः ते ह्यत्र तिष्ठन्ति । विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि

मध्यमैकवचने दृश्चेति [पा॰ ८ २ ७५] दस्य रुत्वे कृते रूपम् अडभाव आर्षः वे॰
विद्धि ॥ का॰ [६ ६ १७] वपां स्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति ॥ अग्निराहवनीयः
आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का॰ [६ ६ १८] हुत्वा वपाश्रप
ण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृतेऽइति । वपां हुत्वोत्त-
रत उपविश्य वपाश्रपण्यावाहवनीयऽएव क्षिपेत् तत्प्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां
प्रागग्रां क्षिपेत् इतरामेकशृङ्गां प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहाकारेणाहुतिभाव-
मुपगते सत्यौ युवां मारुत गच्छतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य । किम्भू-
तम् ऊर्ध्वनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तम् नभोमध्ये वर्तमानमि
त्यर्थः ॥१६॥

इदमापः प्रवहतावद्यं च मलं च यत् । यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेपेऽअभीरुणम् । आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥१७॥

का॰ [६ ६ २१] चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति । तत्रैं ऋत्वि
जः चात्वालसमीपेऽद्भिरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः ॥ अब्देवत्या त्र्यवसाना महा
पङ्क्तिः पावमानश्चान्त्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षरा सा महापङ्क्तिः । हे आपः
इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत किं च अवद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च
मलं शरीरस्थं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किं च यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभि
दुद्रोह द्रुग्धवानस्मि द्रुह जिघांसायाम् यच्चाहमभीरुणं बिभेतीति भीरुरभीरुस्तम॰
भीरुणमनपराधिनमपराधी हि बिभेति एवंविधं शेपे शपितवानस्मि अनपराधिनं
प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु
पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात्पापान्मां मुञ्चतु ॥१७॥

IV. a सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम् । b रेडस्यग्निष्ट्वा श्री
णात्वापस्त्वा समरिणन्वातस्य त्वा ध्राज्यै पूष्णो रंह्याऽऊष्मणो व्यथिषत् ।
c प्रयुतं द्वेषः ॥१८॥

का॰ [६ ८ ६] सं ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वमिति । जुहूस्थेन पृषदाज्येन
पूर्वं हृदयमभिघार्य तूष्णीं सर्वं पशुमभिघारयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदयदेवत्यम् हे ह-

द्य ते तव यशोर्मन देवानां मनसा सं गच्छताम् पृषदाज्येनाभिघारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सं गच्छतां संगतोऽस्तु अभिघारित ॥ का॰ [६ ८ १२] रेडसीति वसा गृह्णीयेति । मांसपाकभाण्डे स्थित स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा ता गृह्णीयादिति सूत्रार्थ ॥ वसादेवतम् हे वसे त्वं रेट् असि रिपतिर्दिंसार्थ. कर्मणि क्विप् हिंसासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात् गृह्णोऽल्पत्वं घ्रुत्योक्तम् [३. ८ ३ २०] रेडसीति लेलयेव हि पुरिति लेलयाशब्दश्चाल्पवाचक । अग्नि त्वा त्वां श्रीणातु श्री पाके क्र्यादि अपयन्भूयसीं करोति यद्वाग्निरद्वतीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु । किं च आप त्वा त्वां समरिणन् री वधे गतौ क्र्यादि अत्र रिणातिर्विभर्त्यर्थे समभरन्नयुक्तन् यद्वा आप. त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शोषो मा भूदित्यर्थ आपो हि पच्यमानेभ्य पश्वङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यते ता त्वा गृह्णामीति शेष किमर्थं वातस्य धाज्यै गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवत्विति तथा पूष्णो रंह्यै आदित्यस्य गत्यै रंहतिर्गत्यर्थ आदित्यस्य द्युलोके गतिर्भवत्विति वाय्वादित्ययोरप्रतिहतगमनसिद्ध्यर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किं च ऊष्मणो व्यथिषत् ऊष्मान्तरिक्ष तद्धि अन्नाणा ऊष्मेव ऊष्माणमन्तरिक्ष वसा व्ययतु कर्मणि षष्ठी यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठी ऊष्मा व्यथिषत् व्ययताम् वसां पीत्वा तृप्ताधिक्येन यथा सीदति वसारूपं हविस्तथाविध भवत्वित्यर्थ अन्तरिक्षार्थं हि वसा गृह्यते होममन्त्रे [११] अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् इयं वसान्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थ अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद्वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते धाज्याऽइत्यादि । व्यथ भयचलनयोः अस्य लिङ्र्थे लेडिति [पा॰ ३ ४ ७] लेटि सिब्बहुल लेटीति [पा॰ ३ १ ३४] सिप्रत्यये इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा॰ ३ ४ ९७] तिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा॰ ३ ४ ९४] अडागमे व्यथिषदिति रूपम् ॥ का॰ [६ ८ १२] द्विरभिघार्य प्रयुतमिति पार्श्वेन साऽमृतत्यसिना वेति । वसां द्विरभिघार्य पार्श्वेनासिना वान्यं वसा च मिश्रयेदिति सूत्रार्थ ॥ द्वेषो दौर्भाग्य प्रयुत पृथग्भूत वसाया सकाशात् घृतमिश्रणेन ॥१८॥

१ घृत घृतपावान पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविर-

सि स्वाहा । b दिशः । c. प्रदिशः । d. आदिशः । e. विदिशः । f. उद्दिशः । g दिग्भ्यः स्वाहा ॥११॥

का° [६ ८.१७] वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान इति । वसाहोमहवन्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैश्वदेवं यजुः । वसाया व्यभिचारित्वा-हृतमस्ति तत्र अत एवमाह । हे घृतपावानः घृतं पिबन्तीति घृतपावानः पा पाने आतो मनिनित्यादिना [पा° ३ २ ७४] वनिप् घृतस्य पातारो देवा यूयं घृतं पिबत । हे वसापावानः वसायाः पातारो देवा यूयं वसां पिबत । एवं दे-वानुक्त्वा वसामाह हे वसे त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का° [६ ८.२१.] दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति । यथा वाजिनशेषेण दि-ग्व्याघारणमुक्तं तथेत्यर्थः तद्यथा [का° ४ ४ १६ १७] दिशो व्याघारयति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे चेति ॥ षट् दिग्देवतानि अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति [का° ४ ४ १८] वचनात्स्वाहा सर्वत्र यु-ज्यते दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उ-द्दिग्भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुहुतमस्त्वित्यर्थः ॥११॥

a. ऐन्द्रः प्राणोऽअङ्गे-ऽअङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानोऽअङ्गे-ऽअङ्गे निधीतः । b. देव त्वष्टर्भूरि ते सꣳ-समेतु सलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवाति । देवत्रा य-न्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु ॥२०॥

का° [६ ९ १] ऐन्द्रः प्राण इति पशुꣳ संमृशतीति । पशुरूपं हविः स्पृशेदि-ति सूत्रार्थः ॥ इन्द्र आत्मा तत्संबन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे-अङ्गे सर्वे-ष्वङ्गेषु निदीध्यत् निहितः दिधीङ् दीप्तिदेवनयोः अस्य धातोर्धात्वर्थे वर्तमाना-त्कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन लेटोऽडाटावित्यट् [पा° ३ ४ ९४] । तथा ऐ-न्द्रः इन्द्रसंबन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निहितः धीङ् आधारणा-दरयोः (४) । अङ्गेऽइत्यादौ चेत्यङ्गशब्दस्य [पा° ६ १.११९] एङ् अति प्रकृत्या ॥ एवमनेन यजुषा पश्वङ्गेषु प्राणान्दत्त्वा त्वष्टारमाह । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् हे त्वष्टः त्वष्ट्-नामक देव यत्पश्वङ्गजातं सलक्ष्मा समानलक्षणं सत् छेदनेन विषुरूपं नानारूपं

भवाति भवति तत्सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि बहुलमत्यन्तं संसनेतु सम्यगेकीभवतु प्रसन्नमस्तु 'पादपूरणे' इति [पा० ८ १ ६] सामित्यस्य द्वित्वम्। पुनः पशुमाह हे पशो एव प्राणैः स्वाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण दृढीकृतः देवत्रा यत देवान्प्रति गच्छत त्वं त्वा सजाताः मित्रभूता इतरे पशवो माता पितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु बहुवचनं पूजार्थम् अवसे अवितुं प्रीणयितुम् तुमर्थे असेप्रत्ययः यद्वा अवितुं त्वन्नुज्ञेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥२०॥

१ a समुद्रं गच्छ स्वाहा। b अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा। c देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहा। d मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा। e अहोरात्रे गच्छ स्वाहा। f छन्दाꣳसि गच्छ स्वाहा। g द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा। h यज्ञं गच्छ स्वाहा। i सोमं गच्छ स्वाहा। k दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा। l अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा। m मनो मे हार्दि यच्छ। n दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहा ॥२१॥

का० [६ ६ १०] प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रमिति। अनुयाजेषु हूयमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुदतृतीयभागमेकादशधा तिर्यक् छित्त्वा प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्गुदावयवरूप त्वं समुद्रादिनामकान्देवान्गच्छ प्राप्नुहि तर्पणायेति शेषः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० [६ ६ ११] प्रतिपदकारं कृत्वा मनो म इति शूलोपस्पर्शनमिति। प्रतिवषट्कारमेकैकं गुदकाण्डं कृत्वा सर्वान्ते शूलं स्पृशेदिति सूत्रार्थः। हे समुद्रादिदेवतासमूह हार्दि हृदयसंबन्धि मे मनो यच्छ नियच्छ नियतं मनो हि स्वाध्यायनाशं व्यसने ॥ का० [६ ६ १२] अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति दिवं ते धूम इति ॥ स्वरुदैवतम्। हे स्वरो ते तव धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु व्रजेत्। तव ज्योतिः ज्वाला स्वः आदित्यं गच्छतु स्वःशब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा। भस्मना पृथिवीमापृण समन्तात्पूरय। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२१॥

a मापो मौषधीर्हिंसीः। b धाम्नो-धाम्नो राजँस्ततो वरुण नो मुञ्च।

c यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।

d सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥२२॥

श्रा° [६ १० ३] अथैनेन शुष्कार्द्रमयी हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिशोच योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मायो मौषधीरिति चेति । अन्ते प्रविश्य आल ब्यस्य पशोर्हृदयस्य नाम यस्मिन् विन (9) स हृदयशूलस्तं शुष्कार्द्रभूप्रदेशयो र्मध्ये निगूहेत् भूमावधोमुखं निखनेत् शुगसि मायः इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः ॥ हृदयशूलदेवत्यं यजुः । हे हृदयशूल त्वमपः अन्मानि ओषधी च मा हिंसीः ॥ श्रा° [६ १० ५] धाम्नो धाम्न सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्य इति । सर्वे ऋत्विग्यज माना मन्त्राभ्यां (10) जलं स्पृशन्तीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्यं यजुः हे राजन् वरुण धाम्नो धाम्न यस्मादस्मादवदीयमानमन्वितात् स्थानात् (11) वयं बिभीमस्तस्मा त्तस्मात्स्थानात् नोऽस्मान्मुञ्च मोचय ॥ यदाहु ॥ वरुणदेवत्या गायत्री अवसान- र्हीना । अघ्न्या इति गोनाम [निघ° २ ११] प्रकरणाद्दिक्षानूबन्ध्याविषयम् । बहु वचनमनूबन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत् एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम् । अघ्न्या इति यदाहु वेदमन्ति [illegible]कियास्थानि अघ्न्या अहन्तव्या अवध्या पूजनीया इति वदति । इति करणेन (12) वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति । हे वरुण वयं तु इति शपामहे इतिकरण (12) प्रदर्शनार्थम् शपतिर्हिंसार्थः इति एवमनेन विधिना अघ्न्या हिं स्म अत एव त्वां याचामहे हे वरुण ततस्तस्मादघ्न्यावधजातादेनसो नोऽस्मान्मुञ्च मोचय ॥ सुमित्रिया । आप ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रिया साधुमित्रत्वेनाव स्थिता सन्तु । यः शत्रुरस्मान्द्वेष्टि वयं च यं शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभया त्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रिया अमित्रत्वेनावस्थिता सन्तु ॥ धाम्नो धा म्न इति मन्त्र सूक्तोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा ॥ सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभि- मन्त्रणे वा ॥२२॥ एवमग्नीषोमीय पशु समाप्त ॥ ॥

VI हविष्मतीरिमा आपो हविष्माँ॥ऽआविवासति ।

हविष्मान्देवोऽअध्वरो हविष्माँ॥ऽअस्तु सूर्यः ॥२३॥

अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते ॥ ॥ का॰ [८ १ ७ १०] अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्यन्दमानानामनस्तमिते ऽस्तमिते चेन्निनाह्यात्पुरोडाशवेद्नीडानो ऽन्यस्यापि समीपावस्थितस्य पुरोडाशस्याभावे ऽच्छुर्या हिरण्य वोपर्युपरि धारयन्हविष्मतीरिति । अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनपर्यन्ते कर्मणि कृते अनस्तं गते रवौ वहन्तीनामपामेकदेशात्कमण्डल्वादिना सोमार्थानामपां ग्रहणं कार्यं हविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि रविरस्तगतो यजमानश्च पुरा ईजानः सोमयाजी तदा गृह एव निनाह्यान्मणिकात्कमण्डलुग्रहणम् निनह्यन्ते निखनन्तीयो निनाह्यः । यदि च यजमानः पुरा न सोमयाजी तर्हि समीपस्थितस्य यदुः मणिकाद्ग्रहणम् । स्वस्य अन्यस्य च यज्ञकर्त्रभावे उल्कां कनकं वा वहन्तीनामपां समीपे धारयन्वहन्तीभ्यो वसतीवरीर्गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता । हविष्मान्हविषा संयुक्तो यजमान हविष्मती हविषा संयुता इमा आपः अपः आविवासति वसतीवरी परिचरति विवासतिः परिचर्यायाम् यत्र वै यज्ञस्य शिरो ऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वाप (13) प्रविवेशेति [३ १ २ १.] श्रुतेरपां हविष्मत्त्वम् ततो देवो द्योतमानो ऽध्वरो यागो ऽपि स्वशरीरनिष्पत्त्यै हविष्मानस्तु आभिरद्भिरित्यर्थः ॥ किं च सूर्यो ऽपि देवो यजमानस्य फलदानाय तृप्त्यर्थं च (14) हविष्मान्हवि संपन्नो ऽस्तु भवतु । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति [३ १.२ १२] श्रुतेर्वसतीवरीभिः सूर्यस्य हविष्मत्त्वम् ॥२३॥

a अग्नेर्वो ऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि । b इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ । c मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ । d विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ । e अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥२४॥

का॰ [८ १ ११] अग्नेर्व इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेणेति । नूतनगार्हपत्यात्पश्चिमभागे ता वसतीवरीः सादयतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंष्यब्देवत्यानि । हे अप्सार्या यो युष्मान् अग्नेः शालाद्वार्यस्य सदसि सादयामीति सदो निरूपयाने तत्र सादयामि स्थापयामि । किंभूतस्याग्नेः अपन्नगृहस्य न पन्नं पतितं

गृहं यस्य तस्य अविनश्वरगृहस्येत्यर्थः ॥ का॰ [८ ६ १८] दक्षिणेन निर्हत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधातीन्द्राग्न्योरिति । शाल्लाद्वर्यमसीपस्या वसतीवरीराद्राय शाल्लादक्षिणद्वारेण नीत्वोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोणौ निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसतीवर्यो यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोर्भागधेयीः स्थ भागरूपा भवथ । भागा एव भागधेय्यः । नामरूपभागेभ्य' स्वार्थे धेयप्रत्ययः [पा॰ ५ ४ ३६ वा॰ २] । केवलमामकेत्यादिना [पा॰ ४ १ ३०] ङीप् ॥ का॰ [८ ६ २१ २२] उत्तरस्यां पूर्वयन्मित्रावरुणयोरिति चेति । पूर्ववदिन्द्राग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चोत्तरवेदेरुत्तरश्रोणौ वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसतीवरीसंज्ञका आपो यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागरूपा भवथ ॥ का॰ [८ ६ २३] विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रं इति । उत्तरवेदिश्रोणेः सकाशाद्वसतीवरीराद्रायाग्नीध्रीयस्य पश्चान्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसतीवर्यो यूयं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ ॥ इदानीमभिनिर्येन दर्शयन्नाह । अमूर्याः । अग्न् अब्देवत्या गायत्री । याः प्रसिद्धा अमूरीदृश्यो वसतीवर्याख्या आपः उपसूर्ये (15) सूर्यसमीपे स्थिताः त्रिभतिव्यत्ययः याभिर्वा वाशब्दः समुच्चये याभिश्चादि सह सूर्यो याति ता आपो नो ऽस्माकमध्वरं यज्ञं हिन्वन्तु तर्पयन्तु हिन्वतिः तर्पणार्थः ॥२४॥

VII रुद्रे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।
ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छ ॥२५॥

का॰ [९.१.५] ग्राव्यासादनान्तकृत्येषान्तरेणार्थमोममद्रिषु संनुसेषु निदधाति रुद्रे त्वेति । ग्राव्यासादनपर्यन्तं कर्म कृत्वा सोमनादाय हविर्धाने गत्वा सोम (16) त्रिस्रस्य तदूर्ध्वं दक्षिणशकटेयान्तरालेन समुविधभिपवार्थयापाणिषु निदध्यात् अश्मनां स्थूलो भागो सुषमिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्यानुष्टुप् हे सोम रुद्रे त्वां निश्चयान्मिकायै एतन्नाम स्यादिति कामरूपायै त्वा त्वामुपावहरामीति शेषः । मनसे संकल्पविकल्पात्मकाय त्वामुपावहरामि । त्वाशब्दानामावृत्त्या क्रियावृत्तिर्बोध्या । दिवे युलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्तृप्तये त्वामुपावहरामि ॥ यद्वायमर्थः हे सोम रुद्रे रुद्रवत्त्वो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः

पितृभ्यः दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय च त्वामुपावहरामीति शेषः । एतदुक्तं तित्तिरिः । स वा अध्वर्युः सोममुपावहरन्त्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनꣳ सर्वाभ्य उपावहरतीति ॥ किं च एवमुपावहृतोऽभिषुतश्च त्वमिममध्वरं मदीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोकवर्तमानेषु देवेषु होत्रा वषट्कारवादिना सह होतृकान्यच्छ निवगोहि ॥२५॥

a सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह ।

b विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु ।

c शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः । श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञꣳ शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहा ॥२६॥

सि घ । हे सोम राजन्विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः ॥ का° [९ १ ६] विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठतः इति । ग्रावसु स्थापितं सोमं विमुच्योपस्थापनं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे सोम विश्वाः सर्वाः प्रजास्त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः प्राप्नुवन्तु ॥ का° [९ २ १४ ३ १] अभूद्देवः सवितेत्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्यां जुहोति शृणोत्वग्निरिति । अभूदिति मन्त्रे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणीसंज्ञया स्रुचाध्वर्युरतिप्रणीते (17) जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता । अग्निः समिधा समित्पूर्विकया आहुत्या मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु । चकारः समुच्चयार्थः धिषणा देवी वाचो देव्यश्च मे हवं शृण्वन्तु । धिषणा धीसादिन्यो वा धीसानिन्यो वेति (18) यास्कः [निरु° ८ ४] धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः षणु दाने तनादिः । तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् हे ग्रावाणोऽभिषवार्थमित्रोपस्थिताः यूयं मम हवं श्रोत शृणुत तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा° ७ १ ४५] लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तबादेशे गुणे विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपम् संहितायां तु दीर्घः । विदुषो न न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः विद्वांसो यज्ञमिव यथा

विद्वांस प्रत्यक्षतो जानती यत्र शृण्वति तथा यूयं इव शृणुत तथा सविता देव मे मम हव शृणोतु स्वाहा सुकृतमस्तु स्वा वागाहेति वा ॥ २६॥

देवीरापोऽअपां नपाद्यो व ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमः ।
तं देवेभ्यो देवत्रा दत्त शुक्रपेभ्यो येषां भाग स्थ स्वाहा ॥ २७॥

का॰ [६ ३ ७] अपो गत्वा देवीराप इत्यप्सु जुहोतीति । यच्चतुर्गृहीतमाज्य सहनीतं तज्जलं प्रति गत्वा जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अब्देवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा च त्वारिंशद्वर्णा पङ्क्तिः अत्र द्वितीयं समाहारः तुर्यपञ्चमौ नवार्णौ तेनैकाधिका स्वा हेति यजुः । हे आपो देवी देव्यः वो युष्माकमपां नपात् अपत्यरूपा (19) या ऽयमूर्मिस्तरङ्गात कल्लोलोऽस्ति देवत्रा देवान्प्रति यायिनं तमूर्मि देवेभ्यो दत्त प्रयच्छत येषां देवानां यूयं भागः स्थ भागरूपा भवथ । किम्भूत ऊर्मि हविष्य तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान् दीर्घश्छान्दसः पीत स निन्द्रियवीर्यवृद्धिकारी । तथा मदिन्तम मदयतीति मदी अतिशयेन मदो मदिन्तम पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी तर्पयितृतम नाद्घस्येति [पा॰ ८ २ १७] तमपि नुमागम किम्भूतेभ्यो देवेभ्य शुक्रपेभ्य शुक्र इत्युपलक्षणम् शुक्रादीन्सोमग्रहान्पिबन्तीति शुक्रपा तेभ्य यद्वा शुक्र दीप्त सोम पिबन्तीति । स्वाहा इदमाज्य युष्मभ्य हुत मस्तु । ग्रहीष्यमाणानामपां मूल्यविनेयमाहुतिरित्युक्त तित्तिरिणा । देवीरापोऽअ पां नपादित्याहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति ॥ २७॥

a कार्षिरसि । b समुद्रस्य त्वाक्षित्याऽउन्नयामि ।

c समापोऽअद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधी ॥ २८॥

का॰ [६ ३ ८] कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति । अप्सु हुतमा ज्य मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः ॥ कार्षिरसीत्यादिमन्त्रत्रय मिलित्वा नुष्टुप्छन्द आग्नेयमाज्य देवता । हे आज्यपदार्थ त्व कार्षिरग्निष्टोऽसि (20) देव तया भक्षितोऽसीत्यर्थः यद्वा कर्षतीत्येवंशील कार्षि अन्तर्गतशमलापनेतासि । तदाह तित्तिरि । कार्षिरसीत्याह शमलमेवासामपप्लावयतीति ॥ का॰ [६ ३ ९] समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णातीति । मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णातीति

सूत्रार्थः ॥ हे यज्ञ आपः (21)। आपो वै समुद्र इति [३ ९ ३ २०] श्रुतेर्वस-
तीवरीलक्षणस्य समुद्रस्थानीयस्य ग्रहणोपाय हे जल त्वा त्वामनुयामि गृह्णामि ।
वसतीवरीणां वृष्टो जलमिति द्रष्टात् ॥ का० [९ ३ १०] प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मै-
त्रावरुणचमसं वसतीवरीभिः संस्पर्शयति समाय इति । जलाशयात्प्रत्यागत्य चा-
त्वालोपरि मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ आ-
पो मैत्रावरुणचमसस्था अद्भिः वसतीवरीभिः समग्मत संगच्छन्ताम् गमेर्लुङि तङि
प्रथमबहुवचने शपि लुप्ते गमहनेत्युपधालोपे [पा० ६ ४ ९८] समग्मतेति रूपम् ।
तथा ओषधीः ओषधयः मुद्गमसूरादिका ओषधीभिर्व्रीहियवादिभिः संगच्छन्ताम् अ-
पां कारणभूतत्वादोषधीनामपि योगोऽस्तु ॥२८॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिष स्वाहा ॥२९॥

का० [९ ३ १६] प्रचरणीमाज्यमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्न इति ।
अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरणीमाज्यस्थालीसमाज्येनैव जुहुयात् संस्थान्तरे होमपर्याप्त्य-
भावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा हे
अग्ने पृत्सु संग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं अवथाः अवसि रक्षसि अवतेः इतश्च लोप
परस्मैपदेष्विति [पा० ३ ४ ९७] सिप इकारलोपे लेटोऽडाटावित्याडागमेऽवा इ-
ति रूपम् । यं च वाजेषु वाजः इत्यन्ननाम [निघ० २ ७] हविर्लक्षणान्नेषु अन्न-
निमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि हवींषि यो ददाति यस्य यज्ञं गच्छसीत्यर्थः । जु
गतौ धातोर्लेटि इतश्च लोप इतीकारलोपे [पा० ३ ४ ९७] रूपं जुना इति । स
मर्त्यस्त्वदनुगृहीतः शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्ता नियच्छति प्राप्स्य-
तीत्यर्थः तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ उभयमन्ये यमग्न इति मन्त्रेणाज्य परिधिं स्पृ-
ष्ट्वा अग्निष्टोमस्थे इत्यादौ स्पृशेत् अतिरात्रे हविः स्पृशेत् अन्यसंस्थासु हविर्यान
प्रविशेत् ॥२९॥

VIII a देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
b आददे रावासि गभीरमिममध्वरं कृधीन्द्राय सुषूतमम् । उत्तमेन पवि-
नोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तम् ।

९ निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा ॥३०॥

का० [१ ४ ५ ६] देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाच यच्छति प्राग्घिकारात्स उपांशुसवन इति । सोमाभिषवहेतुमश्मानं गृहीत्वा हिंकारात्प्राक् मौनी स्यात् सोऽश्मा उपांशुसवनसंज्ञः उपांशुग्रहाय सोमं सुनुते येनेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् ॥ हे अभिषवसाधन पाषाण त्वं रावासि रा दाने रातीति रावा त्वं नित्यं आहुतीनां दक्षिणानां च दाता भवसि । तत्र इममधरं मदीयं याग गभीरं गम्भीरं महान्तं कृधि कुरु श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६ ४ १०२] हेर्धि उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वयाहं साममीदृशं करोमि किम्भूतम् इन्द्रायेन्द्रार्थं सुषुतमं सुष्ठु सूयतेऽइति सुसुतं अतिशयेन सुसुतं सुसुततमं तं सुष्ठु अभिषुततमम् निष्ठान्तकारलोपो दीर्घश्च छान्दसः तथा ऊर्जस्वन्तं रसवन्तम् मधुमन्तं मधुस्वादेन रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतम् एवंविधं सोमं त्वयाहं करोमीत्यर्थः ॥ का० [१ ४ ७] निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्राभ्या स्थेति । अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेचनीया आपो निग्राभ्या उच्यते तासु गृह्यमाणासु वाचयेत् यजमानश्च स्वोरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य च मन्त्रं वक्तीति सूत्रार्थः ॥ हे आपो यूयं निग्राभ्या निग्राह्या अस्माभिर्नितरां ग्रहीतव्याः स्थ भवथ यस्मादिन्द्रेणोरसि यूयं गृहीतास्ततो निग्राभ्या ण्यदर्थः । देवश्रुत देवैः श्रूयते ता देवेषु प्रख्याता ततो बहुमानान्विता (22) यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कुरुत ॥३०॥

मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन् ॥३१॥

एवं समासेनोक्त्वा व्यासेनाह मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत मे दीयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः । एवं व्यासेनोक्त्वा पुनः समासेनाह । आत्मानं शरीरं प्रजां पुत्रादिसंपत्तिं पशून्गवादीन्गणान्मनुष्यसघांश्च तर्पयत मे मदीया गणा मनुष्यसघा मा वितृषन् मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो वि

गमनतृप्ता मा भवतु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्तेऽइत्यर्थः ॥३१॥

a इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते। b इन्द्राय त्वादित्यवते। c इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने। d श्येनाय त्वा सोमभृते। e अग्नये त्वा रायस्पोषदे ॥३२॥

का° [१ ४ ८] उपांशुसवने सोम मिमीतऽइन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवतऽइति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति। उपांशुसवन पूर्वोक्तलक्षणानमभिषवणचर्माणि निधाय तदुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारानभिपोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजूंषि सौम्यानि। नत्राद्यम् हे सोम इन्द्रायेन्द्रार्थं त्वा त्वां मिमे इति शेषः किम्भूतायेन्द्राय वसुमते वसवोऽस्य सन्तीति वसुमान् तस्मै वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेवतायुक्तायेत्यर्थः। रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय। अथ द्वितीयम् आदित्यवते तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम त्वा त्वा मिमे। अथ तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून्हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै अभिमातिघ्ने शत्रुहन्त्रे इन्द्राय सोम त्वा मिमे सपत्नो वाऽअभिमातिरिति [३ १ ४ १] श्रुतेः। अथ चतुर्थम् सोमं हरतीति सोमहृत् तस्मै श्येनाय श्येनरूपेण सोमाहरणकर्त्रे श्येनाय श्येनपक्षिरूपिणे गायत्र्यै हे सोम त्वा मिमे। गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति [३ १ ४.१०] श्रुतेः। अथ पञ्चमम् रायस्पोषदे रा (23) धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्पोषदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽग्नये हे सोम त्वा मिमे ॥३२॥

यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे।
तेनास्मै यजमानायोरु राये कृध्यधि दात्रे वोचः ॥३३॥

का° [१ ४ १] यत्तऽइति मितान्स्पृशनमिति। मितस्योपांशुसवने पञ्चधा प्रतिमितस्य सोमस्य स्पर्श कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्या विपरीता बृहती आद्यतृतीयावष्टार्णौ द्वितीयतुर्यौ द्वादशार्णौ पादौ सा विपरीता बृहती बृहतीन द्वादशम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ [३ १ ४ १२] निदानमुक्तम् यदा सोमो देवानां ह-

विरभूत्तदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति । तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम दिवि द्युलोके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तिव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं कृधि कुरु रायि धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कृधि । किं च दात्रे अधि वोच अधिकं ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोऽहमागत इति वदेत्यर्थः वचे लुङि वचेरुमिति [पा॰ ७ ४ २० (24)] उमागमेऽडभावे च वोच इति मध्यमैक वचने रूपम् ॥ यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यान्तरम् हे सोम त्रिषु लोकेषु यत्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय रायि चतुर्थ्यर्थे तृतीया राया धनेन समृद्धमुरु विस्तीर्णं स्थानं कृधि किं च दात्रे फलदायेऽस्माय इति वोचः ब्रूहि यत् अधि अधिकोऽयं यजमानो भवत्विति ॥३३॥

श्वात्रा स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीः ।

ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतोपहूताः सोमस्य पिबत ॥३४॥

का॰ [९ ४ १०] श्वात्रा स्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति । सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ पथ्या बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः पादा यस्याः सा पथ्या बृहती इयं आधिका ॥ हे आपो यूयमेवंविधाः स्थ भवथ किम्भूताः श्वात्राः श्वात्रमिति क्षिप्रनाम [निरु॰ ५ ३] क्षिप्रकारिण्य इत्यर्थः शिवा वा । वृत्रतुरः तुर्वतिर्वधकर्मा वृत्रं दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता वृत्रतुरः छिपि राद्योप इति [पा॰ ६ ४ २१] वलोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गुरन्ते उद्यच्छन्ति ददति ता राधोगूर्ताः गुरी उद्यमे अस्मात् नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा॰ ८ २ ६१] कर्तरि क्तो नत्वाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयित्र्यः । हे देवीः देव्यः तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवत्रा देवान्प्रति नयत प्रापयत उपहूताः अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पिबत कर्मणि षष्ठी ॥३४॥

मा भेर्मा संविक्था ऊर्जं धत्स्व धिषणे वीड्वी सती वीडयेथामूर्जं दधाथाम् ।

पाप्मा हतो न सोमः ॥३५॥

का° [९.४.१५] मा भेरिति प्रहरतीति । उपांशुसवनेनाश्मना सोमं प्रहरेदिति सूत्रार्थः ॥ अर्धं सौम्यमर्धं द्यावापृथिव्यम् हे सोम त्वं मा भेः मा भैषीः शपो लुकि लङि रूपम् मा संविक्थाः कम्पनं मा कृथाः ओविजी भयचलनयोः लुङि रूपम् यतो देवतर्पणायाहं त्वामभिषुणोमि अत ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि । एवं सोमं समाश्वास्य द्यावापृथिव्यौ सम्बोधयति हे धिषणे हे द्यावापृथिव्यौ युवां वीड्वी सती वीडयेथाम् वीडुशब्दो दृढवचनः दृढे सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्माद्धननाद्ग्राव्णः । किं च ऊर्जं दधाथां रसं धत्तमस्मिन्सोमे । अनेन तु यद्यसंस्तुतेन ग्राव्णा यजमानस्य पाप्मा हतो न तु सोमः ॥३५॥

प्रागपागुदगधराक्सर्वतस्त्वा दिश आधावन्तु । अम्ब निष्पर समरीर्विदाम् ॥३६॥

का° [९.४.२०] प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेऽल्पानंशूनवधाय (25) प्रागपागिति । प्रतिप्रकारवर्गं होतृचमसमध्ये स्तोकान्सोमांशून्निधाय प्रागपागिति ऋग्द्वयं निग्राभसंज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्योष्णिक् ॥ सोमो दिग्भिर्वियुज्य निहतस्तद्देवाः संपादितवन्तस्तदेतदृचाभ्युक्तम् । हे सोम प्राक्प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तराः अधराक् अधराञ्चना एवं प्रागाद्याः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा त्वामाधावन्तु आभिमुख्येन गच्छन्तु परस्परं किं भाषमाणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अम्ब हे मातः निष्पर स्त्रीभिर्गोभिः सोमं पूरय पृ पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यये लोटि रूपम् किं प्रयोजनमिति चेत् अरीः अर्यः प्रजाः संविदां संविदताम् प्रजा वा अर्य इति [३.९.४.२१] श्रुतिः अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वासिनो जना जानन्त्वित्यर्थः । इति भाषमाणास्त्वामागच्छन्तु । विद ज्ञाने अस्माल्लोटि लङि प्रथमबहुवचने आत्मनेपदेष्वनत इति [पा° ७.१.५] झस्यादादेशे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा° ७.१.४१] तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति रूपम् समो गम्यृच्छीत्यादिना [पा° १.३.२९.] तङ् ॥३६॥

त्वमङ्ग प्रशंऽसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।
न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥३७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती गोतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु° ५ १७] हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौषि समीचीनोऽयं यजमानो होता श्रद्धावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । शसु हिंसास्तुत्योः लिङर्थे लेट् मध्यमैकवचने सिब्दिशः सिब्बहुलं लेटीति [पा° ३ १ ३४] सिप्प्रत्यय तस्यार्धधातुकस्येड्वलादेरिति [पा° ७ २ ३५] इडागमः लेटोऽडाटाविति [पा° ३ ४ ९४] सिपोऽडागमः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३ ४ ९७] सिप इकारलोप तस्य रुत्वविसर्गौ यत्वम् प्रशंसिषः इति रूपम् तिङ्ङतिङ इति [पा° ८ १ २८] सर्वानुदात्तत्वम् । किं च हे मघवन् हे धनवन् इन्द्र मर्डिता मृड सुखकरणे मृडतीति मर्डिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते अतो हे इन्द्र ते तव वच त्वमेव सुखयितेत्येवंरूपं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥३७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अश्वादानाद्याचनान्तः षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ [रक्षसो] ॥१॥ २ [दिवमग्रेणा°] ॥२॥ ३ a ॥३॥ ३ b c ॥४॥ ४ ॥५॥ ५ ॥६॥ ६ ॥७॥

II. ॥ ७ ॥१॥ ८ [वर्षपान्मानुषः] ९ a ॥२॥ ९ b [°ग्मि] c [°धीभ्यः प्रोक्षाम्यनु] ॥३॥ १० a. b [सदन्तु] ॥४॥ १० c [यजमान आशिषो] ॥५॥ ११ a [प्रमुञ्चा°]. b - आविश ॥६॥ ११ b उरोर° - भव ॥७॥ ११ c. d e. १२ a ॥८॥१५॥

III. ॥ १२ b [पथ्या उर्व] ॥१॥ १३ ॥२॥ १४ ॥३॥ १५ a-g ॥४॥ १५ h १६ a. b ॥५॥ १६ c ॥६॥ १६ d [प्रोर्वीयाम्] e. f [नृपाणोऽग्निः°] ॥७॥२२॥

IV. ॥ १८ a. b [रिलंस्य°] - °रिणान् ॥१॥ १८ b वातस्य - °पत् । ॥२॥

१९ a ॥३॥ १९ b g २०a [निर्गीत ऐन्द्र निर्दीर्घे] ॥४॥ २०b ॥५॥२०॥

V ॥ २१ a c b d g i h k [नमो दिव्य गेह] l m [द्यार्वेह (26)] ॥१॥ २१ n [गह्वतारिन्त्र ज्यो°] ॥२॥ २२ a b c ॥३॥ २२ d ॥४॥ इद माय प्रसद्य यन्ति च इन्ति मनि । यद्याद्गनिर्द्गोद पद्यो शेयज्ञा-नृतम् ॥५॥३०॥

VI ॥ २३ ॥१॥ २४ a d ॥२॥ २४ c ॥३॥३५॥

VII ॥ २५ [ऊर्ध्वोऽग्रधर] ॥१॥ २६ a b ॥२॥ २६ c ॥३॥ २७ - मदिलम ॥४॥ २२ त दे° - स्वाहा ॥५॥ २८ ॥६॥ २९ ॥७॥४०॥

VIII ॥ ३० ॥१॥ ३१ ॥२॥ ३२ ॥३॥ ३३ [ज्राऽग्रतारिन्त्र] ॥४॥ ३४ ॥५॥ ३५ [वीमियेयान्°] ॥६॥ ३६ ॥७॥ ३७ ॥८॥५०॥ ॥ षष्टानुवाकेषु पञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥

I वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि ॥१॥

अथ (1) यानि पूर्वस्मात्प्रकारादिसोमाभिषवप्रवर्तिता मन्त्रा उक्ताः । सम्प्रति ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते । का० [९ ४ २३] उपांशुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति । मन्त्रस्य प्रतीकोपादानात्त्रिकेन मन्त्रेणोपांशुग्रहणमेकेनाहुः गृह्णात्युपांशुग्रहणेनोऽशीति मन्त्रसम्पादो योऽयम् ॥ प्राणदेवत्या विराट् न चैतावदर्थेनेदृशेति लक्षणानुरूपा विराट् प्रथमोऽष्टार्णास्तिस्रोना ॥ पूर्वोत्तरार्धगतोपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः । हे सोम त्वं वाचस्पतये प्राणाय पवस्व गच्छ । पव गतौ । प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुतेः [४ १ १ ९] । यद्वा पतिः पालयितृत्वात् वाचः वाचां विभागितृत्वात् मन्त्रेण वाचः सम्बन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुद्धो भव । किम्भूतस्त्वम् वृष्णः वर्षितुस्तव सत्र

न्विभ्यामंशुभ्यां (2) तौ हि तत्र क्रियेते । तथा गभस्तिपूत पाणी वै गभस्ती इति [४ १ १ १] श्रुतेरर्थो गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूत । समासगत पूतशब्दो विवस्वाभ्यामंशुभ्यामित्यनेनापि योज्य ॥ द्वितीयं गृह्णाति । हे सोम देव मरुद्भ्यो ऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न त्वदेवो देवांस्तर्पयितुमर्हन् केभ्यो देवेभ्य येषां देवानां त्वं भागोऽसि तान्प्रति गच्छेत्यर्थ ॥१॥

a मधुमतीर्न इषस्कृधि । b यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा । c स्वाहा । d उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥२॥

तृतीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् हे सोम त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमन्ति मधुररसोपेतानि कृधि कुरु ॥ का॰ [९ ४ १८] यत्तेऽदाभ्यमित्यात्तांशून्निदधातीति । स्वीकृतानंशून्सोमे स्थापयेत् ॥ सोम्यम् । हे सोम ते तव अदाभ्यमहिंस्यम् दम्भितिर्हिंसार्थ जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा हुतमस्तु ॥ का॰ [९ ४ २४] स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणमिति । स्वाहेत्यवदरुद्ध्यनुक्त्वा निष्क्रमेत् ॥ उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्वेमि अनुगच्छामि ॥२॥

a स्वाङ्कृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्य पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय । b देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य । c देवांशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्रुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् । d प्राणाय त्वा । e व्यानाय त्वा ॥३॥

का॰ [९ ४ २७] स्वाङ्कृत इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टीति । उपांशुग्रह हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्यात् ॥ ग्रहदैवतम् प्राणो वाऽग्निरेष ग्रह स स्वयमेव कृत स्वयञ्जात इति [४ १ १ १२] श्रुतेरुपांशुग्रह प्राण । हे प्राणरूपोपांशुग्रह त्वं स्वाङ्कृतो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि छान्दसो यलोप स्वयमुत्पन्नोऽसि । केभ्य । विश्वेभ्य सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्य सकाशात् दिव्येभ्य दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्य पृथिवीभवेभ्यो द्विपच्चतुष्पद्भ्य सकाशात् स्वयं

मुत्पन्न इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवमकृतकः स्वतस्त्वं त्वां मन प्रजापतिरुद्गृह्णातु अभूद्व (3) व्यासो पदविसर्गणाव्यत्ययः । प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिरुद्गृह्णातामिति [४ १ १ २२] श्रुतेः ॥ शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्सम्बोधन हे सुभव उत्तमजन्मन्नग्रह सूर्याय सूर्यार्थं त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि ॥ यदास्य होममन्त्रस्यायमर्थः हे प्राणरूप ग्रह त्व स्वाकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्य पार्थिवेभ्य मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्य सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणा हितायेत्यर्थ । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीश त्वामद्य व्याप्नोतु हे सुभव प्राणरूपोपांशुग्रह तादृशं त्वां बहिःप्राणरूपाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुष प्राणमनुगृह्णातीत्याथर्वणी श्रुते सूर्यस्य बहिःप्राणत्वम् । स्वाकृतशब्देन प्राणरूपग्रहस्य स्वाधीनत्व दिव्यपार्थिवशब्दाभ्या च जन्मद्वय विवक्षितमिति तैत्तिरीणोक्तम् स्वाकृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमकृत (4) विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधातीति ॥ का० [१ ४ ३८] प्रथमे परिधावुत्तान पाणि प्रागग्रमार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति । पश्चिमस्थे परिधौ सोमलिप्तमूर्ध्वाभिमुखं हस्त कृत्वा प्रागभिमुख यथा तथा मार्जन कुर्यात् ॥ देव यजु हे लेप मरीचिपेभ्य मरीचिपान्नेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ मार्ज्मि इति शेष ॥ का० [१ ४ ३१] यासङ्कराद्यासु मिदमहममुमभिचरन्जुहुयादेवाजावीति । वस्त्रादिषु शिष्टो य सोमांशुस्तमभिचारार्थ जुहुयात् ॥ आभिचारिक सोमांशुदेवत यजु । हे देव दीप्यमान हे अशो सोमांशो यस्मै वधाय त्वामीडे प्रार्थयामि ईडिरध्येषणाकर्मा तत् त्वयस्मै सत्यमास्त्विति शेष । उपरि प्रबत प्रजतिर्गत्यर्थ गच्छतोत्पुरुषिणुत् तेनोपरि आगतेन भद्रेनामर्देनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देश असौ द्वेष्यो हतो निहत सन् पत्र त्रिशीर्षा भवतु जिघ्नत्ना त्रिशरणो अस्य छिन्नतस्त्विदूपम् पात्नीति पत्र इत्यर्थः एवम् स्वाहाकारस्थाने फडित्यभिचारे प्रयुज्यते ॥ का० [१ ४ ३१] प्राणाय त्वेति पात्रासादनम् । यस्मिन्प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्र स्थापित तत्रैव स्थापयेत् ॥ हे उपांशुपात्र प्राणदेवतासंतोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेष ॥ का० [१ ४ ४०] उपांशुसवन पाणिना प्रमृज्योदस व्यानाय त्वेति साध्यमिति । ये-

नाऽश्मना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योदगग्निमुखमग्रं सादयेत् ॥ हे उपांशुसवन व्यानदेवताप्रीत्यर्थं त्वामासादयामि ॥३॥

॥ उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोमम् । उरुष्य राय एषो यजस्व ॥४॥

का० [९ ६ १] अदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति । सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयामपात्रेणोपयामो ग्रहस्तेन गृह्यतेऽसावुपयामगृहीतः पचाद्यच् चित्वादन्तोदात्तः यमोऽपरिवेषणेऽइति [धा० १९.७१ ३२ ८१] परिवेषणादन्यत्र मित्वाभावाद्वृद्धिः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति [पा० ६ २ २] पूर्वपदस्वरं बाधित्वा थाथघञिति [पा० ६ २ १४४] ग्रहशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् पुनस्तृतीयान्तत्वात् तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा० ६ २ २] तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे सोमग्रह त्वं तादृशोऽसि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं तादृशं ग्रहमन्तर्यच्छात्ममध्ये यच्छ निगृहाण यद्वा शत्रुभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पालय तथा रायो धनानि उरुष्य रक्ष उरुष्यती रक्षाकर्मा यद्वा पशवो राय इति [४ १ २ १५] श्रुतेः पशून्रक्ष । आ इषो यजस्व इषोऽन्नानि आयजस्व सम्पादिहि यद्वान्नमन्नवादिषो लक्षणया प्रजाः प्रजा वा इष इति [४ १ २ १५] श्रुतेः ता यजस्व पालयस्व यायजूकाः कुरु श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ॥४॥

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् ।
सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन्मादयस्व ॥५॥

मघवद्देवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामग्रहणेऽत्र विनियोगः । हे मघवन् ते तवानुग्रहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि यद्वा हे अन्तर्याम प्राणरूपापानस्य तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किं च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि । हे मघवन्धनवन्निन्द्र अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सजूः समानजोषणः समानप्रीतियुक्तः सन्नन्तर्यामे ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् यद्वा तृप्यस्व मद तृप्तौ चुरादिरात्मनेपदी । देवेभिरित्यत्र बहुलं छन्दसीति [पा० ७.१ १०] ऐसोऽभावे बहुवचने झल्येदिति [पा० ७.३.१०३] एकारः ॥५॥

a b = ३ a b । c उदानायं त्वा ॥ ६॥

का° (5) म्वाकृत इति निःशेषम्येव सोमस्तिष्ठत ॥ व्याख्यात• ॥ का° (5) प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना प्रत्यगिति । प्रथमे परिधावयोमुपब्जकृतेन प्रत्यक्स्तस्य मार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति मन्त्रेण ॥ व्याख्यात ॥ का° [१ ६ ३] उदानाय त्वेति पात्रासादनम् ॥ हे ग्रह उदानसंतोषार्थं त्वां सादयामि ॥६॥

III a आ वांयो भूष शुचिपा उपं नः सहस्रं ते नियुतों विश्ववार । उपों ते अन्धो मद्यमयामि यस्यं देव दधिषे पूर्वपेयम् । b वायवे त्वा ॥७॥

का° [१ ६ ५] ऐन्द्रवायव गृहीत्वा वायवेति ॥ वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा वायवे त्वेति यजुरन्ता । हे वायो हे शुचिपा शुचि पवित्रं प्रथम वषट्कृतमप्रासनमन्यदेवैरदृष्ट सोम पिवतीति शुचिपा पवित्रसोमपान (6)। त्व नो ऽस्मानुप समीपे आ भूप आक्रमस्वागच्छेत्यर्थ भूप अलंकारेऽडत्र गत्यर्थ । केनाद आक्रमे इति चेत् सहस्र ते नियुतो विश्ववार । विश्व सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्वा व्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्तत्सबोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक ते तव सहस्र नियुत सन्ति । नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ° १ १५] नियुद्‌स्त्रैन वायुवाहनभूता मृगा उच्यते तत्रासंख्याता वाहनभूता मृगास्तैरागच्छेत्यर्थ• । किं च मद्य मदनीय तृप्तिजनकमन्ध• सोमलक्षणमन्न ते तव उप समीपे दृव अयामि गमयामि सोम ते समर्पयामीत्यर्थ । हे देव दीप्यमान वायो यस्य सोमस्य पूर्वपेय प्रथमवषट्कारलक्षणां पूर्वपान त्व दधिषे धारयसि दधातेर्लिटि रूपम् ॥ इत्र वाय प्राप्य सोममाह हे सोमरस वायवे वायुदेवतार्थ त्वां गृह्णामीति शेष ॥७॥

a इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्दवो वामुशन्ति हि ।

b उपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्रवायुभ्यां त्वा । c एष ते योनिः ।

d सजोषोभ्यां त्वा ॥८॥

का° [१ ६ ६] अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इत्येति । इन्द्रवायू इमेतदाय पयस्कृत्य पुनरिन्द्रायत्र गृह्णाति ॥ ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा उपयामेतिपञ्च सहि-

तो मन्त्रः । हे इन्द्रवायू युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः । प्रय इत्यन्ननाम [निघ० २ ७ (7)] प्रयोभिः हविः सोमरसरूपैरन्नैर्निमित्तैस्य समीपे युवामागतमा-गच्छतम् यद्वा प्रयःशब्दः इण् गताविति धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम् प्रेतीति प्र-यन् इणो यण् तस्य भिसि परे तकारस्य छान्दसः सकारः तस्य रुत्वादि प्रयोभि रिति सिध्यति प्रयोभिः प्रयद्भिः शीघ्रैरश्वैरागच्छतम् । हि यस्मादिन्दवो सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥ सोममाह हे सोमरस त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेवताकं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवताकं च त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ का० [९.५.७५] दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रह-सादनमिति । दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिमृज्य पात्राद्बहिर्निर्गतं सोमं मार्जयि-त्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य सादनं करोति । वीप्सा सर्वग्रहार्था इति सूत्रार्थः ॥ हे पात्र एष पात्रस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोऽत्र सन्नोपोभ्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८॥

IV a अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुत७ ह-वम् । b उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा ॥ ९॥

का० [९ ६.७] मैत्रावरुणमय वामिति । मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ मित्राव-रुणदेवत्या गायत्री गृत्समददृष्टा यजुरन्ता । हे मित्रावरुणौ विभक्तेराकारः हे ऋ-तावृधा ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतवृधौ ऋतस्य वर्धयितारौ वां युवयो रर्थायायं सोमः सुतः अभिषुतः तस्मादिहास्मिन्यज्ञे ममेत् इत् एवार्थम् ममैव य-जमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् हे सोमरस त्वमुपयामेन मैत्रावरुणग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ९॥

a. राया वय७ ससवाᳬसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् । b एष ते योनिः ऋतायुभ्यां त्वा ॥ १०॥

का० [९.६ ८.] पयसा श्रीणात्येनं कुशावर्त्तीय राया वयमिति । मैत्रावरुण

पात्रे पुरोडाश्यं अवसाय तत्र स्वं सोमरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्यात् ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप्गृत्समददृष्टा । उत्तरार्धे तामिति तद् अवणादिह पदोऽध्याहार्यः । सत्र दिक्कामदुघा प्रार्थ्यते । यथा वन्या गृहे सत्या वयं राया धनेन सधमादः वन पणसम्भक्तौ इत्यस्य धातोः रूपम् धनेन सम्भक्ता सपत्नाः सन्तो मदेम हृष्टा स्याम । कथमिव । हविषेव यथा हविषा सम्भक्ता देवा हृष्यन्ति यथा च यवसेन घासेन गवादिखादिना (8) गावो हृष्यन्ति हे मित्रावरुणौ युवं युवां तां धेनुं नोऽस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्त दत्तम् किम्भूतां धेनुम् अनपस्फुरन्तीं स्फुरतिर्गत्यर्थः अपस्फुरति दूरयात्रि गच्छतीत्यपस्फुरन्ती न अपस्फुरन्ती ताम् अनन्यगामिनीम् दात्रीमित्यर्थः ॥ एष तेऽसीति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्यामेव त्वा सादयामीति शेषः । ब्रह्म वाऽऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो ह्यत वरुण एवायुरिति श्रुतेः [४ १ ४ १०] ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या पदकारस्तु ऋतायुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन ऋतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ ऋतयू ताभ्यामृतयुभ्याम् संहितायां दीर्घः यज्ञमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥१०॥

१ a या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ।
b उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा । c एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥११॥

का॰ [९ ७ ८] आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति । यजमानेऽन्वारब्धे वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति ॥ आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोर्या कशा कशेति वाङ्नामसु [निघ॰ १ ११] पठितम् काशयति प्रकाशयति वाच्यम् इति (9) कशा वाक् किम्भूता मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती मधुब्राह्मणार्थनिगमप्रशंसायुक्ता तथा सूनृतावती प्रियं सत्यं वचः सूनृतम् तद्वती मन्त्रप्रियवचनान्विता । हे अश्विनौ तया वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने सन् अस्य सेक्तुमिच्छतम् निष्पादयतमित्यर्थः ॥ हे ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यामेव त्वा गृह्णामीति शेषः ॥ का॰ (10) सादयत्येष ते ॥ हे ग्रह एष ते योनिः स्थानम् माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणाध्येतृभ्यामश्विभ्यामेव त्वां सादयामीति शेषः ।

मधुत्राह्मणं यावयीयाति तो माध्वो ताभ्याम् तद्धित ईप्रत्ययः । दध्यङ् ह वाऽआभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाचेति श्रुतेः [8 १ ५.१८.] ॥११॥

VI a तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदᳬ स्वर्विदम् ।
प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥
b उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वा । c एष ते योनिर्वीरतां पाहि ।
d अपमृष्टः शण्डः । e देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्तु । f अनाधृष्टासि ॥१२॥

का॰ [९ ६ १०] शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रत्नथेति । बिल्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति ॥ जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा (11) द्वादशार्णचतुःपादा जगती उपयामित्यन्ते यजुः । हे इन्द्र त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे पुनःपुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति बलनाम [निघ॰ २ ९] बलं बलवद्यज्ञफलं दोहसे क्षारयसि ददासीत्यर्थः यजमानायेति शेषः कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह । प्रत्नथा प्रत्नपूर्वेत्यादिना [पा॰ ५ ३ १११] थाल्प्रत्ययः उपमार्थीयः प्रत्नशब्दः पुराणवचनः [निघ॰ ३ २७] चिरंतनानां भृग्वादीनामिव फलं दोहसे । पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव । विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानींतनानां यजमानानामिवास्य फलं दोहसे तं त्वा स्तुम इति शेषः । किम्भूतं तम् ज्येष्ठतातिम् ततनं (12) तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृकज्येष्ठाभ्यामित्यादिना [पा॰ ५.४ ४१] प्रशंसायां तातिल्प्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम् । स्वर्विदम् स्वः द्युलोकं वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखम् धुनिं धुञ कम्पने कम्पितारं शत्रूणाम् आशुं शीघ्रम् जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनं वर्जनीयमालस्याप्रज्ञादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि दुह प्रपूरणे प्रपूरणं रिक्तीकरणमिति क्षीरस्वामी । किं च यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहाच्छत्रून्कम्पयन्तमाशुं क्षिप्रकारिणं

ज्ञयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानमिमं यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वां स्तुमः इति शेषः कथमिव प्रत्नथा या- प्रत्यय इवनार्थः प्रत्नाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वे पित्रादय इव विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना-इव इमथा इदानींतना वर्तमाना (13) यजमाना-इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः कीदृशं त्वाम् ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः ज्येष्ठमित्यर्थः बर्हिषदं यागे संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् स्वर्विदं यजमानाय दातव्यं स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित् ॥ एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे शुक्रग्रह त्वमुपयामेन गृहीतो ऽसि शण्डाय शुक्रपुत्राय शण्डनाम्नेऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयति एष ते । हे ग्रह एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् त्वं यजमानस्य वीरतां वीरत्वं शूरत्वं पाहि पालय ॥ का॰ [९.१० १-५] शुक्रामन्थिभ्यां चरतः शुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामन्थिग्रहाभ्यां यथाक्रममनुतिष्ठताम् । तत्प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाच्छादनं कृत्वाप्रोक्षिताभ्यां ग्रहावपमृज्यात् तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं पिधायाप्रोक्षितेनाध्वर्युः शुक्रग्रहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः ॥ आभिचारिकं यजुः । शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनीकृतः ॥ का॰ [९.१० ६] देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्थितितत्पदद्वयवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य सविर्धानमध्यान्निर्गच्छताम् तत्र शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति ॥ शुक्रदेवतम् । शुक्रनामकग्रहस्त्वं सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह त्वां प्रणयन्तु यज्ञस्थानं प्रापयन्तु ॥ का॰ [९.१०.७] अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी संधायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तोऽविसृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानामृष्टासीति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिपश्चाद्भागेऽरत्नी संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रोण्योर्ग्रहौ सादयतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणौ प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं सादयति ॥ वेदिश्रोणिदेवतम् हे उत्तरवेदिश्रोणि त्वमनामृष्टानुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

a सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम् ।
b सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा ।
c निरस्तः शण्डः । d शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥१३॥

का° [४ १० ८] सुवीर इति दक्षिणे यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युरिति ॥ शुक्रदैवतम् । हे शुक्रग्रह त्वं सुवीरः शोभनशौर्योपेतः सन्वीरान्यजमानस्य शौर्योपेतान्भृत्या दीन्प्रजनयन् उत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परीहि प रितो गच्छ ॥ का° [४ १० १०] अपरेण यूपमरत्नी सयत्तः सञ्जग्मान इति यथालि ङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्ग्रहवाचकपदलिङ्गमनतिक्रम्या रत्न्यौ सयानं कुर्यातान् शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युः ॥ शुक्रो ग्रहः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या कृत्वा यूपं बिभर्तीति शेषः किम्भूतः शुक्रः दिवा द्युलोकेन पृथिव्या भूलोकेन च सञ्जग्मानः संगच्छमानः ॥ का° [४ १० १२] अप्रोक्षितो निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युरप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् शण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितो निरस्तः यज्ञाद्बहिर्निक्षिप्तः ॥ का° [४ १० १३] आहवनीये प्रोक्षितो प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति । अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूप शकलं क्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् हे यूपशकल त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणम सि ॥१३॥

a अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम ।
b सा प्रथमा सस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रोऽअग्निः ॥१४॥

का° [४ १० १४] अच्छिन्नस्येति जपतीति । यजमानो जपति ॥ सोम्यम् हे देव दीप्यमान सोम अच्छिन्नस्य अनवच्छेदितस्य सततस्य सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य ते तव ददितारः दातारः वयं स्याम भवेम रायः पोषस्य धनपोषस्य च दातारः स्याम भूयो भूयो (11) यज्ञकरणमाशास्यते । यद्वा ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम । अच्छिन्नस्येति विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव ॥ का° [४ ११ १] उभ यतो यूपं प्रत्यङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थातेति । अध्वर्यु प्रतिप्रस्थातारौ यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा पश्चिमाभिमुखौ सन्तौ जुहुयाताम् अध्वर्यु

रादौ शुक्रं प्रतिप्रस्थाता ततो मन्थिनं जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् सा प्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियतऽइत्यर्थः सोमक्रये सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममित्युक्तत्वात् [अध्या° ४.२०.] । किम्भूता संस्कृतिः विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋत्विग्भिर्नृभिश्च क्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा यद्वा विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिबीजत्वात्सोमस्य वरुणो मित्र अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भृत्य इति शेषः वरुणमित्राग्नयोऽन्येषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः ॥१४॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्माऽइन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा ॥

c. तृम्पन्तु होत्रा मधो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहा ।

d. अयाडग्नीत् ॥१५॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्यो मन्त्री इति शेषः ॥ यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वैर्देवैर्वरणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वान्बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋत्विजः तस्मै तादृशायेन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं स्वाहेति स्वाहाकारेणाजुहोत आभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥ का° [९.११.९.] तृम्पन्त्विति जपतीति ॥ होत्रादेवतम् । ताः होत्राः छन्दोऽभिमानिन्यो देवताः तृम्पन्तु तृप्ता भवन्तु तृम्प प्रीतौ । होत्राशब्देन याज्याच्छन्दांस्यभिधीयन्ते । ताः काः याः मधो मधुनो मधुस्वादस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु इष्टाः तद्धोमे निपुणत्वात् याश्च होत्राः सुष्ठु प्रीताः कथं ज्ञायन्ते (15) यद्यस्मात् स्वाहाकारेण सुहुताः साधु हुता होमार्थं निपुणा इत्यर्थः ॥ का° [९.११.१०.] होतारं प्रत्यङ्ङुपसीदत्ययाडग्नीदिति । अध्वर्युर्होतृसमीपे प्रत्यगुपविशेदित् ॥ होतृदेवतम् । अग्निरयाट् अयाक्षीत् आग्नीध्रा यागः कृत इति होतुः कथयति ॥१५॥

VII. a. अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपाᳪं सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥

b उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥१६॥

का॰ [१ ६ १२] मन्थिनमय वेन इति । मन्थिग्रहं गृह्णीयात् ॥ त्रिष्टुप् अत्र यधिदैवमधियज्ञं चावस्थितं सोमं स्तूयते ॥ अधिदैवं चन्द्रात्मना स्तूयते । वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः [निरु॰ १० ३८] वेनि (16) कान्तावित्यस्य रूपम् अयं वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणकाले ग्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः पृश्निरादित्यो द्युलोको वा गर्भोऽवस्थानं यासां ता द्युलोकस्था रविस्था वा अपो वर्षति । किम्भूतो वेनः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युल्लक्षणं जरायुवद्वेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जरायुः ॥ इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमं स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति । बालं यथा कश्चिल्लालयति तद्वत् सोमं स्तोत्रशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहतिरर्चनकर्मसु पठितः [निघ॰ ३ १४] अर्चनं स्तवनमेव । किम्भूतमिमम् सूर्यस्यापां च सङ्गमे गृहीताभिरद्भिरभिषुतमिति शेषः सोमाभिषवार्थं वसतीवर्यः आपो अपां सूर्यस्य च सङ्गमे गृह्यन्ते ता वै वहन्तीनाः (17) स्यन्दमानानां गृह्णीयाद्दिवा गृह्णीयादिति श्रुतेः । यद्वायमर्थः अपां सूर्यस्य सङ्गमे निमित्ते उदकसूर्यसमागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्वस्तुनो लाभाय यथा कश्चित्स्तौति । ईदृश हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वा गृह्णामीति शेषः ॥१६॥

a मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता ।
आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णोऽअस्याश्रीणीतादिशं गभस्तौ ॥
b एष ते योनिः प्रजाः पाहि । c अपमृष्टो मर्कः । d देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु । e अनाधृष्टासि ॥१७॥

का॰ [१ ६ १३] सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति । एनं मन्थिग्रहं यवपिष्टैर्मिश्रीकुर्यात् ॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः । विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ विप इत्यत्र छान्दसः प्रातिपदिकैकादेशलोपः येषु हवनेषु सोमहोमेषु

शच्या कर्मणा कृत्या शचीति कर्मनाम [निघ° २ १] मनो न मन-इव तिग्मम् तिग्म तेजतेरुत्साहकर्मणा इति यास्क: [निरु° १० ६] मनोवदुत्साहयुक्तं यथा तथा वनुथ प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दस वनुत व्याप्नुत युगपत् शुक्रामन्थिग्रहावित्ति शेष शच्येति निमित्ततृतीया वा कर्मनिमित्त व्याप्नुत इत्यर्थ । किम्भूतौ विपश्चितौ इवता इवता गच्छन्तौ हवनेषु तेष्वेव कर्तव्येषु होमेषु प्रचरन्तौ । यो ऽध्वर्यु शयाभि: अङ्गुलीभिर्गभस्तौ पाणी स्थितास्याः मन्थिग्रहस्य कर्माणि यष्टी इम मन्थिनमादिश प्रतिदिशमा श्रीणाति समतात् श्रीणाति सक्तुभिर्मिश्रयति किम्भूतो य तुविनृम्णा तुवि नृम्णा यस्य बहुधन महादक्षिण तुवीति बहुनाम [निघ° ३. १] नृम्णमिति धननाम [निघ° २ १०]। यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ तथापि य सक्तुभि: श्रयणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः ॥ एष तऽइति सादयति । हे मन्थिग्रह ते तव एष योनिः प्रदेश: त्व प्रजा यजमानसम्बन्धिनी पा हि पालय ॥ का° [९ १० ५] अयमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन तृणशकलेन मन्थिनमाहवनीयप्रोक्षितेनायमार्ष्टि ॥ अयमार्जनीकृतो मर्को नामासुरपुरोहित ॥ का° [९. १० ६] देवास्येति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति । प्रतिप्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रामेत् ॥ मन्थिदेवतम् हे मन्थिग्रह मन्थिन ग्रह पिबतीति मन्थिपा देवा त्वा प्रणयतु यज्ञस्थान प्रापयतु ॥ अनाधृष्टासीति म न्त्रो विनियोगसहितः पूर्व [क° १२] व्याख्यात' ॥१७॥

a सुप्रजा प्रजा' प्रजनयन्परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम् ।

b सजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा ।

c निरस्तो मर्क । d मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥१८॥

का° [९ १० ९] सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति । प्रतिप्रस्थातोत्तर यूपदेश गच्छति ॥ मन्थिदेवतम् हे मन्थिग्रह शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्व यजमानसम्बन्धिनी प्रजा प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमानमभि यजमानसमुख परीहि परिगच्छ आगच्छ ॥ का° [९-१० १०] अपरेण यूपम् इवो शकल सजग्मान इति । प्रतिप्रस्थाताग्नि सप्ततःऽइत्युतम् ॥ मन्थी नाम

यह्नो दिवा पृथिव्या द्युलोकभूलोकाभ्यां संजग्मान: संगच्छमानः सन् मन्थिशोचिषा मन्थिनः स्वस्यैव दीप्त्या यूप बिभर्तीति शेषः ॥ का° [१ १० ११] निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षित यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ का° [१ १० १३] मन्थिन इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षित यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् हे यूपशकल त्व मन्थिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥१८॥

VIII ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिम जुषध्वम् ॥१९॥

का° [१.६ १४] आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्ये देवास इति । धाराद्वये क्षरति सत्याग्रयणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी त्रिष्टुप् परुच्छेपदृष्टा । हे देवासः देवाः ये यूयं दिवि द्युलोके एकादश स्थ एकादशसंख्याका भवथ केन महिना महिम्ना स्व स्वमहिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन महिनेति पदं त्रिष्वपि स्थानेषु संबध्यते सर्वत्र महाभाग्याविशेषात् तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादश स्थ तथा ये यूयमप्सुक्षितः अन्तरिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथ । अप्स्विति अन्तरिक्षनामसु [निघ° १.३ (18.)] पठितम् क्षियतिर्निवासार्थः अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यर्थः हे देवासः देवास्ते त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यजनीयमाग्रयणग्रहं जुषध्वं सेवध्वम् ॥१९॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाह्यभि सवनानि पाहि ॥२०॥

आग्रयणदैवतं यजुराग्रयणग्रहणाऽर्थ विनियुक्तम् हे आग्रयणग्रह त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणोऽसि आग्रयणनामा भवसि किम्भूतस्त्वम् स्वाग्रयणः अग्रस्य भावः आग्र्यम् सुष्ठु आग्र्यं स्वाग्र्यं श्रैष्ठ्यम् अयति प्रापयतीति स्वाग्रयणः अग्रशब्दस्यायतौ परे ठिलोपः । तादृशस्त्वं यज्ञं पाहि रक्ष यज्ञपतिं यजमानं च पाहि । विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु त्वमपि तादृशं विष्णुं पाहि रक्ष । सवनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥२०॥

a सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायास्मै सुन्वते यजमानाय पवत इष ऊर्जे पवतेऽद्भ्य ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । b एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥२१॥

म० [९।६।१५] त्रिर्हिंकृत्य सोमः पवत इति । हिंकारान्तेन त्र्यृचा ग्रहेदिति शेषः ॥ विश्वेदेवाः । सोमः पवते पवतिर्गत्यर्थः सोमो गच्छति ग्रहपात्रेषु स्वकार्याणि प्रवर्तत इत्यर्थः । द्विरुक्तिरादरार्था । किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै क्षत्राय क्षत्त्रियजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं पवते । इषेऽन्नाय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते निष्पत्त्यर्थमित्यर्थः । अद्भ्यो वृष्टिभ्य ओषधीभ्यो व्रीहियवादिभ्यस्तत्सिद्ध्यर्थं पवते । द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयपोषणाय पवते । किं वा बहुनोक्तेन सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते । हे आग्रयणग्रह तादृशं त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः ॥ एष त इति सादयति । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानम् विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थे त्वा सादयामीति शेषः ॥२१॥

I\ a उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थाव्यं गृह्णामि ।
यत्त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वा ।
b एष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा ।
c देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥२२॥

म० [९।६।२०] उक्थ्यमुपयामगृहीत इति । उक्थ्यं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयामप्रदेवत्यानि यजूंषि हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि हे उक्थ्यग्रह त्वा त्वामिन्द्राय गृह्णामि स्वीकरोमि । किंभूतायेन्द्राय बृहद्वते बृहत्साम तद्वते बृहत्सामाधिपायेत्यर्थः तथा वयस्वते वयः सामरूपमन्नं तद्वते यद्वा वयो यौवनं नवत्वं यौवनिनम् (19) सदा तद्वते । किंभूतं त्वाम् उक्थाव्यम् उक्थानि नि-गायत्रपानाद्यनुष्ठानानन्तर्याणि शस्त्राणि अवति रक्षतीत्युक्थावी तम्

तत्र द्वयस्य विनियोगः ॥ किं च एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह हे इन्द्र यत्ते तव बृहन् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थये इति शेषः । हे सोम विश्वये विष्णुदेवतार्यं त्वां गृह्णामि । यद्वा हे इन्द्र यत्ते तव बृहत् महत् ऊर्जितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम त्वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते त्वेति युष्मदा सोम उच्यते प्रत्यक्ष तयोः सामर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य पदस्य अन्वेत्यनेन व्यत्ययः इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः ततश्चायमर्थः हे सोम यदस्येन्द्रस्य वृद्धवयो तस्मै त्वा गृह्णामि विश्वत्रे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि ॥ एष तऽइति सादनम् । हे यद्र एष ते तव योनिः स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः ॥ का॰ [९ १४ ८] उक्थ्यं विगृह्णाति त्रेधं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति । उक्थ्यस्थालीस्थं सोमं त्रेधा विभज्य गृह्णाति । सर्वेभ्यः प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकेभ्यस्तत्कृतयागार्थमित्यर्थः ॥ हे सोम देवेभ्योऽर्थाय त्वा गृह्णामि किम्भूतं त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् किमर्थम् यज्ञस्यायुषे अनवच्छिन्ना कर्मैकदोषरहिता (20) परिसमाप्तिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञसमाप्ति पत्नपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

a मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । b इन्द्राय त्वा दे॰ । c इन्द्राग्निभ्यां त्वा दे॰ । d इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा दे॰ । e इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा दे॰ । f इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा दे॰ ॥ २३ ॥

का॰ [९ १४ ९] मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्रऽइति । मैत्रावरुणायोक्थ्यविग्रहे मन्त्रविकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ का॰ [९ १४ १५] एव प्रतिमन्त्रोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिनऽइन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकायेति । ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावेवम् ॥ इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का॰ [१० ७ ११] उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति । उक्थ्यादिसोमसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणयोरर्थे त्वां देवा

त्वं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवमिन्द्राबृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेति [पा॰ ६ ३·२६] पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

X मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतऽआ जातमग्निम् ।
कविꣳ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

का॰ [९ ६ २१] ध्रुवं मूर्धानं दिव इति । ध्रुवसंज्ञं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जनयन्त उत्पादितवन्तः अडागमाभाव आर्षः । किम्भूतमग्निम् दिवो मूर्धानं द्युलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुपरतिस्तद्रहितम् नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किंतु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु [निघ॰ १ ३] पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं (21.) पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि पुष्णाति । तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् जठराग्निरूपेणान्नपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तमाजातम् (22.) उत्पन्नमरणिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः । तथा सम्राजं सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान्प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने पद्दन इति [पा॰ ६. १ ६३.] सूत्रेणासन्नादेशः सुपां सुलुगिति [पा॰ ७ १ ३९.] सप्तमीलोपः आसन् आसनि आस्ये मुखे आपात्रम् (23) आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् विज्ञायते हि चमसो देवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति [१.४. २.१४] श्रुतेः ॥ ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

a उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः । b एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा । c ध्रुवं ध्रुवेण म-

नसा वाचा सोममवनयामि । अथा न इन्द्र इद्विशोऽसपत्नाः समनसस्क रत् ॥२५॥

ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवग्रहणऽएव विनियुक्तम् हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः क्षितिर्वासगत्योः स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशसनप्रस्थानात् (24) तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतम. अतिशयेन स्थिर' तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तम अच्युते च्युतिरहिते पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तम ॥ एष तऽइति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थान वैश्वानरायाग्नये त्वा त्वां सादयामि ॥ का॰ (25) ध्रुवं होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति । ध्रुवपात्रस्थ सर्व सोम होतृचमसे सिंचेत् ॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः । प्रथमतृतीया वष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा बृहती वैराजौ गायत्री चेति पिङ्गलोक्तेः । ध्रुवेणैकाग्रेण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुव ध्रुवग्रहेऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि यद्वा ध्रुव ग्रहं सोमं होतृचमसस्यं प्र त्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदेवार्थे इन्द्र एव नोऽस्माकं विश' प्रजा ईदृशीः करत् इतश्च लोप. परस्मैपदेष्विति लोपः [पा॰ ३ ४ ९७] लेटोऽडाटावित्यडागमः [पा॰ ३.४.९४] । कीदृशीर्विश' असपत्नाः नास्ति सपत्नो यासां ता सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्का धृतियुक्ता इत्यर्थः ॥२५॥

XI. a. यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्तेऽअꣳशुर्ग्रावच्युतो धिषणयोरुपस्थात् । अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतꣳ स्वाहा ।

b. देवानामुत्क्रमणमसि ॥२६॥

का॰ [९.६ २८] यस्तऽइति विप्रुषां होमं जुहोति । अभिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमबिन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय घृतहोमस्य विप्रुड्ढोम इति संज्ञा तमध्वर्युर्दयो जुहोति ॥ सोमो त्रिष्टुस्वाहेति यजुरन्ता देवश्रवो-

दृष्टा । हे सोम ते तव यो द्रप्स रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति यश्च ते तवांशु स्तोक ग्रावच्युत ग्राव्णः सकाशात्पतित यश्च धिषणयो अधिषवण फलकयोरुपस्थादुत्सङ्गात् स्कन्दति यावत्रा य अंशुरध्वर्यो सकाशात्स्कन्दति वा यद्वा य अंशु पवित्रात्परि स्कन्दति यत कुतश्चित्परि स्कन्दतीति भाव हे सोम ते तव त द्रप्समंशु च स्वाहाकारेण जुहोमि । किम्भूत तम् मनसा वषट्कृत सकल्पित वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमीत्यर्थ ॥ का° [१ ६ २२] अन्त-नरतृण चात्वाले प्रास्यतीति । अध्वर्युणा वेद्यं तृणे गृहीते तयोरेक चात्वाले क्षिपेत ॥ चात्वालदेवतम् हे चात्वाल त्व देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामति गच्छति स्वर्ग यस्मात्तदुत्क्रमण देवास्त्वत्त स्वर्ग गच्छति अतो हि देवा स्वर्गमुपोदक्रामनिति [४ २ ५ १] श्रुते ॥२६॥

XII a प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । b व्यानाय मे व° । c उदा-नाय मे व° । d वाचे मे व° । e क्रतूदक्षाभ्या मे व° । f श्रो-त्राय मे व° । g चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥२७॥

का° [१ ७ १] ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्वाचयन्प्राणाय मऽइति प्रतिमन्त्रमिति । प्राणायेत्याद्यो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान्वाचयेत यजमानेन ग्रहान्यजमान दर्शयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश । ग्रहस्येति प्राणास्तान्प्राणरूपेण दर्शयति हे उपांशो यस्त्व स्वभावत एव वर्चोदा तेजसो दाता स त्व मे मम प्राणाय तदर्थस्थितवायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्तस्व ॥ उपांशुसवनम् व्यानाय मे सर्वशरीरगतवायवे पवस्व अन्यत्पूर्ववत् ॥ अन्तर्यामम् कण्ठदेशस्थो वायुरुदान ॥ ऐन्द्रवायवम् वागिन्द्रियाय ॥ मैत्रावरुणम् क्रतु काम दक्षस्तस्य सतृप्ति तद्रूप सामर्थ्याय वर्चसे प्रवर्तस्व ॥ आश्विनम् श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रामन्थिनौ युगपत् हे शुक्रामन्थिनौ मे मम चक्षुषो पाटवाय तद्रूपाय वर्चसे युवा पवेथां प्रवर्तेथाम् ॥२७॥

a आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । b ओजसे मे व° । c आयुषे मे व° । d विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥२८॥

आग्रयणाम् । ममात्मने तोजस्व स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व ॥ उक्थ्यम् श्रोत्र सर्वेन्द्रियपाटव शारीर बल वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ ध्रुवम् श्रायुर्निर्दुष्टजीवन (26) तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ पूतभृदाधवनीयो युगपद्वेत्तते । हे पूतभृदाधवनीयो सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्य प्रजार्थं यद्वर्चस्तेनास्तद्यं युवा पवेथाम् किम्भूतो युवाम् वर्चोदसो वर्चो दत्तस्तो वर्चोदसो सर्वत्र ददातिरसुन्प्रत्यय । यद्वात्र प्राणायेत्यादिचतुर्येना पद्या त्रिपरिणाम प्राणाव्यानादीना यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थं यद्वा यस्य प्राणाय वर्चोदा स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एव सर्वत्र ॥२८॥

a कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामामन्महि य त्वा सोमेनातीतृपाम । b भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याᳫ सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥२९॥

का॰ [९ ७ १४] कोऽसीति द्रोणकलशमिति । द्रोणकलशमवेत्तते ॥ प्राजापत्या वर्धमानोष्णिक् । यस्या प्रथम पाद षडक्षरो द्वितीय सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरस्तुर्यो नवाक्षर सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक् । अध्यस्तप्रजापति द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश त्व क प्रजापतिरसि कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि तथा कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थ । कि च वय यस्य ते तव नाम अमन्महि विजानीम मन ज्ञाने च पुनर्र द्रोणकलश त्वा वय सोमेन अतीतृपाम तर्पितवत स त्वमस्मान्विदितनाम्न कुरु तर्पय च कामैरिति शेष ॥ का॰ [९ ७ १५] भूर्भुव स्वरिति जपतीति ॥ हे भूर्भुव स्व अग्निवायुसूर्या प्रजाभि अह सुप्रजा शोभनप्रजायुक्त स्या भवेयम् वीरै पुत्रै सुवीर स्या पोषै धनादिपुष्टिभि सुपोष शोभनपोषो भवेयम् ॥२९॥

XIII a उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा । b उपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वा । c उ॰ शुक्राय त्वा । d उ॰ शुचये त्वा । e उ॰ नभसे त्वा । f उ॰ नभस्याय त्वा । g उ॰ ऽइषाय त्वा । h उ॰ ऽऊर्जे त्वा ।

ॐ सहसे त्वा । ॐ सहस्याय त्वा । ॐ तपसे त्वा ।
ॐ तपस्याय त्वा । ॐ अंहसस्पतये त्वा ॥३०॥

का० [१ १३ १ ४] ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्यो पूर्वं पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावृतुग्रहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठत उपयामेत्याद्या द्वादश मन्त्रा तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः ॥ द्वादश लिङ्गोक्तानि । हे ऋतुग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मधवे मधुनाम्ने चैत्रमासाय त्वा गृह्णामीति शेषः । माधवाय वैशाखाय त्वा गृह्णामि । मधुमाधवौ वासन्तौ मधुमनुप्रमन्न वसन्ते प्रजायते ॥ शुक्राय ज्येष्ठाय त्वा गृह्णामि । शुचये आषाढमासाभिमानिदेवाय त्वा गृह्णामि । शुक्रशुचौ ग्रैष्मौ मासौ शुच शोषणाऽन्यस्य धाता ॥ नभसे श्रावणमासाय सान त्वा गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वा गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघाच्छन्नत्वात् भात्यत्र सूर्य इति नभा नभस्यश्च ॥ इषे आश्विनमासाय त्वा गृह्णामि ऊर्जे कार्तिकमासाय त्वा गृह्णामि इष्यन्नम् ऊर्जो तदुपसेचन दध्यादि (27) तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपाद् भेदोपचाराद्वा ऊर्जशब्देन (28) शारदौ मासावुच्येते ॥ सहसे मार्गशीर्षमासाय । सहस्याय पुष्यमासाय सहःसहस्यौ हैमन्तिकौ मासौ सहते प्रसहनार्थस्य प्रयोगः प्रसहनमभिभवनम् यतो हेमन्तः शीतेन नरानभिभवति ॥ तपसे माघमासाय । तपस्याय फाल्गुनाय तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ तपति सूर्यो यत्रात्यन्त स तपः तापस्यश्च ॥ का० [१ १३ १८] त्रयोदश गृह्णीयादित्यनुपयामगृहीतोऽस्यंहसस्पतये त्वेति । इहत्वध्वर्युरेव त्रयोदशमृतुग्रहं गृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पः ॥ हे ग्रह त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वामंहस पतये अधिकमासाभिमानिने गृह्णामीति शेषः । अंहः पापं तस्य पतिः । मलमासत्वात् द्वादशस्वपि पततीति पापात्मकर्गतिकर्मणोऽनुष्ठानमत्यन्तास्य त्रपस्य इति अहरनहा गतिस्तस्य पति त्रयोदशो मास आदित्यगतिवशेन जायते ॥३०॥

॥ ॐ इन्द्राग्नी आ गतꣳ सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥

b उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वा । c एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥३१॥

का॰ [९ १३ २०] ऐन्द्राग्नं गृह्णाति । प्रतिप्रस्थातिन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे इन्द्राग्नी युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमागच्छतम् गच्छतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् अनुदात्तेति [पा॰ ६ ४ ३७] म लोपश्च । किम्भूतं सोमम् गीर्भिर्नभो वरेण्यम् गीर्भिः त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वरणीयः प्रार्थनीयस्तम् नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवोऽपीति [निरु॰ ० ०० (१४)] यास्कोक्तेर्नभ आदित्यः स्तूयमानम् यद्वा गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः नभो नभःस्थैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् नभःशब्देन लक्षणया नभःस्था देवा उच्यन्ते । किं च हे इन्द्राग्नी युवामस्य सोमस्य मंक्षु अन्धसं स्वमंशं पात पिबतम् पिबादिशाभावश्छान्दसः । किम्भूतौ युवां धियेषिता धिया यजमानबुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ ॥ एवं देवावुक्त्वा सोममाह हे सोम उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ एष तेऽइति सादनम् । एष तव योनिः स्थानम् इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥३१॥

XV. a आ घा येऽअग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा । b. उपयामगृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां त्वा । c एष ते योनिरग्नीन्द्राभ्यां त्वा ॥३२॥

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः ऐन्द्राग्नग्रहे एव विकल्पः शाखान्तरे ॥ ये यजमाना अग्निना इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यजन्तीत्यर्थः घेत्यनर्थको निपातः तस्य संहितायामृचि तुनुघेत्यादिना [पा॰ ६.३ १३३] दीर्घः । ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति आच्छादयन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यतेऽइत्यनुषक् कर्मणि क्विप् अकारस्य संहितायां दीर्घः आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्ता भवतीति [निरु॰ ६. १४] यास्कोक्तेरानुषक्शब्देनानुपूर्व्यमुच्यते । किं च येषां यज्वनां युवा जरामृत्यु-

र्दित इन्द्र सखा मित्रजद्रुपकारक ॥ हे सोम तथा यत्नो उपयामेन ग्रहेणा त्व स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वा गृह्णामि ॥ सादयति हे सोम एष ते योनि अ ग्नीन्द्राभ्यामर्थे त्वा सादयामि ॥३२॥

XVI a आमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत । दाश्वाꣳसो दाशुषः सुतम् ।
b उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य ।
c एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥३३॥

का॰ [९ १४ १] वैश्वदेव गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशाद्न्वारब्धे वोमास इति । अध्वर्यो यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेण वैश्वदेव ग्रह गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । हे विश्वे देवास विश्वे देवा यूय मागत आगच्छत किम्भूता यूयम् ओमास ओमा अवतीत्योमा रक्षितार अवि तारो वाऽवनीया (29) वेति [निरु॰ १२ ४०] यास्कोक्ते तर्पयितारस्तर्पणीया वा अवतेर्मन्प्रत्यय सम्प्रसारण च । तथा चर्षणीधृत चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरति पुष्णाति तेषा ध्रियते ते चर्षणीधृत चर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घ अनिष्टनिर सन रक्षणम् इष्टप्रापण पोषणमित्यवनधरणयोर्भेद । तथा सुतमभिषुत सोम दा शुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्वास फल दत्तवन्त कामान्पूरयन्त इत्यर्थ । यद्वा सुत सोम पातुमिति शेष दाश्वानित्यादिना [पा॰ ६ १ १२] निपात ॥ हे सोम त्वमुपयामेन स्वीकृतोऽसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा गृह्णामीति शेष ॥ सादय ति एष ते योनि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा सादयामि ॥३३॥

XVII a विश्वे देवास आगत शृणुता मऽइमꣳ हवम् । एद बर्हिर्निषीदत ।
b उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य ।
c एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥३४॥

वैश्वदेवी गायत्री गृत्समददृष्टा वैश्वदेवग्रहग्रहणेऽएव विकल्पेनाम्नाता । हे विश्वे देवासो यूयमागत अस्मद्यज्ञ प्रत्यागच्छत आगत्य च मे ममेम हवमाह्वान शृणुत श्रुत्वा इद मदीय बर्हि आनिषीदत बर्हिष उपर्युपविशत ॥ उपयामेति पूर्ववत ॥३४॥

XVIII. a. इन्द्र॑ मरुत्व इ॒ह पा॑हि॒ सोमं॒ यथा॑ शार्या॒ते अपि॑बः सु॒तस्य॑ ।
तव॒ प्रणी॑ती॒ तव॑ शूर॒ शर्म॒न्नावि॑वासन्ति क॒वयः॑ सु॒यज्ञाः॑ ॥
b उ॒प॰ ऽसीन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते ।
c. ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते ॥३५॥

इति प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते । माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्तऽइति तित्तिरिवचनात् । तत्र त्रयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह का॰ [१० १ १४.] मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति । ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णीयात् ऐन्द्रामरुत्वतीयत्रिष्टुभौ विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य संबोधनं हे मरुत्वः मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसीति [पा॰ ८.३ १] रुत्वम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र इहास्मदीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । कथं पातव्यमत्राह यथा शार्याते शर्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य संबन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्वदिह पिब शर्यातो ह वा ऽइदं मानवो ग्रामेण चचारेति श्रुतिः [४ १ ५ ७] । किं च हे शूर वीर तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन् सुपांलुगिति (30) शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवासन्ति त्वां परिचरन्ति विवासतिः परिचर्यार्थः ॥ उपयामेन सोम त्वं गृहीतोऽसि मरुत्वतऽइन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः मरुत्वते इन्द्राय त्वां सादयामि ॥३५॥

XIX. a. म॒रुत्व॑न्तं वृष॒भं वा॑वृधा॒नमक॑वारिं दि॒व्यꣳ शा॒समिन्द्र॑म् ।
वि॒श्वा॒साह॒मव॑से नूत॑नायो॒ग्रꣳ स॑हो॒दामि॒ह तꣳ हु॑वेम ॥
b. उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते । c. ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते । d. उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसि म॒रुतां॒ त्वौज॑से ॥३६॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह । का॰ [१०.२ ६] वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति । दितेन पात्रेण समानमरुत्वतीयग्रहणम् । इहास्मिन्नस्मदीये यज्ञे तमिन्द्रं वयं हुवेम आह्वयामः ह्वेञः शपि व्यत्ययेन संप्रसारणम् । किम्भूतमिन्द्रं मरुत्वन्तं

मरुद्गणोपेत । वृषभ जनस्य वर्षितार । वावृधान संहितायां दीर्घ वर्धते स्वा-
मात्मानं वर्धयति वा वर्धेस्तानन् बहुलं छन्दसीति [पा॰ ३ ४.७६] वर्धते शानचि
तुजादित्वेन ह्रस्व घाविति [पा॰ ६ १ ७०] द्वित्वम् । अकवारिम् कुत्सिता अरयो
यस्य स कवारिः न कवारिरकवारिस्तम् यस्य शत्रवोऽप्यकुत्सिता वृत्रादयः यद्वा
अकुत्सितमियर्ति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्यम् । दिव्यं दिवि भव
मलौकिकम् । शास शास्तीति शासः पचाद्यच् शासितारं दुष्टानां यद्वा शासनं
शासस्तद्वन्तम् अर्शआदित्वादच् प्रशासनवन्तम् । विश्वासाहम् विश्वं पालयितुं स
हते स विश्वसाट् तम् अनन्तसहित्यर्थः भजसहृद्धामिति (31) णिण् यद्वा सहः
निरभिभवार्थः स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभवितारम् । नूतनाय अवसे न
वीनाय पालनाय इदानीतनयजमानरक्षणाय अनुकूर्णवम् । सहोदाम् सहो
बलं ददाति सहोदास्तम् क्विप् बलप्रदम् ॥ उपयाम इत्य ते इत्यन्तर्दिव्य व्याख्या-
तम् ॥ ततीयं मरुत्वतीयमाह । का॰ [१० ३ ३] अनुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुप-
यामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे इति । तृतीयमरुत्वतीयोऽयम् (32) ॥ मरुत्वद्देव-
त्यं यजुः । हे मरुत्वतीय ग्रह मरुतां देवानामोजसे बलाय त्वा त्वां गृह्णामीति शे-
षः । ओज इति बलनाम [निघ॰] स ऋतुपात्रेण गृहीतोऽसि स्वबलं नियम्ये-
न्द्र प्रत्यागता मरुतोऽनेन ग्रहेण गृहीतेन सबला जाता इति भावः ॥३६॥

३७ a सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।
जहि शत्रूँ२॥ऽरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥
b उ॰ सीन्द्राय त्वा मरुत्वते । c एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥३७॥

सजोषा इन्द्रेति [३७] मरुत्वा इन्द्रेति [३८] अध्वर्युः सोमपात्रस्य मरुत्वती-
ययाज्ये एव विनियोगः वाचं स्तोमे याचस्तोमाश्रयाः इति कात्यायनोक्तेः [२२
६ २४] मरुत्वा इन्द्रेति मरुत्वतीयनिष्काद्यग्नावरोनीति ॥ हे इन्द्र हे शूर वीर त्व
सोमं पिब किम्भूतस्त्वं सजोषा जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जोषः प्रीतिः असु-
न्प्रत्ययः तेन सह वर्तमानः संतुष्ट मरुद्भिः सह सगणः सपरिवारः मरुद्गणास-
हित इत्यर्थः । वृत्रहा वृत्रं हतवानिति अनेन सोमपानेन वृत्रं हनिष्यसीत्य-

र्थः । विद्वानितमर्थं जानान् नृत सोम पीत्वा शत्रुन्वृत्रादीन् जहि मारय किं च मृधः संग्रामान् अपनुदस्व नुद प्रेरणे युद्धं निवर्तयेत्यर्थः दीर्घादटि समानपदऽइति [पा॰ ८ ३ ९] शत्रूनिति नस्य रुत्वम् पूर्वस्य सानुनासिकत्वम् (33) ॥ यद्वा मृधः इति पञ्चम्येकवचनं मृधः संग्रामात् अपनुदस्व शत्रूनित्यस्यानुषङ्गः ये हतावशिष्टाः शत्रवस्तान्संग्रामात्पालयनार्थं प्रेरयस्व प्राणदानं कुर्वित्यर्थः । एवं रिपुनाशं कृत्वाथानंतरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु कृञ् करणे स्वादिः ॥ उपयामिति व्याख्याते ॥ शत्रूनयेत्यत्र दीर्घादटि समानपदऽइति [पा॰ ८ ३ ९] नस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु (34) वेति [पा॰ ८ ३ २] तत्पूर्वस्य ऊकारस्यानुनासिकत्वम् ॥३७॥

XXI a मरुत्वाँ॥ऽइन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय ।
आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वᳪ राजासि प्रतिपत्सुतानाम् ॥
b उ॰ ऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते ।
c एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥३८॥

हे इन्द्र त्वं सोमं पिब द्यचोऽतस्तिङ इति [पा॰ ६ ३ १३५] संहितायां दीर्घः किमर्थं मदाय तृप्त्यै रणाय संग्रामाय च मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति । किम्भूतस्त्वम् मरुत्वान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्गणसंयुक्तः । वृषभः वर्षिता कामानाम् । किम्भूतं सोमम् अनुष्वधम् अनु पश्चात्स्वधा तानि पुरोडाशधानामन्यदाज्यप्रयस्या लक्षणानि यस्य सोऽनुष्वधस्तम् पूर्वपदादिति [पा॰ ८ ३ १०६] षत्वम् किंच पिबनत्वात् मध्वः मधुनो मधुस्वादोपेतस्य ऊर्मिं कल्लोलं जठरे उदरे आसिञ्चस्व आ नित्यमागमशासनमिति मध्वः इत्यत्र नुमभावः । सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र त्वं प्रतिपत्सुतानाम् (35) प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् त्वद्र्यमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयतऽइत्यभिप्रायः । छन्दोगानां सवने प्रतिपद्विधेयत इति प्रतिपद्ग्रहणम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥३८॥

XXII a महाँ॥ऽइन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥
b उ॰ महेन्द्राय त्वा । c एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥३९॥

का॰ [१० ३ १०] माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महाँ इन्द्र इति । यथा वैश्वदेवग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रग्रहं तेनैव गृह्णीयात् ॥ माहेन्द्री त्रिष्टुप् भरद्वाजदृष्टा तृतीयपादो नवाक्षरः । इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे वावृधे ववृधे वर्धते छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा॰ ३ ४ ६] वर्तमाने लिट् संहितायामभ्यासदीर्घः । किम्भूत इन्द्रः महान्महाप्रभवः तथापि नृवत् मनुष्यवत् आ द्रवमाण आगच्छति यद्वा नृवत् मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः (36) आ समन्ताच्चर्षणीन्मनुष्यान्प्राति अभीष्टकामैः पूरयतीत्याचर्षणिप्राः प्रा पूरणे धातुः यथा राजा अमात्यादिमनुष्य (37) सेवकानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत् । उतापि च द्विबर्हाः बृहि वृहि वृद्धौ बर्हणा बर्हः वृद्धिः असुन्प्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बर्हो यस्य स द्विबर्हाः यद्वा द्वयोः स्थानयोर्बर्हः वृद्धः परिवृद्धः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा सहोभिः बलैः अमिनः अमितः उपमारहितः अतोलितबल इत्यर्थः अमिनोऽमितमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वेति यास्कोक्तेः [निरु॰ ६ १६] यद्वा सहोभिः शत्रुबलैरमितः अप्रहितो अनुपहिंसित इत्यर्थः डुमिञ् प्रक्षेपे मिञ् (38) हिंसायाम् इत्यस्य वा प्रयोगः पूर्वपदे माङ् माने सर्वत्र निपातनमार्षम् । तथा अस्मद्र्यक् अस्मानभ्यञ्चतीत्यस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखः अस्मच्छब्दे उपपदेऽञ्चतेः क्विप् विष्वग्देवयोश्चेत्यादिना [पा॰ ६ ३ ९२] क्विबन्तेऽञ्चतौ परेऽस्मच्छब्दस्य टेरद्र्यादेशः उगिदचामिति [पा॰ ७ १ ७०] प्राप्तस्य नुमोऽभावश्छान्दसः । स वर्धमान इन्द्र ईदृशो भूत भवतु लोडर्थे लुङ् अडभावश्छान्दसः । कीदृशः उरुः यशसा विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः ॥ हे ग्रह उपयामेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥३९॥

XXIII a महाँ२ऽइन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ२ऽइव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । b उ॰ महेन्द्राय त्वा । c एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥४०॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा माहेन्द्रग्रहणाऽएव विकल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे ववृधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः ग्रोजसा तेजसा महान् क इव वृष्टिमान्वृष्टियुक्तः पर्जन्य इव यथा वर्षन्मेघो धारावत्त्वेन महान्वर्धते ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्यातं ॥४०॥

XXIV. उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं स्वाहा ॥४१॥

का॰ [१० २ ४ ५] शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमो वासःप्रबद्धं हिरण्यं हुत्वन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदु त्यमिति । वस्त्रबद्धं स्वर्णं स्रुक्तां निधाय शालाद्वार्येऽग्नौ चतुर्गृहीताज्येन दाक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः ॥ सौरी गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयः पादः सप्ताणः । उ निपातः पादपूरणः त्यमिति त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे । केतवो रश्मयः त्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति देवो दानाद्द्योतनाद्वेति यास्कः [निरु॰ ७.२०.(39.)] । किम्भूतं सूर्यं जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् किमर्थमुद्वहन्ति विश्वाय दृशे पष्ठ्यर्थे चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । दृशे विख्ये चेति [पा॰ ३.४.११.] तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥४१॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

ग्राप्रा द्यावापृथिवीऽग्रन्तरिक्षं सूर्य ग्रात्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहा ॥४२॥

का॰ [१० २.६.] चित्रं देवानामिति द्वितीयामिति । चतुर्गृहीतेन शालाद्वार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति ॥ सौरी त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा । परापररूपेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तूयते सूर्यः चित्रमाश्चर्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्गच्छति वा लडर्थे लुङ् उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति ग्रन्येषां ज्योतींष्यादत्तऽइत्याश्चर्यम् । किम्भूतः सूर्यः देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाश्रय इत्यर्थः यद्वानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः । तथा मित्रस्य वरुणस्य ग्रग्नेः चक्षुः नेत्रवत्प्रकाश इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य ग्रपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते ग्रतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सन्द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः ग्रापूरितवान् ग्रापूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । ए-

वनपरद्रूपेण स्तुया परद्रूपेण स्तौति । किम्भूतं सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी । यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः सूर्योऽद्वैतमनेनोच्यते (10) इति भाव तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥४२॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ॥४३॥
अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।
अयं वाजाञ्जयतु वाजसातावयꣳ शत्रूञ्जयतु जर्हृषाणः स्वाहा ॥४४॥

का° [१० २ ७] आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति । आग्नीध्रीयेऽग्नौ सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति ॥ का° [१० २ ८] अयं न इत्यपरामिति । द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रीये जुहोति ॥ इमे द्वे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये [३६ ३७] व्याख्याते ॥४३॥४४॥

a रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु । b ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणाः । c वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षम् । d यतस्व सदस्यैः ॥४५॥

का° [१० ० १०] सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा वहिर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणालो रूपेण व इति । दक्षिणा गा अभिमन्त्रयते ॥ नष्टरूपानुष्टुप् दक्षिणादेवत्या नवभिराजर्षोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणात् अत्र द्वितीय एकादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णोऽयं (11) । पूर्वं पशव स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहुः देवाः स्वे रूपैस्तानुपागतास्ततस्ते स्वे (12) रूपैराजग्मुरिति [४ ३ ४ १४] मन्त्रस्य निदानम् । हे दक्षिणारूपा गा रूपेण गृहीत्वा वो युष्माकं रूपमदृश्यागानभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वे हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः । किं च तुथो ब्रह्मरूपः प्रजापतिर्वो युष्मान्विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु ब्रह्म वै तुथ इति [४ ३ ४ १५] श्रुते । किम्भूतस्तुथ विश्ववेदा वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः । किं च यूयमेतज्ज्ञात्वा

अनस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । किम्भूता यूयं चन्द्रदक्षिणाः चन्द्रमिति हिरण्यनाम [निघ० १ २] चन्द्रं सुवर्णं यजमानदत्तम्यस्य द्वितीयं दक्षिणा यासां ता चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते शाकपार्थिवादित्वाद्द्वितीयपदलोपः [पा० २ १ ६९ वा० १] ॥ का० [१० २ १७] सदो गच्छति वि स्वरिति ॥ दक्षिणादैवत्यम् । हे दक्षिणा अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्यं विपश्यामि विलोकयामि अन्तरिक्षं पितृयानमार्गं च विपश्यामि भवतीभिः सोपानभूताभिरिति भावः व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३ १ ८५] उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् ॥ का० [१० २ १८] प्रेक्षते यतस्व सदस्यानिति सदस्यान् । यजमान ऋत्विजः प्रेक्षते । दक्षिणादैवतम् । हे दक्षिणे त्वं यतस्व यत्नं कुरु यथा सदस्यैः ऋत्विग्भिः पूरितैरत्यतिरिच्यसे इति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजां धने मर्यादिका भवेति भावः ॥४५॥

a ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिमार्षेयꣳ सुधातुदक्षिणम् ।

b अस्मद्राता देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत ॥४६॥

का० [१० २ १९] ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनमामिति । आग्नीध्रमृत्विज स्वस्थानस्थ प्रति यजमाना गच्छति ॥ ब्राह्मणदैवत्यम् । अहमद्यास्मिन्दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं लभेय विद्लृ लाभे । किम्भूतं पितृमन्तम् प्रशस्तः पितास्यास्तीति पितृमान् तम् पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यार्थे मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः । तथा पैतृमत्यम् पितुरिमे पैतरः तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि छान्दसी वृद्धिः मता एव मत्या स्वार्थे यत् पैतरः पितामहादयो मताः सम्मता जगन्मान्या यस्य स पैतृमत्यस्तम् यद्वा पितरः पूर्वजा मताः सम्मताः श्रोत्रिया यस्य सपितृमतः पितृमत एव पैतृमत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमान् इत्युक्तः तदपत्यं पैतृमत्यः सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां व्याख्यातारम् । तथा आर्षेयम् ऋषिषु विख्यात आर्षेयस्तम् ज्ञात्वा प्रवरैर्ज्ञानेन सुज्ञातमित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुस्तम् ॥ का० [१० २ २०] उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति । अस्मै

ग्राग्रीग्राय ॥ दक्षिणादैवत्यम् । हे दक्षिणा यूनमस्मद्दाता या दत्ते युष्मानि या ता दत्ता सत्या देवत्रा देवान्प्रति गच्छत । तानित्य तेषां तृप्तिं कृत्वा तत दातारं प्रविशत (43) यज्ञफलं साधयन्त्यो यजमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥४६॥

a अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । b रुद्राय त्वा — °शीय प्राणो दात्र एधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । c बृहस्पतये त्वा — °शीय त्वग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । d यमाय त्वा — °शीय हयो दात्र एधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ॥४७॥

का० [१० २ २८] अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति । अध्वर्युप्रतिख्यातारा चिति शेषः ॥ हिरण्यदेवतम् । हे हिरण्य वरुणोऽग्निरग्निष्टपापनाय मह्यं त्वा त्वा ददातु पूर्वं वरुणेन मनसा ग्न्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णामी त्वि प्रा न नश्यतीति दैवतादिश । अनेन विधिना गच्छन सोऽहममृतत्वमारोग्यम शीय व्याप्नुयाम् हे हिरण्य त्वं दात्रे आयुरित्निमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रह कर्त्रे मह्यं मय सुखमेधि दातायुष्मान्भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः ॥ का० [१० २ २१] रुद्राय त्वेति गामिति । गां प्रतिगृह्णीत ॥ गोदैवत्यम् । हे गो रु द्रदयाय मह्यं वरुणो त्वा ददातु सोऽहममृतत्वं प्राप्नुयाम् हे गा त्वं दात्रे यजमा नाय प्राणः प्राणरूपा एधि मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वा भव । दुग्धदध्यादि रूपेणान्नं सततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः ॥ का० [१० २ २०] बृहस्पतये त्वेति वास इति । वस्त्रं गृह्णीत ॥ वासोदैवत्यम् । हे वासो बृहस्पतिरूपाय मह्यं वरुणो त्वा ददातु सोऽहममृतत्वमशीय त्वं च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव प्रति ग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखं च भव ॥ का० [१० २ २१] यमाय त्वेत्यश्वमिति । हय गृह्णीत ॥ अश्वदेवतम् । हे अश्व यमरूपाय मह्यं वरुणो त्वा ददातु स यमरूपो ऽहमश्च गच्छतोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् हे अश्व त्वं दात्रे हयोऽश्वो भव मह्यं प्रतिग्र हीत्रे वयोऽन्नं तद्द्वारा पशुर्वा सततिद्वारा भव ॥४७॥

कोऽदात्कस्मा॑ऽअदात्कामोऽदात्कामा॑यादात् ।
कामो॑ दाता कामः॑ प्रतिग्रहीता कामै॒तत्ते॑ ॥४८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

का॰ [१० २ ३१] कोऽदादित्यन्वादिशति । अन्यन्नन्योन्नतिलादि गृहीत ॥ कामदैवत्यम् । दातुर्दानाभिमानाभावात् स्वस्य च प्रतिग्रहेऽदोषाभावाय च देहेन्द्रियात्मसघाते (44) काम विविनक्ति । को नराऽदात् कस्मै नराऽदात । प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात्कामायादात् न त्व दाताह प्रतिग्रहीता त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्य । हे काम एतद्द्रव्य ते तव दातृप्रतिग्रहीतृनात ॥४८॥
श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । उग्राचार्यप्रसादाच्च सप्तमोऽध्याय ईरित ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेष ॥

I ॥ १ २ १ ॥१॥ २ b c d ३ a वार्यैवेभ्य ॥२॥ ३ a मन त्वा सुभव मूर्धाय । ३ b c [विलि मुनी] d e ॥३॥
II ॥ ४ रायोऽवेयी यज्ञस्य ॥१॥ ५ स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतं ॥ ६ a [स्वभव] b c ॥२॥५॥
III ॥ ७ ॥१॥ ८ ॥२॥७॥ IV ॥ ९ ॥१॥ १० ॥२॥९॥ V ॥ ११ ॥१॥१०॥
VI ॥ १२ a b पण्डाय त्व ॥१॥ १२ c d [पण्ड] e f १३ [पण्ड] ॥२॥ १४ ॥३॥ १५ होत्रा धी यस्त्विष्ट यत्सुभृत यत्स्वाहा ॥४॥१४॥
VII ॥ १६ ॥१॥ १७ a ॥ ॥ १७ b c १८ ॥३॥ १९ ॥४॥ १५ होत्रा मधो यस्त्विष्ट यत्सुभृत यत्स्वाहा ॥५॥१६॥
VIII ॥ १९ ॥१॥ २० यातिन् ॥२॥ २० जिघु नानि यादि सोम पवते सोम पवते ॥३ २१ a अस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेऽस्मै सु सुभृताय पवते २ ऊर्जस्याय पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य । b ॥४॥२३॥

IX ॥ ११ a [उपयामगृहीतोऽसि अन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोमम्] b ॥१॥ देवेभ्यस्त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे
मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवायुवं गृ° य°इन्द्राय त्वा देवायुवं गृ° य°इन्द्रा
ग्निभ्यां त्वा देवायुवं गृ° - य°इन्द्राय त्वा देवायुवं गृ° - य°इन्द्रावरुणा
भ्यां त्वा देवायुवं गृ° - य°इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा देवायुवं गृ° - य°इन्द्रा
विष्णुभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे ॥२॥१५॥

X ॥ २४ ॥१॥ २५ a b ॥२॥ १५ c ॥३॥२८॥

XI ॥ २६ ॥१॥२९॥ XII ॥ ३० ॥१॥३०॥

XIII ॥ ३१ ॥१॥३१॥ XIV ॥ ३२ ॥१॥३२॥

XV ॥ ३३ ॥१॥३३॥ XVI ॥ ३४ ॥१॥३४॥

XVII ॥ ३५ ॥१॥३५॥ XVIII ॥ ३६ a b c ॥१॥३६॥

XIX ॥ ३६ d ॥१॥३७॥ XX ॥ ३७ ॥१॥३८॥

XXI ॥ ३९ ॥१॥३९॥ XXII ॥ ४० ॥१॥४०॥

द्वाविंशत्यनुवाकेषु चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

I a उपयामगृहीतोऽसि । b आदित्येभ्यस्त्वा ।
c विष्ण उरुगायैष ते सोमस्तं रक्षस्व मा त्वा दभन् ॥१॥

सप्तमेऽध्याये उपांश्वादिसवनद्वयगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः अष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र का° [१०.१.१९] प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्यानन्तु द्रुतोऽस्त्विति । द्विदेवत्ये सह सोमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहपात्रेण द्रोणकलशात् सोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि म या ॥ का° [१० १ २०] शेषं शेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति । द्विदेव त्यानन्तु इत्या इत्तरशेषमादित्यस्थाल्यां सिञ्चेत् ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम आदि

त्येभ्योऽर्थाय त्वा त्वां सिञ्चामीति शेषः ॥ का° [९ ६-२१] समासिच्य तेनापिदधाति विष्ण उरुगायेति । मंत्रेणासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्थाली पिदधाति ॥ विष्णुदेवत्यम् । हे विष्णो यज्ञपुरुष हे उरुगाय उरुभिर्बहुभिर्गीयते स्तूयत इत्युरुगायस्तत्संबोधनम् एष सोमस्ते तवार्पितः तं सोम रक्षस्व गोपाय ग्रात्मनेपदमार्षम् सोम रक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दभन् मा दभ्नुवुः मा हन्यु रक्षांसीति शेषः दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥१॥

a कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ b ग्रादित्येभ्यस्त्वा ॥२॥

का° [१० ४ ४] ग्रादित्यग्रहं गृह्णाति सञ्जवेभ्य कदा चनेति । द्रोणशेषा संस्रवास्तेभ्यः सकाशात् ॥ ग्रादित्यदेवत्ये बृहत्यौ यजुरन्ते ग्रादित्येभ्यस्त्वेति यजुः तृतीयो द्वादशार्णस्तयोऽन्येऽष्टार्णाः । सा बृहती तृतीयेऽध्याये बृहदुपस्थानमध्ये [३.३४] इन्द्रदेवत्या प्रथमोक्ता व्याख्याता च इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः । हे इन्द्र त्वं कदा चन कदाचिदपि स्तरीर्हिंसको नासि किंतु दाशुषे पष्ठ्यर्थे चतुर्थी हविर्दत्तवतो यजमानस्य हवि सश्चसि सेवसे । कुत्र उप उप इत् नु यजमानस्यात्यन्तसमीपऽएव हे मघवन्धनवन्निन्द्र भूय इत् नु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयतऽइति दानम् तव देयं हवि पृच्यते त्वया संबध्यते । यजमानेन दत्तं हविस्त्वयाङ्गीक्रियतऽइत्यर्थः ॥ हे ग्रह ग्रादित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ग्रत्रेन्द्रनामभिरप्यादित्य एव स्तूयते ॥२॥

a कदा चन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनं तऽइन्द्रियमातस्थावमृतं दिवि । b ग्रादित्येभ्यस्त्वा ॥३॥

का° [१० ४ ५] ग्रपगृह्य पुनः कदा चनेति । धारातो विह्रियं पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तयैव पुनरादित्यग्रहं (1.) गृह्णीयात् ॥ कदाशब्दः कालवाची चनेतिनिपातः पुनरर्थे हे ग्रादित्य त्वं कदा चन प्रयुच्छसि कस्मिन्काले पुनः प्रमाद्यसि गुरु प्रमादं न प्रमाद्यसीति काकुः । उदयतापप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्णन्न कदाचिदालस्यं करोषीति भावः । यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे

कदापि न प्रमुह्यसि स्वकर्मणि । किं च उभे जन्मनी देवमनुष्यसंबन्धिनी नियासि नितरां पालयसि । किं च तुरीय सुपां सुलुगिति [पा॰ ७ १ ३९] विभक्तिलोपः ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं (?) सुत् सवनं सुनोति स्वकार्ये जगत्प्रेरयति सवनं नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः जगत्प्रवर्तकम् अमृतमनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावं यदिन्द्रियं वीर्यं तद्दिवि द्युलोके मण्डलात्मके आतस्थौ आभिमुख्येन स्थितम् तदुक्तं पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । एवमादित्यः परापररूपेणात्मानृचि स्तुतः ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् प्रशब्दो निषेधे चनशब्दोऽप्यर्थे हे आदित्य त्वं यदा चन कदापि प्रमुह्यसि न प्रमाद्यसि किंतु उभे वर्तमानभाविनी जन्मनी नियासि रक्षसि । तृतीयमित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे आदित्य ते तव यत्तृतीयं सवनं तस्मिन्दिवि द्युलोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रसम्बन्धि रूपाममृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तात्स्थितम् ॥ हे आदित्यग्रह आदित्येभ्योऽर्थाय त्वा गृह्णामीति शेषः ॥३॥

१ यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्याद॒ꣳहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् । b आदित्येभ्यस्त्वा ॥४॥

का [१० ४ ६] द्वा श्रीणात्येन पात्रेणेऽते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति । एनमादित्यग्रहं द्वा भिरीनुर्यात् ॥ आदित्यदेवत्या यजुरता त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा आदित्यग्रस्येति यजुः । यज्ञः देवानामादित्यानां सुम्नं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागच्छति अतो हे आदित्यास आदित्या यूयं मृडयन्तः सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत अन्येषामपि दृश्यतेऽइति [पा॰ ६ ३ १३७] संहितायां दीर्घः । किं च वो युष्माकं या सुमतिः शोभनबुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आववृत्यात् आवर्तताम् बहुलं छन्दसीति [पा॰ २ ४ ७६] वर्तेर्लिङि जुहोत्यादित्वाच्छ्लुर्द्वित्वं च । किं च अंहोश्चित् अंहः पापकारी चित् अप्यर्थे अहर्दिननशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभतेऽइति वरिवोवित् अतिशयेन वरिवोवित् वरिवोवित्तरा पापिना या सुमतिर्धनलम्भयित्री असत् भवेत् सा सुमतिरस्मदभिमुखी आववृत्यादिति सम्बन्धः । हे ग्रह आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां द्वा भिनयामीति शेषः ॥४॥

a विवस्वन्नादित्यैष ते सोमपीथस्तस्मिन्मत्स्व ।

b अदस्मै नरो वचसे दधातन यदाशीर्दा दम्पती वाममश्नुत ।
पुमान्पुत्रो जायते विन्दते वस्वधा विश्वाहारप एधते गृहे ॥५॥

का° [१० ४ ७] उपांशुमन्त्रेणेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति । पापाणेन दधि सोम च मिश्रयेत् ॥ आदित्यदेवत्यम् । तमांसि विवासयति नाशयति विवस्वान् यद्वा विशिष्ट वसु धनमस्येति विवस्वान् मतो डिलोपश्छान्दस तत्सम्बोधन हे विवस्वन हे आदित्य एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीथ पातु योग्य पीथ पीयश्चा सौ सोमश्च सोमपीथ पातव्य साम आहिताग्न्यादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम् [पा° २ २ ३७] । तस्मिन्पातव्ये सोमे त्व मत्स्व मद तृप्तो तृप्ति कुरु बहुल छन्दसी त्यदादित्वाश्पो लुक् [पा° २ ४ ७३] ॥ का° [१० ५ ४] अदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नीति । पत्न्येन पूतभृत पश्येत् ॥ आशीर्देवत्या जगती नरदेवत्या वा द्वादशा क्षरचतुपादा जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतार ऋत्विग्यजमाना आशीर्दा आशिपो ददति ते आशीर्दा सुब्लोपश्छान्दस (3) आशिषा दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्वचनाय अद्धातन अदिति सत्यनामसु [निघ° ३ १०] पठितम् तप्त नप्तनथनाश्चेति [पा° ७ १ ४५] मध्यमबहुवचनस्य तनादेश अद्धा कुरुत आस्ति क्यबुद्धि कुरुतेत्यर्थ मद्वक्ष्यमाणाशीर्वचन भवद्भि श्रद्धया धारित तथैव स्यादिति भा व । कि तदाशीर्वचनमत आह यत् दम्पती जायापती पत्नीयजमानौ वाम वन नीय सभजनीय यज्ञफलमश्नुत प्राप्नुत । कि च इहैव पुमान्पुस्त्वधर्मसम्पन्न पुत्र जायते कि च स च पुत्रो वसु धन विन्दते लभते । अध अथेत्यर्थ निपातस्य चेति [पा° ६ ३ १३६] सहितायां दीर्घ अथानन्तर विश्वाहा विश्वानि च तान्य हानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे इति [पा° २ ३ ५] द्वितीया राजाह सखिभ्यष्टजिति [पा° ५ ४ ९१] प्राप्तस्य टच्प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वाच्छान्दसो वाभा व । अनन्तर धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरप पापरहित सन्गृहे स्वस दने एधते वर्धते नास्ति रपो यस्यासावरप रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्क [निरु° ४ २१] ॥ आशीर्दा आशिषा दातारो इति दम्पतिविशेषण

या विभर्तिराकार दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निधाय स्वगृहे वर्ततामिति आशीर्वचने श्रद्धां कुरुतेति सर्वार्थः ॥५॥

॥ वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यꣳ सावीः ।
वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम ॥६॥

का० [१०।५।१३] भक्षयित्वाऽमुयाऽन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति । सवनीयपुरोडाशिडां भक्षयित्वा सवनीयसंबन्धि कर्म समाप्य उपांश्वन्तर्यामयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति ॥ कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सवितृदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा । हे सवितः सर्वस्य प्रेरयितर्देव अद्यास्मिन्दिने अस्मभ्यमस्मदर्थं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । षु प्रेरणे लुङ् अडभावश्छान्दसः । वामम् उ श्वः उ अप्यर्थे श्वोऽपि सनन्तरदिनेऽपि वामं सावीः । दिवे-दिवे ततः ऊर्ध्वं दिने-दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः । हि यस्मादनया नलोपश्छान्दसः धिया अनानुगतया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किंभूतम् वामस्य सम्भजनीयस्य भूरेः विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य निमित्तम् इति शेषः क्षयो निवासः इत्याद्युदात्तत्वात् [पा० ६।१।२०१] क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे-दिवे इत्यहर्नामसु [निघ० १।९] पठितम् । यद्वोत्तरार्धस्यायमर्थः हे देव वामस्य वननीयस्य भूरेः धनपूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम [निघ० २।१] अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम ॥६॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि धेहि ।
जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे ॥७॥

सावित्रम् । हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह त्वं सावित्रः सवितृदेवत्योऽसि चन इत्यन्ननाम [निरु० ६।१६ (३)] चनोऽन्नं धत्त इति चनोधाः अन्नस्य धारयिता । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते इति यास्कोक्तेः [निरु० १०।४२] यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽन्नं मयि धेहि स्थापय । किं च यज्ञं जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा यज्ञपतिं यजमानं च जिन्व तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगु-

णावृताय सवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्यास्तीति भगः अर्शआदित्वादच् (4) ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेति ॥७॥

III a उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । b एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥८॥

का° [१० ६ ७] अभिन्नेनैन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति । अभिन्नेनैव सावित्रग्रहपात्रेण पूतभृतः सकाशान्महावैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं करोत्यध्वर्युः ॥ वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि यतः सुशर्मासि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुशर्मा । तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि । विशेषणद्वयेन प्राणरूपोऽसीत्यर्थः प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतेः [४ ४ १ १४] ग्रहस्यास्य दृढत्वात्तस्य च प्राणहेतुत्वाद्ग्रहस्य प्राणत्वम् । यस्मादीदृशोऽसि तस्माद्बृहदुक्षाय बृहन्महांश्चासौ उक्षा सेक्ता च बृहदुक्षः तस्मै महते सेक्त्रे जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽन्नं भवितुमर्हमीति शेषः नम इत्यन्ननाम [निघ° २ ७] । प्रजापतिर्वै बृहदुक्ष इति श्रुतेः [४ ४ १.१४]- बृहदुक्षशब्देन प्रजापतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥८॥

IV. a उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम तऽइन्दोरिन्द्रियावतः पत्नीवतो ग्रहाँ२ऽऋध्यासम् ।

b अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताभूत् ।

अहꣳ सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यत् ॥९॥

का° [१० ६ १६] उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णातीति । उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पात्नीवत ग्रहं गृह्णाति ॥ सोमदेवतम् हे देव दीप्यमान हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अतस्ते तव संबन्धिनोऽन्यान्ग्रहानुपांश्वुप्रभृतीनहमृध्यासं समर्धयेयम् । किम्भूतस्य

ने बृहस्पतिसुतस्य बृहतो महतो यज्ञकर्मणः पतिर्बृहस्पतिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्य यद्वा बृहस्पतयो ब्राह्मणा ऋत्विजस्तैरभिषुतस्य । तथा इन्दो इन्दो क्लेदयतीतीन्दुस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूपस्येत्यर्थः । तथा इन्द्रियावत इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीतीन्द्रियवान् तस्य संहितायां दीर्घः । तथा पत्नीवत पत्नीसहितस्य ॥ का° [१० ६ १७] प्रचरणीशेषेण आग्नीध्रेणमन्त्रं परस्तादिति । प्रचरणीशिष्टेनाज्येन पात्नीवतग्रहं मिश्रयेत् ॥ प्राजापतिरूपात्मदैवत्या त्रिष्टुप् अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य वदति । अहं परमात्मरूपः सन् पुरस्तात् उपरि द्युलोकात् तथा समस्तात् अधस्तान्भूर्लोकादौ च तिष्ठामीति शेषः । यदन्तरिक्षमध्यवर्तिलोकरूपमस्ति तदपि तदेव मे देहधारिणो मम पिताभूत् पितृवत्पालनं करोति । अहं परमात्मरूपः सन् उपरिष्टादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्यामि । देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुह्यं अत्यन्तं गोप्यं रहोऽस्ति तदेवाहमस्मि ॥९॥

a अग्नाइ (b) पत्नीवन्त्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा ।

b प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ॥१०॥

का° [१० ६ १९] अग्नाइ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोतीति । पात्नीवतं ग्रहमग्नीदुत्तरभागे जुहोति ॥ अग्निदेवत्यम् । इचोऽप्रगृह्यस्येत्यादिना [पा° ८ २ १०७] अप्रगृह्यस्य एकारस्य आ इ इत्यादेशो अकारस्य प्लुतत्वम् हे अग्ने हे पत्नीवन् पत्नीयुक्त त्वष्ट्रा देवेन सजूः समानप्रीतिः सन् त्वं सोमं पिब स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का° [१० ७ ३] पत्नी० सह प्रवर्ग्यायतनोत्तरत उपविष्टामुद्गात्रा समीनयति प्रजापतिर्वृषासीति । नेष्टा पत्निमुद्गातृणा पत्नीं सह प्रेक्ष्योद्गातुरुत्तरत स्त्रिया उद्गातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् ॥ हे उद्गातः प्रजापते प्रजानां पालनरूप वृषासि सेक्ता भवसि रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । एवंभूतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय ततो वृष्णो वीर्यसेक्तुः रेतोधसो वीर्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुग्रहात् रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमशीय प्राप्नुयाम् अश्नोतेर्व्याप्त्यर्थादाशिषि लिङुत्तमैकवचने ॥१०॥

V. a उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यां त्वा ।

b हर्योर्धाना स्थ सहसोमा इन्द्राय ॥११॥

का° [१० ८ १] द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसीति । आग्रयणादिति शेषः ॥ ऋक्सामदेवत्यम् हे ग्रह त्वं हरिर्हरितवर्णोऽसि हरी हरिश्मर्हरिः सोमो हरिर्हरितवर्णवानित्यभिधानात् उपयामेन गृहीतश्चासि किंभूतस्त्वम् हारियोजनः हरी इन्द्राश्वौ योजयतीति हरियोजन इन्द्रस्तस्याय हारियोजन इन्द्रसबन्धी तं त्वा त्वां हरिभ्यामृक्सामभ्यां गृह्णामीति शेषः । ऋक्सामे वै हरीऽऋक्सामाभ्या७ ह्येनं गृह्णातीति श्रुतेः [४ ४ ३ ६] ॥ का° [१० ८. २] धानाश्चावपति हर्योर्धाना इति । हारियोजने भ्रष्टयवानिद्ध्यात् ॥ धानादेवत्यम् सहसोमाः सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः हरितवर्णयोरश्वयो. स्थ भवथ इन्द्राश्वसंबन्धिनो यूयमित्यर्थ. ॥११॥

यस्तेऽअश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिस्तस्य तऽइष्टयजुष स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामि ॥१२॥

का° [१० ८.५] यस्तेऽअश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निवपन्तीति । सर्वर्त्विजो धाना आदाय मल्लेणाववायोत्तरवेदौ क्षिपन्ति ॥ भक्षद्रव्यदेवत्यम् हे धानासहित सोम भक्षद्रव्य यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः पशु इति अश्वान्सनोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता यश्च ते भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृश भक्षमुपहूतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते इष्टयजुषः इष्टानि यजूंषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । तथा स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य । तथा शस्तोक्थस्य होतृभिः शस्तानि उक्थानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोक्थस्तस्य । तथा उपहूतस्याभ्यनुज्ञातस्य तदेतानि भक्षस्तीत्यर्थ. (7) ॥१२॥

a. देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । b. मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।

c. पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । d आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।

॥ एनस एनसोऽवयजनमसि । यच्चाहमेनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वां स्तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि ॥१३॥

का० [१० ८ ६] शाकल्याधान देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति । षट् षड्शकलानि सर्वेऽग्नौ निदध्यु ॥ षडाहुत्यादिदेवत्यानि हे शकल त्वं देवकृतस्य देवविषये विहितस्य एनसो यज्ञनाशादिलक्षणस्य पापस्य अवयजनमसि नाशकं भवसि अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः अवयजतीत्यवयजनम् ॥ मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि ॥ पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनस श्राद्धाकरणादेर्नाशनमसि ॥ आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि ॥ एन स एनस यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि ॥ किं च विद्वान् ज्ञानात्मा ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनश्चकार तस्य सर्वस्यैनस ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य अवयजन नाशनमसि ॥१३॥

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स॒ꣳ शिवेन ।
त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥१४॥

का० [१० ८ ७] अवभृथे चात्वाल यजमानस्य चमसान्पूर्णपात्रानवमृशति दक्षिणं शानचमाय सं वर्चसेति । पूर्णपात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः ॥ त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [२ २४] व्याख्यायते । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि सगता भवाम गमॢ्ल्लृङि अहादित्वाद्यो लुकि उत्तमबहुवचने मो नो धातोरिति [पा० ८ २ ६४] मस्य नकारः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्तते । तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । किं च सुदत्रः शोभनदान त्वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु । तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विलिष्टम् लिश अल्पीभावे निष्ठायां विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥१४॥

V. समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः स॒ꣳ सूरिभिर्मघवन्त्स॒ꣳ स्वस्त्या ।
सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवाना॒ꣳ सुमतौ यज्ञियाना॒ꣳ स्वाहा ॥१५॥

का॰ [१० ८ ११] समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूंष्यपि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुर्मन्त्रा नवाहुतीर्जुहुयात् ॥ तत्राद्यः । विश्वेदेवदेवता त्रिष्टुप् अत्रिदृष्टा । समित्युपसर्गो नेषीत्यनेन सबध्यते न इत्यस्य णत्वम् हे मघवन्धन वन् हे इन्द्र मनसानुग्रहयुतेन नोऽस्मान् त्व स नेषि सनयसि सयोजयसि । गोभि वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा सनेषि व्यत्ययेन शपो लुकि लटि मध्यमैकवचने नेषीति रूपम् सूरिभि पण्डितैर्होत्रादिभि सयोजयसि स्वस्त्या क्षेमेण च सनेषि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन स नेषि । देवकृत देवार्थ कृत कर्म यदस्ति यद्वा एव देवै कृत दृष्ट वा यत्कर्म तेन स नेषि । तथा यज्ञियाना यज्ञसबन्धिना देवाना सुमतौ सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या सयोजयसि सुपा सुपो भवन्तीति [पा॰ ७ १ ३९ वा॰ १] तृतीयार्थे सप्तमी । यस्त्वमस्मानेव मनआदिभि सयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्धवि सुहुतमस्तु ॥१५॥१४॥१६॥

अथ द्वितीय । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा । व्याख्याता [१४] ॥१६॥

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा देवो अग्निः ।
त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराणा यजमानाय द्रविणं दधात स्वाहा ॥१७॥

अथ तृतीय । धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्नित्वष्टृविष्णुदेवत्या त्रिष्टुप् । धाता स विता प्रजापति अग्नि त्वष्टा विष्णु एते षट् देवा इदमस्मद्धवि समिष्टयजुर्लक्षण जुषन्ता सेवन्ताम् । किम्भूतो धाता राति राति प्रयच्छतीति राति दानशील क्तिच् क्तौ च सज्ञायामिति [पा॰ ३ ३ १७४] कर्तरि क्तिच्प्रत्यय चित्वादन्तोदात्त । कि म्भूत प्रजापति निधिपा निधीन्पातीति निधिपा महापद्मशङ्खपद्मादिनिधीना नवाना पालयिता । किम्भूतोऽग्नि देव दीप्यमान । कि च ते एते देवा प्रज या यजमानसबन्धिन्या सतत्या सह संरराणा सम्यग्रममाणा सत यजमानाय द्रविण धन दधात दधतु ददतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यम पुरुष तप्तनप्त नथनाश्चेति [पा॰ ७ १ ४५] तबादेशः तस्य तेनालोपाभाव । स्वाहा एतेभ्य सु-हुतमस्तु ॥१७॥

सुगा वो देवाः सदना अकर्म य आजग्मेदं सवनं जुषाणाः ।

भरमाणा वहमाना हवीᳪष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥१८॥

अथ चतुर्थी । देवदेवत्या त्रिष्टुप् तुर्यः पादो दशार्णः । हे देवाः ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजग्म आगताः गमेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् तेषां वो युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकार्ष्म कृतवन्तः । सुदुरोरधिकरणऽइति [पा° ३ २ ४८ वा° ३] सुउपसर्गे गमेर्डप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः । करोतेश्च्लेर्लोपे लुङि उत्तमबहुवचने अकर्मेति रूपम् । किं च हे वसवः वासयन्तीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः अस्मे अस्मासु यूयं वसूनि धनानि धत्त स्थापयत । किम्भूता यूयं यज्ञसमाप्तौ हवींषि भरमाणा ये रथिनस्ते नु रथेषु बिभ्रतः रथहीना वहमानाः स्कन्धेषु हवींषि वहन्तः यद्वा भरमाणाः पुष्टाः वहमानाः रथादिभिर्नीयमानाः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥१८॥

याँ२॥ऽआवह उशतो देव देवाँस्तान्प्रेरय स्वेऽअग्ने सधस्थे ।
जक्षिवाᳪसः पपिवाᳪसश्च विश्वेऽसुं घर्मᳪ स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥१९॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीं देवान्विसृजति । हे अग्ने हे देव दीप्यमान उशतो हवींषि कामयमानान्यान्देवान् त्वमावहः आहूतवानसि तान्देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा° ६ ३ ९६] स्थे परे सहस्य सधादेशः । किमुक्त्वा प्रेरयामीति चेत् अत आह हे देवाः विश्वे सर्वे यूयं जक्षिवांसः घस्लृ अदने घसुनेति [पा° ३ २ १०७] घसुः वस्वेकाजाद्घसामिति [पा° ७ २ ६७] इडागमः सवनीयपशुपुरोडाशान्भक्षितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असुं हिरण्यगर्भप्राणरूपं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः घर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः द्युलोकं वा अन्वातिष्ठत आश्रयत यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वातिष्ठतेत्यर्थः छन्दसि परेऽपीति [पा° १ ४ ८१] अनोः क्रियापदात्परत्वम् स्वाहा सुहुतमस्तु इति ॥१९॥

वयᳪ हि त्वा प्रयति यज्ञेऽअस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह ।

अर्थंगया अर्थंगुताशमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वान्स्वाहा ॥२०॥

अथ षष्ठः । आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति । हे अग्ने हि यस्मात्कारणादिहास्मिन्दिने स्थाने वा अस्मिन्यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वा त्वा त्वां वयमवृणीमहि वृतवन्तः अग्निर्वै देवो होतेति श्रुतेः तस्मात्कारणादृतस्त्वमृधक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाः यद्वा अधोतीति अधक् अध्रुवन्यज्ञं समर्थयन्सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः यजतेश्लिलोपे अकारस्य छान्दसं त्वम् । उतापि च अधक् अध्रुवन्नेव अशमिष्ठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विघ्नशान्तिं वा अकार्षीः स त्वमिदानीं यज्ञं प्रजानन्यज्ञं समाप्तमवगच्छन् उपयाहि स्वगृहं गच्छ किम्भूतस्त्वं विद्वान्यथोदितः स्वाधिकारं जानन्नित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥२०॥

देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित ।
मनसस्पत इमं देव यज्ञꣳ स्वाहा वाते धाः ॥२१॥

अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा । व्याख्यातापि [२.२१.] उच्यते । के गे शब्दे गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः गातुं वित्त्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गच्छत यद्वा गातुं वित्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाङ् गतौ गायते गम्यते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत । एवं देवानुक्त्वा प्रजापतिमाह हे मनसस्पते अस्मदीयस्य मनसो पत्युं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यज्ञं धेहि स्थापय ॥२१॥

a. यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा ।

b. एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सर्ववीरस्तञ्जुषस्व स्वाहा ॥२२॥

अथाष्टमः । यज्ञदेवतं यजुः । यज्ञं विसृजति । हे यज्ञ त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ यज्ञपतिं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुही-

न्यर्थः स्वां योनिं गच्छ स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायो क्रियाशक्तिं गच्छ द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा वायुरिति भावः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ नवमं समिष्टयजुर्मन्त्रः । यज्ञपतिदेवत्यम् हे यज्ञपते यजमान एषोऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव त्वदीयोऽस्ति । कीदृशः सहसूक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन्स तथा सोमः पशुः सवनीयपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तैः सहितः स ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२२॥

VIII a. माहिर्भूर्मा पृदाकुः । b उरु७ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ । अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् । c नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाशः ॥२३॥

का° [१० ८ १३] कृतविषाणामेखले चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । यजमानकृष्णमृगशृङ्गं मध्ये बद्धां मेखला चेत्युभे विस्रस्य चात्वाले क्षिपेत् ॥ रज्जुदेवत्यम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पो मा भूः पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा भूः ॥ का° [१०.८.१४] उरु७ हीति वाचयतीति । अवभृथाय निर्गमिष्यन्नध्वर्युश्चात्वालमर्यादया प्राङ्मुखः यजमानं वाचयेत् ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा । उशब्दोऽवधारणे वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै पञ्चम्यर्थे चतुर्थी सूर्यस्यान्वेतुमनुक्रमेणान्वेतुं गन्तुं हि यस्मात् उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार च । अपदे नास्ति पदं यस्मिन्स्तत्र दत्ते पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवानित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदेऽन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निधातुं विस्तारं मार्गं स करोतु स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः करोतेर्दादित्वेन च्लेङि शपो लुक् अडभावश्च आर्षः । किं च यो वरुणः उतापि च हृदयाविधश्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्माघातेन पीडयति हृदयावित् नहिवृतिवृषीत्यादिना [पा° ६ ३ ११६] क्विपि परे ह्रस्वस्य दीर्घः तस्य हृदयाविधः पिशुनस्यापि अपवक्ता चिच्छब्दोऽप्यर्थे निन्दकस्यापि तिरस्कर्ता पिशुनान्येषां पापकारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददात्वित्यर्थः । अन्वेतवै प्रतिधा-

तत्र अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाद्धातेश्च तुमर्थे सेसेनित्यादिना [पा० ३ ४ ९] क्रमात्त्ववेतवेप्रत्ययौ ॥ का० [१० ८ २१] नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयन्निति। अवभृथस्नानार्थमपः प्रवेशयन्यजमानं वाचयेत् ॥ वारुणं यजुः वरुणस्य पाशोऽभिहितः आकालस्तस्मान्न बन्धनक्षमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः ॥२३॥

अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात्प्रतिरक्षन्नसुर्यम् ।
दमे-दमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत्स्वाहा ॥२४॥

का० [१० ८ २२] प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति । अप्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तदुपरि जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् अग्नेरनीकमिति परोऽक्षलिङ्ग समिधं यक्ष्यग्नऽइति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये व्यसंगतमतो यच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । हे अग्ने यस्य तवाग्नेः अङ्गनशीलस्य सतो ऽपांनपात्संज्ञमनीकं मुखमप उदकान्याविवेश आभिमुख्येन प्रविवेश हे अग्ने स त्वं दमे दमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यमसुरैः कृत यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्तयन्सन् समिधं समिन्धनसाधनं घृतं यक्षि यज संगतं कुरु यजतेः संगतीकरणार्थः शपो लुकि लटि रूपम् घृतमात्मनगतं कुर्वित्यर्थः ततोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला घृतं प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उन्मुतास्तु स्वाहा सुहुतमस्तु । दमे-दमे इति वीप्सायज्ञविषया तत्र हि नानावभृथान्यहानि भवन्ति । उत्पूर्वाच्चरतेर्लोडर्थेऽन्यत्प्रत्यय औणादिकः ॥२४॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः ।
यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके विधेम यत्स्वाहा ॥२५॥

का० [१० ९.१] समुद्रे तऽइति ऋजीषकुम्भं प्लावयतीति । गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःपादा । अस्ति वर्तमानो यच्छब्दो हृदयेन संबध्यते हे सोम यत्ते तव हृदयं समुद्रे अप्सु समुद्रसमानासु अप्सु बहुलोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठति वर्ततऽइति वा शेषः तत्र त्वां गमयामीति शेषः तत्रस्थं त्वा त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु उत अपि च आपो ज-

लानि त्वां संविशन्तु । किं च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक सोम यज्ञस्य सूक्तोक्तौ शोभनवचनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाकि नमस्कारवचने च त्वा त्वां विधेम स्थापयामः विधतिः स्थापनार्थः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२५॥

देवी॑राप ए॒ष वो॒ गर्भ॒स्तᳬ सुप्री॑तᳬ सुभृ॑तं बिभृत ।
दे॒व सो॑मै॒ष ते॑ लो॒कस्तस्मि॒ञ्छं च॒ वक्ष्व॒ परि॑ च वक्ष्व ॥२६॥

का॰ [१० १.२] देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठतऽइति । ऋजीषकुम्भं मुख्योपस्थानं कुर्यात् ॥ अष्टात्रिंशदक्षरत्वात्पङ्क्तिर्बृहती वा पूर्वार्धमब्देवतमुत्तरार्धं सोमदेवतम् हे देवीर्दिव्य हे आपो वो युष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं यूयं बिभृत धारयत । किम्भूतं तं सुप्रीतं शोभनप्रीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम् । इदानीं सोमं वदति हे सोम हे देव दीप्यमान ते तव एष जललक्षणो लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् त्वं शं वक्ष्व वह शं सुखं प्रतिप्रापय परिवक्ष्व च परिवह निवर्तय अस्मत्त सर्वा आर्तीरिति शेषः तस्मिन्न शं चेधि सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपायेति श्रुतिः [४.४ ५ २१] वहतेर्लोट् मध्यमैकवचने तङि शपि लुप्ते रूपं वक्ष्वेति ॥२६॥

a अव॑भृथ निचुम्पुण निचे॒रुर॑सि निचुम्पु॒णः । अव॑ दे॒वैर्दे॒वकृ॑त॒मेनो॑ऽयासिष॒ मव॒ मर्त्यै॒र्मर्त्य॑कृतं पुरु॒राव्णो॑ देव रि॒षस्पा॑हि ॥ b दे॒वाना॑ᳬ स॒मिद॑सि ॥२७॥

का॰ [१० १ ३] अवभृथेति मज्जयतीति । ऋजीषकुम्भं जले प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदेवतम् । अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये श्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्सम्बोधन हे अवभृथ त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ चुपि मन्दायां गताविति धातोः । यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण (9) नितरां मन्दं गच्छ । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं देवेषु रवि-स्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जलेऽवनीतवानस्मि । देव. सुरे धने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रियमित्यभिधानात् । तथा म-

त्यैर्मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्मर्त्यविग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ मन्दं गहेति भावः । किं च हे देवावभृथाख्य यज्ञ रिपः वधात् पाहि अस्मान्पालय रिष वधे क्विप् किम्भूताद्रिपः पुरुराव्णः पुरु बहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा रा दाने आतो मनिन्नित्यादिना [पा° ३.२.७४.] वनिप् विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ का° [५.५.३५.] आहवनीये समिदाधानं देवानाᳫं समिदसीति । स्नानानन्तरमाहवनीयमेत्य तस्मिन्समिधं दध्यात् ॥ अग्निदेवतं यजुः । देवानां संबन्धिनी समित् इन्धनमसि यद्वा देवभूतानामस्माकं समिन्धनं भवसि ॥२७॥

VIII. एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजति । एवायं दशमास्योऽअस्रज्जरायुणा सह ॥२८॥

इतः परमनूबन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥ ॥

का° [२५.१०.७.] निहन्यमानमभिमन्त्रयतऽएजतु दशमास्य इति । यद्यनूबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सकाशात्पृथक्क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत ॥ अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाक्षराः षट् पादा यस्याः सा महापङ्क्तिः । गर्भः जरायुणा सह एजतु एजृ कम्पने जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु । किम्भूतो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमासकालावच्छिन्न इव चलत्वित्यर्थः । कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति एतौ हि सदा कम्पनशीलौ । एवेति निपात एवमर्थे एवमयं दशमास्यः संपूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत् स्रंसताम् निर्गच्छतु यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि संपूर्णस्येव निर्गमनमाशास्यते तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतेः [४.५.२.४.] । स्रंसु अधःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते हल्ङ्याब्भ्य इति [पा° ६.१.६८.] तिपि लुप्ते वावसानऽइति [पा° ८.४.५६.] सस्य दत्वे अनिदितामिति [पा° ६.४.२४.] नलोपे अडागमे च अस्रदिति रूपम् ॥२८॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी ।

अङ्गान्यह्रुता यस्य तं मात्रा समजीगमꣳ स्वाहा ॥२९॥

का॰ [२५ १० ११] अवदानान्यनुजुहोति यस्यै तऽइति । वशावदानानि हुत्वा गर्भरसं जुहुयात् ॥ वशादैवत्यानुष्टुप् हे वशे यस्यास्ते तव गर्भो यज्ञियः यज्ञार्हः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी ऋव्येत्यादिना [पा॰ ६ ४ १७५] इति निपातः सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियतऽइत्यर्थः तादृशी त्वां गर्भेण संगमयामीति शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्यह्रुता ह्वृ कौटिल्ये ह्वृ ह्वरेश्छन्दसीति [पा॰ ७ २ ३१] ह्रुरादेशो निष्ठायामकुटिलानि अखण्डितानि तं गर्भं मात्रा जनन्यानूबन्ध्यालक्षणया समजीगमं संगमयामि गमेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् स्वाहेति होमार्थः ॥२९॥

पुरुदस्मो विषुरूपऽइन्दुरन्तर्महिमानमानञ्ज धीरः ।

एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनानु प्रथन्ताꣳ स्वाहा ॥३०॥

का॰ [२५ १० १४] स्विष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति । प्रचरण्यां स्रुचि प्रतिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदायार्धपुणा (10) स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ॥ गर्भदैवत्यं यजुः इन्दुरूपेण गर्भः स्तूयते इन्दुः क्लेदनरूपः सोमसदृशो (11) गर्भो महिमानं महत्वमानञ्ज व्यक्तीकरोतु अञ्जेर्व्यक्तीकरणार्थस्य लिटि रूपम् तस्मान्नुड्द्विहल इति [पा॰ ७ ४ ७१] इति नुडागमः । विशेषणैर्महिमानमाह कीदृश इन्दुः पुरुदस्मः पुरु दस्म यस्य बहुदानयुक्तः विषुरूपः बहुरूपः अन्तरुदरे स्थितः धीरो मेधावी एवंभूतं महिमानमानञ्जेत्यर्थः । एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनूबन्ध्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनु प्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु । विशेषणैः प्रख्यातिमाह कीदृशीम् एकपदीमेकं पदं यस्यास्तां वर्षैकपदयुताम् (12) द्विपदीं वयसा ऋद्धेश्च द्विपदयुताम् त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयड्भिरिपदीम् चतुष्पदीं पशोःसंपन्नैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवंभूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति संबन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥३०॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥३१॥

का॰ [२५ १० १८] समिष्टयजुरन्ते शामित्रएव जुहुयात्तिष्ठन्महत इत्यस्वाहा कृत्येति । समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्नावेव स्वाहातेन मन्त्रेणोलीपवेष्टित गर्भ जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुच्चार्य जुहुयादित्यर्थ ॥ मरुद्देवत्या गायत्री गोतम दृष्टा (13) । हे दिवो विमहस विशिष्ट महो येषा ते द्युलोकसम्बन्धिना वि शिष्टेन महसा तेजसा युक्ता यद्वा विशिष्ट महति पूजयति ते विमहस द्युलो कस्य पूजयितारो हे मरुतो यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूय पाथ सोमपान कुरुथ पा पाने शपो लुक् पित्वादिशाभावश्च छन्दस संहितायां दीर्घ द्यचोऽत स्तिङ इति [पा॰ ६ ३ १३५] सूत्रेण । हि निश्चित स जन यजमानाख्य सुगोपा तम गोपायतीति गोपा रक्षक अत्यत शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातम यु ष्मद्रक्षिता भय नास्तीत्यर्थ ॥३१॥

मही द्यौ पृथिवी च न इम यज्ञ मिमिक्षताम् । पिपृता नो भरीमभि ॥३२॥

का॰ [२५ १० १८] मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहतीति । शामित्रे क्षित गर्भमङ्गारै रुक्षादयेत् ॥ द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ मही महती द्यौ द्यु लोक पृथिवी भूलोकश्च नोऽस्माकमिम यज्ञ मिमिक्षत मिह सेचने सन्नन्त सेतुमिच्छता स्वै स्वैर्भागै पूरयतामित्यर्थ । भरीमभि भरणैर्हिरण्यधान्यादिभि स्वै स्वैर्भागैर्नोऽस्मदीय गृह पिपृता पूरयताम् ॥३२॥ ॥ इत्यग्निष्टोममन्त्रा स माप्ता ॥ ॥

IX. a आतिष्ठ वृत्रहन्रथ युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ॥
b उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने ।
c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥३३॥

अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्यस्मात्प्राक् [३७] ॥ ॥ का॰ [१२ ५ २] प्रात सवने ऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिन खादिरेण चतु स्रक्तिनातिष्ठ युक्ता होति वेति । प्रात सवने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतु स्रोणेन खादिरोलूख लेनातिष्ठ युक्ता हरीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशिग्रह गृह्णीयात् ॥

इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गोतमदृष्टा (13)। हे वृत्रहन्निन्द्र ते तव हरी हरितवर्णावश्वौ ब्रह्मणा ब्रह्मलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं रथमातिष्ठ आरोह। इन्द्राह्वान युवास्मन्नियोजनकाल (14) प्राप्त इति मत्वाश्वौ स्वयमेव रथे युनक्ति इति युक्ता इत्युक्तम्। किं च ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः ते तव त्वदीयस्य मनोऽर्वाचीनमस्मद्यज्ञाभिमुखं सु कृणोतु सुतरां करोतु केन वग्नुना वग्नुरिति वाङ्नाम [निघ° १ ११] पठित वाचा श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन॥ हे सोम त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि षोडशिने षोडश स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी तस्मै इन्द्राय त्वा त्वा गृह्णामीति शेषः॥ सादयति हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं षोडशिनऽइन्द्राय त्वा सादयामीति शेषः॥३३॥

X a युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा।

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर॥ b c. = ३३ b c. ॥३४॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः। इन्द्रदेवत्यानुष्टुम्मधुच्छन्दोदृष्टा। हे इन्द्र हि निश्चितं हरी हरितवर्णौ त्वदीयावश्वौ युक्ष्वा रथेन संयोजय कीदृशौ हरी केशिना प्रलम्बकेसरौ तथा वृषणा वृष सेचने वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ वा यपूर्वस्य निगमऽइति [पा° ६ ४ ९] दीर्घाभावः तथा कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्य अश्वसन्नाहरज्जुः यद्वा मध्यबन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः। अथानन्तरं रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र सोमपाः सोमपानं कुर्वन्नोऽस्मदीयानां गिरामृग्यजुःसामलक्षणानां वाचामुपश्रुतिमुपश्रवणं चर गच्छ प्राप्नुहि अस्माभिः शृण्वित्यर्थः याव युवास्मद्यज्ञमागच्छेत्यर्थः॥ उपयाम एष ते एते व्याख्याते। अथेत्यत्र संहितायां दीर्घः॥३४॥

XI a इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम्।

ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम्॥ b c. = ३३ b c. ॥३५॥

षोडशिग्रहे तृतीयो मन्त्रश्चेन्न्यः आग्रयणादिन्द्रमिद्धरीऽइति गृह्णीयेति काठगृह्नोति। इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गोतमदृष्टा। इत् एवार्थे हरी हरितवर्णावश्वौ ऋषीणां स्तुतीरुप वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीपं इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्राप-

यत । च पुन मानुषाणा यजमानाना यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्र वहत । किम्भूतमिन्द्रम् अप्रतिधृष्टशवसम् प्रतिधर्षयितु पराभवितु शक्य प्रतिधृष्ट न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्ट शवो बल यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम् ॥ अयाम एष ते इति व्याख्याते ॥३५॥

XII यस्मान्न जात परोऽअन्योऽअस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा ।
प्रजापति प्रजया सᳬरराणस्त्रीणि ज्योतीᳬषि सचते स षोडशी ॥३६॥

का° [१२ ५ ११] अयस्याधेन यस्मान्न जात इति । षोडशिग्रहमुपतिष्ठेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विवस्वद्दृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तूयते यस्मात्पुरुषादन्य व्यतिरिक्त पर उत्कृष्टो देवादिर्जात सम्भूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् स प्रजापति स्वोत्पन्नप्रजापालकत्त्रीणि ज्योतीषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि तेजासि विषयज्ञापकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवन करोतीत्यर्थ येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इत्यादिश्रुते यदादित्यगत तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति स्मृतेश्च [भग° गी° १५ १२] । किम्भूत प्रजापति प्रजया सरराण प्रजारूपेण सम्यग्रममाण । तथा षोडशी षोडशकला त्मकलिङ्गशरीरोपहित स एव सर्वव्यवहाराश्रय इत्यर्थ य सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यादिश्रुते ॥३६॥

a इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौ ते भक्ष चक्रतुरग्रऽएतम् । तयोरहमनु भक्ष भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । b सह प्राणेन स्वाहा ॥३७॥

का° (15) इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति । षोडशिग्रह भक्षयेत् ॥ इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशिदेवत्या वा त्रिष्टुब्यजुरन्ता अन्त्यपादो द्वादशार्णो सह प्राणेनिति यजु विवस्वद्दृष्टा । हे षोडशिग्रह तौ देवौ इन्द्रावरुणो ते तव एत सोममग्रे प्रथम भक्ष चक्रतु । तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये किम्भूत इन्द्र सम्राट् परमैश्वर्ययुक्त वाजपेययाजीत्यर्थ किम्भूतो वरुण राजा राजसूययाजी राजा

वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राड्वाजपेयेनेति श्रुतेः [५ १ १ १३]। तयोरिन्द्रावरुणयोः संबन्धिन भक्षमनु पश्चात् अहं भक्षयाणि सोमं पिबामि। जुषाणा मदीयेन भक्षेण सेवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु सोमेन तृप्ता भवतु तृप्यतां करणे षष्ठी वेति (16) सोमशब्दात्षष्ठी। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥३७॥ ॥ इति षोडशियागः संपूर्णः ॥ ॥

VIII. a अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम्। दधद्रयिं मयि पोषम् ॥
b उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे। c एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे। d अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वांस्त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥३८॥

अथ द्वादशाहमन्त्राः ॥ ॥ का° [१२.३ १.२] पृष्ठ्यः षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं अहः पूर्वेऽग्ने पवस्वेत्तिहद्यामित्यन्वहमेकैकम् [६] अग्ने वर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ सूर्य भ्राजिष्ठेति भक्षणा यजमानोऽरिति। अस्ति कश्चित्पृष्ठ्यः षडहाख्यः क्रतुः स तु षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यः तत्र पूर्वोक्तेष्वहस्सु त्रिषु क्रमेणाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान्गृहीतवानग्ने वर्चस्विन्नित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तदहस्सोमं भक्षयेत् ॥ तत्र प्रथमो यथा अग्ने पवस्व। अग्निदेवत्या गायत्री वैखानसदृष्टा आर्षी सप्तार्णौ पादौ द्वयो यजुरुत्तम उपयाम एष त इति द्वे यजुषी। हे अग्ने त्वमस्मे अस्मासु सुवीर्यं शोभनं वीर्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनसामर्थ्योपेतं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व पव (17) गत्यर्थे अन्तर्भूतण्यर्थो गमय प्रापय। सुपां सुलुगिति [पा° ७ १ ३९] विभक्तेः शेआदेशे अस्मे इति रूपम्। किम्भूतस्त्वम् स्वपाः अप इति कर्मनाम [निघ° २ १] शोभनान्यपांसि यस्य स स्वपाः सुकर्मा। एवमृत्विग्भिः सह संप्रार्थ्य स्वयं याचते मयि यजमाने रयिं धनं दधत् धारयन्स्थापयन्सन् पोषं पुष्टिं पुत्रपश्वादिवृद्धिं पवस्व प्रवर्तयेति संबन्धः ॥ उपयमयतीत्युपयामो ग्रहः हे सोम तेन त्वं गृहीतोऽसि हे ग्रह वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्नये त्वां गृह्णामीति शेषः। सादयति एष प्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽग्नये त्वां सादयामीति शेषः ॥ भक्षणमन्त्रः। हे वर्चस्विन्विशिष्टतेजोयुत हे अग्ने त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्च-

स्थानानिर्दिष्टेतिमानानि अनम्यत्प्रमादाद्दहनानि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान्ब्रह्मवर्चसम्पन्नो भूयासं भवेयम् ॥३८॥

XIV a उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः। सोममिन्द्र चमू सुतम्।
b उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजसे। c एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे।
d इन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥३९॥

द्वितीयोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रः। इन्द्रदेवत्या गायत्री कुरुसुतिदृष्टा (18) यजुरन्ता। हे इन्द्र त्वमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्नुत्थानं कुर्वन्सन् शिप्रे हनू नासिके वा अवेपयः कम्पयसे कम्पितवानसि किं कृत्वा सोमं पीत्वी पीत्वा स्नात्व्यादयश्चेति [पा॰ ७ १ ४९] निपातः। किम्भूतं सोमं चमू सुतं (19) चम्वाविधिषवणाधर्मणि सुतमभिषुतम् सोमपानं कृत्वानिर्दयवशान्नासे कम्पितवानित्यर्थः ॥ हे ग्रह त्वमुपयामगृहीतोऽसि ओजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयामि एष ते योनिः ओजसऽइन्द्राय त्वां सादयामि ॥ भक्षणमन्त्रः। हे इन्द्र हे ओजिष्ठ ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी अस्मायामेधास्रजो विनिः [पा॰ ५ २ १२१] विनिप्रत्ययः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा॰ ५ ३ ५५] इष्ठन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगिति [पा॰ ५ ३ ६५] इष्ठनि परे विनिलोपः टिलोपश्च तत्तत्वमत्यन्तमोजिष्ठ अतिबलयुक्तः त्वं यथा देवेष्वोजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽतिबलो भूयासम् ॥३९॥

XV. a अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु। भ्राजन्तोऽअग्नयो यथा (20)। b उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय। c एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय। d सूर्य भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥४०॥

तृतीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः। सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा यजुरन्ता। दृशेर्लुङि इरितो वेति [पा॰ ३ १ ५७] च्लेरङादेशे ऋदृशोऽङि गुणः इति [पा॰ ७ ४ १६] ऊ ततेकवचने अदृशमिति प्राप्ते बोढो रुडेर्तेर्भाषा बहुलं छन्दसीति [पा॰ ७ १

६-८] दृशेस्तुमर्थे निपातितत्वात् (21.) इडागमो धातोर्गुणाभावश्छान्दसः अदृश्रन्निति दृशेः कर्मणि लङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्य रूपं द्रष्टव्यमदृश्यन्तेत्यर्थः । वीत्ययमर्थोऽदृश्रन्नित्यनेन संबध्यते केतुरिति प्रज्ञानामसु [निघ॰ ३.९.] पठितम् अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणा जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगता वि अदृश्रन् विशेषेणादृश्यन्त सूर्यकराः सर्वजनानुगता व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः भ्राजन्तो ज्वलन्तोऽग्नयो वह्नयो यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत् ॥ हे ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि भ्राजसे दीप्यसेऽसौ भ्राजस्त्वं सूर्याय त्वा गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः भ्राजाय दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि ॥ तृतीयातिग्राह्यभक्षणमन्त्रः । अत्यन्तं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य त्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽतिदीप्तिमान्भूयासम् ॥४०॥ ॥ इति द्वादशाहः संपूर्णः ॥ ॥

XVI a उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥
b c. = ४० b. c. ॥४१॥

का॰ [१२ २ ११] उदु त्यमिति ग्रहग्रहणमिति । गवामयनाख्यस्य संवत्सरसत्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्यग्रहात्परस्तादूर्ध्वमतिग्राह्यग्रहणं कार्यम् ॥ सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते [७ ४१.] । त्यं तं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्रज्ञानां ज्ञातारं जातप्रज्ञं वा देवं देवनशीलं (22) सूर्यं केतवः प्रज्ञापकाः किरणा उ आशु उद्वहन्ति उदयाचलादुन्नयन्ति । किमर्थं विश्वाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी विश्वस्य दृशे दर्शनाय सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः ॥ उपयाम एष ते व्याख्याते ॥४१॥

XVII आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः । पुनरूर्जा निवर्तस्व सा नः
सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्मा विशताद्रयिः ॥४२॥

का॰ [१२ ४ ११] सवितुर्नामाग्रयोरन्तरे (23) द्रोणकलशमेनामाघ्रापयत्याजिघ्रेति । गर्गत्रिरात्रादावहीने त्रिसुत्ये गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसंख्यापूरणीं रोहिणीं धेनुं तां सवितुर्नामाग्रयोर्मध्यस्थां (24) द्रोणकलशमाघ्रापयेत् ॥ गोदेवत्या महाबृहती कुसुरुबिन्दुदृष्टा अष्टार्णपञ्चपादा । महीति गोनाम [निघ॰

२ ११.] हे मह्हि हे धेनो त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ आभिमुख्येन घ्राणं कुरु किं च हे धेनो इन्दवः सोमाः त्वा त्वामाविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सोमास्त्वां प्रविशन्तु । किं च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान्प्रति निवर्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्ष्व सहस्रसंख्यं धनं देहि यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्मभ्यं धुक्ष्व पुनर्देहि इत्याशिदानार्थः । किं च त्वत्प्रसादादुरुधारा बहुपयोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविशतादागच्छत्वित्यर्थः तथा रयिः धनमपि मा मामाविशतात् ॥४२॥

इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति मह्हि विश्रुति ।

एता तेऽअघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ॥४३॥

का° [१३.४.२०.] इडे रन्तऽइति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति । पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपेत् ॥ गोदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुरुविन्दुदृष्टा यस्या आद्यौ पादौ द्वादशार्णौ अन्त्यावष्टार्णौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इड्यते स्तूयते इति इडा मनोर्दुहिता तत्तुल्या । रमयतीति रन्ता । हूयते यद्धव्यं यज्ञेष्विति हव्या हूयते आह्वयते सर्वैरिति वा हव्या । काम्यतऽइति काम्या मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टा इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रा । द्युत दीप्तौ द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदितिरदीनानवखण्डिता । सरस्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्युदकनाम सर्तेरिति [निरु° १.२६] यास्कोक्तेः उदकशब्देनात्र क्षीरमुच्यते । मह्ही महती । विविधं श्रूयते स्तूयतऽइति विश्रुतिः । न हन्तुं योग्या अघ्न्या अहन्तव्या । तानि संबोधनानि हे धेनो एवम्भूते ते तव एता एतानि (25) अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिरभिहिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्मकारिणं मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥४३॥

XVIII a. वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । योऽअस्माँ२॥ऽअभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृध ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ॥४४॥

का॰ [१२ २ १०] ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वेति । गवामयनस्थोक्थ्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशूपालम्भादूर्ध्वमिन्द्रग्रहस्य ग्रहणे मन्त्रद्वयम् ॥ तत्राद्यः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा (26) । हे इन्द्र नोऽस्माकं मृधः शत्रून्संग्रामान्वा विजहि विशेषेण नाशय । किं च पृतन्यतः नीचा यच्छ पृतनां संग्रामं सेनां वा इच्छन्ति ते पृतन्यन्ति पृतन्यतीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मनः क्यजिति [पा॰ ३ १ ८] पृतनाशब्दात्क्यचि प्रत्यये कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति [पा॰ ७ ४ ३९] टिलोपे शतृप्रत्यये च रूपम् पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्नीचा न्यग्भूतान्यच्छ निगृह्णीष्व युद्धादुपरतान्कुर्वित्यर्थः । किं च यश्चान्योऽस्मानभिदासति दसु उपक्षये उपक्षयति तं शत्रुमधरं निकृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय संहितायां दीर्घः ॥ हे ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि विशिष्टो मृत् संग्रामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्टसंग्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृधाविशिष्टायेन्द्राय त्वां सादयामि ॥४४॥

XIX a वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजेऽअद्या हुवेम ।
स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥
b उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ।
c एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥४५॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा (27) ईदृशमिन्द्रं वाजे महाव्रतीयलक्षणान्नविषये अद्यास्मिन्दिने वयं हुवेम आह्वयाम किमर्थमूतये अवनाय रक्षणाय । किम्भूतं विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं तस्माद्धुरिन्द्रो वागिति श्रुतेः । तथा मनोजुवं जूरिति जवनाम मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजूस्तम् । स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वानानि अवसेऽन्नायान्नवृद्धौ रक्षणाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदाह्वानं साधु माधिति सेवताम् लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा॰ ३ ४ ९४] इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा॰ ३ ४ ९७] तिप इलोपे जोषदिति रूपम् । किम्भूतः सः

विश्वशम्भू विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भू साधुकर्मा शोभनकर्मकर्ता ॥ हे ग्रह उपयामगृहीतोऽसि विश्वकर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय त्वा गृह्णामि । सादयति एष ते योनि विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वा सादयामि ॥४५॥

XX ॥ विश्वकर्मन्हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथासत् । b c = ४५ b c ॥४६॥

तृतीयो मन्त्रविकल्प । इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् शासदृष्टा । हे विश्वकर्मन्वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा हविषा त्वमिन्द्रं त्रातारं जगतो रक्षकमवध्यं हन्तुमशक्यमप्रतिभटं चाकृणो कृतवानसि । तस्मै तादृशायेन्द्राय पूर्वीर्विशः प्रजा पूर्वे वसिष्ठाद्यो मनुष्या समनमन्त सम्यग्नता यथा पञ्चम्यर्थे थाल्प्रत्यय यथा यत कारणात् अयमिन्द्र उग्र उद्गूर्णवज्रो विहव्यो विविधेषु कार्येषु आह्वातव्य इति विहव्यश्च असदभूत् तस्माद्विशस्तस्मै नता इत्यर्थ । विश्वकर्मन् त्वदवि सामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भाव ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥४६॥

XXI a उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि । b इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि । c विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि । d अनुष्टुप्तेऽभिगरः ॥४७॥

का॰ [१० ५ १३ १५] अदाभ्यं गृह्णात्यामिच्य नियाभ्या पात्रे तस्मिन्नूर्जी त्रीनᳲशूनवधायाग्नये त्वा गायत्रछन्दसमिति प्रतिमन्त्रमुपयाम सर्वत्राविशेषादिति । यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंशुर्गृहीतस्तस्मिन्होतृचमसस्था निग्राभ्यास्ता अप आनीय तस्मिंस्त्रिन्सोमलता प्रक्षिप्याग्नये त्वेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रै क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति मन्त्रै सोमलताप्रक्षेपो वेति केचित् उपयामगृहीतोऽसीत्येतत्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वादावनुषञ्जनीय सर्वशेषत्वादाम्नानस्येति सूत्रार्थ ॥ तत्र प्रथमो मन्त्र । अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि देवदृष्टानि । हे साम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीछन्दसं त्वामग्नयेऽग्निप्रीत्यर्थं गृह्णामि ॥ द्वितीयो मन्त्र उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह त्रिष्टुप् छन्दो यस्य तादृशं त्वामिन्द्राय गृह्णामि ॥ तृतीयो मन्त्र उपयाम॰ जगती छन्दो यस्य तादृशं त्वा हे ग्रह विश्वेभ्यो दे

विभ्योऽर्थाय गृह्णामि । एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम् ॥ का॰ [१२ ५.१७] अनुष्टुभऽइत्युक्तेति । एन मन्त्र पठेत् ॥ अदाभ्यदेवत्यं देवदृष्टम् एवं स्वच्छन्दसं सोम गृहीत्वाय तमाह हे सोम अनुष्टुप् छन्दस्ते तवाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः ग स्तुतौ यद्वाऽऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति श्रुते [११ ५ १.७] ॥४०॥

व्रेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूननानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मदिंतमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मधुंतमानां (28) त्वा पत्मन्नाधूनोमि शुक्रं त्वा शुक्रऽआधूनोम्यह्नो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु ॥४८॥

का॰ [१२ ५ १७] धूनोत्यंशुभिर्व्रेशीनां त्वेति गह्वरात्प्रवनीयमिति । आहवनीयसमीपे गह्वरंशुभिरदाभ्यग्रहस्थानि जलानि चालयेत् ॥ एतदादीनि विश्वेषां देवानामित्यन्तानि [५०] सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि । हे सोम व्रेशीनाम् व्रजन्तो मेघस्योदरे शेरते ता व्रेश्यो मेघोदरस्था आपस्तासां पत्मन्पतने निमित्ते वृष्टिनिष्पत्त्यर्थं त्वा त्वामाधूनोमि कम्पयामि । कुकूननानाम् कुङ् शब्दे अत्यर्थं कुवन्त्यः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूनना मेघस्था आपस्तासां पतने त्वां कम्पयामि । भन्दनानाम् भदि कल्याणे सुखे च भन्दन्तीति भन्दना कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा मेघस्था आप अन्यत्पूर्ववत् । मदिंतमानाम् मादयन्तीति मदिन्यः अत्यर्थं मदिन्यो मदितमाः तमपि पुंवद्भावः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा॰ ८ २ ७] नलोपः नाद्घस्येति [पा॰ ८ २ १७] छान्दसो नुडागमः अत्यन्त तर्पयन्त्यो (29) मेघस्था आप । मधुंतमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादोपेता मधुतमा एवंविधानामपां पतने त्वां धूनोमि । किं च शुक्रं शुद्धमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रे शुद्धे अक्लिष्टकर्मणि निमित्तभूतेऽह्नि त्वामाधूनोमि । किं च अह्नो दिवसस्य रूपे सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम त्वामाधूनोमि ॥४८॥

a ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि ॥ b तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ॥४९॥

हे सोम वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं महत् आदित्यलक्षणं रूपं रोचते दीप्यते ककुभमिति महन्नामसु (30.) पठितम् बृहत् महान् (31.) शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम इव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हतीति । हे सोम ते त्वदीयमदाभ्यमनुपहिंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै नाम्ने त्वां गृह्णामि ॥ का॰ [१२.५.१७.] तस्मै तऽइति जुहोतीति । अदाभ्यं जुहोति ॥ सौम्यम् हे सोम तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति श्रुतेः [११.५.९.११.] ॥४९॥

a. उशिक्त्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि ।

b. वशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽपीहि ।

c. अस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि ॥५०॥

का॰ [१२.५.१८.] अंशूत्सोमे निदधात्युशिक्कमिति प्रतिमन्त्रमिति । मन्त्रत्रयेणोलूखलस्थानंशून्सोमे क्षिपेत् ॥ तत्राद्यः हे देव दीप्यमान हे सोम उशिक् कामयमानस्त्वमग्नेः प्रियं पाथोऽन्नमपीहि अपिगच्छ ॥ द्वितीयः हे देव सोम वशी कान्तस्त्वमिन्द्रस्य प्रियमन्नं प्राप्नुहि ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः हे देव सोम अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतस्त्वं विश्वेषां देवानां प्रियमभिरुचितमन्नं प्राप्नुहि अग्निर्वै प्रातःसवनमिन्द्रो माध्यन्दिनꣳ सवनं विश्वे देवास्तृतीयꣳ सवनमिति श्रुतेः सवनदेवेभ्योऽर्पणात् ॥५०॥

XXII. a. इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ।

b. उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा ॥५१॥

अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ ॥ का॰ [१२.४.१०.] शालाद्वार्येऽन्वारब्धेष्विह रतिरिति जुहोतीति । सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युस्पृष्टेष्विदानीतनगार्हपत्ये घृतं जुहुयात् ॥ पशुदेवतं यजुः हे गावो युष्मदीया रतिः रमणमिह यजमानेष्वस्तु इहैव यूयं रमध्वं युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः संतोषोऽस्तु स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृ-

तिरिद्रियास्तु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का° [१० ४ ११] अथरानुपसृजन्निति । शाला द्वार्ये इत्र विलोमयुनक्ति ॥ उभिद् आग्नावष्टाक्षरो तृतीयो द्वादशार्णा सोऽस्तिन् । धारयतीति धरुणोऽग्निस्त्वासु रायस्पोष रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादि पुष्टि दीप रन् धारयतु धारयतेर्लुङि रूपमडभाव आर्ष । किम्भूतो धरुण मात्रि धरुण प वर्ये चतुर्थी मातु पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन्समीप प्रापयन् तथा मातर पृ थिवी धयन् पिबन् तत्रोत्पन्न हविर्भक्षयन्नित्यर्थ । स्वाहेति होमार्थ ॥५१॥

सत्रस्यऽऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम ।

दिव पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान्त्स्वर्ज्योति ॥५२॥

का° [१२ ४ १०] सत्रस्यऽर्द्धि गायति सत्रस्य ऋद्धिरिति । सर्वे दीक्षिता उत्त रद्वार्विधानायऽप्रसरीमामन्त्य सत्रर्धिसंज्ञक साम गायन्ति ॥ बृहती यजमानाना मात्मस्तुति (32) समिमाद्यनवार्षापादा । हे साम सत्रस्य ऋद्धि समृद्धिस्त्वमसि यतो वय यजमाना ज्योतिरादित्यलक्षणमगन्म प्राप्ता तत अमृता अमरणधर्मा अभूम भूता पृथिव्या सकाशाद्दिव द्युलोकमध्यारुहाम अध्यारूढा द्युलोकारूढा ततो देवानिन्द्रादीनविदाम ज्ञातवन्त पश्याम इत्यर्थ वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादित्वे लङि रूपम् ज्योतिर्ज्योतीरूप स्व स्वर्ग चाविदाम ॥५२॥

a युव तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो न पृतन्यादप त तमिद्धत वज्रेण त तमिद्धतम् । दूरे चत्ताय छन्त्सद्गहन यदिनक्षत् । अस्माक शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वत ॥ b भूर्भुव स्व सुप्रजा प्रजाभि स्याम सुवीरा वीरै सुपोषा पोषै ॥५३॥

का° [१० ४ १४] युव तमिति दक्षिणस्याधोऽन्त प्राञ्चो निष्क्रामन्तीति । सर्वे यजमाना दक्षिणद्वार्विधानाऽधोमार्गेण प्राङ्मुखा निःसरन्ति ॥ इन्द्रदेवत्यात्यष्टि-रवसानत्रयोपेता पदपञ्चकत्वात् ऋचा आद्योऽर्धर्च इन्द्रपर्वतदेवत्य । हे पुरो-युधा पुरोयुधौ पुरोऽग्रे युध्येते तौ पुरोयुधौ इगुपधेति [पा° ३ १ १३५] कप्रत्यय शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतौ युव युवां त शत्रु-

मपकृतं विनाशयतम् आदरे वीप्सा तं-तम् इदेवार्थे तं-तमेव शत्रुमपकृतं तत्त-त्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशेष्यते वज्रेण वज्राख्येनायुधेन तं-तमित् तं-तमेव शत्रुं विनाशयतम्। तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा यो यः शत्रुर्नोऽस्मान्पृतन्यात् पृतनां सेनां कुर्यात् योधयेदित्यर्थः ॥ इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते हे शूर इन्द्र त्वदीयो वज्रो यच्चदा गहनमत्यन्तगम्भीरं वनं जन्म वा प्रति दूरे चत्ताय चततिर्गतिकर्मा वनेऽतिदूरगताय शत्रवे इत्तत् इन्दतिः कामनार्थः शत्रुं प्राप्तु कामयते तदा तमपि दूरगतमित्वत् प्राप्नुयात् इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा वने दूरगतमपि इदन्गृह्णात्येवेत्यर्थः। तनो दर्मा दारयतीति दर्मा दृ विदारे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तेऽइति [पा° ३ २ ७५] मनिप्रत्ययः विदारणशीलो वज्र अस्माकमस्मदीयान्विश्वतः सर्वतः स्थितान्विश्वतः सर्वान् शत्रून्यारि दर्षीष्ट परितो विदारयतु दर्षीतेराशीर्लिङि तङि रूपम् ॥ का° [१२ ४ २८] पृथक्कामेषु भूर्भुव इति। नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्विसर्जनं कुर्युः ॥ हे भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्याः वयं प्रजाभिः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम पोषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम। एकवचनान्तोऽयं व्याख्यातः [३.३७ ७ २१.] अत्र तु बहुवचनान्तो मन्त्रः ॥५३॥ सत्रोत्थानं समाप्तम् ॥ ॥

XXIII. a. परमेष्ठ्यभिधीतः। b. प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायाम्। c. अन्धो ऽच्छेतः। d. सविता सन्याम्। e. विश्वकर्मा दीक्षायाम्। f. पूषा सोमक्रयण्याम् ॥५४॥

का° [२५. ६ १-६.] परमेष्ठ्यादीश्चतुस्त्रिंशतं जुहोति घर्मदुघ्यान्ने चादोहे चोदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पृष्ठ्काण्डाद्दक्षिणेऽस्थानि हुत्वा दोहयेत्पृषदाज्यस्कन्दने चैकऽइति। मृन्मयघर्मपात्रभेदे भिन्नमभिमृश्य परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन्सलिलाय स्वाहेत्यन्तांश्चतुस्त्रिंशद्धोमान् जुहोति घर्मदुहो गोर्मरणे तत्स्थाने उदङ्मुख्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्राङ्मुख्या वा पृष्ठाद्दक्षिणेऽस्थनि (33) परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाहुतीर्हुत्वा तां दोहयेत् स्थालीस्थस्य स्रुक्स्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा भ्रंशे एके आचार्याः

पर्णयादीन्दुघ्नीति सूत्रार्थः ॥ पर्णयाद्वा देवा यजन्त अतोऽपि तस्मात्तद्-
वन्यायां इति यशश्रीकीर्तिः प्रतिनिहितो भवति । तथा च श्रुतिः [१२.५.१.
१२] सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एता आ-
हुतीर्जुहोतीति स यदस्यार्ष्टिर्यां तन्वानि देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यादि
दीक्षाभ्यनन्तरावदानीय यदि प्रसुतस्याग्नि विचारितस्य यत्र लभेत यनु-
नति सा यत्र नार्हि तत्र देवता भवति तयैतद्देवतया यज्ञं सिमन्धति तया देव-
तया यज्ञं प्रतिसन्दधातीति ॥ अथ सम्यक् । आख्यानकमिह कपिः । यदा सोमो
दशानिनामिनीनः संपन्नो (34) भवति तन्नामिष्यामस्तदा यज्ञेष्टी भवति ।
अयमर्थः ततो यातः सोमो यदि सोपननेत् तदा यज्ञेष्टिने स्वाहेति जुहुया-
दिति तथा च श्रुतिः [१२.५.१.३] स यत्रैतं ततानिध्यतो यज्ञो सोपननेन्य-
स्तेष्टिने स्वाहेति जुहुयात्स्वलेष्टो हि स तर्हि भवत्यथ यान्तानि द्रलःउदेनं य-
ज्ञो नन्दतीति ॥ अपि व्याख्यायां सोमेन यज्ञे इति वचनसुखादिते नानि सोमः
प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तार्थो प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः ॥
यदा सोमः ग्रहालिनुच्येत इतः प्रातस्तदा यन्त्री भवति । सोमं प्रति गतो किं-
चिदितिन चेतदा यन्त्रे स्वाहेति जुहुयात् ॥ तन्वां सोमस्य संगतौ तन्वां सो-
म' सवितृनामको भवति तदा प्रायश्चित्तार्थो सवित्रे स्वाहेति जुहुयात् अथ य-
दि सान' (35) किंचिद्दृश्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयादिति श्रुतिः [१२.५.१.६] ॥
दीक्षायां तन्वां सोमो विश्वकर्मेत्युच्यते तदा विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयात् ॥ सो-
म क्रीयमाणस्य सा सोमक्रयणी गोल्प्यानामीनानां तन्वां सोमः पूषा भवति ।
तदा मिनिते पूष्णे स्वाहेति जुहुयात् ॥५४॥

a इन्द्रश्च मरुत्वांश्च क्रयायोपोत्थितः । b. अंशुः पण्यमानः ।
c. मित्रः क्रीतः । d. विष्णुः शिपिविष्ट ऊरावासन्नः ।
e. विष्णुर्नरन्धिषः प्रोह्यमाणः (36) ॥५५॥

स्वाय कत्यदृनिनानानाम्नक्रयायोपोत्थितः उपन्यासितः सोम इन्द्रो मरुत्वा-
नश्च भवति तदा इन्द्राय मरुत्वते स्वाहेति जु° ॥ क्रीयमाणः सोमोऽनुहो भ-

वति असुराय स्वाहेति तदा जु° ॥ यजमानेन क्रीतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु° ॥ ऊरौ यजमानोत्सङ्गे आसन्न स्थित सोम शिपिविष्टो विष्णुर्भवति शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु वा विष्ट प्रविष्ट एतद्गुणको विष्णुरित्यर्थ त दा प्रायश्चित्तापत्तौ विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु° ॥ प्रोह्यमाण शकटेनो ह्यमान सोमो विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते यस्मिन्स नरन्धि ससार न रयति नाशयति नरन्धिष जगत्सृष्टिकर्तृविशिष्टो विष्णु यद्वा रध हिंसा याम् रध्यति हिनस्ति रन्धिषः हन्ता न रन्धिषो नरन्धिष जगत्पालको वा वि ष्णु । तदा विष्णवे (37) नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥५५॥

a सोम आगत । b वरुण आसन्द्यामासन्नः । c अग्निराग्नीध्रे ।
d इन्द्रो हविर्धाने । e अथर्वोपावह्रियमाणः ॥५६॥

शकटादागतोऽवरूढः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ आसन्द्या मञ्चिकायामुपविष्ट सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु° ॥ आग्नीध्रे वर्तमान सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु° ॥ हविर्धाने वर्तमान सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु° ॥ इदे त्वा मनसे त्वेति मन्त्रेण [३७ १९.] कण्डनार्थमुपावह्रियमाणः आनीयमान सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्व णे स्वाहेति जु° ॥५६॥

a विश्वे देवा अंशुषु न्युप्तः । b विष्णुराप्रीतपा आप्याय्यमान ।
c यम सूयमान । d विष्णु सम्भ्रियमाणो । e वायु पूयमान ।
f शुक्र पूत । g शुक्र क्षीरश्री । h मन्थी सक्तुश्री ॥५७॥

अंशुषु सोमखण्डेषु न्युप्त कण्डन कृतारोपित सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहेति जुहुयात् ॥ अंशुरंशुष्टऽइत्यादिमन्त्रेण [५ ७] आप्याय्यमान वर्ध्यमान सोम आप्रीतपा विष्णुर्भवति आ समन्तात्प्रीतान्स्वस्मि न्प्रीतिमतो भक्तान्पाति रक्षतीत्याप्रीतपा तद्गुणविशिष्ट तदा विष्णवऽआप्रीत पाय स्वाहेति जु° ॥ अभिषूयमाण सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा° ॥ सम्य

भ्रियमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विष्णवे स्वा° ॥ दशापवित्रेण पूय मानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वा° ॥ पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शु क्राय स्वा° ॥ क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीक्रियतऽइति क्षीरश्रीः तदा शुक्र एव सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वा° ॥ सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्थी भवति तदा मन्थिने स्वा° ॥५७॥

a विश्वे देवाश्चमसेषून्नीत । b असुर्होमायोद्यत । c रुद्रो हूयमा न । d वातोऽभ्यावृत्त । e नृचक्षाः प्रतिख्यात । f भक्षो भ क्ष्यमाण । g पितरो नाराशꣳसाः सन्न (38) ॥५८॥

चमसेषु ग्रहपात्रेषून्नीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवमयो भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ होमार्थमुद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे स्वा° ॥ हूयमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वा° ॥ अभ्यावृत्तः होमशेषी भूतः सद् प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति तदा वाताय स्वा° ॥ प्रति ख्यातः अध्वर्युप्रब्रस्वेत्यादिना भक्षणार्थं (39) पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति नृन्म नुष्यान् चष्टे शुभाशुभरूपेण पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षसे स्वा° ॥ भक्ष्यमा णः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वा° ॥ भक्षयित्वा सन्नः स्वस्थानेषु सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो भवन्ति नरा अस्मिन्नासीना शंसन्तीति नराश ꣳसो यज्ञस्तत्र स्थिता योग्या वा नाराशंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा नि मित्तसत्त्वे पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वा° ॥५८॥

a सिन्धुरवभृथायोद्यत । b समुद्रोऽभ्यवह्रियमाण ।
c सलिलः प्रप्लुत ।
d यस्योर्ष्टौ स्वभिता रजांसि वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा ।
या पत्येतेऽअप्रतीता सहोभिर्विष्णू ऽअगन्वरुणा पूर्वहूतौ ॥५९॥

अवभृथार्थमुद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात् ॥ जल मभिमुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा समुद्राय स्वा° ॥ प्रप्लुतोऽप्सु नि

मग्न सोम सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सलिलाय स्वा° ॥ एताभिर्यज्ञा-हुतिभिर्यज्ञ चिकित्सित प्रतिसहितश्च भवतीत्यर्थ । तथा च श्रुति [१२ ५ १ ३७] ता वाऽएताश्चतुस्त्रिꣳशतमाज्याहुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवा प्रजापतिश्च-तुस्त्रिꣳश एतद् सर्वैर्देवैर्यज्ञ भिषज्यति सर्वैर्देवैर्यज्ञ प्रतिसदधातीति ॥ ॥ का° [२५ ७ ९] यद्योरोजसेति चोदकेनोपसिचेदिति । अभिमर्शनेन विकल्प स्कन्न र सद्रप सोम अनेन सिचेत् कालाहुतिहोम वाचन च कुर्वेति ज्ञेयम् ॥ विष्णुवरु णदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानात्तच्छब्दाध्याहार तौ विष्णू तौ वरुणा वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य । तुल्यकार्यत्वादुभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ कर्मभूतौ प्रति अगन् गत स्कन्न यज्ञसाधनमिति शेष । कदा पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्नानि यावत्प्रधान हूयते तावदेव विष्णु वरुण च प्रति स्कन्न हविर्गतमित्यर्थ । विशेषण वा पूर्व हूयेते तौ पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रति हविरगन्निति सबन्ध । तौ कौ ययोर्विष्णुवरुणयोराजसा वलेन रजासि लोका स्कभिता स्तम्भितानि लोका रजास्युच्यन्तऽइति यास्क [निरु° ४ १९] स्कभ्नोति स्तम्भनार्थ । कि च या यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईशाते ऐश्वर्य कुर्वाते जगतामीश्व रावित्यर्थ पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी यद्वा पत्येते परस्मैन्येपु श्येनाविव पतत । किम्भूतौ वीर्येभिर्वीर्यैर्बलैर्वीरतमा अत्यत वीरौ । तथा शविष्ठा शव इति व लनाम [निघ° २ ९] अत्यत वलवतो अतिशवस्विनो शविष्ठौ विन्मतोर्लुगि ति [पा° ५ ३ ६५] विनिलोपे इष्ठनि टिलोपे शविष्ठाविति द्वयम् । तथा स द्योभिर्बलैरप्रतीता अप्रतिगतौ न केनापि समुख गन्तु शक्यौ अनन्ययोध्यावि त्यर्थ न प्रतीयेते तावप्रतीतौ । एवविधौ विष्णुवरुणौ प्रति स्कन्न हविर्गतमि त्यर्थ ॥५९॥

देवान्दिवमगन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यानन्तरिक्षमगन्यज्ञस्ततो मा द्र° पितॄन्पृथिवीमगन्यज्ञ° ष्टु य क च लोकमगन्यज्ञस्ततो मे भद्रम-भूत् ॥६०॥

का° [२५ २ ८] देवान्दिवमिति सोमे । सोमे स्कन्ने देवान्दिवमित्यभिमर्श

नम् ॥ अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यजमानाशीः । अथ यज्ञो देवान्वायुद्वारा प्राप्य दिवं सु-म्नोकमगन् अगच्छत् ततो सुम्नोकस्थान्नजात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु अश्नोतेः पदविकरणयोर्व्यत्ययः । अनेन सुरु-तिनामारोहणमभिधायेदानीमवरोहणमाह ततो सुम्नोकादवरोहणकाले यज्ञो मनुष्यान्मनुष्यलोकमागच्छन् अन्तरिक्षलोकमगन् गतः तत्र स्थितान्नजाद्द्रविणं य-ज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमनमाह अथ यज्ञो धूमादिमार्गेण पितॄन्प्राप्य पृथिवीं भूलोकमगन् तत्र स्थितान्नजाद्द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु । किं बहुना य कं च य कमपि लोकं यज्ञोऽगन्गतस्तस्मान्नजात् मे मम भद्रं कल्या-णमभूद्भूयादिति यजमानेनाशास्यते ॥६०॥

चतुस्त्रिꣳशत्तन्तवो ये वितत्निरे य इमं यज्ञꣳ स्वधया ददन्ते ।
तेषां छिन्नꣳ सम्वेतद्दधामि स्वाहा घर्मोऽअप्येतु देवान् ॥६१॥

घर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्वा द्वाचत्वारिंशदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या विनियो-गो नोक्तः । महावीरभेदे घृतहोम आपस्तम्बे । तन्वते प्रायश्चित्तशमनेन यज्ञं विस्तारयन्तीति तन्तवो देवाश्चतुस्त्रिंशत्संख्याका ये परमेष्ठ्यादय इमं यज्ञं वितत्निरे वितेनिरे वितन्वन्ति तनोतेर्लिटि तङि प्रथमबहुवचने लिटि धातोरनभ्यासस्ये-ति [पा° ६ १ ८] द्वित्वे तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपे [पा° ६ ४ ९९] तत्निरे इ-ति रूपम् ये चेमं यज्ञं स्वधयान्नेन ददते धारयन्ति दद दानधारणयोः तेषां यज्ञ-वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं तदेतत् अहं सन्दधामि जुहोमि पादपूरणं स्वाहा सुहुतमस्तु अनेन घृतहोमेन महावीरः संहितो भवत्वित्यर्थः । घर्मो महावीरः संहितः सन्देवानप्येतु देवान्प्रति गच्छतु ॥६१॥

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुत्रा सोऽअष्टधा दिवमन्वाततान ।
स यज्ञ धुक्ष्व महि मे प्रजायाꣳ रायस्पोषं विश्वमायुरशीय स्वाहा ॥६२॥

का° [२५ ६ ७] सोमे यायपाते वेरेरा यथाकालꣳ हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति । सोमयागे यज्ञाङ्गविनाशे परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथा-कालमथ यदि पाल्यमान इत्यादिश्रुत्युक्तं [१२ ५ १ १०] यान्नि हुतेनाहुति इ-

त्वा यजमानं वाचयेत् ॥ यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप् पूर्वार्धं परोऽक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारेण सा योजना । हे यज्ञ स त्वं मे मम प्रजायां संततौ महि महिमान धुक्ष्व त्वा देहीत्यर्थः यद्वा महि महान्तं पूर्वोक्तं दोहं धुक्ष्व अहं च त्वत्प्रसादाद्रायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्चाशीय व्याप्नुयाम् । स कः यस्य यज्ञस्य यज्ञनीयस्य तत्र दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलरूपः पुरुत्रा बहुधा विततः प्रसृतः सन्दिग्भेदेनाष्टधा विद्यमानो द्युलोकमन्वाततान व्याप भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य स्वर्गं व्यापेत्यर्थः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यंतो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम इति भावः ॥ ६२ ॥

आपवस्व हिरण्यवदश्ववत्सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमाभर स्वाहा ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

का° [२५ ६ १] आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृस्तोमो धाङ्गारोहणे यूपस्येति । पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे उद्गात्रा स्तोमः कार्यः ॥ सोमदेवत्या गायत्री काश्यपदृष्टा । हे सोम त्वमापवस्व आगच्छ तत्र क्रियाविशेषणानि कथं हिरण्यवत् कनकयुक्तमश्ववदश्वयुक्तं वीरवद्वीरयुक्तं यथा तथा याहीत्यर्थः स्वर्णाश्ववीरान्मह्यं देहीत्यर्थः किं च हे सोम गोमन्तं धेनुयुक्तं वाजमन्नमाभर आहर अत्र धेनूंश्च देहीत्यर्थः स्वाहा सुहुतमस्तु रुग्रहोर्भश्छन्दसीति [पा° ८.२.३२ वा° १] भकारः ॥ ६३ ॥ प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ग्रहग्रहाग्निमित्तालोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः (40) ॥ ८ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १. २ ॥ १ ॥ ३ [-तुर्यादित्य - आतस्त्वा अमृत -] ॥ २ ॥ ४ [मृलयन्तः] ५ a [विवस्वां आदि°] ॥ ३ ॥

II. ॥ ५ b ॥ १ ॥ ४ ॥ III. ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥

IV. ॥ ८ [चनोधा तो मयि] - भर्गाय सवित्रे त्वा ॥ १ ॥ ६ ॥ V. ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

VI ॥ १ a [इन्द्र इन्द्रि°] ॥१॥ १ b [पितास] ॥२॥ १० a [अग्ने वास्पतिं सन्°] ॥३॥ १० b ॥४॥११॥

VII ॥ ११ ॥१॥ १२ [यत्ते देव सोमाद्य° °स्यस्योपहूत उपहूतस्य भक्ष°] ॥२॥१३॥

VIII ॥ ३४ [पोलगि°] ॥१॥१४॥ IX ॥ ३३ [पोलगि°] ॥१॥१५॥

X ॥ ३५ [पोलगि°] ॥१॥१६॥ XI ॥ ३६ [पालगो] ॥१॥३७॥२॥१८॥

XII ॥ अग्नऽआयूंषि पवसऽआसुवोर्जमिष च न । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् [१९ ३८] ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसऽएष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे ॥ अग्ने वर्चस्वन्वर्चस्वाँस्त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥१॥१९॥

XIII ॥ ३८ [वर्चस्वन्वर्च°] ॥१॥२०॥

XIV ॥ ३९ a b c । इन्द्रौजस्विन्नोजस्वाँस्त्वं देवेष्वस्योजस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥१॥२१॥

XV ॥ ४० a b c [त्वा भ्राजे] । सूर्य भ्राजस्विन्भ्राजस्वाँस्त्वं देवेष्वसि भ्राजस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥१॥२२॥

XVI ॥ ४१ a b c [त्वा भ्राजे] । सूर्य भ्राजस्विन्भ्रा° °यासम् ॥१॥२३॥

XVII ॥ ७ ४२ तस्थुषश्च । ८ ४० b c [त्वा भ्राजे] । सूर्य भ्राजस्विन्भ्रा° - °यासम् ॥१॥२४॥

XVIII ॥ ४३ ॥१॥२५॥ XIX ॥ ४६ ॥१॥२६॥

XX ॥ त्रिधंस्यमन्द्रजिह्वो वासुमान्न स्वरा पैतज पृथिवीमुत द्याम् । सुराज्न्यग्नऽअग्निर्त सुषमा सुदास्सोन मुयस्त्रो सूरिरस्तु [१७ ३२] ॥ ८ ४६ b c ॥१॥२७॥

XXI ॥ ४६ [°णोरुयुध्यम्] ॥१॥२८॥

XXII ॥ ४७ ॥१॥ ४८ [भन्दनानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मर्धन्तमानां त्वा प°] ॥२॥ ४९ [ककुह्य रूपं - वृहन्सोम सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पु°] ॥३॥ ५० ॥४॥३२॥ ॥ द्वाविंशत्यनुवाकेषु द्वात्रिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठेऽष्टमोऽध्याय ॥ ॥

I ॥ ७ २७ a d ॥१॥ e-g ॥२॥ २८ ॥३॥ २९ a ॥४॥ २९ b [प्रजया भूयास्‍ सुवी°] ॥५॥

II ॥ ७ ४१ - सूर्यम् ॥१॥ ४२ - °स्युपस्व ॥२॥ ४३ - विधेम ॥३॥ ४४ ऊर्ज्ज-पाणा ॥४॥ ४५ a b ॥५॥ ४५ c d ४६ a [विंदंय] ॥६॥ ४६ b [गृह °विश] । ४७ १ °त्वमेश्यात् ॥७॥ ४७ a आयुर्दा° - क्षीत्रे । b [°त्वमेश्या-त्प्रा° मयो म°] c [°त्वमेश्याच्च° मयो म°] d [°त्वमेश्याद्वयो दा° मयो म°] ॥८॥ ४८ तवं काम सुता भुनज्ञामहे ॥१॥१४॥

III ॥ ८ १५ - °र्यानाम् ॥१॥ १६ ॥२॥ १७ [स्ह्राणो य°] - दधातु ॥३॥ १८ - वसूनि ॥४॥ १९ - °घ्नतानु ॥५॥ २० - विद्वान् ॥६॥ २१ [गातु-मित्वा] ॥७॥ २२ ॥८॥२२॥

IV. ॥ २३ ॥१॥ २४ ॥२॥ २५ ॥३॥ २६ - लोकः परि च वक्ति शं च वक्ति । २७ ॥४॥२६॥

V. ॥ २८ ॥१॥ २९ [पस्यास्ते - पस्या यो°] ॥२॥ ३० ॥३॥ ३१ ॥४॥ ३२ ॥५॥३१॥

VI ॥ ४२ ॥१॥ ४३ रुव्ये काम्यऽइले रते चन्द्रे - अग्निये नामानि देवेषु मा -] ॥२॥ ५१ ॥३॥ ५२ अगन्म - °र्ज्योतिः ॥४॥ ५३ a ॥५॥ ५३ b - प्रजया भूयास्‍ सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥६॥३७॥

VII ॥ ५४ ॥१॥ ५५ a c ॥२॥ ५५ d [ऊर्गऽग्यासन] e. ५६ a b ॥३॥ ५६ c d e ५७ a °शुपु न्युप्यमानेपु ॥४॥ ५७ b f ॥५॥ ५७ g h ५८ a b ॥६॥ ५८ c. d e. । भक्त पीत पितरो नाराशꣳसा साव्नीन । ५९ a b c ॥७॥ ५९ d ॥८॥ ६० ॥१॥४६॥ ॥ समानुवाकेपु पड्चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखाया संहितापाठे नवमोऽध्याय ॥ ॥

I देव सवित प्रसुव यज्ञ प्रसुव यज्ञपति भगाय ।

दिव्यो गन्धर्व केतपू केत न पुनातु वाचस्पतिर्वाज न स्वदतु स्वाहा ॥१॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमान्तमध्यायपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्रा आम्नाता नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्त । तेषा बृहस्पतीन्द्रावृषी ॥ तत्र का° [१४ १ ११] देव सवितरिति जुहोति यजत्यादिषु इति । याजियादभूताना यजतीना दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सकृद्गृहीतमाज्य जुहोति ॥ सवितृदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सवित सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन् हे देव दीप्यमान यज्ञ वाजपेयलक्षण याग प्रसुव अभ्यनुज्ञानीहि प्रवर्तयेत्यर्थ । यज्ञपति यजमान भगाय भजनीयायानुष्ठानरूपायैश्वर्याय (1) प्रसुव प्रेरय । एव मण्डलाभिमानिन पुरुषमुक्त्वेदानीं मण्डल प्रत्याह त्वत्प्रसादाद्दिवि भवो दिव्यो गन्धर्वो गवा रश्मीना धारयिता केतपू केतशब्देनान्नमुच्यते केतमन्न पुनातीति केतपू अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपो देवो नोऽस्माक केतमन्न पुनातु शोधयतु । किं च त्वत्प्रसादाद्वाचस्पति प्रजापतिर्नोऽस्माक वाजमन्न रुचिर्लक्षणा स्वदतु आस्वादयतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥१॥

a ध्रुवसद त्वा नृषद मन सदम् । b उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्ट गृह्णामि । c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ d अप्सुषद त्वा घृतसद व्योमसदम् । e. f = b c. ॥ g पृथिविसद त्वान्तरिक्षसद दिविसद देवसद नाकसदम् । h. i = b c. ॥२॥

का° [१४ १ २६ २ १] प्रात सवनेऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिन पश्च चैन्द्रान्नु वसदमिति प्रतिमन्त्रमिति । प्रात सवनऽग्रायणानतर त्रीनतिग्राह्यानादाय षोडशिन चादाय पश्चैन्द्रदेवत्यान्ग्रहान्गृह्णीयात् ॥ त्रीणि यजूंषीन्द्रदेवत्यानि हे सोम त्वम् उपयामगृहीतोऽसि ग्रहस्तेन गृहीतोऽसि । इन्द्राय जुष्ट प्रिय त्वा त्वां गृह्णामि किम्भूत त्वा ध्रुवसद ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम् नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत्तम् मनसि सीदतीति मन सत्तम् । सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्वावर्तमान सोमाख्यस्त उच्यते ॥ सादयति हे ग्रह एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । इन्द्राय प्रियतम त्वा सादयामीति शेष ॥ अथ द्वितीयम् अप्सुषदमुदक सद घृते सीदतीति व्योम्नि अतरिक्षे सीदतीति । शेषा व्याख्यात ॥ अथ तृतीयम् पृथिव्यामतरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अक दुख यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् शेषमृजु ॥२॥

१ अपा७ रसमुद्वयस७ सूर्ये सन्त७ समाहितम् ।
अपा७ रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम् ॥ b c = ५ b c ॥३॥

अथ चतुर्थम् रसदेवत्यानुष्टुप् सूर्ये समाहित समारोपित स्थापित सतमपामुदकाना रस सार वायुमह गृह्णामि एष वाऽअपा७ रसो योऽय पवतऽइति श्रुते [५ १ २ ६] । किम्भूत रसमुद्वयसमुद्गत वयोऽन्न यस्माद्वायो स उद्वयास्तम् वायुनैव धान्यानि निष्पद्यते । कि च अपा रसस्य वायोर्यो रस सार प्रजापतिर्हिरण्यगर्भ स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यगङ्गु सामादिष्वपु हे देवा वो युष्मदर्थं त प्रजापतिमह गृह्णामि किम्भूतमुत्तममुत्कृष्टतमम् व शब्दोऽनर्थको वा सोमरूपेण वायु तदभिमानिन प्रजापति च गृह्णामीत्यर्थ ॥ उपयामेति व्याख्यातम् एष त ऽइति सादनम् ॥३॥

२ ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् ।
तेषा विशिप्रियाणा वोऽहमिषमूर्ज७ समग्रभम् ॥
b c = २ b c । d सम्पृचौ स्थ स मा भद्रेण पृङ्क्तम् ।

e विमृचौ स्थो वि मा पाप्मना पृङ्क्तम् ॥४॥

अथ मन्त्रार्थः ग्रहदेवत्यानुष्टुप् हे ग्रहौ युवां वा युष्माकं सम्बन्धिनमिममत्र
मूर्धानं यात् सतर्पत सतर्पद् सम्यगृह्णानि विभूतानां विशिष्टिग्रणाम् शिरे
दनू नासिके वा दद नु दनू शिरसोर्दन्त्वा सर्वे शिशिर दनुधननम् विगत
शिशिर येषु ग्रहेषु ते विशिशिरा सम्यगभिपुता सुपूताव तत्र हि दन्त्वोर्ग्यासा
ता नास्ति सुरयमात् । तेया येया ये गूर्तर्गूर्तगृहतय अर्तनतस्तनाहुरस्ति ये येर्वा
न ओतुनत । तथा विग्रार मेधाविनि इन्द्राय मति विशिष्टबुद्धि व्यक्त ज्ञान
ता गतरसा वा वीत्यस्य गतिरर्थणो धानो शतृप्रत्यये रूपम् ॥ अयमान' एव
न जनि व्याख्याते ॥ का° [१४ १ ७] अयर्थुर्यजनधर्युर्गृहत्यगोऽधो नेष्टा सम्य
चाविति । अधर्यु सानग्रहमन्तोयोर्हि धारयति नेष्टा सुराग्रहमन्तास्तात् सदैव
धारण मलयाऽत्र ॥ ग्रहदेवतेत यजुषी । हे सोमसुराग्रहौ यौ युवां सम्पचौ स्थ
सम्पृक्तौ भवथ पची सम्पर्के धिप् तौ युवा मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन
सम्पृङ्क्त सम्पृक्तं सतात्यतम् ॥ का° [१४ १ ८] विमृचावित्यादरत इति । अधर्यु
नेष्टारौ स्थ स्थ ग्रह स्यतनोऽस्मानवत ॥ हे ग्रहौ यतौ युवां विमृचौ विमुक्तौ
स्थ तता मा मां पाप्मना विपृङ्क्त वियोजयतम् ॥४॥

॥ a इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसास्त्वयायं वाजं सेत् ।

b वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे । यस्या

मिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्म साविषत् ॥५॥

का° [१४ ३ १] महाव्रतीयास्तऽइन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति ॥ महामह
व्रतीयासि माहेन्द्रात्पूर्व रथमाहनाहरणाहरणमतोत्यति ॥ रथदेवत्य यजु हे रथ
त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि इन्द्रेण यदा वृत्राय वज्र प्रहृत तत्त्रिधा भात (?) तस्यैको
भागो रथ इतीन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्र प्राहरदित्यादिश्रुत्या [१ २ ४ १] उक्तम् ।
विम्भूताल्य वाजमा वाजमन्न सनोति ददातीति वाजसा पणु दाने विट्प्रत्यय
विड्वनोरनुनासिकस्यात्वमित्याकार [पा° ६ ४ ४१] । हि च यत पजमानस्त्वया यष्टी
भूतेन सदायेन वाजमन्न सेत् सनोति मिनोतेर्वा रूपम् अन सनुयात्सम्भोग् यद्वा

सिनुयाद्धीयात् वझवान्भूयादित्यर्थः ॥ का॰ [१४ ३ २] चात्वालमावर्तयति वा ज्ञस्येति धूर्गृहीतमिति । अवतारित रथ धुरि गृहीत्वा चात्वालाद्दक्षिणेनानीय वेद्यां स्थापयेत् ॥ पृथिवीदेवत्यातिजगती अस्य पाद सवितृदेवत्य । नु एवार्थे वाजस्याजस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्तमाना वय या भूमि नाम प्रसिद्ध यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवंविधामनुकूला करामहे कृतवन्त कुर्महे वा करोति श पि रूपम् । किम्भूता भूमि मातर जगन्निर्मात्री मही महती महनीया वा अदितिमदीनामखण्डिता वा । कि च इद विश्व भुवन सर्व भूतजात यस्या भूमावा विवेश आविष्टम् । सविता देवस्तस्या भूमावेव नोऽस्माक धर्म धारणमवस्थान साविषत् प्रसुवता प्रेरयतु षू प्रेरणे इति धातोर्णिजन्तस्य लेटि साविषदिति रूपम् सिब्बहुल लेटि [पा॰ ३ १ ३४] लेटोऽडाटौ [पा॰ ३ ४ ९४] इतश्च लोप परस्मैपदेष्विति [पा॰ ३ ४ ९७] सूत्रे ॥५॥

a अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिनः ।

b देवीरापो यो व ऊर्मि प्रतूर्ति ककुन्मान्वाजसास्तेनाय वाजँ सेत् ॥६॥

का॰ [१४ ३ ३ ५] अश्वान्प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतानप्स्वन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति । स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नात्वागतान्वा अश्वानप्स्वन्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्या वा प्रोक्षेत् ॥ अश्वदेवत्यावसान रहिता पुरउष्णिक् अस्या पाद आर्षो द्वादशाक्षरो द्वावष्टाक्षरौ । अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषध चावस्थितम् हे अश्वा यूय तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत उतापि च अपा प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूय भवत ॥ द्वितीय प्रोक्षणमन्त्र अब्देवत्य यजु हे देवी दे व्यो दीप्यमाना आपो वो युष्माक य ऊर्मि कल्लोलस्तेन सितोऽयमश्वो वाजमन्न सेत् सनुयाद्धीयाद्वा । किम्भूत ऊर्मि प्रतूर्ति प्रकृष्टा तूर्तिर्वेगो यस्य प्रत्वरणशील । तथा ककुन्मान् ककुच्छब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप् तत्सामान्यादुदकोर्मिविषये समुन्नतो बहुलोदकसघातवान् ककुन्मानित्युच्यते । तथा वाजसा अन्नस्य दाता ॥६॥

वातो॑ वा॒ मनो॑ वा गन्ध॒र्वाः स॒प्तवि॑ꣳशतिः ।

तेऽअग्रेऽश्व॑मयुञ्जँ॒स्तेऽअ॒स्मिन्ज॒वमाद॑धुः ॥७॥

का॰ [१४ ३ ६] दक्षिणं युनक्ति वातो वेति । दक्षिणमश्वं एवं योजयेत् ॥ अ- श्वदेवत्या उष्णिक् । वाशब्दो समुच्चयार्थो । वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्न- क्षत्राणि गन्धर्वा गोर्भूमेर्धर्तारः ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुञ्जन् एवं योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥७॥

वात॑ꣳरꣳहा भव वाजिन्यु॒ज्यमा॑न॒ इन्द्र॑स्येव॒ दक्षि॑णः श्रि॒यैधि॑ ।

यु॒ञ्जन्तु॑ त्वा म॒रुतो॑ वि॒श्ववे॑दस॒ आ ते॒ त्वष्टा॑ प॒त्सु ज॒वं द॑धातु ॥८॥

का॰ [१४ ३ ७] उत्तरं वातरꣳहा इति । उत्तरमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या त्रि- ष्टुप् । हे वाजिन्वेगवन्नश्व युज्यमानः सन् त्वं वातरंहा वातवद्वेगयुक्तो भव वा- तस्येव रंहो यस्य । किं च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव किं च विश्ववेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतो हे अश्व त्वा युञ्जन्तु एवं नियोजयन्तु । किं च त्वष्टा देवः हे अश्व ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥८॥

a ज॒वो यस्ते॑ वाजि॒न्निहि॑तो॒ गुहा॒ यः श्ये॒ने परी॑त्तो॒ऽअच॑रच्च॒ वाते॑ ।

तेन॑ नो वाजि॒न्बल॑वा॒न्बले॑न वाज॒जिच्च॒ भव॒ सम॑ने च पारयि॒ष्णुः ॥

b वाजि॑नो वाजजितो॒ वाज॑ꣳ सरि॒ष्यन्तो॒ बृह॒स्पते॑र्भा॒गमव॑जिघ्रत ॥९॥

का॰ [१४ ३ ८] दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्तऽइति । दक्षिणाया धुरि प्रकृष्टं देश- मनुतऽइति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृतीयमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या जगती । हे वाजिनश्व यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः सुपां सुलुगिति [पा॰ ७ १ ३९] गुहाशब्दात् डेर्लुक् । श्येने श्येनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीत्तः यथैव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते यश्च ते जवः परिदत्तः सन्वाते अचरत् वायौ चरति । परिपूर्वाद्ददातेर्निष्ठायामच उपसर्गात्तः इति [पा॰ ७ ४ ४७] तादेशे दस्तीति [पा॰ ६ ३ १२४] ईदेशे (3) तकारे परे इगन्तोपसर्ग-

स्य दीर्घे परीत इति । हे वाजिन् तेन त्रिविधेन (4) बलेन वेगलक्षणेन ब-लवान्वेगवान्सन्नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः तमेन संग्रामे पारयिष्णुः पारयिता च भव पारप्रापको भव पार तीर कर्मसमाप्तावित्यस्माच्छुरा-दिणिजन्तात् णेश्छन्दसीति [पा° ३.२.१३७] इष्णुप्रत्ययः ॥ का° [१४.३.१०.] बार्ह-स्पत्यमिनानाघ्रापयति वाजिन इति । बार्हस्पत्यं चरुमश्वानाघ्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतारो वाजमन्नं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो ऽश्वा यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ ९ ॥

III. a. देवस्याहꣳ सवितुः सवे सत्यसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकꣳ रुहेयम् ।

b. देवस्याहꣳ सवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकꣳ रुहेयम् ।

c. देव° सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहम् ।

d. देव° सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकमरुहम् ॥ १० ॥

का° [१४.३.१२.] देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्था-णौ स्थितमिति । उत्करप्रदेशे निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्र-ह्मारोहेत् ॥ आत्मयाकर्तृकं वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं बृहस्पतेः संबन्धिनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेयमारोहामि । क्षत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेय-मिति विशेषः ॥ का° [१४.४.८.] आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति । यज-मानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशशरप्रक्षेपप्रदेशे निखातामौदुम्बरीं शाखां प्रदक्षि-णीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति विप्रयेत्ते पूर्वमन्त्रेणा क्षात्रे उत्तरेण ॥ सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति सत्यप्रसवाः अत्र प्रशब्दः प्रकर्षद्यो-तकः । अरुहमिति भूतकालः नाकमारूढवानस्मीत्यर्थः शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

a. बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं जापयत ।

b. इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

का° [१४.३.१५.] बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरानिति ।

अनुविकुञ्चितस्याग्रवारोपितसप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाहन्ति षोडश तूष्णीम् ॥ यजुः विपर्यस्तो मन्त्रः हे दुन्दुभयो यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम् यत् (5) हे बृहस्पते त्वं वाजमन्नं जय । किं च हे दुन्दुभयो यूयमेव बृहस्पतिं वाजमन्नं जापयत बृहस्पतिनान्नजयं कारयतेत्यर्थः जि जये इत्यस्य हेतुमणिचि क्रीङ्जीनां णाविति [पा॰ ६ १.४८] धातोराकारे कृते अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णाविति [पा॰ ७ ३ ३६] पुगागमे लोण्मध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम् ॥ त्वमयमो दुन्दुभिवादनमन्त्रः हे दुन्दुभयो यूयमिन्द्रायेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र त्व वाज जय । इन्द्रं वाजं यूय जापयतेति पूर्ववत् ॥११॥

a एषा वः सा सत्या संवागभूद्यया बृहस्पतिं वाजमजीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ।

b एषा - ॰ययेन्द्रं वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं व॰ वि॰ ॥१२॥

का॰ [१४ ४ ६ १०] एषा व इति मन्त्रावृत्तमवहन्ते तूष्णीमितरानिति । सप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूष्णीं स्थाणुभ्यः ॥ पूर्वो मन्त्रो विपर्यस्त उत्तरः क्षात्रे । हे दुन्दुभयो वो युष्माकमेषा वाक् सत्या समभूत् (6.) तया जाता यया वाचा बृहस्पतिं वाजमजीजपत । पुनर्बृहस्पतिं वाजमजीजपत अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु॰ १० ४२] यास्कोक्तेर्भूयानर्थो याज्यः अत्यन्तं बृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या जातेत्यर्थः जयतेर्णिजन्तस्य लुङि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति रूपम् । हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभयो यूयं विमुच्यध्वं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुरुत ॥ क्षात्रे यजो उत्तरो मन्त्रः । यया वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूत्ततो यूयं विमुच्यध्वं तुल्यम् ॥१२॥

a. देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम् ।

b. वाजिनो वाजजितोऽध्वन स्कभ्नुवन्तो योजना मिमानाः काष्ठां गच्छत ॥१३॥

का° [१४ ३ १८] देवस्याहमिति यजुर्युताभारोहति यजमानः । मन्त्रयुक्ता रथं यजमान आरोहेत् ॥ सत्यप्रसवस सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञाया वर्तमानोऽहं वाजजितोऽन्नजितस्त्रिरुहस्पते' सम्बन्धिन वाजमन्नं जेष जयेयं जयतेर्लेटि उत्तमैकवचने लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा° ३ ४ ९४] सिब्बहुलं लेटीति [पा° ३ १ ३४] सिप्प्रत्ययः इतश्च लोप परस्मैपदेष्विति [पा° ३ ४ ९७] मिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम् यद्वा लुङि अडि (7) उत्तमैकवचनेऽडभावे ॥ का° [१४ ३ २२] वाजिन इति वाचयतीति ॥ हे वाजिनोऽश्वा यूयं काष्ठां गछत आज्यन्त प्राप्नुत उत्कर्षं गछतेत्यर्थं । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवतीति [निरु° २ १८] यास्कोक्तेः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशीत्यभिधानाच्च [अमर° ३ ३ ४६] । किम्भूता यूयं वाजजित' अन्नस्य जेतारः । तथा अध्वनो मार्गान्स्कभ्नुवन्त' हन्यन्तःक्षोभयन्तः स दाक्षस्वभावः । तथा योजना योजनानि मिमाना' अतिशीघ्रतया परिछिन्दन्त ॥ १३ ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धोऽअपिकक्षऽआसनि ।
क्रतुं दधिक्राऽअनु सꣳसनिष्यदत्पथामङ्काꣳस्यन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १४ ॥

का° [१४ ४ ३ ४] एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति । अश्वदैवत्याभ्यां जुहोत्यश्वाननुमन्त्रयते वा ॥ द्वे अश्वदेवत्ये जगत्यौ दधिक्रावदृष्टे । स्यत्शब्दस्तत्शब्दपर्यायश्छान्दसः स्यः एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणि क्षिप्यते प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णमधावनमभुते यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति कशायास्त्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किम्भूतोऽश्वः ग्रीवायामपिकक्षे आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः । पद्दन्न इत्यादिना [पा° ६ १ ६३] आस्यशब्दस्यासनादेशः सप्तम्याम् । ग्रीवायामुरोबन्धेन (8) बद्धः । कक्षयोः समीपे अपिकक्षं पर्याणादेरागतत्र सन्नाहरज्ज्वा बद्धः (9) । आस्ये मुखे कविकया बद्धः । तथा दधिक्रा दधाति अश्ववारमिति दधिः आदृगमेति [पा° ३ २ १७१] किप्रत्ययः दधिः सन्क्रमतेऽधानमिति दधिक्रा विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधीन्धारकान्मार्गावरोधादिपाषाणगर्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिक्राः । तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु ससनिष्यदत् सम्यगनु सरन् (10) सादिसकल्पा

नुत्तरेण गहन् दाधर्तिर्दर्धर्तीत्यादिना [पा० ७ ४ ६५] स्यन्दतेर्यङ्लुकि निपातो ऽयम् । तथा पथा मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि अन्वाप-निपणत् अतिशयेन प्राप्नुवन्गमनमार्गादपतनित्यर्थ अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य यङन्तुकि निपात पूर्ववत् । एवंविधोऽश्वस्तुरण्यतीति सम्बन्ध । स्वाहा सुहुत-मस्तु ॥१४॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यत पर्णं न वेरनुवाति प्रगर्धिन ।
श्येनस्येव धजतोऽअङ्कस परि दधिक्राव्णा सहोर्जा तरित्रत स्वाहा ॥१५॥

उत स्म अपि च अस्याश्वस्य अङ्कस शृङ्गारचिह्न वस्त्रचामरादिक परि सर्वस्मि-न्नपि देहे वर्तमान सत् अनुवाति गच्छन्तमश्वमनु उत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमान गच्छति । कस्य किमिव वे पक्षिण पर्णं न पक्ष इव यथा त्वरया गच्छत पक्षिण पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्याङ्कसरूप वस्त्रचामरादिक विस्पष्टम वलोक्यतऽइत्यर्थ । किम्भूतस्याश्वस्य द्रवतो गच्छत तथा तुरण्यतस्त्वरयत प्रग र्धिन प्रगृध्यतीति प्रगर्धी अवधि प्राप्तु काङ्क्षत । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कसदृष्टान्तवे नाभिहितम् शीघ्रगमने श्येनदृष्टान्त उच्यते श्येनस्येव धजतो गच्छतो वेगेन धज गतौ दधिक्राव्णा दधीन्क्रमते दधिक्रावा धारकपर्वताद्यतिक्रामिणा अन्येभ्योऽपि दृश्यतऽइति [पा० ३ २ ७५] क्रमतेर्वनिपि विड्वनोरिति [पा० ६ ४ ४१] आकार । ऊर्जा अन्नेन सह तरित्रत मार्गं भृश तरत यङन्तुकि निपातोऽयम् स्वाहा सु हुतमस्तु ॥१५॥

श नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रव स्वर्का ।
जम्भयन्तोऽहिं वृक॰ रक्षा॰सि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवा ॥१६॥

सा० [१८ ४ ५] उत्तरेण तृचेन चेति (11) । श न इति अग्निरेणान्यहोमो ऽश्वाभिमत्रण वा ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप्तिनदृष्टा दृशाक्षरचतुष्पादा । देवाना कर्म देवताति सर्वदेवात्तातिलिति [पा० ४ ४ १४२] देवशब्दात्कर्मणि (12) तातिल् प्रत्यय नितीति [पा० ६ १ १९७] प्रत्ययात्पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् तस्य सप्त म्या सुपा सुलुगित्यादिना [पा० ७ १ ३९] डेऽकार देवताता देवताती यज्ञे स-

वेषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु । किम्भूताः मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः क्विपि तुगभाव आर्षः । स्वर्काः शोभनोऽर्को येषां ते सुरुचः स्वन्नना वा । तथा अहिं सर्पं वृकमरण्यश्वानं रक्षांसि राक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः । किं च तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सनेमि क्षिप्रममीवा व्याधीन्युयवन्पृथक्कुर्वन्तु यु पृथग्भावे अस्य क्वादित्वे लङि रूपम् गुणाऽभावावार्षौ । सनेमीति पुराणनाम [निघ° ३.२७] इह तु क्षिप्रवाचकः ॥१६॥

ते नोऽअर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।
सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनꣳ समिथेषु जभ्रिरे ॥१७॥

अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्ठदृष्टा । विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृण्वन्तु । किम्भूताः अर्वन्तः इयर्ति (13) कुटिलं गच्छन्तीत्यर्वन्तः ऋ गतावित्यस्माद्वनिप् अर्वणस्त्रसावनञ इति [पा° ६ 8.१२७] इति त्रन्तादेशे रूपम् । हवनश्रुतः हवनमाह्वानं शृण्वन्तीति हवनश्रुतः । मितद्रवः यजमाने चित्तानुकूल्येन परिमितगामिनः । सहस्रसा सहस्रस्यानेकजनतृप्तिदानस्य सन्तारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्यते सम्भज्यते यत्र सा मेधसातिर्यज्ञशाला डेर्डाकारः तस्यां सनिष्यवः सम्भक्तारः पूरयितारः । ते के येऽश्वाः समिथेषु संग्रामेषु महः महत्पूज्यं वा धनं जभ्रिरे जह्रिरे आहृतवन्तः ॥१७॥

वाजे-वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥१८॥

अश्वदेवत्या त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वा वाजे-वाजे सर्वस्मिन्नन्ने उपस्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु नोऽस्मानवत पालयत । किम्भूता यूयम् विप्रा मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा । किं च अस्य मध्वः पिबत कर्मणि षष्ठी इदं मधु धावनात्पूर्वं पश्चाद्घ्रायमाणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिबत पीत्वा च मादयध्वं तृप्ता भवत ततस्तृप्ताः सन्तो देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्मार्गैर्यात गच्छत ॥१८॥

a आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादिमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे ।
आ मां गन्तां पितरा मातरा चा मा सोमोऽअमृतत्वेन गम्यात् ॥
b वाजिनो वाजजितो वाजꣳ सस्वाꣳसो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निमृ-
जानाः ॥१९॥

का० [१४ ४ ११] अश्वस्य नैवारान्नामभिर्ति तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति । य-जमानो रथादवतीर्य चात्वालोत्करान्तरे स्थित नैवारं चरुं स्पृशति ॥ प्रजापतिदे-वत्या त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजगम्यात् आगच्छतु गमेर्व्यत्ययेन श्लुरादिवे लिङि रूपम् । आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे द्या-वापृथिव्यौ मां प्रत्यागच्छताम् । पितरा मातरा पितरमातरा च छन्दसीति [पा० ६ ३ ३३] द्विरूपकरणे नियात्यते अस्मदीये पिता माता च मा मां प्रति आग-च्छतामागन्ताम् व्यत्ययेनादादित्वे लोटि रूपम् । सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा मा-मागम्यात् चतुर्थ्यर्थे तृतीया अमृतत्वाय मम देवयजनेन सोमो मां प्रत्यागच्छतु लिङि रूपम् ॥ का० [१४ ४ १२] यजुर्युक्तानाघ्रापयति वाजिन इति । मन्त्रेण यु-क्तानश्वान्नैवारचरुमाघ्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः । हे वाजिनोऽश्वा यूयं बृहस्पतेः सम्बन्धिनं भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत । किम्भूताः वाजजितः वाजस्यान्नस्य जेतारः । वाजमन्नं जेतुं सस्वांसः सृतवन्तो (14) गतवन्तः सर्तेः क्वसुप्रत्यये रूपम् । निमृजानाः मृजूष् शुद्धौ शानच्प्रत्ययः शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इ-त्यर्थः ॥१९॥

IV a आप्ये स्वाहा । b. स्वाप्ये स्वाहा । c. अपिजाय स्वाहा ।
d क्रतवे स्वाहा । e वसवे स्वाहा । f अहर्पतये स्वाहा ।
g अह्ने मुग्धाय स्वाहा । h. मुग्धाय वैनꣳशिनाय स्वाहा ।
i. विनꣳशिनऽआन्त्यायनाय स्वाहा । k. आन्त्याय भौवनाय स्वाहा ।
l भुवनस्य पतये स्वाहा । m. अधिपतये स्वाहा ॥२०॥

का० [१४ ५ १] द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्याप्तये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति ये-

ति ॥ प्राजापत्यानि द्वादश यजूंषि । संवत्सराभिमानी प्रजापतिः स्तूयते तस्यैवै तानि नामानि । आप्नोतीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु । शोभनमाप्नोतीति स्वापि त स्मै । अपि जायते पुनः पुनरुत्पद्यतऽइत्यपिजस्तस्मै स्वाहा । क्रतुः सङ्कल्पो भो गादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवासहेतवे । अह्ना दिवसानां पतिरहर्प तिस्तस्मै । अतश्चत्वारि नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि मुह वैचित्ये (15) मु ह्यतीति मुग्धस्तस्मै अह्ने दिवसाय । विनश्यन्तीति विनंशिनः विनाशशीला प दार्था मस्जिनशोर्झलीति [पा॰ ७ १ ६०] छान्दसत्वाद्धल्यपि (16) नुमागमः वि नशिषु भवो वैनंशिनस्तस्मै मुग्धाय मोहकाय स्वाहा । अन्ते भवमन्त्यमन्त्यं च तदयनं च अन्त्यायनमन्त्यस्यायनं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै विनंशिने विनाशशी लाय स्वाहा । अन्ते भवोऽन्त्यः भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा । भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे । अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सु हुतमस्तु ॥२०॥

a आयुर्यज्ञेन कल्पताम् । b प्राणो य॰ । c चक्षुर्य॰ । d श्रोत्रं य॰ । e पृष्ठं य॰ । f यज्ञो य॰ । g प्रजापतेः प्रजा अभूम । h स्वर्देवा अगन्म । i अमृता अभूम ॥२१॥

का॰ [१८ ५ २] पट्टोत्तरा । षट् आयुर्यज्ञेनेत्याद्याद्यशब्दाञ्जुहोति वाचयति वा ॥ प्राजापत्यानि षड्यजूंषि । मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां क्लृप्तं भ वतु । मुखनासिकाप्रभवः पञ्चवृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु । च- क्षुरिन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तमस्तु । पृष्ठं स्वस्तरादिकं श रीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधि ष्ठाता विष्णुः कल्पताम् ॥ का॰ [१८ ५ ६] प्रजापतेरित्यारोहत इति । पत्नीयज मानौ निश्रेण्या (17) यूपमारोहतः ॥ यजमानदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । वयं प्र जापतेः सम्बन्धिन्यः प्रजा अभूम अपत्यानि जातानि ॥ का॰ [१८ ५ ७] स्वरिति गोधूममालभतऽइति । गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं यजमानः स्पृशेत् ॥ हे देवा वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः ॥ का॰ [१८ ५ ८] शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता (18)

इति । यूपाद्दूर्ध्वं शिरः करोति ॥ वयममृता मरणधर्मरहिता अभूम सम्भूताः ॥२१॥

a अस्मे वोऽअस्त्विन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे वर्चांᳮसि सन्तु वः ।

b नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्यै । c इयं ते राट् ।

d. यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ॥२२॥

का॰ [१४ ५ ११] अस्मे व इति दिशो वीक्षतऽइति । यूपारूढ एव यजमानो दिश पश्यति ॥ दिग्देवत्यम् हे दिशो वो युष्मत्सम्बन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्मास्वस्तु नृम्णा धनं युष्मत्सम्बन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु । उत अपि च क्रतुः कर्म युष्मत्सम्बन्धि अस्मास्वस्तु । वो युष्माकं वर्चांसि तेजांसि अस्मे अस्मासु सन्तु भवन्तु । अस्मासु सम्बन्धि (19) युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः ॥ का॰ [१४ ५ १२] नमो मात्र ऽइति भूमिमवेक्षतऽइति । यूपारूढ एव यजमानो भूमिं पश्यति ॥ पृथिवीदेवत्यम् मात्रे मातृरूपायै पृथिव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यतऽइति [निरु॰ १० ४२] द्विरुक्तिः ॥ का॰ [१४ ५ १३] उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं वस्तचर्मणास्तृणातीयं तऽइति ॥ आसन्दीदेवत्यम् हे आसन्दि ते तव इयं राट् इदं राज्य राजनं राट् सम्पदादित्वात्क्विपि स्त्रियां क्विप् अभिषिक्तासि त्वमिति भावः ॥ का॰ [१४ ५ १४] सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति । आसन्द्यां यजमानमुपवेशयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । हे यजमान त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि यमनः स्वयं संयमनकर्ता भवसि अनवच्छिन्नं तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि । कृष्यै कर्षणाय कृषिसिद्ध्यर्थं त्वा त्वामुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः । क्षेमाय लब्धपरिपालनाय त्वामुप॰ । रय्यै धनाय त्वामुप॰ । पोषाय पशुपुत्रादिपुष्ट्यै त्वामुप॰ ॥२२॥

V. वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमᳮ राजानमोषधीष्वप्सु ।

ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयᳮ राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा ॥२३॥

का॰ [१४ ५ २१] सुवेण सम्भृतान्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति । औदुम्बरपात्रे एकीकृताद्यवव्रीह्यादिधान्यात्सुवेणाहवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति ॥ ति-

न्त्रिष्टुभ् प्रजापतिदेवत्या । प्रसुतेऽसौ प्रसवः पचादित्वादच् वाजस्यान्नस्य प्रसवः उत्पादकः प्रजापतिः अग्रे सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्तमानमिमं सोमं वल्ली इव राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्थम्भूता सोमस्य जनयित्र्य ओषधय आपश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीर्मधुमत्या रसवत्या माधुर्योपेता भवन्तु भोगयोग्या भवन्तु वयं च ताभिरभिषिक्ता राष्ट्रे स्वकीये देशे जागयाम अप्रमत्ता भवाम । पुरोहिता यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥७३॥

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।
अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्त्स नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ॥७४॥

वाजस्यान्नस्य प्रसवः उत्पादक ईश्वरः इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च शिश्रिये आश्रितवान् स च सम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां प्रजानन् अवगच्छन्मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वे पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं रयिं धनं नियच्छतु नियमेनेन ददातु दाण् दाने पाघ्राध्मेत्यादिना [पा० ७ ३ ७८] यच्छादेशः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥७४॥

वाजस्य नु प्रसव आबभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ।
सनेमि राजा परियाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्धयमानोऽअस्मे स्वाहा ॥७५॥

नु इति विस्मये वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि आबभूव सम्भावितवानुत्पादितवानित्यर्थः सनेमीति पुराणनाम [निघ० ३ २७] सनेमि चिरन्तनो राजा दीप्तः सन्परियाति सर्वतः स्वेच्छया गच्छति । किम्भूतः विद्वान् स्वाधिकारं जानन् तथा अस्मे अस्मासु प्रजां पुत्रादिसततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धयमानः वर्धयन् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥७५॥

सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे ।

आदित्यान्विष्णु॑ᳬ सूर्यं॑ ब्र॒ह्माणं॑ च॒ बृह॒स्पति॑ᳬ स्वाहा॑ ॥२६॥

त्रिष्टाऽनुष्टुभस्तापसदृष्टा प्रथमा सोमाग्न्यादित्यविष्णुसूर्यबृहस्पतिदेवत्या । अयंस रत्नणार्थं तर्पणाय वा सोम राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान्द्वादश विष्णु सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२६॥

अ॒र्य॒म॒णं बृह॒स्पति॒मिन्द्र॒ दाना॑य चोदय ।

वाचं॒ विष्णु॑ᳬ सर॑स्वतीᳬ सवि॒तारं॑ च वा॒जिन॑ᳬ स्वाहा॑ ॥२७॥

अर्यमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या । हे ईश्वर त्वमर्यमादीन्देवान्दानाय धनप्रदानार्थं चोदय प्रेरय बृहस्पतिमिन्द्र देवेश वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनमन्नवन्तमिति सर्वेषां विशेषणं वाजिनं देवाश्च वा । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२७॥

अग्ने॑ अ॒द्यान्नो॑ह॒ नः॒ प्रति॑ नः सु॒मना॑ भव ।

प्र नो॑ यच्छ सहस्रजि॒त्ᳬ हि ध॑न॒दा अ॑सि॒ स्वाहा॑ ॥२८॥

अग्निदेवत्या । हे अग्ने इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमच्छवद् आभिमुख्येन अच्छ हितमिति शेषः निपातस्य (20) चेति [पा॰ ६ ३ १३६] संहितायां दीर्घोऽच्छशब्दस्य । नि च नोऽस्मान्प्रति सुमनाः कल्याणार्द्रचित्तो भव हे सहस्रजित् सहस्रस्य बहूनां वसूनां नेतः सहस्राणां धीमानां वा जेतः हि यस्माद्य स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा ॥२८॥

प्र नो॑ यच्छत्वर्य॒मा प्र पू॒षा प्र बृह॒स्पति॑ः । प्र वाग्दे॒वी द॑दातु नः॒ स्वाहा॑ ॥२९॥

गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या । अर्यमा सूर्यविशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं ददातु पूषा प्र यच्छतु उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः बृहस्पतिः प्र यच्छतु देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥२९॥

१ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

b. सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रियै दधामि बृहस्पतेंष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिंचाम्यसौ ॥३०॥

का॰ [१४.५.२२.] शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति । होमद्रव्यशेषेण यजमानं शिरसि सिञ्चेत् ॥ यजमानदेवत्यम् सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानोऽहमश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा त्वां वाचो वाण्या यन्तुर्यन्त्र्याः पुंस्त्वमार्षम् नियमनकर्त्र्याः सरस्वत्यै पद्यर्यै चतुर्थी सरस्वत्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि । किं च बृहस्पतेः साम्राज्येन सम्राड्भावेन त्वा त्वामभिषिञ्चामि असाविति तन्नामग्रहणम् ॥३०॥

VI. a अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम् । b. अश्विनौ द्व्यक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदजयतां तानुज्जेषम् । c. विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम् । d. सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत्तानुज्जेषम् ॥३१॥

का॰ [१४ ५.२६.] अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत्कृत्वेति । चतुःकाण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवत् द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्याग्नये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पूर्वमुक्तं [१४ ५ १.] तद्वत्कृत्वेत्यर्थः तेनैतैर्मन्त्रैर्जुहोति सप्तदश मन्त्रान्वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उज्जितिसंज्ञाः । सप्तदश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ओ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहऽइति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः (21.) प्रजापतिरथियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते ॥ अग्निरेकाक्षरेण छन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमुदजयत् उत्कृष्टं जितवान् तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जेषमुत्कृष्टं जयेयं वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ अश्विनौ देवौ द्व्यक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदजयतां जितवन्तौ तथाहमपि तेनैव द्व्यक्षरेण छन्दसा तान् तादृशान्मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम् ॥ विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा त्रीन्भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि तान् लोकानुज्जेषम् ॥ सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुष्पदः पादचतुष्टयोपेतान्पशूनुदजयत् अहमपि तेन तान्पशूनुज्जेषम् ॥३१॥

a पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जेषम्। b. सविता षडक्षरेण षडृतूनुदजयत्तानुज्जेषम्। c. मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान्पशूनुदजयँस्तानुज्जेषम्। d. बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥३२॥

पूषा देवः पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वाद्याश्चतस्रोऽवान्तरदिशं (22) चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो जयेयम्॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण छन्दसा षट्संख्यानृतूनुदजयत् तानृतूनहमुज्जेयम्॥ मरुतो देवाः सप्ताक्षरेण छन्दसा सप्तसंख्यान्ग्राम्यान्पशून्गवादीनुदजयन् अहं तान्ग्राम्यान्पशून् जयेयम्॥ बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन छन्दसा गायत्रीछन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां तादृशीं गायत्रीं जयेयम्॥३२॥

a मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतꣳ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम्। b वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जेषम्। c. इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषम्। d विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयँस्तामुज्जेषम् ॥३३॥

मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा त्रिवृतं स्तोममुदजयत्तं तादृशं स्तोममहं जयेयम्॥ वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं देवतामुदजयत्तां विराजमहमुज्जेयम्॥ इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामजयत् तां त्रिष्टुभमहमुज्जेयम्॥ विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा जगत्यभिमानिदेवतामुदजयन् अहमपि तां जगतीं जयेयम्॥३३॥

a. वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशꣳ स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषम्।

b रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशꣳ स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषम्।

c. आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशꣳ स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषम्।

d अदि॑तिः षो॑डशाक्षरे॑ण षो॑डश॒ꣳ स्तोम॒मुद॑जय॒त्तमुज्जे॑षम् ।

e प्र॒जाप॑तिः स॒प्तद॑शाक्षरेण स॒प्तद॒शꣳ स्तोम॒मुद॑जय॒त्तमुज्जे॑षम् ॥३४॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदश स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् ॥ रुद्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतुर्दशं स्तोममजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम् ॥ आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदश स्तोममजयन् तं स्तोम जयेयम् ॥ अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण छन्दसा षोडश स्तोममजयत् तेनाहमपि त स्तोममुज्जेषम् ॥ प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण छन्दसा सप्तदशाख्य स्तोममजयत् त स्तोम तेन छन्दसाहमपि जयेयम् ॥ एतान्मन्त्रान् जपेदेतैर्जुहुयाद्वा ॥३४॥ इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥

VII. a ए॒ष ते॑ निर्ऋते भा॒गस्तं जु॑षस्व॒ स्वाहा॑ । b अ॒ग्निने॑त्रेभ्यो दे॒वेभ्यः॑ पु॒रः॒सद्भ्यः॒ स्वाहा॑ । c य॒मने॑त्रेभ्यो दे॒वेभ्यो॑ दक्षिणा॒सद्भ्य॒ स्वाहा॑ । d वि॒श्वदे॑वनेत्रेभ्यो दे॒वेभ्यः॑ पश्चा॒त्सद्भ्यः॒ स्वाहा॑ । e मि॒त्राव॑रुणनेत्रेभ्यो वा म॒रुन्ने॑त्रेभ्यो वा दे॒वेभ्य॑ उत्तरा॒सद्भ्यः॒ स्वाहा॑ । f सोम॑नेत्रेभ्यो दे॒वेभ्य॑ उपरि॒सद्भ्यो॒ दुव॑स्वद्भ्यः॒ स्वाहा॑ ॥३५॥

अथ राजसूयमन्त्राः । तेषां वरुण ऋषिः ॥ ॥ का° [१५ १ १ १०] अष्टाकपालो ऽनुमत्यै शम्यायाः पश्चादविष्यशनꣳ स्रुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयंप्रदीर्णे ऽइरिणे वाग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋत ऽइति । फाल्गुनामावास्यायामनुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतहविषः पेषणकाले दृषदधस्तान्निक्षिप्तशम्यायाश्चाद्भागे पतितं यद्धविस्तण्डुलपिष्टरूपं तत्स्रुवे निधाय दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादाय दक्षिणस्यां दिशि गत्वा स्वयंस्फुटिते भूभागे ऊषरे वोल्मुकाग्निं संस्थाप्य तद्धविर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ पृथिवीदेवत्यम् । निर्ऋतिरत्र पृथिवी हे निर्ऋते पृथिवि एष पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का° [१५ १ २०] पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिश व्यूह्य मध्ये च स्रुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । एवं वर्षमिष्टीः कृत्वा पञ्चवा-

नीयाख्यं कर्म विशेषम् तत्राहवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य स्रुवेणा-ज्यं पञ्चस्वग्निषु यथालिङ्ग जुहोति ॥ अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः । दश यजूंषि देवदेवत्यानि । अग्निर्नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्य । पुर पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि सीदन्तीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्य स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ दक्षिणे जुहोति । यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षिणस्यां सीदन्तीति दक्षिणासदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ अथ पश्चाज्जुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्य विश्वे देवा नेतारो येषां तेभ्य । पश्चात्सीदन्तीति पश्चात्सदस्तेभ्य स्वाहा ॥ अथोत्तरार्धे जुहोति । मित्रावरुणनेत्रेभ्य मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्रा । वा यद्वा मरुतो नेतारो येषां ते मरुन्नेत्रा । उत्तरस्यां सीदन्तीत्युत्तरासद उत्तरभागार्यास्तेभ्यो देवेभ्य स्वाहा । अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्य मरुन्नेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्य इति मन्त्रयोर्विकल्प ॥ मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्य सोमो नेता येषां तेभ्य । उपरि सीदन्ति तिष्ठन्तीत्युपरिसदस्ते । दुवस्वद्य परिचर्यावद्य (23) य द्वात्र दुव शब्देन हव्य तद्वेषामस्ति ते दुवस्वन्तस्तेभ्यो देवेभ्य स्वाहा ॥३५॥

a ये देवा अग्निनेत्रा पुरःसदस्तेभ्य स्वाहा । b ये देवा यमनेत्रा दक्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा । c ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्य स्वाहा । d ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्य स्वाहा । e ये देवा सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्य स्वाहा ॥३६॥

का॰ [१५ १ २१] उत्तरा सप्तस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति । पञ्चधा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्च मन्त्रै प्रत्येक जुहुयादिति शेष ॥ ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्व्याख्या । ये देवा विश्वदेवनेत्रा पश्चात्सद । ये देवा मित्रावरुणनेत्रा ये देवा मरुन्नेत्रा इति मन्त्रयोर्विकल्प । ये देवा सोमनेत्रा उपरिसदः उपरि स्थिता दुवस्वन्तो हव्यवन्तस्तेभ्य स्वाहा ॥३६॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य ।
दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसि ॥३७॥

का॰ [१५ २ ५] अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानमिति । अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादद्यात् ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुब्देवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव । तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते स्त्रीत्वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप निवर्तय अस्यु क्षेपणे अस्य लोटि रूपम् । किं च यज्ञं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन्यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमाने वर्चोऽन्नं धाः धेहि दधातेर्लुङि रूपम् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा॰ ६ ४.७५] । किम्भूतस्त्वं दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः । अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन्विनाशयन्नित्यर्थः ॥३७॥

a देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

b उपांशोर्वीर्येण जुहोमि हतꣳ रक्षः स्वाहा ।

c रक्षसां त्वा वधाय । d अवधिष्म रक्षोऽवधिष्मामुमसौ हतः ॥३८॥

का॰ [१५ २ ६] देवस्य त्वेति जुहोतीति । प्रागुदग्वा गत्वा गृहीतमुल्मुकं संस्थाप्य स्रुवेणापामार्गतण्डुलान् जुहुयात् ॥ देवस्य त्वा व्याख्यातम् ॥ उपांशोः । त्रीणि यजूंषि रक्षोग्निदेवत्यानि । उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्येनाहं जुहोमि अत एव रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा सुहुतं हविरस्तु ॥ का॰ [१५ २ ७] रक्षसां त्वेति स्रुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति । यस्यां दिशि होमं कुर्यात्तां दिशं प्रति स्रुवं प्रक्षिपेत् ॥ रक्षसां राक्षसानां वधाय नाशार्थं त्वा त्वां प्रास्यामीति शेषः ॥ का॰ [१५ २ ७] अवधिष्म इत्यायन्त्यनपेक्षमिमि । अध्वर्य्वादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति ॥ रक्षो राक्षसजातिं वयमवधिष्म हतवन्तः जातावेकवचनम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति च अमुं देवदत्तं वयमवधिष्म असौ देवदत्तो हतो मारितोऽस्माभिः ॥३८॥

VIII. सविता त्वा सवानाꣳ सुवतामग्निर्गृहपतीनाꣳ सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचऽइन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥३९॥

का॰ [१५.४ १२-१५] ऋतमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानस्याङ्गं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च जाते राजा भवतीति । अष्टौ देवसूहवींषि तत्राग्निनेन वरुणाय धर्मपतयऽइति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा स्रुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्बाहुमादाय सविता त्वेति कण्टिकाद्वयरूपं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तन्मातापित्रोर्यस्या जनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अतिजगती यजमानदेवत्या । सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्त्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वाग्ग्वं त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा यथार्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः पशव्यं पश्वाधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना [पा॰ ७.१.३९.] चतुर्थ्याः सुआदेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सवित्राद्यो ऽष्टौ देवसूहविषां देवतास्त्वां नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः ॥३९॥

इमं देवा ऽअसपत्नᳫं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।
इममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशऽएष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाᳫं राजा ॥४०॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां नवमोऽध्यायः ॥९॥

अत्यष्टिर्यजमानदेवत्या हे देवाः सवित्राद्यः इममसुकसंज्ञं यजमानमसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवध्वं प्रेरयध्वं किमर्थं महते क्षत्राय महत्यै क्षत्रपदव्यै । महते ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः । इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय अत्मज्ञान-

सामर्थ्याय इमं यजमानं सुवधमित्यर्थः (24)। किम्भूतमिमम् अमुष्य पुत्रम् अमुष्येति षष्ठ्यन्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् तथा अमुष्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अमुष्याः देव्या पुत्रम् अमुष्याऽइति यजमानमातुर्नामग्रहः। अस्यै विशे अस्या' कौरव्या' विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः अस्यै इति षष्ठ्यन्तं जातिनाम ग्राह्यम्। अमी इति प्रथमान्तं देशनाम ग्राह्यम् अमी हे कुरव पञ्चालाः वो युष्माकमेष खदिरवर्मा राजास्तु। अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लीरूपो वा सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥४०॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। वाजसेयो राजसूयारम्भास्तो नवमोऽगमत् ॥९॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ दे॒व सवित॒' प्रसु॑व य॒ज्ञं प्रसु॑वेमं भगा॑य। दि॒व्यो ग॑न्ध॒र्वः के॑त॒पाः केतं नः पुनातु वा॒चस्पति॒र्वाज॑मद्य वाज॑ꣳ स्वदतु ॥१॥ २ a b c ॥२॥ २ d-i ॥३॥ ३ ॥४॥ ४ a b c ॥५॥ सम्पृच॑ स्थ॒ सं मा॑ भ॒द्रेण॑ पृङ्क्त विपृच॑ स्थ॒ वि मा॑ पा॒प्मना॑ पृङ्क्त ॥६॥

II ॥ ५ [- साविषक्] ॥१॥ ६ b [°रापोऽअपानपाच्चो वे ऊ°] ॥२॥ ६ १ [प्रशस्तिभिर्या भ°] ॥३॥ ७ [वातो॑ वा वो॒ मनो॑ वा] ॥४॥ ८ ॥५॥ ९ a [परी॑तो - °ञ्जिघ्रिधि स°] ॥६॥ ९ b ॥७॥१३॥ ॥

III. ॥ दे॒वस्य॑ व॒यꣳ स॑वि॒तुः स॒वे स॒त्यस॑वसो बृ॒हस्पते॑रुत्त॒मं नाक॑ꣳ रुहेमेन्द्र॑स्योत्त॒मं नाक॑ꣳ रुहेम ॥ दे॒वस्य॑ व॒यꣳ स॑वि॒तु' स॒वे स॒त्यस॑वस'। बृ॒हस्पते॑रुत्त॒मं नाक॑मरुहा॒मेन्द्र॑स्योत्त॒मं नाक॑मरुहाम ॥१॥ ११ a ॥२॥ ११ b ॥३॥ १२ a ॥४॥ दे॒वस्य॑ व॒यꣳ स॑वि॒तुः स॒वे स॒त्यस॑वसः। बृ॒हस्पते॑र्वाज॒जितो॒ वाज॑ जेष्म ॥५॥ वाजि॑नो॒ वाज॑ जयताध्व॑न स्कभ्नु॒तं। योज॑ना॒ मिमा॑नाः काष्ठां गच्छत ॥६॥ १४ [सं॒तवी॒त्वत्य°] ॥७॥ १५ ॥८॥ १६ ॥९॥ १७ [°धसा॑ताऽइव त्म॒ना म॒ह्नो ये] ॥१०॥ १८

॥११॥ ११ a - गन्तं पितरा मातरा युवमा मा सोमोऽअमृतत्वाय ग-
म्यात् ॥१२॥ ११ b ॥१३॥२६॥ ॥

IV ॥ २० ॥१॥ २१ a-f ॥२॥ ज्रायऽएहि स्वो रोहाव । २१ g. h i
॥३॥ २२ a ॥४॥ २२ b c. d - °रूर्जाः कृष्यै क्षेमाय रय्यै पोषाय
॥५॥३१॥ ॥

V ॥ २३ - °हिताः ॥१॥ २५ [वाजस्येदं प्र° - °दान्रयिं पु° -] ॥२॥ २४
- °स्तु ॥३॥ २८ - असि ॥४॥ २६ [- आदित्यं वि°] - °स्यतिम् ॥५॥
२९ [- °पा प्र सरस्वती ।] - नः ॥६॥ २७ ॥७॥ ३० a । सरस्वत्यै
वाचो यन्तुर्यन्त्र्ये दधामि । बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीन्द्रस्य त्वा
साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥८॥३१॥ ॥

VI. ॥ ३१ a b c [त्रीनिमाल्लो°] d ॥१॥ ३२ a [पञ्चऽऋतूनुद°] b [पञ्च-
दशेन पञ्चतूनुद°] c. d ॥२॥ ३३ ॥३॥ ३४ a b. c. d [पोलशा-
क्षरेण पोलशऽ स्तो°] e ॥४॥४३॥ ॥ पञ्चनुवाकेषु त्रिचत्वारि-
शत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे दशमोऽध्यायः ॥१०॥

I. अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वती राजस्वश्चितानाः ।
याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ॥१॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि किंचदपि कर्मोक्तं दशमेऽभिषेकार्थजला-
दानादिराजसूयशेषचरकसौत्रामणी चोच्यते ॥ तत्र का° [१५ ४ २०-२२] इत्यन्ते
ऽपो गृह्णाति यूपमुत्तरेणा नैमित्तिकीसम्भवादन्येतराः पृथक् पात्रेषोदुम्बरेषु [१५
४ २३] सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति । इत्यग्रहणं कार्यशेषोपलक्षणम् देवसू
हविर्षां भागपरिहरणान्ते कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारे-
णोदुम्बरयुतपात्रेषु पृथग्गृह्णाति तत्र विशेषः निमित्तवशात्प्राप्या नैमित्ति-

वयः पयान्तरितात्प्रतिगृह्यातपवर्षाः प्रुषाः गोष्ठ्या इत्याद्याः ता राजसूयारम्भात्प्रागेव सम्पाद्य तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीमातपवर्षणादेर्निमित्तस्याभावात् (1.) इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात् तत्र मन्त्रानाह अपो देवा इति सारस्वतीनदीसम्बन्धिनीरप आदौ गृह्णाति ॥ चरकसौत्रामण्याः प्राग्वरुण ऋषिः । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपो ऽगृभ्णान्गृहीतवन्तः । किम्भूता अपः मधुमतीः मधुरस्वादोपेताः । तथा ऊर्जस्वतीः ऊर्जो विद्यते यासु विशिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सुवन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदेवत्वात्परिदृष्टकारिणीः । पुनस्ता एव विशिनष्टि याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन् मित्रावरुणयोरभिषेकं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देवमरातीः शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नीतवन्तः इन्द्रं शत्रूनत्यक्रामयन्नित्यर्थः छन्दसि परेऽपीति [पा० १.४.८१.] अतेरुपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥१॥

a. वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा । b. वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि । c. वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा । d. वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥२॥

का० [१५.४.२४.] जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृष्णऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः-पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति [१५.४.२३.] अवगूहनात्पशोः पुरुपाद्वा पूर्वापराऽऊर्मीऽइति । सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्वप्सु वृष्ण ऊर्मिरित्यादिभिः स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्यमाणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाहीनैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् वृष्ण ऊर्मिरित्याद्यो विश्वभृत स्थेत्यन्ता मन्त्राः संहितायां द्विशः पठितास्तेषां पूर्वः-पूर्वः स्वाहान्तस्तेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्तेनापामादानम् तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्पशोर्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कल्लोलौ तौ कृत्वा गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ वृष्ण ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे कल्लोल त्वं वृष्णो वर्षितुः सेक्तुः पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी

ऊर्मिः कल्लोलोऽसि । राष्ट्रदा राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव दे- शप्रदो भवसि अतो राष्ट्रं मे मह्यं देहि स्वाहा हविर्दत्तमस्तु । एवं जुहोति गृ- ह्णाति वृष ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ अपरामूर्मिं गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जलराशिरूपा (2) यस्य स वृषसेनः व्याख्यातमन्यत् ॥२॥

a अर्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । b अर्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम मुष्मै दत्त । c d ओजस्वती स्थ रा॰ दत्त । e f आपः परिवाहि णी स्थ रा॰ दत्त । g h अपां पतिरसि रा॰ देहि । i k अपां गर्भोऽसि रा॰ देहि ॥३॥

का॰ [१५ ४ १४] स्यन्दमाना इति । नद्यादिप्रवाहस्था अपो गृह्णाति ॥ अर्थेत अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादेः सकाशादन्यप्रदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः इण् गतौ ताच्छील्ये तृन् तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदात्र्यः स्थ भवथ मे राष्ट्रं दत्त यच्छत दत्तेति ब हुवचनम् अन्यद्व्याख्यातम् ॥ का॰ [१५ ४ २५] प्रतिलोमा । वहन्तीनां या (3) प्रतिगच्छन्ति तासु होमादाने ॥ हे आपो यूयमोजस्वती ओजसा बलेन युक्ता भ वथ ॥ का॰ [१५ ४ २६] अपयतीरिति । वहन्तीनामपां मध्यात्या मार्गान्तरेण ग त्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादाने ॥ हे आपो यूयं परिवाहि णी स्थ परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतो वहनशीला भवथ उक्तम- न्यत् ॥ का॰ [१५ ४ २७] नदीपतिमिति । समुद्रस्यापां होमादाने ॥ अपां जला- नां पतिः स्वामी पालकोऽसि ॥ का॰ [१५ ४ २८] निवेष्य इति । निवेष्य आ- वर्तस्तद्वा निवेष्या नद्यादौ यत्राम्भोभ्रमस्तत्र होमादाने ॥ हे जलभव त्वमपां गर्भो मध्यवर्ती भवसि ॥३॥

a b सूर्यत्वचस स्थ रा॰ । c d सूर्यवर्चस स्थ रा॰ । e f मान्दा स्थ रा॰ । g h व्रजक्षित स्थ रा॰ । i k वाशा स्थ रा॰ । l m श-

विष्ठा स्थ रा° । n. o शक्वरी स्थ रा° । p. q. जनभृत स्थ रा° । r. s. विश्वभृत स्थ रा° । t. आपः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । u. मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः । v. अनाधृष्टाः सीदत सहौजसो महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥४॥

का° [१५. ४. ३०] स्यन्दमानानाᳬ स्थावराः प्रत्यातापऽइति । वहदपां मध्ये याः स्थिराः सदा घर्मे (d.) वर्तमानास्तासु होमादाने ॥ हे आपो यूयं सूर्यत्वचसो भवथ सूर्यस्येव त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः सदातपे वर्तमानत्वात् त्वचःशब्दः सातत्यवाची ॥ का° [१५. ४. ३१.] अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्ष्या इति । आतपे वर्षति सति गगनादप आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूयमुत्तरेण तासु होमादाने ॥ सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ ॥ का° [१५ ४ ३२.] सरस्या इति । तडागभवास्वप्सु होमादाने ॥ हे आपो यूयं मान्दाः स्थ मन्दतेर्मोदनार्थस्य रूपं मन्दन्ते मोदन्ते भूतानि यत्र बहूदकत्वात्ता मान्दाः भवथ ॥ का° [१५. ४. ३२] कूप्या इति । कूपे भवाः कूप्यास्तत्र होमादाने ॥ हे आपो यूयं व्रजक्षितो भवथ व्रज इति मेघनामसु [निघ° १. १०.] पठितम् अत्र तूदकधारणसामर्थ्यात्कूप उच्यते व्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति व्रजक्षितः ॥ का° [१५. ४. ३२.] प्रुष्वा इति । प्रुष सेचने प्रुष्णन्ति ओषधीः सिञ्चन्तीति प्रुष्वाः अवश्यायरूपाः तृणाग्रेषु स्थितास्तासु वस्त्रक्षेपेण ता आत्ताः सन्ति ता यूयमुत्तरेण हुत्वा ग्राह्याः ॥ वाशाः स्थ वश कान्तौ उश्यन्ते जनैः काम्यन्तेऽन्ननिष्पत्तिहेतुत्वाद्वाशा यूयं भवथ ॥ का° [१५. ४. ३२.] मध्विति । मधुनि होमादाने ॥ हे मधुरूपा आपो यूयं शविष्ठाः शव इति बलनाम [निघ° २. ९.] बलिष्ठा बलदात्र्यो भवथ त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकारं मधु ॥ का° [१५. ४ ३२.] गोल्ब्या इति । उल्बं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उल्ब्याः प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्थजलं पूर्वं गृहीतमस्ति यूयमुत्तरेण तत्र होमादाने ॥ शक्वरीः शक्लृ शक्तौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा° ३. २ ७५.] वनिप्प्रत्ययः वनो र चेति [पा° ४. १. ७.] ङीप् रेफश्च शक्नुवन्ति वाहदोहादिभिर्जगदुद्धर्तुमिति शक्वर्यो गावस्तत्सम्बन्धिन्यो यूयं भवथ ॥ का° [१५. ४. ३२.] पय इति ।

कूप्यस्य होमपूर्वं ग्रहणम् ॥ हे आपो यूयं जनभृतो भवथ वाल्मभावि जनान् प्राणिनो बिभ्रति पुष्णन्तीति जनभृतः ॥ का° [१५ ४ ३०] घृतमिति । घृतं होमादाने ॥ हे घृतरूपा आपो यूयं विश्वभृतः विश्वं सर्वं जगद्देवादिकं बिभ्रति विश्वभृतो भवथ राष्ट्रदाः ॥ एवं सारस्वत्यादयो घृतान्ताः सप्तदशाप उक्ताः ॥ का° [१५ ४ ३५] आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु सम्मृजतीति । रविकरतप्ता आपो मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वगृहीतास्वप्सु योजयेत् प्रतिग्रहणमन्त्र संसर्गस्तूष्णीम् ॥ नात्र होमः षोडशाहुतीर्जुहोति हवीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु चेति श्रुतेः [५ ३ ४ २२] । हे आपो मरीचिरूपा यूयं स्वराज स्थ स्वेनैव राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देश दत्त ॥ का° [१५ ४ ३६] औदुम्बरे पात्रे समासिच्य त्येना मधुमतीरिति । एना सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति मन्त्रावृत्तिः ॥ अब्देवत्यं यजुः । मधुमती मधुरसवत्य एता आपो मधुमतीभिर्मधुरस्वादोपेताभिरद्भिः पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम् । किम्भूता एताः महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय वन्वानाः सम्भजमानाः ददत्य इत्यर्थः वनोतिः सम्भजनार्थः ॥ का° [१५ ४ ३७] मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधात्यनाधृष्टा सीदतेति । औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य सदसि सादयति ॥ अब्देवत्यम् । हे आपो यूयं सीदत तिष्ठत । किम्भूता यूयम् अनाधृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः । सहौजसः ओजसा सहिताः बलयुक्ताः । तथा महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः स्थापयन्त्यः ॥४॥

5 a सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात् । b अग्नये स्वाहा ।
c सोमाय स्वाहा । d सवित्रे स्वाहा । e सरस्वत्यै स्वाहा ।
f पूष्णे स्वाहा । g बृहस्पतये स्वाहा । h इन्द्राय स्वाहा ।
i घोषाय स्वाहा । k श्लोकाय स्वाहा । l अꣳशाय स्वाहा ।
m भगाय स्वाहा । n अर्यम्णे स्वाहा ॥५॥

का° [१५ ५ १] व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति । मैत्रावरुणधिष्ण्यस्याग्रा-

सादितयालाशादिपात्रचतुष्टयस्य पुरस्ताद्याघ्रचर्मास्तृणाति ॥ चर्मदैवत्यम् । हे चर्म त्वं सोमस्य त्विषिर्दीप्तिरसि भवसि अतस्तवेव त्वत्सदृशी मे मम त्विषिः कान्तिर्भूयात् यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिरिति श्रुतेः [५ ३ ५ ३.] ॥ का॰ [१५ ५ ३] पार्थानामग्नये स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम् [१५ ५ ३४] पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । पार्थसंज्ञानां द्वादश मन्त्राणां मध्ये अग्नयऽइत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकाद्दौ जुहोति इन्द्रायेत्यादि षट् अभिषेकान्ते सकृद्गृहीताज्येः ॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश यजूंषि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोति सोमः । सूते सुवति प्रेरयति वा सविता । सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुष्णाति पूषा । बृहतां साम्नां पतिर्बृहस्पतिः । इन्दति ईष्टे इन्द्रः । घुष्यति शब्दं करोति घोषः । श्लोक्यते कीर्त्यते जनैरिति श्लोकः । अंशयति विभाजयति पुण्यपापे तत्फलदानेनेति अंश अंश विभाजने धातुः । भज्यते सेव्यते स भगः । इयर्ति व्याप्नोति विश्वमित्यर्यमा ॥ एतेभ्य सुहुतमस्तु ॥५॥

a पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ । b सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । c अनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा राजस्वः ॥६॥

का॰ [१५ ५ ४] पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति । प्रकृतिवत् पवित्रे स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्णं बध्नाति ॥ पवित्रे स्थः व्याख्यातम् [१ १२] ॥ का॰ [१५ ५ ५] ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति । सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादिता औदुम्बरपात्रस्थाः अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ अब्दैवत्यम् । सवितुः सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अच्छिद्रेण छिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपो वो युष्मान् उत्पवनं करोमि ॥ अनिभृष्टमसि । आपोऽत्राभिधेयाः अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या बहुवचनान्ता व्याख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते हे आपो यूयमनिभृष्टाः स्थ अस्त पाति

अथ धातुर्भृ्यर्थे व्याख्यातः अनिभृष्टा न नितरां धृष्टा अपराभूता रक्षोभिः । वाचो बन्धुः वाण्या बन्धुभूता यावद्धि प्राणोऽपां भवन्ति तावद्वाचा वदतीति श्रुतेः [५ ३ ५ १६] आपोमयी वागिति सामश्रुतेश्च । तथा तपोजा तपःशब्देनाग्निरुच्यते तपसाऽग्निनाताप्तपोजा अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते त स्मादाह तपोजा इति श्रुतेः [५ ३ ५ १७] वायोरग्निरग्नेराप इति श्रुत्यन्तरात् [तैत्तिरी॰ आरण्य॰ ८ १] । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यो दानकर्त्र्यो भवथ यदा वा एनमेताभिरभिषुण्वन्त्यथाकृतिर्भवतीति श्रुतेः [५ ३ ५ १८] सोमदात्र्य आपः । स्वाहा राजस्वः स्वाहाकारेण पूताः सत्यः राजस्वो जनस्य (?) राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्वो राजजनिका भवथ ॥ ६॥

सधमादो द्युम्निनीराप एता अनाधृष्टा अपस्यो वसानाः ।
पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाᳬ शिशुर्मातृतमास्वन्तः ॥७॥

का॰ [१५ ५ ६] अभिषेचनीयेनैना व्यानयति सधमाद इति ॥ उत्पूता अभिषेकार्था अपोऽभिषेकार्थेषु पालाशौदुम्बरवाटाश्वत्थेषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्धा विभज्य निनयति ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते कीदृश्यः सधमादः सह एकस्मिन्पात्रे माद्यन्ति तृप्यन्ति माद्यते प्रीणन्ति या ता सधमादः स हपूर्वान्माद्यतेः क्विप् सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा॰ ६ ३ ९६] सहस्य सधादेशः । द्युम्निनी द्युम्नं वीर्यमस्ति यासां ता द्युम्निन्यः पूर्वसवर्णदीर्घः द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः [निरु॰ ५ ५] । अनाधृष्टा रक्षोभिरनभिभूताः । अपस्यः अप इति कर्मनाम [निघ॰ २ १] अपसि कर्मणि साध्व्यः अपस्याः तत्र साधुरिति [पा॰ ४ ४ ९८] यत् सुपां सुलुगिति [पा॰ ७ १ ३९] जसः सुरादेशः । वसानाः वस आच्छादने वसते आच्छादयन्ति पात्राणीति वसानाः । या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्थं सहस्थानं चक्रे कृतवान् सह स्थीयते यस्मिन् तत्स धस्थम् । किम्भूतो वरुणः अपां शिशुः बालकः अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजत इति श्रुतेः [५ ३ ५ १९] वरुणो राजसूययाजिरूपः शिशुः । किम्भूतास्वप्सु पस्त्यासु पस्त्यमिति गृहनामसु [निघ॰ ३ ४] पठितं गृहरूपासु सर्वेषामाधारत्वात् तथा मातृतमासु अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ॥७॥

a क्षत्रस्योल्वमसि । b क्षत्रस्य जराय्वसि । c क्षत्रस्य योनिरसि । d क्षत्रस्य नाभिरसि । e इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि । f मित्रस्यासि वरुणस्यासि । g त्वयायं वृत्रं वधेत् । h दृवासि । i रुजासि । k क्षुमासि । l पातैनं प्राञ्चम् । m पातैनं प्रत्यञ्चम् । n पातैनं तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पात ॥८॥

का॰ [१५ ५ १५] तार्प्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम् [१५ ५ ७] तार्प्यं परिधापयतीति । तार्प्यपाण्ड्वधीवासोष्णीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते तार्प्यं क्षौमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा ॥ तार्प्यदेवतम् हे तार्प्य त्वं क्षत्रस्य यजमानस्य उल्वं गर्भाधारभूतमुदकमसि । यजमानो गर्भस्थानीयः ॥ का॰ [१५ ५ १२] पाण्डुं निवस्तऽइति । रक्तकम्बलं परिधत्ते ॥ पाण्डुदेवतम् क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यजमानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डु त्वमसि ॥ का॰ [१५.५ १३] अधीवासं प्रतिमुच्येति । कञ्चुकं गले बध्नाति ॥ अधीवासदेवतम् । हे अधीवास त्वं क्षत्रस्य योनिरसि गर्भसंभवस्थानं योनिः ॥ का॰ [१५ ५ १३ १४] उष्णीषᳪ संवेष्ट्य निवीतेऽवगूहते नाभिदेशे परिकृन्ते वेति । शिरोवेष्टनं शिरसि संवेष्ट्य तत्प्रान्तौ परिक्षितवासोनीव्यां गोपयति (6) नाभिदेशे वेष्टयति वा ॥ उष्णीषदेवतम् । हे उष्णीष त्वं क्षत्रस्य नाभिर्गर्भयन्धनस्थानमसि नाभ्या संनद्धा गर्भा जायन्तऽइत्याहुः [निरु॰ ४ २१] ॥ का॰ [१५ ५ १७] इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोतीति । अध्वर्युर्धनुरधिज्यं करोति ॥ धनुर्देवतम् । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धि वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन हन्यतऽइति वार्त्रघ्नं वृत्रनाशकं धनुरसि तदातनोमीति शेषः ॥ का॰ [१५ ५ १८] मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टीति । मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य धनुषो बाहू प्रान्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि ॥ बाहुदेवते यजुषी । हे दक्षिणकोटे त्वं मित्रसम्बन्धी भवसि हे वामबाहो त्वं वरुणसम्बन्धी भवसि ॥ का॰ [१५ ५. १९.] धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति । यजमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुर्देवतम् । हे धनुः अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्रं शत्रुं वधेत् हन्यात् ॥ का॰ [१५ ५ २०.] दृवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति । दृवा-

सीत्यादिमन्त्रत्रयेण वाणत्रयमादाय पातैनमित्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति ॥ यजूंषि इषुदेवत्यानि । हे इषो त्वं द्रवासि द्रु विदारणे द्रणाति शत्रून्विदारयति द्रवा । हे इषो त्वं रुजासि रुजो भङ्गे रुजति शत्रून्भनक्ति रुजा । हे इषो त्वं क्षुमासि क्षुम्नाथी विधूनने क्षुम्नाति शत्रून्कम्पयति क्षुमा ॥ यजमानाय ददाति । हे इषवः प्राञ्चः प्रागञ्चन पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं यूयं पात पालयत । प्रत्यञ्चः प्रत्यगञ्चन पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं पात । तिर्यञ्चः तिर्यगञ्चनमितस्ततोऽवस्थितमेनं यजमानं पात । दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादेनं पात रक्षत ॥८॥

a आविर्मर्या । b आवित्तोऽअग्निर्गृहपतिः । c आवित्तऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः । d आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतौ । e आवित्तः पूषा विश्ववेदाः । f आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवौ । g आवित्तादितिरुरुशर्मा ॥९॥

का° [१५ ५ २१] आविर्मर्या इति वाचयतीति । इषुसमर्पणानन्तरमाविर्मर्या इत्यादीन्सप्त मन्त्रानावित्तमन्त्रान्यजमानं वाचयति ॥ प्रजापतिर्देवतम् । मर्या इति मनुष्यनामसु [निघ° २ ३] पठितम् हे मर्या मनुष्या आविः यूयमाविः प्रकटा भवतेति शेषः सम्यक्कर्मानुतिष्ठतेत्यर्थः यद्वा हे मर्या आविरोऽयं यजमानः आविः प्रकटः युष्मत्समक्षं वर्धतऽइति शेषः ॥ आवित्तोऽअग्निर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तैर्विभक्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायते [५ ३ ५ ३१ ३७] । गृहपालकाग्नयेऽयं यजमानः आवित्तः आवेदितः ज्ञापितः । प्रथमाः पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे ॥ वृद्धं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्राय यजमानः आवित्तः ॥ व्रतमिति कर्मनाम [निघ° २ १] धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यामावित्तो आवित्तः आवेदितः ॥ विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूष्णेऽयमावित्तः ॥ विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशम्भुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावित्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः ज्ञापितः ॥ उरु महत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्यै अदित्यै आवित्ता आवित्तोऽयं यजमानः ॥ यद्वा यथाश्रुतमे-

व व्याख्या गृहपतिरग्निरावित्त आवेदितो यजमानानामिति शेष एवमग्रेऽपि ॥ ९ ॥

III a अवेष्टा दन्दशूका । b प्राचीमारोह गायत्री त्वावतु रथन्तरb साम त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् ॥ १० ॥

का॰ [१५ ५ २२] अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवास्ये सदोऽन्तऽन्य विष्टमिति । सद समीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति ॥ मृत्युना शन यनु । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थ दन्दशूका अत्यर्थ दशनशीला मृत्युहेतव सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो राक्षसादयोऽवेष्टा नाशिता भवन्त्विति शेष तन्नो मृत्युर्यो वयस्तमेवैतदतिनयतीति श्रुति [५ ४ १ १] ॥ का॰ [१५ ५ २३] सुन्वन्त माक्रमयन्दिश प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्र प्रतिदिश यथालिङ्गमिति । य जमान यथालिङ्ग प्रतिमन्त्र प्रतिदिश दिश आक्रमयन्वाचयति ॥ पञ्च यजूंषि यज मानदेवत्यानि । हे यजमान त्व प्राचीं दिशमारोह आक्रमस्व तथाविध त्वा छन्द सा मध्ये गायत्री छन्दोऽवतु रक्षतु । साम्ना मध्ये अभि त्वा शूर नानुम इत्यस्या मृच्युत्पन्न रथतर साम [छ॰ संहि॰ १ ३ १ ५ १ २ १ १ ११ १] त्वा रक्षतु । स्तो माना मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूना मध्ये वसन्त ऋतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्मण जातिस्त्वदीय द्रविण धन रक्षतु यद्वा धनरूपा ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु ब्राह्मणादी ना धनसाधनत्वाद्धनत्वमुच्यते । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूप सामब्राह्मणे [पञ्चविंशब्रा॰ २ १] आम्नातम् तिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिंकरोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिंकरोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति । अस्यायमर्थ । उपा स्मै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति [ऋ॰ संहि॰ अष्ट॰ ६ ७ ३६ म॰ ९ ११ ५] तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत् । काभिस्तिसृभि । प्रथमया । त्रिष्वपि सूक्तेषु या प्रथमा तया स उद्गाता (?) गायेत् तथा सति तिसृभिर्गीति भवति सोऽय प्र थमपर्याय । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृ त्स्तोमसम्बन्धिनी त्रिविष्टा स्तुति सम्पद्यते सैष स्तुतिरुद्यतीति नाम्ना सम्पद्यत ऽइत्यर्थ ॥ १० ॥

दक्षिणामारोह त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्साम पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥११॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः। हे यजमान त्वं दक्षिणां दिशमाक्रम। त्रिष्टुप्छन्दः। त्वामिद्धि हवामहः इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम [छ॰ संहि॰ १ ३-१ ५ ० - ० ० १-१२-१]। पञ्चदश स्तोम। ग्रीष्म ऋतुः। द्रविणरूपं क्षत्रं क्षत्रियजातिः एते त्वामवन्तु क्षत्र तव द्रविणमवत्विति वा। पञ्चदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चविं॰ ब्रा॰ २-४] पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभि स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिसृभि पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति। पूर्वोक्तस्त्रिवृत्स्तोम एक एव (४) तृचात्मनिष्पाद्यः अन्ये तु स्तोमा एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते। तत्राय क्रम। प्रथमपर्याये आवृत्तिः पञ्चभिस्तत्रादौ तिसृभिरन्त्याभिर्गायेत् इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत्। द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सकृत्। तृतीयपर्याये आद्ये द्वे सकृत् तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनी विष्टुति पञ्चपञ्चिनीत्यभिधीयतः इत्यर्थः ॥११॥

प्रतीचीमारोह जगती त्वावतु वैरूपᳬ साम सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुर्विड्द्रविणम् ॥१२॥

अथ तृतीयो मन्त्रः हे यजमान त्वं प्रतीचीं दिशमारोह। जगती छन्दः त्वामवतु। यद्द्याव इन्द्र ते शतमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वैरूपं साम [छ॰ संहि॰ १ ३ २ ४ १ - ० ० २ ११ १]। सप्तदश स्तोमः। वर्षा ऋतुः। विट् वैश्यजातिलक्षणं द्रविणम् एते त्वामवन्तु यद्वा वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु॥ सप्तदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चविं॰ ब्राह्म॰ २ ७] पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभि स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभि स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति। प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमे सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सकृन्मध्यमां त्रिर्गायेत् तृतीयपर्याये प्र॰

थमां सकृद्गायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य त्रिविधा स्तुतिर्दशसप्तेत्यभिधीयतऽइत्यर्थः ॥ १२ ॥

उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वावतु वैराजꣳ सामैकविꣳशः स्तोमः शरदृतुः फलं द्रविणम् ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः । हे यजमान त्वमुदीचीं दिशमारोह । अनुष्टुप्छन्दः । पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम [छ॰ संहि॰ १ ३ १ १ ८] । एकविंश स्तोमः । शरदृतुः । फलं यज्ञफललक्षणं द्रविणं धनम् एते त्वामवन्तु ॥ एकविंशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चविं॰ ब्रा॰ २ १४] सप्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गायेदुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्गायेत्प्रथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तोमस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिनीत्युच्यतऽइत्यर्थः ॥ १३ ॥

a. ऊर्ध्वामारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाक्वररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतू वर्चो द्रविणम् । b. प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यजमान ऊर्ध्वां दिशमारोह । पङ्क्तिः छन्दः । प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं शाक्वरं साम [छ॰ संहि॰ २ ३ १ १४ १] रेवतीर्नः सधमाद इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतम् [छ॰ संहि॰ १.२.२ १ ३ -२ ४ १ १४ १.] । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ । हेमन्तशिशिरावृतू । वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रविणम् एते त्वामवन्तु यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानी देवस्ते धनं रक्षतु ॥ त्रिणव स्तोम एवमाम्नातः [प॰ ब्रा॰ ३.१.] नवभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिंकरोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्विष्टो वै त्रिणव इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसं-

त्र्यंचित्याच्छिवावनामको वसन्तमानः स्तोमः ॥ त्रयस्त्रिंशस्तोम एवमाम्नातः [प° ब्रा° २ ३] एकादशभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स सप्तभिः स एकयैकादशभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिंकरोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंश इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रयस्त्रिंश स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः ॥ ॥ का° [१५ ५ २४] आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति । व्याघ्रचर्मपश्चाद्भागे निहितं सीसमाक्रम्य पादेन क्षिपेत् ॥ असुरदेवत्यम् । नमुचेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् अस्तु क्षेपणे प्रतिगृह्य क्षिप्तं सीसरूपेण ॥१४॥

a सोम॑स्य॒ त्विषि॑रसि॒ तवे॑व मे॒ त्विषि॑र्भूयात् । b मृ॒त्योः पा॑हि ।

c ओजो॑ऽसि॒ सहो॑ऽस्य॒मृत॑मसि ॥१५॥

का° [१५.५ २५] व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति । अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् ॥ चर्मदेवत्यम् व्याख्यातम् [का° ५] ॥ का° [१५.५ २६] रुक्ममध पदं कुरुते मृत्योरिति । पादतले हिरण्यं कुर्यात् ॥ रुक्मदेवतम् । हे सुवर्ण मृत्योः सकाशान्मां पाहि पालय ॥ का° [१५.५ २७] शिरसि च नवतर्ण्वं शततर्ण्वं वौजोऽसीति । नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमानशिरसि कुर्यात् ॥ रुक्मदेवतम् । हे हिरण्य त्वमोजोऽसि अनु ओज्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । शारीरं बलं सहस्तद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं त्वमसि ॥१५॥

a हिर॑ण्यरूपा॒ऽउ॒षसो॑ विरो॒कऽउ॒भावि॑न्द्रा॒ऽउदि॑थः॒ सूर्य॑श्च ।

आरो॑हतं वरुण मित्र॒ गर्तं॑ तत॑श्चक्षाथा॒मदि॑तिं॒ दितिं॑ च ॥

b मि॒त्रो॑ऽसि॒ वरु॑णोऽसि ॥१६॥

का° [१५ ५ २८] बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति । यजमानबाहू ऊर्ध्वौ करोति ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् यजुरन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक दक्षिणबाहो हे मित्र सखिवत्पालक वामबाहो तौ युवां गर्तं गुल्फ-

मारोहतमारोहणा कुरुतम् बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्त इति [५ ४ १ १५] श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे । पुरुषारोहणानन्तरमदितिमखण्डितां स्वसेनां दितिं खण्डितां परसेनां चक्षाथां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम् तौ कौ यौ युवामुभौ द्वौ उषसो विरोके रात्रेः समाप्तौ उदिथः उद्य कुरुथ एतेर्लटि मध्यमद्विवचने इय इति रूपम् सूर्योदयानन्तरं स्वस्वव्यापारे प्रवर्तेथे इत्यर्थः सूर्यश्च उदेति ययोर्युवयोः कार्यसम्पादनमित्यर्थः । किम्भूतौ युवां हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपं ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकाङ्गलकारिणा हिरण्यवद्भासमानौ । तथा इन्द्रौ साम र्थ्योपेतौ ॥ एवमध्यात्ममर्थः अधिदैवं तथमर्थः ॥ हे वरुण हे मित्र मित्रावरुणौ देवविशेषौ युवां गर्तं रथोपरिभागं गर्तसदृशमारोहतम् पदत्राणिभ्यां रक्षितु च मकौलनकादिभिराच्छादितो रथस्योपरिभागो गर्तसदृशो भवति रथोऽपि गर्त उच्यते गृणाति स्तुतिकर्मण इति [निरु॰ ३ ५] यास्कोक्तेर्गर्तो रथः । यौ युवामुषसो विरोके उषःकालानन्तरम् उदिथ उद्गच्छथः सूर्यश्चित्तदा (४) उदेति । किम्भूतौ हिरण्यरूपौ अतितेजस्विनौ । इन्द्रौ परमेश्वरौ । ततो रथारोहणानन्तरमदितिं दितिं च युवां चक्षाथाम् अदितिमदीनं विहितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः अमुमर्थं श्रुतिराह [५ ४ १ १५] ततः पश्यतं स्वं चारणं चेत्येवैतदाहेति ॥ का॰ [१५ ५ २१] मित्रोऽसि वरुणोऽसीति वा । अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति ॥ हे वामबाहो मित्रोऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि ॥१६॥

IV सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चाम्यग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यति दिद्यून्पाहि ॥१७॥ १ ४० ॥१८॥

का॰ [१५ ५ ३०-३३] स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथम पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेन मित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात्क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति चेममभुष्येति च प्रथमो देवसूवदिति । अस्यार्थः । रुक्मसहितव्याघ्रचर्मणि प्राङ्मुखमवस्थितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्ताद्वक्ष्यमाणाभिषिञ्चेयुः । पालाशो-

दुम्बरन्यग्रोधाश्वत्थानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि । तत्र पाला-शपात्रेण पुरोहिताध्वर्योरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् इतरे स्वाद्यः पश्चादवस्थिता अभिषिञ्चेयुः नानेवाह । स्वो राज्ञो भ्राता द्वितीयेनोदुम्बरपात्रेण मित्रभूतः क-श्चित्क्षत्रियस्तृतीयेन वटपात्रेण वैश्यस्तुर्येणाश्वत्थपात्रेणाभिषिञ्चति । चतुर्णाम-भिषेक्तॄणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्येति चत्वारो मन्त्राः । अभिषिञ्चामीति प-दमग्रिमेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते । क्षत्राणामित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः । इममसुष्येति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूहविःष्विव नामग्रहणयुतं पठ-ति । प्रथमग्रहणादन्येषामिममसुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानां राजेति मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः ॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता । हे यजमान सोम-स्य द्युम्नेन चन्द्रस्य यशसा त्वा त्वामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्र-पतिरेधि क्षत्रियाणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रपतिः क्षत्रियेश्वरः एधि भव अति दिद्यून्पाहि द्यो अवाप्नोति अति खण्डयन्ति दिद्यवो बाणाः इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैन-मेतदतिनयतीति श्रुतेः [५.४ २ २] तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्वादीनपसार्य इमं यजमानं हे सोम त्वं पाहि पालय ॥ इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे देवाः सोमादयो दशरथस्य पुत्रं कौशल्याया पुत्रं कोशलायै विशे प्रजायै तिष्ठ-न्तमिमं राममसपत्नं शत्रुरहितं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जान-राज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय एवं सुवध्वं प्रेरयधम् हे अमी कोशला एष रामो वो युष्माकं राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा । एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितो ऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत् ॥ ॥ राजभ्रातुर्मन्त्रमाह । अग्नेर्भ्राजसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्या-दि इन्द्रस्येन्द्रियायेत्यन्तो मन्त्रः । हे यजमान अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वाम-भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादिः पूर्ववद्व्याख्या ॥ ॥ राजमित्रमन्त्रमाह । सूर्यस्य वर्चसा-भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजमान सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ॥ वैश्यमन्त्रमाह । इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजमान इन्द्रस्य वीर्येण त्वामभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्व-वत् ॥ श्रुत्या तु द्युम्नादिशब्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि ॥१७॥१८॥

a प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिच इयानाः ।

ता आवंवृत्रन्नधरागुदंक्ता अहिं बुध्न्यमनु रीयंमाणाः ॥

b. विष्णोर्विक्रमणमसि । c. विष्णोर्विक्रान्तमसि ।

d. विष्णोः क्रान्तमंसि ॥ ११ ॥

का॰ [१५. ६. ८.] कण्डूयन्त्याभिषेकेण प्रतिलिम्पते प्र पर्वतस्येति । यजमानः कृष्णविषाणया कृत्याभिषेकोदकेन स्वाङ्गलग्नेन स्वाङ्गं लिम्पति ॥ अद्भिर्देवत्या त्रिष्टुप् । प्रेत्युपसर्गश्चरन्तीति पदेन सम्बध्यते नावः प्रचरन्ति । नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति नावः यद्वा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्त्यै ता नावः आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति ग्लानुदिभ्यां डौरिति [उणा॰ २. ६४.] नुदतेर्डौप्रत्ययः । किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठात्पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः । किम्भूतस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वाणि पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य पर्वमरुद्भ्यां त इति (10) तप्रत्ययः । किम्भूता नावः स्वसिचः स्वेनैवात्मनैव सिञ्चन्ति विश्वमभिषिञ्चन्ति स्वसिचः । तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीलाः इयानाः एतेस्ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति [पा॰ ३. २. १२९.] चानश्प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तं पदम् गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात्पृथिवीम् तदुक्तम् अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्याधराक् आववृत्रन् अधस्तादावर्तन्ते वृतेर्णिजन्ताल्लुङि इरागमश्छन्दसः । किम्भूतास्ताः उदक्ताः ऊर्ध्वमक्ताः अञ्चु गतिपूजनयोः ऊर्ध्वं गताः सत्यः अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः रीयतिर्गत्यर्थः । किम्भूतमहिं बुध्न्यं बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्न्यः अन्तरिक्षे वर्तमानम् ॥ ॥ यद्वायमर्थः । पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निर्गच्छन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति किम्भूताः स्वसिचः स्वयं सेक्त्र्यः आदित्योपरिष्टादापो नाव्या उच्यन्ते तथा च श्रुतिः [१०.५.६.१४.] नाव्या आप एव यजुष्मत्य इष्टका इत्युपक्रम्य षष्टिश्च वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभितरन्तीत्यादि । ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्न्यमन्तरिक्षस्थमहिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्ताद्भूमिं प्रति आववृत्रन् आवर्तन्ते आग-

हन्ति ॥ ॥ यद्वायमर्थ ऋचोऽस्याः । वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्यादि पृष्ठादिषाना गच्छन्त्यो वहन्त्यो नाव्यो नौतार्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रवहन्ति स्व मिव स्वमात्मीयं यजमानलोकं सिञ्चन्ति ता ता एव नाव्योऽर्वाक् अधस्तात् आ वक्रन् हन्तमृण्यानित्योऽर्वावावर्तन्ते । सिन्धुना उदका अभिषिञ्चनेषु उक्षिता प्रक्षिता । तथा बुध्न बुधशब्देन मूलमुच्यते तत्रभवं बुध्न्यं प्रधानमित्यर्थ अ दिमदन्तारं शत्रूणा यजमानमनु रोहमाणा यामान प्रति सिच्यमाना ॥ का॰ [१५ ६ १] चर्मणि त्रिर्विक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमिति । अध्वर्युर्यजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिर्भिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत् ॥ त्रीणि यजूंषि यजमानदेव त्यानि । हे मदीय प्रथम प्रक्रम त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य यावुरुषस्य जगदीश स्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथमपादप्रक्षेपेण जिता भूलोकोऽसि । हे द्वि- तीय प्रक्रम त्वं विष्णोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय प्रक्रम त्वं विष्णोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि । इदं मन्त्रत्रयं लो कत्रयजये हेतुभूतं तित्तिरिशाख विष्णुरमन्त्रिमन्ते विष्णुरेव भूत्वेमाल्लोकानभिजय तीति । इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतिः [५ ४ २ ६] ॥१९॥

a प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽअस्तु । b अयममुष्य पितासावस्य पिता । वयᳪ स्याम पतयो रयीणाᳪ स्वाहा । c रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन् हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहा ॥२०॥

का॰ [१५ ६ १२] शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापतऽइति । ततः स दस शालायामागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ॥ प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्जुर्मया तृतीयचतुर्थपादयोऽयममुष्येतियजुर्युक्ता । हे प्रजापते त्वत्तः अ न्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि नानाप्राणी यानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयाणि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत् परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् त्वदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं स्रष्टुं चाप्यशक्तः

इत्यर्थः अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोऽस्माकमस्तु ॥ यजुर्व्याख्यायते । अयममुष्य पितेति पुत्रं पित्रीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता । असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥ सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ का° [१५ ६ १२] आग्नीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त इत्युत्तरार्धे इति । पालाशेनाभिषेकपात्रेणाभिषेकोदकशेषानाग्नीध्रीयाग्नेरुत्तरभागे जुहोति ॥ रुद्रदेवत्यम् । हे रुद्र यत्ते तव क्रिवि कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नामास्ति क्रिवि हिंसाकरणयोः [धा° १५ ८६] इप्रत्ययः । एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाह हे हविः तस्मिन्रुद्रनाम्नि त्वं हुतमसि अमेष्टं चासि अमाशब्दो गृहवाची [निघ° ३ ४] मदीये गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२०॥

V a. इन्द्रस्य वज्रोऽसि । b. मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि ।
c. अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वारिष्टोऽअर्जुनः । d मरुतां प्रसवेन जय ।
e आपाम मनसा । f समिन्द्रियेण ॥२१॥

का° [१५.६ १५] वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति । वाजपेये-इव रथवाहणाद्रथमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेण भूमाववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युनक्ति प्रत्यक्षं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धी सर्वः तावन्मात्रस्यैवात्र पाठात् पूर्ववदिति धूर्गृहीतं दक्षिणश्रोणिदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं तत सव्याप्रष्टिम् अनिदेशात्त्रयाणां योजने प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः ॥ रथदेवत्यम् । हे रथ त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि ॥ युनक्ति । रथदेवत्यम् । प्रशास्त्रोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे रथ त्वां युनज्मि योजयामि ॥ का° [१५ ६ १७] अव्यथायै त्वेति सुन्वन्नारोहतीति । यजमानश्चात्वालदेशस्थः रथमारोहति ॥ रथदेवत्यम् । अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जुनोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः अर्जुनो ह वै नामेन्द्र इति श्रुतेः [५ ४ ३.७] एव-

भूतोऽसि हे रथ त्वा त्वामव्यथयि व्यथ भयचलनयो अभयाय अचलनाय वा स्वर्यति अन्नदाय च त्वामधितिष्ठामि ॥ का° [१५ ६ १८] मरुतामिति दक्षिणायुग्यं प्राजतीति । यजमानेन सह्यद्वनो यन्ता दक्षिणाश्वं कशया प्रेरयेत् ॥ धुर्यदेवताम् । हे धुर्यं मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनिति शेषः ॥ का° [१५ ६ १९] गवां मध्ये स्थापयत्यायमिति । पूर्वमेवाकृष्टर्नोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् वयं मनसा सह आयाम प्राप्नुमः तो यत्पुष्कालं तत्कर्म ॥ का° [१५ ६ २०] धनुरात्न्र्यीयस्पृशति गा यजमानः समिन्द्रियेणेति । धनुःकोट्या गाः स्पृशेत् ॥ यजमानदेवत्यम् वयमिन्द्रियेण वीर्येण सगताः स्म ॥२१॥

मा तं॑ इन्द्र ते वृयं तुराषाडयुक्तासोऽअब्रह्मता विद॑साम ।

तिष्ठा रथमधि॒ यं वज्रहस्ता रश्मीन्दे॑व यमसे स्वश्वा॑न् ॥२२॥

का° [१५ ६ २२] तान्दूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्याग्त्यपात्यदेशे स्थापयति मा त इति । स्थापितगवा यतये स्वभ्रात्रे तावत् शतमधिकं वान्यद्दत्वा यूपात्पूर्वदिशि परीत्यात पात्यदेशे रथं स्थापयेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् सत्यवादष्टा । हे वज्रहस्त वज्रं हस्ते यस्य तत्सम्बुद्धिः हे देव दीप्यमान त्वं यं रथमधि तिष्ठ लडर्थे लोट् अधितिष्ठसि द्व्योऽतस्तिङ इति [पा° ६ ३ १३५] दीर्घः यस्य च रश्मीन्प्रग्रहानायमसि आयच्छसि नियमितान्करोषि स्वश्वान् शोभना अश्वा येषु तान् । हे तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रूनभिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त ते तवरोषां वयं ते तव तस्मिन्रथे अयुक्ता तस्माद्विना सन्तो मा विदसाम दस उपक्षये विशिष्टमुपक्षीणा मा भवाम तत्र दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपमानम् अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वभावमनश्वरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यद्वस्तु विदस्येदेव वयं मा विदस्येमहीत्यर्थः ॥२२॥

a अग्नये गृहप॑तये॒ स्वाहा॑ । b सोमा॑य वन॒स्पत॑ये॒ स्वाहा॑ ।

c म॒रुता॒मोज॑से॒ स्वाहा॑ । d इन्द्र॑स्येन्द्रि॒याय॒ स्वाहा॑ ।

e पृथि॑वि मातर्मा मा॑ हिꣳसी॒र्मोऽअ॒हं त्वाम् ॥२३॥

का° [१५. ६ २३.] अग्नये गृहपतयऽइति चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । रथविमोचनीयसंज्ञाश्चतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । गृहाश्रमपालकायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । वनस्पतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्रसम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने ओजसे बलाय हविर्दत्तमस्तु ॥ का° [१५. ६. २४.] भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति । रथस्थ एव यजमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेवत्यम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि हे पृथिवि भूमि त्वं मा मां मा हिंसीः हिंसां मा कार्षीः अहमपि त्वां पृथिवीं मो मा उ (11.) हिंसिषम् ॥२३॥

ह॒ꣳसः शु॑चि॒षद्वसु॑रन्तरिक्ष॒सद्धोता॑ वेदि॒षदति॑थिर्दुरोण॒सत् ।
नृ॒षद्व॑र॒सदृ॑त॒सद्व्यो॑म॒सद॒ब्जा गो॒जा ऋ॑त॒जा अ॑द्रि॒जा ऋ॒तं बृ॒हत् ॥२४॥

का° [१५. ६. २५.] अवरोहति हंसः शुचिषदिति । यजमानो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी सूर्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । हन्त्यहंकारमिति हंसो भगवानादित्य एवंविधः तं प्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः । किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् आदित्यरूपेण । तथा वसुर्वासयिता नराणां प्रवर्तकः अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण । होता आह्वाता देवानाम् वेदौ सीदतीति वेदिषत् अग्निरूपेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आहवनीयादिरूपेण । नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत् । ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डलरूपेण सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्वत्रास्थितत्वेन स्तुत्वा सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति यः अब्जाः अप्सु उदकेषु जायते मत्स्यादिरूपेणेत्यब्जाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभूतग्रामरूपेणेति गोजाः । ऋते सत्ये जायते ऋतजाः । अद्रौ पाषाणे अग्निरूपेण जायतऽइत्यद्रिजाः अद्रिर्मेघो वा अद्रौ मेघे जलरूपेण जायतऽइति वा । ऋतम् ऋ गतौ सर्वत्र गतम् बृहत् महत्पारिवृढ्यपर्यन्तम् परब्रह्मरूपो यो हंसस्तं प्रति रथादवतरामीति भावः ॥ यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः बृहत् महत्प्रौढमृतं यज्ञं सम्पादयितेति

शेषः । किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति । वसुः स्वस्योपरि पवमाने वासयतीति । अन्तरिक्षसत् वृक्षगुल्माद्यनवरुद्धेऽन्तरिक्षे सीदतीति । होता होतृसमानः तदेव कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सीदतीति । अतिथिः अतिथिवत्पूज्य दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति । नृषत् नृषु रक्षकत्वेन सीदतीति । वरसत् वरे श्रेष्ठे राजगृहे सीदतीति । ऋतसत् ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति । व्योमसत् सूर्यं वायुं व्योमन्याकाशे सीदतीति । अब्जाः अप्सुयोनिर्वाऽश्व इति श्रुतेरश्वो जातिरश्वेत्येतत्वादब्जाः । गोजाः गोशब्दवाच्यादश्वाज्जायत इति गोजाः इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य जातत्वादृतजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः ॥२४॥

a इ॒यद॑स्यायु॑र॒स्यायु॒र्मयि॑ धेहि॒ युङ्ङ॑सि॒ वर्चो॑ऽसि॒ वर्चो॒ मयि॑ धेहि ।

b ऊर्ग॑स्यू॒र्जं मयि॑ धेहि । c इन्द्र॑स्य वां वी॒र्य॒कृतो॑ बा॒हू अ॑भ्यु॒पाव॑हरामि ॥२५॥

का° [१५।६।२९] व्यस्पृशाति शतमानाविषदसीति । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरक्तिकानिर्मितौ सौवर्णौ मणी यजमानः स्पृशति ॥ हे द्वादशाक्षरे यज्ञीये शतमानद्वये । हे रुक्म त्वमियदसि एतावत्परिमाणं शतरक्तिकापरिमितमसि आयुरसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि यो हि यदात्मकः स तद्दातुमुत्सहते यतस्त्वं शतमानमसि ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युङ्ङसि युनक्ति यज्ञं सम्भारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ् वर्चस्तेजस्वी भवसि अतो मे (12) मम वर्चः तेजो धेहि ॥ का° [१५।६।३०] तौ ब्रह्मणे ददातीति शाखामुपस्पृशतीति । तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वानीतरथवाहने रथोपगूहितामौदुम्बरीं शाखामुपस्पृशेत् ॥ शाखादेवत्यम् हे औदुम्बरि शाखे त्वमूर्गसि अन्नरूपा भवसि तत ऊर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय ॥ का° [१५।६।३१] इन्द्रस्य वामित्यवहरति बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति । अध्वर्युर्यजमानबाहू व्याघ्रचर्मस्थापितायां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां

नीचो करोति ॥ वाकुदेवत्यम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिणा इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनी हे बाहू अहं वा युवानुपावहरामि (13) मैत्रावरुणी पयस्यां प्रति नीचो करोमि ॥२५॥

VI a स्योनासि सुषदासि । b क्षत्रस्य योनिरसि ।

c स्योनामासीद सुषदामासीद क्षत्रस्य योनिमासीद ॥२६॥

का॰ [१५ ६ ३३ ७ १] प्राक् स्विष्टकृत खादिरीमासन्दीं रज्जूतां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीतीति । पयस्याया स्विष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्युता खादिरीं मञ्चिका व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणाधिष्ण्यस्य पुरो निदधाति ॥ आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि त्व स्योना सुखरूपासि सुखकारी भवसि । सुषदासि सुखेन सीदन्ति यस्या सा सुषदा सुखेनोपवेष्टु योग्यासि ॥ का॰ [१५ ७ २] अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति । आसन्द्या वस्त्रमाछादयति ॥ अधीवासदेवतम् । हे अधीवास त्व क्षत्रस्य क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्धारकत्वेन कारणमसि ॥ का॰ [१५ ७ ३] सुन्वतमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति । आसन्द्या यजमान स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । हे यजमान स्योना सुखकरीमासन्दीमासीद आरोह सुषदा सुखोपवेशनयोग्यामासन्दीमासीद क्षत्रस्य योनि स्थानमासन्दीमासीद ॥२६॥

निषसाद धृतव्रतो वरुण पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतु ॥२७॥

का॰ [१७ ७ ४] निषसादेत्युरोऽस्यालभतऽइति । अध्वर्युर्यजमानहृदय स्पृशति ॥ वरुणदेवत्या गायत्री शुन शेपदृष्टा अष्टपदसप्तवर्णपादत्वाद्वर्धमाना गायत्री । असौ यजमान पस्त्यासु विक्षु प्रजासु आ निषसाद विशो वै पस्त्या इति श्रुते [५ ४ ४ ५] आधिपत्येनोपविवेश यदासन्द्यां निषण्ण स प्रजास्वेव निषण्ण इत्यर्थ । व्यवहिताश्चेति [पा॰ १ ४ ८२] आड उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम् । किम्भूतो यजमान धृतव्रत धृत व्रत यज्ञलक्षण कर्म येन स्वीकृतयज्ञ । वरुण वारयत्यनिष्टमिति वरुण । तथा सुक्रतु शोभनसकल्प शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं निषसाद साम्राज्याय सम्राजो भाव साम्राज्यम् सम्राड्भावाय राज्यायेति श्रुते [५ ४ ४ ५] ॥२७॥

a अभिभूर॒स्येतास्ते॒ पञ्च॒ दिश॑ कल्पन्ताम् । b ब्रह्मंस्त्व ब्रह्मासि स॑वितासि॑ स॒त्यप्र॑सव । c वरु॑णोऽसि स॒त्यौजा॑ । d इन्द्रो॑ऽसि॒ वि॒शौजा॑ । e रु॒द्रोऽसि॑ सु॒शेव॑ । f बहु॑कार॒ श्रेय॑स्कर॒ भूय॑स्कर॒ । g इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॑ऽसि॒ तेन॑ मे रध्य ॥२८॥

का॰ [१५ ७ ५] अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्पाणावावपतीति । यजमानहस्ते गूत सायनभूतान्पञ्चाक्षान्सौवर्णकपर्दानिदध्यात् ॥ अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणा कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एकरूपा पतन्ति उत्ताना अवाञ्चो वा तदा द्यूतविदुस्तत्र कलि सर्वानक्षानभिभवति त प्रत्युच्यते तत्सम्बन्धेन यजमान प्रति वा । हे अक्ष यद्वा हे यजमान त्वमभिभूरसि अभिभविता अभितो व्याप्तासि । एता कपर्दिकोपलक्षिता पञ्च दिश पूर्वाद्यश्चतस्र ऊर्ध्वा चेति पञ्च दिश ते तदर्थं कल्पन्तां त्वत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु । कले सर्वाक्षाभिभावकत्वात्सुन्वतोऽपि जयार्थित्वात्पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भाव ॥ का॰ [१५ ७ १] वर वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्व प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरुण इन्द्र रुद्र इति त्व ब्रह्मासीत्यादिभिरादिनैयात्यमिति । यजमानो राज्य मेऽस्त्वित्यादि द्रव्य सम्प्रार्थ्य पञ्चवार ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्त्रयते एवमामन्त्रितो ब्रह्मा त्व ब्रह्मासीत्यादिभि सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्यैतैर्मन्त्रैर्व्यत्यास यजमान प्रत्याह तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ त्व ब्रह्मासीति प्रयोग । व्यत्यासमित्यादौ यजमाना ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते ब्रह्मा त्व ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्व ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्व ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा इत्याह । पु॰ ॰यते ब्रह्मा त्व ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह । अन्त्य च पञ्चम प्रतिवचनमादिनैव त्व ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मणेति सूत्रार्थ ॥ ॥ ब्रह्मन् । ब्रह्मदैवतम् । यजमान प्रथम ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन् ऋत्विक् त्वामामन्त्रयऽइति शेष ॥ त्व ब्रह्मासि । पञ्च यजूंषि यजमानदैवत्यानि । ब्रह्मामन्त्रितो यजमान प्रत्याह हे य

जमान त्वं ब्रह्मासि महान्भवसि सविता प्रेरकश्चासि सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवो ऽनुज्ञा यस्य ॥ द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य अमोघवीर्योऽसि सत्ये वा ओजो यस्य ॥ तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशौजाः विड् प्रजास्वोजस्तेजो यस्य विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इति छान्दसमत एव पदकारो नावग्रहं चकार (14.) ॥ चतुर्थं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन् त्वं रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोदनाद्रावणाच्च । सुशेवः शेव इति सुखनाम [निघ° ३.६] शोभनं शेवः सुखं यस्मात् शोभनं सुखयिता ॥ त्वं ब्रह्मासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् ॥ का° [१५.७.१०.] बहुकारेति च श्रयत्येवंनामानमिति । यजमानं बहुकारेत्यादिसुमङ्गलनामानं नरमाकारयति (15) ॥ लिङ्गोक्तदेवतम् हे बहुकार बहु कार्यं करोति बहुकारः श्रेयः करोति श्रेयस्करः भूयो बहुतरं करोति भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे बहुकारेत्यादिकल्याणनामन् आमन्त्र्य ऽइति शेषः ॥ का° [१५.७ ११.] स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति । अस्मै यजमानाय स्फ्यं ददाति द्यूतभूमिकरणाय ॥ स्फ्यदेवतम् । हे स्फ्य इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्यादि तस्य स्फ्यस्तृतीयमिति श्रुतेः [१.२.४.१.] । तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य रध्यतिर्वशगमने वशवर्तिनं कुरु यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवतीति श्रुतेः [५.४ ४.१५.] । यद्वा तेन मे रध्य यस्माद्यं वज्ररूपस्तेन कारणेन मम रध्य द्यूतभूमौ परिलेखनरूपं कार्यं साधय ॥२८॥

a. अ॒ग्निः पृ॒थुर्धर्म॑ण॒स्पति॑र्जु॒षा॒णोऽअ॒ग्निः पृ॒थुर्धर्म॑ण॒स्पति॒राज्य॑स्य वेतु॒ स्वाहा॑।
b स्वाहा॑कृताः॒ सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॑र्यतध्व सजा॒ताना॑ मध्य॒मेष्ठ्या॑य ॥२९॥

का° [१५.७.१५.] द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथुरिति । एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्यम् अग्निः आज्यस्य वेतु कर्मणि षष्ठी घृतं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु । किम्भूतोऽग्निः पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्विशालः । तथा धर्मणः पतिः धारणं धर्म जगतो धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी । जुषाणः प्रीयमाणः हूयमानं हविः सेवमानो

वा । अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिरिति पुनःपाठ आदरार्थः ॥ का॰ [१५ ७.१६] श्रद्यानि-वपति स्वाहाकृता इति । पूर्वोक्तयजमानान्युप्तभूमौ क्षिपति ॥ यजुर्देवत्यम् । हे अक्षा यूयं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैर्युताश्च स्पर्धा कुरुत सजातानां समानजन्मनां भ्रातॄणां क्षत्रियाणां मध्यमे-ष्ठ्याय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यतध्वं यत्नं कुरुत यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थः मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठः तस्य भावो म-ध्यमेष्ठ्यं तस्मै ॥२९॥

VII सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना द-शम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥३०॥

का॰ [१५ ८ १५ १६] पितामहदशगणा सोमपाना संख्याय सर्पणा सवित्रे-ति वानुवाकमुक्तेति । पित्रादयः पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते । ऋत्विजोऽन्ये वि-प्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययागे सौत्येऽहनि प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक् स्वं-स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां गणं गणयित्वा अमुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान्सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसीत्या-दिसर्पणं [५ ३१] धिष्ण्योपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणकाले सदःप्रवेशो वा । यद्वा-नुवाकात् सवित्रेति यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसम्भवाद्यमेव पक्षः श्रेयानिति सू-त्रार्थः ॥ सवित्रादिदेवत्यात्यष्टिः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूत आज्ञप्तोऽहं प्रस-र्पामि सर्पणं करोमि । प्रत्येकपाठादेकवचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः प्रसूत इ-त्यत आह प्रसवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येण । वाचा वाग्रूपया सर-स्वत्या । रूपैः रूपलक्षितेन त्वष्ट्रा देवेन त्वष्टा रूपाणामधिपतिरित्युक्तेः । पशुभि-रुपलक्षितेन पूष्णा देवेन । अस्मे अनेन इन्द्रेण विभक्तेः शे-आदेशः [पा॰ ७.१. ३९.] । ब्रह्मणा देवयागे ब्रह्मत्वकर्त्रा बृहस्पतिना । ओजसा ओजस्विना वरुणे-न । तेजसा तेजस्विना अग्निना । राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सो-

मेन चन्द्रेण । दशम्या दशसंख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विष्णुरूपेण देवेन । एतैराज्ञातः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥२०॥ इति राजसूयः समाप्तः ॥ ॥

VIII a अश्विभ्यां पच्यस्व । b सरस्वत्यै पच्यस्व । c इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व । d वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमोऽअतिस्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥३१॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते ॥ राजसूयप्रान्ते विहिता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्राणामश्विनावृषी ॥ ॥ का° [१५ १ ७१] पक्वौदनं विरूढाचूर्णीकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति सम्सृजतीति । विरूढा जाताङ्कुरा अजाताङ्कुराश्च व्रीहयः चौमि बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजाताङ्कुराणां व्रीहीणामोदनं पक्वा विरूढान्व्रीहींश्चूर्णीकृत्योदनेन मिश्रयति ॥ त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि । हे सुरे त्वमश्विभ्यां पच्यस्व अश्विनोरर्थाय पाकं कुरु पाको नाम विपरिणामश्च दृढता । सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व । सुष्ठु त्रायतऽइति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे शोभनत्रात्र्ये सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भेषज्य कर्तव्यमस्ति ॥ का° [१५.१० १०.] वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति । पशूनां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दर्भैः सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे पुनाति ॥ सोमदेवत्या गायत्री । वायुः सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७ १ ३९] तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् प्रत्यङ् नीचैरधोमुखः सन् अतिस्रुतः अतिक्रम्य गतः । किम्भूतः इन्द्रस्य युज्यो योगार्हः सखा सखिभूतः । सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं सोमं सुगन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपकृत्य सुगन्धः कृत इति [१२ ७ ३] श्रुत्योक्तम् तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥३१॥

a कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय ।
इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥
b. उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥३२॥

का॰ [१५ १० १२] ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन्वा प्रतिदेवतमेतयैवेति । पूतायां सुरायां बदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति यद्वा कुविदङ्गेत्यृचैव त्रीन्ग्रहान्प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुविदङ्ग॰ उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेति प्रथमम् कुविदङ्ग॰ उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयम् कुविदङ्ग॰ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णऽइति तृतीयम् ॥ तृचं काक्षीवतसुकीर्तिदृष्टम् आद्या सोमदेवत्या त्रिष्टुप् । कुविदिति बहुनाम [निघ॰ ३. १] अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु॰ ५ १७] चिदिति वितर्के । हे सोम यथा यवमन्तः यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति [पा॰ ८.२ ९] यवादीनां निषेधान्मतोर्मकारस्य वकाराभावः बहुयवसम्पन्नाः कृषीवलाः कुवित् बहुलं यवं सर्वं यवमयं सस्यं चिद्विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य अङ्ग क्षिप्रं दाति लुनन्ति दाप् लवने लट् । तथा एषां यजमानानां सम्बन्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह-इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु । एषां केषाम् ये यजमाना बर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यन्ननाम [निघ॰ २ ७] उक्तिर्वचनं हविर्लक्षणमन्नमादाय उक्तिं याज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति ॥ हे सोम त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां गृह्णामि सुत्राम्णे रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥३२॥

युव७ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।
विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥३३॥

का॰ (16) ग्रहाणां युव७ सुरामं पुत्रमिवेति । युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या ॥ अनुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रमावतमपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः अवतेर्लङि मध्यमद्विवचनम् । किम्भूतौ युवाम् असुर एव आसुरस्तस्मिन्नमुचौ नमुचिसंज्ञे आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं सुष्ठु रमयतीति सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं सचा सह एकीभूय विपिपाना विपिबन्तौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिबतस्तौ विपिपानौ पिबतेर्व्यत्ययेन शादिके

शानच्प्रत्यये रूपम् तदर्थे श्रुताविति ज्ञातः [१२ ३ ४ १] नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पपौ तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाहं नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वती चापां फेनरूप वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद ततो लोहितमिश्रः ससुरः सोमस्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्रमश्विनावरक्षतामित्यर्थः। पुनः कीदृशौ शुभः पती शोभनं शुप् शुभ दीप्तावित्यस्मात्सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालकौ षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना [पा॰ ८ ३ ४३.] पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥३३॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः।
यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥३४॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां दशमोऽध्यायः ॥ ॥

त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभौ अश्विनौ त्वामावथुः अवतेर्लिटि मध्यमद्विवचनं पुरुषव्यत्ययः आवतुः पालितवन्तौ। कैः काव्यैः कवीनां मन्त्रदृष्टृणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः। तथा दंसनाभिः दंस इति कर्मनाम [निघ॰ २ १] दंसतः करणं दंसना तत्करोति तदाचष्टऽइति [पा॰ ३.१ २६. वा॰ १ २] णिचि ज्ञाते ण्यासश्रन्थो युजिति [पा॰ ३ ३.१०७] युच्प्रत्यये दंसनेति रूपम्। दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावतुः अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति यद्यस्मात्कारणात् हे इन्द्र त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिवधादिकर्माणि कृत्वेत्यर्थः सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि पिबतेर्लङि मध्यमैकवचने (17) रूपम् हे मघवन्धनवान्निन्द्र यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वामभिष्णक् उपसेवते त्वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतवत्सेवनेन च अश्विनौ त्वामावतुरिति ज्ञायतऽइत्यर्थः भिषज् उपसेवायां कण्ड्वादिः अस्माल्लङि कण्ड्वादिभ्यो यगिति [पा॰ ३.१.२७] प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति [पा॰ ६ १.६८] तिपो लुक् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति [पा॰ ६ ४ ७१] अडा-

गन वाग्रमानः इति [पा॰ ८ ४ ५६] अकारस्य ककारः अभिजगीति रूपम् ॥३४॥
श्रीमन्नर्हीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अगमद्दशमोऽध्यायो राजसूयान्त
वर्णनः (18) ॥१०॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेष ॥

I ॥ १ २५ [उत्तरस्याः - उपरिपद्यो] ॥१॥ १ २६ [उत्तरसदस्ते॰ - उपरि-
पदा] ॥२॥ १ ३० ३८ a ॥३॥ १ ३८ b c । अग्नेरिष्टस्य लोऽनुष्ट्य
त्वा वरुणानुमंत्रिष्ठ । कुषाणोऽधात्वस्य वेतु स्वाहा ॥४॥ ॥

II ॥ १० १ [॰णाऽश्म्य॰] ॥१॥ २ ॥२॥ ३. ४ cd ab [सूर्यत्वच स्थ] gh
ik ef no pq rs । शोर्टी [प्रौवा?] स्थ - दत्त t t [स्वाराडसी (19)] ॥३॥
४ u [स मधुम॰] v [सदौसंसा] ॥४॥८॥ ॥

III ॥ १ ३१ [प्रतत्राणांb - पंमूना मित्र॰ सत्याय -] ॥१॥ इम देवा असप-
पत्नb सुवध महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय । इममनुमनुष्यं पुत्रममुष्या
पुत्रमस्ये विशे ॥२॥ एष वं कुरवो राजैष वं पञ्चाला राजा । सोमो
ऽस्माकं ब्राह्मणानाb राजा ॥३॥११॥ ॥

IV ॥ सोमस्य त्विपिरसि । १० ५ b-g ॥१॥ h i k i m n । ६ b c ॥२॥
७ ॥३॥ ८ a b d c e g [विध्यात्] f ॥४॥ कृतासि द्वृतासि जुपा-
सि । c l m n ॥५॥ १ a b c e d f [॰शंभू] g ॥६॥१७॥ ॥

V ॥ १० ॥१॥ ११ ॥२॥ १२ ॥३॥ १३ ॥४॥ १४ [॰णिराऽगत्]
॥५॥ १५ ॥६॥ १६ [आऽइन्द्राऽऽदित] ॥७॥२४॥ ॥

VI ॥ १७ [॰पों मत्तामोडौसा त्व॰] ॥१॥ इम देवा असपत्नb सुवधं मह-
ते क्षत्रायं महते ज्यैष्ठ्याय महते आनराज्याय । इममनुमनुष्यं पुत्रममुष्याः
पुत्रमस्ये विशे ॥२॥ एष वं कुरवो राजैष वः पञ्चाला राजा । सोमो

ऽस्माकं ब्राह्मणानाᳬ राजा ॥३॥ १९ [धराग्दुक् ता अर्हि] ॥४॥
२० a - र्यीणाम् ॥५॥ २० c [कवि - तस्मै] ॥६॥३०॥ ॥

VII. ॥ २१ a. b [पुनाग्मि]. c [°रिंटः फाल्गुनः]. d. e. f ॥१॥ २२ [°पाल्यं°
- पुवसे स्वश्वान्] ॥२॥ २३ a. b. d. c. e ॥३॥ २४ [द्रोणा°] ॥४॥
२५ a [मे धेहि] b [मे धेहि] c वां बाह्र वीर्यकृताऽऽभा° ॥५॥३५॥ ॥

VIII. ॥ २६ ॥१॥ २७ ॥२॥ अभिभूरस्ययानामेतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तां
ब्रह्मँस्त्वं ब्रह्मासि ॥३॥ सवितासि सत्यप्रसवः । २८ c. d. e ॥४॥
प्रियंकर् श्रेयस्कर् भूयस्कर । २८ g ॥५॥ २९ a [°ज्यस्य हविषो वेतु].
b ॥६॥४१॥ ॥

IX. ॥ ३० - °रिन्द्रेणास्मि ॥१॥ ३० बृहस्प° - विष्णुना देवतया दशम्येमं यज्ञं
विष्णुमाप्रवानि ॥२॥४३॥ ॥

X. ॥ ३१ [वायोः] ॥१॥ ३२ a [नमेऽन्तिं न जग्मुः] । b ॥२॥ ३३ [नमु-
चाऽस्या°] ॥३॥ ३४ [पितरोऽश्विनोभिन्द्रावथुः का°] ॥४॥४७॥ ॥
दशानुवाकेषु सप्तचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे एकादशोऽध्यायः ॥ ॥

I. युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियम् ।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥१॥

रमाकान्तं (1.) नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितैकादशाध्याये मन्त्रदीपो वितन्यते ॥॥ एकादशमारभ्याष्टादशाध्यायपर्यन्तमग्निचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापतिर्ऋषिः साध्या ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः द्वितीयचितेर्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्राग्निविश्वकर्माण ऋषयः चतुर्थचितेर्ऋषय एवऽर्षयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तथा च श्रुतिः [६.२.३.१०.]

प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत्प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमप-श्यन्देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्त एव तस्या आर्षेयमृषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत्परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति ॥ चयन कर्तुमिच्छन्फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाश्वगोऽव्यजानामालम्भाजेन याग कृत्वा पञ्चानां शिरांसि घृताक्तानि प्रथमचितावुपधानार्थं प्राचित्संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यजशेषं च मृगुलौ तडागादिजले प्रास्येत् उखार्थमिष्टकार्थं च मृद् जलं च तत एवादियन् ततः फाल्गुनकृष्णाष्टम्यामुखासंभरणम् तदर्थमाहवनीयदक्षिणाग्नीऽन्तरत्याहवनीयात्प्राक् कृते चतुष्कोणे गर्ते ततस्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत् पिण्डाहवनीयान्तराले संहितां वल्मीकमृदं निदध्यात् आहवनीयाद्दक्षिणदिशोऽश्वगर्दभाजा प्राञ्चः प्रागपरा पुनरासनावश्च स्थाप्या आहवनीयोत्तरे वेणाव्युभयतस्तीक्ष्णा कल्माषी हिरण्मयी चाभ्रिः स्थाप्या ततः कर्माह का० [१६ २ ७] अष्टागृहीतं जुहोति युञ्जानः प्रथममिति । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं संस्कृत्य जुहूं स्रुवं च संमृज्य स्रुच्यष्टागृहीतमाज्यमाहवनीये परिस्तरणसमिदाधानपूर्वकं सततमविच्छिन्नधारया स्रुचमूर्ध्वां कुर्वन्नधर्ध्युर्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः सांतत्यं चाष्टर्चान्ते स्वाहाकारपर्यन्तम् ॥ आद्यानुष्टुप् तृतीयं समाहः । अष्टानां सवितायि ऋषिः देवोऽपि सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चीयमानस्य वह्नेः सम्बन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य यद्वा सपालाना कर्मणा साधनभूतं निश्चित्य । पृथिव्याः पशुशरीरान्वितायाः भूमेः सकाशाद् अध्याभरत् अग्न्यायतनानाम् इष्टकाः (?) कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्वै युञ्जान इति [६ ३ १ १२] श्रुतेः । किम्भूतः प्रथमम्प्रारम्भे मनो युञ्जानः समादधानः युङ्क्तेऽसौ युञ्जानः किं कृत्वा धियो बुद्धीरिष्टयादिविषयाणि ज्ञानानि तत्वाय तनित्वा विस्तार्य मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्यावधार्येत्यर्थः तनु विस्तारे समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति [पा० ६ ४ २१] क्त्वाप्रत्ययः अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः अनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा० ६ ४ ३७] नलोपः क्त्वो यगिति [पा० ७ १ ४०] क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥१॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्वर्ग्याय शक्त्या ॥२॥

गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती तदुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन्पञ्चके छन्दः शङ्कुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥२॥

युक्त्वाय सविता देवान्स्वर्यतो धिया दिवम् ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥३॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना सविता तान्प्रसिद्धान्देवान्प्रसुवति (3) षू प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटावित्यडागमः (3) प्रसौति अभ्यनुज्ञानाति प्रेरयती त्यर्थः । किं कृत्वा युक्त्वाय युक्त्वा क्त्वो यक् अग्निकर्मणि संयोज्य । किम्भूतान्देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशतऽइति दिवम् इगुपधेति [पा॰ ३.१.१३५.] कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः इणः शत्रन्तस्य यत इति रूपम् । पुनः कीदृशान् बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्मत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः । कीदृशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानग्निकर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान्देवानिन्द्रियविशेषान्युक्त्वा विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति (4) प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति कीदृशान् स्वर्यतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान् तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्तदिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान् ॥३॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥४॥

जगती व्याख्यातापि [५.१४] विशेषतो व्याख्यायते विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणाजदानादिनेति विप्रस्तस्य सम्बन्धिनो विप्रा ऋत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वते । उत अपि च धिय इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयन्ति । की-

दृशस्य विप्रस्य बृहतः प्रभोः अग्निचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य । तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य । विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुहोतीति होत्राः त्रप्रत्यय कर्मण्यप्रमादरहिता इत्यर्थः । नन्विदमृत्विग्यजमानादिकं कुतो जातं तत्राह एकः इत् एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनवित् अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा॰ ६ ३ १३७] दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती अचिन्त्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥४॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः ।
शृण्वन्तु विश्वेऽअमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥५॥

त्रिष्टुप् आग्नेयीतस्तुर्यायाः व्यूहेन पूरणम् । पत्नीयजमानौ वामिति पदेनोच्येते । हे पत्नीयजमानौ वां युवयोरर्थे नमोभिर्हविर्भिः इदानीं युजे युनज्मि सहितं पूर्व्यं पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिवृढमग्निचयनाख्यं कर्मादः पुनः युनज्मि सम्पादयामि व्यत्ययेन तुदादित्वात् यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणायोच्यते यानर्थं पूर्व्यं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्मणजाति नमोभिर्नमस्कारैर्युजे योजयामि अनेनैर्विप्रास्तर्पयामीत्यर्थः । किमर्थमिति चेत् सूरेः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्तिर्व्येतु विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहिताश्चेति [पा॰ १ ४ ८२] वि एतु अत्र पार्ष्ठवचनम् तत्र दृष्टान्तः पथ्या इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञमार्गप्रवृत्ता आहुतिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसंचारी भवत्विति भावः । किं च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यजमानस्य श्लोकं शृण्वन्तु । के । ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आतस्थुः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वेऽस्य कीर्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥५॥

यस्य प्रयाणमन्वन्यऽइद्ययुर्देवा देवस्य महिमानमोजसा ।
यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥६॥

सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम् । अन्ये देवा यस्य सवितुः प्रयाणं

प्रवृत्तिमनुययुरित् अवश्यमनुगच्छन्त्येव यत्प्रवृत्तिमनुवर्तन्त इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं च ओजसा बलेनानुययुः यश्च सविता पार्थिवानि रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतींस्त्रीन् लोकान्मिमीते लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः [निरु° ४ १९] स देवः महित्वना स्वकीयेन महाभाग्येन एतशः एतच्छब्दवयं स्यावरजङ्गमं प्राणभविन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महेर्महतो भावो महित्व तेन । भावे छान्दसम्त्वन्प्रत्ययः । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु [निघ° १ १४] पठितम् स देव एतशः अश्वरूपेण सर्वं जगद्वष्टभ्य स्थितः उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इति श्रुतेः [१० ६ ४ १] सूरादश्वं वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वाच्च [२९ १३] ॥ ६॥

देवं सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ॥ ७॥

त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [९.१] कथ्यते । हे देव सवितः यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव । किं च दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः केतपूः केतः परचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्तनेन शोधयतु । वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादयतु अस्मदुक्ता वातास्मै रोचतामित्यर्थः ॥ ७॥

a इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यं सखिविदं सत्राजितं धनजितं स्वर्जितम् । b. ऋचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथंतरं बृहद्गायत्रवर्तनि स्वाहा ॥ ८॥

अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती छन्दः । हे सवितर्देव नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय । कीदृशं यज्ञं देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविदं सखायं स्वनिष्पादकं यजमानं वेत्तीति तम् विद् ज्ञाने सखीनृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विद्लृ लाभे सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विद् सत्तायाम् । स-

त्रानित सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्राजित्तम् तानि हि ची यमानमग्निमपेक्षन्ते यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाची सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति । धन जित धनं गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति धनजित् । स्वर्जित स्वः स्वर्ग जयति फलत्वेन सम्पादयति स स्वर्जित्तम् ॥ किं च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसा नरहिता यजुरुक्ता स्वाहेति यजु हे सवित ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा सह स्तोमं त्रिवृदादिकं समर्धय समन्द्र कुरु गायत्रेण साम्ना सह रथंतरं साम स- मर्धय बृहत् साम च समर्धय कीदृशं बृहत् गायत्रवर्तनि गायत्र सामैव वर्तनि मार्गो यस्य तत् बृहत्साम्नो गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः ॥८॥

a देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
b आददे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्व दाभर त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥९॥

का० [१६ २ ८] देवस्य त्वेत्यग्निमादाय हस्तऽआधारित्येनामभिमन्त्रयते । अ- स्यार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकाद्वयात्मकमन्त्रेण वैणवीमभ्रिमादाय हस्तऽआधायेति ऋचा [क० ११] एनामभ्रिमभिमन्त्रयते ॥ देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः व्याख्यातम् ॥ आददे अभ्रिर्देवता अतिधृतिश्छन्दः । हे अभ्रे सवि- तुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः सम्बन्धिभ्यां मणिबन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां पूष्णः सम्बन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण छन्दसा सहाय- भूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि तत्र दृष्टान्तः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तु ल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते अयस्मयादीनि छन्दसीति [पा० १ ४ २०] भसंज्ञायाम ङ्गिरस्वदिति रुत्वाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वामगृह्णन् तद्वत् । हे अभ्रे त्व गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थात् सहस्थानादुत्सङ्गात् अग्निमाभर आहर हयग्रोर्भश्छन्दसीति [पा० ८ २ ३२ वा० १] हस्य भः । त्रैष्टुभेन छन्दसा युक्ता अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजह्रुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तोऽत्यन्तातिशयार्थः अ- भ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति यास्कोक्तेः [निरु० १० ४२] । किम्भूतमग्निं पुरीष्यं पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः [६ ३ १ ३८] पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीष्यस्तं प

शव्यम् यद्वा पुरीषशब्देन पांशुरूपा शुष्का मृदुच्यते तदर्हतीति पुरीष्योऽग्निः मृदमादायोखां कृत्वा तस्यामग्निः स्थाप्यते यतोऽतो मृदग्न्योरभेदोपचारेण मृदाहरणमेवाग्न्याहरणमित्यभिप्रायेण पुरीष्यमग्निमाहरेत्युच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते ॥ ९॥

अ॒भ्रि॑र॒सि॒ नार्य॑सि॒ त्वया॑ व॒यम॒ग्नि३ँ श॑केम॒ ख॒नि॑तु३ँ स॒धस्थ॒ऽआ जाग॑तेन॒ छन्द॑साङ्गिर॒स्वत् ॥ १०॥

त्वमभ्रिरसि. उखां निर्मातुं मृत्खननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्रीरूपा चासि यद्वा न विद्यते अरिः शत्रुर्यस्याः सा नारी ईप् छान्दसः खननकाले ऽश्मादिना तव कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः किं च त्वया युक्ता वयं सधस्थे पृथिव्या उत्सङ्गे वर्तमानमग्निं जागतेन छन्दसा खनितुं शकेम शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्ययेन शप् अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १०॥

a. ह॒स्त॑ऽआ॒धाय॑ सवि॒ता बिभ्र॒दभ्रि३ँ हि॑र॒ण्ययी॑म् ।
अ॒ग्नेर्ज्योति॑र्नि॒चाय्य॑ पृथि॒व्या अध्याभ॑र॒त् ॥
b. आनु॑ष्टुभेन॒ छन्द॑साङ्गिर॒स्वत् ॥ ११॥

अनुष्टुब्व्यनुक्ता आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रिष्टुप्छन्दः । तृतीयतुर्यपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः । अग्निदेवत्या । सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वर्णरूपामभ्रिमाधाय स्थापयित्वा बिभ्रत् तामेव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्निचाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन छन्दसा आभरत् आहृतवान् अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११॥

II. प्रतू॑र्त्तं वाजि॒न्नाद्र॑व॒ वरि॑ष्ठा॒मनु॑ सं॒वत॑म् ।
दि॒वि ते॒ जन्म॑ पर॒मम॒न्तरि॑क्षे॒ तव॒ नाभि॑ः पृथि॒व्यामधि॒ योनि॒रित् ॥ १२॥

का॰ [१६.२.१०.] अश्वप्रभृतीश्च प्रत्यृचं प्रतूर्त्तं युञ्जायां योगे-योगऽइति । अन्वक्षेण प्रत्यृचमश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयतेऽभ्रिहस्त उपविष्ट एव ॥ अश्वदेवत्या आस्तारपङ्क्तिः नाभानेदिष्ठदृष्टा यस्या अन्त्यौ द्वादशकावाद्यावष्टकौ सास्तारपङ्क्तिः ।

वन सम्भवा सबन्धते मन्थनेऽरणे मृदद्रणार्थं सेव्यत इति सम्भवत् सम्पूर्ण स्य वनते क्रियमाणेन मृत्खननरूपया भूमिं सम्भवत् सा च पाषाणाद्यभावेना तिप्रशस्ता वालरिष्टेत्युच्यते । हे वाजिन् शीघ्रगामिन्नद्य वरिष्ठामुत्कृष्टां सम्भवन् भूमिमनुगम्य प्रवृत्तः शीघ्रमेव आगच्छ नमन्तनिषत्तित्यादिना [पा० ८ । ३ । ६१] षत्वं स्य निपातस्वरः । ते तवाश्वस्य दिवि द्युलोके परममुत्कृष्टं जन्मादित्यरूपेण भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्वरूपेण प्रसिद्धम् । अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् यद्वा विपुलनामकवायुरूपा अन्तरिक्षे सञ्चरन्ति तद्रूपेणास्या नाभिर्वायुरिव नाभिशब्देन प्रकृष्टं शरीरमुपलक्ष्यते । पृथिव्या अधि उपरि तव योनिः स्थानमित्र इव पादावधिकरणे भूमौ ते निवासस्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते । विराड्रूपणात्स्तूयते इयमाहिमा त्व शीघ्रमागच्छेत्यर्थः ॥१२॥

युञ्जाथाᳪ रासभं युवमस्मिन्यामे वृषण्वसू । अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥१३॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुश्रिदृष्टा (?) । गर्दभं मन्त्रयते । अध्वर्युयजमानावुच्येते । वृषा सेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृषण्वसू वर्षतीति वृषा कनिन्युवृषि इत्यादिना [उणा० १ । १५६] वर्षतेरौणादिकः कनिन्प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा वृषफलाभिवर्षुकं वसु धनं ययोस्तौ नलोपाभाव आर्षः तयोः सम्बोधने हे वृषण्वसू अध्वर्युयजमानौ यामानभ्यस्तौ वा युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां योजयतम् युजेर्लोटि आत्मनेपदं मध्यमद्विवचनं युञ्जाथामिति । क्व अस्मिन्यामे अस्मिन् गमिष्यमाणे यद्वा यामो मृत्खननरूपो निरर्थकस्तस्मिन्निमित्तभूते सति । कीदृशं रासभम् अग्निं भरन्तं वाहुं साधयितुं तथा अस्मयुम् अस्मानात्मन इच्छन्तमस्मासु हितेषिणमित्यर्थः उदरगुर्दि रासभानं इति यास्कः [निरु० ६ । ३१] अस्मानिच्छतीत्यस्मयुः सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३ । १ । ८] क्यच्प्रत्ययः अस्मदर्थस्य छन्दसि क्याच्छन्दसीति [पा० ३ । २ । १७०] उप्रत्ययः ॥१३॥

योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥१४॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा । अश्वं मन्त्रयते । सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विजयजमाना वयमिन्द्रमिन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तमिन्द्रियवद्वा अश्वमूतये अवनाय

रक्षणाय हवामहे आह्वयाम ह्वः शपि सम्प्रसारणम् । वा सति वाजे वाजे तत्तदन्ने मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा । किम्भूतमग्निं योगे योगे तवस्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयतऽइति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्कर्मणि तवस्तरं बलवत्तरमुत्साहवत्तमम् तव इति बलनाम [निघ॰ २ ९] तवो बलमस्यास्तीति तवस्वी अस्मायेत्यादिना [पा॰ ५ २ १२१] विन् अत्यन्तं तवस्वी तवस्तरस्तम् अतिशये तरप् विन्मतोर्लुगिति [पा॰ ५ ३ ६५] तरपि विनो लुक् ॥१४॥

a प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहि । b उर्वन्तरिक्षं वीहि । c स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन्पूष्णा सयुजा सह ॥१५॥

का॰ [१६ २ ११] अनुपस्पृशन्नुत्क्रामयत्येनान्प्राच (6) प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति । स्पर्शमकुर्वन्नश्वादीन्भिन्नं दर्शयन्प्राचो गमयति ॥ विराड्रूपा त्रिष्टुप् यजुर्मध्या उर्वन्तरिक्षं वीहीत्येतावद्यजु अत्र एकादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्रूपा अत्र द्वितीयो द्वादशार्णास्तेनैकाधिका । अचो मध्ये यजु । अस्याः पूर्वार्धस्याश्वो देवता । हे अश्व त्वमेहि आगच्छ किं कुर्वन्प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वधकर्मा शत्रून्हिंसन् । अशस्ती आनृच्य॰ क्रियमाणा अपकीर्तीरवक्रामन्पादैरवष्टम्भयन्निवारयन्नित्यर्थः । आगमने को गुणः इति चेत् मयोभूः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन्सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणावतो गाणपत्यं गणपतित्वमेहि आ समन्तात्प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यसऽइति भावः ॥ उर्वन्तरिक्षम् यजुःसहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः हे गर्दभ अभयानि कृण्वन् अविभ्यत्रमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा समानयोगिन्या पूष्णा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि इयं वै पृथिवी (7) पूषेति श्रुतेः [६ ३ २ ८] सह युङ्क्ते सा सयुक् तया । किम्भूतस्त्वं स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम [निरु॰ ३ २१] स्वस्ति विनाशरहितो गव्यूतिर्मार्गो यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागच्छेत्यर्थः । नैको ऽध्वानं प्रपद्येतेति न्यायात्पूष्णा सहेत्युक्तिः ॥१५॥

a पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर ।

b अ॒ग्निं पु॑री॒ष्य॒मङ्गि॒र॒स्वद्ब॑र्हे॒मः । c अ॒ग्निं पु॑री॒ष्य॒मङ्गि॒र॒स्वद्भ॑रि॒ष्यामः ॥१६॥

अत्रोत्क्रमणे विनियोगः । यजु । आसुरी गायत्री आग्नेयी । हे अग्ने (8) पृथिव्याः भूमेः सधस्थात्सहस्थानात्पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस्वदङ्गिरस-इवाभर आहर ॥ का० [१६ ३ १२] अग्निषु प्रज्वलत्सु पिण्ड गच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमिति । त्रिषु अग्निषु दीप्यमानेषु अग्रस्थयजमानाध्वर्यवश्चतुष्कोणाश्वप्रस्थं मृत्तिकापिण्डं प्रति गच्छन्त्यश्वगर्दभाजा अग्रेति सूत्रार्थः ॥ साम्नगायत्री छन्दः । पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस-इव वयमच्छेमः अच्छ अभिमुखमिम गच्छामः अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिरिति यास्कः [निरु० ५ २८] ॥ का० [१६ २ १४] अनडुद्युत्पर्यावर्तते देवपितृमनुष्यानर्यक्रमाग्निं पुरीष्यमिति । देवपितृमनुष्याणां निऽग्रयोत्तनोऽनडुद्युरुपस्त पश्यन्तीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः आसुर्यनुष्टुप् । पशव्यमग्निमङ्गिरस-इव वय भरिष्यामः सम्पादयिष्यामः ॥१६॥

अ॒न्व॒ग्निरु॒षसा॒मग्र॑मख्य॒दन्वहा॑नि प्रथ॒मो जा॒तवे॑दाः ।
अनु॒ सूर्य॑स्य पुरु॒त्रा च॑ र॒श्मीननु॒ द्यावा॑पृथि॒वीऽआत॑तन्थ ॥१७॥

का० [१६ २ १५] वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वग्निरिति । वल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिवृद्ध सा वल्मीकवपा पिण्डाद्वनीयान्तराले स्थापितास्ति तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्ड पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्पुरोधोदृष्टा प्रथमस्य व्यूहनम् । अग्निरुषसामुषःकालानामग्रमुपक्रममन्वख्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । जात जात वेत्ति वेदयति वा जातवेदाः अयमग्निः प्रथमः मुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वख्यत् किं च सूर्यस्य रश्मीन्किरणान्पुरुत्रा बहुधा अन्वख्यत् । किं च द्यावापृथिवी उभे अपि अनु क्रमेण आततन्थ आतेनिथ आततान सर्वतो व्याप्तवान् व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३ १. ८५] पुरुषव्यत्यय बभूथाततन्थेत्यादिना [पा० ७ २ ६४] निपातः । सर्वप्रकाशको लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥१७॥

आ॒गत्य॑ वा॒ज्यध्वा॑न॒ꣳ सर्वा॒ मृधो॒ वि धू॑नुते ।
अ॒ग्निꣳ स॒धस्थे॑ मह॒ति चक्षु॑षा॒ नि चि॑कीषते ॥१८॥

का॰ [१६ २ १७] आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्वमिति । मृत्पिण्डान्ते तिष्ठन्तमश्वमभिमन्त्रयते ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुम्मयोभूदृष्टा । वाजी वेगवानयमश्वः अध्वानं मार्गमागत्य प्राप्य सर्वा मृधः सर्वान्संग्रामान्याप्मनः श्रमान्विधूनुते विविधं कम्पयति अपनयतीत्यर्थः ततो विगतश्रमः सन् महति उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने पृथिव्यां वर्तमानमग्निमग्निहेतुं मृदं चक्षुषा निचिकीषते पश्यति पश्यत्यर्थश्छान्दसोऽयं धातुः ॥ १८ ॥

आक्रम्य वाजिन्पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।
भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि यतः खनेम तं वयम् ॥ १९ ॥

का॰ [१६ २ १८] आक्रम्येत्येतेन मृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति (७) । एतेनाश्वेन गर्तस्थं मृत्पिण्डमधिष्ठापयति क्रमयति मृत्पिण्डोपर्यश्वस्य सव्यं पदं स्थापयतीत्यर्थः सूत्रस्य ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व पृथिवीं भूमिमाक्रम्याधिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा दीप्त्या कृत्वा त्वमग्निमिच्छ अग्नेरन्वेषणं कुरु अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्विवित्यर्थः । किं च भूम्या वृत्वाय वृतु वर्तने क्त्वाप्रत्ययः क्त्वो यक् अत्र स्पर्शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशोऽग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय यतो यस्मात्प्रदेशादयं तमग्निं खनेम खननेन सम्पादयाम यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशी मृत्प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम ॥ १९ ॥

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्ष समुद्रो योनिः ।
विख्याय चक्षुषा त्वमभि तिष्ठ पृतन्यतः ॥ २० ॥

का॰ [१६ २-१९] द्यौस्तऽइति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन्निति । पिण्डोपरि पदं दधतमश्वमस्पृशंस्तिष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणाकरमश्वपृष्ठे धारयन्मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः ॥ आर्षी बृहती अश्वदेवत्या । हे अश्व द्यौः द्युलोकस्ते तव पृष्ठं पृथिवी भूलोकस्तव सधस्थं सहस्थानं पादौ अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकस्तवात्मा शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थानमप्सुयोनिर्वाऽश्व इति श्रुतेः । एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः संग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून्राक्षसादींस्तस्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पादैराक्रम्य वि-

नाशय पृतनामिच्छति पृतन्यति सुप आत्मनः क्यच् [पा॰ ३ १ ८] कव्यध्वरपृतन-स्यर्चि लोप इति [पा॰ ७ ४ ३९] क्यचि परे पृतनाशब्दस्यात्लोपः ततः शतृ-प्रत्ययः ॥२०॥

उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद्द्रविणोदा वाजिन् ।
वयᳪं स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थेऽअस्याः ॥२१॥

का॰ [१६ २ ११] उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति । मृत्पिण्डादश्वमुत्तारयतीत्यर्थः ॥ वि-राड्वह्निदैवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्तिः द्वितीय एकादशस्तेनैकाधिका । हे वाजिन्नश्व त्वं सौभगाय महाभाग्याभिवृद्ध्यै (10) अस्मात् आस्थानात् खननप्रदे-शाख्यात् यत्र तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगशब्द ऐश्वर्यवाची शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणस्शब्दः सान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभनमतौ सा-नुग्रहे चित्ते स्याम भवेम कीदृशा वयम् अस्याः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्निमग्न्यर्थं मृत्पिण्डं खनन्तः खनितुमुद्योगं कुर्वन्तः ॥२१॥

उदक्रमीद्द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सु लोकᳪं सुकृतं पृथिव्याम् ।
ततः खनेम सुप्रतीकमग्निᳪं स्वो रुहाणाऽअधि नाकमुत्तमम् ॥२२॥

का॰ [१६ २ २०] उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते । पिण्डादुत्तारितमश्वं मन्त्रयते ॥ आ-ग्नी त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदा धनदाता वाजी अश्वः यत्प्र-देशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकः (11) शोभनः लोकः प्रदेशः सु-कृतः पुण्यकृत्तमकः कृतवान् करोतेर्लुङि बहुलं छन्दसीति [पा॰ २ ४ ७३] शपो लुकि गुणे तिन्लोपे रूपम् । ततः प्रदेशाद्वयमग्निमग्निहेतुं मृदं खनेम कीदृशमग्निं सुप्रतीकं शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य तं कीदृशा वयं स्वः स्वर्गमधिरुहाणा अधि-रोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः अथोत्तुपरिभावे ऐश्वर्ये वा विभूतं स्वः नाकं नास्त्यकं यत्र तं कं सुखमकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तममु-त्कृष्टम् ॥२२॥

आ त्वां जिघर्मि मनसा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।
पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नैं रभसं दृशानम् ॥ २३ ॥

का० [१६.२.२२.] उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्यामृग्भ्यामाहुती स्रुवेणाश्वपदे । अस्यार्थः आज्यं संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृदमभि अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विश्वत इति आभ्यां व्यतिषक्ताभ्यां स्रुवेणाहुती द्वे जुहोति व्यतिषङ्गश्चैवम् आ त्वा जिघर्मीति पूर्वस्याः पूर्वार्धं मर्यश्रीरित्युत्तरस्या उत्तरार्धं पठित्वैकाहुतिः आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ गृत्समददृष्टे आग्नेय्यौ द्वे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने मनसा श्रद्धायुक्तेन चित्तेन घृतेनाज्येन कृत्वा त्वामाजिघर्मि आसिञ्चामि दीपयामि वा घृ क्षरणदीप्त्योः ह्वादिः । कीदृशं त्वां विश्वानि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं क्षि निवासगत्योः तुदादित्वाच्छत्रन्तः । तिरश्चा पृथुं तिरोऽञ्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यग्गच्छनेन ज्योतिषा पृथुं विस्तीर्णं वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् इतो वाऽअयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमः स भूत्वा वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः यद्वा तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतमिति बहुदेशव्याप्तिः वयसा वयउपलक्षितेन कालेन बृहन्तमिति बहुकालव्याप्तिः देशकालानवच्छिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्ठं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्यास्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान्व्यचिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा० ५.३.५५.] इष्ठन् विन्मतोर्लुगिति [पा० ५.३.६५.] इष्ठनि परे मतुपो लुक् । अन्नैः रभसं रभ राभस्ये घृताद्यन्नैः सोत्साहम् अनेकान्नैर्हुतैरप्यस्य शक्तिक्षयो नास्तीति भावः । तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत इति भावः दृशः शानन्प्रत्ययः ॥ २३ ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।
मर्यश्री स्पृहयद्वर्णोऽअग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ २४ ॥

अहमग्निमाजिघर्मि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च किम्भूतं विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् । सोऽग्निररक्षसा क्रौर्यरहितेन अक्रुध्यमानेन

प्रतनेन ननता चिनेन तत् घृत जुषेत जुषता सेवता प्रार्थनाया लिङ् । कीदृशोऽग्नि मर्यश्री मर्त्यैर्मनुष्यै श्रीयते आश्रीयते सेव्यते इति मर्यश्री मनुष्यैराश्रयणीय । स्पृहयद्वर्ण स्पृहयन् स्पृहणीयो वर्णो रूप यस्य यज्ञाने स्पृहणीयरूप इत्यर्थ । अभिमृशतऽइत्यभिमृष्ट् न अभिमृशते नाभिमृट् (12) तस्यै नाभिमृशे चतुर्थी तृतीयार्थे तनोर्विशेषण नाभिमृशा अभिमर्शन कर्तुमयोग्यया दाहकत्वात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराण जृम्भतऽइति जर्भुराण जृम्भी गात्रविनामे इतस्ततश्च गच्छन् जृम्भेराणादिक आणप्रत्यय । ईदृशमग्निमाजिघर्मीति योज्यम् ॥२४॥

परि वाजपति कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥२५॥

का० [१६ २ २३] अश्मा पिण्ड त्रि परिलिखति परि वाजपतिरिति वह्निर्वैह्लितयोत्तरयेति । अस्यार्थ अश्मा वारत्रय मृत्पिण्ड परिलिखति परया परया बहिर्बहिःप्रदेशे यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथम लिखति परि त्वेति तद्बहिर्द्वितीय त्वमग्नऽइति तद्बहिस्तृतीयमित्यर्थ ॥ आग्नेयी गायत्री सोमकदृष्टा । अयमग्निर्हव्यानि नानाद्रव्यात्मानि सर्वाणि पर्यक्रमीत्परिक्रान्तवान् परिक्रमणा भक्षणार्थ स्वीकरणमित्यर्थ । कीदृशोऽग्नि वाजपति वाजस्यान्नस्य पति पालयिता कवि क्रान्तदर्शन । कि कुर्वन्हव्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे सर्वाणि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् दासृ दाने अस्य धातोर्दाश्वान्साह्वानित्यादिना [पा० ६ १ १२] क्वसुप्रत्ययान्तो निपात दाशति स्म दत्ते स्म इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्तऽइति दधत् धाधातुर्दानेऽपि डुधाञ् विधारणे पुष्टौ दानऽइति कल्पद्रुमोक्ते (13) ॥२५॥

परि त्वाग्ने पुर पय विप्रं सहस्य धीमहि ।
धृषद्वर्णं दिवे दिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥२६॥

आग्नेय्यनुष्टुप्पायुदृष्टा । परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्ध । सहस्य सहसि बले भव सहस्य बलेन मथ्यमानस्य जायमानत्वात् तत्सम्बोधन हे सहस्य हे अग्ने वय त्वा त्वा परिधीमहि सर्वतो ध्यायाम ध्यायते सम्प्रसारण छान्दसम-

त्युक्तम् । कीदृशं त्वां पुरं पुरीरूपेण स्थितम् अग्नेर्व्याधिपुराणा (14.) रक्षकत्वात् यद्वा पिपर्ति पालयतीति पूस्तम् पृ पालनपूरणयोः क्विप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येति [पा० ७ १.१०२.] उदादेशे पूरिति रूपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृषद्वर्णं जिधृषा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकाच्छतृप्रत्ययः धृजोति धृषन् प्रगल्भो वर्णो यस्य तम् असह्यरूपमित्यर्थः । दिवे-दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं भञ्जनीयं पापं तद्येषामस्ति ते भङ्गुरवन्तो विघातका राक्षसादय यद्वा भङ्गुरमनवस्थित मनो येषां ते भङ्गुरवन्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तेषां विनाशयितारम् भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः (15) ॥२६॥

त्वम॑ग्ने द्युभि॒स्त्वमा॑शुशु॒क्षणि॒स्त्वम॒द्भ्यस्त्वमश्म॑न॒स्परि॑ ।

त्वं वने॑भ्य॒स्त्वमोष॑धीभ्य॒स्त्वं नृ॒णां नृ॑पते जायसे॒ शुचिः॑ ॥२७॥

आग्नेयी त्रिष्टुब्गृत्समददृष्टा प्रथमान्त्यावेकादशार्णौ द्वितीयतृतीयौ दशार्णौ पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्थौ दशार्णौ यदा तदा विराट्स्थाना त्रिष्टुप् द्वौ वा वैराजौ नवकत्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः हे नृपते नृणां पालक हे अग्ने त्वं द्युभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मथ्यसऽइत्यर्थः यद्वा द्युभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र-तत्र यागशालासु जायसे त्वमाशुशुक्षणिः आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दीप्त्या क्षणोति हन्ति तमः सनोति सम्भजते वा आशुशुक्षणिः । त्वमद्भ्यो वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे त्वमश्मनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसंघट्टनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्योऽरणिकाष्ठेभ्यो जायसे त्वमोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंशद्वयसंघर्षणेन त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे जायसे पुत्रो ह्येष सन्स पुनः पिता भवतीति श्रुतिः । किम्भूतस्त्वं शुचिः शुद्धिहेतु पुन पाकान्मक्षीभवमिति स्मृतेः ॥२७॥

III. a. दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । b पृथि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं पु॑री॒ष्य॒मङ्गिर॒स्वदा ख॑नामि । ज्योति॑ष्मन्तं त्वाग्ने सु॒प्रती॑कम॒जस्रे॑ण भा॒नुना॒ दीद्य॑तम् । शि॒वं प्र॒जाभ्योऽहिꣳसन्तं पृथि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं पु॑री॒ष्य॒मङ्गिर॒स्वदा ख॑नामः ॥२८॥

का० [१६ २ २३] अभ्र्या पिण्डं खनति देवस्य त्वेति । अभ्र्या मृदः पिण्डं परितः खनति काण्डिकया ॥ देवस्य त्वा व्याख्यातम् पृथिव्या अग्निर्देवता अत्यष्टिश्छन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्थादुपरिप्रदेशात्पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस्वत् खनामि कीदृशमग्निं ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने ईदृशं त्वा पृथिव्याः सधस्थानात् अङ्गिरस इव वयं खनाम । कीदृशं सुप्रतीकं सुमुखम् । अजस्रेणानुपरतेन निरन्तरं वर्तमानेन भानुना रश्मिना दीद्यतं दीप्यमानं छान्दसो धातुः । प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तम् पुनरुक्तिरादरार्था ॥२८॥

अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।
वर्धमानो महाँ२ऽआ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ॥२९॥

का० [१६ २ २४] कृष्णाजिनमास्तीर्यैतस्मिन्पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति । अस्यायं मृत्पिण्डोत्तरभागे प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति ॥ पुष्करपर्णदेवत्या स्वराट्पङ्क्तिः आद्यौ दशकावन्त्यावेकादशकाविति चत्वारिंशिका पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः द्वाभ्यां विराडित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः हे पुष्करपर्ण त्वमपां जलानां पृष्ठमसि उपरिस्थानात् अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमानं प्रीतिकरं यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्रमुदकम् अभितः वर्धमानं सत् महत्त्वभूतं भवेति शेषः वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः पुष्करे जले आ सीद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत्त्वभूतं सत् वर्धमानं वृद्धियुक्तं त्वमसि ॥ का० [१६ २ २५] विमार्ष्टि दिव इति । एतत्पुष्करपर्णं विपुलं करोति ॥ हे पुष्करपर्ण दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन च प्रथस्व विस्तृतं भव उरोर्भावो वरिमा तेन प्रथस्वेत्यादिना [पा० ६ ४ १५७] उरोर्वरादेश इमनि ॥२९॥

शर्म च स्थो वर्म च स्थोऽछिद्रे बहुलेऽउभे ।
व्यचस्वती संवसाथां भृतमग्निं पुरीष्यम् ॥३०॥

का° [१६ । २६] आलभतऽऊर्भे शर्म च स्थ इति । ऋग्द्वयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ कृष्णाजिनपुष्करपर्णदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ऊर्भे युवां श च स्थ अग्नेः सुखकारिणी अपि भवथ. वर्म च य कवचवद्रक्षके अपि भवथ चौ समुच्चये । कीदृशे युवामहिद्रि छिद्ररहिते स ले वहुले विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचन व्यच असुन्प्रत्यय तद्वती अवकाशव ती । तथाविधे युवां पुरीष्य पशव्यमग्निं सवसाया सम्यगाच्छादयतम् वस आच्छादने प्रदादि आच्छाद्य चाग्निं भृत विभृत धारयत बिभर्ते वहुल छन्दसीति [पा° २ ४ ७३] शपो लुक् ॥३०॥

सवसायाऽ स्वर्विदा समीचीऽउरसा त्मना ।
अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् ॥ ३१ ॥

हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ज्योतिष्मन्त तेजस्विनमजस्रमित् निरन्तरमेवाग्निमन्तरु दरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवामुरसा त्मना ऽरोरूपेण भवदीयशरीरेणाग्निं सवसाथां सम्यगाच्छादयतम् कीदृशे युवाम् स्वर्विदा विभक्तिराकार स्वर्वित्त इति स्व विंदो यज्ञसूर्यदेवादर्वाची स्व शब्द स्वर्गलाभसाधनेऽइत्यर्थ तथा समीची सम्य गञ्चने संगतेऽएकचित्तेऽइत्यर्थ ॥३१॥

a पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने ।
b त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥३२॥

का° [१६ २ २७] पिण्ड पुरीष्योऽसीति ॥ प्रतिष्ठागायत्री अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः । अग्निदेवत्या । हे अग्ने त्व पुरीष्य पशव्योऽसि विश्व भरा असि विश्व सर्व जगद्बिभर्ति धारयति पुष्णाति वा विश्वभरा· असुन्प्रत्यय । हे अग्ने प्रथम इतरेभ्य पूर्वभावी अथर्वाख्य ऋषि· प्राणो वा त्वा त्वां निरमन्थत् नि शेषेण मथितवान् ॥ का° [१६ २ २८ ३ १] पाणिभ्यां परिगृह्णात्येन दक्षिणो त्तराभ्यां दक्षिण साग्निस्त्वामग्नऽइति षड्भि सर्वऽ सकृद्गृहीत्वा पुष्करपर्णे निदधातीति । दक्षिणेनाग्निं धृत्वोभाभ्यां कराभ्यां सर्व पिण्डं त्वामग्नऽइति षड्चेन सकृ द्गृहीत्वा पुष्करपर्णे स्थापयतीति सूत्रार्थ ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यो भरद्वाज

दृष्टा । हे अग्ने अथर्वा प्राणः पुष्करादधि उदकात्सकाशात्त्वा निरमन्थत निर्मथने-न भवितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति श्रुतेः [६ ४ २ २]। वाघत इति ऋत्विङ्नामसु [निघ॰ ३ १८] पठितं विश्वस्य सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनो वाघतः ऋ-त्विजस्त्वा मूर्ध्नः शिरसो निरमन्थतेति व्यत्ययः यद्वा विश्वस्येति षष्ठ्येक-वचनं प्रथमाबहुवचनार्थे विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थः ॥ यद्वा ऋचोऽयमर्थः हे अग्ने अथर्वाख्य ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वा निरमन्थत कीदृशात्पुष्करात् मू-र्ध्नः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात् पुष्करपर्णाभिमुख्येन मन्थनेनिष्पादनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति ॥ ३२॥

तमु त्वा दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधेऽअथर्वणः । वृत्रहणं पुरन्दरम् ॥ ३३॥

हे अग्ने अथर्वणः ऋषेः पुत्रः दध्यङ्नामक ऋषिः तमु त्वा उ एवार्थे तमेव त्वाम् ईधे प्रज्वालितवान् कीदृशं त्वा वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारं ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् इति [पा॰ ३ २ ८७] क्विप् पुरन्दरं पुरन्ति पालयन्तीति पुरः असुरसम्बन्धिना पुराणां विदारयितारम् वाचंयमपुरन्दरौ चेति [पा॰ ६ ३ ६९] खशि निपातः ॥ ३३॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनञ्जयꣳ रणे-रणे ॥ ३४॥

पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे उदकाकाशे भवः पाथ्यः पाथोनदीभ्यां ड्यण् इति [पा॰ ४ ४ १११] पाथशब्दात् ड्यण्प्रत्ययः टिलोपः । वृषा सेक्ता मनः हे अग्ने त्वां तं समीधे सन्दीपयति मनसा हि ब्राह्मणस्त्वामुप-लभते (16) अतः पाथ्यः । मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः मनसैवाभिलष्य स्त्रियाꣳ रेतः सिञ्चतीति वृषा हि मनः । मनो वै पाथ्यो वृषेति श्रुतेः [६ ४ २ ४]। कीदृशं त्वां दस्युहन्तमम् दस्यून् हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा॰ ८ २ ७] नलोपे दस्युहतम इति प्राप्ते नाद्ध-स्येति [पा॰ ८ २ १७] तमपो नुडागमः अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् रणे-रणे ध-नञ्जयं तेषु तेषु सङ्ग्रामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४॥

सीद होतः स्वऽउ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञꣳ सुकृतस्य योनौ । देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ३५॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववाताभ्यां दृष्टा । हे होतः देवानामाह्वातः हे अग्ने स्वे उ लोके उ एवार्थे स्वकीये एव स्थाने कृष्णाजिनाख्ये त्वं सीद उपविश कीदृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् किं च सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय स्थापय अन्येषामपि दृश्यत ऽइति [पा॰ ६ ३ १३७] संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः यज्ञे क्रियमाणेऽवघातपेषणासोमनिधानादीनि कृष्णाजिनऽएव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतिः [६ ४ २ ६] । हे अग्ने यतो देवावी॰ देवान वति प्रीणातीति देवावीः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान्यजासि यजसि लेटो ऽडाटावित्याडागमः [पा॰ ३ ४ ९४] पूजयसि अतो यजमाने बृहन्महद्वय आयुरन्नं वा धाः धेहि दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने अधा इति प्राप्ते बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽपीत्यडभावः [पा॰ ६ ४ ७५.] ॥३५॥

नि होता॑ होतृ॒षद॑ने॒ विदा॑नस्त्वे॒षो दी॑दि॒वाँ२॥ऽअ॑सदत्सु॒दक्षः॑ ।
अद॑ब्धव्रतप्रमति॒र्वसि॑ष्ठः सहस्रम्भ॒रः शुचि॑जिह्वोऽअ॒ग्निः ॥३६॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् गृत्समददृष्टा । नीत्युपसर्गोऽसददित्यनेन सम्बध्यते । अग्निः होतृषदने न्यसीदत् होता यस्मिन्सीदति तद्धोतृषदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदिरूपे सम्यगुपविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः होता देवानामाह्वाता । विदानः स्वाधिकारं जानन् । त्वेषः त्विष दीप्तौ पचाद्यच् त्वेषतीति त्वेष॰ दीप्तिमान् । दीदिवान् दीव्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात्क्वसुः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा॰ ६ १.७] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा॰ ६ १ ६६] वलोपः होतृधिष्ण्यादौ गमनवान् । सुदक्षः साधु कुशलः क्षिप्रकारी । अदब्धव्रतप्रमतिः दम्भु वधे अदब्धमनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदब्धव्रत प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स प्रमतिः अदब्धव्रतश्चासौ प्रमतिश्चेति सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थानऽइति वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तृतमः तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा॰ ६ ४ १५४] इष्ठनि परे तृचो लोपः । सहस्रम्भरः सहस्रं सर्वजनं बिभर्ति पुष्णाति सहस्रम्भरः । शुचिजिह्वः शुचि शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नानादेवत्यानि हवींष्यश्नवदन्नप्युच्छिष्टं न करोतीति भावः ॥३६॥

सीद॑स्व म॒हाँ२॥ऽअ॑सि॒ शोच॑स्व देव॒वीत॑मः ।
वि धू॒मम॑ग्नेऽअरु॒षं मि॑येध्य सृ॒ज प्र॑शस्त दर्श॒तम् ॥३७॥

आग्नेयी बृहती प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णोऽन्येऽष्टार्णाः । मेध्यशब्दस्य छान्दसो विप्रकर्षः हे मियेध्य हे मेध्य यज्ञिय यज्ञार्ह हे प्रशस्त उत्कृष्ट हे अग्ने त्व सीदस्व पुष्करपर्णे सम्यगुपविश । यस्त्वं महानसि अनेकक्रतुहेतुत्वात् स त्व शोचस्व शुच दीप्तौ दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं देववीतमः देवान्वेति तर्पयति देववीः वी कान्त्यादौ क्विप् अतिशयेन देववीः देववीतमः । किं च दर्शतं दर्शनीयमरुषमरोचन धूमं विसृज विमुञ्च वीत्युपसर्गः सृजेत्यनेन सम्बध्यते इतो वा ऽअयमूर्ध्व (17) रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः ॥३७॥

अपो॑ दे॒वीरुप॑सृज॒ मधु॑मतीरय॒क्ष्माय॑ प्र॒जाभ्यः॑ ।
तासा॑मा॒स्थाना॒दुज्जि॑हता॒मोष॑धयः सुपिप्प॒लाः ॥३८॥

का० [१६ ३ २] अपः अग्नेऽवनयत्यपो देवीरिति । मृत्पिण्डगर्ते जलं सिञ्चति ॥ अब्देवत्या न्यङ्कुसारिणी सिन्धुद्वीपदृष्टा द्वितीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णा यस्याः सा न्यङ्कुसारिणी। पूर्वस्याम् (18) ऽग्ने इति सम्बोधनमध्याह्रियते यो-रघर्युर्वा सम्बोध्यते हे अग्ने यद्वा हे गौः यद्वा हे अधर्यो देवीः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन्खननप्रदेशे आसिञ्च । कीदृशीरपः मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः (19) किमर्थं प्रजाभ्यः अयक्ष्माय पञ्चमी षष्ठ्यर्थे यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं तस्मै प्रजानामारोग्याय । तासां सिक्तानामपां स्थानात्सुलेपरूपादस्मात्खननप्रदेशात् ओषधयः आ समन्तादुज्जिहतामुद्गच्छन्तु । कीदृश्य ओषधयः सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः ॥३८॥

सं ते॑ वा॒युर्मा॑त॒रिश्वा॑ दधातूत्ता॒नाया॒ हृद॑यं॒ यद्विक॑स्तम् ।
यो दे॒वानां॒ चर॑सि प्रा॒णथे॑न॒ कस्मै॑ देव॒ वष॑डस्तु॒ तुभ्य॑म् ॥३९॥

का० [१६ ३ ३.] सं तऽइति वातमपक्षिपति । पिण्डगर्ते वायुं प्रेरयति ॥ त्रिष्टुप् अर्धं पृथिवीदेवत्यमर्धं वायुदेवत्यम् । हे पृथिवि उत्तानायाः ऊर्ध्वाभिमुखेना-

वस्थितायास्ते तव यद्धृदयं हृदयसदृशं खननस्थानं विकस्तं पिण्डावदानरूपेण वि कसितम् इडभावः आर्षः [पा° ७ २ ३४] तत्स्थानं वायुः संदधातु पूर्वोक्तेन जल-प्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्करोतु । कीदृशो वायुः मा तरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिनामवच्छेदकारिणि श्वयति गच्छति मातरिश्वा । एवं पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह हे देव द्योतनादिगुणयुक्त वायो यस्त्वं देवानामग्न्यादीनां प्राणथेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणथम् भावे छान्दसस्थल्प्रत्ययः क-स्मै प्रजापतिरूपाय तुभ्यमियं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु नो हैतावत्य-न्याहुतिरस्ति यथैषेति [६ ४ ३ ४] श्रुतेः ॥३९॥

सुजा॑तो॒ ज्योति॑षा स॒ह शर्म॒ वरू॑थ॒मास॑द॒त्स्वः॑ ।

वासो॑ऽअग्ने वि॒श्वरू॑प॒ᳪ सं व्य॑यस्व विभावसो ॥४०॥

का° [१६ ३ ५] आस्तीर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति सुजात इति । अस्यार्थः आस्तीर्ण योः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः प्रान्तानूर्ध्वमादत्तेऽइति ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् द्वितीयो नवार्णः । सुजातः सुष्ठूत्पन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरूथं वरणीयं गृहं कृष्णाजिनरूपं आसदत् आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का° [१६ ३ ६] त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनह्यति वासोऽअग्न ऽइति । उद्गृहीतान्कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान्मुञ्जयोक्त्रेण बध्नात्युत्तरार्धेनेति सू-त्रार्थः । हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्सम्बोधनं हे विभावसो हे अग्ने विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृष्णाजिनरूपं संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व व्येञ् संवरणे अस्य रूपम् ॥४०॥

उदु॑ तिष्ठ स्वध्व॒रावा॑ नो दे॒व्या धि॒या ।

दृ॒शे च॑ भा॒सा बृ॑ह॒ता सु॑शु॒क्वनि॒राग्ने॑ याहि सुश॒स्तिभिः॑ ॥४१॥

का° [१६ ३.७] उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठेति । तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठे-दिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णः अन्ये अष्टार्णाः । हे स्वध्वर शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक हे अग्ने उत्तिष्ठ उ उत्तिष्ठैव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मा-

नव पालय यचोऽतस्तिङ इति [पा॰ ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः । किं च हे अग्ने सुशस्तिभिः शोभनकीर्तिभिः सह यद्वा साधुशिष्टैर्ऋत्विग्भिः कृत्वा आयाहि आगच्छ किं कर्तुम् बृहता भामा प्रौढेन तेजसा दृशे सर्वान्प्राणिनो द्रष्टुम् दृशे विख्ये चे- [पा॰ ३.४.११] पश्यतेस्तुमर्थो निपातः कीदृशस्त्वं सुशुक्वनिः साधु शुचो रश्मीन्वनति सम्भजति सुशुक्वनिः रश्मिप्रसारक इत्यर्थः । आ अग्ने याहीति पदच्छेदः ॥४१॥

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥४२॥

का॰ [१६.३.८] ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ षु ण इति । प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ॥ अग्निदेवत्योपरिष्टाद्बृहती कण्वदृष्टा चतुर्थः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सोपरिष्टाद्बृहती । हे अग्ने नोऽस्माकमूतये रक्षणाय ऊर्ध्व उ सु तिष्ठ ऊर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव यचोऽतस्तिङ इति [पा॰ ६.३.१३५.] दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा॰ ८.४.२७] न इत्यस्य णत्वम् । क-इव देवो न सविता न इवार्थे सविता देव-इव यथा सविता देव ऊर्ध्वः सन्नस्मानवति तद्वत् स त्वमूर्ध्वः सन्वाजस्य सनिता अन्नस्य दाता भवेति शेषः यणु दाने यद्यस्मात्कारणात् अञ्जिभिर्व्यक्ताभिव्यञ्जकैर्वाघद्भिः हव्यवाहकैर्ऋत्विग्भिः सह त्वा विह्वयामहे विविधमाह्वयामः तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः अञ्जति व्यक्तीकुर्वन्तीत्यञ्जिनस्तैः यद्वा अञ्जिभिः हव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वां विह्वयामहे कीदृशैरञ्जिभिः वाघद्भिः हविषां वोढृभिः ॥४२॥

स जातो गर्भोऽअसि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृतऽओषधीषु ।
चित्रः शिशुः परि तमांस्यक्तून्प्र मातृभ्योऽअधि कनिक्रदद्गाः ॥४३॥

का॰ [१६.३.९.] अयवक्त्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनभिमन्त्रयते स जात स्थिरो भव शिवो भवेति । पिण्डं नाभिरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्वगर्दभाजान्स जात इत्यावृत्तिक्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । अश्वमधिकृत्य स्तौति हे अग्ने स त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं जातोऽसि । कीदृशस्त्वं चारुः शोभनः पूज्यः ।

ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विहृतः । चित्रः नानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः । इदानीमुत्पन्नत्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अक्तूनिति लिङ्गव्यत्ययः अक्तूनि तमांसि रात्र्युपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहरन् मातृभ्योऽधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षेण गच्छ इणो गा लुङीति [पा॰ २ ४ ४५] गादेशः अडभावश्छान्दसः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा॰ ३ ४ ६] सर्वकाले लुङ् प्रेत्युपसर्गो गा इत्यनेन सम्बध्यते । दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना [पा॰ ७ ४ ६५] कनिक्रददिति यङ्लुगन्तो निपातः ॥४३॥

स्थिरो भव वीड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यर्वन् ।
पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥४४॥

रासभदेवत्यानुष्टुबुष्णिग्वा । इयर्ति प्रति पदार्थं गच्छतीत्यर्वा रासभः हे अर्वन् गमनकुशल स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीड्वङ्गः दृढकायो भव वीडुशब्दो दृढार्थः वीड्वन्यङ्गानि यस्य सः । आशुः वेगवान्सन्वाजी अन्नहेतुर्भव । पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः सुखासनः स्वास्थेयो भव सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन्स सुषदः । कीदृशस्त्वं पुरीषवाहणः पुरीषशब्देन पांसुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युडिति [पा॰ ३.२.६५] ञ्युट्प्रत्ययः ॥४४॥

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।
मा द्यावापृथिवीऽअभि शोचीर्मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन् ॥४५॥

अग्निदेवत्या पथ्या बृहती । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे अङ्गिरः अग्निरूप अत्र मानुषीभ्यः मनोः सम्बन्धिभ्यः प्रजाभ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वाऽअग्निराग्नेयोऽत्र इति श्रुतेः [६ ४ ४ ४] । किं च द्यावापृथिवी मा अभिशोचीः मा संतापय तथान्तरिक्षं माभिशोचीः तथा वनस्पतीन्माभिशोचीः ॥४५॥

a. प्रैतु वाजी कनिक्रदन्नानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्या-

युव पुरा । वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियम् ॥ b अग्न आया
हि वीतये ॥४६॥

का° [१६ ३ १०] धारयत्स्वेषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन्प्रैतु वाजी वृषाग्निमित्यश्व
प्रत्योरिति । अश्वादीनामुपरि पिण्डं धारयति तानस्पृशन् प्रैतु वाजीत्यश्वोपरि
वृषाग्निमिति खरोपरीति सूत्रार्थः ॥ महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना अष्टार्णपट्पादा महाप
ङ्क्तिः आद्यावर्धर्चावश्वदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्चो रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ वृ
ष्णौ । वाजी अश्वः प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु किं कुर्वन् कनिक्रदत् अत्यर्थं हेषितशब्दं
कुर्वन् यदनुगतम् रासभश्च प्रैतु पत्वसनासनार्थम् किं कुर्वन् नानदत् सोऽपरास
मुच्यते गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् यदनुगतम् कीदृशो रासभः पत्वा पत
नशीलः पत्लृ गताविस्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति [पा° ३ २ ७५] क्वनिप् ।
अश्वमले रासभायादान रासभोपदासार्थम् तथा च श्रुतिः [६ ४ ४ ७] यदश्वस्य प
श्चात् रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधातीति । किं च अयमश्वः पुरीष्यं पशव्यमग्निं
भरन्धारयन् (20) आयुषः पुरा कर्मणः पूर्वं मा पादि मा विनश्यतु कर्मसमाप्ति
पर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः आयुःशब्देन लुप्त्या कर्मोक्तम् यद्वासम्यग्धर्मेनाश्वादीनां स्तुति
क्रियते ॥ अथ रासभमाह वृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन्धारयन्सन् प्रैतु इति शे
षः । कीदृशमग्निम् वृषणं सेक्तारं फलाभिवर्षणसमर्थम् आहुतिधारिणमित्यर्थः भा
व । अपां गर्भम् जलमध्येऽवस्थानादित्युच्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूप
या । समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निरूपेणात्पन्नं यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवं समुद्रिय
तम् यतो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषा महाव्रतं साम शतरुद्रियमृचामिति श्रुते ॥
का° [१६ ३ ११] अग्न आयाहीत्यावत्स्य उत्तराच्छ्रागस्याऽर्तं सत्यमित्या निधानात् ।
अग्न इति मन्त्रेण रासभात्पिण्डमादत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणास्योपरि पिण्डं
धारयेत् यावन्निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः ॥ एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या । हे
अग्ने वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगच्छ ॥४६॥

a ऋतं सत्यानृतं सत्यम् । b अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भराम ।

c ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतं शिवमायन्तमभ्यत्र युष्माः ।

व्यस्यन्विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नोऽअपं दुर्मतिं जहि ॥४७॥

अग्निदेवत्य यजुः प्राजापत्या गायत्री । ऋतसत्यशब्दाभ्यामादित्याग्नी विवक्षितौ ऋतमादित्यः सत्यमग्निः तादृगुभयरूपमग्निमग्याद्दर्शनीति शेषः ऋत सत्यमिति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ का° [१६ ३ १३] अनड्वाहपुरुषनीतेन पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति । देवपितृकार्यविमुखोऽनड्वाहपुरुषस्तमध्वर्युरीक्षते अग्निं ज्वलन्तमाहवनीयाभिस्थित इति पूर्वग्रहणेन लभ्यतऽइति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः साम्नीगायत्री । पश्यन्नग्निमङ्गिरसो मुनय इव भान्ति क्रतुम ॥ का° [१६ ३ १४] उत्तरेण आहवनीयस्याहृतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति । उखासम्भरणार्थमुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिवृते आच्छादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिण्डं स्थापयति कीदृशे परिवृते उद्धते कृताल्पजने अवोक्षिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सूत्रार्थः ॥ त्रिष्टुबनुष्टुभावोषधिदेवत्ये व्यस्यन्नित्यर्चोऽग्निदेवत । हे ओषधयः यूयमेतमग्निं प्रति मोदध्वमभ्युत्थानादिभिः प्रतिकूर्पयत । कीदृशमग्निं शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन्प्रदेशे स्थिताः युष्मा युष्मानभिमुखीकृत्य आयन्तमागच्छन्तम् । एवमर्चेनौषधीष्क्रायाग्निमाह हे अग्ने त्वमत्र निषीदन्निविशमानः सन्नाऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकामपजहि अपनय किं कुर्वन् विश्वाः सर्वा अनिरा इति अमीवा व्याधीश्च व्यस्यन्निरस्यन् नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः इरेत्यन्ननाम [निघ° २ ७] अतिवृष्ट्याद्याः ॥४७॥

ओषधयः प्रतिगृभ्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः ।
अयं वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नः सधस्थमासदत् ॥४८॥

हे ओषधयः एतमग्निं प्रतिगृभ्णीत गृह्णीत स्वीकुरुत । यूयं कीदृश्यः पुष्पवतीः वा छन्दसीति [पा° ६ १ १०६] पूर्वसवर्णदीर्घः पुष्पवत्यः प्रशस्तपुष्पोपेताः । सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः । किं च ऋत्वियः ऋतव्यः ऋतु प्राप्तोऽस्य छन्दसि घस् इति [पा° ५ १ १०६] कालप्राप्तौ घस्प्रत्ययः ऋतुकालीनः

प्राप्तवान् यो युष्माकं गर्भो भूयासमिति प्रश्न पुरातन समस्य सङ्कल्पान गर्भो-ऽस्थानमासदत् आसीदिति ॥४८॥

वि पाज॑सा पृ॒थुना॒ शोशु॑चानो॒ बाध॑स्व द्वि॒षो र॒क्षसो॒ऽअमी॑वाः ।
सु॒शर्म॑णो बृह॒तः शर्म॑णि स्याम॒ग्नेर॒हꣳ सु॒हव॑स्य॒ प्रणी॑तौ ॥४९॥

का० [१६ ३ १५] वि पाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीच पशूनुत्सृजति । वि पाजसेति मन्त्रेणैन पिण्ड कृष्णाजिनबन्ध विमुच्य छागरोमाणि गृहीत्वाध्वर्युरैशानीं दिश प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थ ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुबुत्कीलदृष्टा वीत्युपसर्गो बाधस्वेत्यनेन सम्बध्यते हे अग्ने द्विष शत्रून् रक्षस राक्षसान् अमीवा व्याधींश्च त्व विबाधस्व विशेषेण निवर्तय । कीदृशस्त्व पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा बलेन शोशुचान अत्यन्त दीप्यमान पाज इति बलनाम [निघ० २ ९] शोचतेर्यङ्लुगन्ताच्छानच्प्रत्यय । एव प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह अग्ने प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनुज्ञाया परिचर्याया सत्यामह शर्मणि शरणे सुखे वा स्यां भवेय सुख प्राप्नुयामित्यर्थ । कीदृशस्याग्ने सुशर्मण साधुशरणस्य शोभन शर्म सुख यस्मात्स सुशर्मा तस्य । बृहत प्रौढस्य । सुहवस्य सुखेनाह्वातु शक्यस्य । अस्तेर्लिङि उत्तमैकवचने स्यामिति रूपम् ॥४९॥

आपो॒ हि ष्ठा म॑यो॒भुव॒स्ता न॑ऽऊ॒र्जे द॑धातन । म॒हे रणा॑य॒ चक्ष॑से ॥५०॥

का० [१६ ३ १७] आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे । पलाशवल्कक्वथित जल पिण्डे ऋक्त्रयेण सिञ्चेदिति सूत्रार्थ ॥ अब्देवतास्तिस्रो गायत्र्य सिन्धुद्वीपदृष्टा । हिशब्द इत्यर्थे प्रसिद्धौ यस्मादर्थे वा । हे आपो या यूयमेव मयोभुव सुखस्य भावयित्र्य स्थ भवथ मय सुख भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुव यस्मात्कारणान्मयोभुव स्थेति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वमपां प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूय नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७ १ ४५] लोण्मध्यमबहुवचनस्य तनबादेशे दधातनेति रूपम् यद्वा यत्र सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान्कुरुतेति भाव । किं च महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान्धातनेत्य-

नुवर्तते महद्रमणीय दर्शन ब्रह्मसाक्षात्काररलक्षण तदस्मान् कुरुत ग्रस्मान्ब्रह्म साक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेति भाव ऐहिकयारलौकिकसुख ददतीत्यृचो भाव । मह पूजाया मह्यते पूज्यतऽइति मह क्विप्प्रत्यय तस्मै महे । रण शब्दे रण्यते स्तूयते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्व येन इति चक्ष चक्षतेर् सुन्प्रत्यय तस्मै चक्षसे । यस्मिन् ज्ञाते सर्व विज्ञात स्यादिति छान्दोग्यश्रुते ॥५०॥

यो व शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह न । उशतीरिव मातर ॥५१॥

हे आपो वो युष्माक य शिवतम शान्ततम सुखैकहेतू रसोऽस्ति इहास्मिन्कर्मणि इह लोके वा स्थितान्नोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिन कुरुत त रस प्रापयतेति भाव कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्त उशतीर्मातर इव उशन्ति ता उशत्य वा छन्दसीति [पा° ६ १ १०६] दीर्घ वश कान्तो इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्ता उगितश्चेति [पा° ४ १ ६] ङीप् उशत्य कामयमाना प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्व कीयस्तन्यरस बाल पाययन्ति तद्वत् ॥५१॥

तस्माऽअर गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च न ॥५२॥

ग्रलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दस । हे आपो वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य पर्याप्ति वय गमाम गच्छेम पर्याप्तिर्नाम रसविषये वैतृष्य सदातृप्तिर्वा तस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यस्य क्षयाय जिन्वथ क्षयो निवासऽइत्याद्युदात्तत्वात् [पा° ६ १ २०१] क्षयशब्देन निवास क्षयायेति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् क्षयस्य निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याकृतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूय ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्त जगत् जिन्वथ तर्पयथ जिन्वति प्रीतिकर्मा पश्चाकृतिपरिणामक्रमेणेति भाव । कि च हे आप नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ उत्पादयत आशिषि लेट् तद्रसभोक्तृनस्मान्कुरुतेत्याज्ञानदेवत्वमाशास्यते इति भाव अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा° ६ ३ १३७] संहिताया दीर्घ ॥ यद्वास्या ऋचो ऽयमर्थ यस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन यूय जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय त द्रसाप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वय गमाम प्राप्नुम कि च हे आपो यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान्कुरुथ गच्छतेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् अ

उभाव आर्षः बहुलं छन्दसीति [पा० २ ४ ७३] शपो लुकि लोटि वा रूपम् ॥५२॥

मित्रः स॒ᳪसृज्य॑ पृथि॒वीं भूमिं॑ च॒ ज्योति॑षा स॒ह ।
सुजा॑तं जा॒तवे॑दसमय॒क्ष्माय॑ त्वा॒ सᳪसृ॑जामि प्र॒जाभ्यः॑ ॥५३॥

का० [१६ ३ १८] अजलोमभिः सᳪसृजति मित्रः सᳪसृज्येति । आजाग्यानि पूर्व लोमानि (21) गृहीतानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्योपरिष्टा-द्बृहती त्र्यो॰ष्टार्णाद्यनुष्टुप् द्वादशार्णाः । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं द्युलोकं भूमिं चेमां मृत्पिण्डरूपां ज्योतिषाजलोमभिः सह संसृज्य एकीकृत्य महावीरार्थमपि प्रयच्छत्विति शेषः । पृथिवीशब्दो द्युलोकान्तरिक्षवाची इह द्युलोकवाची गृह्यते अजस्याग्नेयत्वाज्ज्योतिःशब्देनाजलोमान्युच्यन्ते । अहमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं जा-तवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं प्रजाभ्यः चतुर्थी पञ्चम्यर्थे प्रजानामयक्ष्माय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मं तस्मै रो-गाभावाय ॥५३॥

रु॒द्राः स॒ᳪसृज्य॑ पृथि॒वीं बृ॒हज्ज्योतिः॒ समी॑धिरे ।
तेषां॑ भा॒नुरज॑स्र इ॒च्छुक्रो दे॒वेषु॑ रोचते ॥५४॥

का० [१६ ३ १९] शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः सᳪसृज्येति । मृत्सिकताली-करशिलापाषाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ रुद्रदेवत्यानुष्टुप् ये रुद्राः पृथि-वीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्ज्योतिः प्रौढमग्निं समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उखास्थमग्निं सम्यक् पालितवन्तः । तेषां फलमाह तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण इव देवेषु मध्ये भानुः दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः ॥५४॥

स॒ᳪसृ॑ष्टां॒ वसु॑भी रु॒द्रैर्धीरैः॑ कर्म॒ण्यां॒ मृद॑म् ।
ह॒स्ताभ्यां॑ मृ॒द्वीं कृ॒त्वा सि॑नीवा॒ली कृ॑णोतु॒ ताम् ॥५५॥

का० [१६ ३ २०] सᳪसृष्टामिति संयौति । अनेन मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रय-

ति ॥ ङ्क सिनीवालीदेवत्ये तृतीयादितिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः । सिनीवाली चन्द्रकलायुतामावास्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्वी कोमलां कृत्वा पुनस्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु कर्म सम्पद्यते यया सा कर्मण्या ताम् कीदृशीं मृदं धीरैः बुद्धिमद्भिर्वसुभिः रुद्रैश्च संभृतां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा धीरस्ति येषां ते धीराः मत्वर्थे रः ॥५५॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा ।
सा तुभ्यमदिते मह्योखां दधातु हस्तयोः ॥५६॥

अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निरु° ४ २३.] हे अदिते अदीने देवमातः हे महि महति सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु स्थापयतु । कीदृशी सा सुकपर्दा कपर्दोऽत्र स्त्रीणामुचितः केशबन्धविशेषः शोभनः कपर्दो यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा । स्वौपशा सम्यक् उपशेते शयनं कुरुते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूह औपशः शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर औपशोऽवयवसमूहो यस्याः सा ॥५६॥

a. उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्तु गर्भऽआ ॥ b. मखस्य शिरोऽसि ॥५७॥

अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यामुखां कृणोतु करोतु सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे आ समन्तात् अग्निं बिभर्तु धारयतु तत्र दृष्टान्तः यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं बिभर्ति तद्वत् ॥ का° [१६.३ २३.] यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति । यजमानपत्न्या तत्पिण्डान्मृदमादाय द्वादशाङ्गुलित्रिस्थानालिखिताषाढसंज्ञकेष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डान्मृदमादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपक्षे प्रादेशायामविस्तारोर्ध्वा चतुरस्रां पञ्चपशुपक्षे त्रिभागोनत्रयोविंशत्यङ्गुलायामविस्तारामूर्ध्वां प्रादेशेनैवेति सूत्रार्थः ॥ मृत्पिण्डदेवत्यं यजुः यजुर्गायत्रीछन्दः । हे मृत्पिण्ड त्वं यज्ञस्य (22) शिरोऽसि आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धरणादिह्रापि लक्षणया शिरःशब्दः ॥५७॥

a वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि पृथिव्यसि । धा
रया मयि प्रजाᳬ रायस्पोषं गौपत्यᳬ सुवीर्यᳬ सजातान्यजमानाय ॥
b रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि । धार
या° ॥ c आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि द्यौर
सि । धारया° ॥ d विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्द
साङ्गिरस्वद्ध्रुवासि दिशोऽसि । धारया° ॥५८॥

का° [१६ ३ २६] वसवस्त्वेति प्रथयति । यजमान आत्ता मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुला करोतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । हे उखे वसवः देवविशेषाः गायत्रेण छन्दसा त्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव त्वा त्वां कृण्वन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत् यतस्त्वं कृता सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि । यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मयीति सामानाधिकरण्यात् हे उखे मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गौपत्यं गोपतित्वं धनस्वामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सजातान् समानोदर्यान्भ्रातॄन्मयि धारय ॥ का° [१६ ३ २७] अग्रानुनीय सर्जत प्रथम धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति । प्रथनानन्तरं प्रथितत्वलस्य प्रान्तान्सर्वानूर्ध्वं नीत्वा प्रथमां त्रिपिण्डरामध्ये स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् आर्ष्यनुष्टुप् हे उखे रुद्राः त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्वमन्तरिक्षरूपासीति विशेषः शेषं पूर्ववत् ॥ का° [१६ ३ २८] सन्निधि मध्या (23) वृद्धौ त्तरमादित्यास्त्वेति । तामुखां शिथिलमृदा लिप्त्वा वारिणा मृदं कृत्वोत्तरं धातुं द्वितीयपिण्डस्य पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । आदित्या देवा जागतेन छन्दसा त्वा कुर्वन्तु त्वं द्यौरूपासीति विशेषः शेषा व्याख्या प्राग्वत् ॥ का° [१६ ३ २९] विश्वे त्वेति समीकरोति । पूर्वोक्तमाना करोतीति सूत्रार्थः ॥ औखम् ब्राह्मी बृहती । विश्वैर्नरैर्निर्मिते विश्वानरास्तत्र भवन्ति वा विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानरा एवम्भूता

विश्वे देवाः हे उखे त्वां कुर्वन्तु आनुष्टुभेन छन्दसा कृत्वा त्वं च दिशो दिग्रूपासि शेषं पूर्ववत्तुल्यम् ॥५८॥

a अदित्यै रास्नासि । b अदितिष्टे बिलं गृभ्णातु । c कृत्वाय सा महीमुखां मृन्मयीं योनिमग्नये । पुत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः श्रपयानिति ॥५९॥

का॰ [१६ ३ ३०] त्रितृतीयऽउत्तरे वर्तिं सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति । उ-त्सेधमान त्रेधा विभज्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र मृन्मयीं मेखलां करोति तलाग्ने प्रलातमपि प्रतिदिशं चतुर्वृत्तीरूर्ध्वे स्तनयुक्ता कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ रास्नादैवत्यम् यजुर्गायत्री । हे उखे त्वमदित्यै अदितिरूपाया उखाया रास्ना काञ्चीगुणस्थानीया सि ॥ का॰ [१६ ४ ३] बिलं गृह्णात्यदितिष्ट (24) ऽइति । उखाया मुखमालभते ॥ उखादैवत्यम् यजुर्बृहती । हे उखे अदितिः देवमाता ते तव बिलं मध्यं गृभ्णातु गृह्णातु ॥ का॰ [१६ ४ ४] कृत्वायेति निदधाति । एवमुखां निष्पाद्य भूमौ स्थाप यतीति सूत्रार्थः ॥ अदितिदेवत्या उष्णिगनुष्टुब्वा उष्णिक्पक्षे तृतीयपादश्चतुर्दशा क्षरस्तेन अधिका अनुष्टुप्पक्षे तृतीयः षडर्णो व्यूह्यः । सा पूर्वोक्ता अदितिः उखां कृत्वाय कृत्वा यकृ कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्य इति वदन्ती प्रायच्छत् इति किम् श्रपयान् श्रपयन्तु श्रा पाके पिबन्तः हे पुत्राः इमामुखां भवन्तः श्रपयन्तु पचन्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा॰ ३ ४ ९७] अन्त्यस्येकारलोपे संयोगान्तलोपे च लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा॰ ३ ४ ९४] श्रपयानिति रूपम् । कीदृशीमुखां म-हीं महतीं विशालां मृन्मयीं मृत्कार्यभूताम् अग्नये अग्न्यर्थमग्नेर्वा योनिं स्थान-भूताम् ॥५९॥

a वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् । b रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छ॰ । c आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छ॰ । d विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छ॰ । e इन्द्रस्त्वा धूपयतु । f वरु-णस्त्वा धूपयतु । g विष्णुस्त्वा धूपयतु ॥६०॥

का॰ [१६ ४ ८] सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वस-

अस्येति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्नौ प्रदीप्ते सर्वाभिश्चतसृभिः (25) प्रतिमन्त्रं धूपयत्यर्धं धूमायमानैरश्वशकृत्पिण्डैः (25) मन्त्रेणोखायां मध्ये यदि न ध्मायेदिति सूत्रार्थः ॥ सप्त यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि त्रीणि ककुभस्तुर्यं साम्नी जगती पञ्चमसप्तमे याजुष्यौ षष्ठं यजुरनुष्टुप् । हे उखे अष्टौ वसवः गायत्रेण छन्दसा अङ्गिरस्वत् त्वा धूपयन्तु अश्वशकृज्जन्येन धूमेन संस्कुर्वन्तु । रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् त्वा धू° । आदित्या जागतेन छन्दसा । वैश्वानराः सर्वहिता विश्वे देवा आनुष्टुभेन छन्दसा । इन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणो विष्णुश्च पूर्ववत्सुगमम् ॥६०॥

६१ a अदितिष्ट्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वत्खनत्ववट । b देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वद्दधतूखे । c धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे । d वरूत्रीष्ट्वा देवीर्विश्वदे° °रस्वच्छ्रपयन्तूखे । e ग्नास्त्वा देवीर्विश्वदे° °रस्वत्पचन्तूखे । f जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदे° °रस्वत्पचन्तूखे ॥६१॥

का° [१६।४।६] अवटं खनत्यदितिष्ट्वेति । अग्न्यागारपश्चिमतो वाऽऽ त्रियाः पादमात्रं चतुरस्रं गर्तमवटं खनतीति सूत्रार्थः ॥ अवटदेवत्यं यजुस्त्रिष्टुप् । हे अवट गर्त अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्थे सहस्थाने उपरिभागे त्वा त्वां खनतु अङ्गिरस्व इव यथाङ्गिरोभिः खातस्तद्वत् । कीदृश्यदितिः विश्वदेव्यावती विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवास्तेषां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यावती मतौ सोमाश्वेत्यादिना [पा° ६।३।१३१] दीर्घः सर्वदेवसहिता । विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्याः तेऽस्याः सन्तीति वा ॥ का° [१६।४।११] देवानां त्वेत्युखां न्युब्जति । अवटमुखामुत्तानामधोबिलां गर्ते स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजूंषि उखादेवत्यानि द्वे आर्च्यौ त्रिष्टुभौ । विश्वदेव्यावतीः विश्वैर्देवैः सहिता देवानां पत्नीः देवीः देवपत्न्यः दिव्याः दीप्यमाना आपस्ताः पृथिव्याः सधस्थे उपरि अङ्गिरस्वत् हे उखे त्वा त्वां दधतु स्थापयन्तु देवपत्नीशब्देनापस्तत्र गृह्यन्ते तथा च

श्रुति ओषधयो वै देवानां पत्न्य इति [६ ५ ४ ४] ॥ का° [१६ ४ १०] अपणे-नावहाय दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति । उखास्थापनानतर विश्वल्यो तिपम्यूपो अग्रेऽवधाय अपणे सर्वमाहाय दक्षिणाग्नेरानीतेन वर्दिनोखा दीप यतीति सूत्रार्थ ॥ विश्वदेवयुक्ता धिषणा वागभिमानिन्यो देव्य पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वामभीन्धता समन्ताद्दीपयन्तु ॥ का° [१८ ४ १४] वहत्रीद्व तीक्षमाणो अपति । सामर्थ्यादुखोपरिस्थअपणे छिद्र कृत्वा तेनोखा पश्यन् त्रीणि यजूषि जपतीति सूत्रार्थ ॥ अग्न्वृत्तो । विश्वदेवयुना वहत्रया देव्याऽहोरात्राभि-मानिन्यो देवता पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वा श्रपयन्तु पच्यमानता सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वहत्रयाऽहार्निदं सर्व वतमिति [६ ५ ४ ६] श्रुतेर्वहत्रिशब्देनाहोरात्राणि ॥ ग्नास्त्वा । सामजगती । छन्दाप्सि ह (26) वै ग्ना श्छन्दोभिर्हि स्वर्ग लोक गच्छतीति [६ ५ ४ ७] श्रुतेर्ग्नाशब्देन छन्दासि । विश्वदे वयुता ग्ना देव्यश्छन्दोऽभिमानिन्यो देवता पृथिव्या उपरि हे उखे अङ्गिरस इव त्वा पचन्तु ॥ जनयस्त्वा । अस्यङ्क्ति° । नक्षत्राणि वै जनय इति [६ ५ ४ ८] श्रु तेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवता हे उखे त्वा पचतु कीदृश्यो जनय अच्छिन्न पत्रा अच्छिन्न पत्र पतन याता ता सततयायिन्यः । शिष्ट स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

का° [१६ ४ १५] आचरति मित्रस्येति । पाकान्ते श्रपण क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षण द्युम्नं यशो ऽन्न वा वय स्मुम इति शेष याचेमहीति वा । कीदृशस्य मित्रस्य चर्षणीधृत चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरतीति चर्षणीधृत तस्य सहितायां दीर्घ मनुष्याणा धार यितु । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृशमव सानसि सनातन सानसीति पुराणना-म [निघ° ३ २७ (27)] फलदानशील वा षणु दानेऽस्त्य अस्य प्रयोग' । कीदृश द्युम्नं चित्रश्रवस्तम चित्र विचित्रमनेकै श्रूयते तच्चित्रश्रव श्रु श्रवणेऽस्मात्कर्म-ण्यसुन् अतिशयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममत्यन्त श्रवणीय यश प्रार्थयामि-ति भाव ॥ ६२ ॥

देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्या।
अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृण ॥६३॥

का० [१६।४।१८।१९] उद्वपति श्रपणं देवस्त्वेति। भस्मीभूतं श्रपणमुखाया उपरि करोतीति सूत्रार्थः॥ सवितृदेवत्या बृहती। हे उखे सविता देवः शक्त्या स्वसामर्थ्येन उत अपि युक्तः च त्वा त्वामुद्वपतु श्रपणाच्छादनात्प्रकाशीकरोतु उत्तरणं द्वादुदित्याद्यर्थः। कीदृशः सविता सुपाणिः शोभनौ पाणी हस्तौ यस्य स सुपाणिः। स्वङ्गुरिः शोभना अङ्गुलयः करशाखा यस्य स स्वङ्गुरिः लकारस्य रेफश्छान्दसः। सुबाहुः शोभनौ बाहू भुजौ यस्य स सुबाहुः मणिबन्धादुपरिभागो बाहुः अधोभागः पाणिः॥ का० [१६।४।१९।२०] उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानेति। श्रपणमपाकृत्याषाढां बर्हिर्निधायोखामुत्तानामूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः॥ हे उखे सवित्रा उद्धृता सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथामनाप्नुवती पृथिव्यां स्थिता सती त्वमाशाः प्राच्यादिदिशः दिशः आग्नेय्यादिविदिशश्च आपृण आपूरय आड्तिरसेनेति शेषः॥६३॥

उत्थाय बृहती भवोदु तिष्ठ ध्रुवा त्वम्।
मित्रैतां त उखां परिददाम्यभित्त्या एषा मा भेदि ॥६४॥

का० [१६।४।२१।२२] उपस्थ उत्थायेति परिगृह्य। हस्ताभ्यामुखामादाय पादोर्ध्वं (27) निष्कासयतीति सूत्रार्थः॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्च उखादेवत्य उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः। हे उखे त्वमुत्थायैतस्मादवटाद्बहिरागत्य बृहती महती भव ततः उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तस्व यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः। उकारः पादपूरणः॥ का० [१६।४।२२] परि करोति मित्रैतां त इति। हस्तगृहीतामुखामुत्तरतः पूर्वस्याग्ने रश्मिभिरिवात्र स्थापयतीति सूत्रार्थः॥ ततो मित्रमन्त्रणात्तिथा तूष्णीमुद्वपनम्। हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन्देव एतामुखां ते तव परिददामि परित्राणाय प्रयच्छामि किमर्थमभित्त्यै भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेदनाय। एषा चोखा यथा गृहीता सती मा भेदि मा भिन्ना विदीर्णा मास्तु॥६४॥

१ यगसुष्याहन्द्रु गार्पत्ये हुंमादितृस्यत। b हस्तोस्याहन्दनु नै

ष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् । c आदित्यास्त्वाछन्दन्तु जागतेन छ॰ । d विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आछृन्दन्त्वानुष्टुभेन छ॰ ॥ ६५॥

का॰ [१६ ४ २३] अन्नाद्यसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति । चतुर्मन्त्रैश्चतुर्वारमन्नाद्यमुखायामवनयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यानि चत्वारि आद्या त्र्यगायत्री । हे उखे वसवः गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस इव त्वा त्वामाछन्दन्तु समन्तात्सिञ्चन्तु छदिर् दीप्तिदेवनयोः इत्यादिः अत्र सेचनार्थः ॥ रुद्राः । प्राजापत्यानुष्टुप् । रुद्रास्त्वा छन्दसा त्रैष्टुभेन आछृन्दन्तु ॥ आदित्याः । त्र्यगायत्री । आदित्या जगतीछन्दसा त्वां छृन्दन्तु ॥ विश्वे । सामजगती । वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुप्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु । शेषं स्पष्टम् ॥ ६५॥

VII a आकूतिमग्निं प्रयुज॑ स्वाहा । b मनो मेधामग्निं प्रयुज॑ स्वाहा । c चित्तं विज्ञातमग्निं प्र॰ । d वाचो विधृतिमग्निं प्र॰ । e प्रजापतये मनवे स्वाहा । f अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६॥

का॰ [१६ ४ ३०] प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वा समाग्निकान्याकूतिमिति प्रतिमन्त्रम् । एवमुखासम्भरणं समाप्यान्या अपीष्टकाः कृत्वा फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कृत्वौद्ग्रभणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्तव्यानि आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्यादीनि [४ ७] पञ्चौद्ग्रभणानि कुर्यादग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तौद्ग्रभणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सप्तौद्ग्रभणमन्त्रानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकूतिं यजुः पङ्क्तिः । आकूतिरस्मदीयः संकल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्रयुक् त मकल्पप्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमस्तु आकूतिरेवाग्निरिति सामानाधिकरण्यं वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तद्द्वयं प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगतमनुष्ठानं विज्ञातम् तद्द्वयं प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य सुहुतमस्तु ॥ वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्रपाठरूपाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमिदमस्तु ॥ प्रजापतये । यजुः पङ्क्तिः । मनवे मन्वन्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पा

न्नाय स्वाहा ॥ विश्वेषां नराणामनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु ॥६६॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।
विश्वो रायऽइषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥६७॥

अन्त्यानुष्टुप् व्याख्याता च [४ ८] । विश्वो मर्तो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते । विश्वः सर्वो जनः राये धनाय इषुध्यति देवं प्रार्थयते याञ्चाकर्मसु [निघ० ३ १९] पठितः (28) । किं च पुष्यसे पोष्टुं पोषणाय द्युम्नं यशोऽन्नं वा वृणीत सर्वो जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुहुतमस्तु ॥६७॥

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्ब धृष्णु वीरयस्व सु । अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥६८॥

का० [१६ ४ ३१] दण्डोत्क्षेपणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखामासन्दीयेऽभिनयति मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णामन्तरेणा (29) मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् । औद्ग्रभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षादि दण्डोत्क्षेपणान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वाध्वर्युर्यजमानो वेशान्ताभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन्नुदगयेन सामिन्द्यासन्दीये उखामारोपयति कीदृशीमुखां मुञ्जतृणनिर्मितं पक्षिनीड मुञ्जकुलायं शणनिर्मितं तरुणकुलायं ताभ्यां मध्ये छादितामादौ शणकुलायेन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्ये द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदेवत्यः । हे अम्ब मातः उखे त्वं सुतरां मा भित्था भिन्ना विदीर्णा मा भव इदम् अभिनत्त्व सुष्ठु विशेषेण तथा मा सुतरां रिष रिषतिर्हिंसाकर्मा हिंसिता मा भव मा भिनत्स्य इदन्तप्रयुक्तत्वं सुष्ठु विशेषेण सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः रिषस्य पृथग्भावः सुष्ठु तद्भावः तव मा भूदित्यर्थः । किं च हे उखे धृष्णु प्रगल्भं यथा सुतरां वीरयस्व अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरु । किं च अग्निश्च त्वं च इदमस्मदीयं कर्म युवामाश्रयणे करिष्यथः ॥६८॥

दृꣳहस्व देवि पृथिवि स्वस्तयऽआसुरी माया स्वधया कृतासि ।

जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञेऽग्रस्मिन् ॥ ६९ ॥

कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः । हे पृथिवि देवि मृत्कार्यत्वात्पृथिवीयं मल्लै-र्निष्पादितवद्विवक्षितावम् तथाविधे हे उखे स्वस्तये यजमानस्य क्षेमाय इहस्व दृढा भव । कस्मात्त्वमिदमुच्यसे स्वयत्नेन निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राणसम्बन्धिनी प्रज्ञा कृतासि असूनां प्राणानामियमासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिनी माया अचिन्त्य रचनारूप चित्रं वस्तु भूत्वा यद्वत्प्रतिभाति तद्वत्त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासी-त्यर्थः । किं च हे उखे इदं हव्यमुख्येऽग्नौ क्रीयमाणं देवेभ्यो जुष्टं प्रियमस्तु त्व-त्प्रसादाद्देवेभ्यो रोचतामित्यर्थः । त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन्यज्ञे वर्तमाने उदिहि उद्गछ उद्गता भव ॥ ६९ ॥

द्रुन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रोऽअद्भुतः ॥७० ॥

का॰ [१६ ४ ३३] अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति । [३५] घृतोन्नां कार्मुकी द्रुन्न इति । अभितापादुखायां वह्नौ ज्वलति प्रादेशमितास्त्र-योदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह घृतक्लिन्नां कृमुकसमिधमादौ कृ-मुको धमनः इति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या गायत्री सोमाहुतिदृष्टा । ईदृशोऽग्निः कार्मुकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः । कीदृशः द्रुन्नः पलाशिद्रुद्रुमागमा इति [अमर॰ २ ४ ५] कोशोक्तेर्द्रवो वृक्षा एवान्नमदनीयं यस्य स द्रुन्नः । सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृ-तमासुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते य-स्मिन्सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुरातनः । होता देवानामाह्वाता । वरेण्यः वरणीयः । सहसो बलस्य पुत्रः मन्थनहेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात् । अद्भुतः आश्चर्यरूपः अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥७० ॥

परस्या अधि संवतोऽवराँ२॥ऽअभ्यातर । यत्राहमस्मि ताँ२॥ऽअव ॥७१ ॥

का॰ [१६ ४.३६] वैकङ्कतीं परस्या इति । विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सू-त्रार्थः ॥ आग्नेयी गायत्री विरूपदृष्टा । इत आरभ्याध्यायसमाप्तिः । संवत् इति संग्राम-नामसु [निघ॰ २ १७] पठितं संपूर्वस्य वनुतेर्गत्यर्थस्य क्विप् संवन्वते संगच्छन्ते योधा यत्र सा संवत् परस्याः शत्रुसम्बन्धिन्याः संवतः संग्रामात् अवरानस्मदीयान्

जनानभ्यागत् अभिमुखमागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः । किं च यत्र जनपदे अहमस्मि भवामि तानत्र पालय तर्पय वा ॥७१॥

परमस्याः परावतो रोहिदश्व इहागहि ।
पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः ॥७२॥

का॰ [१६ ४ ३७] औदुम्बरीं परमस्या इति । उदुम्बरतरुसमिधं तृतीयामादधातीति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुब्बाहुणिदृष्टा । हे अग्ने परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहास्मिन्कर्मणि त्वमागहि आगच्छ गमेः शपि लुप्ते अनुदात्तोपदेशे मलोपे आगहीति रूपम् । परावत इति दूरनामसु [निघ॰ ३ २६] पठितम् परमाशब्दस्य सर्वनामवद्भावः परमा उत्कृष्टातिशयिता या परावत् अतिदूरमित्यर्थः । आगत्य च मृधः संग्रामान् तर अतिलङ्घय शत्रून्विनाशयेत्यर्थः द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा॰ ६ ३ १३५] दीर्घः । कीदृशस्त्वं रोहिदश्वः रोहितोऽग्नेर्हरित आदित्यस्येति निघण्टौ [१ १५] रोहितोऽग्नेरश्वाः रोहितः तत्संज्ञा अश्वा यस्य स रोहिदश्वः । पुरीष्यः पशव्यः पुरुप्रियः पुरूणां बहूनां प्रियो वल्लभः ॥७२॥

यदग्ने कानि-कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि ।
सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥७३॥

का॰ [१६ ४ ३८] अपरशुवृक्णां यदग्न इति । कुठारं विना छिन्नां वातादिना भग्नां पतितां तरुसमिधं चतुर्थीमादधातीति सूत्रार्थः ॥ द्वे अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे । अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठ्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययः हे यविष्ठ्य हे युवतम हे अग्ने कानि कानि चित् यानि कानि दारूणि काष्ठानि ते तव सप्तम्यर्थे षष्ठी त्वयि यत् आदध्मसि आदध्म आरोपयामः इदन्तो मसि तत्सर्वं काष्ठजातं ते त्वदर्थं घृतं घृतवत्प्रियमस्तु तदाहुतं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥७३॥

यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति ।
सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥७४॥

का॰ [१६ ४ ३९] यदत्त्यां यदत्तीति । यतो नीचे देशे जाते तां भूलग्नां स-

मिध पञ्चमीमादधाति ॥ उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृश क्षुद्रजीव य दारु अत्ति भक्षयति अग्र शयत्वादेव । वम्रो वल्मीकश्च यद्दारु अतिसर्पति अतिव्याप्नोति अतीत्यानुवर्तते तत्सर्वं ते घृतमस्तु इति पूर्ववत् ॥७४॥

अहरहरप्रयावं भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै ।

रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम ॥७५॥

का॰ [१६ ४ ४०] पालाशी प्रत्यृचमहरहरिति । अष्टौ०गर्भि (30) प्रत्यृचमष्टौ पालाशी प्रादेशमिता समिध उखेऽग्नावादधातीति सूत्रार्थः ॥ द्वे त्रिष्टुभौ नाभानेदिष्टदृष्टे । हे अग्ने तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नास्त्वदाश्रया सन्तो वय मा रिषाम मा हिंसन प्राप्नुम मा विनश्येमेत्यर्थः । कि कुर्वन्त अहरहः प्रत्यह सततमप्रयावमप्रमत्त यथा तथा अस्मै अग्नये घास समिद्रूप भक्ष्य भरन्तः सम्पादयन्तः प्रयवण प्रयावः यु मिश्रणे घञ्प्रत्ययः नास्ति प्रयावः प्रमादो यस्यां क्रियायाम् । तत्र दृष्टान्तः अश्वायेव तिष्ठते वाजिशालायामवस्थितायाश्वाय यथा प्रत्यहमप्रमादेन घास यच्छन्ति तद्वत् । पुनः कि कुर्वन्तः रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या इषा अन्नेन च मदन्तः हर्षं कुर्वन्तः त्वामुत्साहयन्त इत्यर्थः ॥७५॥

नाभा पृथिव्याः समिधानेऽअग्नौ रायस्पोषाय बृहते हवामहे ।

इरम्मदं बृहदुक्थं यजत्रं जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम् ॥७६॥

एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत्समिध्यतऽइति [६ ६ ३ १] श्रुतेः पृथिव्याः नाभा नाभौ विभक्तेराकारः पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये समिधाने दीप्यमाने अग्नौ आहवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिन देव वय हवामहे आह्वयाम किमर्थ बृहते महते रायः पोषाय प्रौढाय धनपोषणाय । कीदृशमग्निम् इरम्मदम् इरया अन्नेन माद्यति तृप्यति तुष्यतीति इरम्मदस्तम् उग्रम्पश्येत्यादिना [पा॰ ३ २ ३७] खशि निपातः । बृहदुक्थं बृहन्ति महान्ति उक्थानि शस्त्राणि यस्य तम् । यजत्रं यजनीयम् । पृतनासु सग्रामेषु जेतार जयशीलम् । सासहि सहतेऽभिभवतीति सासहिस्त सोढारमस्मच्छत्रूणामभिभवितारम् । अग्नावित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतारमग्निमित्यधिष्ठात्रग्निविषयः ॥७६॥

याः सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत ।
ये स्तेना ये च तस्करास्ताँस्ते अग्नेऽपिदधाम्यास्ये ॥७७॥

षडनुष्टुभः । याः काश्चित्परकीयाः सेनाः अभीत्वरीरभीत्वर्यः अभियायिन्यः अस्मदभिमुखेनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभीत्वर्यः इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरबिति [पा॰ ३ २ १६३] क्वरप् ह्रस्वस्य पितीति [पा॰ ६ १.७१] तुक् टिड्ढाणञ्द्वयसज्-इत्यादिना [पा॰ ४ १ १५] ङीप् । उतशब्दोऽप्यर्थे उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः । उगणाः उद्गूर्णगणाः पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः उद्यतायुधगणोपेता बहुस्तोमा इत्यर्थः । ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचौराः तस्करस्तत्करोति यत्पापकमिति नैरुक्ताः [निरु॰ ३ १४] । हे अग्ने तान्पूर्वोक्तान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपिदधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय दुष्टान्सर्वान्भक्षयेत्यर्थः ॥७७॥

दंष्ट्राभ्यां मलिम्लूञ्जम्भ्यैस्तस्कराँ२ उत ।
हनुभ्याँ स्तेनान्भगवस्ताँस्त्वं खाद सुखादितान् ॥७८॥

गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चौराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरण्ये मार्गे च प्रहृत्य प्रत्यक्षमेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया ग्राममेवागत्य बन्दीकाराः ते अत्र मलिम्लुच उच्यन्ते मलं पापाधिक्यमेषामस्तीति मलिनाः तथाविधा भूत्वा म्लोचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति मलिम्लुचः (31.)। दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णाग्राभ्यां अपूपादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राक्षसीसंज्ञे । ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः जम्भावर्तिमाश्रिता जम्भ्याः । दन्तलीने तु हनू । दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून्पीडयित्वा जम्भ्यैस्तस्करानपि पीडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान्पीडयित्वा हे भगवः भगवन्षडैश्वर्ययुत पूजनीय तान्सर्वान्पूर्वोक्तान्सुखादितान् सुष्ठु खादितान्भक्षितान् पुनर्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानेतान्कुर्विति वा ॥७८॥

ये जनेषु मलिम्लव स्तेनासस्तस्करा वने ।
ये कक्षेष्वघायवस्ताँस्ते दधामि जम्भयोः ॥७९॥

ग्रामेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिम्लुच (31) पूर्वोक्ता वन्दीकारा ये च वने स्तेना स स्तेना श्राम्नसिरमुक् [पा° ७ १ ५०] गणचोरा तस्करा प्रच्छचौरा ये च कक्षेषु नदीपर्वतगह्वरेषु श्रघायव परेषा पापाभिलाषुका हे श्रग्ने तान् चतुर्विधान् ते तव जम्भयो दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि भक्षणायेत्यर्थ । श्रघ परस्येच्छन्ति ते श्रघायव छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यमिति श्रघशब्दात्क्यच क्याच्छन्दसीति [पा° ३ २ १७०] उप्रत्यय ॥७९॥

योऽअस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जन ।

निन्दाद्योऽअस्मान्धिप्साच्च सर्व त भस्मसा (32) कुरु ॥८०॥

पूर्व चोरभेदा दर्शिता इदानीं शत्रुभेदा उच्यते ते चतुर्विधा श्ररातयो द्वेषिणो निन्दका धिप्सवश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्त धन यो न ददाति सोऽरातिः कार्यविघात य करोति सो द्वेषी वाग्दोषमात्र य करोति स निन्दक हन्तुकामश्चतुर्थ तानग्नये समर्पयति । यो नर श्रस्मभ्यमस्मदर्थे श्ररातीयात् श्ररातीयति श्ररातिरिवाचरति श्ररातित्वमिच्छति श्राचारे इच्छाया वा क्यच्प्रत्यय । यश्च जनो नोऽस्मान्द्वेषते कार्यनाशेनाप्रीतिमुत्पादयति द्विष श्रप्रीतौ बहुल छन्दसीति [पा° २ ४ ७३] शपो लुगभाव । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दूषण ददाति । यश्चापरोऽस्मान्धिप्सात् धिप्सति दम्भितुमिच्छति जिघांसति दम्भे सनन्तस्य दम्भ इच्चेति [पा° ७ ४ ५६] श्रभ्यासलोप इकारश्च । इतश्च लोप परस्मैपदेष्विति [पा° ३ ४ ९७] इकारलोप लेटोऽडाटाविति [पा° ३ ४ ९४] श्राडागमोऽरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे श्रग्ने त सर्व जन चतुर्विध भस्मसा कुरु चूर्णीकुरु चर्विला भक्षयेत्यर्थ भस्मसाशब्दो डाजन्तो निपात चर्वणानन्यशब्दानुकरणवाची ॥८०॥

सꣳशित मे ब्रह्म सꣳशित वीर्य बलम् ।

सꣳशित क्षत्र जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहित ॥८१॥

का° [१६ ४ ४१ ४२] उपोत्तमा क्षत्रियस्येष्टुत्तमा पुरोहितस्य । क्षत्रिययजमानस्य द्वादशीं सꣳशितमित्येतामिष्टका दधाति पुरोहितयजमानस्यान्त्यामुदेयामित्ये-

नामिष्ट्या दधाति एकादश नित्या सर्वासामृचामन्ते स्वाहाकारश्चेति सूत्रार्थः ॥ मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्यक् तीक्ष्णीकृतं शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतनित्यर्थं शो तनूकरणे ज्ञातं । वीर्यमिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं संशितं स्वकार्यक्षमं कृतम् । तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्मदीयं क्षत्रं क्षत्रजातं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम् ॥८१॥

उदे॑षां बा॒हूऽअ॑तिर॒मुद्वर्चो॒ऽअथो॒ बल॑म् ।
क्षि॒णोमि॒ ब्रह्म॑णा॒मित्रा॒नुन्न॑यामि॒ स्वाँ२॥ऽअ॒हम् ॥८२॥

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाहू भुजौ उदतिरमुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि तिरतिर्वृद्ध्यर्थः लौकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति जना एव वदति अयं स्वहस्तमुपरि कृतवानिति । वर्चः कान्तिं तामप्युदतिरम् अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्रान् शत्रून्क्षिणोमि क्षीणान्करोमि । स्वान् स्वकीयान्पुरुषान्पुत्रपौत्रादीनहमुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि ॥ एव त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥८२॥

अन्न॑प॒तेऽन्न॑स्य नो देह्यनमी॒वस्य॑ शु॒ष्मिण॑: ।
प्रप्र॑ दा॒तारं॑ तारिष॒ ऊर्जं॑ नो धेहि द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ॥८३॥
इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकादशोऽध्यायः ॥११॥

का° [१६ ६ ८] न्यञ्च समिधं व्रते प्रत्ते-प्रत्तेऽन्नपतऽइत्याधानम् । अध्वर्युणा व्रतपयसि दत्ते तत्र समिधमभ्यस्य दीक्षितोऽञ्चेऽग्नावादध्यात् प्रत्ते इति वीप्सा प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्त्यर्था इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी उपरिष्टाद्बृहती अष्टार्णास्त्रिपादा चतुर्थो द्वादशार्णः । हे अन्नपते अन्नस्य पालक अग्ने नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि कर्मणि षष्ठी अन्नं प्रयच्छ यद्वान्नस्य स्वमंशं देहि । कीदृशस्यान्नस्य अनमीवस्य नास्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवम् तस्य । शुष्मिणः शुष्ममिति [निघ° २ ९.] बलनाम शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुष्मि तस्य । रोगनाशकं बलहेतुकमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । किं च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रसमुपोदः पा-

दपूरणाऽइति [पा° ८ १ ६] पादपूर्त्यै प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अतिशयार्थ वोपसर्गा भ्यास अभ्यासे भूयांसमर्थ मन्यतऽइति यास्कोक्तेः [निरु° १० ४२]। तॄ प्लवन तरणयोः लेटो मध्यमैकवचन सिब्बहुलं लेटीति [पा° ३ १ ३४] सिप्प्रत्ययः आर्धधातुकस्येतीट् [पा° ७ २ ३५] छान्दसी धातोर्वृद्धिः लेटोऽडाटाविति [पा° ३ ४ ९४] अडागम इतश्च लोप इति [पा° ३ ४ ९७] लेट इकारलोपे रुत्ववि सर्गौ तारिप इति रूपम्। किं च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्पदे ग वादौ च ऊर्जमन्नं धेहि धारय यद्वा द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै पाद पत् [पा° ६ ४ १३०] पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति [पा° ५ ४ १३८] अतल्लोपे पदादेश द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवा द्ये अन्नं धेहि देहि जातावेकवचनम् सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थ ॥८३॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। ऊर्ध्वादिसमिदाध्यतोऽध्याय एकादशा ऽगमत् ॥११॥

अथ काण्वशाखाया पाठविशेष ॥

I ॥ १ [धियः] ॥१॥ २ [स्वर्ग्याय] ॥२॥ ३-११ ॥३-११॥ ॥

II ॥ १२ २५ ॥१ १४॥ २६ [भेत्तार भ°] ॥१५॥ २७ ॥१६॥२७॥ ॥

III ॥ २८ ३७ ॥१-१०॥३७॥ ॥

IV ॥ ३८ ॥१॥ ३९ [वर्पलस्तु] ॥२॥ ४०-४५ ॥३ ८॥ ४६ प्रेतु — [भस्पर्शा] - पुरा ॥९॥ ४६ वृषाग्नि — वीतये। ४७ a b ॥१०॥ ४७ c ॥११॥ ४८ ॥१२॥ ४९ ॥१३॥५०॥ ॥

V ॥ ५० ५७ a ॥१ ८॥ ५७ b ५८ ॥९॥ ५९ ॥१०॥ ६० ॥११॥६१॥ ॥

VI ॥ ६१ a ॥१॥ ६१ b f ॥२॥ ६२ ॥३॥ ६३ ॥४॥ ६४ ६५ ॥५॥६६॥ ॥

VII ॥ ६६-७८ ॥१-१३॥ ७९ ॥१४॥ ८०-८२ ॥१५-१७॥ ८३ । वि

धर्मणे स्वाहा ॥१८॥ १२ ४४ [पुनस्त्वादित्या — कामाः स्वाहा]
॥११॥८५॥ ॥ सप्तानुवाकेषु पञ्चाशीतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

1 दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।
अग्निरमृतोऽअभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ॥१॥

एकादशाध्याये (1) उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशेऽध्यायेऽउखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का° [१६ ५ १] यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्प्रोतमुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति । समिदाधानात्ते ऐशान्यां तिष्ठन्यजमानो ग्रीवायां रुक्म स्वर्णनिर्मितं पत्रकाकारमाभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशं वर्तुलम् एकविंशतिः पिण्डा यत्र । शणपत्रदलतुल्याः स्वर्णपात्रबहिर्भूता उन्नतबिन्दवः पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णरोमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतम् नाभेरूर्ध्वं वर्तमानम् पिण्डा बहिर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तूयते । रुक्म आभरणविशेषः उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते द्युत द्योतने व्यत्ययेन शपि लुप्ते वृद्धौ लङि रूपम् । कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः । श्रिये जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षणमनवसादितं केनाप्यतिरस्कार्यं यथा आयुः जीवनं रुचानः रोचतऽइति रुचानो वाऽऽत्मन् रोचतेः शानचि बहुलं छन्दसीति [पा° २ ४ ७३] शपो लुक् । सोऽयमग्निर्वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरमृतोऽमरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात्कारणात् द्यौर्द्युलोकवासी देवगण एनमग्निमजनयत् जनितवती । कीदृशी द्यौः सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा तस्मादमृतत्वं युक्तम् ॥१॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची ।
द्यावाक्षामा रुक्मोऽअन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाः ॥२॥

का° [१६.५.३.] परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति । वर्तुलाभ्यामुखाधारणसाधनरूपाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा अर्धमुखाग्रहणे विनियुक्तम् । नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च नक्तोषसौ विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः नक्तं रात्रिः उषा अहः नक्तोषसौ रात्रिदिवसौ एकमग्निं धापयेते पाययेते सायंप्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेतेऽइत्यर्थः । तत्र लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव । धेट् पाने हेतुमति चेति [पा° ३ १ २६] णिच् आदेच उपदेशेऽशितीति [पा° ६ १ ४५] आकारे अर्तिह्री-त्यादिना [पा° ७ ३ ३६] पुक् । कीदृश्यौ नक्तोषसौ (2) समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परस्परमैकमत्ययुक्तेऽइत्यर्थः । विरूपे विलक्षणं रूपं ययोस्ते विरूपे कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । समीची सम्यगञ्चनस्ते समीच्यौ सम्यगञ्चने समन्विते संश्लिष्टे वा पूर्वसवर्णो विभक्तेः । ये इत्यम्भूते रात्र्यहनी ताभ्यामिण्ड्वारूपाभ्यामुखां गृह्णामीति शेषः ॥ का° [१६ ५ ४.] हरति द्यावाक्षामेति । आहवनीयोपरिस्थामुखामेवमिण्ड्वाभ्यामादाय द्यावेति पादेनासन्दीं प्रति तां हरतीति सूत्रार्थः ॥ द्यावाक्षामा द्यौश्च क्षामा पृथिवी च द्यावाक्षामा दिवो द्यादेशः विभक्तेर्लोपः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानो ऽग्निर्विभाति प्रकाशते तं हरामीति शेषः ॥ का° [१६ ५ ५] आहवनीयस्य पुरस्तादुदगात्रासन्दीवदासन्द्यां चतुरस्राग्रायां शिक्यवत्यामादधाति देवा अग्निमिति । आहवनीयात्पूर्वदिशि भूमौ स्थापितायामासन्द्यामुखां निदधाति देवा इति पादेन उद्गात्रासन्दीवदिति प्रादेशमात्रपाद्यामौदुम्बर्यामरत्निमात्राग्र्यां मुञ्जरज्ज्वा व्युतायामिति लभ्यते तया चतुरस्राग्र्यां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीपैपलपादरूपाणि यस्यास्तस्यां सशिक्यायां चेति सूत्रार्थः ॥ देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यजमानस्य एतमग्निं धारयन् अधारयन् अडभाव आर्षः । कीदृशा देवाः द्रविणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं ददति प्रयच्छन्ति ते । तमहं धारयामीति शेषः । अग्निं धारयन्द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा इति तैत्तिरीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥२॥

विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥३॥

का॰ [१६ ५ ६] शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते पड्ग्राम विश्वा रूपाणीति । तत् ऊर्ध्वं यम्यते नियम्यते येस्ते ऽन्यामा रज्जव पड्गामा रज्जव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्येदृशमासन्दीस्थ शिक्यपाशं यजमान कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः ॥ सवितृदेवत्या जगती श्यावाश्वदृष्टा । कवि विद्वान्क्रान्तदर्शन । वरेण्य श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति रात्रितमोऽपहृत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थ । यश्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपाच्चतुष्पाद्भ्यो मनुष्यपश्वादिभ्यो भद्र कल्याण स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूप श्रेय प्रासावीत् प्रसौति प्रेरयति । यश्च नाक स्वर्ग व्यख्यत् विख्याति प्रकाशयति अस्यति वक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति [पा॰ ३ १ ५२] च्लेरङ् । यश्च उषसः उषःकालस्य प्रयाणं गमनमनु पश्चात् उष काले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दीप्यते । उषा सवितु पुरोगामिनीति सवितु स्तुति । ईदृश सविता शिक्यं प्रतिमुञ्चत्विति शेष ॥३॥

सुपर्णोऽसि गरुत्माँस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ ।
स्तोम आत्मा छन्दास्यङ्गानि यजूंषि नाम ।
साम ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफा ।
सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ स्वः पत ॥४॥

का॰ [१६ ५ ७] सशिक्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत् । शिक्यसहितमुख्याग्निं प्राच्यामूर्ध्वं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहु अनेनोख्याग्नेरभिमन्त्रणमप्युक्तं वेदितव्यमिति सूत्रार्थ ॥ गरुत्मद्देवत्या विपङ्क्ती चतुरवसाना कृति । हे अग्ने त्व सुपर्ण शोभन पर्ण पतन यस्य स पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण चितत्वात् तत्र दृष्टान्त गरुत्मान्गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवा कथ्यन्ते त्रिवृत्ते तव शिर त्रिवृत्स्तोमस्तव शिरःस्थानीय । गायत्र चक्षु यज्ञायज्ञीय साम तत्तव चक्षु नेत्रस्थानीयम् । बृहद्रथन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये । स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा मध्य कायस्थानीयः । छन्दांसि

अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिछन्दांसि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यजूंषि नाम इषे त्वेत्यादीनि यजूंषि तव नामस्थानीयानि । वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । धिष्ण्याः शफाः होत्रादिधिष्ण्यस्थिता अग्नयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने एवम्भूतस्त्वं यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पतिष्णुरसि अतो दिवमाकाशं प्रति गच्छ तत्रापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥४॥

a विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्रं छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व ।

b. विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व ।

c. विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आरोह दिवमनु विक्रमस्व ।

d विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह दिशोऽनु विक्रमस्व ॥५॥

का० [१६.५.११] विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमग्न्युद्धरणं च तस्मिंस्तस्मिन् (3) । विष्णुक्रमसंज्ञान्पादन्यासान्करोति तस्मिंस्तस्मिन्क्रमणे (4.) उख्यस्याग्नेरूर्ध्वं ग्रहणं (5) कार्यमिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंष्युख्याग्निदेवत्यानि ऋग्बृहतीछन्दस्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजापत्या बृहती । विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते स यः स विष्णुर्यज्ञः सः स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायामिति श्रुतेः [६ ७ २ ११] । हे प्रथम पादविन्यास त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्नहा सपत्नान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघातकश्च अतो गायत्रं छन्द आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु ततः पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवताकमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । हे द्वितीय पादन्यास त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिघातकः पाप्मा वा तं हन्तीति त्रैष्टुभं छन्दः स्वीकुरु अन्तरिक्षं प्रदेशं व्याप्नुहि । हे तृतीय पादन्यास विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मन इच्छतीत्यरातीयन् तस्य हन्ता विनाशकः जागतं छन्द आरोह दिवं द्युलोकमनु विक्रमस्व द्युलोकं व्याप्नुहि । हे चतुर्थ पादन्यास त्वं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्वं कर्तुमिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति

शत्रून् यङ्लुगन्तात्तृप्रत्ययः उभयत्र तस्य हता आनुष्टुभं छन्द आरोह। अत्र च-
तुर्ष्वपि पादन्यासेषु यजमान आत्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदे-
शान्पृथिव्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत् ॥ का० [१६ ५ १३] दिशो वीक्षते दिशोऽनु
विक्रमस्वेति। सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः ॥ यजुर्लिङ्गम्। हे अग्ने त्वं दिशोऽनु वि-
क्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥५॥

अक्र॑न्दद॒ग्नि स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षा॒मा रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ सम॒ञ्जन्।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि ही॒मि॒द्धो अख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒न्तः ॥६॥

का० [१६ ५ १४] पिण्डवत्प्रागुदक् प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति। ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्व-
मग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्वत्सप्रीदृष्टा। अग्निरक्रन्दत् छन्दसि
लुङ्लङ्लिटः [पा० ३ ४ ६] क्रन्दति विस्फूर्जति। कीदृशः द्यौरिव स्तनयन् द्योश-
ब्देनात्र पर्जन्य उक्तः द्यौर्मेघ इव स्तनयन्गर्जयन् शब्दं कुर्वाणः स्तन गद देव
शब्दे चुरादिरदन्तः। मेघसाधर्म्यमाह क्षामा रेरिहत् सुपां सुलुगिति [पा० ७ १
३९] विभक्तिलोपः क्षामेति पृथिवीनामसु [निघ० १ १ (७)] पठितं क्षामां पृथि
वीं रेरिहत् लिह आस्वादने यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः रेफश्छान्दसः अत्यन्तं लेढीति
लेलिहत् नाभ्यस्ताच्छतुरिति [पा० ७ १ ७८] नुमभावः भूमिमति आस्वादयन्व्याप्नु-
वन् यथा मेघा जलपातेन गर्जनात्पूर्वं भूमिं लेढि। वीरुधः समञ्जन् स्वकीयज्वा-
लासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन्। अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः (?)
सन् सद्यः तदानीमेव इद्धः दीप्तश्च सन् व्यख्यत् विख्याति अन्तर्भूतणिजन्तो ज्ञेयः
ख्यात्या तया व्याख्यानत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति। अन्यच्च
योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तर्मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्ता-
त्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्निः पर्ज-
न्यवत्स्फुरति। ईम् निपातः पादपूरणे ॥६॥

अग्ने॑ऽभ्यावर्तिन्न॒भि मा॒ नि व॑र्त॒स्वायु॑षा॒ वर्च॑सा प्र॒जया॒ धने॑न।
स॒न्या मे॒धया॑ र॒य्या पोषे॑ण ॥७॥

का० [१६ ५ १५] अग्नेऽभ्यावर्तिन्निति। अवकुटेन चतुर्भिरनुगामि-

मात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्योर्ध्वबृहती द्वादशार्णत्रिपाद् । अभि आभिमुख्येनावर्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्सम्बोधनम् अस्मदभिमुखागमन-शील आयुरादिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्तस्व शीघ्रमागच्छ आयुषा जीवनेन वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना सन्या स्थलाभेन मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रय्या सुवर्णालङ्कारैः पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥७॥

अग्ने॑ऽअङ्गिरः श॒तं ते॑ सन्त्वा॒वृतः॑ स॒हस्र॑ त॒ऽउपा॒वृतः॑ ।
अधा॒ पोष॑स्य॒ पोषे॑ण॒ पुन॑र्नो न॒ष्टमाकृ॑धि॒ पुन॑र्नो र॒यिमाकृ॑धि ॥८॥

आग्नेयी महाबृहती एकः पादो द्वादशार्णश्चत्वारोऽष्टार्णाः । हे अङ्गिरः अङ्गिनां रसभूत अङ्गसौष्ठवयुक्त हे अग्ने ते तव शतमावृतः सन्तु शतमप्याका आवृत्तिशतानि सन्तु । तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्रमप्याका उपावृत्तिशतानि सन्तु स्वस्यैवावर्तनमावृत् त्वत्समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्तनमुपावृत्तिः अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनः पुनरावर्तस्व त्वदीया पुरुषाः स्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः । अधेत्यव्ययमथार्थम् निपातस्य चेति [पा॰ ६ ३ १३६] संहितायां दीर्घः अथापि शतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृत्तिशतानां च पोषे समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याकाभिवृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आवृत्तं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वमसम्पादितं धनमाकृधि (8) सर्वतः सम्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मा श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा॰ ६ ४ १०२] हेर्धिः व्यत्ययेन शपोलुक् ॥८॥

पुन॑रू॒र्जा नि व॑र्तस्व॒ पुन॑रग्नऽइ॒षायु॑षा । पुन॑र्नः पा॒ह्यꣳह॑सः ॥ ९ ॥

आग्नेय्यौ द्वे गायत्र्यौ । हे अग्ने त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन सह निवर्तस्व पुनरत्रागच्छ इषा अन्नेन आयुषा जीवनेन च सह पुनरागच्छ आगतस्त्वं नोऽस्मान्पुनः कृतादंहसः पापात्पाहि रक्ष ॥९॥

स॒ह र॒य्या नि व॑र्तस्वाग्ने॒ पिन्व॑स्व॒ धार॑या । वि॒श्वप्स्न्या॑ वि॒श्वत॒स्परि॑ ॥१०॥

हे अग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व किं च धारया जलधारया वृष्टिरूपया वि-श्वत: परि सर्वेषां तृणान्यन्नतायादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च पिन्वति सेच-नार्थ: । कीदृश्या धारया विश्वप्स्न्या प्सा भक्षणे विश्वं प्सायते भक्ष्यते पीयतऽइ-ति विश्वप्स्नी तया यद्वा विश्वप्स्न्या सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वत: परि सर्वतोऽधिगतैरर्थै: पूर्यमाणाया पिन्वस्व सिञ्च अनवच्छिन्नधनदानेन पुन:-पु-नराप्यायस्वेत्यर्थ: ॥१०॥

आ त्वाहार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलि: ।

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥११॥

का॰ [१६ ५ १६] उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते । नाभेरूर्ध्वमुख्या-ग्नि धारयंस्तमभिमन्त्रयतऽइति सूत्रार्थ: ॥ अग्निरनुष्टुब्ध्रुवदृष्टा । हे अग्ने अहं त्वा-माहार्षमाहृतवानस्मि आङ्पूर्वस्य हरतेर्लुङि उत्तमैकवचनम् त्वं च अन्तरभू: उ-ख्यामध्येऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो ध्रुव: स्थिर: सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलि: पचादिन् । किं च सर्वा विश: प्रजा: त्वा त्वां वाञ्छन्तु यद्वा सर्वा विश: सर्वाण्यन्नानि त्वा वाञ्छन्तु अन्नानि त्वामुपतिष्ठन्तु अन्नं वै विश इति श्रुते: [६ ७ ३ ७] । इदं राष्ट्रं त्वत् त्वत्त: सकाशान्मा अधि भ्रशत् अयं जन-पदस्त्वत्तो माऽपभ्रश्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन्राष्ट्रे स्थित्वा सर्वा: प्रजा: पाहीत्यर्थ: । यद्वा श्रीर्वै राष्ट्रं मा त्वच्छ्रीरधिभ्रशदिति श्रुते: [६ ७ ३ ७] श्री: त्वत्तो मा भ्रश्यतु भ्रशु अध:पतने पुषादित्वाच्लेरङ् न माङ्योगऽइति [पा॰ ६ ४ ७४] अडभाव: ॥११॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसोऽअदितये स्याम ॥१२॥

का॰ [१६ ५ १७] पाशाऽन्मुच्योदुत्तममिति । रुक्मपाशशिक्यपाशौ गलाद्-र्ध्वमार्गेण निष्कासयतीति सूत्रार्थ: ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा । उदित्यु-पसर्गोऽत्र वि इत्यत्रापि श्रथायेत्यनेन सम्बध्यते । हे वरुण उत्तममुत्तमाङ्गे शिर-सि स्थापितं त्वदीयं पाशमस्मत् अस्मत्त: सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्य विनाशय अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशमवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय म-

धर्म मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विश्लिष्य श्रथ वधे मित्वाणिचि ह्रस्वः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् श्रथायेति संहितायां दीर्घश्छान्दसः यद्वा श्रथ श्रथादिः लोटि मध्यमैकवचने छन्दसि शायजपीति [पा° ३.१.८४] श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशे श्रथायेति रूपम् । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वयमदितये अदीनतायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम । निपातस्य चेति [पा° ६.३.१३६] दीर्घः अथा इत्यत्र ॥१२॥

अग्रे॑ बृ॒हन्नु॒षसा॑मू॒र्ध्वोऽअ॑स्थान्निर्ज॒गन्वा॒न्तम॑सो॒ ज्योति॒षागा॑त् ।
अ॒ग्निर्भा॒नुना॒ रुश॑ता॒ स्वङ्ग॒ आ जा॒तो विश्वा॒ सद्मा॒न्यप्राः ॥१३॥

का° [१६.५.१७] पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्रे बृहन्निति । पूर्वमन्त्रेण पाशानुन्मुच्योर्ध्वबाहुरग्नेर्यां दिशं प्रत्युत्थायाग्निमूर्ध्वं धारयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनाग्नेः स्तुतिः क्रियते । बृहन्प्रभावान्महानयमग्निरुषसामग्रे प्रातःकालानां मुखे ऊर्ध्वोऽअस्थात् ऊर्ध्वः स्थितः यद्वाग्निहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति ऊर्ध्वोऽअस्थादित्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेऽइति [पा° ६.१.११५] एङः पदान्तादतीति [पा° ६.१.१०९] सूत्रप्राप्तसंध्यभावः । अयं तमसो रात्रिलक्षणान्निर्जगन्वान्निर्गतः सन् ज्योतिषाद्दलक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽग्निर्जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्मानि स्थानानि सर्वान् लोकाना अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका विश्वा सद्मानीति श्रुतिः [६.७.३.१०] । कीदृशः रुशता रुश हिंसायाम् रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनान्यङ्गानि यस्य शोभनशरीरः ॥१३॥

a. ह॒ꣳसः शु॑चि॒षद्वसु॑रन्तरिक्ष॒सद्धोता॑ वेदि॒षदति॑थिर्दुरोण॒सत् । नृ॒षद्व॑र॒सदृ॑त॒सद्व्यो॑म॒सद॒ब्जा गो॒जा ऋ॑त॒जा अ॑द्रि॒जा ऋ॒तम् । b. बृ॒हत् ॥१४॥

का° [१६.५.१८] अवरुहति हꣳसः शुचिषदिति । उख्याग्निमवतारयति ॥ जगती अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजुरुक्ता । राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु ज-

गतौ अग्ने बृहद्दिति या तद्विनियोगमाह का' [१६ ५ १९] आसन्द्यां करोति बृहद्दिति । बृहद्दिति यजुषा उख्याग्निमासन्द्या स्थापयतीति सूत्रार्थ ॥ हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यात [१० २४] ॥१४॥

सीद् त्व मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् ।
मैना तपसा मार्चिषाभिशोचीरन्तरस्या७ शुक्रज्योतिर्विभाहि ॥१५॥

का' [१६ ५ २०] उपतिष्ठते सीद त्वमिति । आसन्दीनिधानानन्तरमुख्याग्निमुप तिष्ठते ऋचा अनयेति सूत्रार्थ ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्व मातु मातृसमाया अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद उपविश । कीदृशस्त्व विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान्विद्वान् जानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थ । कि च एनामुखां तपसा सतापेन माभिशोची मा सतापय अर्चिषा ज्वालया च माभिशोचीर्मा दीपय तप कार्यमर्चि कारण कार्येण भूयात्तापो भवति कारणेन दीपनं तदुभय मा कुर्वित्यर्थ अस्यानुखायामन्तर्मध्ये शुक्रज्योति निर्मलप्रकाश सन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥१५॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे ।
तस्यास्त्व७ हरसा तपञ्जातवेद शिवो भव ॥१६॥

अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने त्वमुखाया अन्त मध्ये स्वे सदने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्त्या युक्त सन् सीदेति शेष । कि च जात-जात विन्दतीति जातवेदा' तस्य सम्बोधन हे जातवेद सर्वस्य ज्ञात वेदो ज्ञान यस्येति वा जातविज्ञान तस्या उखाया शिव कल्याणकारी शान्तो भव कि कुर्वन् हरसा ज्योतिषा तपन्प्रतपन् सन् ॥१६॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽअथो सीद शिवस्त्वम् ।
शिवा कृत्वा दिश सर्वा स्व योनिमिहासद ॥१७॥

हे अग्ने मह्य मदर्थ शिव शान्तो भूत्वा अथो अनन्तर शिव सीद सर्वात्मना शान्त सनुपविश । सर्वा दिश शिवा शान्ता कृत्वा इहास्यामुखायां स्व योनि

स्वकीयं स्थानमासद् आसीद् आगत्योपविश छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा° ३ ४ ६] लोड्र्थे लुङ् ॥१७॥

II दि॒वस्परि॑ प्रथ॒मं ज॑ज्ञे॒ऽग्निर॒स्मद्द्वि॒तीयं॒ परि॑ जा॒तवे॑दाः ।
तृ॒तीय॑म॒प्सु नृ॒मणा॒ अज॑स्र॒मिन्धा॑न एनं जरते स्वा॒धीः ॥१८॥

का° [१६ ५ २१ ७७] वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकैके । दिवस्परीत्येकादशर्चेन वात्सप्रेणाख्यमग्निमुपतिष्ठते एके आचार्या अनुवाकेन द्वादशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः प्राणा वै दिवः प्राणाद्वा एष प्रथममजायतेति श्रुतिः [६ ७ ४ ३] । जातवेदा अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारमस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् ब्रह्मणो जज्ञे जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति श्रुतेः [६ ७ ४ ३] स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेति च श्रुतेः पुरुषविध इत्यर्थः । नृषु मनो यस्य स नृमणाः पूर्वपदात्संज्ञायामिति [पा° ८ ४ ३ (१)]। णत्वम् नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणमग्निमप्सु जलेष्वसर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयत् यदेनमदस्तृतीयमप्स्वोऽजनयत् । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत । प्रजापतिर्वै नृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादिश्रुतयः [६ ७ ४ ३] । एवं बहुजन्मानमग्निं स्वाधीः शोभना आदिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमानः एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जरते जनयति धातोर्थान्तरे वृत्तिः ॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवह्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः । अजस्रं त्रिधापि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥१८॥

वि॒द्मा ते॑ऽअग्ने त्रे॒धा त्र॒याणि॑ वि॒द्मा ते॒ धाम॒ विभृ॑ता पुरु॒त्रा ।
वि॒द्मा ते॒ नाम॑ पर॒मं गुहा॒ यद्वि॒द्मा तमुत्सं॒ यत॑ आज॒गन्थ॑ ॥१९॥

हे अग्ने यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवड्वानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते तव सम्बन्धीनि रूपाणि वय विद्म जानीम (10) त्रचोऽतस्तिङ इति [पा० ६ ३ १३५] संहितायां दीर्घ विदो लटो वेति [पा० ३ ४ ८३] मसो मादेश । यद्वा त्रेधा त्रिभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्यरूपाणि वय विद्म । किं च ते तव सम्बन्धीनि पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयरूपेषु विभृता विहृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वय विद्म विभृतेति विभर्तेराकारः धामेत्यत्र विभक्तिलोपः । किं च ते तव परममुत्कृष्ट गुहा सप्तमीलोपः गुहाया यद्यजस्थितं गोप्य यविष्ठ इत्यादि मन्त्रप्रसिद्ध नाम यदस्ति तदपि विद्म । किं च यत उत्सात् अनूपात्स्थानात्समागन्थ वैद्युतरूपेणागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दन जलरूप स्थानं वय विद्म । गमेर्लिङि ॥१९॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन् ।
तृतीये त्वा रजसि तस्थिवासमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥२०॥

हे अग्ने नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलरूपेण तस्थिवांस वर्तमान त्वा त्वामीधे दीपयाञ्चकार इन्धिभवतिभ्यां चेति [पा० १ २ ६] किद्वद्भावः । नृचक्षाः नृषु मनुष्येषु (11) पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान्विस्पष्ट वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थित त्वामीधे दीपितवान् । तथा दिव द्युलोकस्य ऊधन् ऊधः स्थानीये तृतीये समुद्रवृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रञ्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांस त्वा नृचक्षा एव ईधे । किं च महिषा महान्त प्राणा अपामुपस्थे उत्सङ्गे नाड्यानामपां मध्ये स्थित त्वामवर्धन् अवर्धयन् छन्दस्युभयथेति [पा० ३ ४ ११७] शप आर्धधातुकत्वाणिलोपः । प्राणा वै महिषा इति [६ ७ ४ ५] श्रुतिः ॥२०॥

अक्रन्ददग्निः स्तन० ॥२१॥

व्याख्याता [६] ॥२१॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।

वसुं सूनुं सहसो अप्सु राजा विभात्यग्रं उषसामिधानः ॥२२॥

एषोऽग्निरेषोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते कीदृशः श्रेणी गवाश्वादिसम्पदामुदारः अत्यर्थं दाता उदारो दातृमहतोरिति कोश [मेदिनी० रान्त० ११८]। रयीणां धनानां धरुणो धारयिता मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षेणार्पयिता। सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षिता। वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसु धनरूपः यथान्यानि शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्तातो वसुः। सहसः सूनुः बलस्य मन्थनवेगरूपस्य पुत्रः यतो मथ्यमानो जायतेऽत एवमुच्यते। अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अप्सु वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः। उषसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः उषःकालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥२२॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः।
वीळुं चिदद्रिमभिनत्परायञ्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥२३॥

सोऽग्निर्जायमान उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति। कीदृशः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽन्यात्मना। भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वाय्वात्मना स हि प्राणभावेन भूतानामन्तः सञ्चरति। किं च यः परायन् इन्द्ररूपेण परा परतो गच्छन् वीळुं चित् वीळुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः दृढमपि अद्रिमदारयितव्यं मेघमभिनत् भिनत्ति विदारयति। यत् विभक्तिलोपः यमग्निं पञ्च जनाः अयजन्त यजन्ते विप्राद्याश्चत्वारो निषादश्चेति पञ्च यद्वा चत्वारो महर्त्विजो यजमानश्च ॥२३॥

उशिक्पावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि।
इयर्ति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षन् ॥२४॥

योऽग्निर्मर्तेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु नि धायि निहितः देवैरिति शेषः बहुल

छन्दस्यनाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा॰ ६ ४ ७१]। स अयमग्निरपि चक्षुरादुपरवरदि तनयाचन वा धूममुदियर्ति उन्नयति व्यवहितास्चेति [पा॰ १ ४ ८२] उपसर्गक्रियायोर्व्यवधानम् इतो वाऽअयमूर्ध्वः रेतः सिञ्चति धूमः सानुत्वा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः। कीदृशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वशेरौणादिक इक्प्रत्ययः। पावकः पावयिता पुनातीति। अरतिः अलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेषरतिः प्रीतिरहितः। सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायाधारणसमर्था मेधा बुद्धिर्यस्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा। अमृतोऽमरणधर्मा। अध्रियत् बिभ्रत् जाग्रत् दारयन् दाधर्तीत्यादिना [पा॰ ७ ४ ६५] निपातः। शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभारूपेण द्यामाकाशमिनक्षन् व्याप्नुवन् नक्षत्रग्रहतारासंस्थितेजसा द्युलोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः॥२४॥

दृशानो रुक्म उ॰ ॥२५॥

व्याख्याता [१] ॥७५॥

यस्तेऽअद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने।

प्र तं नय प्रतरं वस्योऽअच्छाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥२६॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधने हे भद्रशोचे हे देव अग्ने अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतयुतमुपस्तरणाभिघारणाभ्यां कृणवत् कृणोति करोति कृञ् करणे स्वादिः छान्दसो लोपः परस्मैपदेष्विति [पा॰ ३ ४ ९७] लिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा॰ ३ ४ ९४] अडागमे नार्गुणे कृणवदिति रूपम् स आदत्स्योपस्तीर्य द्विरवदायाभिघार्योपरिष्टाद्घारस्याभिघारयतीत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायम् [१ ७ २ १०]। हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृतम तं यजमानं प्रकर्षातिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च छन्दसीति [पा॰ ५ ४ १२] अजयमन्तरात् घादमुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्यान्मुक्तमन्वीक्ष्य प्रनय प्रापय। अच्छाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभि नय सर्वतः प्रापय कीदृशं सुखम् देवभक्तं देवैः भजनं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः। वसति यत्र तद्वस्तु तृन्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तु वसीयः तुश्छन्दसीति [पा॰ ५ ३ ५९] ईयसुन् तुरिष्ठेमेयः

ष्विति [पा॰ ६ ४ १५४] तृचो लोपः छान्दसे इन्नोपे वस्य इति सिध्यति स लोकानामृत्यशोकमदिन तस्मिन्वसति शाश्वती समा इति [बृहदारण्य॰ मा॰ ४ १५] श्रुतेः । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इति [पा॰ ६ १ ११५] वस्याःअद्वेत्यत्र सन्ध्यभावः ॥२६॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्नऽउक्थऽउक्थऽआभज शस्यमाने ।
प्रियः सूर्ये प्रियोऽअग्ना भवात्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥२७॥

शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धीनि कीर्तिहेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने त्वं तं यजमानमाभज सेवस्व निरंतरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः । उक्थे-उक्थे निष्केवल्यप्रगाथादिस्तोत्रे (12) च शस्यमाने तत्तच्छस्त्रे सति तमाभज सर्वतः सेवस्व कर्माणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः । एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भवतु लिङर्थे लेट् लेटोऽडाटौ [पा॰ ३ ४ ९४] । अग्ना अग्नेश्च प्रियोऽस्तु ङसो डादेशः । तथा जातेनोत्पन्नेन पुत्रेण उद्भिनदत् उद्भिन्तदयं वृद्धिमाप्नोतु इलोपेऽडागमे चोद्भिनददिति रूपम् तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पौत्रादिभिरुद्भिनदत् जनिष्यन्ते ते जनित्वा तैः भविष्यदर्थे औणादिक इत्वन्प्रत्ययः ॥२७॥

त्वामग्ने यजमानाऽअनु द्यून्विश्वा वसु दधिरे वार्याणि ।
त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो विवव्रुः ॥२८॥

हे अग्ने यजमानास्त्वामनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः द्यून् द्युशब्दो दिनवाची कालाध्वनोरिति [पा॰ २ ३ ५] द्वितीया दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूहिरण्यादीनि दधिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वसु अत्र सुपो लोपः । किं च त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यजमाना द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजः मेधाविनो ध्यानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन सुकृतिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं

चित्रञ् चिचित्रं रविमण्डले मार्गं नृत्तयत इत्यर्थः तदुक्तम् तं यद्देवमेताद्दिवरि-त्युपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति ॥२८॥

अस्ताव्यग्निर्नराᳲ सुशेवो वैश्वानरऽऋषिभिः सोमगोपाः ।
अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम् देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥२९॥

ऋषिभिः यजमानैर्ऋषिभिः अग्निरस्तावि स्तुतः कर्मणि चिण् । कीदृशोऽग्निः नरां नराणां सुशेवः शोभनं सुखयिता सुखगमनभावि सुखे च नरामिति छन्द शोभनं शेवं सुखं यस्मात् । वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्नि-रूपेण । सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता । अद्वेषे पादौ निवृत्ताहे-द्वेषौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं (13) हु-वेम आह्वयाम तदाश्रितकर्मार्थे । हे देवा अग्न्यादयः अस्मे अस्मासु सुवीरं शो-भनपुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत ॥२९॥

॥ समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन्हव्या जुहोतन ॥३०॥

अथ वनीवाहनम् ॥ का॰ [१६ ६ १५] प्रागन वृक्षाग्न्यस्योत्तरत समिद्वाध नᳲ समिधाग्निमिति । उख्याग्निरुत्तरदिशि प्राग्गीव शकटं संस्थाप्य यजमान उखे ऽग्नौ वनीवाहने समिन्धनमन्त्रः इति सूत्रार्थः ॥ विरूपाक्षदृष्टागेयी गायत्री व्या-ख्यातामुच्यते [३ १] । हे ऋत्विग्यजमाना समिधा वृक्षाग्नि दुवस्यत परिचरत अतिथिमग्निमपि (11) बोधयत । अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन सात-त्येन जुहुत ॥३०॥

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।
स नो भव शिवस्त्वᳲ सुप्रतीको विभावसुः ॥३१॥

का॰ [१६ ६ १६] आसन्दीमनुकम्प्योद्गु त्वेति दक्षिणतोऽन्वासि यजति । समि-दाधानानन्तरमुदु त्वेति मन्त्रेणासन्दीसहितमुख्याग्निमूर्ध्वं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यज-मानः शकटे न स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टाग्नेय्यनुष्टुप् । हे अग्ने विश्वे सर्वे देवाः प्राणरूपाः चित्तिभिः उन्ननप्रयोजनाभिर्बुद्धिभिः त्वा त्वामुद्भरन्तु ऊर्ध्वं धा-

र्यत्तु भृज शप् ऊ पादपूरणे हे अग्ने स ऊर्ध्वमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्या णकृद्भव । किम्भूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य । विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य सः ॥३१॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चिभिष्ट्वम् ।

बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसीस्तन्वा प्रजाः ॥३२॥

का॰ [१६ ६ १८] अनड्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्नऽइति प्राङ् यात्वा यथार्थम् । शकटे तूष्णीं वपौ सयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवत देश गच्छेदि त्यर्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् । हे अग्ने शिवेभिरर्चिभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योति ष्मान्प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ इत्पादपूरणे । किं च बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढै र श्मिभिः भासन्भासयन् जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥३२॥

अक्रन्ददग्नि स्तन॰ ॥३३॥

का॰ [१६ ६ २०] अक्षे पर्यस्त्यक्रन्ददग्निरिति जपति । अक्षे शब्दं कुर्वति ज पेत् ॥ व्याख्याता [६] ॥३३॥

प्र प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो ऽअतिथिः शिवो नः ॥३४॥

का॰ [१६ ६ २१] वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षितऽउत्तरतः समिदाधानं प्र प्रेति । वासे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोक्षिते प्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तारयति त तोऽग्नौ समिदाधानम् ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । प्रसमुपोदः पादपूरणेऽइति [पा॰ ८ १ ६] प्रोपसर्गस्य द्विवम् अयमग्निः विभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यज मानस्य शृण्वे शृणुते आह्वानमिति शेषः यजमानकृतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरु षव्यत्ययः । यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भा (15) भासतऽइति भाः सूर्यवद्भा समानः सन् बृहद्भवा तया रोचते अत्यर्थं दीप्यते । योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरुं राक्षसमभितस्थौ समुख तिष्ठति । दैव्यो देवसम्बन्धी अतिथिः नोऽस्माकं

शिव मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दिदीय दीप्यते दीङ् क्षये धातूनामनेकार्थत्वादत्र दीप्त्यर्थः लिटि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा॰ ६ १ ७] अभ्यासदीर्घः छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इति [पा॰ ३ ४ ६] वर्तमाने लिट् ॥३४॥

आपो॑ देवीः॒ प्रति॑गृभ्णीत॒ भस्मै॒तत्स्यो॒ने कृ॑णुध्व सुर॒भाऽउ॑ लो॒के ।
तस्मै॑ नमन्तां॒ जन॑यः सु॒पत्नी॑र्मा॒तेव॑ पु॒त्रं बि॑भृता॒प्स्वे॑नत् ॥३५॥

का॰ [१६ ६ २६] पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया । चनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सार्धं प्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्भस्मास्ति तदेकया ऋचा जले निक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे आपो देवीः देव्यः दीप्यमाना भस्म यूयं प्रतिगृभ्णीत स्वागतादिभिः प्रतिगृह्णीत । किं च स्योने सुखावहे सुरभौ पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्भस्म कृणुध्वं कुरुध्वं कृञ् कृतौ स्वादिः उ पादपूरणः । किं च शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः सुपत्न्य आपो वरुणस्य पत्नय आसन्निति श्रुत्यन्तरात् । जनयन्त्यग्निमुत्पादयन्ति वृत्तीत्यत्यादिसूत्रेति जनयः सुपत्नीर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपायाग्नये नमन्तां प्रह्वा भवतु । किं च हे आपः एनत् भस्म अप्सु स्वात्मनि यूयं बिभृत धारयत माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत्पालयत ॥३५॥

अ॒प्स्व॑ग्ने॒ सधि॒ष्टव॒ सौष॑धी॒रनु॑ रुध्यसे । गर्भे॒ सञ्जा॑यसे॒ पुनः॑ ॥३६॥

का॰ [१६ ६ २७] ततो द्वाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्यामप्स्वग्ने गर्भो ऽअसीत्येताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवारमुखाग्निभस्माप्सु प्रास्यति ॥ विरूपदृष्टाग्नेयी गायत्री । पूर्वमन्त्रेण भस्मानिक्षेपेण संस्तुत्य द्वाभ्यामग्नेः सर्वव्यापकत्वं वदन्भस्माभ्यवहरणमयजुते । हे अग्ने अप्सु जलेषु तव सधिः स्थानं स त्वमोषधीः पश्चात्वा अनु रुध्यसे ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति [पा॰ ६ १ १३४] स इत्यस्य विसर्गलोपे संधि यद्वा ओषधीः स्वीकरोषि जठराग्निरूपेण । किं च गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन्पुनः-पुनर्जायसे ॥३६॥

गर्भो॒ऽअ॒स्योष॑धीनां॒ गर्भो॒ वन॒स्पती॑नाम् ।
गर्भो॒ विश्व॑स्य भू॒तस्या॑ग्ने॒ गर्भो॑ऽअ॒पाम॑सि ॥३७॥

तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने त्वमोषधीनां गर्भोऽसि भेषजरूपेरोषधि-विशेषैरुत्पद्यमानत्वात् हे अग्ने त्वं वनस्पतीनां तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जा-यमानत्वात् विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण विद्य-मानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडवत्वेविद्युतादिरूपत्वात् ॥३७॥

प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने ।
सᳬसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान्पुनरासदः ॥३८॥

का° [१६ ६ ३१] अनामिकया प्रस्तादाद्त्ते प्रसद्येति । अप्सु क्षिप्ताद्भस्मनः स-काशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्भिः ॥ हे अग्ने त्वं भस्मना कृत्वा योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसद्य प्राप्य मातृभिरद्भिः संसृज्यैकी-भूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानमुखानासीद ॥३८॥

पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने ।
शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याᳬ शिवतमः ॥३९॥

हे अग्ने अपश्च पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिरूपं स्थानं प्राप्य पुनरपि अ स्यामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः शेते किम्भू-तस्त्वं शिवतमः कल्याणतमः ॥३९॥

पुनरूर्जा निव° ॥४०॥ सह रय्या निव° ॥४१॥

द्वे व्याख्याते [९] ॥४०॥ [१०] ॥४१॥

बोधा मेऽअस्य वचसो यविष्ठ मᳬहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।
पीयति त्वोऽअनु त्वो गृणाति वन्दारुष्टे तन्वं वन्देऽअग्ने ॥४२॥

का° [१६ ६ ३०] प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा मऽइति (16) । तडागादाग-त्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीमुखायां प्रास्य बोधा मऽइति (17) ऋचेनोख्या-ग्निमुपतिष्ठते ॥ दीर्घतमोदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान् तत्स-म्बोधने स्वधावः मतुवसो रुः (18) सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा° ८ ३.१.] रुत्वम् हे अन्नवन् हे यविष्ठ युवतम अग्ने मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शे-

वं यद्वा कर्मणि षष्ठी मद्वचनं जानीहीत्यर्थः । किम्भूतस्य वचसः महिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु महिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रहृतस्य श्रोत्रमेव प्रापितस्य आदृतस्येत्यर्थः । किं च त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वादिः पीयतिराक्रोशतिकर्मा हे अग्ने त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः एकः त्वामनुगृणाति त्वां स्तौति कश्चित्स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं सति हे अग्ने अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च वदिः अभिवादनस्तुत्योः । कीदृशोऽहम् वन्दारुः वन्दनशीलः शृवन्द्योरारुरिति [पा॰ ३ २ १७३] आरुप्रत्ययः शीलार्थः ॥४२॥

a स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्यस्मद्द्वेषांसि ॥
b विश्वकर्मणे स्वाहा ॥४३॥

सोमाहुतिदृष्टाग्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसुपते धनपते हे वसुदावन् वसु ददातीति वसुदावा आतो मनिन्निति [पा॰ ३ २ ७४] वनिप् तत्सम्बुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व बुध्यतेः शपि लुप्ते झल्भ्यो हेर्धिरिति [पा॰ ६ ४ १०१] धि गुणाभ्यलोपौ छान्दसौ । कीदृशस्त्वं सूरिः विद्वान् मघवा धनवान् मघं धनमस्यास्तीति । सत्वं द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु । का॰ [१६ ७ १] प्रायश्चित्तं समिधोऽपदत्याद्य विश्वकर्मणऽइति जुहोति । जुनस्थानीयया समिधा घृतमादायाग्नेरभ्र्ये जुहोति तत्कर्मणा प्रायश्चित्तिरिति सङ्गति सूत्रार्थः ॥ यजुः । जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥४३॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः ।
घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥४४॥

का॰ [१६ ७ २] उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति । घृतहोमानन्तरमुत्थाय तामेव समिधमग्नावादधाति ॥ आग्नेयी त्रिष्टुप् आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो दशवर्णस्तेन यविका । हे अग्ने आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धतामुपशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य यद्वा वसूनि

नयतीति वसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः ब्रह्माणाः ब्राह्मणा (19.) ऋत्विग्यजमाना यत्नैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं घृतेनास्मद्दत्तेन वर्धयस्व त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥४४॥

IV. अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः ।
अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै ॥४५॥

अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ ॥ का॰ [१७.१.३.] पलाशशाखया गार्हपत्यं व्युदूहत्यपेत वीतेति पङ्भः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । अत्र भाविन्यावृत्त्या शालाद्वार्यो गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्था चितिश्चितेः स्थानमपि गार्हपत्य एव । पलाशशाखया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्युदूहति ऊहिरत्र प्रेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्बहिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति ऋचः पङ्भः पादैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत वीति येऽत्र स्थेति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तवद्देवत्या त्रिष्टुप् अर्धर्चेन तत्स्थानसर्पिणा (20.) उच्यन्ते पादेन यमः पादेन पितरः । यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात्तद्भृत्याः सर्वत्र चरन्ति तान्प्रत्युच्यते । हे यमभृत्याः ये पुराणाः चिरंतना ये च नूतनाः इदानींतना यूयमत्र स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगच्छत वीत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च अतः स्थानादपेत्य संघातं विहाय विविधं गच्छत । कस्माद्वयमपसर्पामेत्यत आह अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थानमिदं यमो देवो ऽस्मै यजमानायादात् दत्तवान् । पितरश्चेमं लोकं स्थानमस्मै यजमानायाक्रन् कृतवन्तः करोतेः शपि लुप्ते लङि रूपम् यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यजमानाय दत्तत्वाद्यूयमपसर्पतेत्यर्थः ॥४५॥

a. संज्ञानमसि । b. कामधरणम् । c. मयि ते कामधरणं भूयात् । d. अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि । e. चित स्थ परिचित ऊर्ध्वचितः श्रयध्वम् ॥४६॥

का॰ [१७.१.४.] उदीचीः शाखामुदस्योपान्निवपति संज्ञानमिति । यया व्युदू-

रोत्यर्थस्येति [निरु॰ ८ १३] यास्कोक्तेः । ईदृशस्त्वष्टा देवान्भोजयत्वित्यर्थः ॥४४॥

वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैस्त्मन्या समञ्जञ्छमिता न देवः ।

इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥४५॥

वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं स्वदाति स्वदतु लेट् आस्वादयतु समनक्तु वा कीदृशो वनस्पतिः अवसृष्टो न आज्ञप्त इव पाशैः कृत्वा त्मन्या आत्मनि समञ्जन् अर्थात्पशुम् सयोजयन् आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया यादेशः मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति [पा॰ ६ ४ १४१] आलोपः तत्र दृष्टान्तः शमितर न शमिता इव यथा शमिता पाशैः पशुमात्मनि सयोजयति । तथा हव्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन् पृणातेरसौ पृणानः ॥४५॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट् ।

घृतप्रुषा मनसा मोदमानाः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥४६॥

इन्द्रः स्वाहा देवाः नामैकदेशे नामग्रहणात् स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयन्ताम् तृप्यन्तु मद तृप्तौ चुरादिः । किमुद्दिश्य स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासम्बन्धिनो घृतबिन्दवः तत्सम्बन्धी य इन्दुः सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु सोमत्वमारोप्यते वपास्तोकरूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृतयश्च तृप्यतामित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः शूरः शौर्यवान् वृषायमाणः वृषवदाचरति वृषायते वृषायतेरसौ वृषायमाणः शत्रून्प्रति गर्जन्नित्यर्थः वृषभः वर्षिता तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रूनभिभवति तुराषाट् । कीदृशाः स्वाहाकृतयः घृतप्रुषा घृतबिन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः सन्तुष्टाः । अमृताः अमरणधर्माणः नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥४६॥

५। आ यात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीर्द्यौर्न क्षत्रमभिभूति पुष्यात् ॥४७॥

का॰ [१९ ६ १३] याज्यानुवाक्याश्च । वपापुरोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आ यात्विन्द्र इति [४७] वपाया पुरोऽनुवाक्या आ न इन्द्रो दूरादिति [४८]

याज्या आ न इन्द्रो हरिभिरिति [४९.] पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या त्रातारमि न्द्रमिति [५०.] याज्या इन्द्रः सुत्रामेति [५१.] पशुयागे पुरोऽनुवाक्या तस्य वय मिति [५२.] याज्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः । इन्द्रो नोऽस्मानवसे अवितुं रक्षितुमुप आयातु समीपमागच्छतु तुमर्थेऽवतेरसेन्प्रत्ययः । इहागतः स न्सधमात् अस्तु सह देवैः सार्धं मादयति तृप्यति सधमात् सहभोजनकर्ताऽस्तु मा द्यतेः क्विप् । कीदृश इन्द्रः शूरः विक्रान्तः । स्तुतोऽस्माभिः । वावृधानः वर्धमा नः । यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्वाः तविष्यः पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रव धादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्ग-इव कथ्यन्ते स्वर्गो यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य ब· लानि स्तूयन्ते तविषीति बलनाम तवतेर्वृद्धिकर्मण इति [निरु॰ १.२५.] यास्कः । यश्चेन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुष्यात् पुष्यति लेटोऽडाटौ कीदृशं क्षत्रम् अभिभूति अभि· भवनशीलं शूरम् । स इन्द्र आयात्विति सम्बन्धः ॥४७॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः ।
ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून् ॥४८॥

इन्द्रो नोऽस्माकं दूराद्दूरप्रदेशात् द्युलोकादेरपि आयासत् आयातु यातेर्लेटो ऽडाटाविति [पा॰ ३.४.९४.] अटि कृते सिब्बहुलं लेटीति [पा॰ ३.१.३४.] सि· प्प्रत्ययः । आसान्निकटप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यन्तिकनाम [निघ॰ २.१६.] । दूरात्समीपाच्चागच्छत्वित्यर्थः । किं कर्तुमवसे अवितुमस्माकं रक्षणं कर्तुम् । कीदृश इन्द्रः अभिष्टिकृत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः । उग्रः उ· त्कृष्टः । ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमैर्बलैर्युक्त इति शेषः ओजो विद्यते येषां ते ओज· स्विनः अत्यन्तमोजस्विनः ओजिष्ठाः विन्मतोर्लुक् तैः । नृपतिः नृणां पालकः । वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य सः । तथा संगे समत्सु संगः समदिति द्वे संग्रामनामनी [निघ॰ २.१७.] संगे एकस्मिन्संग्रामे समत्सु बहुष्वपि संग्रामेषु युगपदुत्थितेषु सत्सु पृतन्यून् शत्रून् तुर्वणिः तुर्व हिंसायां तुर्वतीति तुर्वणिः हन्ता पृतनामिच्छन्ति पृ· तन्यन्ति सुप आत्मनः क्यजिति [पा॰ ३.१.८.] क्यचि परे कव्यध्वरेति [पा॰ ७.४.३९.] अलोपः ततः क्याच्छन्दसीति [पा॰ ३.२.१७०.] उप्रत्ययः संग्रामेच्छूनां हन्तेत्यर्थः ॥४८॥

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छार्वाचीनोऽवसे राधसे च।
तिष्ठाति वज्री मघवा विरप्शीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ॥४९॥

अश्वैरर्वं। इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानह अस्मानभि आयातु कैः हरिभिरश्वैः किमर्थमवसे अवनमवः अवितुं तस्मै रक्षणाय राधसे धनाय च आगत्य च वज्री इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अन्नसम्भजने निमित्ते तिष्ठाति तिष्ठतु लेट्। कीदृशः मघवा मघं धनमस्यास्तीति धनवान्। विरप्शी विविधं रपति लपति विरप्शी महान्॥४९॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रँ हवे-हवे सुहवँ शूरमिन्द्रम्।
ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रँ स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः॥५०॥

गर्गदृष्टा। त्रातारं रक्षितारमिन्द्रम् अवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुहवं सुखेन हूयते आहूयतेऽइति सुहवम् शूरम् शक्रं शक्नोति शक्तः समर्थम् पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयते पुरुहूतस्तं बहुभिराहूतम् ईदृशमिन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि। मघवा धनवानिन्द्र आहूतः सन्नोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु विकरणव्यत्ययः। इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्था॥५०॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ२ऽअवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः।
बाधतां द्वेषोऽअभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम॥५१॥

इन्द्रः अवोभिरवैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात्स सुमृडीकः। कीदृश इन्द्रः सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा आतो मनिन्निति [पा॰ ३ २ ७४] मनिन्। स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् आतोऽटि नित्यमिति [पा॰ ८ ३ ३] अनुनासिकत्वम् दीर्घादटि समानपादऽइति [पा॰ ८ ३ ९] नस्य रुः। विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः। स चेन्द्रो द्वेषः दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु अभयं च कृणोतु करोतु किं च इन्द्रप्रसादाद्वयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य॥५१॥

तस्यं वयᳪ सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
स सुत्रामा स्ववाँ२॥ऽइन्द्रोऽअस्मेऽआराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥५२॥

वय तस्येन्द्रस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ स्याम भवेम भद्रे कल्याणरूपे सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्त्वेऽपि स्याम इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनश्च भद्रं करोत्वित्यर्थः । कीदृशस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसम्पादिन । सुत्रामा सुरक्षकः स्ववान्धनवान्स इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् दूरादपि वर्तमानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरन्तर्हितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु विकरणव्यत्ययः । सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम [निघ° ३ २५] ॥५२॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।
मा त्वा के चिन्नियमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ२॥ऽइहि ॥५३॥

विश्वामित्रदृष्टा बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णा —आ मन्द्रैः एवेतू अनयोर्विनियोगाभाव । हे इन्द्र त्व हरिभि अश्वै आयाहि कीदृशै मन्द्रै गम्भीरनादै मयूररोमभि मयूरस्येव रोमाणि यषा ते मयूररोमाणस्तै —मयूरसमवर्णै । किं च केचित् दुष्टा आगच्छन्त त्वा त्वा मा नियमन् नियच्छन्तु मा निबध्नन्तु तत्र दृष्टान्त पाशिनो पाशहस्ता व्याधा वि पक्षिणमिव यथा पाशिन पक्षिणं बध्नन्ति तथा त्वा मा बध्नन्तु अथ ये परिपन्थिनो भवेयुस्तानतीहि अतिक्रम्यागच्छ किमिव धन्व इव धन्व निरुदकदेश यथा पान्थो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथागच्छ ॥५३॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासोऽअभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
स न स्तुतो वीरवद्धातु गोमद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५४॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । वसिष्ठा वसिष्ठापत्यानि मुनय अर्कैर्मन्त्रै एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति कीदृशमिन्द्रं वृषणं वर्षितारं वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् स इन्द्र स्तुत सन्वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्रवन्तं गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोमयुक्तं धनम् नोऽस्मभ्यं धातु दधातु वि

कारणात्वत्र । इह पादत्रयेणेन्द्रं स्तुत्वा अश्विना आह हे अश्विना गृह स्वामिनि-
अश्विनौ सदा सर्वदा नोऽस्मान्पात रक्षत ॥५४॥

VII समिद्धोऽअग्निरश्विना तप्तो घर्मो विराट् सुतः ।
दुहे धेनुः सरस्वती सोमᳮ शुक्रमिहेन्द्रियम् ॥५५॥

का॰ [१९ ६ १९] आप्रियश्च समिद्धोऽअग्निरश्विनेति । समिद्ध इत्याद्या द्वादशानुष्टुभ चतस्रस्त्रिशो प्रयाजयाज्या इति सूत्रार्थः ॥ विदर्भिदृष्टा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या आप्रीमन्त्रा द्वादशानुष्टुभः । अश्विनाघर्मं देवानामिति तौ प्रति होता आह हे अश्विना अश्विनौ अग्निः समिद्धो दीप्तोऽस्ति हविर्दहनक्षमोऽस्ति घर्मः प्रवर्ग्यः तप्तोऽस्ति विराट् विविधं राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः । किं च पिन्वति प्रीणाति धेनुः आपादिको नुप्रत्ययो पिवि वलोपो गुणश्च प्रीणयित्री सरस्वती इह यज्ञे सोमं दुहे दुग्धे दुह प्रपूरणे लटि तङि प्रथमैकवचने टेरेत्वे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा॰ ७ १ ४१] तलोपे दुहे इति रूपम् । कीदृशं सोमं शुक्रं शुभ्रं शुक्लं इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम् । एतावता यज्ञसम्पत्तिरस्ति युष्माभिरागन्तव्यमिति भावः ॥५५॥

तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा सरस्वती ।
मध्वा रजाᳮसीन्द्रियमिन्द्राय पथिभिर्वहान् ॥५६॥

उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मध्वा मधुना रजांसि लोकान् दुहन्ति पूरयन्ति पूर्वर्चो (12) दुहे इत्यस्य वचनव्यत्ययेनात्रानुषङ्गः लोका रजांस्युच्यन्त इति [निरु॰ ४ १९] यास्कोक्ते रजःशब्दोऽत्र लोकवाची । कीदृशावश्विनौ तनूपा तनूः शरीराणि पातस्तौ तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ । क्व सति । सुते सोमेऽभिषुते सति पूरयन्तीत्यर्थः । किं च अश्विसरस्वत्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं पथिभिर्मार्गैः वहान्वहन्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा॰ ३ ४ ९७] इकारलोपे वहानिति रूपम् ॥५६॥

इन्द्रायेन्दुᳮ सरस्वती नराशᳮसेन नग्नहुम् ।

अधातामश्विना मधु भेषजं भिषजा सुते ॥५७॥

सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं नग्नहुं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमधात् धृतवती किं च भिषजा अश्विना भिषजौ अश्विनौ सुते सोमे ऽभिषुते सति मधु मधुरं भेषजमौषधमधातां धारितवन्तौ अधातामित्येव क्रिया वचनव्यत्ययेन पूर्वार्धे योज्या ॥५७॥

आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यम् ।
इडाभिरश्विनाविषꣳ समूर्जꣳ सꣳ रयिं दधुः ॥५८॥

आहूयते आजुह्वाना अर्थादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्वती अश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि संदधुः वीर्यं सामर्थ्यं च दधुः इडाभिः पशुभिः सह इषमन्नं संदधुः पशवो वाऽइडेति [१ ८. १. १२] श्रुतिः ऊर्जं दध्यादि रयिं धनं च संदधुः एतानि ददुरित्यर्थः ॥५८॥

अश्विना नमुचेः सुतꣳ सोमꣳ शुक्रं परिस्रुता ।
सरस्वती तमाभरद्बर्हिषेन्द्राय पातवे ॥५९॥

अश्विना अश्विनौ परिस्रुता सुरया सह सुतमभिषुतं शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम् सरस्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहरत् किमर्थमिन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥५९॥

कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिशः ।
इन्द्रो न रोदसीऽउभे दुहे कामान्त्सरस्वती ॥६०॥

अस्यामृचि त्रयो नकाराश्चकारार्थाः । अश्विभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ कामान्दुहे दुग्धे द्विकर्मकः द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान्दोग्धि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि अकथितं चेति [पा० १ ४ ५१.] द्वारां दिशां रोदसोश्च कर्मत्वम् कीदृश्यो द्वारः कवष्यः कुष निष्कर्षे कुषिताः सच्छिद्राः तथा व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥६०॥

उषासानक्तमश्विना दिवेन्द्रꣳ सायमिन्द्रियैः ।
संजानाने सुपेशसा समञ्जाते सरस्वत्या ॥६१॥

हे अश्विनौ उषासा रविप्रभा नक्ता रात्रिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सायङ्काले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह समञ्जाते समयोजयत । कीदृश्यौ ते संजानाने संजानीत ते संजानाने एकमती सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते शुक्ला उषाः कृष्णा रात्रिः ॥६१॥

पातं नोऽअश्विना दिवा पाहि नक्तꣳ सरस्वति ।
दैव्या होतारा भिषजा पातमिन्द्रꣳ सचा सुते ॥६२॥

हे अश्विना अश्विनौ दिवा दिवसे नोऽस्मान्युवां पातं रक्षतम् हे सरस्वति नक्तं रात्रौ च नः पाहि रक्ष । हे दैव्या होतारा दैवसम्बन्धिनौ होतारौ भिषजा भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवमिन्द्रं पातं रक्षतम् सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥६२॥

तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भारतीडा ।
तीव्रं परिस्रुता सोममिन्द्राय सुषुवुर्मदम् ॥६३॥

तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिस्रुता सुरया सह सोममिन्द्राय सुषुवुरभिषुतवन्तः । का तिस्रः सरस्वती भारती इडा च कीदृश्यः त्रेधा स्थिता इति शेषः सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना कीदृशं सोमं तीव्रं पटुतरम् मदं मदजनकम् ॥६३॥

अश्विना भेषजं मधु भेषजं नः सरस्वती ।
इन्द्रे त्वष्टा यशः श्रियꣳ रूपꣳरूपमधुः सुते ॥६४॥

अश्विना अश्विनौ सरस्वती त्वष्टा प्रयाजदेवता च सुते सोमेऽभिषुते सति इन्द्रे एतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः दधातेर्लुङ् कानीत्यत आह भेषजमौषधं मधु मधुरं भेषजं च यशः कीर्तिं श्रियं लक्ष्मीं रूपं रूपं नानाविधं रूपं च नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८ १ ४] रूपशब्दस्य द्वित्वम् ॥६४॥

अनुयेन्द्रो वनस्पतिं शशमानः परिस्रुता ।
कीलालमश्विभ्यां मधु दुहे धेनुः सरस्वती ॥ ६५॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः शशमानः स्तुवन्सन् ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले परिस्रुता सुरया सह कीलालमन्नरसमिन्द्रः इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे सुपां सुलुगित्यादिना [पा॰ ७ १ ३९] चतुर्थ्येकवचनस्य सुपादेशे इन्द्र इति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा॰ ८ १ ४१] तलोपे दुहे इति रूपम् । किं च सरस्वती अश्विभ्यां सहिता धेनुर्भूत्वा इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे ॥ ६५॥

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिस्रुता ।
समधातꣳ सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे सुतं मधु ॥ ६६॥

हे अश्विना अश्विनौ मासरेण परिस्रुता सह गोभिर्न गोप्रभृतिपशुभिश्च सह नग्नार्थे सुतमभिषुतं सोमं मधु च इन्द्रे युवां समधातमारोपयतम् सम्पूर्वाद्दधातेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् के स्वाहाकृतयः प्रयाजदेवाः यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं मधु समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६॥

VIII अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सरस्वती ।
आ शुक्रमासुराद्वसु मघमिन्द्राय जभ्रिरे ॥ ६७॥

का॰ [१९ ६ १६ १७] अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या । अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिसृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्याः तत्प्रकारमाह आश्विनवपायागे अश्विनेति [६७] अनुवाक्या यमश्विनेति [६८] याज्या सारस्वतवपायागे यमश्विनेति [६८] अनुवाक्या तमिन्द्रमिति [६९] याज्या ऐन्द्रवपायागे तमिन्द्रमिति [६९] अनुवाक्या अश्विनेति [६७] याज्येति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च धिया बुद्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिसकाशात् आसुरात् दैत्यात् इन्द्रायेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आ जभ्रिरे आजह्रिरे कानीत्यत आह हविः शुक्रं शुद्धममलिनं हविः इन्द्रियं वीर्यं मघं महनीयं वसु धनं च ॥ ६७॥

यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्धयन् ।

स बिभेद बलं मघं नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

अश्विनौ सरस्वती च हविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मघं मदनीयं बलं मेघं बिभेद विदारितवान् । सचेत्यव्ययं सहार्थे तद्योगे नमुचावासुरे इति तृतीयार्थे सप्तमी । वृणोतेर्बल इति [निरु० ६ ३] यास्कः नमुचिं विदार्य वृष्टिं कारितवानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तमिन्द्रं पशवः सचाश्विनोभा सरस्वती ।

दधाना अभ्यनूषत हविषा यज्ञऽइन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

पशवः कर्मोद्भूता गामिपालाः उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती च सचा सहभूताः सतः यज्ञे हविषा इन्द्रियैः वीर्यैश्च दधानाः पुष्णन्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूषत अवर्धयन् अस्तुवन्वा नू स्तवने ॥ ६९ ॥

यऽइन्द्रऽइन्द्रियं दधुः सविता वरुणो भगः ।

स सुत्रामा हविष्पतिर्यजमानाय सश्चत ॥ ७० ॥

का० [१९ ६ १८] यऽइन्द्रऽइति पुरोडाशानां पूर्ववत् यऽइन्द्रऽइति तिसृणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् यऽइन्द्रे [७०] सविता [७१] इत्यैन्द्रस्यानुवाक्यायाज्ये सविता [७१] वरुण क्षत्रम् [७२] इति सावित्रस्य ते वरुण क्षत्रम् [७२] यऽइन्द्रे [७०] इति वारुणस्येति सूत्रार्थः ॥ प्रत्येकमिन्द्रसवितृवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवा इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं दधुः स्थापयामासुः । हविष्पतिः हविषां स्वामी सुत्रामा शोभनत्राणकर्ता इन्द्रो यजमानाय कर्मणि चतुर्थी यजमानं सश्चत सेवतान् इन्द्रियेण यजमानं युनक्त्वित्यर्थः षच सेवने लोडर्थे लङ् अडभाव आर्षः ॥ ७० ॥

सविता वरुणो दधद्यजमानाय दाशुषे ।

आदत्त नमुचेर्वसु सुत्रामा बलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् वसु धनं बलमिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त

ग्र्याद् सविता वरुणो भगश्च पशुपुरोडाशमन्नदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्त्वादिकं यजमानाय दधत् दधातु ददत्वित्यर्थः कीदृशाय यजमानाय दाशुषे दाशति ददाति दाश्वान् तस्मै हवींषि दत्तवते दाश्वान्साह्वानित्यादिना [पा० ६ १ १२] क्वसन्तो निपातः ॥७१॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् ।
सुत्रामा यशसा बलं दधाना यज्ञमाशत ॥७२॥

वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत भक्षितवन्तः व्याप्तवन्तो वा अश भोजने अशूङ् व्याप्तौ वा उभयोर्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्ते क्षत्रं क्षतात्त्राणसामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः । तत्र वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च दधाति सविता भगं श्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥७२॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यं बलम् ।
हविषेन्द्रꣳ सरस्वती यजमानमवर्धयन् ॥७३॥

का० [१९ ६ १९] अश्विना गोभिरिति च हविषाम् । अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्या' चात्पूर्वोक्तात् अश्विना [७३] ता नासत्या [७४] इत्याश्विनपशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ता नासत्या [७४] ता भिषजा [७५] इति सारस्वते ता भिषजा [७५] अश्विना [७३] इत्यैन्द्रे इति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं चावर्धयन् । कैस्तत्राह गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् विभक्तिव्यत्ययः इन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन अश्वेभिः अश्वैः दक्षिणारूपैः वीर्यं बलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन शरीरदार्ढ्येन हविषा पशुपुरोडाशेन च । इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यजमानस्य वर्धनं धनपुत्रपश्वादिपुष्टिः ॥७३॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्तनी नरा ।
सरस्वती हविष्मतीन्द्र कर्मसु नोऽवत ॥७४॥

ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु सौत्रामण्यादियागेषु नोऽस्मानवत अवन्तु रक्षन्तु पुरुषव्यत्ययः हे इन्द्र त्वमपि नोऽस्मान्कर्मसु अव वचनव्यत्ययः । कीदृशौ नासत्यौ हिरण्यवर्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्तनिर्मार्गो ययोस्तौ यत्र यत्र गच्छतस्तत्र सुवर्णमिव सम्पद्यतऽइत्यर्थः । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तौ सुन्दरौ । नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारौ च । कीदृशी सरस्वती हविष्मती हविर्विद्यते यस्याः सा ॥७४॥

ता भिषजा सुकर्मणा सा सुदुघा सरस्वती ।

स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥७५॥

ता तौ प्रसिद्धौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ सा प्रसिद्धा सरस्वती च स प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्पान्तरप्रभवः इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं दधुः यद्वा इन्द्र एव दातृपात्ररूपेण बहुधा भवति देवानामचिन्त्यशक्तित्वात् । कीदृशौ भिषजौ सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ । कीदृशी सरस्वती सुदुघा सुष्ठु दुग्धे सा सुदुघा साधुदोग्ध्री । कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रतवः कर्माणि यस्य बहुकर्मकर्ता ॥७५॥

युव७ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपाना सरस्वतीन्द्रं कर्मस्वावत ॥७६॥

का॰ [१९ ६ २०] यक्ष्याणां युव७ सुराम पुत्रमिवेति । त्रयाणां पर्यायरूपायां सुरायक्षाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः ॥ द्वे अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्येऽनुष्टुब्गायत्र्यौ । हे अश्विनौ हे सरस्वति युवं यूयं वचनव्यत्ययः नमुचावासुरे दैत्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आ समन्तादवत (13) । पिपाना अत्र लिङ्गव्यत्ययः ॥७६॥

पुत्रमिव पितरा॰ ॥७७॥

इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये [१० ३४] ॥७७॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः ।
कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनय चारुमग्नये ॥७८॥

का० [१९.६.२१] पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासोऽह्याव्यग्नऽइति । पशोः सम्बन्धिनि स्विष्टकृद्यागे यस्मिन्नश्वास इति पुरोऽनुवाक्या अह्याव्यग्नऽइति याज्या ॥ द्वे अग्निदेवत्ये जगतीत्रिष्टुभौ । हे अध्वर्यो तस्मै अग्नये हृदा सह मतिं बुद्धिं चारु समीचीनं जनय अग्न्यर्थं मनोबुद्धी शुद्धे कुरु इत्यर्थः । कीदृशायाग्नये कीलालपे कीलालमन्नरसं पिबति कीलालपास्तस्मै । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै यस्य पृष्ठे सोमाहुतयो हूयन्तऽइत्यर्थः । वेधसे विदधाति शुभं करोति वेधाः तस्मै शुभमतिकर्त्रे । तस्मै कस्मै यस्मिन्नग्नौ एते पशवः अवसृष्टासः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः । के पशवः अश्वासः अश्वाः ऋषभासः ऋषभाः उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्था वृषाः वा षपूर्वस्य निगमऽइति [पा० ६.४.९] उपधादीर्घाभावः । वशाः वन्ध्याः मेषाः अजाः । यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्विति होतुर्वाक्यम् ॥७८॥

अह्याव्यग्ने हविरास्ये ते स्रुचीव घृतं चम्वीव सोमः ।
वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥७९॥

हे अग्ने ते तवास्ये हविरहावि हुतं सर्वतः जुहोतेः कर्मणि लुङ् संततहोमे दृष्टान्तः स्रुचि घृतमिव यथा स्रुचि घृतं सर्वदा स्थितम् चम्वि चम्वामधिषवणचर्मणि सोम इव तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्ये हविर्हुतम् । हे अग्ने सः त्वमस्मे अस्मासु एतानि वस्तूनि धेहि स्थापय । कानि वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं भोगम् । रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहन्तं महान्तं यशसं यशश्च पुंस्त्वमार्षम् सर्वलोकप्रसिद्धं यशो देहीत्यर्थः यशो वै सोमो राजेति श्रुतेः यशसं सोममिति वा ॥७९॥

IX. अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती वीर्यम् ।

वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

का° [११.७ १.] प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यौ शोध्सावोमित्याहूयाश्विना तेजसेत्यनुवाक७ शध्सति । ग्रयस्त्रिंशब्दसायहसादनानन्तरमध्वर्योः होतुः पुरस्तात्प्रतिगरार्थमुपवेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगरिष्यत्यध्वर्यौ पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो शोसावोशमित्याहूयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति प्रथमान्त्ये ऋचौ त्रिः शंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिष्वाहावः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् आद्यः पादोऽष्टार्णः द्वितीयो नवार्णः तृतीयः षडर्णः चतुर्थोऽष्टार्णः । अश्विनौ तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधतुः ददतुः । सरस्वती प्राणेन सह वीर्यमिन्द्राय दधौ ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरीयः वाचं बलेन च सह इन्द्रेणैतत्कल्पीनाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय तेजआदि दधुरित्यर्थः सर्वापेक्षया दधुरिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

गोमदू षु णासत्या अश्वावद्यातमश्विना । वर्ती रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

गृत्समददृष्टा अश्विदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्या पादनिवृद्गायत्री त्रयः सप्तकाः पादनिवृदिति वचनात् । उ सु निपातौ पादपूरणौ इक: सुञीति [पा° ६ ३. १३४] सुनिपाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सुञ इति [पा° ८.३.१०७] सूत्रेण सु इत्यस्य षत्वम् पूर्वपदादिति [पा° ८.३.१०६] नासत्यशब्दनकारस्य णत्वम् । हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विना हे रुद्रा रुद्रौ शत्रूणां रोदयितारौ वर्तिः विभक्तिव्यत्ययः वर्त्या मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गच्छतम् नृभिः पीयते सोमो यस्मिन्स नृपाय्यः क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्याविति [पा° ३ १ १३०] अत्र कुण्डशब्द उपलक्षकः नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन्गोमत् अश्वावत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तदश्ववत् मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना [पा° ६ ३ १३१] अश्वशब्दस्य दीर्घ गोयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय यज्ञं गच्छतमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षद्वृषण्वसू । दुःशध्सो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

हे वृषण्वसू वृषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्तौ यद्वा वृषा वृष्या वासयतौ

लोकं स्थापयतस्तौ वृषण्वसू हे अश्विनौ दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति दुःशंसोऽपवदिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बद्धः अन्तरः सम्बद्धः स्वकीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षति न आधृष्णुयात् न पराभूयात्। स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः। ञिधृषा प्रागल्भ्येऽस्माद्धातोर्यङ्लुगन्ताल्लृट्प्रत्ययः ॥ ८२॥

ता न॒ आ वो॑ढमश्विना र॒यिं पि॒शङ्ग॑संदृशम्। धिष्ण्या॑ वरिवो॒विद॑म् ॥ ८३॥

हे धिष्ण्या धिष्ण्यौ धिष्ण्याग्निरूपौ धातारौ वा हे अश्विना युवां नोऽस्माकं रयिं धनमावोढमावक्षतम् आनयतमित्यर्थः वहतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम्। कीदृशं रयिं पिशङ्गसंदृशं पिशङ्गं पीतं सम्यक् दृश्यते तत्पिशङ्गसंदृशम् पीतवर्णं सुवर्णमित्यर्थः। तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदत्तम् विद्लृ लाभे इगुपधेति [पा॰ ३.१.१३५] कः। यच्च धनं धनान्तरहेतुभूतं भवतीत्यर्थः ॥ ८३॥

पा॒व॒का नः॒ सर॑स्वती॒ वाजे॑भिर्वा॒जिनी॑वती। य॒ज्ञं व॑ष्टु धि॒याव॑सुः ॥ ८४॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः। सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयतां वश कान्तौ यो यदिच्छति स तत्प्रति गच्छति अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः। कीदृशी सरस्वती पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनम् घञ् पावं कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः [पा॰ ३.२.३]। वाजेभिर्वाजैः अन्नैः वाजिनीवती वाजा अन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया वाजिनी विद्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री। धियावसुः धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः छान्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥ ८४॥

चो॒द॒यि॒त्री सू॒नृता॑नां॒ चेत॑न्ती सुमती॒नाम्। य॒ज्ञं द॑धे॒ सर॑स्वती ॥ ८५॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति। कीदृशी सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतं प्रियसत्यवचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोदयित्री प्रेरयित्री चुद प्रेरणे णिजन्तात्तृच् ततो ङीप्। सुमतीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती सुमतिदात्रीत्यर्थः छन्दस्युभयथेति [पा॰ ३.४.११७] शपोऽप्यार्धधातुकत्वाण्णिचो लोपः ॥ ८५॥

महोऽअर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विराजति ॥८६॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णः उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापयति प्रेरयति सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं कारयतीत्यर्थः । किं च विश्वाः सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां स्तुमः ॥८६॥

इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥८७॥

मधुच्छन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो इन्द्र त्वमायाहि आगच्छ । किमिति इमे सोमाः सुताः अभिषुताः । कीदृशा इमे त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः सुप आत्मनः क्यच् [पा॰ ३.१.८] क्याच्छन्दसीति [पा॰ ३.२.१७०] उप्रत्ययः । तथा अण्वीभिः अण्वी-त्यङ्गुलीनाम [निघ॰ २.५] अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शोधिताः तनशब्दो दशापवित्रवाची तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । शोधिताः सुताः सोमा इन्द्रोऽस्मान्पिबत्विति कामयन्तेऽतोऽत्रायाहीत्यर्थः ॥८७॥

इन्द्रायाहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥८८॥

हे इन्द्र धिया स्वबुद्ध्या इषितः प्रेरितः सन्नायाहि अनन्यप्रेरित आगच्छेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं विप्रजूतः जु गतौ विप्रैर्मेधाविभिरनुगतः सेवितः । किमित्यागन्तव्यमिति चेत् सुतावतः छान्दसो दीर्घः सुतवतः सोममभिषुतवतो यजमानस्य ब्रह्माणि स्तोत्राणि उप हविषां समीपे वाघतः ऋत्विजो वर्तन्तऽइति शेषः वाघत इति ऋत्विङ्नामसु [निघ॰ ३.१८] पठितम् ऋत्विजो हविरादाय स्थिता वर्तन्तऽइत्यायाहीत्यर्थः ॥८८॥

इन्द्रायाहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥८९॥

हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा॰ ८.३.१] रुत्वम् हे हरिवः अश्ववन् हे इन्द्र तूतुजानः त्वरमाणः सन् त्वं ब्रह्माणि स्तोत्राणि उप स्तोत्राणि प्रति आयाहि तूतुजान इति [निघ॰ २.१५] क्षिप्रना-

म । आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सति नोऽस्माकं चनः अन्नं सोमरूपं हविः दधिघ उदरे धारय धि धारणे व्यत्ययेन शपो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादित्वात् अभ्यासस्यात्वं छान्दसम् । चन इत्यन्ननाम [निघ॰ २.७] ॥८९॥

अश्विना पिबतां मधु सरस्वत्या सजोषसा ।
इन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्तां सोम्यं मधु ॥९०॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां विंशोऽध्यायः ॥२०॥ ॥

अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । अश्विना अश्विनौ मधु मधुरस्वादं सोमं पिबतां भक्षयताम् कीदृशौ अश्विनौ सरस्वत्या सजोषसा सजोषसौ जोषः प्रीतिः असुन् समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः । किं च सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा वृत्रं हतवान्वृत्रहा ईदृश इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुषन्ताम् सेवन्ताम् मये चेति [पा॰ ४.४.१३८] सोमशब्दात् मयडर्थे यप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥९०॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सेकासन्यादिसौत्रान्तो विंशो ध्यायो निरूपितः ॥२०॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१४ [देवहेळनं] - १६ ॥१-३॥ १७. १८. १९ a ॥४॥ १९ d ॥५॥ २० ॥६॥ २१ ॥७॥ २२. २३ a.b ॥८॥ २३ c.d ॥९॥ २४-३८ [ईळिताः] ॥१०-२४॥ ३९-४२ [होताराऽइन्द्रं] ॥२५-२८॥ ४३ [°स्वतीता] ॥२९॥ ४४-५१ [सुनृत्तीरौ] ॥३०-३७॥ ५२-६३ [भारतीता] ॥३८-४९॥ ६४-६८ [नमुचाऽआसुरे] ॥५०-५४॥ ६९-७६ [नमुचाऽआसुरे] ॥५५-६२॥ ७७ [पितराऽअश्विनोभे°] - ८३ [वाल्हम°] ॥६३-६९॥ ८४-९० ॥७०-७६॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

I इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युराचके ॥१॥

ओम् श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य (1) शिरसा देवं लक्ष्मीमातमुमापतिम् । एकविंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ का० [११ ७ १३] इमं मे त्वन्नोऽकक पालस्य । अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ॥ वरुणदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ शुनःशेपदृष्टे । हे वरुण त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६ ४ १०२] हेर्धिः (2) संहितायां दीर्घः । च पुनः अद्य दिने (3) मृडयास्मान्सुखय यतोऽहं त्वामाचके कामये आचके इति [निघ० ८ ६] कान्तिकर्मा । कीदृशोऽहम् अवस्युः अवनमव पालनमवतेरसुन् तदिच्छति अवस्युः सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३ १ ८] क्याच्छन्दसीति [पा० ३ २ १७०] उप्रत्ययः आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ॥१॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा व० ॥२॥

व्याख्याता [१८ ४९] ॥२॥

त्वं नोऽअग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽअवयासिसीष्ठाः ।

यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥३॥

का० [११ ७ १४] अग्निवरुणयास्त्वं नः स त्वं न इति । अवभृथेष्टावेवाग्निवरु णयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ॥ अग्निवरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे । हे अग्ने त्वं नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयासिसीष्ठाः निवर्तय यसु उपक्षये अवपूर्वस्य णिजन्तस्याशीर्लिङि रूपम् । किं च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात्प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु मुचेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानन् यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा य जिष्ठः तुरिष्ठेमेयस्स्विति [पा० ६ ४ १५४] तृचो लोपः । वह्नितमः वहतीति व ह्निः अत्यन्तं वह्निर्वह्नितमः हविषां वोढा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते शोशुचानः शोचतेर्यङ्लुकि शानच्प्रत्ययः ॥३॥

स त्वं नोऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽअस्या उषसो व्युष्टौ ।

अवयक्ष्व नो वरुणꣳ रराणो वीहि मृडीकꣳ सुहवो न एधि ॥४॥

हे अग्ने स त्वमस्या उषसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि (4) ऊती ऊत्या अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठोऽन्तिकतमः समीपतमश्च भव। अवतीत्यवनः अवतेरनप्रत्ययः यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलोपश्छान्दसः। अत्यन्तमन्तिको नेदिष्ठः अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति [पा॰ ५ ३.६३] इष्ठे परे नेदादेशः। किं च रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयक्ष्व अवयज अवपूर्वाद्यजतेर्लोटि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय वी कान्तिव्याप्तिक्षेपप्रजननखादनेषु। किं च नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति [पा॰ ६ ४ ११९] एकारः ॥४॥

महीमू षु मातरꣳ सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम।
तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीꣳ सुशर्माणमदितिꣳ सुप्रणीतिम् ॥५॥

का॰ [१९.७.१५] आदित्यस्य सुत्रामाणम् महीमू षु मातरमिति। आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपत्यादित्यमीजान इत्यादावुक्ते चादित्यश्चरुस्तस्य सुत्रामाणमिति [६] पुरोऽनुवाक्या महीमू ष्विति याज्या॥ अदितिदेवत्या त्रिष्टुप्। ऊ सु निपातौ पादपूरणौ संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्त्यस्य षत्वम्। वयमवसे अवितुं रक्षितुमदितिं हुवेम आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः। कीदृशीमदितिं महीं महतीम्। सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् व्रतमिति [निघ॰ २ १] कर्मनाम। ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम्। तुविक्षत्रां तुवीति [निघ॰ ३ १] बहुनाम बहुक्षतात्त्राणशीलाम्। अजरन्ती न जीर्यति अजरन्ती तां जरारहिताम्। उरु अञ्चतीति उरूची बहुगमनशीलाम्। सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम्। सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम्। अदितिरदीना देवमाता [निरु॰ ४ २२] ॥५॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसꣳ सुशर्माणमदितिꣳ सुप्रणीतिम्।
दैवीं नावꣳ स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥६॥

अदितिर्देवत्या त्रिष्टुप् गयप्लातदृष्टा (5)। दैवीं देवसम्बन्धिनीं नावं यज्ञरूपा स्वस्तये कल्याणायाविनाशाय वयमारुहेम यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमेत्यर्थः। कीदृशीं नावं सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम्। पृथिवीं विशालाम्। द्यां स्वर्गरूपां स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः। अनेहसनेहः इति [निघ° २ १२] क्रोधनाम नास्ति एहः यत्र क्रोधरहिताम्। यद्वा लुप्तोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं द्यामिवानेहसमक्रोधाम्। सुशर्माणं साधुशरणभूताम्। अदितिमखण्डितामदीनां वा। सुप्रणीतिं सुष्ठु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री। स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचकः अरित्रं केनिपातकः इत्यभिधानात् [अमर° १ १० २०] प्रत्यानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः। अनागसमनपराधाम्। अस्रवन्तीम छिद्रां निर्दोषामित्यर्थः। ईदृशीं नावमारुहेम सहिताया दीर्घः ॥६॥

सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम्। शतारित्राᳬ स्वस्तये ॥७॥

स्वर्गसम्बन्धिनौर्देवत्या गायत्री। तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्येति श्रुतेः स्वर्ग्या नौर्यज्ञ एव। सुनावं शोभनां नावं यज्ञरूपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायाहमारुहेयमारोहेयं यज्ञं कुर्यामित्यर्थः। कीदृशीमस्रवन्तीमछिद्राम्। अनागसं निरपराधां सर्वदोषरहितामित्यर्थः। शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् अनुयाजादिभिरित्यर्थः। स्मार्तो नावारोहणे विनियोगोऽस्या ऋच ॥७॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्। मध्वा रजाᳬसि सुक्रतू ॥८॥

का° [११ ७ १६] आ न॰ प्र बाहवेति पयस्यायाः। अजभृयाद्वदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतीति या पयस्या तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्र बाहवेति याज्या। मित्रावरुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा। हे मित्रावरुणौ मित्रावरुणौ देवौ नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं घृतैर्युवाम उक्षतम् सर्वतः सिञ्चतं यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमन्नहेतुभूतं क्षेत्रं घृतैः शुद्धोदकैः सिञ्चतम्। किं च हे सुक्रतू शोभनः क्रतुः कर्म ययोस्तौ हे सुकर्माणौ मध्वा मधुना रजांसि लोकानां उक्षतम् अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥८॥

प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन।

आ मा जनें अवयत युवाना श्रुत में मित्रावरुणा हवेमा ॥९॥

मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रावरुणौ हे युवाना युवानौ तरुणौ हिनजरसौ नोऽस्माकं जीवसे चिरं जीवनाय बाहू बाहू प्रसितं नम-स्वभूतमर्थं प्रसारयतं जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः । किं च नोऽस्माकं गव्यूतिं क्षेत्रं घृतेन जलेन आ उक्षतं सिञ्चतम् । भवत्तिक्तनेत्र निष्पन्नधान्ये यस्मिन्‌ मा मां जने जनपदे युवानावश्रवयतम् आश्रावयतम् इत्य-सदात् इत्यमराज्ञीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृद्धभाव आर्षः किं च युवा मे मम इमा इमानि हवा हवानि आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुवा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः शृणोतेः शपो लुक् ॥९॥

शं नो भवन्तु° ॥१०॥ वाजें वाजे° ॥११॥

का° [२१ ७ १०] वाजिनस्य शं नो वाजे वाज इति । पयस्यायां वाजिनया गोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजे वाज इति याज्या— ॥ व्याख्याते [९ १६ १८] ॥१०॥११॥

II समिद्धोऽअग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः ।
गायत्री छन्दं इन्द्रियं त्र्यविर्गौर्वयो दधुः ॥१२॥

का° [२१ ७ ११] वायोधसऽआप्रिय समिद्धोऽअग्निः समिधेति । वायोधसे प शौ समिद्धोऽअग्निरित्याद्या एकादश ऋच आप्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आप्रीदेवत्या अनुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री छन्दो गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं वयः सवनत्रमायुर्वा दधुः दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृशो ऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अतिदीप्तः प्रयाजवृतेनेति शेषः वरेण्यः वरणीयः सम्भजनीयः । कीदृशो गौः त्र्यविः त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य II त्र्यविः यद्वा पचनासावविः कान्तोऽविः त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौ-रित्यर्थः ॥१२॥

तनूनपाच्छुचिव्रतस्तनूपाश्च सरस्वती ।

उष्णिहा छन्द इन्द्रियं दित्यवाड्गौर्वयो दधुः ॥१३॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् घृतं वा प्रयाजदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः इन्नलवादाप् उष्णिक्छन्दः गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधु दधतु । कीदृशस्तनूनपात् शुचिव्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य स । कीदृशी सरस्वती तनूपाः तनूं शरीरं पाति रक्षतीति । कीदृशो गौः दित्यवाट् दित्यं कृषिर्वहतीति ॥१३॥

इडाभिरग्निरीड्यः सोमो देवोऽअमर्त्यः ।

अनुष्टुप्छन्द इन्द्रियं पञ्चाविर्गौर्वयो दधुः ॥१४॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुप्छन्दः गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः कीदृशोऽग्निः ईड्यः स्तुत्यः कीदृशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कीदृशो गौः पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचराः कालविशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः ॥१४॥

सुबर्हिरग्निः पूषण्वान्त्स्तीर्णबर्हिरमर्त्यः ।

बृहती छन्द इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयो दधुः ॥१५॥

शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती छन्दः गौः एते चत्वार इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः पूषण्वान् पूषास्यास्तीति पूषा युक्तः स्तीर्णबर्हिः स्तीर्णं बर्हिर्यस्य स अमर्त्यः अनश्वरः । कीदृशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥१५॥

दुरो देवीर्दिशो महीर्ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः ।

पङ्क्तिश्छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाड्गौर्वयो दधुः ॥१६॥

दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसारणम् महीर्महत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्छन्दः तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥१६॥

उषे यह्वी सुपेशसा विश्वे देवा अमर्त्याः ।

त्रिष्टुप्छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं प॑ष्ठ॒वाड्गौर्वयो॑ दधुः ॥१७॥

उभे द्विवचनाद्दिनं रात्रिश्च अमर्त्याः विश्वे देवाः त्रिष्टुप्छन्दः पष्ठं भारं वहतीति पष्ठवाड्गौः एते पञ्चेहेन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृश्यौ उभे यह्वी यह्व्यौ महत्यौ यह्व इति [निघ° ३.३.] महन्नाम । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते सुपेशसौ सुरूपे विभक्ताकारे ॥१७॥

दैव्या॒ होता॑रा भि॒षजेन्द्रे॑ण स॒युजा॑ यु॒जा ।

जग॑ती॒ छन्द॑ इन्द्रि॒यम॑न॒ड्वान्गौर्वयो॑ दधुः ॥१८॥

दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः । जगती छन्दः अनः शकटं वहतीत्यनड्वान्गौः एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशौ होतारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण सयुजा सह युज्येते सयुजौ संयुक्तौ युजौ (६.) परस्परं संयुक्तौ ॥१८॥

ति॒स्र इ॒डा सर॑स्वती॒ भार॑ती म॒रुतो॒ विशः॑ ।

वि॒राट् छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं धे॒नुर्गौर्न वयो॑ दधुः ॥१९॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो विशः इन्द्रप्रजाः विराट् छन्दः धेनुः दोग्ध्री गौश्च नकारश्चार्थे एते षट् इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥१९॥

त्वष्टा॑ तु॒रीपो॒ऽअद्भु॑त इन्द्रा॒ग्नी पु॑ष्टि॒वर्ध॑ना ।

द्विप॑दा॒ छन्द॑ इन्द्रि॒यमु॒क्षा गौर्न वयो॑ दधुः ॥२०॥

त्वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा छन्दः उक्षा सेक्ता गौश्च एते पञ्चेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशः त्वष्टा तुरीपः तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तुरीपः अद्भुतो महान् कीदृशाविन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादिपोषं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ । नश्चार्थः ॥२०॥

श॒मि॒ता नो॒ वन॒स्पतिः॑ सवि॒ता प्र॑सु॒वन्भग॑म् ।

क॒कुप्छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं व॒शा वे॒हद्वयो॑ दधुः ॥२१॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्छन्दः वशा वन्ध्या गौः वेहत् गर्भ-

ग्री गौ एते पञ्च इदेन्द्रे इन्द्रिय वयश्च दधु । कीदृशो वनस्पति नोऽस्माकं श मिता शमयति सुखयति शमिता शमिता मत्रेऽइति [(7) पा॰ ६ ४ ५४] छान्दसो णिचो लोप । कीदृश सविता भग प्रसुवन् धन प्रेरयन् ददत् ॥२१॥

स्वाद्दौ या वरुणः सुक्षत्रो भेषजं करत् ।
अतिछन्दा इन्द्रिय बृहदृषभो गौर्वयो दधु ॥२२॥

शोभन क्षत्र क्षतत्राण यस्य स सुक्षत्र शोभनक्षतत्राता वरुण स्वाद्दा नाम्नि पदैकदेशो नामग्रहणात् स्वाहाकृतिभि प्रयाजदेवे सह यत्र भेषज यज्ञलक्षणमौषध मिन्द्राय करत्करोतु । किं च अतिछन्दा छन्द बृहत् महान् ऋषभ समर्थो गौ वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रिय वयश्च इन्द्रे दधु दधतु ददतु ॥२२॥

III वसन्तेनऽऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुता ।
रथन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधु ॥२३॥

का॰ [१९ ७ २०] याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूना वसन्तेनऽऋतुने ति । चतुरादितायसे पशविज षड्चो यथाक्रम वपादीना याज्यानुवाक्या वपा यागे वसन्तेनेति [२३] पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मेणेति [२४] याज्या पशुपुरोडाशयागे वर्षाभिरिति [२५] पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति [२६] याज्या हव्यादियागे हैमन्ते नेति [२७] पुरोऽनुवाक्या शैशिरेणेति [२८] याज्येति सूत्रार्थ ॥ अनुष्टुभ षट् लिङ्गोक्तदेवता वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थ । वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह हवि र्वयाश्च वय शक्तिं च दधु दधतु स्थापयतु कीदृशा वसव वसन्तेन ऋतुना त्रि वृता स्तोमेन रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुता ॥२३॥

ग्रीष्मेणऽऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुता ।
बृहता यशसा बलᳬ हविरिन्द्रे ॥२४॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बल हविर्वयश्च दधु । कीदृशा रुद्रा ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदश पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्तिव्यत्यय बृहता पृष्ठेन च स्तुता ॥२४॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः ।
वैरूपेण विशौजसा हविरि० ॥२५॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्चदधुः । कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्थे सप्तम्यौ वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥२५॥

शारदेनऽऋतुना देवा एकविᳬशऽऋभवं स्तुताः ।
वैराजेन श्रिया श्रियᳬ हविरि० ॥२६॥

ऋभवः ऋभुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे ॥२६॥

हैमन्तेनऽऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतं स्तुताः ।
बलेन शक्करीः सहो हविरि० ॥२७॥

मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सह सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशा मरुतः हैमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः शक्करीरिति शाक्वरस्य योनिनिर्देशः शाक्वरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥२७॥

शैशिरेणऽऋतुना देवास्त्रयस्त्रिᳬशेऽमृता स्तुताः ।
सत्येन रेवतीः क्षत्रᳬ हविरि० ॥२८॥

अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्वयः शक्तिं च इन्द्रे दधुः दधतु कीदृशा अमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रेवतीरिति रैवतस्य योनिः रैवतेन पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥२८॥

IV. होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पदेऽश्विनेन्द्रᳬ सरस्वतीमजो धूम्रो न गोधूमैः कुवलैर्भेषजं मधु शष्पैर्न तेजऽ इन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥२९॥

का० [१९ ६ १४] होता यक्षत्समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैषास्त्रिपशोः । होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पद इत्याद्या द्वादश कण्डिकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रैषाः स्युः ॥ द्वादशानामेषां प्रयाजयाज्यानां प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः । दैव्यो होता समिधा प्रयाजदेवतया सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडः पदे गोपदे आहवनीये यक्षत् यजतु (४) गोपदे स्थाप्यत इत्यभिप्रायेणेदं वचनम् । तत्र यागे अजो धूम्रो भेषजं गोधूमैः कुवलैः बदरैः शष्पैः अङ्कुरितव्रीहिभिश्च सहितो भेषजमौषधं भवति नकारो चार्थो इन्द्रायेति शेषः कीदृशं भेषजम् मधु मधुरं तेजः तेज इन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किं च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः सन्तः पयः परिस्रुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्मनुष्यहोतः त्वमपि आज्यस्य यज कर्मणि षष्ठी यजतिर्दानार्थः अश्व्यादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥२९॥

होता॑ यक्षत्तनूनपात्सर॑स्वतीमविर्मे॒षो न भे॑षजं प॒था मधु॑मता भर॑न्न॒श्विनेन्द्रा॑य वी॒र्यं॑ बद॑रैरुप॒वाका॑भिर्भेष॒जं तोक्म॑भिः पयः सो॰ ॥३०॥

एकादशिका अत्यष्टिः । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे इन्द्रायेति चतुर्थी द्वितीयार्थे नकारश्चार्थः । दैव्यो होता तनूनपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रं च यजतु । तत्र यागे अविः अजः मेषश्च नश्चार्थे मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण भरन् आत्मानं हरन् सन् बदरैर्बदरीफलैः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरितव्रीहिभिर्विर्या सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु हे होतस्त्वमपि आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥३०॥

होता॑ यक्ष॒न्नरा॒शंसं॒ न न॒ग्नहुं॒ पति॒ꣳ सुर॑या भेष॒जं मे॒षः सर॑स्वती भि॒षग्रथो॒ न च॒न्द्र्य॑श्विनो॑र्व॒पा इन्द्र॑स्य वी॒र्यं॑ बद॑रैरुप॒वाका॑भिर्भेष॒जं तोक्म॑भिः पयः सोमः प॒रि॰ ॥३१॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वतीं सरस्वतीं भिषग् भिषजोः अश्विनोः रथः रथं च यक्षत् यजतु कीदृशो रथः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति च-

न्द्री सुवर्णमयः । रथस्य यागोऽश्विनोरिव तद्वत्नाम् आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते तमेव तत्स्तुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि स इति । सरस्वतीश्वयोः प्रथमा द्वितीयार्थे भिपात्रि प्रथमा षष्ठ्यर्थे ॥ तत्र सुरया सह नग्नहुं नग्नहुः किण्वः मेषः वपाः बहुत्वात्तिपशुसम्बन्धिन्यो वपा बदरैः उपवाकाभिर्यवैः तोक्मभिश्च व्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं भेषजं भवतु । अश्व्यादयः पयआदीनि पिबन्तु हे होतराज्यस्य यज देहि । कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम् । नग्नहुः सुराकन्दः । नकारौ चार्वौ । द्वितीयो भेषजशब्द आर्षः ॥३१॥

होता यक्षदिडेडित आजुह्वानः सरस्वतीमिन्द्रं बलेन वर्धयन्नृषभेण गवेन्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं यवैः कर्कन्धुभिर्मधु लाजैर्न मासरं पयः सोमः परि ॥३२॥

दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च धेन्वा च बलेन वर्धयन् इडादीन्समर्थयन्यजतु कीदृशो होता ईडितः ऋत्विग्भिः स्तुतः आजुह्वानः इडादीनाह्वयन् । तत्र यवैः लाजैश्च सहितं मधु मासरमोदनं निःस्रावं (9.) च इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे होतः त्वं च यज ॥३२॥

होता यक्षद्बर्हिरूर्णम्रदा भिषङ्नासत्या भिषजाश्विनाश्वा शिशुमती भिषग्धेनुः सरस्वती भिषग्दुहऽइन्द्राय भेषजं पयः सोमः परि ॥३३॥

दैव्यो होता ऊर्णम्रदाः ऊर्णामिव म्रदीयः बर्हिः प्रयाजदेवं भिषजा भिषजौ वैद्यौ नासत्या न असत्यौ सत्यरूपौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीं च यक्षत् यजतु । तत्र शिशुमती बालकोपेता अश्वा वडवा भिषक् धेनुः भिषक् इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे पूरयति । अश्वादयो दक्षिणा दीयन्ते । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा॰ ७.१.४१.] तलोपः । ते पयआदीनि व्यन्तु होतर्यज (10) ॥३३॥

होता यक्षद्दुरो दिशः कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो

न रोदसी दुघे दुह्रे धेनुः सरस्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजꣳ शुक्रं न ज्योतिरि
न्द्रियं पयः सोमः परि० ॥३४॥

दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वती सरस्वतीमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु नकाराश्चार्थाः द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणम् कीदृशीर्द्वारः दिशः दिश इव साधकाशाः कवष्यः ससुषिराः अत एव व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनं विद्यते यासु ता गमनवत्यः । दिशो दिक्तुल्या दुरो द्वारः अश्विभ्यां सहिताः सत्यः रोदसी द्यावापृथिव्यौ इन्द्राय भेषजमौषधं दुह्रे दुग्धे कीदृश्यौ रोदसी दुघे दुहः कप् घश्चेति [पा० ३ २ ७०] हकारस्य घकारः । दुह्रे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्ययः दुह्राते रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं दुह्राते इत्यर्थः । अकथितं चेति [पा० १ ४ ५१] द्विकर्मकत्वम् । सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्लः शुद्धं ज्योतिरिन्द्रियं वीर्यं च दुह्रे दुग्धे । अन्यद्व्याख्यातम् ॥३४॥

होता यक्षत्सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना समञ्जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे
न भेषजꣳ श्येनो न रजसा हृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परि० ॥३५॥

होता सुपेशसा सुरूपे उषे द्विवचनाद्रात्रिश्च नक्तोषे प्रयाजदेव्यौ सरस्वत्या सहितौ अश्विनौ च यक्षत् । तौ चाश्विनौ नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः हृदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासरद्रूपमौषधं श्येनं श्येनपत्रं त्विषिं कान्तिं च इन्द्रे समञ्जाते सम्प्रापयतः नकाराश्चार्थाः । ते पयआदीनि व्यन्तु हे होतस्त्वं यज ॥३५॥

होता यक्षद्दैव्या होतारा भिषजाश्विनेन्द्रं न जागृवि दिवा नक्तं न भेषजैः
शूषꣳ सरस्वती भिषक् सीसेन दुहऽइन्द्रियं पयः सोमः परि० ॥३६॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ इन्द्रं च यक्षत् यजतु नौ चार्थौ । भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः सह शूषं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लट् लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७ १ ४१] तलोपः इन्द्रियार्थम् कीदृशी सरस्वती

दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता सुपां सुलुगिति [पा० ७ १ ३९] सालुक्। ता च देव्यौ होता यजतु। अश्व्यादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः त्वमपि यज ॥३६॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपसो रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेडा न भारती वाचा सरस्वती महु इन्द्राय दुहऽइन्द्रियं पयः सोमं परि॰ ॥३७॥

नो चार्थो देव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवी प्रयाजदेवीरिन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु। या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणाया भेषजमौषधं हिरण्ययं द्योतमानं रूपं च महत्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे। किं कृत्वा त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः तृतीयार्थे प्रथमा त्रयो धातवः प्रधानाङ्गोपयङ्गलक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आश्विनो धूम्रः सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः। कीदृशाः पशवः अपसः अप इति कर्मनाम [निघ० २ १.] विनो लोपः अपस्विनः कर्मवन्तः। त्रिभिः पशुभिर्भेषजरूपेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे। तेऽश्व्यादयः पयआदीनि पिबन्तु हे होतः त्वमप्याज्यस्य यज घृत देहि ॥३७॥

होता यक्षत्सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमिन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्वतीमोजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषग्यशः सुरया भेषजꣳ श्रिया न मासरं पयः सोमं परि॰ ॥३८॥

नकारार्थाः होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वतीं भिषजं च यक्षत् यजतु (8) कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तम्। यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभूतम् ऋषभं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम्। केन यजतु तदाह रभसः सोमो भिषग्वैद्यभूतो यो वृकः तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुराया वृकलोमानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मासरं तेन च

यजतु । एवं च यागे ओजस्विनः मूर्तिवेगः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया सह यशश्चेन्द्रे भवत्विति शेषः अश्व्यादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः त्वमप्याज्यस्य यज ॥३८॥

होता यक्षद्वनस्पति॑ᳪ शमितार॑ᳪ शतक्र॑तुं भीमं न मन्युᳪ राजा॑नं व्याघ्रं नम॑साश्विना भामᳪ सर॑स्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियं पय॒ः सोमः परि॒ ॥३९॥

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्रतीति व्याघ्रः व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वती च नमसा अन्नेन यक्षत् यजतु कीदृशं वनस्पतिं शमितारं पशूनां संस्कर्तारं यूपरूपेण भीमं भयंकरं मन्युं क्रोधात्मानं । भिषक् वैद्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय भामं क्रोधमिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दोग्धि । ते वनस्पत्यादयः इज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे होतर्यज ॥३९॥

होता यक्षद॒ग्निᳪ स्वाहाज्य॑स्य स्तोकाना॑ᳪ स्वाहा॒ मेद॑सां॒ पृथ॑क् स्वाहा॒ छाग॑मश्विभ्या॒ᳪ स्वाहा॑ मे॒षᳪ सर॑स्वत्यै॒ स्वाह॑ ऋष॒भमिन्द्राय सिᳪहाय॒ सह॑स इन्द्रियᳪ स्वाहा॒ग्निं न भे॑षजᳪ स्वाहा॒ सोम॑मिन्द्रियᳪ स्वाहेन्द्रᳪ सु॒त्रामा॑णᳪ सवितार॒ं वरु॑णं भिषजां॒ पति॒ᳪ स्वाहा॒ वन॒स्पति॑ प्रि॒यं पाथो॒ न भेषजᳪ स्वाहा॑ दे॒वा आ॑ज्य॒पा जु॑षा॒णो अ॒ग्निर्भेषजं पय॒ः सोमः परि॒ ॥४०॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यक्षत् यजतु । किं च आज्यस्य घृतस्य स्तोकानां बिन्दूनां स्वाहा सुष्टु आह शोभनं वदति अचोऽन्त्यादि टि इति [पा० ६ ३ १३१] दीर्घ ब्रुवो ऽयम् यजमान इति शेषः यजमानो घृतबिन्दून् शोभनान्वदतीत्यर्थः कर्मणि षष्ठी । मेदसां वपास्थान्धिनां पृथक् स्वाहा वपास्थान्धिमेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति । अश्विभ्यामश्विनोरर्थे छागं शोभनमाह । सरस्वत्यै मेषं शोभनमाह । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदमृषभं सु आह कीदृशायेन्द्राय सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्मै शत्रूणामभिभवित्रे तथा सहसे व-

लात्मकाय । भेषजं हितकारिणमग्निं च सु आह नश्चार्थः इन्द्रियं वीर्यप्रदं च सोमं सु आह एतावग्नीषोमावाज्यभागौ सु आहेत्यर्थः । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणं च सु आह पशुपुरोडाशदेवताः सु आहेत्यर्थः । प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं भेषजं च पशुदेवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह नकारश्चार्थः । आज्यपा देवा आज्यपान्देवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्ता देवा ह वा ऽऊचुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं सꣳस्थापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव यज्ञꣳ समस्थापयन्नित्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः । भेषजेनोपधभूतं जुषाणाः सेवमानोऽग्निरश्विसरस्वतीन्द्राश्च देव्येन होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥४०॥

V. a होता यक्षदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसो जुषेताꣳ हविर्होतर्यज ।
b होता यक्षत्सरस्वती मेषस्य वपाया मेदसो जुषताꣳ हविर्होतर्यज ।
c. होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य वपाया मे° ॥४१॥

का° [२१ ६ २२] होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम् । होता यक्षदश्विनौ छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता यक्षदिन्द्रमृषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात्प्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवतास्तत्राद्यास्त्रयो वपानां प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः (11) द्वितीयस्य द्व्यधिका प्रथमतृतीययोरेकाधिका । दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु इज्यमानौ तावश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुषेतां सेवेताम् मेदः स्निग्धभागः । हे होतर्यज ॥ होता सरस्वती यक्षत् सा मेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे होतः त्व यज ॥ होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥४१॥

होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रꣳ सुत्रामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्छागैर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः शष्पैर्न तोक्मभिर्लाजैर्महस्वन्तो मदा मासरेण प-

रिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुतस्तानश्विना सर स्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्ताᳪ सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु हो तर्यज ॥४२॥

का° [१९ । ६ । ७३] ग्रहाणां चतुर्थं । होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थो ग्रहाणां प्रैषः ॥ होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीं सुष्ठु रक्षितारमिन्द्रं च यक्षत् यजतु । इत्र होतारमुखार्भूनाद् हे अध्वर्यव इमे सोमा वो युष्मान् युष्माभिः सुता अभिषुताः । कीदृशाः सोमाः छागैर्मेषैर्ऋषभैश्च सुरामाणः सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः रमतेर्मनिन्प्रत्ययः पशुभिः कृत्वा रमणीया नौ चार्थो सुराक्त (12) सुराम्या वा । तथा शष्पैः तोक्मभिर्यवाङ्कुरैर्लाजैश्च महस्वन्तः तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः । मासरेण पूर्वोक्तेन परिष्कृताः अलङ्कृताः सम्पर्युपेभ्य इति [पा° ६ । १ । १३७] सुट् । शुक्राः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा युताः । अमृताः अमृततुल्याः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः । मधुश्चुतः मधु श्चोतन्ति ते मधुक्षारिणः । अश्विना सरस्वती सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान्सोमान् जुषन्तां सेवन्तां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृप्यन्तु व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु वा । हे होतः त्वमपि यज ॥४२॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घासेऽअज्राणां यवसप्रथमानाᳪ सुमत्क्षराणाᳪ शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाश्विना जुषेताᳪ हविर्होतर्यज ॥४३॥

का° [१९ । ६ । ७४] हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् । चतुर्थात्प्रैषादूर्ध्वं पठ्यमाना होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष इत्याद्यास्त्रयो यथालिङ्गमाश्विनादिहविर्यागानां प्रैषा इत्यर्थः ॥ दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु । तावित्थम्भूतावश्विनौ छागस्य हविषः छागसम्बन्धि हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि षष्ठी । किं च अद्य अ

स्विन्दिने मध्यत उदरमध्यादुद्धृतमुन्नृत मेदो वपारूप चात्ताम् एषदोर्भिश्छन्दसि कथमुद्धृतम् तत्राह द्वेषोभ्य द्विषतीति द्वेषासि द्विषेरसुन्प्रत्यय यज्ञद्वेष्टृणि असुर रक्षासि तेभ्य उद्धृतम् यावत्तानि पराभवायागच्छन्ति तत पूर्वोद्धृतमित्यर्थ तथा गृभ गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इडाया पुरा प्रथममुद्धृतम् वपायानि डाप्रयोजनाभावात् कीदृश्या गृभ पौरुषेय्या पुरुषार्थमित्र पौरुषेयी अविगर्या त स्या ॥ तावश्विनो नूनं निश्चितमङ्गाना घस्तामङ्गानि भक्षयताम् घस्त्र अदने वि शेषणैर्विशेष्यस्याध्याहार । कीदृशानामङ्गानाम् घासेऽग्रजाणाम् एकपदम् घासे ग्रासे अग्रजाणा नवाना रुचिजनकानाम् अन्यानि ग्रासेपूत्तरोत्तरमरुचि जनयति नेमानि । तथा यवसप्रथमाना यवसानामन्नाना मध्ये प्रथमाना मुख्यानाम् भास त्वात् एतद्वै परममन्नाद्य यन्मा७समिति श्रुते । सुमत्क्षराणा सुमत् स्वय क्षरति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्वयमित्यस्य पर्याय । शतरुद्रियाणाम् रुद्र इति स्तोतृनामसु [निघ॰ ३ १६] पठित रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रिया स्तुतय शत मसख्या रुद्रिया येषा तेषाम् बहुमते स्तुतानामित्यर्थ । अग्निष्वात्तानाम् अग्निना स्वात्तानामास्वादिताना पाककाले पूर्वमग्निना सुभृतानामित्यर्थ । पीवोपवसनानाम् पीवसुशब्दोऽसुन्नन्त स्थूलवाची पीवसा स्थूलानामङ्गानामुप समीपे वसन स्थितिर्येषा तानि पीवोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमीपस्थिताना सूक्ष्माणामित्यर्थ उपवसने पीव इति प्रातिशाख्यसूत्रेण [३ १ १३] उपवसने परे पीवसो विसर्ग लोप । कि च पार्श्वत पार्श्वप्रदेशात् श्रोणित कटिप्रदेशात् शितामतो बाहुप्रदे शात् उत्सादत उत्सादनमुत्साद छेदनप्रदेश तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् नित्यवीप्सयोरिति [पा॰ ८ १ ४] द्वित्वम् प्रत्यङ्गात् अवत्तानामवदानकर्मणा गृही तानामङ्गावयवानामश्विनो घस्ताम् तान्भक्षयतामिति पूर्वेण सम्बन्ध । एव एव मश्विना अश्विनौ हविर्भिर्जुषेता सेवेताम् भक्षितावदानौ तौ करत कुरुत तृप्ति मिति शेष विकरणव्यत्यय पुनर्वचनमादराय । हे मनुष्यहोत त्वमपि यज । शितामशब्देन वाहुयकृद्योनिमेदास्युच्यन्ते ॥४३॥

होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य हविष आवयद्द्य मध्यतो मेद उद्भृ॰ - गृभो

घसन्नून घासेऽअज्राणां" "जुषाणा करदेवं सरस्वती जुषतां हविर्होतर्यज ॥४४॥

होता सरस्वतीं यक्षत् या सरस्वती मेषस्य हविषः हवि आवयत् अभक्षयत् आङ्पूर्वस्य वेतेर्लङि रूपम् यद्वा भक्षयतु लोटि वाडागमे रूपम्। अद्य मध्यतो मेद इत्यादिव्याख्या पूर्ववत्। सा अङ्गानि यक्षत्। एवं सरस्वती हविर्जुषतां तृतिं च करदित्येकवचनानि अन्यद्गतम् ॥४४॥

होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य हविष आवयदद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घसन्नून घासेऽअज्राणां" "जुषाणा करदेवमिन्द्रो जुषतां हविर्होतर्यज ॥४५॥

होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्र ऋषभस्य हविष आवयत् भक्षयतु एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यत पूर्ववत् ॥४५॥

होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित।
यत्राश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्यऽऋषभस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः प्रिया धामानि यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः प्रिया धामानि यत्र सवितुः प्रिया धामानि यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथाᳩसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतान्प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षद्रभीयस इव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतर्यज ॥४६॥

का॰ [११ ६ २१] उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतौ। अन्ते पठ्यमानौ होता यक्षद्वनस्पतिमभि होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे च प्रैषौ ॥ यूपो देवता। दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियक्षत् अभियजतु हि यस्मात् वनस्पतिः रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशूनिति शेषः दधाते-

लुङि स्याद्योरिचेतीकारः [पा० १.२.१७] कीदृश्या रज्ज्वा पिटतमया पिटशब्दो रूपवाची अत्यन्तं पिटा सुरूपा पिटतमा तया । रभिष्ठया रभते पशूनित्यक्षतीति रब्ध्री तृच् ङीप् अत्यन्तं रब्ध्री रभिष्ठा तया तुश्छन्दसीति [पा० ५.३.५९] इष्ठनि तृचो लोपः समर्थयेत्यर्थः ॥ इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र अश्विनोः सम्बन्धिनः छागस्य हविषः छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि वर्तन्तऽइति शेषः एवमग्रेऽपि यत्र सरस्वत्या मेषस्य मेषरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्थानानि । यत्राग्नेः प्रियाणि धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभागौ । यत्र सुत्राम्ण इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः । यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पाथांसि अन्नानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि । यत्र होतुरग्नेः स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि । एतान् छागादीन्पशून् रभीयस-इव कृत्वी रभन्ते ते रब्धारः अत्यन्तं रब्धारो रभीयांसः सरभसांश्च कृत्वा इवशब्दार्थः (13) प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुत्वा च उपस्तुत्येव उप समीपे स्तुत्वा च इवौ चार्थौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावस्रक्षत् उपावसृजतु स्थापयतु सृजेर्लुङि रूपं लेटि वा सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३.१.३४] सिप्प्रत्ययेऽडागमे च रूपम् वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु हविश्च जुषताम् हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥४६॥

होता॑ यक्षद॒ग्नि७ स्वि॑ष्ट॒कृत॒मया॑ड॒ग्निर॒श्विनो॒श्छाग॑स्य ह॒विषः॑ प्रि॒या धामा॒न्यया॑ट् सर॑स्वत्या मे॒षस्य॑ ह॒विषः॑ प्रि॒या धामा॒न्यया॒डिन्द्र॑स्य ऋ॒ष॰ - - पा॒शा॒ज्यस्यया॑ड्दे॒वाना॑माज्य॒पानां॑ प्रि॒या धामा॑नि॒ यक्ष॑द॒ग्नेर्होतुः॑ प्रि॒या धामा॑नि॒ यक्ष॒त्स्वं म॑हि॒मान॒माय॑ज॒तामेज्या॒ इषः॑ कृ॒णोतु॒ सोऽअ॑ध्व॒रा जा॒तवे॑दा जु॒षतां॑७ ह॒विर्होत॒र्यज॑ ॥४७॥

स्विष्टकृदग्निर्देवता । होता स्विष्टकृतमग्निं यक्षत् यजतु योऽग्निः स्विष्टकृत् अश्विनोः छागस्य हविषः सम्बन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाट् अयाक्षीत् इष्ट-

वान् अवदानानि यजति त्वित्यर्थः एवमग्रेऽपि सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रियाणि धामानि अवदानानि अयाट् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि अयाट् (१५) एता प्रधानदेवता । अग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामानि अयाट् एतावाज्यभागौ । सुष्ठु त्रायते सुत्राम्णा इन्द्रस्य प्रिया॰ सवितुः प्रिया॰ वरुणस्य प्रिया॰ एता पशुपुरोडाशदेवता । वनस्पतेः प्रिया॰ एतत्प्रधानाङ्गम् । आज्यपाना देवाना प्रिया॰ एते प्रयाजानुयाजा । होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रियाणि धामानि यजत् इष्टवान् । स्व महिमान स्वा विभूति यजतु । कि च आ इन्द्या समन्तादिष्टु योग्या इज्या यागार्हा इष इष्टीः इष सकामा प्रजा आयाता सम्यक् यजतु वचनव्यत्ययः प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्त्वित्यर्थः । स जातवेदा स्विष्टकृदग्निः अध्वरा अध्वरान्यज्ञान्कृणोतु करोतु हविश्च जुषताम् । हे मनुष्यहोतः त्व यज । त्रिभतेराकारः ॥४७॥

५। देव बर्हि सरस्वती सुदेवमिन्द्रेऽअश्विना ।

तेजो न चक्षुरक्ष्योर्बर्हिषा दधुरिन्द्रिय वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥४८॥

का॰ [१९ ७ ८ १] अनुयाजप्रैषा देव बर्हिरिति पाठ्याश्च । देव बर्हि सरस्वतीत्याद्या एकादश वषिटकारस्विष्टपशोरनुयाजाना प्रैषा पाठ्याश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ एकादशानुयाजप्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या चतस्र आर्ष्यस्त्रिष्टुभः व्यक्तलिङ्गपदप्राया । शोभना देवा यस्य तत्सुदेव यद्बर्हि देवमनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो दधु दधतु अक्ष्यो इन्द्रनेत्रयो चक्षुरिन्द्रिय च दधु नकारश्चार्थ । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय वसुधेयस्य वसनो धेय वसुधेय तस्य वसुनिधानाय च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज । सप्तमीषष्ठ्यौ चतुर्थ्यर्थे ॥४८॥

देवीर्द्वारोऽअश्विना भिषजेन्द्रे सरस्वती ।

प्राण न वीर्य नसि द्वारो दधुरिन्द्रि॰ ॥४९॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्थे । या द्वारो देवी यज्ञगृहद्वारो देव्यो

ऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वाभिः सह भिषजा अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बलं दधुः नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं च दधुः वसु॰ व्याख्यातम् ॥४९॥

देवीऽउ॒षासा॑व॒श्विना॑ सु॒त्रामेन्द्रे॒ सर॑स्वती ।
बलं॒ न वाच॑मा॒स्यऽउ॒षाभ्यां॑ दधुरिन्द्रि॰ ॥५०॥

नक्तोषासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः । उषासा देवी नक्तोषसौ अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुषाभ्यां नक्तोषोभ्यां सह अश्विनौ सुत्रामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे बलं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधुः नञर्थः वस्वित्युक्तम् ॥५०॥

दे॒वी जोष्ट्री॒ सर॑स्वत्य॒श्विनेन्द्र॑मवर्धयन् ।
श्रोत्रं॒ न कर्णयो॒र्यशो॒ जोष्ट्री॑भ्यां दधुरिन्द्रि॰ ॥५१॥

ये जोष्ट्री जोषयित्र्यौ सुखस्य सेवयित्र्यौ देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यः [(15) निरु॰ ९.४१.] ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्धयन् तत्राह इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधुः वसु॰ ॥५१॥

दे॒वीऽऊ॒र्जाहु॑ती॒ दुघे॑ सु॒दुघेन्द्रे॒ सर॑स्वत्य॒श्विना॑ भि॒षजा॑वतः ।
शु॒क्रं न ज्योति॒ स्तन॑यो॒राहु॑ती धत्त इन्द्रि॒यं वसु॰ ॥५२॥

उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः । जोष्ट्योरेव देवताविकल्पः । ये देवी ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं होमो वा ययोस्ते ऊर्जाहुती दुघे दुग्धस्ते दुघे कामपूरके सुदुघे सुदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति वचनव्यत्ययः कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः नञर्थः व्याख्यातमन्यत् ॥५२॥

दे॒वा दे॒वानां॑ भि॒षजा॒ होता॑रा॒विन्द्र॑म॒श्विना॑ ।

वषट्कृ॒तिं सर॑स्वती भि॒षङ् न द॒धे म॒तिᳬ होतृ॑भ्यां द॒धुरि॑न्द्रि॒यं ॥५२॥

द्वाना देवा देवो यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्या होतृभ्या सह वषट्कृतिश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे भिषजो वाति दधु हृदये मतिमिन्द्रिय बुद्धीन्द्रिय च दधु नयार्थ वसु' इतम् ॥५२॥

दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीर॒श्विनेडा॒ सर॑स्वती ।

शूषं॒ न मध्ये॒ नाभ्या॒मिन्द्रा॑य द॒धुरि॑न्द्रि॒यं ॥५३॥

यास्तिस्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवी विभक्तिव्यत्यय ताभिस्तिसृभि देवीभि सह अश्विनौ सरस्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्या मध्ये च शूष बलमिन्द्रिय च दधु नयार्थ वसु' व्याख्यातम् ॥५४॥

दे॒व इन्द्रो॒ नरा॒शᳬसस्त्रि॒वरू॒थः सर॑स्वत्या॒श्विभ्या॑मीयते॒ रथ॑ः ।

रेतो॒ न रू॒पम॒मृतं॑ ज॒नित्र॒मिन्द्रा॑य॒ त्वष्टा॒ दध॑दिन्द्रि॒याणि॒ वसु॑ ॥५५॥

नरा अस्मिन्नासीना शसतीति यास्कोक्ते [निरु' ८ ६] नराशसो देवोऽनुयाजरूपो यत्र रेतो वीर्य रूप सौन्दर्यममृत जनित्रमुत्तम जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् (16) दधातु नयार्थ । कीदृशो नराशस इन्द्र' इन्दतीतीन्द्र ऐश्वर्यवान् इदि परमैश्वर्ये । त्रिवरूथ त्रीणि वरूथानि गृहाणि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि यस्य स । तथा त्वष्टा त्वक्षति करोतिकर्मा जगत कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्ते । यस्य नराशसस्य रथ सरस्वत्या अश्विभ्या च ईयते नीयते उह्यते । वसु' व्याख्यातम् ॥५५॥

दे॒वो दे॒वैर्वन॒स्पति॒र्हिर॑ण्यपर्णो॑ऽश्विभ्या॒ᳬ सर॑स्वत्या सुपिप्प॒ल इन्द्रा॑य पच्यते॒ मधु॑ ।

ओजो॒ न जू॒तिर्ऋ॑ष॒भो न भामं॑ वन॒स्पति॑र्नो॒ दध॑दिन्द्रि॒याणि॒ वसु॑ ॥५६॥

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोज तेज जूति जूति जव वेग भाम क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिर्यूप इन्द्राय मधु मधुर फल पच्यते पचति

फलानि इन्द्राय फल ददाति नकारो चार्थौ । कीदृशो वनस्पति देवैर्हिरण्यपर्णाः हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्मयानि पर्णानीत्यर्थ । अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पल शोभन पिप्पल फल यस्य स अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पते फलानीत्यर्थ । ऋषभ पूज्य ऋषभशब्द पूजावचन । वसु॰ ॥५६॥

देव बर्हिर्वारितीनामध्वरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्णम्रदा सरस्वत्या स्योनमिन्द्र ते सद । ईशायै मन्युꣳ राजान बर्हिषा दधुरिन्द्रिय वसु॰ ॥५७॥

हे इन्द्र वारितीना वारि जल इतिर्गतिर्यासा ता वारितय तासा जलोद्भवानामोषधीना सम्बन्धि बर्हि ते तव सद सदसि अध्वरे यज्ञे अश्विभ्या सरस्वत्या च स्तीर्णमास्तृत कीदृश बर्हि देव दीप्यमानम् ऊर्णम्रदा ऊर्णामिव म्रदीय छान्दस ईयोलोप अत एव स्योन सुखरूपम् । किं च अश्विसरस्वत्य बर्हिषा सह राजान दीप्यमान मन्यु क्रोधमिन्द्रिय च हे इन्द्र त्वयि दधु किमर्थम् ईशायै ऐश्वर्याय ईशनमीशा तस्यै गुरोश्च हल इति [पा॰ ३ ३ १०३] स्त्र्यधिकारे ईशतेर प्रत्यय स्त्रीत्वादाप् । वसु॰ उक्तम् ॥५७॥

देवोऽअग्नि स्विष्टकृद्देवान्यक्षद्यथायथꣳ होताराविन्द्रमश्विना वाचा वाचꣳ सरस्वतीमग्निꣳ सोमꣳ स्विष्टकृत्स्विष्ट इन्द्र सुत्रामा सविता वरुणो भिषगिष्टो देवो वनस्पति स्विष्टा देवा आज्यपा स्विष्टोऽअग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृद्यशो न दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिꣳ स्वधा वसु॰ ॥५८॥

शोभनमिष्ट याग करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथ यथास्व यो यथा इष्टव्यस्तथा (17) देवान्वक्ष्यमाणान्यक्षत् इष्टवान् । कान्देवानत आह होतारौ अग्र चाग्निरसौ च मध्यमो वायु होतृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च वाचा भक्षिणा वाच च यक्षत् सरस्वतीमग्नि सोम च । किं च स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षक मनिन्प्रत्यय इन्द्र स्विष्ट सुष्ठु इष्ट सविता वरुणो भिषगिष्ट वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवा प्रयाजानुयाजा स्विष्टा अग्निरधिष्ठाता अग्निना भौमेन हविर्द्वारा सुष्ठु (18) इष्ट । किं च होता दैव्य

स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नमपचितिं पूजां स्वधां पित्र्यमन्नं दधत् ददातु नकारश्चार्थः । वसुवननाय वसुधानाय च देवा व्यन्तु हविर्दन्तु मनुष्यहोतर्यज ॥५८॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशान्बध्नन्नश्विभ्यां छागꣳ सरस्वत्यै मेषमिन्द्रायऽऋषभꣳ सुन्वन्नश्विभ्याꣳ सरस्वत्याऽइन्द्राय सुत्राम्णे सुरासोमान् (19) ॥५९॥

का° [११ ७ १०] अग्निमद्येति सूक्तवाकप्रैषः । अग्निमद्य होतारमित्यादिः (20.) सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्डिकात्रयात्मकः सूक्तवाके प्रैषो भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः प्रथमा अष्टिः द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतिः । अयं यजमानोऽद्य अग्निं होतारमवृणीत वृतवान् वृणातेर्लङ् किं कुर्वन् पक्तीः (21) पक्तव्यानि हवींषि पचन् सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह पुरोडाशान्पचन् अश्विभ्यामश्विनोरर्थे छागं बध्नन् यूपे इति शेषः सरस्वत्यै मेषं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अश्विभ्यां सरस्वत्यै सुत्राम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुरासोमान्सुन्वन् अग्निमवृणीत ॥५९॥

सूपस्थाऽअद्य देवो वनस्पतिरभवदश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै मेषेणेन्द्रायऽऋषभेणाक्षँस्तान्मेदस्तः प्रति पचताग्रभीषतावीवृधन्त पुरोडाशैरपुरश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा सुरासोमान् ॥६०॥

अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्था अभवत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्था (22) छागेनाश्विनोः सेवां चकारेत्यर्थः मेषेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था अभवत् वनस्पतिना छागमेषर्षभैरश्व्यादीनामुपस्थानं कृतम् । तत्कथं ज्ञायते तत्राह अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो वपामारभ्य तान् छागादीन् अक्षन् अभक्षयन् । पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पचतानि पक्वानि अवदानानि प्रत्यगृभीषत प्रत्यगृह्णन् पचतेर्मृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिद्हर्यिभ्योऽतजिति [उणा° ३ १०१] अतच्प्रत्ययः भूतेऽपि दृश्यन्तऽइति [पा° ३.३. २] वचनाद्भूतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्तेराकारः । पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त एधन्त ।

किं च अश्विना सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवन्तः पातेर्लिङ् पि-वादिशाभावश्छान्दसः रसनुवी । सुराश्च सोमाश्च तान् सुरानथान्सोमान्वा ॥६०॥

त्वामद्यऽऋषऽआर्षेयऽऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानो बहुभ्य आ संग-तेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यतऽइति ता या देवा देव दानान्यदु-स्तान्यस्माऽआ च शास्स्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषि-तो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥६१॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ ॥

दैव्यो होता अग्निरुच्यते । हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः हे आर्षेय यजमानार्षेयैर्त्रि-यते इत्येवं संबोध्यते हे ऋषीणां नपात् पुत्रायं यजमानः बहुभ्यः संगतेभ्यः मि-लितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरद्य त्वामेव आ अवृणीत सम्यग्वृतवान् । इति किम् एषोऽग्निर्मे मह्यं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायक्ष्यते आ-दास्यति यजतेर्दानार्थाल्लृट् मया देवेभ्यो दातुं यद्दीप्यते इत्यर्थः । किं च हे देव अग्ने या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि अस्मै यज-मानाय आशास्स्व च इह तानि यजमानाय दातव्यानीति इहेत्यर्थः । आगुरस्व च उद्यह च गुरी उद्यमे तुदादिः दानायोद्यमं कुरु आकारो चकारो च भिन्नक्र-मौ । हे होतः त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवाच्याय व-क्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं तस्मै भद्रं ब्रूहीति प्रेषितो ऽसीत्यर्थः । किं च सूक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्ता-नि वक्तुं मानुषः होता च प्रेषितोऽसि ॥६१॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
एकविंशोऽयमध्यायो याज्यादिप्रैषणात्मिनः (23) ॥२१॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

१ [मृन्मय] ॥१॥ २ [अहेळमानो] ॥२॥ ३ [हेळो] ॥३॥ 8 [मृळीक०] ॥8॥ ५-१० ॥५-१०॥ ६-१० [मित्रस्ताताऽइव त्मना महो॰] ॥११॥ ११

॥१२॥ १२ ॥१३॥ १३ ॥१४॥ १४ [इलाभि°] - १९ [इला] ॥१५-२०॥ २१-२८ ॥२२ २९॥ २२ [°मिलस्य°] - ३२ [°वादिलेलित आतु°] ॥३०-३३॥ ३३ ३७ [अश्विनेला] ॥३४-३८॥ ३८-४२ [मधुश्चुतस्ता°] ॥३९-४३॥ ४३. ४४ ४५ ॥४४॥ ४६-५० [उपासांऽअश्वि°] ॥४५-४९॥ ५१-५३ [होतारा ऽइन्द्रं°] ॥५०-५२॥ ५४ [अश्विनेला] - ५८ [होतारा ऽइन्द्रं°] ॥५३-५७॥ ५९ [पुरोलाशां°] ॥५८॥ ६० [पुरोलाशैर्°] ॥५९॥ ६१॥६०॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ ॥

1 a तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्पा आयुर्मे पाहि । b देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । c आददे ॥१॥

श्रीविनायकाय (1) नमः ॥ सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्यामारम्भः ॥ का° [२० १ ९] निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति । चतुःसुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं यजमानकण्ठे प्रतिबध्नन्नध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्रं पाठयेत्यन्त वाचयति तं च निष्कं प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे दद्यादिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णो निष्को देवता । प्राजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क तेजोऽसि अग्निरूपत्वात् । शुक्रमसि वीर्यं चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्धिरण्यमभवदिति श्रुतेः । अमृतं च असि ताविनुच्छिद्यमानद्रव्यत्वाधिकरणत्वात् (2) दानेनामृतत्वप्रदानाच्च हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्तऽइति श्रुतेः । आयुष्पाः आयुः पातीति आयुषो गोपायिता अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष यजमानो निष्कात्स्वमायुः प्रार्थ्यते ॥ का° [२० १ २७] देवस्य त्वेति रशनामादाय अश्वबन्धं भन्त्स्यामीत्याह । देवस्य त्वेत्यादि समारभतीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारत्निं दर्भमयीं द्विगुणामश्वबन्धनार्थां रशनां रज्जुमादाय अश्वबन्धमित्यादि तेन राध्यासमित्यन्तं मन्त्रं [8] ब्रह्माणं प्रत्याहेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् [१ १०] ॥१॥

इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य पूर्वऽआयुषि विदथेषु कव्या ।

सा नोऽअस्मिन्त्सुतऽआबंभूवऽऋतस्य सामंन्त्सरमारपंन्ती ॥ २॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप् । सवन सुत यज्ञ भवि नः नोऽस्माकम स्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आबभूव उत्पन्ना । कीदृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् सा म्नि समारम्भे सर प्रसर यज्ञप्रसारमारपन्ती रप् उक्तौ उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भव त्विति वदन्तीत्यर्थ । सा का त्रियते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विद्या यज्ञा विदथेषु यज्ञेषु विदेरथगिति अथक्प्रत्यय कथा (3) कवय विभक्तेर्यादेश सुपा सुलुगि त्यादिना [पा॰ ७ १ ३९] यज्ञेषु कुशला प्रजापत्यादयो यामिना रशनामृतस्य य ज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थ अगृभ्णान् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा र शनात्रोद्धृता (4) इत्यर्थ ॥२॥

अभिधा अंसि भुवंनमसि यन्तासिं धर्ता ।

स त्वमग्निं वैश्वानर७ सप्रंथस गच्छ स्वाहांकृतः ॥३॥

का॰ [२० १ २८] त वधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति बध्नात्यश्वम् । त वधान देवेभ्य प्रजापतये तेन राध्नुहीति मन्त्रेण ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असी त्यादि स्वगा त्वा देवेभ्य प्रजापतयऽइत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्व बध्नाति ॥ लि- ङ्गोक्तदेवतानि यजूषि अश्वो देवतास्य । हे अश्व यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते स्तूयतऽइत्यभिधा त्विम् भुवन सर्वेषामाश्रयश्चासि यता नियमनकर्ता चासि धर्ता जगद्धारयिता च । स एवंविध त्व स्वाहाकृत स्वाहाकारेण कृत हुत सन् अ ग्नि गच्छ प्राप्नुहि कीदृशमग्निम् वैश्वानर विश्वेभ्य सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथस प्रथतेरसुन्प्रत्यय प्रथन प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्रथते सप्रथा तम् सर्वत शब्दस्य सादेश ॥३॥

a स्वगा त्वा देवेभ्य प्रजापंतये ब्रह्मन्नश्व भन्त्स्यामि देवेभ्य प्रजापंतये तेनं राध्यासम् ।

b त वंधान देवेभ्य प्रजापंतये तेन राध्नुहि ॥४॥

हे अश्व त्वा त्वा देवेभ्य प्रजापतये च देवार्थ प्रजापत्यर्थ च स्वगा करोमीति

शेषः स्वेनैव गह्णीति स्वगा इत्यस्य विभक्तिर्व्यादेशो वा स्वयंगामिनामित्यर्थः ॥ ब्रह्मनवन् (5) ब्रह्मा देवता ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन् अयं भन्त्स्यामि बन्धनं करिष्यामि बध्नातेर्लृटि स्यपि एकाचो बश इति [पा॰ ८ २ ३७] भष्भावम् । किमर्थम् देवेभ्य प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्मसमाप्तिरूपां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसौति तं बधान ग्रधर्युदैवतं यजुः । हे ग्रधर्यो यं बन्धुमिच्छसि तमश्वं बधान किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धनेन राध्नुहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिलक्षणां प्राप्नुहि राधेः स्वादित्वाच्छ्नोतिः श्नुप्रत्ययः ॥४॥

a प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । b इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
c वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । d विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।
e सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।
f योऽअर्वन्तं जिघांसति तमभ्यमीति वरुणः परो मर्तः परः श्वा ॥५॥

का॰ [२० १ ३७] स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् । ततोऽध्वर्यु स्थावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा ताभिरद्भिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यजूंषि । हे अश्व प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वां प्रोक्षामि सिञ्चामि अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे वीर्यं दधाति तथा च श्रुतिः [१३. १ २ ५] प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तम इति । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वा प्रोक्षामि अनेनेन्द्राग्न्योरिवाश्वे ओजो दधाति तथा च श्रुतिः [१३ १ २ ६] इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमावोज एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति । वायवे जुष्टं प्रीतं त्वा प्रोक्षामि अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति तथा च श्रुतिः [१३ १ २ ७] वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो वेगवत्तरः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति विश्वे वै देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितम इति [१३. १ २ ८] श्रुतेः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवता अश्वे

दधाति सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन्देवता अग्ने अन्वायातयतीति [१३.१.२.१.] श्रुतेः ॥ का° [२० २.१.] योऽअर्वन्तमिति वाचयति । शूद्रवैश्यायां जातेन पुंसा अर्धपुंश्चलीसुतेन (6) चतुर्नेत्रे शुनि खादिरमुशलेन हते सति योऽअर्वन्तमित्यादि-वरुणा-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति ॥ गायत्री पूर्वार्धे ऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे (7.) लिङ्गोक्तदेवता । यः अर्वन्तमश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति अर्वणस्त्रसावनञ इति [पा° ६.४.१२७] त्रन्तादेशः (8) हन्तेः सन्नन्ताल्लट् वरुणः तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति अम् हिंसायाम् एतस्य लटि तुरुस्तुशम्यम इति [७ ३.९५] ईप्रत्ययः ॥ का° [२०.२ 8] वैतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त इति । वेतसतरुकृतेन कटेन मृतं श्वानमश्वाधो जले तारयति ॥ अश्वं जिघांसुर्मर्तो मनुष्यः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः पराकृतः अश्वरूपेणाश्वहन्तेव (9.) पराकृत इत्यर्थः ॥५॥

II. a. अग्नये स्वाहा । b. सोमाय स्वाहा । c. अपां मोदाय स्वाहा । d. सवित्रे स्वाहा । e. वायवे स्वाहा । f. विष्णवे स्वाहा । g. इन्द्राय स्वाहा । h. बृहस्पतये स्वाहा । i. मित्राय स्वाहा । k. वरुणाय स्वाहा ॥६॥

का° [२०.२.३.४.] अग्नितमीयमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रं वावर्तम् । ततः स्थावराभ्योऽद्भ्यः सकाशादग्नमग्नियार्थमानीयाग्नये स्वाहेत्येककण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृद्गृहीत्वा जुहुत्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाहुत्याहुतीर्जुहोति यद्वानुवाकमावर्त्यावर्त्य सहस्रमाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोतीति सोमः । अपां जलानां मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः । सूते सविता । वातीति वायुः । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुः । इन्दतीन्द्रः । बृहतां वेदानां पतिर्बृहस्पतिः । मित्यति स्निह्यति मित्रः । वृणोति भक्तं भजते वरुणः । एताभिराहुतिभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं ददाति तथा च श्रुतिः [१३.१.३.२] एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोतीति ॥६॥

॥ हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रो-
थते स्वाहा प्रप्रोथाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय
स्वाहोपविष्टाय स्वाहा संदिताय स्वाहा वल्गते स्वाहासीनाय स्वाहा
शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा प्रबुद्धाय
स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा विचृत्ताय स्वाहा संहानाय स्वाहोपस्थि-
ताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥७॥

म० [१० ३ ३] दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्काराय स्वाहेति प्रक्रमान् । एतदर्थमि-वानृते दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसंज्ञान्होमाञ्जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्व-स्येङ्गितचेष्टितानि व्याहृत्य कथ्यन्ते काण्डद्वयेन । हिङ्करणं हिङ्कारस्तस्मै । हिङ्कृताय कृतं यस्तिहिङ्कृत (10) तस्मै । क्रन्दतीति क्रन्दन् । अव नीचैः क्रन्दतीत्य-वक्रन्दः । प्रोथतीति प्रोथन् प्रोथृ पर्याप्तौ (11) । प्रकृष्टं प्रोथो घोणा यस्य घो-णा तु प्रोथमस्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः । नि-विशति निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यग् दितं लूनं (12) खण्डनं यस्य स संदितः । वल्गतीति वल्गन् । आस्तेऽसावासीनः । शेतेऽसौ शयानः । स्व-पितीति स्वपन् । जागर्तीति जाग्रत् । कूजतीति कूजन् । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः । विजृम्भते विजृम्भमाणः । चृती दीप्तौ विशेषेण चर्तीति विचृत्तः (13) । संहानाय संगतशरीराय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः (14) । प्रकृष्टमयते प्रायणः तस्मै स्वाहा ॥७॥

यते स्वाहा धावते स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वा-
हा शूकृताय स्वाहा निषण्णाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा
बलाय स्वाहा विवर्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय
स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहेक्षमाणाय
स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा यदत्ति तस्मै

स्वाहा धावते तस्मै स्वाहा यन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय स्वाहा ॥८॥

एतीति यन् । धावतीति धावन् । उत् अधिको द्रावो गतिर्यस्य स उद्राव । उत् अधिक द्रुत यस्य स उद्द्रुत । शू इति करोतीति शूकार । शूकृतमस्यास्ति शूकृत । निषीदति निषीदन् । उत्तिष्ठते उत्थित । जवते जवी वेगवान् । बलमस्यास्ति बल । विवर्तते स विवर्तमान । विवर्तते स्म विवृत्त । विधूनुते कम्पते स विधून्वान । विधूयतेऽसौ विधूत । श्रोतुमिच्छति शुश्रूषमाण ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन इति [पा० १ ३ ५७] शानच् (१०) । शृणोति शृण्वन् । ईक्षते स ईक्षमाण । ईक्षते स्मेति ईक्षित । विशेषेणेक्षितो वीक्षित । निमिषति निमिष । यत्किंचित् अत्ति तस्मै । यत् जलादिक पिबति तस्मै पानकर्त्रे । यन्मूत्र करोति तस्मै मूत्रयते । करोति कुर्वन् । कृतमस्यास्ति कृत । तस्मै स्वाहेति सर्वत्र । इत्येकोनपञ्चाशत्प्रकृता ॥८॥

तत्संवितुर्वरेण्यं ॥९॥

एतद्व सवितृदेवत्या गायत्री सावित्रीणामिष्टीनां याज्यानुवाक्या ॥ अस्या व्याख्याता [३ ३५] ॥९॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥१०॥

मेधातिथिदृष्टा । अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । किमर्थम् ऊतये अवनाय । कीदृश सवितार हिरण्यपाणि हिरण्मयौ पाणी यस्य तम् । यत स सविता चेत्ता चेतयिता सर्वज्ञ । देवता । पद स्थान ज्ञानिनाम् ॥१०॥

देवस्य चेततो मही प्र सवितुर्हवामहे । सुमतिं सत्यराधसम् ॥११॥

वय सवितु देवस्य सुमति शोभना बुद्धि प्रहवामहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे कीदृशस्य सवितु । चेतत चेततीति चेतन् तस्य ज्ञानत । कीदृशीं सुमति महीं महतीं सत्यराधस सत्यमनश्वर राधो धन यस्यास्ताम् यद्वा सत्य राधयति साधयति सा सत्यराधास्ताम् ॥११॥

सुष्टुति७ सुमतीवृधो रातिं७ सवितुरीमहे । प्र देवाय मतीविदे ॥१२॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । वयं सवितुर्देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानं च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे छन्दसि परेऽपीति [पा° १ ४. ८१] क्रियापदात्परः प्रशब्दः । कीदृशस्य सवितुः सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमतिवृत् तस्य संहितायामितद्दीर्घः । तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववद्दीर्घः ॥१२॥

रातिं७ सत्पतिं महे सवितारमुपह्वये । आसवं देववीतये ॥१३॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि महे पूजयामि च मह पूजायाम् किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं सवितारं रातिं राति ददातीति रातिः तम् ऊतियूतीत्यादिना [पा° ३ ३ ९७] कर्तरि क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः । सत्पतिं सतां पतिं पालकम् । आसवम् आभिमुख्येन सौति कर्मण्यनुजानाति आसवस्तम् पचाद्यच् ॥१३॥

देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम् । धिया भगं मनामहे ॥१४॥

सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे याचामहे सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भवत्वित्यर्थः । कीदृशं भगम् आसवम् आसौत्यनुजानाति येन आसवस्तम् धनेन सर्वेषामाशां दातुं शक्यतऽइत्यर्थ । विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः ॥१४॥

अग्नि७ स्तोमेन बोधय समिधानोऽअमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥१५॥

तिस्र स्विष्टकृति पुरोऽनुवाक्याः । अग्निदेवत्या गायत्र्यो यथाक्रमं सुतम्भरविश्वामित्रविरूपदृष्टाः । हे अध्वर्यो त्वं स्तोमेन स्तुत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु किं कुर्वन् समिधानः समिन्द्धे स समिधानः संदीपयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् सोऽग्निर्बोधितः सन्नोऽस्माकं हव्या हव्यानि देवेषु दधत् धारयतु अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥१५॥

स हव्यवाडमर्त्यऽउशिग्दूतश्चनोहितः । अग्निर्धिया समृण्वति ॥१६॥

सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृण्वति संगच्छते देवैः सह हविर्दानाय । कीदृशोऽग्निः हव्यवाट् हव्यं वहतीति हविषां वोढा । अमर्त्यः मरणहीनः । उशिक् वष्टि उश्यते वा सर्वैरित्युशिक् कामनीयः मेधावी वा । दूतः देवानां दूत्यकर्ता । चनोहितः चन इत्यन्ननाम [निरु॰ ६.१६] चनसेऽन्नाय हितः हवींष्यन्नस्यादनाय स्थापितः ॥१६॥

अ॒ग्निं दू॒तं पु॒रो द॑धे हव्य॒वाह॒मुप॑ब्रुवे । दे॒वाँ२॥ऽआसा॑दयादि॒ह ॥१७॥

यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपब्रुवे कथयामि । किम् तदाह । हे अग्ने इह यज्ञे त्वं देवानासादयात् आसादय स्थापय । कीदृशमग्निं दूतं देवानां हव्यवाहं हविषां वोढारम् ॥१७॥

अजी॑जनो॒ हि प॑वमान॒ सूर्यं॑ वि॒धारे॒ शक्म॑ना॒ पयः॑ ।
गोजी॑रया॒ रंह॑माणः॒ पुर॑न्ध्या ॥१८॥

अरुणात्रसदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप् । यस्या आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशार्णौ द्वितीयोऽष्टार्णः सा पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप् आगतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् । पवमानस्तुतिः । हे पवमान त्वं सूर्यमजीजनः उत्पादितवानसि जनेर्णिजन्ताल्लुङ् शक्मना शक्नं शक्न शक्ल शक्तौ मनिन्प्रत्ययः शक्मना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे विशेषेण धारयामि वृष्ट्यै केन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा वस्य रेफः छान्दसः गवां जीरा गोजीरा तया गवां जीविकाहेतुना जलं धारयसि तासां हविषा यज्ञनिष्पत्तेः प्राणिनां जीवनाय । कीदृशस्त्वं पुरंध्या रंहमाणः पुरं बहु दधाति पुरंधिर्धीरा तया रंहमाणः रंहतः इति रंहमाणो गच्छन् दशापवित्राद्द्रोणकलशमभिगच्छन्नित्यर्थः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्ययः धारयतेस्तङि लटि उत्तमैकवचने धारयेऽइति प्राप्ते छन्दस्युभयथेति [पा॰ ३.४.११७.] शितोऽप्यार्धधातुकत्वे सति णेरनिटीति [पा॰ ६.४.५१.] णिलोपे धारे इति रूपम् ॥१८॥

V. a. वि॒भूर्मा॒त्रा प्र॒भूः पि॒त्राश्वो॑ऽसि॒ हयो॒ऽस्यत्यो॑ऽसि॒ मयो॒ऽस्यर्वा॑सि॒ सप्ति॑रसि वा॒ज्य॑सि॒ वृषा॑सि नृ॒मणा॑ असि ।

पथ्यर्नामासि शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विहि ।

b देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षत ।

c इह रन्तिः । d इह रमताम् । e इह धृतिः । f इह स्वधृति स्वाहा ॥ १९ ॥

का॰ [२० २ १९] अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति । तृतीयायाः सावित्र्यामिष्टौ समाप्तायामध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यं यजुः अतिजगतीछन्दस्कम् । मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे । हे अश्व त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवति विभूः समर्थोऽसि पित्रा पितुः सकाशाद्दिवः प्रभूः समर्थोऽसि इयं वै मातासौ पिता ताभ्यामेवैनं परिददातीति [१३ १ ६ १] श्रुतेः । अथ नामभिरश्वं स्तौति अश्वोऽसि अश्नुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः अशूप्रुषीत्यादिना [उणा॰ १ १५०] अशेः क्वन्प्रत्ययः अश्नाति वाश्वः । हयोऽसि हयति याति हयः हय गतौ पचाद्यच् । अत्योऽसि अत सातत्यगमने अततीत्यत्यः सततगामी औणादिको यप्रत्ययः । मयोऽसि मयते गच्छति मयः मय गतौ पचाद्यच यद्वा मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि । अर्वासि इयर्ति गच्छति अर्वा स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिबिति [उणा॰ ४ ११४ (16)] वनिप्प्रत्ययः यद्वा अर्वति हिनस्ति रिपूनित्यर्वा कनिन्प्रत्ययः । सप्तिरसि सपति सैन्येन सगच्छतीति सप्तिः सप सम्बन्धे तिप्रत्ययः । वाजी असि वाजोऽस्तीति वाजी वज गतौ अनेकगतिसूचना पुनःपुनर्गत्युक्तिः यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन्नस्येति वाजी । वृषासि वर्षति सिञ्चति वृषा कनिन्युवृषीत्यादिना [उणा॰ १ १५५] कनिन्प्रत्ययः । नृमणा असि नृषु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः । नाम नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरश्वोऽश्वमेधीय इत्यभिधानात् [अमर॰ २ ८ ४५] यो द्वे चेति [उणा॰ १ २१] उप्रत्ययः । किं च नाम्ना शिशुरसि श्यति कृशं करोति स्तनशिनि शिशुः शः कित्सन्वच्चेति [उणा॰ १ २०] उप्रत्ययः सन्वद्भावाद्द्वित्वमभ्यासस्येत्वं च । एवंविधनामा त्वमादित्यानामदितेरपत्यानां देवानां पत्व मार्गमन्विहि पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पत्वा मार्गः स्नामदीत्यादिना [उणा॰ ४ ११४]

वनिन्प्रत्ययः आदित्या येन पथा गच्छन्ति तमनुगच्छ ॥ का॰ [२०.२.२०.] देवा आ-
शापाला इति रक्षिणोऽस्यादिशत्यनुचरसजातीयांस्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गि-
कलापिदण्डिनो यथासंख्यम् । चतुर्विंशतिवार्षिकाश्चशतमश्वस्यस्यैशान्यामुत्सृष्ट-
स्य रक्षकानाज्ञानादिशति कीदृशान् अनुचरसजातीयान् तावतोऽनुचरसंख्यान्
तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् सूता अश्वपोष-
कास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो मुख्यास्तत्सुतानित्यर्थः शतं क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां पुत्रान् क्ष-
त्तार आयव्ययाध्यक्षास्तत्सनूहः क्षात्त्रं तत्राधिकृताः क्षात्त्रसंग्रहीतारस्तत्सुतान् क्र-
मात्कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः संनाहवन्तः क्षत्रियपुत्रा निषङ्गि-
णः सखड्गाः सूतग्रामणीपुत्रा इषुधिमन्तः क्षात्त्रसंग्रहीतृपुत्राः वंशादिदण्डधरा इ-
त्यर्थः । वडवाभ्यो जलस्नानाद्यश्वचारणम् वर्षमश्वरक्षणम् तावच्चजमानो वाचा-
तोर्वीः शेते सावित्रीः कारयति वीणागानम् पारिप्लवशास्त्रपाठम् धृतिहोमं चे-
त्यादि ज्ञेयमिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवत्यं यजुः उष्णिक् । आशा दिशः पालयन्तीति
आशापाला हे देवा यूयमिममश्वं रक्षत कीदृशं मेधाय यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन
संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापालाः तदुक्तम् शतं वै तल्पा राजपुत्रा आशापा-
लास्तेभ्य एवैनं परिददातीति [१३.१.६.२.] ॥ का॰ [२०.३.४.] आहवनीयेऽस्त-
मिते चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात्प्रागग्निहोत्रार्थमु-
द्धृते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसंज्ञा आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्र-
त्यहम् एवं चत्वारिंशदधिका चतुर्दशशती भवति तथा च श्रुतिः [१३.१.६.२.]
संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वाऽश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्ना-
तीति ॥ चत्वारि यजूंषि अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्रवणात्त्रिष्वपि
स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अश्वं प्रत्युच्यते हे अश्व इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह
भवान्रमताम् । इह ते धृतिः संतोषोऽस्तु । इह यत्ने स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्ध-
रणमस्तु स्वाहा ॥ ११ ॥

१२. काय॒ स्वाहा॒ कस्मै॒ स्वाहा॑ कत॒मस्मै॒ स्वाहा॒ स्वाहा॒धिमाधी॑ताय॒ स्वाहा॒
मनः॑ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑ चि॒त्तं विज्ञा॑ता॒यादि॑त्यै॒ स्वाहादि॑त्यै म॒ह्यै स्वा-

ह्यादित्यै सुमृडीकायै स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरंधिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा ॥ २० ॥

का॰ [२० ४ ३ ५] काय स्वाहेति चाद्यमेधिकानि त्रीणि कृताग्निहोत्रागतो ऽधरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि । चत्वार्याधरिकाण्यौद्ग्रभणानि हुत्वा काय स्वाहेत्याश्वमेधिकानि त्रीण्यौद्ग्रभणानि जुहुयात् अत्र औद्ग्रभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृताग्निहोत्रा तत्रोपवेशनान्ता कर्तव्या । तस्मात् प्रचरन्तीति [१३ १ ७ २] श्रुतेः तस्मात् दीक्षणीया कार्या तत्र प्रत्यहं कर्तव्यमात् अधरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौद्ग्रभणानि आकूत्यै प्रयुजे इत्यादीनि [४. ७] त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि काय स्वाहेतिकण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्यन्यानि पाठक्रमेण एव सप्त सप्त प्रत्यहं हूयन्ते । काय स्वाहेति कण्डिकायां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं हूयते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्य मन्त्रत्रय स्वाहाधिमाधीतायेत्यादीति सूत्रार्थः ॥ औद्ग्रभणसंज्ञानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुखतमस्तु कस्मै प्रजापतये कतमस्मै प्रजापतिर्वेद्धाय । आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्तमानाय प्रजापतये चित्त विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे । अदित्यै अखण्डितायै मह्यै पूज्यायै अदित्यै सुमृडीकायै सुपवित्रे अदित्यै । सरस्वत्यै वागधिष्ठात्र्यै पावयति पावका तस्यै शोधयित्र्यै सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सरस्वत्यै । पूष्णे प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्णे नरंधिषाय धिष् शब्दे ह्वादिर्वैदिकः नरं धिषेटि शब्दयति ऽद्येन स नरंधिषः तस्मै पूष्णे इगुपधेति [पा॰ ३.१. १३५] कः । त्वष्ट्रे त्वक्षति तनूकरोति त्वष्टा तस्मै तुरीपाय तुर् वेगे तस्य रूपं तुरी वेगस्त पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै त्वष्ट्रे पुरुरूपाय पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तस्मै त्वष्ट्रे । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूया मत्स्या-

मवतारं कृत्वा पाति विभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रवि-
ष्टोऽन्तर्यामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे ॥ एते औद्भणमन्त्राः ॥२०॥

विष्णो देवस्य नेतु॰ ॥२१॥

का॰ [२०.४.१.१०] षडाग्निकानि चतुःस्थाने दशमं विष्णो देवस्येति । सप्तम्यां दीक्षणीयायामयं विशेषः प्रत्यगानि चथार्योद्भणान्याधारिकाणि हूयन्ते तेषां चतु-र्थी स्थाने षडाग्निकानि आकूतिं प्रयुजमग्निं स्वाहेति [११ ६६] इत्याद्यनेनैधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि हुत्वा विष्णो देवस्येति दशममौद्भणं जुहोती-ति सूत्रार्थः ॥ *व्याख्याता [४ ८]* ॥२१॥

VII. आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽति-व्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरंधिर्योषा जि-ष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे-निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥२२॥

का॰ [२०.४.११.] कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात्कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गका-लऽएके । कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेवा ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गेरुपतिष्ठतऽइत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति यज्ञाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता उत्कृतिः । हे ब्रह्मन् (17.) राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः आजायतामुत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आजायताम् । कीदृशः शूरः पराक्रमी शूर विक्रान्तौ शूरयति शूरः । इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः यद्वा इषौ कुश-लः इषव्यः । अतिव्याधी अत्यन्त विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः । महारथः एकः सहस्रं जयति स महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः आजायतां राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः । अनड्वान्वृषभो वोढा वहनशीलो जायताम् । सप्तिरश्व आशुः शीघ्रगामी जायताम् । योषा स्त्री पुरंधिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरं-

ति । रथे तिष्ठति रथेष्ठाः जिष्णुः सतम्या अतुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः ज्ञ- यनशीलो जायताम् । युवा आ अस्येति पदच्छेदः अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयो सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायताम् सभायां साधुः सभेयः ढश्छन्दसीति [पा° ४ ४ १०६] सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । तस्य एयादेशः । किं च नो ऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे-निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु अभ्यासो वीप्सार्थः । नोऽस्माकमोषधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुताः पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवतु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥२२॥

VIII प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे स्वाहा ॥२३॥

का° [२० ४ २१] आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम् । आज्यादीनां प्रतिप्रक्षेपमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थाग्नौ जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं कृत्वा आवर्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिरेकशताय स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यावर्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयाश्रुत्याहोमक्रियाया रात्रेः कार्त्स्न्येन संयोगः कार्यः ततः प्रथमयामे घृतेन यागः द्वितीये सक्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे लाजैः । एकस्मै इति द्वादशेऽनुवाके [३४] एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेत्येवमाद्यो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोपचयेन शतपर्यन्ताः प्रयोक्तव्याः एकोत्तरा जुहोतीति [१३ २ १ ५] श्रुतेः । व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्ट्यै स्वाहेति घृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि । प्राणाद्य इन्द्रियदेवाः ॥२३॥

IX प्राच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै

दिशे स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहार्वा-
च्यै दिशे स्वाहा ॥२४॥

X. अद्भ्यः स्वाहा वार्भ्यः स्वाहोदकाय स्वाहा तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा कूप्याभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा धार्याभ्यः स्वाहार्णवाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा सरिराय स्वाहा ॥२५॥

XI. वाताय स्वाहा धूमाय स्वाहाभ्राय स्वाहा मेघाय स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनयते स्वाहावस्फूर्जते स्वाहा वर्षते स्वाहाववर्षते स्वाहोग्रं वर्षते स्वाहा शीघ्रं वर्षते स्वाहोद्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा शीकायते स्वाहा प्रुष्वाभ्यः स्वाहा ह्रादुनीभ्यः स्वाहा नीहाराय स्वाहा ॥२६॥

XII. अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहाशाभ्यः स्वाहोर्व्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा ॥२७॥

XIII. नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहाहोरात्रेभ्यः स्वाहार्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहऽऋतुभ्यः स्वाहार्तवेभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रश्मिभ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा ॥२८॥

XIV. पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा परिप्लवेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥२९॥

XV असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा गणश्रिये
स्वाहा गणपतये स्वाहाभिभुवे स्वाहाधिपतये स्वाहा शूषाय स्वाहा
स॑सर्पाय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा मलिम्लुचाय स्वाहा
दिवा पतयते स्वाहा ॥३०॥

XVI मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा शुचये स्वाहा नभसे
स्वाहा नभस्याय स्वाहेषाय स्वाहोर्जाय स्वाहा सहसे स्वाहा सहस्या-
य स्वाहा तपसे स्वाहा तपस्याय स्वाहा॑हसस्पतये स्वाहा ॥३१॥

XVII वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा स्वः स्वा-
हा मूर्ध्ने स्वाहा व्यश्नुविने स्वाहान्त्याय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा
भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥३२॥

XVIII आयुर्यज्ञेन कल्पता॑ स्वाहा प्राणो यज्ञेन कल्पता॑ स्वाहापानो व्या
नः स्वाहोदानो समानो चक्षुर्यज्ञेन श्रोत्रं वाग्यज्ञेन मनो-
स्वाहात्मा ब्रह्मा ज्योतिर्यज्ञेन स्वाहा स्वर्यज्ञेन पृष्ठ - यज्ञो
यज्ञेन कल्पता॑ स्वाहा ॥३३॥

XIX एकस्मै स्वाहा द्वाभ्या॑ स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा व्युष्ट्यै
स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥३४॥

इति माध्यन्दिनीयाया वाजसनेयसंहिताया द्वाविंशोऽध्याय ॥२२॥

प्राच्यै । दिग्देवता ॥२४॥ अद्भ्य । जलदेवता ॥२५॥ वाताय । मेघो-
पयोगिदेवता ॥२६॥ अग्नये । अग्न्यादय प्रसिद्धा ॥२७॥ नक्षत्रेभ्य । नक्ष
त्रादय यल्लाभिष्ठात्र ॥२८॥ पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र ॥२९॥
असवे । अस्वादयश्च ॥३०॥ मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातार ॥३१॥ वा
जाय । वाजादयोऽग्नयोऽग्नेश्च ॥३२॥ आयु । यज्ञेनाश्वमेधेनायु कल्पताम् एव-
मग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्रा ॥३३॥ एकस्मै । सङ्ख्याधीशा । व्युष्टी रात्रि स्वर्गो दि-

नम्र् रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रेऽएव तत्प्रीणातीति श्रुतेः [१३.२.१.६.] ॥ प्राणादयोऽश्वमेधस्याश्रयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मैव स्तूयते इज्यते इति भावः सर्वमिदं यदयमात्मेति श्रुतेः ॥३४॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥२२॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I-IV. ॥ ४ ५ a-e ॥४॥ ५ f ॥५॥ ७ ॥७-९॥ ८ ॥१०-१२॥ ९-१६ [हव्यवालमग्नेः] ॥१३-२०॥ तं त्वा घृतस्नऽईमहे चित्रभानो स्वर्विदम् । देवाँ३ आ वीतये वह ॥२१॥ १७ ॥२२॥

V. ॥ १८ ॥२३॥ VI. ॥ १९ a ॥२४॥ १९ b-f ॥२५॥

VII. ॥ २० [सुमृलीकाये] ॥२६-२८॥ २१ ॥२९॥

VIII. ॥ २२ [वोल्हा] ॥३०-३२॥ IX-XIII. २३-२७ ॥३३-३७॥

XIV. ॥ २८ नक्षत्रेभ्यः - °विवीभ्याः स्वाहा ॥३८॥ चन्द्राय - देवेभ्यः स्वाहा ॥३९॥

XV. ॥ २८ मूलेभ्यः - ओषधीभ्यः स्वाहा ॥४०॥

XVI. ॥ २९ ॥४१॥ XVII. ॥ ३० ॥४२-४३॥

XVIII. ॥ ३१ ॥४४॥

XIX. ॥ ३२ [स्वाहांत्यायनाय भौवनाय] ॥४५॥

XX. ॥ ३३ [पृष्ठं - अह्ना - यशो - ज्योतिर्षि° - स्वर्षि°] ॥४६॥

XXI ॥ ३४ ॥४७॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥ ॥

I. हिरण्यगर्भः समवर्त्तता° ॥१॥

श्रीगणाधिपतये नम (1) ॥ द्वात्रिंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्ट कर्मो-च्यते ॥ का॰ [१० ५ १ २] प्रातरुक्थ्यौ महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्व७ हिरण्यगर्भ इति । प्रातर्द्विर्तिरेऽहनि उक्थ्यसंस्थमर्धर्भवति तत्र महिमसंज्ञौ द्वौ ग्रहौ गृह्णाति आगतुवादाग्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्थ्यावागन्तुस्थान ग्रहाणामिति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्व महिमान सौवर्णेनोलूखलेन गृह्णाति ॥ व्याख्याता [१३ ४] ॥१॥

a उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्ट गृह्णामि ।

b एष ते योनि सूर्यस्ते महिमा ।

c यस्तेऽहन्त्सवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा सम्बभूव यस्ते दिवि सूर्ये महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये स्वाहा देवेभ्य ॥२॥

उपयाम॰ प्रजापतये जुष्ट रुचित त्वा हे ग्रहाह गृह्णामि ॥ का॰ [९ ५ २५] एष ते योनिरिति ग्रहसादनम् । एष ते योनि स्थान ते तव महिमा शक्ति सूर्य दीपस्येव प्रभा ॥ का॰ [२० ७ १६] यस्तेऽहनीति जुहोति । पूर्वमहिमान ग्रह जुहोति वपहुत्वे सर्वहुतम् ॥ देवदेवत्य यजु आधिका गायत्री । हे महिमन् य ते तव महिमा अहन् अपि दिवसे सवत्सरे च निमित्ते सम्बभूव उत्पन्न वायौ अन्तरिक्षे च य तव महिमा सम्बभूव दिवि सूर्ये च यस्ते महिमा सम्बभूव ते तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२॥

II य प्राणतो निमिषतो महित्वैकऽइद्राजा जगतो बभूव ।
य ईशेऽअस्य द्विपदश्चतुष्पद कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥३॥

का॰ [१० ५ ३] द्वितीय७ राजतेन य प्राणत इति । द्वितीय महिमान ग्रह राजतेनोलूखलेन गृह्णाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय वय हविर्विधेम हविर्दद्म विभक्तिव्यत्ययनार्थं तृतीया द्वितीयार्थे । तस्मै कस्मै क प्रजापति प्राणत प्राणन जीवन कुर्वतो निमिषतो निमेषण कुर्व

तः उपलक्षणमेतत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक एव राजा बभूव केन महिम्ना महेर्मनिन्महिम्नो भावो महित्व तेन महित्वेन विभक्तेः पूर्वसवर्णः महाभाग्येनेत्यर्थः । यश्चास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति [पा° ६ ४ १३०] पदादेशः द्विपादस्य मनुष्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्यं करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा° ७ १ ४१] तकारलोपे ईशे इति रूपम् अधीगर्थदयेशां कर्मणीति [पा° २ ३ ५२] कर्मणि षष्ठी ॥३॥

a. उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।

b. एष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा ।

c. यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा सम्बभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥४॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का° [२० ७ २६] वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद्यस्ते रात्राविति जुहोति । वपायागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वहुतं महिमानं जुहोति ॥ श्रुतिः हे महिमन् रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा सम्बभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा सम्बभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा सम्बभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥४॥

III. युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥५॥

का° [२० ५ ११] युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । अश्वं रथे युनक्ति ॥ मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री । तस्थुषः विभक्तिव्यत्ययः तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति । अश्व आदित्यत्वेन स्तूयते असौ वाऽआदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्माऽआदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै इति

प्नुतेः [१३ २ ६ १] । किम्भूतं ब्रध्नम् अरुषं रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति [पा° ३ १ १३५] कः न रुषः अरुषः तं क्रोधरहितम् परिचरन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना विभक्तिलोपः रोचनाः दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते तैजसो गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योति शास्त्रोक्तेः ॥५॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥६॥

का° [२० ५ ११.] इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति । इतरान् त्रीनश्वान्वै युनक्ति ॥ गायत्री अश्वस्तुतिः । ऋत्विजो हरी अश्वौ रथे युञ्जन्ति । कीदृशौ अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न ह्येको रथं वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ विपक्षसा पक्ष परिग्रहे असुन्प्रत्ययः पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ यद्वा विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः इति यास्कः [निरु° २-६] वेः पक्षिण इव पक्षसौ ययोस्तौ (2) । शोणा शोणौ रक्तौ धृष्णू प्रगल्भौ ञिधृषा प्रागल्भ्ये क्नुप्रत्ययः । नृवाहसा नॄन्वहतस्तौ वहेरसुन्प्रत्ययः सर्वत्र विभक्तेराकारः नृणां वोढारौ ॥६॥

यद्वातोऽअपोऽअगनीगन्प्रियामिन्द्रस्य तन्वम् ।
एतᵇ स्तोतरनेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः ॥७॥

का° [२० ५ १४] अपो यावाश्वगाहेषु वाचयति यद्वात इति । चतुर्भिरश्वैर्युक्तं रथमधर्युयजमानावारुह्य तडागादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति ॥ बृहती अश्वस्तुतिः । सिंहो माणवक इति वत् वातः वातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्यर्थं गत दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना [पा° ७ ४ ६५] यङ्लुगन्तो निपातः अतो हे स्तोतः अध्वर्यो एत नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुनरावर्तयासि आवर्तय आनय लेटोऽडाटौ पुरुषव्यत्ययः ॥७॥

a वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा । b. रुद्रास्त्वाञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा ।

८ आ॒दि॒त्यास्त्वा॑ञ्जन्तु॒ जाग॑तेन॒ छन्द॑सा । ९ भूर्भुवः॒ स्व॒र्लाजी॒ऽ३ञ्छाची॒ऽ३न्य-
व्ये॒ गव्य॑ऽएतदन्न॑मत्त देवा एतदन्न॑मद्धि प्रजापते ॥ ८॥

का° [२० ५.१५] अयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ताभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । अयाय जलप्रदेशाद्विमुक्तमागत्य स्थानिविमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकानभ्यञ्जन्ति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमध्यं रुद्रा इति परिवृक्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा त्वामञ्जन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु । रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु । आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु ॥ का° [२०.५ १६.] अश्वस्यमानान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरापुच्छेष्वावपन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमन्त्र्याहृति । महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चाबध्नन्ति महिष्यश्वशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन्प्रवयति वावाता ग्रीवारोमसु भुव इति परिवृक्ता पुच्छरोमसु स्वरिति वपतीति सूत्रार्थः ॥ भूर्भुवः स्वः व्याख्याताः ॥ का° [२०.५.१८.] अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति लाजीञ्छाचीनिति । सक्तुधानालाजारूपं रात्रिहुतशेषमश्वाय ददाति भक्षाय । अश्वो नात्ति चेत् जले प्रक्षेपः ॥ लाजीन् (3.) अश्वदेवत्यं यजुः । लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः सक्तूनां समूहः शाचीन् यशायं यव्ये यव्याः यवसमूहः गव्ये गव्याः गोविकारसमूहो दध्यादिः हे देवा एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते एतदन्नमद्धि भक्षय येभ्योऽश्वः प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः सम्बोध्यते ॥८॥

कः स्वि॑देका॒की च॑रति॒ क उ॑ स्विज्जायते॒ पुनः॑ ।
किᳪ स्वि॑द्धि॒मस्य॑ भेष॒जं किम्वा॒वप॑नं म॒हत् ॥ ९॥

का° [२०.५.२०.] ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः क॑ स्विदेकाकीति । यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति ॥ ब्रह्मोद्ये कर्मणि होतुर्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः । स्विदिति वितर्के एकः

एकाकी कः चरति गच्छति । उ पादपूरणः कः स्वित् पुनः पुनर्जायते उ
त्पद्यते । किं स्वित् हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम् । किं स्वित् महत् आवपनम्
आ समन्तादुप्यते यस्मिंस्तदावपनं स्थानम् ॥९॥

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥१०॥

म० [२३ । ५ । ३१] सूर्य इत्याचष्टे । होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति ॥ सूर्य एकाकी
गच्छति अनेन होतृब्रह्मणो यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्ते असौ वा आदित्य एका
की चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्धत्त इति [१३ । २ । ६ । १०] श्रुतेः ।
चन्द्रमा क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्ते चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवा
स्मिन्धत्त इति [१३ । २ । ६ । ११] श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्ते अ
ग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिन्धत्त इति [१२] श्रुतेः । भूमिरयं लोको म
हदावपनम् अनेनास्मिन्प्रतिष्ठां धत्ते अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठतीति [१३] श्रुतेः ॥१०॥

का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किं स्विदासीद्बृहद्वयः ।
का स्विदासीत्पिलिप्पिला का स्विदासीत्पिशङ्गिला ॥११॥

म० [२३ । ५ । ३२] होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति । होता ब्रह्माणं पृच्छति ॥
पूर्वं चिन्त्यतेऽसौ इति पूर्वचित्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया का स्वित् बृहत् महत्
वयः पक्षी किं स्वित् आसीत् । पिलिप्पिला का स्वित् पिशङ्गिला च का स्वि
दासीत् ॥११॥

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व आसीद्बृहद्वयः ।
अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥१२॥

म० [२३ । ५ । ३३] द्यौरिति प्रत्याह । ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति ॥ पूर्वचित्तिः
पूर्वस्मरणविषया द्यौर्वृष्टिरासीत् आकाशेन वृष्टिरुत्पद्यते सर्वप्राणिनामिष्टत्वात्
तथा च श्रुतिः [१३ । २ । ६ । १४] द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे इति ॥

अथ वृद्वयः आसीत् अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते अश्वमेधेन वयमेव स्वर्गमारोक्ष्यतीत्यश्वमेधो वयः । अवतीत्यविः पृथिवी पिलिप्पिलासीत् वृष्ट्या भूः पिलिप्पिला चिक्कणा भवति श्रीर्वै पिलिप्पिलेति [१३ २ ६ १६] श्रुत्या अवत्त इमानिति श्रीशब्देन भूरिव । रात्रिः पिशङ्गिला आसीत् पिशमिति (4) रूपनाम पिशं रूपं गिलतीति पिशङ्गिला रात्री सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति ॥१२॥

IV. a वायुष्ट्वा पचतैरवतु । b असितग्रीवश्छागैः । c न्यग्रोधश्चमसैः । d शल्मलिर्वृद्ध्या । e एष स्य राथ्यो वृषा । f पड्भिश्चतुर्भिरेदगन् । g ब्रह्माकृष्णश्च नोऽवतु । h नमोऽग्नये ॥१३॥

का॰ [२० ६ ७] अश्वप्रोक्षणमध्यस्त्वा वायुष्ट्वेति । अध्यस्त्वोपधीभ्य इति प्राकृत मन्त्रेण [६ १] वायुष्ट्वेत्यारभ्य देवः सविता दधात्वित्यन्तेन [१६] कण्डिकाचतुष्टयेनाश्वमेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंष्यश्वदेवत्यानि । हे अश्व वायुः पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । असिता ग्रीवा यस्य धूमेनेत्यसितग्रीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु अग्निर्वाऽअसितग्रीव इति [१३ २. ७ २] श्रुतेः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे इति [२४ १] वक्ष्यमाणत्वादश्वाङ्गेषु कृष्णग्रीवाद्य पञ्चदश पर्यङ्ग्या पशवः सन्ति तैरग्निरवत्वित्यर्थः । न्यग्रोधः चमसैः सोमपात्रैः त्वामवतु । शल्मलिः वृक्षविशेषो वृद्ध्या त्वामवतु शल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्धतऽइति [१३.२ ७ ४] श्रुतेः ॥ किं च स्य॰ स एष वृषा सेक्ताश्वः राथ्यः रथे साधु पड्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ इदगमिति पदच्छेदः अश्वस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति चतुर्भिश्च गच्छतीति चतुर्ग्रहणम् तथा च श्रुतिः [१३. २.७ ५] तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः पड्भिः सममातुतऽइति । पदशब्दस्य डत्वं छान्दसम् । किं च अकृष्णः नास्ति कृष्णं लाञ्छनं यस्मिन्स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु चन्द्रमा वै ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमसऽएनं परिददातीति [१३ २.७ ७] श्रुतेः । नोऽस्माकमश्वमवत्विति वा । अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु विशसनायाग्नेर्नतिः क्रियते ॥१३॥

सꣳशितो रश्मिना रथः सꣳशितो रश्मिना हयः ।

सꣳशितोऽअस्त्वस्मुत्रा अश्वा सोमपुरोगवः ॥१४॥

अश्वदेवत्यानुष्टुप् । सम्पूर्वः श्यतिः शोभनार्थः त्वः रश्मिना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवति तस्मादश्वः पर्युतो दर्शनीयतमो भवतीति [१३.२.७.८.] श्रुतेः । त्वयोऽश्वो रश्मिना संशितः शोभितः । अस्तु जायते अस्मुत्रा अश्वः अस्तु अद्भिः संशितः विभक्तिव्यत्ययः अप्सुयोनिर्वाऽअश्व इति [१३.२.७.१०.] श्रुतेः । कीदृशः अश्वा परिवृतः सोमपुरोगवः (5) सोमः पुरोगवोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति सोमपुरोगवमेवैनꣳ (6) स्वर्गं लोकं गमयतीति [१०.] श्रुतेः ॥१४॥

स्वयं वाजिँस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यजस्व स्वयं जुषस्व ।
महिमा तेऽन्येन न संनशे ॥१५॥

आर्ची विराट् । हे वाजिन् स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीति [१३.२.७.११.] श्रुतेः स्वाराज्यं तवास्तीति भावः अतः स्वयं यजस्व न तवान्यो यष्टास्ति स्वयं जुषस्व इष्टस्थानं सेवस्व । यतस्ते तव महिमा अन्येन महिम्ना न संनशे न संनश्यते न व्याप्यते नशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याप्त्यर्थः तलोपे यन्लोपे नशे रूपम् ॥१५॥

न वाऽउऽएतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ२॥ऽइदेषि पथिभिः सुगेभिः ।
यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥१६॥

आर्ची त्रिष्टुप् । हे अश्व अस्माभिर्वध्यं संज्ञप्यसे एतत्त्वं न म्रियसे मरणं नाप्नोषि न च रिष्यसे न विनश्यसि विशस्यमानः । वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगैः सुदुरोरधिकरणेऽ इति [पा० ३.१.४८. वा० ३.] गमेर्डप्रत्ययः साधुगमनैः पथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान्प्रति इषि गच्छसि । किं च सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सविता देवः त्वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितैवैनꣳ स्वर्गे लोके दधातीति [१३.२.७.१२.] श्रुतेः ॥१६॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः । वायुः पशुरा° - °जयद्यस्मिन्वायुः स - । सूर्यः पशुरा° - °जयद्यस्मिन्त्सूर्यः स - ॥१७॥

का° [२० ६ ८] उपगृह्णात्यपां पेरुरग्निः पशुरिति । अपां पेरुरिति [६ १०] प्राकृतेन मन्त्रेणाग्निः पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरश्वास्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । सृष्टिदेवानामग्निः पशुरासीत् तेनाग्निरूपेण पशुना देवा अयजन्त ईजिरे स पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं लोकं पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन् लोकेऽग्निः हे अश्व स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं जेष्यसि एताः प्रोक्षणीरपः पिब । तथा च श्रुतिः [१३ २ ७ १३] यावानग्नेर्विजयो यावां लोको यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावां लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति ॥ वायुः पशुरासीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गः तावपि ते भविष्यत इत्यर्थः ॥१७॥

V. a प्राणाय स्वाहा । b अपानाय स्वाहा । c व्यानाय स्वाहा । d अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम् ॥१८॥

का° [२० ६ ११] परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः । परिपशव्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति [६ ११] द्वे आहुती हुत्वा प्राणायेत्याद्यास्तिस्र आहुतीर्जुहोति एकादश्यसञ्ज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि । प्राणाय अपानाय व्यानाय आभिराहुतिभिरश्वं प्राणवन्तं करोति तथा च श्रुतिः [१३ २ ८ २] प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवतीति ॥ का° [२० ६ १२] वाचयति पत्नीर्नयन्त्यमस्तेऽम्बऽइति । सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पान्नेजनीर्हस्ताः पशून्प्रति नयन्त्यमस्तेऽअतानीति [६ १२] प्राकृतं मन्त्रमम्बेऽइत्याद्यमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ अब्देवत्यानुष्टुप् । पत्न्यः परस्परं वदन्ति हे अम्बे हे अम्बिके हे अम्बालिके नामान्येतानि कश्चन नरो मां न

नयति अश्व प्रति न प्रापयति तर्हि किमयं गम्यते तस्मात् अश्वक कुत्सितोऽश्वो ऽश्वक. अकुत्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्ष्यया कुत्स्यते तां नारीमादाय ससस्ति शेते सस् स्वप्ने इत्यादि मदगमनेऽश्वोऽन्यामादाय शयिष्यतऽइति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नयतीति भाव. । किम्भूतां सुभद्रिकाम् काम्पीलवासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् तत्र हि वि- दग्धा सुरूपा कामिन्यो भवति आपो कुयाणा वृत्ता वापि इत्येऽम्बे अम्बालेऽम्बि- केपूर्वेऽइति [पा॰ ६ १ ११८] प्रकृतिभाव (7) ॥१८॥

a गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिꣳ हवामहे नि- धीनां त्वा निधिपतिꣳ हवामहे वसो मम । b आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ॥१९॥

का॰ [२० ६ १३] अश्व त्रिस्त्रि॰ परियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधी- नामिति । सर्वा पत्न्य पात्नेजनहस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्व त्रिस्त्रिः परि- यन्ति मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणा परियन्ति त्रि त्रिभिर्मन्त्रै वसो ममेति त्रिष्वप्यनु पङ्ग तत्रैवम् प्रथम गणानामिति त्रि प्रदक्षिणा परियन्ति तत्र तत्क्रमेण द्वि- स्तूष्णीम् तत प्रियाणामित्यप्रदक्षिणा त्रि निधीनामिति प्रदक्षिणा नि एव नव- कृत्व इति सूत्रार्थ ॥ त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व वय त्वा हवा- महे आह्वयाम कीदृश त्वाम् गणपति गणानां मध्ये गणपति गणरूपेण पाल- कम् प्रियाणा वल्लभानां मध्ये प्रियपति प्रियस्य पालकम् निधीना सुखनिधीनां मध्ये निधिपति सुखनिधे पालक त्वां हवामहे । हे वसुरूप अश्व मम पतिस्त्वं भूया इति शेष ॥ का॰ [२० ६ १४] प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहमजा नीति । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पत्नीभिरश्वगुणा यजमानेन प्राण- शोधने कृते महिषी अश्वसमीपे शेते ॥ अश्वदेवत्यम् । हे अश्व गर्भ गर्भ दधा- ति गर्भध गर्भधारक रेत अहम् आ अजानि आकृष्य (8) क्षिपामि अज ग- तिक्षेपणयो लाट् (9) त च गर्भध रेत॰ आ अजासि आकृष्य क्षिपसि ॥१९॥

ताऽउभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथां वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु ॥२०॥

पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां सम्प्रसारयाव तव द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः ॥ का° [२० ६ १४] अधीवासेन प्रछादयति स्वर्गे लोकऽइति । अधीवासेनाश्वमहिष्यो छादयति अध (10) उपरिष्टाच्चाछादनचर्म वासोऽधीवास ॥ अश्वदेवत्यम् । अधर्युर्वदति । हे अश्वमहिष्यो युवां स्वर्गे लोके ऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथा वाम आछादयतम् ऊर्णुञ् आछादने एष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुं संज्ञपयन्तीति [१३ २ ८ ५] श्रुतेः ॥ का° [२० ६ १६] अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति । महिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति ॥ अश्वदेवत्यम् । वाजी अश्वो रेतो दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्व वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥२०॥

VI उत्सक्थ्या अवे गुदं धेहि समञ्जिं चारया वृषन् ।
य स्त्रीणां जीवभोजनः ॥२१॥

का° [२० ६ १७] उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते ॥ अश्वदेवत्या गायत्री । हे वृषन् सेक्तः अश्व महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्यं धारय कीदृश्याः उत्सक्थ्याः उत् ऊर्ध्वे सक्थिनी ऊरू यस्याः सा उत्सक्थी तस्याः । कथम् तदाह अञ्जि लिङ्गं संचारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिर्लिङ्गम् लिङ्गं योनौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीव. भोजयति भोजन. जीवश्चासौ भोजनश्च जीवभोजन. यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवंति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥२१॥

यकासकौ शंकुन्तिकाहलगिति वञ्चति ।
आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका ॥२२॥

का° [२० ६ १८] अधर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दशर्चेन द्वाभ्या-द्वाभ्यां ऋग्भ्यां-स्येऽसावित्यामन्त्र्यामन्त्र्य । अधर्य्वादयः

यत्र हये-हयेऽसाविति सम्बुद्ध्यन्तनामोच्चारणपूर्वकं संमुखीकृत्य यकासकाविति दर्शयन्सम्बन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां कुमारीपत्नीभिः सह सोपहासं संवदन्ते तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि हये हये कुमारि यकासकौ शकुन्तिकेतीत्यर्थः ॥ कुमार्यादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्टाद्बृहती अन्या नवानुष्टुभः । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति [पा० ५ ३.७१] अकच् कुत्सायाम् । अल्पा शकुन्तिः शकुन्तिका अल्पेऽइति [पा० ५ ३.८५] कन् । अङ्गुल्या योनिं प्रदर्शयन्नाह । यका या असकौ असौ शकुन्तिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानुकरणम् हले हले इति शब्दयन्ती वञ्चति गच्छति । स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हलहलाशब्दो भवतीत्यर्थः । गभे वर्णविपर्यय आर्षः भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति पस इति पसतेः स्पृशतिकर्मण इति [निरु० ५.१६.] यास्कः पुंस्प्रजननस्य नाम हन्तिर्गत्यर्थः यदा भगे शिश्नमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्गलीति नितरां गलति वीर्यं क्षरति यद्वानुकरणम् गल्गलीति शब्दं करोति ॥२२॥

यकोऽसकौ शकुन्तक आहलगिति वञ्चति ।
विवक्षत-इव ते मुखमध्वर्यो मा नस्त्वमभिभाषथाः ॥२३॥

कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह । अङ्गुल्या शिश्नं प्रदर्शयन्त्याह । हे अध्वर्यो यकः यः असकौ असौ शकुन्तकः पक्षीव विवक्षतः वक्तुमिच्छतस्ते तव मुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्ततश्चलति अग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते । अतो नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥२३॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः ।
प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतꣳसयत् ॥२४॥

ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि हये हये महिषि ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्याग्रमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं

तवोत्पत्तिरित्यश्लीलम् तसि अलंकृतौ चुरादिः लिङ्गमुत्थनिनालंकरोति वा । किं कुर्वन् प्रतिलामीति वदन्निति शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन स्निह्यामीति वदन् । एवं तवोत्पत्तिः ॥२४॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य क्रीडतः ।

विवक्षत इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वदो बहु ॥२५॥

सानुचरी महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह । हे ब्रह्मन् ते तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे क्रीडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति तथापि तुल्यम् । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणा इति न्यायाद्यथेदं न वक्तव्यमिति भावः । एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तुमिच्छोरिव ते तव मुखं लक्ष्यतऽइति शेषः । हे ब्रह्मन् त्वं मा बहु वदः मा ब्रूहि ॥२५॥

ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रापय गिरौ भारꣳ हरन्निव ।

अथास्यै मध्यमेधताꣳ शीते वाते पुनन्निव ॥२६॥

उद्गाता वावातामाह । कंचिन्नरं प्रत्याह । हे नर एनां वावातामूर्ध्वामुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु । कथमिव गिरौ भारं हरन्निव यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् यथा तमुच्छ्रयति तथैनामूर्ध्वां कुरु । कथमूर्ध्वा कार्या तदाह अथेति निपातो यथार्थः यथा अस्यै अस्या वावाताया मध्यमेधतां योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा शीतले वायौ वाति पुनन्धान्यपवनं कुर्वाणः कृषीवलो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः ॥२६॥

ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारꣳ हरन्निव ।

अथास्य मध्यमेजतु शीते वाते पुनन्निव ॥२७॥

वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे नर एनमुद्गातारमूर्ध्वमु-

च्यवनात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत् । अथ यथास्य ऊरुमध्ये लिङ्गमेजतु कम्पताम् एजृ कम्पने लोट् । शीते वाते उक्तम् ॥२७॥

यदस्या अꣳहुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातसत् ।
मुष्काविदस्या एजतो गोशफे शकुलाविव ॥२८॥

क्षत्ता परिवृक्तामाह । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः कृधु ह्रस्वं स्थूलं च शिश्नमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति गच्छेत् तस उपक्षये तदा मुष्कौ वृषणौ इत् एव अस्या योनेरुपरि एजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनेरल्पत्वात् वृषणौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णे गोः खुरे शकुलौ मत्स्याविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे मत्स्यौ कम्पेते । कृधिति ह्रस्वनाम [निघ॰ ३ २] । कीदृश्या अस्या अꣳहुभेद्या अꣳहु भगं भेद्यं विदार्यं यस्याः सा अꣳहुभेदी तस्याः अꣳहुर्भिद्यते यस्या वा ॥२८॥

यद्देवासो ललामगुं प्र विष्टीमिनमाविषुः ।
सक्था देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥२९॥

परिवृक्ता क्षत्तारमाह । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवाः क्रीडारत ऋत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविषुः योनौ प्रवेशयन्ति । अव रक्षणे गतौ कान्तौ तृप्तौ प्रीतौ युतौ श्रुतौ ... प्राप्तौ गेयेऽर्पणे येशे भागे वृद्धौ गर्दे वधे इत्युक्तेरत्रावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा॰ ३ ४ ६] वर्तमाने लुङ् व्यवहिताश्चेति [पा॰ १ ४ ८२] प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामेति सुखनाम ललामं सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्नः यद्वा ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगु लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं (?) भवतीत्यर्थः । कीदृशं ललामगुं विष्टीमिनं ष्टीम क्लेदे विशेषेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमं घञ्प्रत्ययः विष्टीमं क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् अत इनिठनाविति [पा॰ ५ २ ११५] अस्त्यर्थे इनिप्रत्ययः शिश्नस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्नक्रीडिनो भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्था ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते

निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते दिशतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वाद्रूपमात्रं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः (12.) । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो यथेति सत्यं द्विविधम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रग्राह्यम् पञ्चमी तृतीयार्थे । यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वासो भवति तथा ऊरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यतऽइत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये तु सत्ये वक्तुराप्तत्वमपेक्षितम् (13.) ॥२९॥

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते ।
शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥३०॥

क्षत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पुष्टो जातः सम्यगिति न जानाति किंतु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवतीत्यर्थः । पशुशब्दात् सुपां सुलुगित्यमो लुक् । एवं शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा अर्यजारा भवति अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा॰ ३.१.१०३.] निपातनादर्यो वैश्यो जार उपपतिर्यस्याः सा अर्यजारा । शूद्राचामहत्पूर्वाज्जातिरिति [पा॰ ४.१.४. वा॰ १.२.] शूद्राज्जात्यर्थे टाप् । वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति तदा शूद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति मद्भार्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किं तु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अशनायोदन्येति [पा॰ ७.४.३४.] क्यचि धनायतीति इच्छार्थे निपातः ॥३०॥

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते ।
शूद्रो यदर्यायै जारो न पोषमनुमन्यते ॥३१॥

पालागली क्षत्तारमाह । यदा हरिणो यवमत्ति तदा बहु यथा तथा पशुं पुष्टं न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् इयान्विशेषः यत् यदा शूद्रः अर्यायै अर्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किं तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः ॥ ॥ अश्लीलभाषणं समाप्तम् ॥ ॥३१॥

दधिक्राव्णो॑ऽअकारिषं जि॒ष्णोरश्व॑स्य वा॒जिनः॑ ।
सु॒र॒भि नो॒ मुखा॑ कर॒त्प्र ण॒ आयू॑ᳪषि तारिषत् ॥३२॥

का॰ [२०. ६ २१.] महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण इत्याहुः । महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्वसमीपसुप्तामुत्थाप्य पुरुषा अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥ वामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाश्वदेवत्यानुष्टुप् । वयमृत्विजः अकारिषमकार्ष्म कृतवन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः किमर्थम् अश्वस्य संस्कारायेति शेषः अश्वसंस्कारायाश्लीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य दधिक्राव्णः दधाति धारयति नरमिति दधिः आदृगमहनेति [पा॰ ३.२ १७१.] किप्रत्ययः दधिः सन्क्रामतीति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत ऽइति [पा॰ ३ २ ७१] वनिप्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा॰ ६. ४. ४१.] धातोराकारः । जिष्णोः जयनशीलस्य । वाजिनः वजति गच्छति वाजी वाजोऽस्यास्तीति वा वाजी । तस्य च नोऽस्माकं मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु यज्ञ इति शेषः अश्लीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि यज्ञः करोत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१३.२ ९.९.] सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनत ऽइति । सुरभिशब्दाद्विभक्तिलोपः । किं च नोऽस्माकमायूंषि जीवनानि बाल्ययौवनवार्द्धकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्धयतु लेटि रूपम् ॥३२॥

VII गा॒य॒त्री त्रि॒ष्टुब्जग॑त्यनु॒ष्टुप्प॒ङ्क्त्या स॒ह ।
बृ॒ह॒त्युष्णिहा॑ क॒कुप्सू॒चीभिः॑ शम्यन्तु त्वा ॥३३॥

का॰ [२० ७ १] तिस्रः पत्न्योऽसिपथान्कल्पयन्त्यश्वस्य सूचीभिर्लोहरजतसौवर्णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां-द्वाभ्याम् । गायत्री त्रिष्टुबिति पडृचे द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः ताम्ररूप्यस्वर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकशतसंख्याभिः सूचीभिरश्वाङ्गेऽसिः शासस्य मार्गान्कुर्वन्ति शासस्य सुखप्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य-वितुद्याश्ववपुं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः पडृचः आद्यास्तिस्रः । हे अश्व गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती उष्णिहा

सह ककुप् एतानि छन्दांसि सूचीभिरेताभि त्वा शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणव्यत्यय असिपर्यावं त्वमेदन संस्कार ॥३३॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदा ।

विछन्दा याश्च सछन्दा सूचीभि शम्यन्तु त्वा ॥३४॥

चतस्रोऽनुष्टुभ । द्वे पदे यासा ता द्विपदा या चतुष्पदा या त्रिपदा या षट्पदा या विछन्दा विगत छन्दो याभ्यस्ता छन्दोलक्षणहीना या सछन्दा छन्दोलक्षणयुता ता सर्वा छन्दोजातय हे अश्व सूचीभि त्वा शम्यन्तु ॥३४॥

महानाम्न्यो रेवत्यो विश्वा आशा प्रभूवरी ।

मैघीर्विद्युतो वाच सूचीभि शम्यन्तु त्वा ॥३५॥

महत् नाम यासा ता महानाम्न्य शाक्वर्य ऋच । रेवत्य ऋच यस्यामृचि रेवत साम गीयते सा रेवती । विश्वा सर्वा आशा दिश । कीदृश्य आशा प्रभूवरी प्रभवति सर्वभूतानि धारयितु समर्था भवन्ति प्रभूवर्य अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा॰ ३ २ ७५] वनिप् ऋन्नेभ्य इति [पा॰ ४ १ ५] ङीप् वनो र चेति [पा॰ ४ १ ७] तस्य रेफ पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मेघे भवा मैघ्य पूर्वसवर्ण मैघीत्या विद्युत वाचो वेदलक्षणा अन्या अपि । एता सर्वा सूचीभि हे अश्व त्वा शम्यन्तु शान्ति कुर्वन्तु ॥३५॥

नार्यस्ते पत्न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया ।

देवाना पत्न्यो दिश सूचीभि शम्यन्तु त्वा ॥३६॥

हे अश्व नार्य नृणामपत्यानि स्त्रिय ते तव लोम रोमाणि मनीषया मनसा बुद्ध्या विचार्य विचिन्वन्तु पृथक्कुर्वन्तु रोमेत्यत्र (14) जातावेकवचन विभक्तिलोपो वा । कीदृश्यो नार्य पत्न्य पत्युर्नो यज्ञसयोगऽइति [पा॰ ४ १ ३३] नकार यजमानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थ । कि च देवानामिन्द्रादीना पत्न्य दिश प्राच्याद्या सूचीभि त्वा शम्यन्तु ॥३६॥

रजता हरिणी सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभि ।

अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु शम्यन्तीः ॥३७॥

रजताः रजतमय्यः हरिणीः हरितः सुवर्णमय्यः सीसाः सीसं ताम्रं तन्मय्यः । अश्वः सूच्यो भवन्ति लोहमय्यो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमय्योऽवान्तरदिशो रजता ऊर्ध्वा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्तीति [१३ २ १० ३] श्रुतेः सूचीनां दिग्रूपत्वादश्वसंस्कारक्षमत्वम् ताः सूच्यः कर्मभिः अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणैः युज्यन्ते योग प्राप्नुवन्ति सीमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । कीदृश्यस्ताः युजः युज्यन्ते ता युजः संयुता एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतोऽश्वस्य त्वचि सिमाः सीमा रेखाः शम्यन्तु सम्यक्कुर्वन्तु सिमाशब्दः सीमापर्यायः । कीदृश्यस्ताः शम्यन्तीः शम्यन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः ॥३७॥

कुविदङ्ग यवमन्तो य० ॥३८॥

व्याख्याता [१० ३२०] ॥३८॥

VIII. कस्त्वाच्छ्यति कस्त्वा विशास्ति कस्ते गात्राणि शम्यति ।

क उ ते शमिता कविः ॥३९॥

का० [२० ८ ६] अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाछ्यतीति । षड्चेनानुवाकेनाश्वं विशास्ति अश्वोदरं पाटयति मेदस उद्धरणाय वपाया अभावात् उदरमध्यस्थं स्त्यानं घृताभ घन श्वेत मांसं मेद इति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षड्चः आद्या गायत्री । हे अश्व कः प्रजापतिः त्वा त्वामाछ्यति छिनत्ति छो छेदने लट् ओतः श्यनीति [पा० ७ ३ ७१] ओकारलोपः । हे अश्व कः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति । ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति । कः उ यश्च प्रजापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता प्रजापतिरेव सर्वं करोति नाहमित्यर्थः ॥३९॥

ऋतवस्तऽऋतुथा पर्व शमितारो विशासतु ।

संवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा ॥४०॥

यद्यानुष्टुप् । हे अश्व ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ-ऋतौ काले-काले ते

तव पर्व पर्वाणि अस्थिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किं च ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पर्वविशसनेन हविः कुर्वन्तु ॥४०॥

अर्धमासाः परूꣳषि ते मासा आच्छ्यन्तु शम्यन्तः ।
अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टꣳ सूदयन्तु ते ॥४१॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सन्तो हे अश्व ते तव परूंषि पर्वाणि आच्छ्यन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु ग्रन्थिर्ना (15.) पर्वपरुषी-ति कोशः । किं च अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव विलिष्ट लिश अल्पीभावे विशेषेणाल्पमङ्गम् तत्सूदयन्तु संदधतु सूद निरासे अत्र संधानार्थः व्यर्थं मास्तु ॥४१॥

दैव्या अध्वर्यवस्त्वाच्छ्यन्तु वि च शासतु ।
गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥४२॥

देवानामिमे दैव्याः अश्विनौ देवानामध्वर्यू इत्युक्तत्वात् अश्विप्रभृतयो देवसम्बन्धिनोऽध्वर्यवः हे अश्व त्वा त्वामाच्छ्यन्तु आछिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः हविः कुर्वन्तु किं च ते तव गात्राणि विभक्तिव्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि-पर्वणि सिमाः सीमा मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु कृ करणे स्वादिः कीदृशीः सीमाः शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥४२॥

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्छिद्रं पृणातु ते ।
सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥४३॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अश्व ते तव छिद्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत्पूरयन्तु । किं च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साधुया साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिना साधुशब्दात्परस्यामो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः ॥४३॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः ।

शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शमुस्तु तन्वै तव ॥४४॥

हे अश्व ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चेभ्यः शिरआदिभ्यः शं सुखमस्तु । अवरेभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु । अस्थभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिदधीति [पा॰ ७ १.७५.] अस्यानुवृत्तौ छन्दस्यपि दृश्यतऽइति [पा॰ ७.१.७६.] सूत्रेण हलादावप्यस्थिशब्दस्यानङादेशः । मज्जभ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि (16) शमस्तु किम्बहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शनु सुखमेवास्तु । षष्ठी चतुर्थ्यर्थे (17.) आशिषि वा चतुर्थी । उ एवार्थे ॥४४॥

IX. कः स्विदेकाकी च॰ ॥४५॥

का॰ [२० ७.१०] प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्यू च सदसि संवदेते चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् । वपाहोमात्प्राक् चतसृभिः पूर्ववद्धोतिप्रत्युक्तया सदोमध्ये गत्वा होता अध्वर्युश्च संवादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च [५३.] अनुष्टुभः । होताध्वर्युं पृच्छति । व्याख्याता [९.] ॥४५॥

सूर्य एकाकी चर॰ ॥४६॥

व्याख्याता [१०.] ॥४६॥

कि७ स्वित्सूर्यसमं ज्योतिः कि७ समुद्रसम७ सरः ।

कि७ स्वित्पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥४७॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः स्विदिति तर्के सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्वित् प्रियस्थिरेत्यादिना [पा॰ ६.४.१५७.] वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥४७॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसम७ सरः ।

इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥४८॥

होता प्रत्याह सूर्यसम ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् पर च । समुद्रसम सरो द्यौरन्तरिक्ष यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्या सकाशात् इन्द्र वर्षीयान् वृद्धतर । तु पुन गो धेनो मात्रा न विद्यते यज्ञसाधकत्वात् ॥४८॥

पृच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्थ ।
येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवनमाविवेशाँ३॥ ॥४९॥

का॰ [१० । ११] ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छति वेति (18) । ब्रह्मोद्गातार पृच्छति पृच्छामीति । चकाराच्चतुर्भिः सदसि ब्रह्मोद्गातारौ सवदेते ॥ ब्रह्मा उद्गातार पृच्छति । पृच्छामि । देवानां सखा देवसख राजाद सखिभ्यष्टच् हे देवसख देवा नां मित्र उद्गात त्वा त्वा चितये ज्ञानायाह पृच्छामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्व म नसा जगन्थ जानासि गमेर्लिट् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था । कि पृच्छसीत्यत आह विष्णु यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु इष्ट आ इष्ट यागेन तर्पित यज्ञे ता तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं सर्व भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्र श्ने प्लुत ॥४९॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुवनमाविवेश ।
सद्य पर्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवोऽअस्य पृष्ठम् ॥५०॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्व भुवनमाविवेशेति यत्त्वया पृष्टम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि अपि शब्दात् त्व च तत्रैवासि किमेतावदेव जानामि कि तु पृथिवीमुतापि च द्या स्वर्ग दिव स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्य तत्क्षणमेव (19) एकेनाङ्गेन मनसा पर्येमि प रिगच्छामि सर्व जानामि किम्पुनर्भूतानि प्रतिष्ठानीति भाव ॥५०॥

केष्वन्त पुरुष आविवेश कान्यन्त पुरुषेऽअर्पितानि ।
एतद्ब्रह्मन्नुपवल्हामसि त्वा कि स्विन्न प्रतिवोचास्यत्र ॥५१॥

उद्गाता ब्रह्माण पृच्छति । हे ब्रह्मन् पुरुष केषु पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्ट । पुरुषे अन्त पुरुषमध्ये कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत्

वा वा वयमनुवयन्द्ामसि ब्यवन्दाम स्वर्धया पृच्छाम वल्ह प्राधान्यपरिभाषण-
विग्रहादनेषु लङ् इदन्तो मसि । यत्र प्रश्ने किं स्वित् व प्रतिवोचासि प्रतिवदसि
वच उमिति [पा॰ ७ ४ २०] लेटि छान्दस उम् लेटोऽडाटाविति [पा॰ ३ ४ ९४]
आडागम ॥५१॥

पञ्चस्वन्त पुरुष आविवेश तान्यन्त पुरुषेऽअर्पितानि ।
एतत्त्वात्र प्रतिमन्वानोऽअस्मि न मायया भवस्युत्तरो मत् ॥५२॥

अध्वा प्रत्याह । पुरुष आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्त प्राणमध्ये आविवेश प्र-
विष्ट तानि प्रसिद्धानि श्रोत्रादिकरणानि पुरुषे अन्त मध्ये अर्पितानि प्राणात्म-
नामन्योऽन्याविनाभावित्वमित्यर्थ न चात्मानमन्तरेण प्राणा ध्यायन्ते न प्राणान-
न्तरेणात्मेति यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चा-
त्मनि प्रविष्टानि तानि सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुते । उद्गात अहमत्र प्रश्ने
त्वा त्वा प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वान प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददामीत्यर्थ ।
किं च मायया बुद्ध्या मत् मत्त उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि मत्तो बुद्धिमान्नासी-
त्यर्थ ॥५२॥

का स्विदासीत्पूर्वचित्ति ॥५३॥

का॰ [२० ७ १२] पुन पूर्वापरेणोत्तरवेदि का स्विदिति । तत सदसो नि-
ष्क्रम्य दक्षिणतस्य पुर उत्तरवेदे पश्चादुपविश्य पूर्वा पूर्वोक्तौ होत्रध्वर्यू चतुर्भि-
र्भि सवदेते इति सूत्रार्थ ॥ होताध्वर्युं पृच्छति । व्याख्याता [११] ॥५३॥

गौरासीत्पूर्वचित्ति ॥५४॥

व्याख्याता [१२] ॥५४॥

क ईमरे पिशङ्गिला क ईं कुरुपिशङ्गिला ।
क ईमास्कन्दमर्षति क ईं पन्थां विसर्पति ॥५५॥

अध्वर्युरुद्गातारं पृच्छति । ईमिति निपातनार्थे अरे होत या च पिशङ्गिला
या च कुरुपिशङ्गिला कश्च आस्कन्दं पानुनत्त आस्कन्द उत्प्लुत्य अर्षति गच्छति

सृप गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप् कच पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति वि-विधं गच्छति ॥५५॥

अजारे॑ पिशङ्गिला श्वावित्कु॑रुपिशङ्गिला ।
शश आस्कन्द॑मर्षत्यहि॒: पन्थां॒ वि स॑र्पति ॥५६॥

अरे अध्वर्यो अजा पिशङ्गिला अजा नित्या माया रात्रिर्वा पिशङ्गिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशङ्गिला माया विश्वं ग्रसते रात्रावपि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा । श्वावित् सेधा कुरुपिशङ्गिला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्वाणा पिशान्मूलाद्यवयवान्गिलति पिशङ्गिला मूलानां शतं कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेधायाः स्वभावः । शशः वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्कन्द्यास्कन्द्य अर्षति स तस्य स्वभावः । अहिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्पति विशेषेण गच्छति ॥५६॥

कत्य॑स्य वि॒ष्ठाः कत्य॒क्षरा॑णि॒ कति॒ होमा॑सः कति॒धा समि॑द्धः ।
य॒ज्ञस्य॑ त्वा वि॒दथा॑ पृच्छमत्र॒ कति॒ होता॑र ऋतु॒शो य॑जन्ति ॥५७॥

का० [२० ७ १३.] उत्तरौ च कत्यस्येति । उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्भिर्ऋग्भिः संवदेते ॥ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । अस्य कति विष्ठाः कियन्ति अन्नानि का संख्या यासां ता कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्ठाः अन्नानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कति । होमासः होमाः कति । समिद्धः समिधः कतिप्रकाराः धकारस्य द्वित्वमार्षम् । यज्ञस्य विदथा वेत्तीति विद: विदस्य भावो विदथा यज्ञवेदितृत्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामहं पृच्छमपृच्छम् पृष्टानि पृच्छेर्लङ् अडभाव आर्षः । ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ कति होतारः यजन्ति ॥५७॥

षड॑स्य वि॒ष्ठाः श॒तम॒क्षरा॑ण्यशी॒तिर्होमा॑: स॒मिधो॑ ह ति॒स्रः ।
य॒ज्ञस्य॑ ते वि॒दथा॒ प्र ब्र॑वीमि स॒प्त होता॑र ऋतु॒शो य॑जन्ति ॥५८॥

उद्गाता प्रत्याह । रससंख्यया अन्नसंख्यानाद् अस्य यज्ञस्य षट् विष्ठाः अन्नानि सर्वेषामन्नानां षड्रसात्मकत्वात् षडेवान्नानीत्यर्थः । अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि

छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते तानि च छन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिधृत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरक्षरोत्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति । तथा हि । गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं द्वे मिलित्वा शतमक्षराणि उष्णिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः ६८ एवं शतम् अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् अतिशक्वरी ६० पङ्क्तिः ४० एवं शतम् शक्वरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम् अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि अनेनाभिप्रायेण शतमक्षराण्युक्तानि । होमा अशीतिः अश्वमेधे एकविंशतिर्यूपाः तत्राग्निष्ठे मध्यमयूपेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति इतरेषु षोडश पशून् तत्र विंशतियूपेषु चत्वारोऽशीतयः पशवो भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् अशीतिर्होमा । इध्मः तिस्रः समिधः अश्वतूपरगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः समिद्भिर्यज्ञो दीप्त इति तिस्रः समिध उक्ताः । यज्ञस्य विद्वा वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रब्रवीमि प्रवदामि । किं च सप्त होतारो वषट्कारः ऋतुशः ऋतुयाजेषु यजन्ति ॥५८॥

कोऽअस्य वेद भुवनस्य नाभिं को द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम् ।
कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥५९॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् अस्य भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं नभ्यते यत्र स नाभिर्बन्धनस्थानं कारणमिति यावत् नाभौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते नभ हिंसायामत्र बन्धनार्थः औणादिक इप्रत्ययः भूतजातस्य कारणं को वेद जानाति । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को वेद । बृहतो महतो सूर्यस्य जनित्रं जन्म को वेद सूर्यस्योत्पत्तिं कस्मादित्यर्थः जनेरित्रप्रत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति यतोजाः यत इत्युपपदे जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा० ३ २ ६७] विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६ ४ ४१] नकारस्यात्वम् प्रथमा द्वितीयार्थे यतोजाः यत उत्पन्नं चन्द्रमसमिन्दुं को वेद यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्तं को वेदेत्यर्थः ॥५९॥

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम् ।
वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥६०॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि विदो लटो वा [पा॰ ३.४ ८३] परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः । द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि । बृहतः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद । अथो अपि च यतोजातं चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वेद्मीत्यर्थः ॥ ६० ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।
पृच्छामि त्वा वृष्णोऽअश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

का॰ [२०.७ १४] यजमानोऽध्वर्यु पृच्छामि त्वेति । यजमानोऽध्वर्यु पृच्छति ॥ हे अध्वर्यो पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृच्छामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन्स्थाने भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि । वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि । वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परोऽअन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।
अयꣳ सोमो वृष्णोऽअश्वस्य रेतः ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

का॰ [२० ७ १५.] इयं वेदिरित्यध्वर्युः । अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः वेदेः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्धि प्रजाः प्रजायन्तऽइति श्रुतेः । वृष्णः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य वीर्याज्जातेत्यर्थः । अयं ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्थानम् ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः ॥ ॥ ब्रह्मोद्यं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

XI. सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्यर्णवे ।
दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च । उदिते ब्रह्मोद्ये सम्प्रपन्नाध्वर्युर्हिरण्मयेन (20) पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पु-

रोहिरण्यगर्भः समवर्तताग्रऽइत्ययास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति [१३.५.२.२३] श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्यानुष्टुप् । दृ (21) इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापितवान् कीदृशः सुष्ठु भूरुत्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेच्छाभृतशरीरः कीदृशं गर्भम् ऋत्वियम् ऋतुः प्राप्तो यस्य घस्प्रत्ययः प्राप्तकालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥६३॥

होता यक्षत्प्रजापति७ सोमस्य महिम्नः । जुषतां पिबतु सोम७ होतर्यज ॥६४॥

महिम्नः प्रैषः । होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैष इति [१३.५.२.२३] श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोमग्रहस्य सम्बन्धिनं प्रजापतिं होता दैव्यो यक्षत् यजतु । इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं महिमग्रहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥६४॥

प्रजापते न त्वद् - रयीणाम् ॥६५॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ ॥

पूर्वस्य महिम्नो याज्या । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यजतीति [१३.५.२.२३] श्रुतेः । व्याख्याता [१० २० अ] ऋगियम् ॥६५॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्वमेधिकः ॥२३॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

२ [वायाऽअन्त॰] ॥२॥ ८ abc ॥८॥ ८ d ॥९॥ ९-१२ ॥१०-१३॥ १३ *abcd* ॥१४॥ १३ *efgh* ॥१५॥ १४-१८ ॥१६-२०॥ १९ - वसो मम ॥२१॥ आदूर्न॰ - गर्भधम् २० [प्रोषयेयाम्] ॥२२॥ २१-२५ [क्रीलत॰] - २८ [मुष्काऽइदं॰ - शैकुन्ताऽइव] - ३० ॥२३-३९॥ ३८ [नमेऽवतिं न ज्मुः] - ५२ ॥४०-५४॥ X. ॥ ५३-५८ [पर्तस्य] - ६५ ॥५५-६७॥ ॥ दशानुवाकेषु सप्तषष्टिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥ ॥

1 अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तात्सार स्वती मेष्यधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमापौष्णः श्यामो ना भ्यां सौर्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योर्वा यव्यः श्वेतः पुच्छ इन्द्राय स्वपस्याय वेहद्वैष्णवो वामनः ॥१॥

श्रीगणाधिपतये नमः (1)। श्रुतिद्वयमतः आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासम्ब न्धविधायिनोऽध्यायेनोच्यते ॥ तत्राश्वमेधे एकविंशतिर्यूपाः सन्ति तत्र मध्यमो यूपो ऽग्निष्ठसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः तान्देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह । अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः । अश्वः तूपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्ग हीनः गोमृगः गवयः एते प्रजापतिदेवताः ततः प्रजापतये जुष्टं नियुनज्मीति म न्त्रेण बन्धनीयाः । एवमग्रेऽपि यो यद्देवत्यः पशुः स अमुष्मै जुष्टं नियुनज्मीत्या दिमन्त्रैर्बन्धनीयः ॥ आग्नेयोऽग्निदेवतः कृष्णग्रीवः श्यामवर्णगलोऽजः अश्वस्य पुर स्तात् ललाटे उपायेन बन्धनीयः । हन्वोरधस्तात्सारस्वती मेषी बन्ध्या । आश्वि नावधोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णावजौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरेकैकः । सौम पूष्णदेवत्यः श्यामः शुक्लकृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्ध्यः । श्वेतः कृष्णश्च सौर्ययामौ श्वेतः पशुः सूर्यदेवत्यो दक्षिणपार्श्वे बन्ध्यः यमदेवत्यः कृष्णोऽश्ववामपार्श्वे । त्वाष्ट्रौ त्वष्टृदेवतौ लोमशसक्थौ बहुरोमपुच्छिकौ पशू अश्वस्य सक्थ्योर्द्वयोः पश्चात्पदयो रेकैकः । वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य पुच्छे । स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवता वेहत् गर्भघातिनी वैष्णवो वामनः पशुश्च पुच्छ एव अङ्गान्तरानु क्तेः ॥ एवमश्वादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यङ्ग्या उच्यते । अत्राश्वस्य शरीर तरणाय (2) तुम्बीफलवद्रज्जु बद्ध्वा गुम्फनीयम् ततः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटेऽइ त्यादयोऽश्वस्य शरीरे पर्यङ्गस्थाने सम्बद्धया रज्ज्वा बन्धनीयाः ततो रोहितो धूम्ररोहित इत्यादयो द्वादशसङ्ख्याकाः शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशिति बाहुस्ते बार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूप ऽआलभतऽइति [१३ ५ १ १५] श्रुतेः तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चाग्नेयादि कादशिनौ द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे । ततः पृषती क्षुद्रपृष

तोत्यादीनां श्वेता सौर्या इत्यतानां [११] शतत्रयसंख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पञ्चदश पशूनेकैकस्मिन्यूपे युनक्ति । एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशेति पशव एकैकश्चैकादशिन । एवं मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश षोडश पशवो भवति षोडश-षोडशेतरेष्विति [१३ ५ १ १५] श्रवणात् ॥१॥

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते वारुणाः शितिरन्ध्रोऽन्यतः शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती ता मैत्रावरुण्यः ॥२॥

रोहितः सर्वरक्तः धूम्ररोहितः धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः तृतीयः कर्कन्धुरोहितः बदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः सोमाय जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं मध्यमे यूपऽएव नियोज्याः । ततो बभ्रुः कपिलवर्णः अरुणबभ्रुः अरुणवर्णमिश्रः कपिलः शुकबभ्रुः शुकपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो वारुणाः वरुणदेवत्याः मध्यमयूपऽएव । शितिः कृष्णं रन्ध्रं छिद्रं यस्य स शितिरन्ध्रः अन्यतः इत्येकपार्श्वे शितिरन्ध्रः समन्तः सर्वतः शितिरन्ध्रः एते सावित्राः मध्यमे एव । शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः अन्यतः शितिबाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः समन्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः शितौ धवलमेचकौ एते बार्हस्पत्याः बृहस्पतिदेवत्याः मध्यमे एव ॥ ॥ अथ द्वितीययूपे । पृषती विचित्रवर्णबिन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृषती सूक्ष्मविचित्रबिन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रबिन्दुयुक्ता एते स्त्रीपशवो मित्रावरुणदेवता द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥२॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्तऽआग्नेयाः कृष्णा एताः श्यैताक्षोऽरुणास्ते रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥३॥

शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रय आग्निदेवत्याः द्वितीये । श्येतः श्वेतवर्णः श्यैताक्षः (?) चैनेत्र अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदेवताः द्वितीये । कर्णास्त्रय पशुविशेषाः कर्णावन्ते च

वृत्ते चेति विश्वोनी कर्णाश्चन्द्रसदृशश्वेतकर्णास्त्रय पशव बहुवचनस्य त्रित्वे पर्य वसानात् यामा यमदेवता द्वितीये । अवलिप्ता सगर्वास्त्रयो रौद्रा । एते द्वितीये पञ्चदश ॥ ॥ अथ तृतीये यूपे । नभोरूपा आकाशवर्णानिवर्णा पार्जन्या पर्जन्यदैवता पशवस्तृतीये नियोज्या ॥३॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुता फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ता सारस्वत्य प्लीहाकर्ण शुण्ठाकर्णोऽध्यालाहकर्णस्ते त्वाष्ट्रा कृष्णग्रीव शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्ना कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्तऽउषस्या ॥४॥

पृश्नि विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृश्नीनि बिन्दवो यस्य स एवमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य स ते त्रयो मारुता मरुद्देवत्यास्तृतीये । फल्गू अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो वलक्षार्थ श्वेतपर्याय तास्तिस्रोऽजा सारस्वत्य सरस्वतीदेवतास्तृतीये । प्लीहाकर्ण प्लीहा रोगविशेष त द्युक्तो कर्णो यस्य स प्लीहकर्ण अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा॰ ६ ३ १३७] संहितायां दीर्घ शुण्ठकर्ण ह्रस्वकर्ण अध्यालोहकर्ण रक्तवर्णकर्ण ते त्रयस्त्वाष्ट्रा त्वष्टृदेवतास्तृतीये । कृष्णग्रीव शितिकक्ष श्वेतकक्ष अञ्जिसक्थ अञ्जि पुण्ड्र स क्थ्नोर्यस्य स ते त्रय ऐन्द्राग्ना इन्द्राग्निदेवता तृतीये । पञ्चदश पूर्णा ॥ ॥ कृष्णाञ्जि कृष्णपुण्ड्र अल्पाञ्जि महाञ्जि अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य स तथा ते त्रय उषस्या उषोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्या ॥४॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचेऽविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवाना पत्नीभ्य ॥५॥

विचित्रवर्णास्तिस्र स्त्रीपशवो वैश्वदेव्य विश्वेदेवदेवताश्चतुर्थे । रोहिण्य रक्तवर्णा त्र्यवय सार्धसंवत्सरास्तिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाता कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रय पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपा समानरूपास्त्रय पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एव पञ्चदश ॥ ॥ अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्य बालगाव्यो देवाना पत्नीभ्य तद्देवता पञ्चमे ॥५॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो वसूना७ रोहिता रुद्राणा७ श्वेता अवरोकिण आदित्यानां नभोरूपाः पार्जन्याः ॥६॥

कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेया अग्निदेवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे । रोहिता रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे । श्वेता अवरोकिणः अवलोकिनः यद्वा अवाधस्ताद्रोकं छिद्रं येषां ते छिद्रं निर्व्रणं रोकं ते त्रय आदित्यानां तद्देवताः पञ्चमे ॥ ॥ अथ षष्ठे यूपे । नभोरूपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥६॥

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावैष्णवा उन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः शुकरूपा वाजिनाः कल्माषा आग्निमारुताः श्यामाः पौष्णाः ॥७॥

उन्नत उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बहून्यपि वर्षाणि गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवा इन्द्राविष्णुदेवताः षष्ठे । उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रय ऐन्द्राबार्हस्पत्या इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे । शुकरूपाः शुकपक्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिना वाजिदेवताः षष्ठे । कल्माषाः कर्बुरास्त्रयः पशव आग्निमारुताः षष्ठे । एवं पञ्चदश ॥ ॥ अथ सप्तमे यूपे । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः सप्तमे ॥७॥

एता ऐन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीषोमीया वामना अनड्वाह आग्नावैष्णवा वशा मैत्रावरुण्योऽन्यत एन्यो मैत्र्यः ॥८॥

एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपा वर्णद्वयोपेतास्त्रय अग्नीषोमीया अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे । वामना अनड्वाहः त्रय आग्नावैष्णवा अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे । वशा वन्ध्याः तिस्रोऽजा मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे ॥ ॥ अथाष्टमे यूपे । अन्यतएन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्तिस्रोऽजा मैत्र्यः मित्रदेवत्या अष्टमे ॥८॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्याः श्वेता वायव्या अविज्ञाता अदित्यै स- रूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः कपिलवर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेव- त्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषे- णाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे ॥ ॥ अथ नवमे । सरूपाः धातृदेवत्याः न- वमे । वत्सतर्यः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

कृष्णा भौमा धूम्रा आन्तरिक्षा बृहन्तो दिव्याः शबला वैद्युताः सिध्मास्ता- रकाः ॥ १० ॥

कृष्णाः भौमाः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः अन्तरिक्षदेवत्याः न- वमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः द्युदेवत्याः नवमे ॥ ॥ अथ दशमे शबलाः कर्बुरास्त्रयः वैद्युताः विद्युद्देवत्याः दशमे । सिध्माः सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥

II. धूम्रान्वसन्तायालभते श्वेतान्ग्रीष्माय कृष्णान्वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदे पृषतो हे- मन्ताय पिशङ्गाञ्छिशिराय ॥ ११ ॥

धूम्रवर्णान् त्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुनक्ति दशमे । श्वेतान् त्रीन्ग्रीष्माय दशमे । कृष्णवर्णान् त्रीन्वर्षाभ्यः दशमे ॥ ॥ अथैकादशे अरुणान् र- क्तान् त्रीन् शरदे एकादशे । पृषतः नानावर्णबिन्दुयुक्तान् त्रीन्हेमन्ताय एकादशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

त्र्यवयो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो जगत्यै त्रिवत्सा अनुष्टुभे तु- र्यवाह उष्णिहे ॥ १२ ॥

सार्धसंवत्सरास्त्रयः (4) गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः (5) त्रिष्टुभे एकादशे ॥ ॥ अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्यै द्वा° । त्रिवत्साः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे द्वा° । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा° ॥ १२ ॥

पष्ठवाहो विराज उक्षाणो बृहत्या ऋषभा ककुभेऽनड्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥१३॥

पष्ठवाट् चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा० । उक्षाण सेचनसमर्था युवानस्त्रय बृहत्यै द्वा० ॥ ॥ अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभा उक्षणोऽप्यधिकवयस्का त्रय ककुभे त्रयोदशे । अनड्वाह शकटवहनसमर्था अश्वास्त्रय पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनव नवप्रसूता अश्वास्तिस्र अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥१३॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः सावित्रा वत्सतर्यः सारस्वत्य श्यामा पौष्णा पृश्नयो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृथिवीया ॥१४॥

अथ चातुर्मास्यदेवा पशव श्वेता सौर्या इत्यन्ता । तत्र प्रथम वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवा त्रय आग्नेया त्रयो० । बभ्रव कपिलास्त्रय सौम्या ॥ ॥ अथ चतुर्दशे यूपे । उपध्वस्ता उपध्वसनमत्र पतनं तनुरोमविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रय सवितृदेवत्या चतु० । वत्सतर्य स्त्रिय सरस्वतीदेवत्या चतु० । श्यामा शुक्लकृष्णवर्णा पौष्णा पूषदेवत्या चतु० । पृश्नय तनुरोमा विचित्रवर्णा वा त्रया मरुद्देवत्या चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवा चतु० ॥ ॥ अथ पञ्चदशे । वशा वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीया द्यावापृथिवीदेवत्या पञ्च० ॥१४॥

उक्ता संचरा एता ऐन्द्राग्ना कृष्णा वारुणा पृश्नयो मारुता कायास्तूपरा ॥१५॥

अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । संचरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादय पूर्वकण्डिकोक्ता पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च संचराणि हवींषि भवन्तीति वचनात् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां सम्बन्धिनां आद्यानां पशूनां देवतानामाप्या एते पञ्चदश पशव समाना एव भवन्ति । तेन संचरा उक्ता आग्नेयादय पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थ । आग्नेया कृष्णग्रीवास्त्रय पञ्चदशे । सौम्या बभ्रवस्त्रय पञ्च० । सावित्रा

उपधस्ताः त्रयः पञ्च° । सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः पञ्च° ॥ ॥ अथ षोडशे । पोष्ताः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संचराः उक्ताः । एताः कर्बुराश्च ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः षो° । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयः वारुणाः वरुणदेवताः षो° । पृश्नयः तनुशरीराश्च मारुताः षो° । त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो° ॥१५॥

अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो बष्किहान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सꣳसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् ॥१६॥

अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमजान् मात्रा प्रथमगर्भे जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये आलभते नियुनक्ति सप्त° । वातसमूहो वात्या तया सह वर्तन्तऽइति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीनजान् सांतपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त° । बष्किहान् चिरप्रसूतान् त्रीन्गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त° । संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त° । अनुसृष्टान् अनु क्रमेण जातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त° ॥१६॥

उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः प्राशृङ्गा माहेन्द्रा बहुरूपा वैश्वकर्मणाः ॥१७॥

अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् ॥ ॥ अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुराश्च ऐन्द्राग्नाः एकोन° । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवताः एकोन° । बहुरूपास्त्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन° ॥१७॥ .

धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितॄणां सोमवतां बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितॄणां बर्हिषदां कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितॄणामग्निष्वात्तानां कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः ॥१८॥

अथ पित्र्यादिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोमवतां पितॄणां नियोज्याः एकोन° । बभ्रवः कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां पि-

तृणामिकोनः ॥ ॥ अथ त्रिंशे यूपे । कृष्णा बभ्रुनीकाशा अग्निष्वात्तानां पितृणां त्रिंशे । कृष्णा पृषत बिन्दुयुता त्रैयम्बका त्र्यम्बकदेवता त्रिंशे ॥१८॥

उक्ता सञ्चरा एता शुनासीरीया श्वेता वायव्या श्वेता सौर्या ॥१९॥

अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र सञ्चरा आग्नेयाद्य पञ्चदशोक्ता । तेन कृष्ण ग्रीवा आग्नेया त्रिंशे । बभ्रव सौम्या त्रिंशे । उपध्वस्ता सावित्रा त्रिंशे ॥ ॥ अथैकत्रिंश यूपे । वत्सतर्य सारस्वत्य एकत्रिंशे । श्यामा पौष्णा एकः । एता कर्बुरा शुनासीरीया शुनासीरदेवता एकः । श्वेता त्रयो वायव्या वायुदेवत्या एकः । श्वेता त्रय सौर्या सूर्यदेवता एकः ॥ एवं समाप्ता यूपा । इत्यश्वाद्या सौर्यान्ता सप्तत्रिंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्या पशव सर्वे उक्ता ॥१९॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलविङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदे वर्त्तिका हेमन्ताय ककरांछिशिराय विककरान् ॥२०॥

अथारण्या पशव उच्यन्ते ॥ एकविंशतिर्यूपा तेषां यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालात्पत्तिक्रमेण कपिञ्जलादयस्त्रयोदश त्रयोदश पशव आलम्भनीया । अत्र यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे ना डीषु शुषिरवतान् करण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्य मण्डूकान् जालेषु पक्षिण कारासु हस्तिना नौषु चौदकानि यथार्थमितराणीति । ये पशवो येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति तात्पर्यम् ॥ अत्र पशूनामारण्यानां ग्राम्याणां च केषाञ्चित्पदानामर्थो न ज्ञायते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणोणादिवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो निजान्वयावगत्या आढ्यैरभ्यूह्य लक्षणीया ॥ तत्र प्रथमान्तरे यूपान्तराले त्रीन्कपिञ्जलान्वसन्ताय आलभते नियुनक्ति । त्रीन्कलविङ्कान् चटकान् ग्रीष्माय । तित्तिरीन् वर्षाभ्य । वर्त्तिका पक्षिविशेषान् शरदे । ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय ॥ ॥ अथ द्वितीये ऽन्तराले शिष्टौ द्वौ ककरौ पक्षिविशेषौ हेमन्ताय । त्रीन्विककरान् शिशिराय ॥२०॥

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूकानद्भ्यो मत्स्यान्मित्राय कुलीपयान्वरुणाय नाक्रान् ॥२१॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून्समुद्रायालभते । त्रीन्मण्डूकान्भेकान्पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भ्यः ॥ ॥ अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः । त्रीन्कुलीपयान् जलजान्मित्राय । त्रीन्नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान् जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सोमाय कुलुङ्गानालभते वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्मित्राय मद्गून्वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

त्रीन् हंसान्सोमाय । तिस्रो बलाकाः बकपत्नी वायवे ॥ ॥ अथ चतुर्थेऽवकाशे । त्रीन् क्रुञ्चान्पक्षिणः इन्द्राग्निभ्यां । त्रीन्मद्गून् (6) जलकाकान्मित्राय । त्रीन् चक्रवाकान्वरुणाय ॥ २२ ॥

अग्नये कुटरूनालभते वनस्पतिभ्य उलूकानग्नीषोमाभ्यां चाषानश्विभ्यां मयूरान्मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् ॥ २३ ॥

त्रीन्कुटरून् कुक्कुटानग्नये । ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः ॥ ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणौ । त्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्यां त्रीन्मयूरानश्विभ्यां त्रीन्कपोतान्मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमाय लबानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान्गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्योऽग्नये गृहपतये पारुष्णान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लबानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ ॥ अथ षष्ठेऽवकाशे एकं लबं सोमाय । कौलीकान्पक्षिणः त्वष्ट्रे । तिस्रो गोषादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्य देवस्वसृभ्यः जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः । त्रीन्पारुष्णसंज्ञान्गृहपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

अह्ने पारावतानालभते रात्र्यै सीचापूरहोरात्रयोः संधिभ्यो (7) जतूर्मासेभ्यो दात्यौहान्संवत्सराय महतः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्पारावतान्कलरवानह्ने तिस्रः सीचापूः पक्षिणी रात्र्यै

तिस्रो तनूः (8) पात्राण्याः पक्षिणीः अहोरात्रयोः संधिभ्यः । त्रीन्दात्यूहान् कालकण्ठान्मासेभ्यः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥ ॥ अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥२५॥

भूम्याऽआखूनालभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्क्त्रान्दिवे कशान्दिग्भ्यो नकुलान्बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥२६॥

भूम्यै आखून्मूषकान् त्रीन् पाङ्क्तान् मूषकजातिविशेषानन्तरिक्षाय काशान् (9) तद्वदानेव दिवे त्रीन्नकुलान्दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे ॥ ॥ अथ नवमे एकम् । त्रीन्बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्य ॥२६॥

वसुभ्य ऋश्यानालभते रुद्रेभ्यो रुरूनादित्येभ्यो न्यङ्कून्विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान्त्साध्येभ्यः कुलुङ्गान् ॥२७॥

त्रीनृश्यान् (10) वसुभ्यः ऋश्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुरून् । त्रीन्न्यङ्कूनादित्येभ्य ॥ ॥ अथ दशमेऽवकाशे त्रीन्पृषतान्विश्वेभ्यो देवेभ्यः त्रीन्कुलङ्गान् (11) साध्येभ्यः ॥२७॥

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय गौरान्वरुणाय महिषान्बृहस्पतये गवयाँस्त्वष्ट्रऽउष्ट्रान् ॥२८॥

परस्वत मृगविशेषानीशानाय । त्रीन्गौरान्मृगान्मित्राय त्रीन्महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे ॥ ॥ अथैकादशेऽवकाशे त्रीन्गवयान्गोसदृशानारण्यपशून्बृहस्पतये त्रीनुष्ट्रान् वष्ट्रे ॥२८॥

प्रजापतये पुरुषान्हस्तिन आलभते वाचे प्लुषींश्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥२९॥

प्रजापतये पुरुषान्हस्तिनः त्रीन् । त्रीन्प्लुषींश्चक्षुपटान्वाचे तन्मध्ये द्वौ प्लुषी एकादशे ॥ ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एकं प्लुषिम् । त्रीन्मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥२९॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो मेषो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः शार्दूलाय रोहिदृषभाय गवयी क्षिप्रश्येनाय वर्तिका नीलंगोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥३०॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मेषो वरुणाय । एकः कृष्णो मेषो यमाय । एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिदृष्यः शार्दूलाय । एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय ॥ ॥ अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका वर्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलंगोः नीलंगवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय । हस्ती हिमवते ॥३०॥

IV. मयुः प्राजापत्य उलो हलिक्ष्णो वृषदᳫशस्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्क्षाग्नेयी कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे क्रुञ्चः ॥३१॥

मयुः प्राजापत्यः तुरगवदनः किंनरः प्रजापतिदेवतः । उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः (12) ते त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः वकः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्क्षा पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवताः ॥ ॥ अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचे ॥३१॥

सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः पिद्वो न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ॥३२॥

कुलुङ्गः (13) कुरङ्गो हरिणः एकः सोमाय । आरण्यो वनजोऽजश्छागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदेवत्याः । क्रोष्टा शृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः (14) त एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥३२॥

सौरी बलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् श्वाविद्भौमी शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुकः पुरुषवाक् ॥३३॥

बलाका बकस्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः (15) पक्षिविशेषः ॥ ॥ अथ पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेष शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी (16) शारिः शुकी सरस्वत्यै । श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुकः सरस्वते समुद्राय ॥३३॥

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दर्विदा ते वायवे बृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज आन्तरिक्षः प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये द्यावापृथिवीयः कूर्मः ॥३४॥

सुपर्णः गरुत्मान्पार्जन्यः पर्जन्याय आतिः आडी वाहस दार्विदा (17.) काष्ठकुटः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । बृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति बृहस्पतिविशेषणम् ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः ॥ ॥ अथ षोडशेऽवकाशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः । प्लवः जलपक्षी मद्गुः (18) कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवीदेवतः ॥३४॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां कृकवाकुः सावित्रो हꣳसो वातस्य नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य ह्रियै शल्यकः ॥३५॥

पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्वाघाटः (19.) सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृकवाकुः ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य त्रपा-

णा मध्ये द्वौ षोडशे ॥ ॥ अथ सप्तदशेऽवकाशे एक कुलीपय अकूपारस्य। शल्यक आवित् द्विरै देव्यै ॥३५॥

एण्यह्नो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लोपाश आश्विनः कृष्णो रात्र्या ऋक्षो जतूः सुषिलीका तऽइतरजनानां जहका वैष्णवी ॥३६॥

एणी मृगी अह्न आलभ्या। मण्डूको मूषिका तित्तिरि ते त्रय सर्पाणाम्। लोपाशो वनचरविशेष आश्विन अश्विदेवत। कृष्णो मृग रात्र्यै। ऋक्ष भल्लूक (20) जतू सुषिलीका (21) एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रय इतरजनाना देवानाम्। जहका गात्रसंकोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥३६॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णास्ते गन्धर्वाणामपामुद्रो मासां कश्यपो रोहित्कुण्डृणाची गोलत्तिका तेऽप्सरसां मृत्यवेऽसितः ॥३७॥

अन्यवाप कोकिलाख्य पक्षिविशेषोऽर्धमासाना पशु ॥ ॥ अथाष्टादशेऽवकाशे। ऋश्यो (22) मृगविशेष मयूर बर्ही सुपर्णो गरुत्मान् ते गन्धर्वाणा पशव। उद्र जलचर कर्कटसदृश अपा पशु। कश्यप कच्छप मासा मासानाम्। रोहित् ऋश्य कुण्डृणाची (23) वनचरीविशेष गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम्। असित कृष्ण पशुर्मृत्यवे ॥३७॥

वर्षाहूर्ऋतूनामाखुः कशो मान्थालस्ते पितॄणां बलायाजगरो वसूनां कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरुणायारण्यो मेषः ॥३८॥

वर्षाहू वर्षाभू भेकी ऋतूनाम्। आखु मूषक कश मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रय पितॄणाम् ॥ ॥ अथैकोनविंशे। अजगरो महासर्प बलाय। कपिञ्जलो वसूनाम्। कपोत उलूक शश ते निर्ऋत्यै। आरण्यो मेषो वरुणाय ॥३८॥

श्वित्र आदित्यानामुष्ट्रो घृणीवान्वार्ध्रीनसस्ते मत्याऽअरण्याय सृमरो रुरू रौद्रः क्वयिः कुटरुर्दात्यौहस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥३९॥

श्वित्र श्वेत पशुरादित्यानाम्। उष्ट्र दीर्घग्रीव घृणीवान् तेजस्वी पशुविशेष

संहितायां घृणिशब्ददीर्घं वार्ध्रीनसौ (21) कण्ठे स्तनवानन्न ते त्रयो मर्त्या दे- व्याः । सृमरः गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः धावि पक्षिवि- शेषः ॥ ॥ अथ त्रिशोऽवकाशे । कुटरुः कुक्कुटः दात्यौहः कालकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥३९॥

एण्ह्यो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय सूकरः सि- ह्यो मारुतः कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृ- षतः ॥४०॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥

एण्ह्यो (25) मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः । कृष्णः वृकः श्वा सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सूकरः इन्द्राय । सिंहो मारुतः मरुद्देवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः पक्षी ते त्रयः शरव्यायै । पृषतः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुनज्मीति योज्यः ॥ ॥ एवं पञ्चाधिकं शतद्वयमारण्याः पशवः उक्ताः ॥ ॥ अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौर्याला पञ्चाधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च षट् शता- नि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति ॥ तेष्वारण्याः सर्वे उत्स्रष्टव्या न तु हिंस्याः ॥४०॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवा- चकः ॥२४॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I ॥ १ अश्वः॰ °इन्द्राः ॥१॥ १ आश्विनाऽधरो॰ पार्श्वे ॥२॥ १ ब्राह्मी- २ वारुणाः ॥३॥ २ शितिरन्ध्रो वायव्यः ॥४॥ ३ शुद्धः॰ - याम्याः ॥५॥ ३ अवलिप्ताः ४ मारुताः ॥६॥ ४ पल्न्यः॰ त्वाष्ट्राः ॥७॥ ४ कृष्णः॰ - उ- पस्यौ ॥८॥ ५ ॥१॥ ॥

II. ॥ ६-१० ॥१०-१४॥ ॥ III. ॥ ११-१५ ॥१५-१९॥ ॥
IV. ॥ १६ [क्रौलिभ्यः] - २० ॥२०-२४॥ ॥ V. ॥ २१-२५ ॥२५-२९॥ ॥
VI. ॥ २६-३० ॥३०-३४॥ ॥ VII. ॥ ३१ [धुङ्क्ष्वो J धुङ्क्ष्वो K.]
॥३५॥ ३२ ॥३६॥ ३३ [सृजयः K] - ३५ ॥३७-३९॥ ॥
VIII. ॥ ३६-३८ [मान्धाल॰ J.] ॥४०-४२॥ ३९ ॥४३॥ ४० [खड्गो] ॥४४॥ ॥
अष्टानुवाकेषु चतुश्चत्वारिंशत् ॥ ॥
इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥ ॥

I. शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैर्मृदं बर्स्वैस्तेगान्दंष्ट्राभ्याᳬ सरस्वत्याऽअग्रजिह्वं जिह्वाया उत्सादमवक्रन्देन तालु वाजᳬ हनुभ्यामप आस्येन वृषणमाण्डाभ्यामादित्याँ श्मश्रुभिः (1.) पन्थानं भ्रूभ्यां द्यावापृथिवी वर्त्तोभ्यां विद्युतं कनीनकाभ्याᳬ शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा पार्याणि पक्ष्माण्यवार्या इक्षवोऽवार्याणि पक्ष्माणि पार्या इक्षवः ॥१॥

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् । पञ्चविंशेऽयमध्याये वेददीपो मयेर्यते (2) ॥ ॥ का॰ [२०.८.५.६.] स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शूल्यᳬ हुत्वा देवताश्चाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतᳬ शादप्रभृतिवर्गलेभ्यो विमुखाच्च परेभ्य इति । स्विष्टकृद्वनस्पत्योरन्तरे वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं शूले श्रपितं मांसं प्राजापत्योऽश्व इति वचनात्प्रजापतये हुत्वा अमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतं शादादिवर्गलेभ्यो देवताश्चाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशे घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दद्भिरित्यादि-पृथिवीं त्वचेत्यन्तः संहिताभागो ब्राह्मणं न मन्त्राः । शादादयो देवाः दन्ताद्यङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा शादाय स्वाहा दद्भ्यः स्वाहा अवकाभ्य स्वाहा दन्तमूलेभ्य स्वाहेत्यादि पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शाखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेत्यादिहोममन्त्राः । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते अश्वाङ्गं भोग्यं

यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान्देवान्प्रीणामि । स्तुप उच्छ्राये स्तुपेन उ-
च्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणाति ॥ २ ॥

III मशकान्केशैरिन्द्र७ स्वपसा वहेन बृहस्पति७ शकुनिसादेन कूर्माञ्छफैरा-
क्रमण७ स्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलाञ्जवं जङ्घाभ्यामध्वानं बाहुभ्यां जा
म्बीलेनारण्यमग्निमतिरुग्भ्यां पूषणं दोर्भ्यामश्विनावꣳसाभ्या७ रुद्र७ रोरा
भ्याम् ॥ ३ ॥

केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान्देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणा-
मि कीदृशेन वहेन स्वपसा अप इति कर्मनाम शोभनमपः कर्म पर्याणाधारणान-
खवदनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत्सादो गमनम् षद्लृ विशर-
णगत्यादो घञ् वेगवत्कूर्दनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफा ज्ञायन्ते खुराः
पुनान् पुरैः कूर्मान्देवान्प्रीणामि । स्थूराभ्याम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं
देवं प्रीणामि । गुल्फाधस्था नाड्य ऋक्षलास्ताभिः कपिञ्जलान्देवान्प्रीणामि ।
गुल्फजान्वोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानूर्ध्वभागौ
बाहू ताभ्यामध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीलं जम्बीरस्तद्वत् फलं स्थलयोर्भेदः (6)
तद्वदाकारा जानुमध्यभागो जाम्बीलस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ
अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषौ करौ
ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । असौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोरौ
रावसमन्वी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

IV अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्थ्यदित्यै पञ्चमी-
न्द्राण्यै षष्ठी मरुता७ सप्तमी बृहस्पतेरष्टम्यर्यम्णो नवमी धातुर्दशमीन्द्र-
स्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ ४ ॥

अत्र पश्चाद्देवतोद्देशः प्रथमाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः । अग्नेर्देवस्य
पक्षतिरस्तु । पक्ष साकल्यविरोधयोः वन्ने काले परिग्रहे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पिते
इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य मूलं पक्षतिः पक्षात्तिरिति [पा॰ ५ २

२५.] मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वङ्क्रिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विंशतिरश्वस्य वङ्क्रय इति श्रुतेः [कौषीत॰ ब्रा॰ १० ४.] । तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वास्थ्यां देवता आह अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वास्थि अग्नेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वास्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य । अदित्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्था पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः । नवमी पक्षतिरर्यम्णो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वास्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥४॥

V. इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीयापां चतुर्थी निर्ऋत्यै पञ्चम्यग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणां सप्तमी विष्णोरष्टमी पूष्णो नवमी त्वष्टुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै त्रयोदशी द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥५॥

अथ वामपार्श्वास्थ्यां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वास्थि इन्द्राग्न्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयोदशी पक्षतिः यमसम्बन्धिनी चतुर्थी प्रथमार्था ॥ अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्योरस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥५॥

VI. मरुतां स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयादित्या-

ना तृतीयां वायोः पुच्छमग्नीषोमयोर्भासदौ क्रुञ्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणꣳ स्थूराभ्यां बलं कुष्ठाभ्याम् ॥६॥

अथाङ्गान्तराणां देवता आह । त्रिंशतिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशेऽनन्तो देवान्प्रीणामि । अथपृष्ठोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह । कीकसं कुल्यमस्थि चेत्यमरः [२ ६ ६८] कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रवना कीकसा प्रवनानि कीकसानि पृष्ठोपरिस्थाग्रास्थिपङ्क्तिस्त्रिधेषां देवानां प्रवनकीकसैर्विद्यान्देवान्प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीये रुद्रान्प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान्प्रीणामि । वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्नीषोमयोः भासद्भ्यामग्नीषोमौ प्रीणामि । क्रुञ्चौ श्रोणिभ्याम् पुनः पूर्ववदङ्गान्तरीया कटिः श्रोणिः ककुद्मतीत्यमरः [२ ६ ७४] श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां क्रुञ्चौ देवौ प्रीणामि । इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् सक्थि क्लीबे पुमानूरुरित्यमरः [२. ६. ७३.] ऊरुभ्यामिन्द्राबृहस्पती देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अल्गमत्यर्थं गच्छत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुवन्तौ अल्गौ वङ्क्षणौ ऊरुसंधी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्थूरौ स्थूलौ स्फिचौ नितम्बार्धभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । कुष निष्कर्षे कुष्येते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्तौ ककुन्दरशब्दवाच्यौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥६॥

VII. पूषणं वनिष्ठुनान्धाहीन्त्स्थूलगुदया सर्पान्गुदाभिर्विह्रुत आन्त्रैरपो वस्तिना वृषणमाण्डाभ्यां वाजिनꣳ शेपेन प्रजाꣳ रेतसा चाषान्पित्तेन प्रदरान्पायुना कूश्माञ्छकपिण्डैः ॥७॥

वनति सम्भजति वनिष्ठुः (?) स्थूलान्त्रं तेन पूषणं देवं प्रीणामि । गुदं त्वपानं पायुर्नेत्यमरः [२ ६ ७३.] स्त्रीत्वं छान्दसम् स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तया गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन्प्रीणामि अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् । सर्पान्गुदाभिः स्थूलगुदाभिरितरैर्गुदभागैः सर्पान्प्रीणामि । विह्रुत आन्त्रैः अन्त्रं पुरीत-

दित्यमरः [२ ६ ६६] अम् गतौ भजने शब्दे अमति भजत्यनेनान्नमित्यन्त्रम् अन्त्रे भवा आन्त्राः अन्त्रसम्बन्धिनो मांसभागाः तैर्विह्रुतो देवान्प्रीणामि । अपो वस्तिना वस्तिर्नाभिरधो द्वयोरित्यमरः [२ ६ ७३] वसति मूत्रं यस्मिन्स वस्तिः नाभेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः [अमरः २ ६ ७६] अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देव प्रीणामि । शेपो लिङ्ग तेन वाजिनं देवं प्रीणामि शिश्नो मेढ्रो मेहनशेपसी इति [२ ६ ७६] अमरः शि निशाने शिनोति भगमिति शेपः सान्तोऽप्यस्ति । प्रजां रेतसा शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि चेति [२ ६ ६२] अमरः रीङ् स्रवणे रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां देवता प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति भ्रंसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चाषान्देवान्प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरिक्ता तेन गुदतृतीयभागेन प्रदरान्देवान्प्रीणामि । कूश्मान् शकपिण्डैः । शको देशे नृपे विशि । विशि विष्ठायां । शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कूश्मान्देवान्प्रीणामि ॥७॥

VIII इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवोऽदित्यै भसज्जीमूतान्हृदयौपशेनान्तरिक्षं पुरीतता नभ उदर्येण चक्रवाकौ मतस्नाभ्यां दिवं वृक्काभ्यां गिरीन्प्लाशिभिरुपलान्प्लीह्ना वल्मीकान्क्लोमभिर्ग्लौभिर्गुल्मान्हिराभिः स्रवन्तीर्ह्रदान्कुक्षिभ्याᳫं समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना ॥८॥

पुनर्देवे पञ्च अङ्गे प्रथमा । नना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः [२ ६ ७७] क्रुड घनत्वे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि । पाजसि बलाय हितं पाजस्यं बलकरमङ्गम् तददित्याः देवतायाः । सन्धी तस्यैव जत्रुणीऽइति [२ ६ ७८] अमरः अंसवक्षसोः संधिर्जत्रु । आयतऽइति । पुंस्त्वमार्षम् तानि दिशां देवतानाम् । भस भर्त्सनदीप्त्योः बभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु ॥ पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । हृदये उपशेते हृदयौपशं हृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि । पूर्यते पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभो

देवं प्रीणामि शरीरावयवात्मत् । ग्रीवाधस्ताद्भागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी मतस्ने ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । वृक्काग्रमांसमित्यमरः [२.६.६४] वृक आदाने वृक्यते स्वादुतया गृह्यते वृक्का नान्तः पुंस्ययं स्त्रीत्येके इति क्षीरस्वामी वृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि वृक्कौ कुक्षिस्थौ मांसगोलकावाम्रफलाकृती इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाश्नन्ति भुक्तेऽन्नानीति प्राशयः शिश्नमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारैवान्नस्य देहे संचरात् रलयोरभेदः नाभिर्गिरीन्देवान्प्रीणामि । गुल्मस्तु प्लीहा पुंसीति [२.६.६६] अमरः हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुप्फुससंज्ञः प्लिह गतौ प्लिहते प्लीहा नान्तः तेन ऽश्मन्देवान्प्रीणामि । तिलकं क्लोमेत्यमरः [२.६.६५] क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोमा (8) वामे प्लीहा पुप्फुसश्चेति वैद्या (9) इति क्षीरस्वामी क्लोमा गलनाडीति कर्कः नैर्वल्मीकान्देवान्प्रीणामि । ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान्देवान्प्रीणामि । हरन्त्यन्नरसमिति हिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः देवताः प्रीणामि । पिचण्डकुक्षी जठरोदरतुण्डमित्यमरः [२.६.७७] जठरस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां ह्रदान्देवान्प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भस्मनाड्गुल्येन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥८॥

IX. विधृतिं नाभ्या घृतꣳ रसेनापो यूष्णा मरीचीर्विप्रुड्भिर्नीहारमूष्मणा शीनं वसया प्रुष्वा अश्रुभिर्ह्रादुनीर्दूषीकाभिरस्ना रक्षाꣳसि चित्राण्यङ्गैर्नक्षत्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय स्वाहा ॥९॥

नाभ्या उदरांशस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि । रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे इति विश्वः रसेन धीर्येण धातुविशेषेण वा घृतं देवं प्रीणामि । यूषः क्वथितो रसः पदन्नित्यादिना [पा० ६.१.६३] यूषन्नादेशः यूष्णा पक्वान्नरसेनापो देवताः प्रीणामि । पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रिय इत्यमरः [१.२.२१] विप्रुड्भिर्वसाबिन्दुभिर्मरीचीर्देवता प्रीणामि । ऊष्माणस्तु निदाघोशघोष्माः शष्पसहा अपीति विश्वः ऊष्मणा शरीरगतेनोष्णेन नीहारं देवं प्रीणामि । मेदस्तु वपा वसेति [२.६.६४]

अमरः वस्ते मांसमिति वसा शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्या (10.) इति स्वामी वसया मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि । अश्रु नेत्राम्बु रोदनमित्यमरः [२.६.९३.] अश्रुभिर्नेत्राम्बुभिः पृषाः देवताः प्रीणामि । दूषिका नेत्रयोर्मलमित्यमरः [२.६.९७.] दूषीकाभिर्नेत्रमलैर्ह्रादुनीर्देवताः प्रीणामि । रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितमित्यमरः [२.६.६४.] अस्यते सृज्यते (11.) इति वा असृक् रुधिरं पद्दन्न इत्यसन्नादेशः [पा° ६.१.६३.] अस्ना रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि देवतानि प्रीणामि । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोरिति विश्वः रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि देवतानि प्रीणामि । त्वचा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि स्वाहेति मन्त्रैराज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ अत्र अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेणेत्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि [३१.८-१३.] आहुतीर्जुहुयात् आम्नानाधिकत्वात् ॥ ॥ का° [२०.८.१८.] अवभृथेऽभ्यन्तेऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलस्य खलतिविक्लिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति । अवभृथयागान्ते एवंविधस्य पुंसो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाज्यं सकृद्गृहीतं जुहुयात् कीदृशस्य पुंसः जले मग्नस्य पिङ्गलाक्षस्य खलतेः खल्वाटस्य विक्लिधस्य दन्तुरस्य शुक्लस्यातिगौरस्येति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या द्विपदा यजुर्गायत्री अदन्यपुत्रमुण्डिभदृष्टा । जुम्बकाय वरुणाय स्वाहा सुहुतमस्तु वरुणो वै जुम्ब इति श्रुतेः [१३.३.७.५.] । एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनी तदुक्तं हारीतेन जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति ॥ १ ॥

X. हिरण्यगर्भः समव° ॥ १० ॥ यः प्राणतो निमि° ॥ ११ ॥

यतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वादीनां याज्यानुवाक्याः ॥ द्वे व्याख्याते [२३.१-३.] ॥ १० ॥ ११ ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रᳪ रसया सहाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १२ ॥

वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः कशब्दस्य सर्वनामत्वमार्षम् । इमे हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः

पर्वता प्रथमा द्वितीयार्थे सुपा सुपो भवन्तीति वचनात् इमान्हिमवत्प्रभृत्यद्री न्यस्य प्रजापतेर्महिम महिमानमाहुर्सुपा महिमेति विभक्तेराकार । रसा नदी रसते शब्दकर्मणा इति [निरु० ११ २५] यास्क रसया नद्या सह समुद्र यस्य म हिमाहु । इमा प्रदिश पूर्वाद्या प्रकृष्टा आशा यस्य महिमाहु यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेष । सर्वं जगदस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थ ॥१२॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वऽउपासते प्रशिष यस्य देवा ।
यस्य छायामृत यस्य मृत्यु कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१३॥

कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । आत्मान ददाति आत्मदा उपास काना सायुज्यप्रद बल सामर्थ्य ददाति बलदा भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थ । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य प्रशिष शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते तदुक्तम् यस्य नेपायधि ज्ञान शिक्षायधि च शासनम् कार्यायधि च कर्तृत्व स स्वयम्भू पुनातु व इति । कि च यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृत मुक्तिहेतु यस्य अज्ञानमिति शेष मृत्यु ससारहेतु तदुक्तम् य तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दु खमेवापयन्तीति [श्वेताश्वतरोपनिषद् ३ १०] ॥१३॥

XI आ नो भद्रा क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासोऽअपरीतास उद्भिद ।
देवा नो यथा सदमिद्वृधेऽअसन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे ॥१४॥

वैश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूना या यानुवाक्या दश ऋचो विश्वदेवदेवत्या गो तमदृष्टा । तत्रादौ पञ्च जगत्य । क्रतवो यज्ञा सकल्पा वा नोऽस्मान्प्रति आ यन्तु आगच्छन्तु यत्कर्तारो वय भवेमेत्यर्थ । कीदृशा क्रतव भद्रा भन्दनीया भदि कल्याणे कल्याणकारिण । तथा विश्वत अदब्धास सर्वतोऽनुपहिसिता निर्विघ्ना इत्यर्थ । अपरीतास न परीता अपरीता अपरिगता अज्ञाता केनचित् फलानुमेया इत्यर्थ । उद्भिद उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिद उद्भेत्तारो यज्ञान्तराणा प्रकटयितार इत्यर्थ । कि च यथा येन प्रकारेण देवा नोऽस्माक सदमित् सदैव वृधे वृद्ध्यै असन् भवन्ति तथा क्रतव आयान्त्वित्यर्थ । सदमित्यव्यय सदार्थे ।

कीदृशा देवाः अप्रायुवः प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः यौतेः क्विप् तुगभावश्च आर्षः न प्रायुवः अप्रायुवः अनालस्या अस्माकं वृद्धौ भवन्त्वित्यर्थः तथा दिवे-दिवे अहन्यहनि प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः ॥१४॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानाꣳ रातिरभि नो निवर्तताम्।
देवानाꣳ सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥१५॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना बुद्धिः नोऽस्मान्प्रति अभिनिवर्ततामस्मदभिमुखी भवतु। कीदृशानां देवानाम् ऋजूयताम् ऋजु अवक्रं यन्ति गच्छन्ति ऋजुयन्तस्तेषाम् इणः शतृप्रत्ययः अवक्रगामिनाम् यद्वा ऋजुमवक्रं साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्ति सुप आत्मनः क्यच् ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम् क्यजन्ताच्छतृ साधुं यजमानं कामयमानानामित्यर्थः। किं च देवानां रातिः दानं नोऽस्मानभिनिवर्तताम् देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः। देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्नुयाम सदेर्लिटि उत्तमबहुत्वे अयं संहितायां दीर्घः। देवा नोऽस्माकं सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥१५॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमस्रिधम्।
अर्यमणं वरुणꣳ सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥१६॥

पूर्वया प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयम्भुवा निविदा वाचा वेदरूपया वयं तान्प्रसिद्धान्देवान्हूमहे आह्वयामः। निविद्शब्दो वाग्वाचकः। तान्कान् तत्राह भगं मित्रमदितिं देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अर्यमणं वरुणं सोममश्विना अश्विनौ। अस्रिधमिति भगादीनां विशेषणम् न स्रेधते च्यवते सोऽस्रित् तमच्युतस्वभावम्। किं च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगादिसहिता नोऽस्माकं मयः करत् सुखं करोतु ॥१६॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः।
तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥१७॥

वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं हितं यथा तथा वातु वा गतिगन्धन-

द्यौः लोट् प्रयातु अनुगृह्णात्वित्यर्थः ददात्विति यावत् । कीदृशं हितं मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु । माता जगन्निर्मात्री पृथिवी तत् हितं वातु । पिता पालको द्यौः स्वर्गः तत् हितं वातु । सोमं सुन्वन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणो ग्रावाणः दृषदः तत् भेषजं वातु ददतु कीदृशा ग्रावाणः मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः । हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां तत् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कीदृशौ युवां धिष्ण्या धिष्ण्यौ गृह्णवद्धारयितारौ ॥ १७ ॥

तमीशा॑नं॒ जग॑तस्त॒स्थुष॒स्पतिं॑ धियंजि॒न्वमव॑से हूमहे व॒यम् ।
पू॒षा नो॒ यथा॒ वेद॑सा॒मस॑द्वृ॒धे र॑क्षि॒ता पा॒युरद॑ब्धः स्व॒स्तये॑ ॥ १८ ॥

वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं हूमहे आह्वयामः । कीदृशं तम् जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम् । धियंजिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वस्तम् अलुक् बुद्धिसंतोषकारकम् जिन्वतिः प्रीणनार्थः । किमर्थं हूमहे अवसे अवितुं तर्पयितुं तुमर्थे असेप्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नो ऽस्माकं वृधे वृद्धये स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा हूमहे इत्यर्थः । कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः । पायुः पालकः पुत्रादीनाम् । अदब्धः अनुपहिंसितः ॥ १८ ॥

स्व॒स्ति न॒ इन्द्रो॑ वृ॒द्धश्र॑वाः स्व॒स्ति नः॑ पू॒षा वि॒श्ववे॑दाः ।
स्व॒स्ति न॒स्तार्क्ष्यो॒ऽअरि॑ष्टनेमिः स्व॒स्ति नो॒ बृह॒स्पति॑र्दधातु ॥ १९ ॥

विराट्स्थाना । आद्यौ पादौ नववर्णौ (१२-) तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूहेनैकादशकः नवकौ वैराजरोदुभश्चेति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु । कीदृशः वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति ददातु कीदृशः विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः । तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु कीदृशः अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहिंसिता नेमिश्चक्रधारा पक्षौ वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुरुर्नोऽस्मभ्य स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।
अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसागमन्निह ॥२०॥

जगती । मरुतो देवा अवसान्नेन हविर्लक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु । कीदृशा मरुतः पृषदश्वाः पृषत्यः पर्षतीभिन्ना अश्वा वडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः पुंवद्भावः पृषत्यो मरुतामिति [निघ॰ १ १५] वचनात् यद्वा पृषन्तः शबला अश्वा येषां ते । पृश्निर्गौर्गोदितिर्वा माता जननी येषां ते पृश्निमातरः । शुभं कल्याणं याति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः आतो मनिन्निति [पा॰ ३ २ ७४] वनिप्प्रत्ययः । विदथेषु यज्ञगृहेषु जग्मयः गमनशीलाः आदृगमहनेति [पा॰ ३ २ १७१] किः । अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः हुताद इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सूरः सूर्य एव चक्षुः येषां ते सूरं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः । किं च न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु ॥२०॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥२१॥

त्रिष्टुप् । हे देवाः कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्याणमनुकूलं वचः शृणुयाम । हे यजत्राः यजत आयते रक्षन्ति यजत्रा यजमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं पश्येम बहुलं छन्दसीति [पा॰ ७ १ ७६ (13)] इत्यादौ अक्षिशब्दस्यानङादेशः । किं च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तद्वयं व्यशेमहि व्याप्नुवीमहि प्राप्नुयाम । कीदृशा वयं स्थिरैः दृढैः अङ्गैः अवयवैः करचरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः सन्तः ॥२१॥

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।
पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥२२॥

हे देवाः शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके

समीपे भवतेति शेषः यत्र शरत्सु नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६ ३ १३५] चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति [पा० ६ ३ १३६] यत्रेत्यत्र दीर्घः वार्धक्यपि पूर्वं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति यावदस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः तावत् मध्या मध्ये नोऽस्मानायुर्गन्तोः रीरिषत मा हिंसिष्ट रिषतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चङि रूपम् । कीदृशमायुः गन्तोः गन्तृ गमनशीलम् तद्वत्तम् सचित्य सचित्य तनुयदण्ड मृत्युः मनुष्यस्य विचक्षणस्य वर्षासु सिक्ता इव चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥२२॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥२३॥

मन्त्रदृक् सर्वात्मत्वेनादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः तदधिष्ठातृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता पुत्रश्च स सादितिरेव लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवा अदितिः । पञ्च जना मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं जनिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वादितिरेषा नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितानि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥२३॥

४॥ मा नो मित्रो वरुणोऽअर्यमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।
यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥२४॥

का० [२० ८ ७] मा नो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवाकाभ्याम् । मा न इत्यादिषोडशर्चमनुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति । मा नो मित्र इत्यनुवाकाभ्यां षोडशाज्यस्तोमीया जुहोतीति श्रुतेः । द्वाविंशतिर्ऋचोऽश्वस्तुतिरूपा आश्वदेवत्यास्त्रिष्टुभो दीर्घतमोदृष्टा अज एष छाग इति [२६] तृतीया धूम्रवर्णा इति [३१] षष्ठी एते द्वे जगत्यौ । ततः षोडशभिर्ऋग्भि

स्तुतिं मर्त्यैर्भिर्या देवान् अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोतीति श्रुतेः ॥ अथ मन्त्रार्थः । विदथे यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि चरित्राणि यत् यद्य प्रवक्ष्यामः उच्चारयिष्यामः तत्र मित्रादयो देवा नोऽस्मान्मा परिख्यन् मा निन्दन्तु परिख्यान् निन्दा अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति [पा० ३ । १ । ५२] चेरुः न माङ्योगे इति [पा० ६ । ४ । ७४] अडभावः अस्माभिर्वाजी स्तुत्या न वर्धनीय इति यद्यपि निन्दायितः तथाप्यनुग्रहेण देवानामेव स्तुतिः क्रियते । कीदृशस्य वाजिनः देवजातस्य देवात्सूर्यान्मातस्यावनस्य देवैर्जनितस्य वा सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्युक्तेः [२९ । १३] । सप्तेः सप्त सन्यन्ते सरति देवैः सह गच्छतः इति सप्तिस्तस्य । के मा निन्दन्तु तानाह मित्रः अहरभिमानी देवः वरुणः रात्र्यभिमानी देवः । अर्यमा आदित्यः । आयुः एति गच्छति गच्छतीति आयुर्वायुः । इन्द्रः देवराजः । ऋभुक्षाः ऋभवो देवा क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन्स ऋभुक्षाः देवाधारः प्रजापतिः यद्वा क्षियति व्याप्नोति सर्वमिति इति ऋभुक्षाः अर्तेर्भुक्षिन्प्रत्ययः पथिमथ्यृभुक्षामादिति [पा० ७ । १ । ८५] आकारः । इन्द्रविशेषणं वा ॥२४॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।
सुप्राङजो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥२५॥

यत् यदा विप्राः अश्वस्य मुखतो मुखाग्रे गृभीतां गृहीतां रातिं दानमान्यमनुधानाञ्जनेन नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय रातिभक्षणाय प्रयच्छन्तीत्युक्तेः तदा अजः छागः अप्येति भक्षणायागच्छति । कीदृशोऽजः सुप्राङ् सु सुष्ठु प्राञ्चति पूर्वं गच्छति सुप्राङ् ललाटे बद्ध इत्यर्थः तूपरश्चाज आग्नेयो ललाटे पुरस्तादित्युक्तेः [२४ । १] । तथा मेम्यत् शब्दानुकरणमेतत् मे मे इति शब्दं कुर्वन् । विश्वरूपः विश्वानि रूपाणि यस्य नानावर्ण इत्यर्थः । किं च इन्द्रापूष्णोः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रापूषणौ तयोः देवताद्वन्द्वे च [पा० ६ । ३ । २६] इन्द्रपदस्य दीर्घः इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियमभिमतं पाथोऽन्नं पशुलक्षणं तदप्येति भक्षणाय नाभिबद्धोऽप्यागच्छति सोमापौष्णः श्यामो नाभ्यामित्युक्तेः [२४ । १] । इतरथापनेन यदाश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिबद्धावजौ भक्षणायागच्छत इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य निर्णिजा निर्णेजनेन स्नानेन प्रावृतस्य सत्कृ-

तस्य आलम्भनस्थाने सादितस्य निर्णिजेन निर्णिक् तथा निवीते सम्यद्धादिनाद्वावि धिय । तथा रेक्णसा प्रावृतस्य आच्छादितस्य रेक्ण इति धननाम [निघ० २ १०] धनेन सुवर्णमणिमालादिना प्रावृतस्य अश्वस्य सोऽयमश्वमणीन्द्रियपुष्टेषु तस्य ग्रा- ग्रसतीत्युक्तिः ॥२५॥

एष च्छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।
अभिप्रियं यत्पुरोडाशमर्वता त्वष्टेदेनꣳ सौश्रवसाय जिन्वति ॥२६॥

यत् यदा एष छागोऽजः वाजिना वेगवताऽश्वेन पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते ललाटत्वात् । कीदृशः छागः पूष्णो भागः पुष्णाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भा- गः भागधेयः आग्नेयो छाग इति श्रुतत्वात् [२४ १] । तथा विश्वदेव्यः विश्वेभ्यो दे- वेभ्यो हितः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा त्वष्टा इत् त्वष्टैव प्रजापतिरेव अ- र्वता अश्वेन सह एनं छागं जिन्वति प्रीणाति । किमर्थं सौश्रवसाय शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य स सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्तये यशोऽमृतानां स्वर्गा- मित्वात् । किंभूतमेनम् अभिप्रियम् अभिप्रीणातीति तम् समन्ताद्देवानां प्री- णयितारम् । पुरोडाशं पुरो दाश्यते दीयते इति स पुरोडाशः तम् पुरस्ताद्दात- व्यम् ॥२६॥

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।
अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥२७॥

मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिणयन्ति वारत्रयं पर्यग्निकुर्व- न्ति । कीदृशमश्वं हविष्यं हविषे हितं हविर्योग्यम् । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ यज्ञं याति देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगा- मिनं वा यद्वा देवत्वादित्यत्वात् गतिरस्य अनिवारितगतिमित्यर्थः । अत्रास्मि- न्नवसरे पर्यग्निकरणावसाने पूष्णः पोषकस्य वह्नेः भागोऽजः प्रथमः पुरोगामी सन् एति गच्छति । किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्रज्ञापयन् स्वशब्देन ज्ञापयन् पूषा नो पूषति वर्धते पूषाग्नि ॥२७॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शᳫस्ता सुविप्रः ।
तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आपृणध्वम् ॥२८॥

हे होत्राद्य ऋत्विजः तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वक्षणा नदी घृतकुल्या-द्याः आपृणध्वं घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैः पूरयत । वहतीति वक्षणाः । यज्ञं सम्यक् फलं साधयन्नित्यर्थः । कीदृशेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्वलंकृतेन रलयोरैक्यम् सुष्ठु अलंकृतेन विप्रर्त्विग्दक्षिणादिभिः शोभितेन । स्विष्टेन सुष्ठु इष्टेन । के ऋत्विज-स्तानाह होता आह्वाता देवानां तन्नामक ऋत्विक् । अध्वर्युः अध्वरमिच्छति अध्वर्य-ति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति [पा° ७ ४ ३९] लोपः ततः क्याच्छन्दसीति [पा° ३ २ १७०] उप्रत्ययः । आवया आभिमुख्येनावयजती-त्यावयाः श्वेतवाहोक्थशसिति (14) डस् आवया प्रतिप्रस्थाता अवे यज इति [पा° ३ २ ७२] ण्विन् अत्राप्योरिति अवस्याल्लोपः । अग्निमिन्धः अग्निमिन्द्धे दीप-यति अग्निमिन्धः अग्नीत् आग्नाग्न्योरिन्धःइति [पा° ६ ३ ७० वा° ६] मुम् । ग्रा-वग्राभ ग्राव्णो गृह्णाति स्तौति ग्रावग्राभः कर्मण्यण् हस्य भः ग्रावस्तोता । उता-पि शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनो विप्रो मेधावी सु-विप्रो ब्रह्मा ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तेः । अयमनुक्तर्त्विगुपलक्षकः । एते यज्ञेन वक्षणाः (15) पृणध्वमिति सम्बन्धः ॥२८॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं येऽअश्वयूपाय तक्षति ।
ये चार्वते पचनᳫ सम्भरन्त्युतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु ॥२९॥

तेषामृत्विजामभिगूर्त्तिः अभिगोरणमभिगूर्त्तिरुद्यमः नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु व्या-प्नोतु वा अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः इवि व्याप्तिप्रीणनयोः लोट् शपि इदितो नुम् धातोरिति [पा° ७ १ ५८] नुमागमः । तेषां केषाम् ये यूपव्रस्का यूपाय अश्वान्ति तरुं छिन्दन्ति ते यूपव्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते यूपवाहाः कर्मण्यण् छिन्नस्य यूपस्य वोढारः । ये च अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपार्थं चषालं तक्षति यूपाग्रे भागे स्थाप्यं काष्ठं तक्षन्ति वचनव्यत्ययः । चषालो यूप-कटकः इत्यमरः [२ ७ १८] तक्षू तनूकरणे साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः । उतो अपि

च ये नराः अर्वतः अश्वस्य पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादि च सम्भरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान्प्रीणात्वित्यर्थः ॥२९॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥३०॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमेव प्रागात् उपागच्छतु सुमदित्यव्ययं स्वयमित्यर्थे सुमत्स्वयमित्यर्थे इति यास्कोक्तेः [निरु° ६ ११] तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः । किं च अयं वीतं पृष्ठं पृष्ठं यस्य यद्वा वीतं कामितं पृष्ठं यस्य अ श्वपृष्ठमारोहणाय सर्वे कामयन्ते स वीतपृष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूर यितुमिति शेषः उप गच्छतु उपसर्गेण क्रियावृत्तिः । किं च देवानां पुष्टे पोषणे पुष्टम् भावे निष्ठा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं एनमश्वं वयं सुबन्धुं चकृम कृ तवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो बन्धुर्बन्धनं यस्य तं एनमश्वं बद्धवन्तः एनमश्वं विप्रा मेधाविनः ऋषयः मन्त्रदर्शिनः अन्विनोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां तुष्यन्तु ॥३०॥

यद्वाजिनो दाम सन्दानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणꣳ सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥३१॥

वाजिनो वेगवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः यच्च सन्दानं पादब न्धनं । या च शीर्षण्या शीर्षे भवा शीर्षण्या शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः शि रःशब्दात् छन्दसीति [पा° ४ ४ ११०] यत् ये च तद्धिते इति [पा° ६ १ ६१] शीर्षन्नादेशः निपातितम् । अस्य रशना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः । वाय द्वा अस्याश्वस्य घ प्रसिद्धं आस्ये मुखे प्रभृतं प्रक्षिप्तं यत् तृणं हे अश्व ते तव एता सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगीनि भवन्तु देवत्र प्रा प्नुवन्तु वा । अश्वोपकरणानां सर्वेषां देवत्रमाशास्यते ॥३१॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ।

यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥३२॥

मक्षिका अश्वस्य क्रविषः क्रव्यस्य यत् आश अशितवती अभक्षयत् क्रविष इति

कर्मणि पठी । वाथवा यत् मांसं स्वरौ पश्वञ्जनकाले दिते लिप्तमस्ति स्वरुणा पशुमनक्तीति श्रुतेः । यत् स्वधितौ शासे लिप्तमस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च । यच्च शमितुर्हस्तयोः स्थितं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अश्व सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥३२॥

यदूवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धोऽअस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तूत मेधꣳ शृतपाकं पचन्तु ॥३३॥

उदरस्य ऊवध्यमीषज्जीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति । भक्षितमपच्यमानमाशयस्थमूवध्यमुच्यते । आमस्यापक्वस्य क्रविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि च मेधं मेध्यमश्वं शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मिन्कर्मणि तथा पचन्तु अतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥३३॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति ।

मा तद्भूम्यामाश्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥३४॥

हे अश्व अग्निना पच्यमानात्ते तव गात्रात् शरीरात् यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अधस्ताद्गच्छति । तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यत् अङ्गं शूलमभि अवधावति शूलेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गच्छति तन्निर्गतमूष्माङ्गादिकं भूम्यां मा आश्रिषत् भूम्याश्लिष्टं मा भूत् श्रिषेः पुषादित्वाच्लेरङ् । तथा तृणेषु माश्रिषत् विशसनसमये तृणलग्नं मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणलग्नं सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु रा दाने । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उशद्भ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविः कामयमानेभ्यः वश कान्तौ लटः शत्रादेशः ॥३४॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति ।

ये चार्वतो माꣳसभिक्षामुपासतऽउतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥३५॥

ये जनाः पक्वं वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति अयं पक्व इति जानन्ति । ये ईम् ईमित्यव्ययं चार्थे ये च इत्याहुः एवं कथयन्ति किम् सुरभिः सुगन्धः पाको जातः अ-

तां निर्हर अग्ने सकाशादुत्तारयेति । ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपा-
सते इतःशिष्टमांसयाचनां कुर्वन्ति । उतो अपि च तेषां पाकद्रष्ट्रादिजनानामभिगूर्तिः
उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु । यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः
पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा कोष्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको जा-
तोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते मांसं याचन्ते तेषा-
मभिगूर्तिः सत्कृत्योऽस्मान्प्रीणातु सफलो भवत्वित्यर्थः ॥३५॥

यन्नीक्षणं माँस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।
ऊष्मण्यापिधाना चरूणामङ्काः सूनाः परिभूषन्त्यश्वम् ॥३६॥

एते पदार्था अश्वं परिभूषन्ति अलंकुर्वन्ति स्वव्यापारेण शोभयन्तीत्यर्थः भूष अलङ्कारे भौवादिकः । एते के तानाह यत् उखायाः (16) स्थाल्या नीक्षणं नितरामीक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कीदृश्या उखायाः मांस्पचन्याः मांसं पच्यते यस्यां सा मांस्पचनी तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः करणाधिकरणयोश्चेति [पा॰ ३ ३ ११७] ल्युट् मांसस्य पचि युड्घञोरिति [काशिका॰ पा॰ ६.१ १४४ (17)] मांसस्याकारलोपः टिड्ढाणञिति [पा॰ ४ १.१५] ङीप् । तथा यूष्णः पक्वरसस्य आसेचनानि आसिच्यते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पद्दन्निति यूषशब्दस्य यूषन्नादेशः । यानि च चरूणां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आच्छादनपात्राणि । कीदृशानि तानि ऊष्मण्या ऊष्माणं धारयन्ति तानि ऊष्मण्यानि ऊष्मन्शब्दाद्धारणार्थे यत्प्रत्ययः आच्छादने ऊष्मा बहिर्न यातीत्यर्थः । तथा अङ्काः चिह्नभाजनानि हृदयाद्यवयवप्रकाशकानि वैतसमयानि । सूनाः विशसनकरणभूता स्वधित्यादयः । एतेऽश्वं परिभूषयन्ति ॥३६॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभिविक्त जघ्रिः ।
इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रतिगृभ्णन्त्यश्वम् ॥३७॥

हे अश्व पच्यमानावस्थस्य अग्निः त्वा त्वां मा ध्वनयीत् ध्वनिं मा कारयतु धर्मो ध्वनि शब्दश्च स्यात् दह्यमानं मांसं सिम-सिमिति शब्दं करोति तस्मात्तु

नोनयतिधनयतीत्यादिना [पा० ३ १ ५१] एयन्ताचङ्प्रतिषेधः स्यन्तक्षणेति [पा० ७ २ ५] वृद्ध्यभावः । कीदृशोऽग्निः धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्पधूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति [पा० ५ ४ १३६] धूमादिकारः । किं च भ्राजन्ती अतितापेन दीप्यमाना उखा स्थाली मा अभिविक्त मा चलतु ओविजी भयचलनयोः लुङि तङि झलो झलीति [पा० ८ २ २६] सिज्लोपे रूपम् न माङ्योगऽइति [पा० ६ ४ ७४] अडभावः । कीदृशी उखा जघ्रिः जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति जघ्रिः आदृगमेति [पा० ६ २ १७१] किन्प्रत्ययः अधिष्ठात्र्या देवताया घ्राणम् । तमेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृभ्णन्ति प्रतिगृह्णन्तु । कीदृशमश्वम् इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यग्निकृतम् अभिगूर्तं ये यजामहऽइत्यागूर्त्यातम् वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् ॥३७॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्बीशमर्वतः ।
यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता तेऽअपि देवेष्वस्तु ॥३८॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम् निषदनं नितरां सीदत्यस्मिन्निति निषदनमुपवेशनस्थानम् विवर्तनं विविधं वर्तते यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् यच्चार्वतोऽश्वस्य पड्बीशम् पद्सु विशति पड्बीशं पादबन्धनम् । क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः आलम्भसमये यानि अश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि । किं च यच्च पपौ यज्जलं पीतवान् यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान् घस्लृ अदने लिट् हे अश्व ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु । देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं मास्त्वित्यर्थः ॥३८॥

यदश्वाय वासं उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।
संदानमर्वन्तं पड्बीशं प्रिया देवेष्वायामयन्ति ॥३९॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति ऋत्विजोऽश्वस्थितानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः । कानीत्यत आह अश्वाय यत् अधीवासमाच्छाद-

सं वासो यदनुपस्तृणन्ति स्तृञ् आच्छादने क्र्यादिः तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा अर्वन्तम् अश्वं द्वितीया अर्वतोऽश्वस्य मदानं शिरोबन्धनं पड्वीशं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति । कीदृशानि प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥३९॥

XIV यत्ते॑ सा॒दे मह॑सा॒ शूकृ॑तस्य॒ पार्ष्ण्या॑ वा॒ कश॑या वा तु॒तोद॑ ।
स्रु॒चेव॒ ता ह॒विषो॑ऽअध्व॒रेषु॒ सर्वा॒ ता ते॒ ब्रह्म॑णा सूदयामि ॥४०॥

हे अश्व अश्ववारः सादे गमने यत्ते तव त्वां पार्ष्ण्या पादाधोभागेन कशया वा तुतोद पीडितवान् तुद व्यथने लिट् सदनं सादः घञ् कीदृशस्य तव महसा बलेन शूकृतस्य शूकृतमस्यास्ति शूकृतः तस्य शब्दानुकरणमेतत् शूकारं कुर्वतः । अध्वरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव पार्ष्णिकशाताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं सूदयामि षूद क्षरणे चुरादिः क्षारयामि यद्वा आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः हविषः स्रुचेव हविरादीनि यथा स्रुचा जुह्वा सूदयामि तद्वत् । एव तावदं पादपूरणाय ॥४०॥

चतु॑स्त्रि॒ꣳशद्वा॒जिनो॑ दे॒वब॑न्धो॒र्वङ्क्री॒रश्व॑स्य॒ स्वधि॑तिः॒ समे॑ति ।
अच्छि॑द्रा॒ गात्रा॑ व॒युना॑ कृणोत॒ परु॑ष्परुरनु॒घुष्या॒ विश॑स्त ॥४१॥

स्वधितिः पशुच्छेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत् वङ्क्रीः चतुस्त्रिंशत्संख्याः कान्युभयपार्श्वास्थीनि समेति सम्यगागच्छति छेदनाय । कीदृशस्याश्वस्य वाजिनः वजति गच्छतीति वाजी तस्य वेगवत इत्यर्थः । देवबन्धोः देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य देवा बन्धवो यस्येति वा । भावी निर्देशः । अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयः अजादीनां षड्विंशतिः । अतो हे शमितारो वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य गात्रा गात्राणि अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत स्वधितिना छिन्नानि सच्छिद्राणि भवन्ति तान्यच्छिद्राणि कुरुत । किं च परुःपरुः ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषीति अमरः निरुक्तोऽस्तणोतेति [शा० ८ । १४] छिद्रम् प्रतिपर्व प्रत्यवयवम् अनुघुष्य इदमिदमिति नाम्ना संशब्द्य यूयं विशस्त विशसनं छेदं कुरुत शसु हिंसायाम्

छान्दस शर्पो लुक् । कृणोति कृ करणे स्वादि तनिमिति [पा० ७ १ ४५] म ध्यमवहुवचनस्य तनादेश (18) ततो गुण । अनुघुष्य घुषिर् शब्दे क्त्वो ल्यप् ॥४१॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथऽऋतु ।
या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ता ता पिण्डाना प्रजुहोम्यग्नौ ॥४२॥

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्ता एक ऋतु । कीदृशस्याश्वस्य त्वष्टु दीप्तस्य । ऋतूपलक्षित कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थ शमितृत्वं । तथा यन्तारा यन्तारौ नियमकर्तारौ द्वा द्वौ द्यावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवत तयोरेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भाव । तथा ऋतु अत्र ऋत्यक इति [पा० ६ १ १२८] ह्रस्वप्रकृतिभावो । इयमश्वस्य निशस्तितृसनुकार्थर्तु स्वकर्मात् हे अश्व ते तव गात्राणां पिण्डाना गात्रसम्बन्धिना मांसपिण्डाना या यानि अङ्गानि अहं कृणोमि हन्मि छिनद्मि कृञ् वधे स्वादि ऋतुथा ऋतौ ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता ता तानि तान्यङ्गानि अग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥४२॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्त मा स्वधितिस्तन्व आतिष्ठिपत्ते ।
मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू क ॥४३॥

हे अश्व प्रिय वल्लभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देह त्वा त्वा मा तपत् तव दुखित मा कार्षीत् तव देहवियोगजनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मान प्रत्युच्यते । किम्भूत त्वाम् अपियन्तम् अभ्येतीत्यपियन् तम् देवलोकं गच्छन्तम् अपि पूर्वादेते शतृप्रत्यय । किं च स्वधिति शस्त्र ते तव तन्व तनू अङ्गानि मा आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु सर्वाणि छित्वा देवेभ्यो ददात्वित्यर्थ । तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि तिष्ठतेरिदिति [पा० ७ ४ ५] इकारे कृते द्वित्वादि । किं च गृध्नुता ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिहाय त्यक्त्वा शास्त्रोक्तक्रमं त्यक्त्वा असिना शस्त्रेण मिथु मिथ्या छिद्रा छिन्नाणि अयथाछिन्नानि (19) मा क मा कार्षीत् करोतेर्लुङि मन्त्रे घसह्वरेत्यादिना [पा० २ ४ ८०] च्लेर्लुक् गुणे इन्ज्यादेरिति [पा० ६ १ ६८]

त्वियो लोपे विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् संहितायां दीर्घः । कीदृशः शमिता गृध्नुः गृध्यतीति गृध्नुः लुब्धः केवलं मांसग्रहणेच्छुः अत एवाविशस्ता न विशेषेण शसति हिनस्ति अविशस्ता विशसने अकुशलः अत एवान्यथा (20) मा छिदत् सम्यगवदानानि करोत्वित्यर्थः ॥४३॥

न वाऽउऽएतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ२॥ऽइदेषि पथिभिः सुगेभिः ।
हरी ते युञ्जा पृषतीऽअभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥४४॥

वै एतार्थे उ अवधारणे हे अश्व त्वमेतन्नैव म्रियसे इतराश्ववन्मृतो न भवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत एव न रिष्यसि हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात् रिषतेर्यकि परस्मैपदमार्षम् । ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः पथिभिः मार्गैः देवयानाख्यैः देवान् इत् एषि देवानेव गच्छसि अतो युक्तमेतदिति । कथं देवान्प्रति गमनम् तत्राह हे अश्व ते तव हरी इन्द्राश्वौ युञ्जा युञ्जौ रथे युक्तौ अभूताम् भविष्यतः आशंसायां भूतवच्चेति [पा० ३ ३ १३२] भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे । हरीऽइन्द्रस्येति यास्कः [निघ० १ १५] । तथा पृषती मरुतां वाहनभूते तव युञ्जौ अभूताम् पृषत्यो मरुतामिति यास्कः [निघ० १ १५] । युङ्क्ते युञ्जौ ऋत्विग्दधृगित्यादिना [पा० ३ २ ५९] क्विन् क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति [पा० ८ २ ६२] युजेरसमासे इति [पा० ७ १ ७१] नुम् सुपां सुलुगिति [पा० ७ १ ३९] विभक्तेराकारः । किं च रासभस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहनस्थाने वाजी कश्चिदश्व उपास्थात् उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तव वहनाय इन्द्रादयो निजवाहनानि प्रयच्छन्तीति भावः यद्वा तत्तद्देवभावं प्राप्तं त्वां तानि तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥४४॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्राँ२॥ऽउत विश्वापुषꣳ रयिम् ।
अनागास्त्वं नोऽअदितिः कृणोतु क्षत्रं नोऽअश्वो वनताꣳ हविष्मान् ॥४५॥

इदानीं याच्ञा क्रियते । वाजी देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनगो-

समूहं कृणोतु करोतु गवां समूहो गव्यम् खलगोरथादिति [पा॰ ४ २ ५०] यत्प्रत्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम् । तथा स्वश्व्यं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्व्यम् केशाश्वेति [पा॰ ४ २ ४८] विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्व्यं स्वश्व्यम् । तथा पुंसः पुत्रान्करोतु पुत्रशब्दोऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधकान् पुत्रान्करोतु । उतापि च रयिं धनं करोतु कीदृशं रयिं विश्वपुषम् पुष्णाति पुषः इगुपधेति [पा॰ ३ १ १३५] कप्रत्ययः विश्वस्य सर्वस्य पुषत्ताम् सर्वजनपोषणसमर्थ धनं करोत्वित्यर्थः संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किं च नो ऽस्माकमनागस्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापरूपो यस्य सोऽनागाः तस्य भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्छान्दस निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्राप्ति । किं च अश्वो नोऽस्माकं चत्रं चतत्राणं बलं पराभवाद्रक्षणं वा करोतु । कीदृशो ऽश्वः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः । हविष्मान् हविरस्यास्ति हविष्मान् तदस्यास्तीति [पा॰ ५ २ ९४] मतुप् हविर्भूतावयवः यद्वा देवत्वाख्या हविष्मान् । ईदृशोऽश्वो नः चत्रं वनतां करोतु वनतिः करोत्वित्यर्थः ॥४५॥

XV. a इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।

b आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा करत् ।

c यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह सीषधाति ॥४६॥

का॰ [२० ८ १२] इमा नु कमिति च द्विपदाः । अयस्मयपात्रेणाश्वलोहितहोमानन्तरमिमा नु कमित्याद्याः षट् द्विपदाः जुहोति । कण्डिकाद्वयस्य षडर्धानि सन्ति तैः षडाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ द्विपदाश्छन्दस्का विश्वदेवदेवत्या आप्त्यपुत्रभुवनदृष्टास्तिस्र ऋचः । नु कम् एतौ निपातौ पादपूरणौ इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि वयं सीषधाम साधयामः वशीकुर्म इत्यर्थः साधयतेर्लुङि उत्तमबहुवचने रूपम् अडभाव आर्षः । किं च इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्यैश्च सहिता अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि औषधानि हितानि करत् कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवन्त्वित्यर्थः । किं च

इन्द्र आदित्ये सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेध तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सी-
षधाति साधयतु वशास्त्रोन्विस्यर्थं नीरोगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक्कुर्म इति
भाव ॥४६॥

३ c अग्ने त्वं नोऽअन्तम उत ॥४७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्याय ॥२५॥ ॥

विना विप्रा व्याख्याता [३ ७५ ७६७] ॥ ॥ समिद्धोऽअञ्जन् [२१ १] आश्व
मेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र होत्रे तन्मन्त्राणां विनियोग ॥ समाप्तोऽश्वमेध
सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्य ॥४७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । अध्याय पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतो
ऽगमत् ॥२५॥ ॥

अथ काण्वशाखाया पाठविशेष ॥

१ आपदाभ्याम् ॥१॥ १ आदि॰ इन्द्राय ॥२॥ २ कनीनकाभ्याम्
॥३॥ ७ वर्णा॰ स्तुयेन ॥४॥ ३ कपिनलान् ॥५॥ ३ ऊर्ज रो
रोभ्याम् ॥६॥ ४ [॰थायां चतु॰] ॥७॥ ५ [॰या सोमस्य चतु॰] ॥८॥
६ [॰हणाऽअन्त्या॰] ॥९॥ ७ [तृप्ता॰ h] ॥१०॥ ८ [क्रोलोऽदि॰
॰योपसेना॰ J] ॰शीतता ॥११॥ ८ नभ भस्मना ॥१२॥ ९ २१
[व्यशेन] ॥१३ ७५॥ २७ २६ [पुरोलाशम॰] ॥२६ ३०॥ २७-३४
[॰मार्तिष॰ J] ॥३१ ३८॥ ३५ ३८ ॥३९ ४२॥

XIV १ ३९ ॥४३॥ ॥ XV १ ४६ ४७ ॥४४ ४५॥ ॥

पञ्चदशानुवाकेषु पञ्चचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्याय ॥२७॥ ॥

1 a अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदः ।

b वायुश्चान्तरिक्षं च सनते ते मे° । c आदित्यश्च द्यौश्च सन° ।

d आपश्च वरुणश्च सन° । e सप्त स७ँसदोऽअष्टमी भूतसाधनी ।

f सकामाँ२॥ऽअध्वनस्कुरु संज्ञानमस्तु मेऽमुना ॥१॥

श्री (1) । इषे त्वेत्यारभ्य दर्शपौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थानपशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्वमेधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याता । इदानीं खिल्यान्युच्यन्ते यानि विधिविनियोगानुक्तेः । तेषां त्रिंशस्त्वान्मृषिरन्यस्यानुक्तेः आदित्या नीमानि यजूंषि व्याख्यायन्तेऽइति श्रुतेः [बृहदारण्य° ५ ५ ३३] याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्तेऽइति श्रुतेः ॥ ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यजूंषि । चतस्र आगायत्र्यः । सप्त ससदः आसुरीगायत्र्यः । सकामान् प्राजापत्यानुष्टुप् । यथेमाम् ब्राह्मी गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी च सनते सनमत सनताम् आनुकूल्येन प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ भोगाय सगते यतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममाद् अमुकः सनमताम् सनमयता वशवर्तिनं कुरुतामित्यर्थः । अद इति पुरुषादेर्नाम द्वितीयार्थे प्रयोक्तव्यम् । छन्दस्युभयथेति [पा° ३ ४ ११७] शपाऽप्यार्धधातुकत्वागोर् निटोति [पा° ६ ४ ५१] णिचो लोपः सनमतामित्यत्र । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । वायुरन्तरिक्षं च सनते ते ममामुकः सनमयताम् । आदित्यः द्यौश्च सनते ते म । आपश्च वरुणश्च सनते ते म° ॥ परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन यस्य तव सप्त ससदः सप्तदनानि अधिष्ठानानि अग्निवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युलोकाम्बुवरुणाख्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि साधयति उत्पादयति भूतसाधनी भूमिः विना भूतोत्पत्तेरभावात् अत सर्वाधिष्ठानभूतस्त्वमध्वनो मार्गान् सकामान्कुरु येषु मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः । किं च मे म मामुना देवदत्तादिना संज्ञानं संगतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु ॥ विज्ञानात्मा वोच्यते यस्य तव सप्त ससदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तायतनानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरोति भूतसाधनी वाक् स त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान्कुरु अमुना सह मे संज्ञानं संगतमस्तु ॥१॥

a यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजन्याभ्याᳯ शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय ।
b प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप मादो नमतु ॥ २ ॥

इमां कल्याणीमनुद्वेगकरीं वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो ब्रवीमि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि । केभ्यस्तदाह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय अर्याय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरणाय पराय अरणो ऽपगतोदकः शत्रुः (2) नास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्धरहितः शत्रुरिति वा ॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानुष्टुप् लौगाक्षिदृष्टा । यथेति पूर्वोक्तोऽत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः दातुश्च प्रियः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः । किं च मे ममायं कामः समृध्यतां सफलो भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे सम्पद्यतामित्यर्थः । किं च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्टनामग्रहणाम् देवदत्तादिर्मां प्रीणयतु (3) ॥ २ ॥

a. बृहस्पते ऽअति यदर्यो ऽअर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।
यद्दीदयच्छवस ऽऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥
b उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये त्वा । c. एष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा ॥ ३ ॥

ब्रह्मदैवत्या त्रिष्टुप् गृत्समददृष्टा बृहस्पतिसवे बार्हस्पत्यग्रहणेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः । ऋतात् सत्यात् ब्रह्मणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य ऋतप्रजातः हे ऋतप्रजात हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक चित्रं नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः । तत्किम् अर्यः स्वामी यद्धनमर्हात् अर्हति पूजयति लेटोऽडाटाविति [पा॰ ३ ४. ९४] आडागमः अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा॰ ३ १ १०३] अर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्त वैश्ये आद्युदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः । यद्धनं जनेषु लोकेषु वि-

भाति विविध शोभते । कीदृश धन द्युमत् द्यो कान्तिरस्यास्ति द्युमत् दिव उ त्येति [पा॰ ६ १ १३१ (4)] उकार । क्रतुमत् क्रतवो यज्ञो विद्यन्ते येन तत् येन यज्ञा क्रियन्ते तादृश धन देहीत्यर्थ । यत् धन शवसा बलेन दीद्यत् दापयति प्रापयति वा धनान्तरम् तद्धन देहीत्यर्थ द्य दानगतिहिंसादानेषु अस्माणिजन्ता ल्लुङि रूपम् अडभाव आर्ष ॥ उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि बृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृह्णामि । स्थापयति एष ते योनि स्थानम् बृहस्पतये त्वा सादयामि ॥३॥

a इन्द्र गोमन्निहायाहि पिबा सोमꣳ शतक्रतो । विद्यद्भिर्ग्रावभि सुतम् ॥

b उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमते ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥४॥

द्वे इन्द्रदेवत्ये गायत्र्यौ रम्याक्षिदृष्टे गोसवे यज्ञे ग्रहग्रहणे नियुक्ते सोपयामे । शत क्रतव कर्माणि यस्य स शतक्रतु हे शतक्रतो हे इन्द्र हे गोमन् गावो धेनव स्तुतय किरणा वा विद्यते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगच्छ सोम च पिब द्यचोऽतस्तिङ इति [पा॰ ६ ३ १३५] दीर्घ । कीदृश सोम ग्रावभि सुतमश्मभिरभिषुतम् कीदृशैर्ग्रावभि विद्यद्भि विशेषेण द्यति खण्डयन्ति ते वि- द्यन्त ते दो अवखण्डने दिवादित्वाच्छन् शतरि ओत श्यनीति [पा॰ ७ ३ ७१] ओकारलोप ॥ उपया॰ गोमते इन्द्राय त्वा गृह्णामि । सादयति एष ते॰ ॥४॥

a इन्द्रायाहि वृत्रहन्पिबा सोमꣳ शतक्रतो । गोमद्भिर्ग्रावभि सुतम् ॥

b c. = 8 b c. ॥५॥

वृत्र दैत्य इति वृत्रहा शत क्रतवो मखा यस्य स शतक्रतु । हे वृत्रहन् हे शतक्रतो हे इन्द्र त्वमायाहि आगच्छ सोम च पिब कीदृश सोम ग्रावभि सु तम् कीदृशैर्ग्रावभि गोमद्भि गौ स्तुतिर्विद्यते येषा ते गोमन्तस्तै ॥ उप॰ एष ते॰ व्याख्याते ॥५॥

a ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं घर्ममीमहे ॥

b उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वा । c. एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥६॥

तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रजापतिदृष्टा । वयं वैश्वानरमीमहे याचामः यज्ञसमाप्तिमिति शेषः ईमहे याच्ञाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् ऋतावानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् छन्दसीवनिपौ वाच्याविति [पा० ५ २ १०९ वा० २] मत्वर्थे वन्प्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः । ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकं तेजोऽधिष्ठातारमित्यर्थः । अजस्रं न जस्यति नश्यति अजस्रस्तमनुपक्षीणम् जसु हिंसायाम् नमिकम्पीति [पा० ३ २ १६७] रप्रत्ययः । घर्मं घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति क्षरति जलं घर्मस्तम् दीप्तं वा ॥ उपया० वैश्वानराय त्वा गृह्णामि । एष ते० सादयामि ॥६॥

a वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः ।
इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥

b c = ६ b c ॥७॥

त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । कं निपातः पादपूरणः हि यस्मादितो वैश्वानरः इतोऽरणितो जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुरूपं पश्यति सूर्येण सह यतते स्पर्धते च सूर्यसमतेजा इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतजातानामभिश्रीः आश्रयणीयः अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिश्रीः कर्मणि क्विप् । उप० एष ते० उक्तो ॥७॥

a वैश्वानरो न ऊतय आ प्र यातु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा ॥

b c = ६ b c ॥८॥

गायत्री । नोऽस्माकमूतयेऽवनाय परावतः दूरदेशाद्वैश्वानरः आ प्रयातु आगच्छतु येन वाहसा वाहनभूतेन उक्थेन स्तोमेन वाहितो वाहनाना स्तोमो हूता इन नरा (?) इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम् । उप० एष० उक्तो ॥८॥

a अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥

b उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे । c एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे ॥९॥

अग्निर्देवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोरुक् । महान्गयः स्तुतिर्यस्य स महागयो महागृहरूपो वा तमग्निं वयमीमहे याचयामः । तं कं यो ऽग्निर्ऋषिः मन्त्रदृष्टा । पवमानः पव गतौ पवतऽइतस्ततो गच्छति पवमानः यद्वा पूङ् शोधने पवते शोधयति पवमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः विप्रादयश्चत्वारो वर्णा निषादश्चेति पञ्चजनास्तेषां यज्ञाधिकारात् पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः दधातेर्निष्ठा ॥ उप॰ वर्चसे तेजोरूपायाग्नये त्वां गृह्णामि । एष॰ ॥ ९ ॥

a मुहाँ२॥ऽइन्द्रो वज्रहस्तः षोडुशी शर्म यच्छतु । हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि ॥

b उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा । c एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १० ॥

महेन्द्रदेवत्या गायत्री वसिष्ठकृता । पुरोरुक् । इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु ददातु योऽस्मान्द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हन्तु नाशयतु यद्वास्मद्द्वेष्टारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं हन्तु ग्रस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मेत्यमरः [१.१.१३१.] । कीदृश इन्द्रः महान् श्रेष्ठः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः ॥ उप॰ एष॰ उक्तौ ॥ १० ॥

तं वो दुस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।
अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ ११ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती नोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नियुक्ता । आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात् । हे यजमानाः तमिन्द्रं वयं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभिनवामहे सम्यक् स्तुमहे नु स्तुतौ व्यत्ययेन शप् । किम्भूतमग्निं वो युष्माकं दस्मं दर्शनीयम् दस दर्शने मप्रत्ययः । ऋतिषहम् ऋ गतौ क्तिन्प्रत्ययः ऋत्या गत्या सहतेऽभिभवति शत्रूनिति ऋतिषट् तम् पूर्वपदाच्चेति [पा॰ ८. ३. १०६.(6)] षत्वम् संहितायां दीर्घः । वसोः वासयितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्धसोऽन्नस्य षष्ठी तृतीयार्थे अन्नेन मन्दानं मोदमानम् मदिङ् स्वप्ने आद्ये मदे मोदे स्तुतौ

गतावित धातो शानच्प्रत्ययेन शयो लुक् । दृष्टान्तमाह वत्सं न नकार इवा-र्थः स्वसरेषु स्वेनैवात्मनैव सरति प्रसरति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसा तेषु यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं नुवन्ति स्तुवन्ति शब्दैराह्वयन्तीत्यर्थः । तद्वद्-यमिन्द्र स्तुमः ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तद्ग्नये बृहदर्च विभावसो ।

महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुब्वसूयुदृष्टा । हे उद्गातः अग्नये अग्न्यर्थं तत् बृहत्साम अर्च गाय बृहत्साम्नो गानं कुरु तत्किम् यत् वाहिष्ठम् वाहयति प्रापयति इष्टमिति वाहयितृ वहेर्ण्यन्तात्तृच् अत्यन्त वाहयितृ वाहिष्ठम् अतिशायने तमबिष्ठनावि-ति [पा॰ ५ ३ ५५] अनुवृत्तौ तुश्छन्दसीति [पा॰ ५ ३ ५९] इष्ठनि परे तुरिष्ठेमेय-स्विति [पा॰ ६ ४ १५४] च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति रूपम् । किं च सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं ब्रूहि किम् हे विभावसो विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स विभाव-सु हे अग्ने रयि धनं वाजा अन्नानि च त्वत् त्वत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छन्ति ईर गतौ कम्पे च लट् शपो लुक् अदभ्यस्तात् [पा॰ ७ १ ४] । तत्र दृष्टान्तः म हिषीव यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति उदीर्ते उ द्गच्छति । एना त्वत्पद पादपूरणम् रयि त्वदुदीर्ते इति वा ॥ १२ ॥

एन्द्र॑ पु त्र॒नीणि॒ तेऽग्ने॒ऽइत्यत्‌तरा॒ गिर॑ः । एभिर्वर्धास॒ऽइन्दु॑भिः ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा हे अग्ने त्वमेहि आगच्छ उ पादपूरणः सुञि चेति (7) संहितायामुकारस्य दीर्घः । इत्था इत्थमनेन प्रकारेण न (8) इतरा अन्या गिरो वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सु अन्नाणि सुतरां वदानि ब्रूमो लोट । किं च एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धासे वर्धस्व लेटोऽडाटौ ॥ १३ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासा रक्षन्तु ते हविः ।

संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां च परिपातु नः ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या बृहती १ ८ ११ ८ वर्णपादा विषमपादा नवकाष्टकैकादशाष्ट-

नो विषमपदेति वचनात् । हे अग्ने ऋतवः ऋतूपलक्षिताः कालविशेषाः ते त-व यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु । मासाः चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः पु-रोडाशादिकं रक्षन्तु पान्तु । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुष्णातु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

उपह्वरे गिरीणाᳬ संगमे च नदीनाम् । धिया विप्रोऽअजायत ॥ १५ ॥

सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपह्वरे निकटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः अजायत उत्पन्नः अनेर्लङ् कया धिया बुद्ध्या विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

II. उच्चा ते जातमन्धसो दिवि सद्भूम्याददे । उग्रᳬ शर्म महि श्रवः ॥ १६ ॥

सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहीयवदृष्टाः । हे सोम ते तव अन्धसोऽन्ना-द्रसरूपात् जातमुत्पन्नं सोमतो जातमपूर्वम् उच्चा उच्चं गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्य-मानं भूमिः आददे गृह्णाति भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे संधिश्छान्दसः (9.) । किं तत् द्युलोकस्थं भूमिर्गृह्णाति तदाह । उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृहपुत्रादिजन्यं महि म-हत् श्रवः कीर्तिर्धनं वा ॥ अनेन मन्त्रेण पञ्चाहुतिपरिणाम उक्तः । स यथा । हुताहुतिरादौ दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ नररूपेणागत्य तं नरं (10.) धनयशोभ्यां सुखिनं करोतीति भावः ॥ १६ ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवोवित्परिस्रव ॥ १७ ॥

हे सोम स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव क्षर रसरूपो भूत्वाहुतित्वमेहीत्यर्थः कि-मर्थमिन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च इन्द्रादीनां तृप्तये परिस्रवेत्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय यज्यवे यष्टुं योग्यो यज्युस्तस्मै यष्टव्याय इदं त्रयाणां विशेषणम् यज्युभ्य इति म-रुताम् । कीदृशस्त्वं वरिवोवित् वरिवो धनं वेत्ति जानाति विन्दति लभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्रापकश्च ॥ १७ ॥

इ॒ना विश्वा॑न्य॒र्य आ द्यु॒म्नानि॒ मानु॑षाणाम् । सिषा॑सन्तो वनामहे ॥१८॥

अर्य ईश्वर सोम इना इनानि विश्वानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां द्युम्नानि धनानि यशांसि वा आ नयेति शेषः अस्मभ्य ददातित्यर्थः तानि सोमदत्तानि द्युम्नानि वय वनामहे वन सम्भक्तिशब्दयो लट् सम्भजामहे । कीदृशा वय सिषासन्त षनु दाने सनितु दातुमिच्छन्ति सिषासन्ति ते सिषासन्तः सनेर्धातोः सनन्तात्शतृप्रत्यय जनसनखनां सञ्झलोरिति [पा॰ ६ ४ ४२] आत्वम् सन्यतश्च इति [पा॰ ७ ४ ७९] अभ्यासेकार दान कुर्वाणा धनभाज स्यामित्यर्थ ॥१८॥

अनु॑ वी॒रैरनु॑ पुष्यास्म॒ गोभि॒रन्वश्वै॒रनु॒ सर्वे॑ण पु॒ष्टैः ।
अनु॒ द्विप॒दानु॒ चतु॑ष्पदा व॒यं दे॒वा नो॑ य॒ज्ञमृ॑तु॒था न॑यन्तु ॥१९॥

आशीरिय देवदेवत्या त्रिष्टुप् मुद्गलदृष्टा । वय वीरैः पुत्रै अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुषेराशीर्लिङि उत्तमबहुवचनम् गोभिर्धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्त्या क्रियावृत्ति अश्वैरनु पुष्यास्म सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टै सर्वपदार्थैर्गृहादिभि पुष्यास्म । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गवादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति [पा॰ ४ १ ८] अन्तलोप पादः पदिति [पा॰ ६ ४ १३०] पदादेश । किं च ऋतुथा ऋतावृतौ काले काले देवा नोऽस्माकं यज्ञ नयन्तु प्रापयन्तु प्राप्नुयन्तु ॥१९॥

अग्ने॒ पत्नी॑रि॒हा व॑ह दे॒वाना॑मुश॒तीरुप॑ । त्वष्टा॑रꣳ॒ सोम॑पीतये ॥२०॥

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः याज्या प्रातःसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे अग्ने देवानां पत्नीः इह पत्नीः इह पात्रसत्वमुपावह आगमय कीदृशी पत्नी उशती इच्छ कामयमाना वशे शत्रन्तात् उगित इति [पा॰ ४ १ ६] ङीप् । किं च सोमपीतये सोमपानाय त्वष्टारं देव चोपावह ॥२०॥

अ॒भि य॒ज्ञं गृ॑णीहि नो॒ ग्नावो॒ नेष्टः॒ पिब॑ ऋ॒तुना॑ । त्वꣳ हि र॑त्न॒धा असि॑ ॥२१॥

द्वे ऋतुदेवत्ये गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये । ग्ना पत्न्योऽस्य स-

स्तीति ग्रावा तदस्यास्तीति [पा° ५.२.९४.] मतुप् (11.) मादुपधाया इति [पा° ८.२.९.] वत्वम् तस्य सम्बोधनं हे ग्रावः पत्नीवन् हे नेष्टः नोऽस्माकं यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि गृ शब्दे क्र्यादित्वात् श्ना ई हल्यघोरिति [पा° ६.४.११३.] तस्येकारः प्वादीनां ह्रस्व इति [पा° ७.३.८०.] धातोर्ह्रस्वः । किं च ऋतुना देवेन सह पिब सोममिति शेषः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः रमणीयधनानां दातासि ॥२१॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥२२॥

द्रविणस्शब्दः सान्तो धनवाची द्रविणो धनं ददाति द्रविणोदाः धनदाताग्निः पिपीषति पातुमिच्छति सोममिति शेषः पीङ् पानेऽस्माद्दिवादिकात्सन्प्रत्ययः । अतो हे ऋत्विजः यूयं जुहोत जुहुत प्रतितिष्ठत च तप्तनविति [पा° ७.१.४५] तबादेशः कर्मसूद्युक्ता भवतेत्यर्थः । किं च नेष्टुरिदं नेष्ट्रम् वृद्ध्यभाव आर्षः नेष्टुर्धिष्ण्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगच्छत इष गतौ दिवादित्वात् श्यन् लोट् ॥२२॥

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमꣳ सुमना अस्य पाहि ।
अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठरऽइन्दुमिन्द्र ॥२३॥

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा । माध्यन्दिने सवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे इन्द्र तव अयं सोमोऽस्ति अतः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगच्छ शश्वत्तमं सर्वकालमस्य पाहि कर्मणि षष्ठी इमं सोमं रक्ष पा रक्षणे लोट् । कीदृशः त्वं सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः । किं च अस्मिन्यज्ञे बर्हिषि आस्तृतदर्भेषु निषद्य उपविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिष्व धारय धि धारणे तुदादिः व्यत्ययेन शपः श्लुस्तङ् अभ्यासेकारस्याकार आर्षः ॥२३॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन ।
अथा मदस्व जुजुषाणोऽअन्धसस्त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः ॥२४॥

त्वष्टृदेवत्या जगती गृत्समददृष्टा । तृतीयसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । देवप-

न्य प्रार्थ्यते । अमाशब्दो गृहवाचकः अमेव स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देवपत्न्यः यूयमागतन आगमत गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमबहुवचने । हि पादपूरणः बर्हिषि दर्भे निसदतन निषीदत उपविशत सद् गतौ शपिादन रणा शब्दे अस्य लुङि रूपम् अडागमाभावः परस्परं वार्त्ता कुरुतेत्यर्थः तप्तनप्तनेति [पा० ७ १ ४५] सर्वत्र तनबित्यादेशः । कीदृश्यो यूयं सुवाः शोभनं सुकरो हु व आह्वानं यासां ताः । एवं देवपत्नीराहूयाथ त्वष्टारमाह हे त्वष्टः तमयानन्तरं देवपत्नीष्वागतासु मदस्व मोदस्व तृप्यस्वेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् अन्धसः अन्धः ह-विर्लक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानः जुषी प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शानचि शपः श्लुः । अन्धस इति कर्मणि षष्ठी । देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्गणः सुष्ठु माद्यन्ति हृष्यन्ति सुमदः मदे घिञ् सुमदः सतुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमद्गणः । जनयति जनयो नार्यः ॥२४॥

स्वादि॑ष्ठया॒ मदि॑ष्ठया॒ पव॑स्व सोम॒ धार॑या । इन्द्रा॑य॒ पात॑वे सु॒तः ॥२५॥

सामदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ मधुच्छन्दोदृष्टे अयादिषु नियुक्ते । हे सोम धारया कृत्वा पवस्व गच्छ दशापवित्राद्द्रोणकलशं प्रति गच्छ । कीदृश्या धारया स्वादिष्ठया स्वादो विद्यते यस्याः सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्ठा तया विन्मतोर्लुगिति [पा० ५ ३ ६५] इष्ठनि मतुपो लुक् स्वादुतमया । मदिष्ठया मदयति मदयित्री अत्यन्तं मदयित्री मदिष्ठा तया इष्ठनि तुरिष्ठेमेयस्स्विति [पा० ६ ४ १५४] तृचो लोपः । यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं त्वं सुतोऽभिषुतोऽसि अस्माभिः कृता धारया पवस्व ॥२५॥

र॒क्षो॒हा वि॒श्वच॑र्षणिर॒भि योनि॒मयो॑हते । द्रोणे॑ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥२६॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥ ॥

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणं योनिं स्थानमभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति । कीदृशः सोमः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा दुष्टनाशकः । विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्षणिः सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा यद्वा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु [निघ०] पठितम्

विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या अविगणनमानलक्षणा यस्य कण्डनाहरणादिषु स । तथा कीदृशं द्रोणाम् अय सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनलोपः (12) अयसा लोहेन कृतमुत्कीर्णम् चास्या कृत्वा तद्वत् सोमभाजनीकृतम् कृतमिति विभक्तिव्यत्ययः । तथा सधस्थं सह सार्धं तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्थः सुपि स्थ इति [पा॰ ३.२ ४] कप्रत्ययः । आतो लोप इति [पा॰ ६ ४ ६४] आलोप सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा॰ ६ ३ ९६] सहस्य सधादेशः । असदत् पुषादीति [पा॰ ६ १ ५५] लुङि च्लेरङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा॰ ३ ४ ६] लडर्थे लुङ् ॥२६॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अनुक्तमलकथनं षड्विंशोऽध्याय ईरितः ॥२६॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I ॥ १ - भूतसाधनी ॥१॥ सकामाँ२ ३ अध्व॰ ऋनेभ्यः ॥२॥ २ अस्मा॰ - मादो नमतु ॥३॥

II ॥ ३ ॥४॥ III ॥ ४ ॥५॥ IV. ॥ ६ ॥६॥

V. ॥ वैश्वानर७ ऋतावामह॰ऋतस्य ज्यो॰ - योनिर्विश्वानराय त्वा ॥७॥

VI. ॥ ८ (13) ॥८॥ VII. ॥ ७ ॥९॥

VIII ॥ मरुत्वाँ२ ३ इन्द्र वृष॰ [७ ३८] ॥१०॥

IX. ॥ १० [महाँ२ ३ इन्द्रो वज्रहस्त षोळशी श॰ - श्रीतोऽसीन्द्राय त्वा षोळशिनेऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोळशिने] ॥११॥

X ॥ ९ ॥१२॥ XI ॥ ११ ॥१३॥

XII ॥ आ नो गोत्रा दर्दृहि गोपते गा समस्मभ्य७ सनयो यन्तु वाजाः ।
दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्य७ सु मघवन्बोधि गोदाः ॥१४॥

द्वादशानुवाकेषु चतुर्दश ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥

1. समा॑स्त्वाग्नऽऋ॒तवो॑ वर्धयन्तु संवत्स॒रा ऋष॑यो॒ यानि॑ स॒त्या ।

सं दि॒व्येन॑ दीदिहि रोच॒नेन॒ विश्वा॒ आभा॑हि प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः (1)। अयमध्यायः पञ्चचितिकस्याग्नेः सम्बन्धी प्रजापतिदृष्टः। तत्र ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समिध्यमानसमिद्धयोरन्तराले आसां विनियोगः। अग्निर्ऋषिः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति। हे अग्ने एते त्वा त्वां वर्धयन्तु। के। समा मासाः संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः। ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्या सत्यानि सत्यरूपा मन्त्रा इत्यर्थः। त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीप्त्या संदीदिहि संदीप्यस्व दिवेः श्लौ लुकि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा॰ ६.१.७] अभ्यासदीर्घः। किं च विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि दीपय अन्तर्भूतो ण्यर्थः भा दीप्तौ ॥१॥

सं चे॒ध्यस्वा॑ग्ने॒ प्र च॑ बोधयैनमु॒च्च ति॑ष्ठ मह॒ते सौभ॑गाय ।

मा च॑ रिषदुपस॒त्ता ते॑ऽअग्ने ब्र॒ह्माण॑स्ते य॒शसः॑ सन्तु॒ मान्ये ॥२॥

व्यवहिताश्चेति पाणिन्युक्तेः [१.४.८२] उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम्। हे अग्ने समिध्यस्व च दीप्यस्व च व्यत्ययेन श्यन्। एनं यजमानं प्रबोधय च ज्ञातार्थं कुरु अग्निश्चेतव्य इति। महते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च ऐश्वर्यं दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः। किं च हे अग्ने ते तव उपसीदतीत्युपसत्ता तृच् सेवको मा रिषत् च मा नश्यतु च यजमानो यस्त्वामुपसीदति। ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानाः यशसः यशस्विनः सन्तु मत्वर्थीयप्रत्ययलोपः। मा अन्ये अन्ये अयजमाना मा यशसः सन्तु ॥२॥

त्वाम॑ग्ने वृणते ब्राह्म॒णा इ॒मे शि॒वोऽअ॑ग्ने सं॒वर॑णे भवा नः ।

स॒प॒त्न॒हा नो॑ऽअभिमाति॒जिच्च॒ स्वे गये॑ जागृ॒ह्यप्र॑युच्छन् ॥३॥

हे अग्ने इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः त्वा त्वां वृणते वृङ् सम्भक्तौ यागाय भजन्ति अतो हे अग्ने संवरणे ब्राह्मणैः सहैकस्मिन्वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो

भव । अस्माकं सपत्नहा अभिमातिनिरिव भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्नानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भव । किं च स्वे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव किं कुर्वन् अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥३॥

इहैवाग्नेऽअधि॑धारया र॒यिं मा त्वा॒ नि क्र॑न्पूर्व॒चितो॑ निका॒रिणः॑ ।
क्ष॒त्रम॑ग्ने सु॒यम॑मस्तु॒ तुभ्य॑मुपस॒त्ता व॑र्धतां॒ तेऽअनि॑ष्टृतः ॥४॥

हे अग्ने इहैवास्मास्वेव यजमानेषु रयिं धनं त्वमधिधारय अधिकं देहि । किं च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽत एव निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां मा निक्रन् मा नीचैः कुर्वन्तु मावज्ञानन्त्वित्यर्थः करोतेः शपि लुप्ते लङि प्रथमबहुवचने रूपम् । किं च हे अग्ने क्षत्रं क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषद्दुःसुषिति [पा॰ ३.३.१२६] सुपूर्वाद्यमेः खल् । किं च ते तव उपसत्ता उपसदनकर्ता यष्टा अनिष्टृतः अनुपहिंसितः सन्वर्धताम् धनपुत्रादिभिरेधताम् स्तृञ् हिंसायां निष्ठान्तः ॥४॥

क्ष॒त्रेणा॑ग्ने स्वा॒युः सꣳर॑भस्व मि॒त्रेणा॑ग्ने मित्र॒धेये॑ यतस्व ।
स॒जा॒ता॒नां॑ मध्यम॒स्था ए॑धि॒ राज्ञा॑मग्ने विह॒व्यो॑ दीदिही॒ह ॥५॥

हे अग्ने त्वं क्षत्रेण संरभस्व समारभस्व यतस्तो वीर्यः क्षत्रेण समारभ्य यज्ञमिति शेषः क्षत्रियान्यज्ञं कारयेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः । किं च हे अग्ने मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व धातुं धारयितुं योग्यं धेयं मित्रस्य यजमानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु यजमानेन यज्ञं कारय । किं च सजातानां समानजन्मनां मध्यमेस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति घिप् मध्यमस्थ एधि भव सजाता अपि यज्वानो भवन्त्वित्यर्थः । किं च हे अग्ने इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व दीप्यतेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः श्लाविति [पा॰ ६.१.१०.] द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घ इति [पा॰ ६ १ ७] अभ्यासदीर्घः । कीदृशस्त्वम् राज्ञां

विहव्यः सर्वैर्यष्टा राजभिर्विविधं हूयते आहूयते विहव्यः राजभिर्यष्ट आस्था-तव्यः ॥५॥

अति निहो अति स्रिधोऽत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने ।

विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्यं सहवीरां रयिं दाः ॥६॥

हे अग्ने हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि त्वं सहस्व अभिभव निवर्तयेत्यर्थः । किं कृत्वा निहः निहन्ति निहः निपूर्वाद्धन्तेर्ड-प्रत्ययः सुपां सुलुगिति शसः सु आदेशः निहान् हन्तॄन् अतिक्रम्य । स्रेधति कु-त्सितकर्मा स्रेधन्ति स्रिधः कुत्सिताचारान् अतिक्रम्य । अचित्तिमन्यमनस्क-तामतिक्रम्य । न रातिर्दानं यस्य सोऽरातिस्तमदानादृतमतिक्रम्य । दुष्टानन्यानति-क्रम्य पापं नाशयेत्यर्थः । किं च अथानन्तरं हे अग्ने अस्मभ्यं सहवीरां वीरैः पु-त्रैः सहितां रयिं दाः देहि लुङ् ॥६॥

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने क्षत्रभृद्दीदिहीह ।

विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः (2) शिवेभिरद्य परिपाहि नो वृधे ॥७॥

हे अग्ने इह कर्मणि वर्तमानस्त्वं विश्वा आशाः दीदिहि सर्वाः दिशः प्रकाश-य । कीदृशस्त्वम् अनाधृष्यः पराभवितुमशक्यः । जातवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं वा यस्मात् । अनिष्टृतः न हिंसितः केनापि स्तृ हिंसायां क्तः । विराट् वि-विधं राजमानः क्षत्रभृत् क्षत्रं बिभर्ति पुष्णाति । किं च मानुषीः मनुष्यसम्बन्धि-नीर्भियः अन्नदातृनिद्रव्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्निवर्तयन्सन् शिवेभिः शिवैः शान्तै-स्तैरद्य (3) वृधे वृद्ध्यै नोऽस्मान्परिपाहि । वर्धनं वृत् तस्मै वृधे सम्पदादि-त्वाद्भावे क्विप् ॥७॥

बृहस्पते सवितर्बोधयैनं संशितं चित्सन्तरं संशिशाधि ।

वर्धयैनं महते सौभगाय विश्व एनमनु मदन्तु देवाः ॥८॥

हे बृहस्पते हे सवितः एनं यजमानं बोधय कर्माभिज्ञं कुरु । किं च चिद-प्यर्थे संशितं चित् संशितमपि तीक्ष्णमपि सन्ततरमतितरां संशिशाधि नितरां शाधि

शय मौ द्विवम् छन्दसमभ्यासस्येत्वम् । कि च मह्नै सोभगाय ऐश्वर्याय एन व र्धय । विश्वे देवा एन यजमानमनुमदन्तु तृप्ता हृष्टा वा भवतु । बृहस्पतिसवि तृशब्दाभ्या सामिधेन्यङ्गभूताऽग्निर्वाच्यते वाक्यद्वय वा एकेन बृहस्पतिरन्योऽन्ये न सविता ॥८॥

अमुत्रभूयादध यद्यमस्य बृहस्पतेऽअभिशस्तेरमुञ्च ।
प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभि ॥९॥

हे बृहस्पते त्वममुत्रभूयादमुञ्च अमुत्र परलोके भवनममुत्रभूयम् भुवो भाव ऽइति [पा ३ १ १०७] क्यप् परलोकगमनान्मरणात् मुञ्च मरणाद्रक्षेत्यर्थ ल कारव्यत्यय । अध अथ यत् यमस्य भय परलोकभय (४) नरकपातादि तस्माद पि मुञ्च । कि च अभिशस्ते अभिशापादपि लोकापवादादपि मुञ्च । देवाना भि षजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ अस्मात् यजमानान्मृत्यु प्रत्यौहता निवर्तयता वै शचीभि कर्मभि कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनीप्रकरणस्याग्नेरत्वात् ॥९॥

उद्वय तमस ॥१०॥

व्याख्याता [२० २१] ॥१०॥

II ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीᳬष्यग्ने ।
द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनो ॥११॥

द्वादशाग्निदेवत्या उष्णिहो विषमपादा आग्नेय्याऽग्निना दृष्टा । अग्नि प्रजापति त्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता आग्नेय्य प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुते । अस्याग्ने समिध ऊर्ध्वा देवगामि न्यो भवन्ति शोचींषि तेजास्यपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि भवन्ति । कीदृशानि शोचीषि शुक्रा शुक्राणि शुद्धाशुद्धानि । द्युमत्तमा द्यौ दीप्ति प्रकाशो येषा तानि द्युमन्ति अत्यन्त द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदृशस्याग्ने सुप्रतीकस्य सुष्ठु प्रतीक मुख यस्य । तथा सूनो यजमानपुत्रस्य स यदेन जनयति तेनास्यैष सू नुरिति श्रुते । य ईदृशस्त स्तुम इति शेष ॥११॥

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः। पथोऽअनक्तु मध्वा घृतेन ॥१२॥

देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गाननक्तु। मध्वेति नुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः। पथोऽनक्तु इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इति [पा० ६।१।११५] प्रकृतिभावः। यज्ञे बहु घृतमस्तु येन मार्गा घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः। कीदृशो देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः अपो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरिति अपां पौत्रः। असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् रो मत्वर्थः। विश्ववेदाः सर्वधनः। देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः ॥१२॥

मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशᳪसोऽअग्ने।

सुकृद्देवः सविता विश्ववारः ॥१३॥

हे अग्ने त्वं मध्वा स्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा। कीदृशस्त्वम् प्रीणानः प्रीणाति प्रीणानः देवान् तर्पयन्। नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिराशस्यते स्तूयते नराशंसः। सुकृत् शोभनकारी। देवः दीप्तिमान्। सविता विश्वस्योत्पादकः। विश्वेन व्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण् सर्वस्य वरणीयः सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥१३॥

अच्छायमेति शवसा घृतेनेडानो वह्निर्नमसा।

अग्निᳪ स्रुचोऽअध्वरेषु प्रयत्सु ॥१४॥

अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्निमच्छ एति अभ्येति अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५।२८]। कीदृशः शवसा ज्ञानबलेन ईडानः ईड स्तुतौ शानच् तथा वह्निः वहति यज्ञभारमिति वह्निः यज्ञनिर्वाहकः। किं कृत्वा घृतेन नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेनोपलक्षिताः स्रुचः जुह्वाद्याः गृहीत्वेति शेषः ॥१४॥

स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स ईं मन्द्रा सुप्रयसः।

वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥१५॥

सोऽध्वर्युरस्याग्नेर्महिमानं यक्षत् यजतु सिब्बहुलं लेटि [पा० ३।१।३४] लेटोऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु [पा० ३।४।९४, ९७] सूत्रैर्यक्षदिति रूपम्। सः

ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मदजनकानि हवींषि च यक्षतु ददातु । कीदृशस्याग्नेः सुप्रयसः प्रयस् इत्यन्ननाम [निघ॰ २.७] शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य । कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यक्षतु यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः धित्वसात्तमप् ॥१५॥

द्वारो॑ दे॒वीर॒न्व॑स्य॒ विश्वे॑ व्र॒ता द॑दन्ते॒ऽअ॒ग्नेः ।

उ॒रु॒व्यच॑सो॒ धाम्ना॒ पत्य॑मानाः ॥१६॥

द्वारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति दद दाने धृतौ च । अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निव्रतानि ददन्ते । कीदृश्यो द्वारः उरुव्यचसः उरु विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तया धाम्ना स्थानेन पत्यमानाः पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्थानैरैश्वर्यं कुर्वाणाः अविन्नां स्थानानि ददाना इत्यर्थः ताः स्तुमः ॥१६॥

ते॑ऽअ॒स्य योष॑णे दि॒व्ये न योना॑ऽउ॒षासा॒नक्ता॑ । इ॒मं य॒ज्ञम॑वताम॒ध्व॒रं नः॑ ॥१७॥

उषाश्च नक्ता रात्रिश्च उषासानक्ता उषस उषासदेशो द्वन्द्वे ते प्रसिद्धे उषासानक्ता अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्माकमिमं यज्ञमवतां रक्षताम् । कीदृश्यौ ते अस्याग्नेः योषणे भार्ये । तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कीदृशस्याग्नेः योनौ गार्हपत्यस्थाने स्थितस्येति शेषः नकारः पादपूरणः । कीदृशं यज्ञम् अधरम् धृ कौटिल्ये न धरतीत्यधरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रोक्तमित्यर्थः ॥१७॥

दैव्या॒ होता॑राऽऊ॒र्ध्वम॑ध्व॒रं नो॒ऽग्नेर्जि॒ह्वाम॒भि गृ॑णीतम् ।

कृ॒णु॒तं नः॒ स्विष्टि॑म् ॥१८॥

अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः द्वे दैव्या होतारौ अग्निवायू युवां नोऽस्माकं स्विष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरुतम् किं च नोऽस्माकमधरं यज्ञमूर्ध्वं कृणुतं देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीची वह्निज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥१८॥

ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरे॒दꣳ स॑दन्त्वि॒डा सर॑स्वती॒ भार॑ती । म॒ही गृ॑णा॒ना ॥१९॥

तिस्रो देव्य इदं बर्हिरासदन्तु आसीदन्तु छान्दसः सीदादेशाभावः व्यवहिताश्चेति [पा० १ ४ ८२] आङा सह क्रियापदव्यवधानम्। कास्ताः अत आह इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना। मही महती गृणाना स्तुवतीति विशेषणद्वयं तिसृणाम्॥१९॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीर्यम्। रायस्पोषं विष्यतु नाभिमस्मे॥२०॥

त्वष्टा देवः नः अस्मिन् रायः धनस्य पोषं पुष्टिमस्मे अस्माकं नाभिं प्रति विष्यतु विमुञ्चतु नाभौ मुक्तमुत्सङ्गे पततीति भावः। षोऽन्तकर्मणि धातुः स्यतीति [पा० ७ ३ ७१] ओकारलोपः स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति यास्कः। कीदृशं रायस्पोषम् नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा वेगेन आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम्। अद्भुतं महान्तम्। पुरुक्षु पुरुषु बहुषु क्षियति निवसति पुरुक्षु सुपां सुलुगिति [पा० ७ १ ३९] अमो लुक् क्षियतेरौणादिको डुप्रत्ययः। सुवीर्यं साधु वीर्यं सामर्थ्यं येन तम्। ईदृशं धनं देहीत्यर्थः॥२०॥

वनस्पतेऽव सृजा रराणस्त्मना देवेषु। अग्निर्हव्यꣳ शमिता सूदयाति॥२१॥

अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतः हे वनस्पते त्वत्सकाशात् हव्यमवसृज मुञ्चताऽऽग्नावीनां क्षिप। कीदृशस्त्वम् त्मना आत्मना देवेषु रराणः हविर्ददानः रा दाने शानच्। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति [पा० ६ ४ १४१] आलोपः॥२१॥

अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यम्।
विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम्॥२२॥

हे अग्ने हे जातवेदः जातप्रज्ञान हव्यमिन्द्राय स्वाहा कृणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ। किं च विश्वे देवा इदं हविर्जुषन्ताम् सेवन्ताम्॥२२॥

III पीवोअन्नां रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिश्रीः।
ते वायवे समनसो वि तस्थुर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः॥२३॥

अनेन वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभेत इति उक्तस्य (७) पशोः पीवो

ऽग्रन्ना रयिवृध इत्याद्या पड् याज्यानुवाक्या । द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । शुक्रो हि वायुरिति श्रुते श्वेता वायु यानियुतोऽश्वान् सिषक्ति सेवते ते नियुत समनस सममनस्का सता वायवेऽर्थाय वितस्थुर्विशेषेण तिष्ठन्ति । कीदृशान्नियुत पीवोऽग्रन्ना पीव पुष्टमन्न येषा तान् नकारलोप प्रकृत्यान्तःपाद मिति [पा० ६ १ ११५] पीवोऽग्रन्नानित्यत्र सन्ध्यभाव । तथा रयिवृध रयिं धन वर्धयन्ति तान् । कीदृश श्वेत सुमेधा शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य । नियुतामभिश्री श्वानामाश्रयणाय । एवमश्वयोगे वायुना कृते नरा मनुष्या अपित्र विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रु कर्माणीति शेष ॥२३॥

रा॒ये नु य ज॒ज्ञतू॒ रोद॑सी॒मे रा॒ये दे॒वी धि॒षणा॑ धाति दे॒वम् ।
अध॑ वा॒यु नि॒युत॑ सश्चत॒ स्वा उ॒त श्वे॒त वसु॑धितिं निरे॒के ॥२४॥

इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ य वायु जज्ञतु उत्पादयामासतु नु क्षिप्रम् किमर्थम् राये धनायोदकाय । यिय सनोति ददाति धिषणा वाक् देवी देव वायु धाति धारयति शपो लुक् राये धनाय । रोदस्यौ सद्यपि वायु विना जगद्धारणाशक्तेर्वायुमुत्पादितः । धिषणेति हस्वमार्पम् । अध अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत निश्चित स्वा निजा नियुतो नियम्या वायु सश्चत सश्चन्ते सेवते पच् सेवने पुरुषव्यत्यय । ध निरेके निर्गत रेक रेचन रेक शून्यता यस्मात् तादृशे बहुजनाकीर्णे स्थाने । कीदृश वायु श्वेत श्वेतवर्णम् । तथा वसुधितिं वसुनो धनस्य धितिर्धारणा यत्र तम् धनस्य धारयितारम् ॥२४॥

आपो॑ ह॒ यद्बृ॑ह॒तीर्विश्व॒माय॒न्गर्भं॒ दधा॑ना ज॒नय॑न्तीर॒ग्निम् ।
ततो॑ दे॒वाना॒ꣳ सम॑वर्तता॒सुरेक॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥२५॥

द्वे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यदृष्टे प्रथमा अधिका । आपो ह वाऽइदमग्रे सलिलमेवासेति [११ १ ६ १] ब्राह्मणमेतयो कण्डिकयोर्निदानभूत व्याख्यम् । ह प्रसिद्धौ यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापु । कीदृश्य आप बृहती बृहत्यो महत्य बहुला । तथा गर्भ हिरण्यगर्भलक्षण दधाना

धारयन्त्य आप इत्यग्निं जनयन्त्यो अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्त्य इत्यादिरर्थः । ततो गर्भात् यज्ञशरीरिणां देवानामसुः प्राणरूप आत्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भः समवर्तत उदपद्यत । कस्मै प्रजापतिरूपाय देवाय हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दद्म विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः ॥२५॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥२६॥

चिदप्यर्थः यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना (७) आपः विभक्तिव्यत्ययः अपः पूर्वोक्ता पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृशीः दक्षं बलं प्रजापतिं दधानाः । यज्ञं जनयन्तीः यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री ब्रह्मा उच्यते सृष्टिकर्त्रीरित्यर्थः । यश्च देवेष्वधि अधिकः एको मुख्यो देव आसीत् । तस्मै देवाय हविर्दद्म ॥२६॥

प्र याभिर्यासि दाश्वाꣳसमच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे ।
नि नो रयिꣳ सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्व्यं च राधः ॥२७॥

द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । हे वायो त्वं याभिर्नियुद्भिरश्वाभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिमुखं प्रयासि गच्छसि निपातस्य चेति [पा० ६ ३ १३६] संहितायामच्छा इति दीर्घः व्यवहिताश्चेति [पा० १ ४ ८२] प्रेण यासीत्यस्य व्यवधानं ताभिर्नियुद्भिरागत्य नोऽस्मभ्यं रयिं धनं नियुवस्व देहि निपूर्वो यौतिर्दानार्थः व्यत्ययेन शप्प्रत्ययः । कीदृशं रयिं सुभोजसं सुष्ठु भुज्यतेऽसौ सुभोजास्तम् भुजेरसुन्प्रत्ययः । किं च वीरं पुत्रं गव्यं गोसम्बन्धि अश्व्यमश्वसम्बन्धि राधोऽश्वरूपं राधः धनं च नियुवस्व ॥२७॥

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरꣳ सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।
वायो अस्मिन्त्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥२८॥

हे वायो नियुद्भिरश्वाभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुपयाहि । कीदृशीभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च सङ्ख्या यासां ताभिः अत्र बहुत्वादनन्तत्वमपि गम्यते इति भावः । हे वायो चास्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व । अथ पादेन

अविन्न अहः हे अविन्न स्वस्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान्पात रक्षत ॥ २८ ॥

नियुत्वान्वायवागह्ययः७ शुक्रोऽअयामि ते । गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

पउचो वायुदेवत्या वायव्येष्टकायशुपक्ते वपादीनां याज्यानुवाक्याविन नियुत्वा आर्षी गायत्री गृत्समददृष्टा । हे वायो यत सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति त्व गता गमनशीलोऽसि तृन्नत आद्युदात्तत्वात् अतो नियुत्वानश्वावान सन् आगहि आगह शयो लुक । अय शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति अयामि अयतु प्राप्नोतु लकारपुरुषव्यत्यय (?) । शुक्रादिग्रहाणां पात्र त्वमेवेति भाव. ॥ २९ ॥

वायो शुक्रोऽअयामि ते मध्वोऽअग्र दिविष्टिषु ।

आयाहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥ ३० ॥

अनुष्टुप् पुरुमीढाजमीढदृष्टा हे वायो शुक्रो ग्रहः त्वामयामि आगच्छतु । कीदृश शुक्र दिविष्टिषु मधः अग्र यैरिष्यते प्रार्थ्यते याभिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तेः मधः मधुनो रसस्याग्र सारभूतः यज्ञरसेषु शुक्रो ग्रहः सारभूत इत्यर्थः । किं च हे देव वायो नियुत्वता अश्वावता रथेन आयाहि आगह किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय कीदृशस्त्व स्पार्हः स्पृहायोग्य यजमानादिभिः स्पृहणीय ॥ ३० ॥

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साकं गन्मनसा यज्ञम् । शिवो नियुद्भिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

हे गायत्री । वायुः शिवाभि कल्याणरूपाभि नियुद्भिरश्वाभिः कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन् गच्छतु । कीदृशः अग्रेगा अग्रे गच्छत्यग्रेगा विड्वनारनुनासिकस्यादिति [पा॰ ६ ४ ४१] आकारः । यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयते तृप्यति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागहि । नियुत्वान्त्सोमपीतये ॥ ३२ ॥

हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथास रथा तेभिस्तैः रथैः आगहि आगह किमर्थं सोमपानाय । कीदृशस्त्व नियुत्वान् अश्वयुक्तः नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ॰ १ १५] ॥ ३२ ॥

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विꣳशती च ।
तिसृभिश्च वहसे त्रिꣳशता च नियुद्भिर्वायविह ता विमुञ्च ॥३३॥

त्रिष्टुप् अनयर्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्वा निजा भूतिः समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते हे वायो एकया दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्ववद्वर्णं तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्भिः अश्वाभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि वहसे ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकाराः समुच्चयार्थाः ॥३३॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवाꣳस्या वृणीमहे ॥३४॥

गायत्री व्यश्वदृष्टा । हे वायो हे ऋतस्पते सत्यस्य पालक यज्ञस्य पतिपरे सुरागम । हे त्वष्टुर्जामातः आदित्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादित्यस्य जामाता । हे अद्भुत आश्चर्यरूप तवावांसि अन्नानि वयमावृणीमहे प्रार्थयाम ॥३४॥

IV अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥३५॥

बृहतीसतोबृहतीरूप प्रगाथ वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्यम् । रथन्तर दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः । नान्योऽधर्योर्गायेदित्यधर्योर्गानं विहितम् । अत्र साम्नां योनय ऋचः पठ्यन्ते तत्रेन्द्र प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । हे शूर हे इन्द्र वयं त्वा त्वामभिनोनुमः आभिमुख्येनात्यन्त स्तुमः नु स्तुतौ यङ्लुगन्तम् । तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा गावो वत्सान्स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् जगतो जङ्गमस्येशानं प्रभुम् स्वर्दृशं स्व पश्यतीति स्वर्दृक् तम् यद्वा स्व आदित्य इव दृश्यते स्वर्दृक् तस्थुषः स्थावरस्य ईशानम् विश्वनियन्तारमित्यर्थः ॥३५॥

न त्वावाँ२ऽअन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।
अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥३६॥

हे मघवन् धनवन् हे इन्द्र दिवि भवो दिव्यः पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः न च जातः न जनिष्यते उत्पत्स्यते । त्वत्सदृशो

ऽस्तीति त्वावान् सादृश्यार्थे वतुप्रत्ययः । अतो वयं त्वा त्वां हवामहे । कीदृशा वयम् अश्वायन्तः अश्वान्कामयमानाः अश्वाघस्यादिति [पा॰ ७ ४.३७] क्यचि अश्वाय तत: शतृप्रत्ययः । वाजिनोऽन्नवन्तः हविर्युताः । गव्यन्तः गा इच्छन्ति गव्यन्तः गोकामाः । गवाश्वान्देहीत्यर्थः ॥३६॥

त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥३७॥

अग्र्यमैन्द्रः प्रगाथः शम्युदृष्टः बृहत्साम्नो योनिः अथर्वोर्गानस्योक्तेः आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती बृहदुत्तरे पक्षे इति श्रुतेः । हे इन्द्र कारवः कर्तारः यज्ञानाम् नरः ऋत्विजो वयं त्वामेव हवामहे आह्वयामः इत् एवार्थे हि निश्चये । किंनिमित्तम् वाजस्यान्नस्य सातौ लाभनिमित्तम् वृत्रेषु शत्रुषु शत्रुघातनिमित्तम् काष्ठासु दिक्षु दिग्विजयनिमित्तम् । कीदृशं त्वां सत्पतिं सतां पालयितारम् श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररता निषिद्धत्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते । तथा अर्वतः अश्वप्राप्तिनिमित्तं च विभक्तिव्यत्ययः । त्वांशब्दावृत्तिरादरार्था ॥३७॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया मह स्तवानो अद्रिवः ।
गामश्वꣳ रथ्यमिन्द्र संकिर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥३८॥

हे चित्र आश्चर्यकारिन् हे वज्रहस्त वज्रं हस्ते यस्य हे अद्रिवः अद्रयोऽस्य सन्तीत्यद्रिवान् तत्सम्बुद्धिः मतुवसोरिति [पा॰ ८ ३.१] रुत्वम् हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मभ्यं गामश्वं च संकिर देहि सम्पूर्वः किरतिर्दानार्थः । कीदृशमश्वम् रथ्यं रथे साधुं रथवहनसमर्थम् । कीदृशस्त्वम् धृष्णुया प्रागल्भ्येन महः महसा तेजसा च स्तवानः स्तूयमानः । धृषेः क्नुः ततो विभक्तेर्यादेशः धृष्णुना धृष्णुत्वेन भावप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलोपः । स्तवान इत्यत्र विकरणव्यत्ययः । कथमिव वाजं न वाजमिव न इवार्थे यथा जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सत्रा त्राणं त्रा रक्षणम् तत्सहितं वाजमन्नं यवं यथा ददति तथास्मभ्यं देहि ॥३८॥

कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥३९॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसाम्नो योनिः वामदेव्यमात्मन्निति श्रुतेः आद्या पादनिचृत् (8) सप्ताक्षरत्रिपदा । पूर्वेऽर्चे (9) इन्द्रपदमनुषञ्जनीयम् । इन्द्रः कया ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्माकं सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा वृता वर्ततेऽसौ वृत् तया वृता वर्तमानया शचिष्ठया अतिशयेन शची शचिष्ठा तया अतिशयवत्या यागक्रियाऽस्माकं सखा भवति । शचीति कर्मनाम तत इष्ठन्प्रत्ययः । कीदृश इन्द्रः चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धतेऽसौ सदावृधः इगुपधेति [पा० ३ १ १३५] कप्रत्ययः सदा वर्धमानः । ऊती तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति [पा० ७ १ ३९] पूर्वसवर्णः । आभुवत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३ ४ ९७] तिप इलोपः शपश्छान्दसे ङित्त्वे धातोरुवङादेशः [पा० ६ ४ ७७] ॥३९॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढा चिदारुजे वसु ॥४०॥

हे इन्द्र अन्धसोऽन्नस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत् माद्यति मत्तं करोति मदी हर्षे लेटोऽडाटाविति [पा० ३ ४ ९४] अडागमः सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३ १ ३४] सिप्प्रत्ययः तिप इलोपः । कीदृशः मदानां मंहिष्ठः (10) माद्यन्ति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि द्रव्याणि तेषां मध्ये मंहिष्ठः अतीव अत्यन्तमदजनकः मदि तृप्तौ चुरादिः मदयति प्रीणाति मदी अत्यन्तं मदी मंहिष्ठः यद्वा मंहि वृद्धौ भ्वादिः मंहते वर्धते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । येनांशेन मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि वसु वसूनि धनानि रत्नस्वर्णादीनि त्वमारुजे रुजो भङ्गे पुरुषव्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं भनक्षि भङ्क्त्वा भङ्क्त्वा ददासीत्यर्थः ॥४०॥

अभी षु णः सखीनामविता जरितॄणाम् । शतं भवास्यूतये ॥४१॥

हे इन्द्र ऊतयेऽवनाय पालनाय सु सुष्ठु सम्यक् अभि आभिमुख्येन शतं भवासि भवसि लेटि आडागमः शतशब्दो बहुवाची बहुरूपो भवसि पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्राणां जरितॄणां स्तोतॄणां नोऽस्माकमविता पालयिता । संहितायामभीत्यस्य दीर्घः । सुञ इति [पा०

८ ३ १०१] सुशब्दस्य षत्वम् । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा° ८ ४ २७] षुशब्दा त्परस्य न इत्यस्य णत्वम् ॥४१॥

यज्ञा यज्ञा वोऽअग्नये गिरा गिरा च दक्षसे ।
प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥४२॥

तच प्रगाथ अग्निर शम्युदृष्ट यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनि । यज्ञायज्ञिय पुच्छमिति श्रुते । द्वे बृहत्यौ ततीया सतोबृहती । यज्ञा यज्ञा वीप्सायां द्वित्वम् सप्तम्येकवचनस्याकार । व इति द्वितीयाबहुवचनमेकवचनार्थे यजमानविषय वा । अग्नये चतुर्थ्येकवचन द्वितीयैकवचनार्थे । गिरा गिरा वीप्सायां द्वित्वम् । च पादपूरण । दक्षसे चतुर्थी द्वितीयार्थे । प्र प्र समुपोद पादपूरणेऽइति [पा° ८ १ ६] द्वित्व तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्ध । वयमिति प्रथमाबहुवचनमेकवचनार्थे । तथा चैव योजना । यज्ञे यज्ञेऽनेकयज्ञेषु गिरा गिरान्ययान्यया स्तुत्या व त्वाम् यद्वा वो युष्माकमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि शस स्तुतौ लुङ अडभाव आर्ष । कीदृशमग्नि दक्षसम् दक्षतिरुत्साहार्थस्य धातोरसुन्प्रत्यय दक्षते उत्सहते दक्षा तम् उत्साहिनम् यद्वा दक्ष इति बलनाम अत्रर्शआदित्वादर्थ द्रष्टव्यम् दक्षस बलवत्तम । अमृतममरणधर्माणम् । जातवेदसम् जात वेदो ज्ञान धन वा यस्मा त्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्टादुपचारादुपमार्थीय मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चित्प्रिय मित्र स्तौति तद्वदग्निं स्तुमहेऽइत्याशास्महे ॥४२॥

पाहि नोऽअग्नऽएकया पाह्युत द्वितीयया ।
पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जां पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥४३॥

भर्गदृष्टा । हे अग्ने हे ऊर्जां पते अन्नाना पालक हे वसो वासयित यद्वा लुप्तमत्वर्थ द्रष्टव्यम् हे वसो वसुमन् धनवन् एकया गिरा इति पदस्यानुषङ्ग एकया गिरा ऋग्लक्षणया तृतीयानिर्देशात्स्तुत सन्निति वाक्यशेष नोऽस्मान्पाहि रक्ष । उत अपि च द्वितीयया यजुर्लक्षणया स्तुत सन् पाहि । तिसृभिर्गीर्भि ऋग्यजुःसामलक्षणाभि स्तुतो न पाहि । चतसृभि ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभि स्तुतो न पाहि गद्यपद्यकाव्यादिरूपा चतुर्थी गी ॥४३॥

ऊर्जो नपातꣳ स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।
भुवद्वाजेष्ववृिता भुवद्वृध उत त्राता तनूनाम् ॥४४॥

यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो ऊर्जो नपातमपां पौत्रमग्निं स त्वं हिन हिनु तर्पय (11) हि गतौ वृद्धौ स्वादिः लोट् उलोपश्छान्दसः ऊर्क्शब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्मयुः अस्मानिच्छति अस्मयुः क्याच्छन्दसीति [पा० ३ २ १७०] उप्रत्ययः अतो हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम सङ्कल्पयाम दाशृ दाने अत्र सङ्कल्पार्थः । यतोऽयं वाजेषु अविता रक्षिता भुवत् भवति वृधे वृद्धौ च भुवत् भवति उतापि च तनूनां शरीराणां त्राता रक्षिता भवति बहुवचनं भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरस्मत्तनूरक्षिता वर्धयितास्मान्कामयतेऽतो हविर्दानाय तं सङ्कल्पयाम ॥४४॥

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ।
उषसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासास्ते क-
ल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ताꣳ संवत्सरस्ते कल्पताम् ।
प्रेत्या एत्यै सं चाञ्च प्र च सारय ।
सुपर्णचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीद ॥४५॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूह्यः ततः शताक्षरा अभिकृतिश्छन्दः । चित्याग्नेरभिमर्शने विनियोगः । पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति [ज्यो० १ १] इत्यादि शास्त्रमिहोच्यते । हे अग्ने त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषणः पञ्चसंवत्सरात्मकयुगरूपोऽसीत्यर्थः पुनः संवत्सरपञ्चकजाति (12) ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । तस्य ते तव उषसः प्रातःकालादयः कालविशेषाः सायंमध्याह्नादयः अहोरात्रा दिवसनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवयवत्वेन क्लृप्ता भवन्तु । संवत्सरश्च उपलक्षणात् संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम् ।

क्रियावृत्तिरादरार्था । किं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगमनाय च समञ्च सकुच प्रसारय च स्विक्ष्या संकोचविकासौ कुर्विति भावः । किं च सुपर्णाकारेण चितत्वात्सुपर्णचिदसि । तया देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-इव प्राणा-इव ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ ॥४५॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सप्तविंशोऽयमध्याय आग्निको विरतोऽधुना ॥२७॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I ॥ १-६ [सहवीर॰ र॰] ॥१-६॥ ७ [विराजग्ने - शिवाभिरद्य -] - १० ॥७-१०॥ ॥

II. ॥ ११-१४ [घृतेन । ईलानो] - १९ [इला] - २० [सुवीरम् ।] - २२ ॥११-२२॥ ॥

III. ॥ २३. २४ ॥२३. २४॥ ३१ ॥२५॥ २७ [वायऽइष्टये] ॥२६॥ ३२ ॥२७॥ ३३ [वायऽइन्द्र] ॥२८॥ २९ [वायऽआगं॰] ॥२९॥ ३० ॥३०॥ २८ ॥३१॥ ३४ [वायऽऋतस्पते] ॥३२॥ ॥

IV. ॥ हिरण्यगर्भः [१३.४] । येन द्यौरुग्रा [३२ ६] ॥३३॥ यं क्रन्दसी [३२ ७] ॥३४॥ ३५ ॥३५॥ ३६ । मा मा हिꣳसी॰ [२७.१०२.] । प्रजापते न [२३. ६५. - विश्वा जातानि -] ॥३६॥ ॥

V. ॥ अग्नऽआयूꣳषि [१९ ३८] ॥३७॥ अग्ने पवस्व [८.३८a] ॥३८॥ अग्निर्ऋषिः [२६.९a] ॥३९॥ ३५-४२ ॥४०-४७॥ ४४ ॥४८॥ ॥

VI ॥ ४५ - ॰रस्तौ कल्पताम् ॥४९॥ ४५ प्रेत्याऽएत्यै - सीद ॥५०॥ ॥

पलनुवाकेषु पञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ ॥

I. होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदे नाभा पृथिव्या अधि ।

दि॒वो वर्ष्म॑न्त्समि॑ध्यत॒ ओजि॑ष्ठश्चर्षणी॒सहां॒ वेत्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः । इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अनुक्रमण्याम्] अयमध्यायः सौत्रामणीसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरैन्द्रवायोधसयो राख्यपशो प्रयाजानुयाजप्रैषरूप ततश्च प्राजापत्यग्निसरस्वत्योऽध्यायस्य अयम । आद्येऽनुवाके एकादशेन्द्रयशो सम्बन्धिन आप्रीदेवता समित्तनूनपादित्यादिदेवताका प्रयाजाना प्रैषा होता यक्षत्समिधेन्द्रमित्यादयो होता यक्षदिन्द्रमित्यन्ता [रू० ११]। अथ मन्त्रार्थ आर्षी त्रिष्टुप् । दैव्यो होता समिधा समित्काष्ठेन हविर्भूतेन समिधार्ग्रदेवतया सहित वा इन्द्र यक्षत् यजतु । य इन्द्र त्रिषु स्थानेषु समिध्यते दीप्यते प्रथमम् इडः पृथिव्या पदे यज्ञीये प्रदेशे अग्न्यात्मना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्या नाभौ पृथिवीशब्देनान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्यते अधि उपरि । तृतीयम् दिवो वर्ष्मन् स्वर्गस्य वर्ष्मणि वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिध्यते । कीदृश चर्षणीसहामोजिष्ठ चर्षणयो मनुष्यास्तान्सहन्तेऽभिभवन्ति चर्षणीसह मनुष्याभिभावुकास्तेषां मध्ये ओजस्वितम अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठ इष्ठनि परे विन्मतोर्लुगिति [पा० ५ ३ ६५] विनो लुकि टिलोपे ओजिष्ठ इति रूपम् । संहितायां चर्षणिशब्दस्य दीर्घ । एवंविध इन्द्र आज्यस्य वेतु घृत पिबतु । हे मनुष्यहोत त्वमपि यज ॥१॥

होता॑ यक्ष॒त्तनू॒नपा॑तमू॒तिभि॒र्जेता॑र॒मप॑राजितम् ।
इन्द्रं॑ दे॒वᳬ स्व॒र्विदं॑ प॒थिभि॒र्मधु॑मत्तमै॒र्नरा॒शᳬसे॑न॒ तेज॑सा॒ वेत्वाज्य॑ ॥२॥

अतिजगती । नराशसेन देवेन युत तनूनपातमिन्द्र च देव होता यजतु कै पथिभि पतन्ति गच्छन्ति स्वर्ग यजमाना यैस्ते पन्थानो रुद्रोपि ते । कीदृशे ऊतिभि अवन्ति तर्पयन्ति ते ऊतयस्तै ऊतियूतीत्यादिना [पा० ३ ३ ९७] कर्तरि निपात तथा मधुमत्तमै मधुर्मधुरस्वादोऽस्ति येषु ते मधुमन्त अत्यन्त मधुमन्तो मधुमत्तमा तै । कीदृशमिन्द्र जेतार शत्रूणाम् अपराजित केनापि न पराभूतम् स्वर्विद स्व स्वर्ग वेत्ति स्वोर जानाति स्वर्वित् यद्वा स्व स्वर्गे जिघते स्वर्वित्तम् विद् सत्तायाम् । कीदृशेन नराशसेन तेजसा तेजस्विना । एव देवद्वयुत

इन्द्रः आज्यस्य वेतु । शेषं पूर्ववत् । अत्र तनूनपान्नराशंसाविकत्र प्रयाजे पठिता-वित्युभयवानयं प्रयाजः ॥२॥

होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्यम् ।
देवो देवैः सवीर्यो वज्रहस्तः पुरंदरो वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥३॥

ब्राह्मी उष्णिक् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं यजतु । कीदृश-मिन्द्रम् ईडितम् ऋषिभिः स्तुतम् आजुह्वानमाहूयमानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं वा । अमर्त्यममरणधर्माणम् । ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कीदृशो देवः स-वीर्यः समानं वीर्यं यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । व-ज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरंदरः पुरं शत्रूणां नगरं दारयति पुरंदरः । उक्तम-न्यत् ॥३॥

होता यक्षद्बर्हिषीन्द्रं निषद्वरं वृषभं नर्यापसम् ।
वसुभी रुद्रैरादित्यैः सयुग्भिर्बर्हिरासदद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥४॥

आर्षी त्रिष्टुप् । बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता यजतु कीदृशमिन्द्रं निषद्वरं निषीदन्ति निषद उपवेष्टारः तेषां वरं श्रेष्ठम् वृषभं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यो यजमानेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां हितकारि-णम् । स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः सहितः बर्हिरासदत् आ-सीदतु आज्यस्य वेतु च । कीदृशैर्वस्वादिभिः सयुग्भिः सह युञ्जन्ति ते सयुजः तैः समानयोगैः ॥४॥

होता यक्षदोजो न वीर्यꣳ सहो द्वार इन्द्रमवर्धयन् ।
सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो द्वार इन्द्राय मीढुषे व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥५॥

अतिजगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्यं सह-श्चावर्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्यं शारीरं बलं सहो मनोबलम् ता द्वारो हो-ता यजतु । ताश्च द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन्यज्ञे आ-ज्यं व्यन्तु पिबन्तु च । कीदृश्यो द्वारः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु

ता त्रिवृत्त्वादित्यर्थः । ऋतं यज्ञं वर्धयति ऋतवृध् संहितायामृतशब्दस्य दीर्घः । इन्द्राय कीदृशाय मीढुषे मेहति मीढ्वान् तस्मै सेक्त्रे घासस्तौ निपातौ ॥५॥

होता यक्षदुषेऽइन्द्रस्य धेनू सुदुघे मातरा मही ।

सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्धतां वीतामाज्य॰ ॥६॥

आर्षी त्रिष्टुप् । उषे अत्र पूर्वपदलोपः होता उषे नक्तोषे यजतु ते च तेजसा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिबतां च । तत्र दृष्टान्तः सवातरौ न न इवार्थे समानो वाता वत्सरो ययोस्ते सवत्सरौ एकशिशुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते तथेन्द्रं वर्धयताम् कीदृश्यौ उषे इन्द्रस्य धेनू धेनुतस्ते धेनू प्रीणयित्र्यौ । सुदुघे सुष्ठु दुग्धस्ते सुदुघे दुग्धं पूरयन्त्यौ । मातरा मातरौ विभक्तेराकारः मातृवत्पालिके । मही मह्यौ महत्यौ विभक्तिलोपः ॥६॥

होता यक्षद्दैव्या होतारा भिषजा सखाया हविषेन्द्रं भिषज्यतः ।

कवी देवौ प्रचेतसाविन्द्राय धत्त इन्द्रियं वीतामाज्य॰ ॥७॥

अतिजगती । दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमस्तौ होता यजतु यौ च हविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकित्सतः भिषज् इत्यस्मात् कण्ड्वादिभ्यो यक् । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं धत्तः च तौ आज्यं वीताम् । कीदृशौ भिषजा भिषजौ चिकित्साकुशलौ । सखाया सखायौ अन्योन्यं स्निह्यन्तौ । कवी क्रान्तदर्शिनौ देवौ दीप्यमानौ । प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ ॥७॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपस इडा सरस्वती भारती मही ।

इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीर्व्यन्त्वाज्य॰ ॥८॥

आर्षी अनुष्टुप् भेषजं भेषजरूपा ये त्रयो लोकास्तान् इडा सरस्वती भारतीति तिस्रो देवीश्च होता यजतु ता आज्यं व्यन्तु नकारश्चार्थे । कीदृशास्त्रयः त्रिधातवः त्रयोऽग्निवाय्वादित्या धातवो धर्तारो येषां ते । अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः शीतोष्णवर्षादीनि लोकानां कर्माणि । कीदृश्यस्तिस्रः मही महत्यः ।

इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य पत्न्यः पालयित्र्यः । हविष्मती हविर्विद्यते यासां ताः ॥८॥

होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रं देवं भिषज॑ सुयजं घृतश्रियम् ।
पुरुरूप॑ सुरेतसं मघोनमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥९॥

अतिजगती । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यक्षतु । कीदृशं त्वष्टारम् इन्द्रम् इन्दि परमैश्वर्ये ईश्वरं प्रभुम् । देवं दातारम् । भिषजं रोगनिवर्तकम् । सुयजं सुष्ठु इज्यते स सुयजस्तम् साधु यष्टव्यम् । घृतश्रियं घृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् आज्यस्कन्धिका हि प्रयाजाः । पुरुरूपं पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तम् । सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम् । मघोनं मघवन्तं धनवन्तम् । स त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत् सन् आज्यं वेतु ॥९॥

होता यक्षद्वनस्पति॑ शमितार॑ शतक्रतुं धियो जोष्टारमिन्द्रियम् ।
मध्वा समञ्जन्पथिभिः सुगेभिः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥१०॥

शक्वरी । होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यक्षतु । कीदृशं वनस्पतिं शमितारम् उलूखलादिरूपेण हविषां संस्कर्तारम् । शतक्रतुं शतं क्रतवः कर्माणि यस्य तं बहुकर्माणम् । धियो जोष्टारं बुद्धेः सेवितारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हितं वीर्यरूपं वा । स त्वष्टा (13) मध्वा मधुना स्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञं सम्यग्व्यञ्जयन्सन् सुगेभिः सुगैः सुगमनैः पथिभिर्मार्गैः मधुना स्वादुना घृतेन युतं यज्ञं स्वदाति देवान्प्रापयति स्वदाति (14) प्रापणार्थः स आज्यं वेतु । सुखेन गम्यते येषु ते सुगाः सुदुरोरधिकरणेऽ इति [पा॰ ३ २ ४८ वा॰ ३] गमेर्डप्रत्ययः ॥१०॥

होता यक्षदिन्द्र॑ स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकाना॑ स्वाहा स्वाहाकृतीना॑ स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् ।
स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य व्यन्तु होतर्यज ॥११॥

शक्वरी । होता इन्द्रं यक्षतु । स्वाहाकारेणाज्यस्य देवान्यक्षतु । स्वाहाकारेण मेदसो देवान्यक्षतु । स्वाहाकारेण स्तोकानां सोमबिन्दूनां देवान्यक्षतु । स्वाहाकारेण स्वाहाकृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवता यक्षतु । स्वाहाकारे

ण द्रव्यभूतानां दृव्यसम्बन्धिस्तुवचनानां देवान्यजतु । स्वाहाकारेणाज्यपा देवाः प्रयाजा अनुयाजाः प्रीयमाणा भवन्तु सन्त इन्द्रश्चाज्यं व्यन्तु पिबन्तु ॥११॥

॥ देवं बर्हिरिन्द्रꣳ सुदेवं देवैर्वीरवत्स्तीर्णं वेद्यामवर्धयत् ।
वस्तोर्वृतं प्राक्तोर्भृतꣳ राया बर्हिष्मतोऽत्यगाद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥१२॥

एकादशैन्द्रयजूंषि सम्बन्धीनि ऐन्द्रानुयाजप्रैषाः । देवता बर्हिरादयः ॥ अतिजगती । मैत्रावरुणो वदति । बर्हिः देवं बर्हिर्नामानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत् पुष्णाति किम्भूतं बर्हिः सुदेवं शोभना देवा महदादयो यत्र तत् । तथा देवैः ऋत्विग्भिः वीरवत् वीरयुतम् । वेद्यां स्तीर्णमाच्छादितम् । वस्तोरह्नि वृतं लूनम् धातूनामनेकार्थत्वात् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण धृतम् वस्तोरक्तोरित्यव्ययद्वयं क्रमादहर्निशावाचकम् । यत् बर्हिः राया हविर्लक्षणेन धनेन बर्हिष्मतः बर्हिषा युतानन्यान्यागानत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् बर्हिः वसुवने वसुवननाय धनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यजमानगृहे निधननाय वेतु आज्यं पिबतु । वसुवने वसुधेयस्येति सप्तमीषष्ठ्यौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्येयः ॥१२॥

देवीर्द्वार इन्द्रꣳ सङ्घाते वीड्वीर्यामन्नवर्धयन् ।
आ वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीवतापार्वाणꣳ रेणुककाटं नुदन्तां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥१३॥

एकादशिका गायत्री । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवता । यद्वन्ति नियता भवन्ति ऋत्विजो यत्रेति याम कर्म यमेर्मनिन्प्रत्ययो वृद्धिश्च सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या द्वारो देव्य इन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः सङ्घाते देहलीकपाटद्वारशाखार्गलादिसमूहे सति वीड्वीः वीड्व्यो दृढाः सङ्घातं विना न द्वारो दृढाः स्यात् । ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् काटं कूपं कुत्सितं काटं ककाटः रेणुभिः कृत्वा

ककाटो रेणुककाट' तम् अपनुदत्ता निवर्तयतु । किमित्यतो विशेषणे । कीदृश कूप वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिमुख्येन अर्वाणम् अर्यते ग म्यते यत्रेत्यर्वा तम् ऋ गतावित्यतोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा॰ ३ २ ७५] व-निप्रत्यय । कीदृशेन मोवता मीञ् हिंसाया मयन मी हिंसा मीरस्यास्ति मी वान् तेन हिंसाशीलेन । हिंसाशीलाश्चचला उपलतो वत्सा कुमाराश्च यत्र पतन्ति त कूपमपनुदेत्यर्थ उपलक्षणमेतत् यज्ञप्रजाविघ्नकराणि कूपादीनि मार्गा दपनयन्त्वित्याशय' । ता व्यन्तु च ॥१३॥

देवीऽउषासानक्तेन्द्र यज्ञे प्रयत्यह्वेताम् ।

देवीर्विश' प्रायासिष्टाꣳ सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीता यज्ञ ॥१४॥

ब्राह्मी उष्णिक् । उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता समासे उष शब्दस्य उषासादे श अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमह्वेतामाह्व तवत्यौ । प्रेति प्रयन् प्रपूर्वादिण शतृ । ये च देवी देवसम्बन्धिनीर्विश प्रजा प्रायासिष्टा प्रगतवत्यौ यातेर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्या द्यो देवप्रजा । ते च वीता पिबताम् कीदृश्यौ सुप्रीते अतितुष्टे सुधिते सुतरा हिते ॥१४॥

देवी जोष्ट्री वसुधिती देवमिन्द्रमवर्धताम् ।

अयाव्यन्याघा द्वेषाꣳस्यान्या वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षिते वसु वने वसुधेयस्य वीता यज ॥१५॥

एकाधिकातिजगती । जोष्ट्री जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ वसुधि ती वसुनो धनस्य धितिर्धारणा याभ्यां ते द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्य च समा चेति कात्थक्य' [निरु॰ १ ४१] । ते इन्द्र देवमवर्धतामवर्धयताम् तयोर्मध्ये अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषासि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावे दूरीकरोति यौतेश्चिण् लकारव्यत्यय । अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भो गयोग्यानि वसु वसूनि धनानि आवक्षत् आवहति । कीदृश्यौ ते शिक्षिते वि-द्वितवेद्ये तयज्ञे । ते वीताम् ॥१५॥

देवीऽऊर्जाहुती दुघे सुदुघे पयसेन्द्रमवर्धताम् ।
इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिᳬ सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नव
मधातामूर्जमूर्जाहुतीऽऊर्जयमाने वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षिते व० ॥१६॥

विकृतिः । अयस्तनमलोको देवताद्वितयम् । देवी देव्यौ पूर्वप्रेपातो पयसा दुघेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् छन्दस्युभयथेति [पा० ३ ४ ११७] णेर आर्धधातुकत्वाण्णिचो लोपः । कीदृश्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जा अन्नं तद्युक्ता आहुतिराह्वानं ययोस्ते । दुघे दुग्धस्ते दुघे दुहः कब्घश्चेति [पा० ३ २ ७०] कप् घादेशश्च दोग्ध्र्यौ अन्नरसेनु सम्भागमिमा सर्वा प्रजा अनुसम्भुञ्जतऽइति श्रुतिः । सुदुघे साधुदोहने । तयोर्मध्ये अन्या एका इषमन्नमूर्जं इत्यादि च वक्षत् वहति यजमानाय । अन्या द्वितीया सग्धिं सपीतिं च वक्षत् समाना ग्धिर्भोजनं सग्धिः ताम् समाना पीतिः सपीतिः पुत्रादिभिः सह पानभोजने ददाति । ये देव्यौ नवेनान्नेन पूर्वं पुराणमन्नमधाताम् पुराणेनान्नेन नवमन्नमधाताम् यजमानाय वार्याणि वसु वसूनि चाधाताम् अन्नं धनं चाहरं कृतवत्यावित्यर्थः । कीदृश्यौ दयमाने ददत्यौ रक्षन्त्यौ वा । ऊर्जाहुती ऊर्जा युक्ता आहुतिर्ययोस्ते । ऊर्जं रसमूर्जयमाने वर्धयन्त्यौ । शिक्षिते लब्धे । ते वीतां पिबताम् ॥१६॥

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्धताम् ।
हताघशᳬसावाभार्ष्टां वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षितौ वसुव० ॥१७॥

अतिजगती । एकः पादो विंशोऽन्यो मध्यमः । देवा देवौ दैव्या दैव्यौ होतारौ इन्द्रं देवमवर्धताम् यजमानाय वार्याणि वसु वसूनि च आभार्ष्टाम् आहार्ष्टामानीतवन्तौ आङ्पूर्वाद्धरतेर्लुङ् हस्य भः । कीदृशौ हताघशंसौ अघं पापं शंसतः कथयन्ति अघशंसाः पापाः हताः अघशंसा याभ्यां तौ पापिनिवर्तकौ । तौ वीताम् ॥१७॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः पतिमिन्द्रमवर्धयन् ।

अस्पृक्षद्भारती दिवꣳ रुद्रैर्यज्ञꣳ सरस्वतीडा वसुमती गृहान्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञ ॥१८॥

अतिजगती । तिस्रो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्धयन् आदरार्थं पुनरुक्तिः । ता एवाह भारती दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति भरतो रविस्तत्कान्तिर्भारती । सरस्वती रुद्रैः युता यज्ञमस्पृक्षत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृक्षत् गृहशब्देन भूलोकः । ता व्यन्तु ॥१८॥

देव इन्द्रो नराशꣳसस्त्रिवरूथस्त्रिवन्धुरो देवमिन्द्रमवर्धयत् ।
शतेन शितिपृष्ठानामाहितः सहस्रेण प्रवर्तते मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो
बृहस्पति स्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥१९॥

कृतिः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवः इन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशो नराशंसः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् । त्रिवरूथः वरूथं गृहम् त्रीणि वरूथानि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः । त्रिवन्धुरः त्रीणि वन्धुराणि ऋग्यजुःसामलक्षणानि बन्धनानि यस्य । स नराशंसः शितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन् सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्तते । शिति श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः । मित्रावरुणा इत् मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होतृकर्मणि योग्यौ भवतः बृहस्पतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्यवमर्हतः । स वेतु ॥१९॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो मधुशाखः सुपिप्पलो देवमिन्द्रमवर्धयत् ।
दिवमग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षं पृथिवीमदृꣳहीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥२०॥

अतिशक्वरी । यूप उच्यते वनस्पतिर्देवो देवैः सह इन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः हिरण्यपर्णः हिरण्मयानि पर्णानि यस्य । मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य । सुपिप्पलः शोभनानि पिप्पलानि फलानि यस्य । यो वनस्पतिरग्रेण दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति स्पृशेर्लुङि शल इगुपधादनिटः क्स इति [पा° ३.१.४५.] क्स-

प्रत्ययः । अन्तरिक्षं मध्येनेति शेषः आ स्पृशति । पृथिवीमुपरेणेति शेषः अदृंहीत् दृढामकरोत् । स वेतु ॥२०॥

देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

स्वासस्थमिन्द्रेणासन्नमन्या बर्हीᳪष्यभ्यभूद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥२१॥

आर्षी त्रिष्टुप् । बर्हिः अनुयाजदेवः इन्द्रं देवमवर्धयत् अन्या अन्यानि बर्हींष्यभ्यभूत् अभिभवति तद्वेतु । कीदृशं बर्हिः वारितीनामोषधीनां मध्ये देवं दीप्यमानं श्रेष्ठम् वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयो जलाश्रिता ओषधयः । स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तत्स्वासस्थम् । इन्द्रेणासन्नमाश्रितम् ॥२१॥

देवोऽअग्नि स्विष्टकृद्देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

स्विष्टं कुर्वन्त्स्विष्टकृत्स्विष्टमद्य करोतु नो व० व० वेतु यज ॥२२॥

आर्षी त्रिष्टुप् । स्विष्टकृद्देवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत् स नोऽस्माकं स्विष्टं साधु इष्टं करोतु वेतु च । कीदृशः स्विष्टं कुर्वन् सन् स्विष्टकृत् नाम शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति तस्याधिकारः ॥२२॥

a अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राय छागम् ।

b सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राय छागेन ।

अघत्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत्पुरोडाशेन ॥

c त्वामद्यऽऋषे० ॥२३॥

त्वामद्य अत्र प्रतीकं ज्ञापयति । ऐन्द्रपशुसम्बन्धी सूक्तवाकप्रैषः त्वामद्यऽऋषे इत्यस्य मन्त्रस्य ज्ञापयति ऐन्द्रानुयाजे धायोधसानुयाजे च प्रतीकोक्तेरादिमन्त्रेणोक्तः सम्बन्धो ज्ञेयः । अग्निमद्य एकाधिका प्राजापत्या जगती । सूपस्था आर्षी उष्णिक् । त्वामद्य एकाधिका निचृत् । व्याख्यातः प्रैषः [२१ ५९-६१] ॥२३॥

III होता यक्षत्समिधानं महद्यशः सुसमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् ।
गायत्रीं छन्द इन्द्रियं त्र्यविं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥२४॥

एकादश वायोधसे पशौ प्रयाजप्रैषाः समित्तनूनपादाद्याप्रीदेवताः । अतिजगती । दैव्यो होता अग्नि वयोधसमिन्द्रं च यजतु वयः आयुर्दधाति वयोधा तम् आयुषो दातारं धारयितारं वा । कीदृशमग्निं समिधानं दीप्यमानम् । महद्यशः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य सु-आदेशः महता यशसा समिद्धं (1) दीप्तम् । वरेण्यं वरणीयम् । किं कुर्वन्यजतु गायत्रीं छन्दः इन्द्रियं वीर्यम् त्र्यविं गाम् वयः आयुश्च दधत् स्थापयन् इन्द्रे इति शेषः । षण्मासात्मकः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्याः सा त्र्यविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम् । प्रयाजदेवतेन्द्रयुता आज्यं वेतु हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि ॥२४॥

होता यक्षत्तनूनपातमुद्भिदं यं गर्भमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् ।
उष्णिहं छन्द इन्द्रियं दित्यवाहं गां वयो द० ॥२५॥

एकाधिका जगती । होता तनूनपातं प्रयाजदेवं वयोधसमिन्द्रं च यजतु अदितिर्यं गर्भं दधे तम् इन्द्रमित्यर्थः । कीदृशं तनूनपातम् उद्भिदम् उद्भिनत्ति प्रकटयति फलमित्युद्भित् तं यज्ञफलानामुद्भेत्तारम् । शुचिं पवित्रम् । किं कुर्वन् उष्णिहं छन्दः इन्द्रियम् दित्यवाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । द्विवर्षा गौर्दित्यवाट् । स सेन्द्रो वेतु ॥२५॥

होता यक्षदीडेन्यमीडितं वृत्रहन्तममिडाभिरीड्यꣳ सहः सोममिन्द्रं वयोधसम् ।
अनुष्टुभं छन्द इन्द्रियं पञ्चाविं गां वयो द० ॥२६॥

व्यूहेन शक्वरी । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह वयोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडेन्यम् ईडितुं योग्यं ईडेन्यः ईडेरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभिः स्तुतम् । वृत्रहन्तमम् अत्यन्तं वृत्रहा वृत्रहन्तमः तम् नाद्घस्येति [पा० ८ २ १७] नुडागमः । ईड्यं सर्वैः स्तुत्यम् । सहः सोमं सहसा बलेन सोमवदाह्लादकम् । किं

कुर्वन् अनुष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । पञ्चावयो यस्याः सा सार्धद्विवर्षा गौः । स वेतु ॥२६॥

होता यक्षत्सुबर्हिषं पूषण्वन्तममर्त्य सीदन्तं बर्हिषि प्रियेऽमृतेन्द्रं वयोधसम् ।

बृहतीं छन्द इन्द्रियं त्रिवत्सं गां वयो दधद्० ॥२७॥

अग्रधारी । होता वयोधसमिन्द्रं यक्षतु । कीदृशम् सुबर्हिषं शोभनं बर्हिः प्रधानदेवता यस्य तम् । पूषण्वन्तम् पूषास्यास्ति पूषण्वांस्तम् पूष्णा युतम् । अमर्त्यममरणधर्माणम् । प्रिये रुचिते अमृता अमृते अनश्वरे बर्हिषि सीदन्तं तिष्ठन्तम् । किं कुर्वन् बृहतीं छन्दः इन्द्रियम् त्रिवत्सं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । वत्सः संवत्सरः त्रयो वत्सा यस्य त्रिवत्सो गौः त्रिवर्षो वृषः । स वेतु ॥२७॥

होता यक्षद्व्यचस्वतीः सुप्रायणा ऋतावृधो द्वारो देवीर्हिरण्ययीर्ब्रह्माणमिन्द्रं वयोधसम् ।

पङ्क्तिं छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां वयो दधद्व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥२८॥

अतिनग्रधारी । होता द्वारो देवीः ब्रह्माणं परिवृढं वयोधसमिन्द्रं च यक्षतु । कीदृशीर्द्वारः व्यचस्वतीः व्यचो व्यञ्चनं गमनावकाशो विद्यते यासु ताः । अत एव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षेणायनं गमनं यासु ताः । ऋतावृधः सत्यस्य वर्धयित्रीः । हिरण्ययीः हिरण्मयीः दृढाः । किं कुर्वन् पङ्क्तिं छन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सार्धत्रिवर्षो गौस्तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति ॥२८॥

होता यक्षत्सुपेशसा सुशिल्पे बृहतीऽउभे नक्तोषासा न दर्शते विश्वमिन्द्रं वयोधसम् ।

त्रिष्टुभं छन्द इहेन्द्रियं पष्ठवाहं गां वयो दधद्वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥२९॥

अतिनग्रधारी । होता उभे नक्तोषासा नक्तोषसौ (?) विश्वं सर्वात्मकं वयो-

धत्तामिन्द्रं च यजतु । नक्ता रात्रि उषा रात्रेरपरभाग । नकारश्चार्थे । कीदृश्यौ न क्तोषसौ सुपेशसा सुपेशसौ पेश रूपनाम शोभन पेशो ययोस्ते सुरूपे । सुशिल्पे यद्वै प्रतिरूप तच्छिल्पमिति श्रुते सुष्ठु शिल्प ययोस्ते अन्योऽन्य प्रतिरूपे । बृह ती बृहत्यौ । दर्शते दर्शनीये दृशेरतच्प्रत्यय । किं कुर्वन् त्रिष्टुभ छन्द इन्द्रि यम् पष्ठवाह गाम् वयश्च इहेन्द्रे दधत् । ते वीता पिबताम् ॥२९॥

होता यक्षत्प्रचेतसा देवानामुत्तम यशो होतारा दैव्या कवी सुयुजेन्द्रं वयोधसम् ।

जगती छन्द इन्द्रियमनड्वाह गा वयो दधद्वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥३०॥

एकाधिका शक्वरी । होता दैव्यौ होतारौ वयोधसमिन्द्रं च यजतु अय चा ग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशौ प्रचेतसा प्रकृष्ट चेतो ज्ञान ययोस्तौ प्रचेतसौ । देवानामुत्तम यश पुञ्जीकृतदेवयशोरूपौ । कवी क्रान्तदर्शनौ । सयुजा सह युङ्क्तौ समानयोगौ । किं कुर्वन् । जगती छन्द इन्द्रियम् अनड्वाह गाम् व यश्च इन्द्रे दधत् । अन शकट वहतीत्यनड्वान् शकटक्षमो वृष तौ वीताम् ॥३०॥

होता यक्षत्पेशस्वतीस्तिस्रो देवीर्हिरण्ययीर्भारतीर्बृहतीर्महीः पतिमिन्द्रं वयोधसम् ।

विराज छन्द इहेन्द्रिय धेनु गा न वयो दधद्व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥३१॥

एकाधिका शक्वरी । होता तिस्रो देवी पति पालक वयोधसमिन्द्रं च यज तु । कीदृशीस्तिस्र पेशो रूपमस्ति यासा ता रूपसमृद्धा । हिरण्ययी हिरण्या लकृतदेहा । बृहती प्रभावेन । मही महती तेजसा आदित्येन्द्राग्निसम्बन्धात् । कान्ता भारती बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणाम् इडासरस्वतीभारत्यस्तिस्र इ त्यर्थ । किं कुर्वन् । विराज छन्द इन्द्रियम् धेनु दोग्ध्रीं गाम् वयश्चेहेन्द्रे दधत् नकारश्चार्थे । सेन्द्रास्ता व्यन्तु ॥३१॥

होता यक्षत्सुरेतस त्वष्टार पुष्टिवर्धन रूपाणि बिभ्रत पृथक्पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् ।

द्विपद् छन्द॑ इन्द्रियमुक्षाणं गां न वयो॒ दध॑द्वेत्वाज्य॑स्य होत॒र्यज॑ ॥३२॥

एकादिका शक्वरी । होता त्वष्टारं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशं त्वष्टारं सुरेतस शोभनं रेतो यस्य तम् जगदुत्पादकत्वाद्वा (3) शोभन रेत । पुष्टिवर्धनं पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयितारम् । पृथक् नानाजातिषु रूपाणि पुष्टिं च बिभ्रतम् । किं कुर्वन् द्विपद् छन्दः इन्द्रियम् उक्षाणं रेतःसेक्तारं गां वृषभम् वयश्चेन्द्रे दधत् । नकारार्थ । सेन्द्रस्त्वष्टा वेतु ॥३२॥

होता॑ यक्ष॒द्वन॒स्पति॑ꣳ शमि॒तार॑ꣳ श॒तक्र॑तुꣳ हिर॑ण्यपर्णमु॒क्थिन॑ꣳ रश॒नां बिभ्र॑तं व॒शिं भग॒मिन्द्रं॑ वयो॒धस॑म् ।

क॒कुभं॒ छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं व॒शां वे॒हतं॒ गां वयो॒ दध॑द्वेत्वाज्य॑स्य होत॒र्यज॑ ॥३३॥

अत्यष्टिः । होता वनस्पतिं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशं वनस्पतिं शमितारं सस्कर्तारं हविषाम् । शतक्रतुं बहुकर्माणम् । हिरण्यपर्णं हिरण्मयानि पर्णानि यस्य तम् । उक्थिनम् उक्थानि शस्त्राणि सन्त्यस्य यज्ञावस्य वा । रशनां रज्जुं बिभ्रतम् स्वभावानुवाद यूपे हि पशुबन्धाय रज्जुर्बध्यते । वशिं कान्तम् । भगं भजनीयम् । किं कुर्वन् ककुभं छन्दः इन्द्रियम् वशां वन्ध्यां वेहतं गर्भोपघातिनीं च गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥३३॥

होता॑ यक्ष॒त्स्वाहा॑कृतीर॒ग्निं गृ॒हप॑तिं पृथ॒ग्वरु॑णं भेष॒जं क॒विं क्ष॒त्रमिन्द्रं॑ वयो॒धस॑म् ।

अति॑च्छन्दसं॒ छन्द॑ इन्द्रि॒यं बृ॒हदृ॑ष॒भं गां वयो॒ दध॑द्व्यन्त्वाज्य॑स्य होत॒र्यज॑ ॥३४॥

अतिशक्वरी । होता स्वाहाकृती प्रयाजदेवता इन्द्रं च यजतु । कीदृशमिन्द्रम् अग्निमङ्गतीत्यग्निं अग्रे गन्तारम् । पृथक् प्रत्येकं यज्ञेषु गृहपतिं गृहस्य पालकम् । वरुणम् त्रिपतेऽसौ वरुणस्तम् अरातिभिर्वरणीयम् । भेषजं रोगनाशकम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । क्षत्रं क्षतात्त्रातारम् । वयोधसमायुषो दातारम् । किं कुर्वन् अतिच्छन्दसं छन्दः इन्द्रियं वीर्यं बृहत् महत् ऋषभं पुष्टं गां वयश्चेन्द्रे दधत् । सेन्द्रा स्वाहाकृतय आज्यं व्यन्तु । मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥३४॥

IV. दे॒वं ब॒र्हिर्व॑यो॒धसं॑ दे॒वमिन्द्र॑मवर्धयत् ।

गा॒य॒त्र्या छन्द॑सेन्द्रि॒यं चक्षु॒रिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ ॥३५॥

वायोधसे पशावेवैकादशानुयाजानां प्रैषाः बर्हिरादिदेवताः । एकाधिके आर्च्यौ त्रिष्टुभौ द्वे । बर्हिः देवं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशं बर्हिः गायत्र्या छन्दसा कृत्वा चक्षुरिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय चाज्यं वेतु पष्ठीसप्तम्यौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥३५॥

दे॒वीर्द्वारो॑ वयो॒धस॑७ शुचि॒मिन्द्र॑मवर्धयन् ।

उ॒ष्णिहा॒ छन्द॑सेन्द्रि॒यं प्रा॒णमिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥३६॥

द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः उष्णिहा छन्दसा कृत्वा सत् वा प्राणमिन्द्रियं प्राणेन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् दधत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः । ता व्यन्तु ॥३६॥

दे॒वीऽउ॒षासा॒नक्ता॑ दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ दे॒वी दे॒वम॑वर्धताम् ।

अ॒नु॒ष्टुभा॒ छन्द॑सेन्द्रि॒यं बल॒मिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीता॒ं यज॑ ॥३७॥

द्वे आर्च्यौ बृहत्यौ । उषासानक्तौ देवी देव्यौ वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् उषाश्च नक्तं च उषासानक्ता उषासोषस इति [पा° ६.३.३१.] उषःशब्दस्य देवताद्वन्द्वे उषासा-आदेशः विभक्तेराकारश्च । कीदृश्यौ ते देवी दीप्यमाने । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् । एकौ देवादेवशब्दौ दीप्तिवाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ । अनुष्टुभा छन्दसा बलमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो वा । ते वीताम् ॥३७॥

दे॒वी जोष्ट्री॒ वसु॑धिती दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ दे॒वी दे॒वम॑वर्धताम् ।

बृ॒ह॒त्या छन्द॑सेन्द्रि॒य७ श्रोत्र॒मिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीता॒ं यज॑ ॥३८॥

देवी देव्यौ दीप्यमाने देवी देव्यौ अनुयाजदेवते देव दीप्त वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम्। देवीदेवशब्दौ पूर्ववत्। कीदृश्यौ जोष्ट्र्यौ जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्तौ जुषेस्तृच्। वसुधिती वसुनो धनस्य धारयित्र्यौ। बृहत्या छन्दसा श्रोत्रमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥३८॥

देवीऽऊर्जाहुती दुघे सुदुघे पयसेन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम्।
पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियꣳ शुक्रमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥३९॥

शक्वरी। देवी दात्र्यौ ऊर्जाहुत्यौ देव्यौ पयसा वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धताम्। कीदृश्यौ दुघे दोग्ध्र्यौ। सुदुघे सुखेन दोग्धुं शक्ये। पङ्क्त्या छन्दसा शुक्रं वीर्यमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत्यौ ॥३९॥

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रं वयोधसं देवौ देवमवर्धताम्।
त्रिष्टुभा छन्दसेन्द्रियं त्विषिमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥४०॥

अतिजगती। दैव्या दैव्यौ देवा देवौ दीप्तौ देवसम्बन्धिनौ होतारा होतारौ देवौ वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धताम्। त्रिष्टुभा छन्दसा त्विषिं कान्तिमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधतौ ॥४०॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्वयोधसं पतिमिन्द्रमवर्धयन्।
जगत्या छन्दसेन्द्रियꣳ शूषमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥४१॥

इडादिका ब्राह्मी अनुष्टुप्। तिस्रो देव्यो भारतीडासरस्वत्यः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् अभ्यास आदराय। कीदृश्यः जगत्या छन्दसा शूषं बलमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत्यः ॥४१॥

देवो नराशꣳसो देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत्।
विराजा छन्दसेन्द्रियꣳ रूपमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥४२॥

अतिजगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः विराजा छन्दसा रूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥४२॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

द्विपदा छन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥४३॥

अतिजगती । देवो दाता वनस्पतिर्यूपः देवं द्योतनं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः द्विपदा छन्दसा भगं सौभाग्यरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥४३॥

देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयोधसं देवं देवमवर्धयत् ।

ककुभा छन्दसेन्द्रियं यश इन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥४४॥

ब्राह्मी बृहती । बर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् वयोधसं वयसो दातारम् । कीदृशं बर्हिः वारितीनां वार्भ्यः सकाशात् इतिरुत्पत्तिर्यासां ता वारितय ओषधयस्तासां मध्ये देवं दीप्तं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुभा छन्दसा यशोरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥४४॥

देवोऽअग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

अतिछन्दसा छन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥४५॥

ब्राह्मी बृहती । देवो दाता स्विष्टकृत् अग्निः देवो वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः अतिछन्दसा छन्दसा क्षत्रं क्षतात्त्राणरूपमिन्द्रं वयश्चेन्द्रे दधत् । ॥ वसुवननाय वसुधानाय च वेतु । हे होतः त्वमपि यज ॥४५॥

a. अग्निमद्य - ॰ऽग्रा वध्नन्निन्द्राय वयोधसे छागम् ।

b सूपस्था - ॰भवदिन्द्राय वयोधसे छागेन - ॰त्पुरोडाशेन ।

c. त्वामद्यऽऋषे॰ ॥४६॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥

अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्थाः ब्राह्म्यनुष्टुप् । एते व्याख्याते

[क॰ ३३] ॥ यामन्त्र प्रतीकोक्तः सर्वोऽपि पाठः एकाधिका विकृतिः अयमपि व्याख्यातः [क॰ २३]। इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥२८॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। अष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगमत्सौत्रामणीभवः ॥
इति सौत्रामणीसम्बन्धिप्रयाजानुयाजप्रैषनिरूपणं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ।

I ॥ १ [॰मिलस्पदे] ३ [॰दिलाभिरिन्द्रमीलितमः॰] ७ [प्रचेतसाऽइन्द्राय] ८ [इला] ११ ॥१ ११॥ ॥

II ॥ १२ १७ [॰शाब्साऽआर्भा॰] १८ [॰स्वतीला] २३ [पचन्पक्ती (4) पचन्पुरोलाशान्व॰ पचताग्रभीद्वोवृधत पुरोलाशेन] ॥१२ २३॥ ॥

III ॥ २४ २६ [॰दोलिन्द्रमीलित वृत्रहन्तममिलाभि॰] ३४ ॥२४ ३४॥ ॥

IV ॥ ३४ ४६ [पचन्पक्ती (4) पचन्पुरोलाशान्व॰ पचताग्रभीद्वोवृधत पुरोलाशेन] ॥३४ ४६(5)॥ ॥ चतुर्ष्वनुवाकेषु षट्चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥ ॥

I समिद्धोऽअञ्जन्कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत्पिन्वमानः ।
वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्थम् ॥१॥

आश्वमेधिकोऽध्यायः तत्रोऽस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आद्या एकादश त्रिष्टुभ आप्रीसा। अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण बृहदुक्थेन समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टाः समिद्धतनूनपादिडादिदेवताकाः । हे अग्ने हे जातवेदः जातप्रज्ञान त्वं देवानां सधस्थं सह तिष्ठन्ति यत्रेति सहस्थानं प्रति प्रियं प्रीतिमावक्षि आवह देवान्प्रीणयेत्यर्थं वक्षि वहतेः लुङि मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशस्त्वं समिद्धः दीप्तः मतीनां कृदरं बुद्धीनामुदरं गर्भमञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् बुद्धिरस्य प्रकाशयन्नित्यर्थः । मधुमत् स्वादु घृतं पिन्वमानः देवेषु सिञ्चन् । वाजी यजति वाजो वज गतौ चलनवान् । वाजिनं हविः वहन् देवान्प्रापयन्सन् प्रीणाय ॥१॥

घृतेनाञ्जन्त्सं पथो देवयानान्प्रजानन्वाज्यप्येतु देवान् ।

अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताᳪ स्वधामस्मै यजमानाय धेहि ॥२॥

वाजी अश्वो देवानप्येतु । कीदृशः घृतेन देवयानान्पथः समञ्जन् देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानाः पन्थानो हवींष्युच्यन्ते । प्रजानन् देवानां हविरहमिति जानन् । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे सप्ते अश्व प्रदिशो दिगाश्रयाणि भूतानि त्वा त्वामनुसचन्ताम् षच् समवाये सचति कर्मणा सम्बध्यते स सप्तिः । किं च अस्मै यजमानाय स्वधामन्नं धेहि प्रयच्छ । अत्र घृतशब्दस्तनूनपाद्वाची ॥२॥

ईड्यश्चासि वन्द्यश्च वाजिन्नाशुश्चासि मेध्यश्च सप्ते ।

अग्निष्ट्वा देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वह्निं वहतु जातवेदाः ॥३॥

हे वाजिन् हे सप्ते ईड्यः स्तुत्योऽसि वन्द्यः नमनीयोऽसि आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायामेधाय योग्यः चकाराः समुच्चयार्थाः । किं च जातवेदाः अग्निः त्वा त्वां वहतु देवान्प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः वसुभिः देवैः सजोषाः जोषसा प्रीत्या सहितः । कीदृशं त्वाम् प्रीतं तुष्टम् वह्निं हविषो वोढारम् ॥३॥

स्तीर्णं बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् ।

देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु ॥४॥

वयं बर्हिः सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृणाम (1.) अदितिर्देवी स्तीर्णं तत् बर्हिः सुविते सु इते साधु गते स्वर्गलोके दधातु स्थापयतु । कीदृशी अदितिः सजोषाः जोषसा प्रीत्या युक्ता । स्योनं कृण्वाना सुखं कुर्वती । जुषाणा प्रीयमाणा । कीदृशं बर्हिः उरु बहु पृथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्यमाणम् देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥४॥

एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि पक्षोभिः श्रयमाणा उदातैः ।

ऋष्वाः सतीः कवषः शुम्भमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥५॥

हे अश्विन्यजमानाः वो युष्माकमेता द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यः ईदृश्यो भवन्तु उ पादपूरणः । कीदृश्यः सुभगाः शोभनं भगं श्रीर्यासां ताः । विश्वरूपाः ना-

नाट्यचित्राः । पत्नीभिः पत्नसुशब्दः सान्तः पतनवाचो यत्नैः पतनशीलैः कपाटैः वि-श्रयमाणाः विस्तार्यमाणाः कीदृशैः पत्नोभिः ऊ॒र्ध्वम् ऊर्ध्वम् श्रातैः श्रत्यन्ते विस्तार्यन्ते श्राताः यत सातत्यगमने ऊर्ध्वं प्रसृतैरित्यर्थः । पुनः कीदृश्यो द्वारः असश्चतः असश्चन्त्यः अस्थ गतौ इतस्ततो गमनशीलाः महत्यः । सतीः सत्यः समीचीनाः । कवयः कु शब्दे कुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवयः कुवतेरसुन्प्रत्ययः पवमार्यन् कपाट-पिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः समुपिरा वा । शुम्भमानाः शोभमानाः । सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु सुगमनाः ॥५॥

अ॒न्त॒रा मि॒त्रावरु॑णा॒ चर॑न्ती॒ मुखं॑ य॒ज्ञाना॑म॒भि सं॑वि॒दा॒ने ।
उ॒षासा॑ वा᳚ सुहिर॒ण्ये सु॑शि॒ल्पे᳚ऽऋ॒तस्य॒ योना॑वि॒ह सा॑दयामि ॥ ६॥

हे पत्नीयजमानौ वां युवयोर्ऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह उषासा उषसौ नक्तोषसौ सादयामि स्थापयामि द्विवचनात्सहचारित्वाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृश्यौ उषसा मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ती संचरन्त्यौ वर्तमाने अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण इति श्रुतेर्मित्रवरुणशब्देन द्यावापृथिव्यावुच्येते । यज्ञानां मुखमग्निहोत्रहोमकालमभिसंविदाने कथयन्त्यौ उक्तिरुक्तायमग्निहोत्रहोमकाल इति प्रातर्विप्रा वदन्ति तदुपस्युपपद्यते । सुहिरण्ये साधु हिरण्यं भूतं ययोस्ते । सुशिल्पे अन्योन्यं प्रतिरूपे शिल्पं प्रतिरूपं भवतीति वचनात् ॥६॥

प्र॒थ॒मा वा᳚ᳬ सर॒थिना॑ सु॒वर्णा॑ दे॒वौ पश्य॑न्तौ॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
अपि॑प्रयं॒ चोद॑ना वां॒ मिमा॑ना॒ होता॑रा॒ ज्योति॑ः प्र॒दिशा॑ दि॒शन्ता॑ ॥७॥

हे यजमानौ वां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारा होतारौ अहमपिप्रयं प्रीणितवानस्मि प्रीणातेर्णिजन्तस्य लुङि उत्तमैकवचने रूपम् अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशौ सरथिना सरथिनौ समानो रथो ययोस्तौ एकरथयायिनौ सुवर्णा सुवर्णौ शोभनो वर्णो द्युतिर्ययोस्तौ देवौ दीप्यमानौ दातारौ । विश्वा सर्वाणि भुवनानि पश्यन्तौ । वां युवयोश्चोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मिमानौ निर्मिमाणौ । प्रदिशा प्रदेशेनाभिलापेन ज्योतिः दिशन्तौ आहवनीयाख्यं ज्योतिर्निर्दिष्टव्यमिति दर्शयन्तौ ॥७॥

आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञꣳ सरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत् ।

इडोपहूता वसुभिः सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त ॥८॥

आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् । सरस्वती रुद्रैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु । इडा चावतु कीदृशी उपहूता कृतोपह्वा वसुभिः देवैः सजोषाः प्रीतियुता । एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाह हे देवीः देव्यो भारतीसरस्वतीडाः नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त यूयं स्थापयत ॥८॥

त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरर्वा जायतऽआशुरश्वः ।

त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान बहोः कर्तारमिह यक्षि होतः ॥९॥

त्वष्टा वीरं पुत्रं जजान जनयति कीदृशं वीरं देवकामं देवान्कामयते देवकामस्तम् यष्टारमृषात्रयाणाकरणसमर्थमित्यर्थः । त्वष्टुः सकाशात् अश्वः जायते उत्पद्यते कीदृशोऽश्वः अर्वा इयर्ति गच्छति अर्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा॰ ३ २ ७५] अर्तेर्वनिप् आशुः अश्नुते दिशो व्याप्नोति अश्नाति भक्षयति वा आशुः उ प्रत्ययः । किं च त्वष्टा इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं जजान उदपादयत् । हे होतः एवं बहोः कार्यस्य कर्तारं त्वष्टारमिह यक्षि त्वं यक्षि यज यजते शपि लुप्ते रूपम् ॥९॥

अश्वो घृतेन त्मन्या समक्त उप देवाँ२॥ऽऋतुशः पाथ एतु ।

वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना हव्या स्वदितानि वक्षत् ॥१०॥

पाथ इत्यन्ननाम । अश्वः पाथः अश्वरूपं हविः ऋतुशः ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले त्मन्या आत्मना स्वयं देवान् उप एतु प्राप्नोतु । विभक्तेर्यादेशे मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मन इति [पा॰ ६ ४ १४१] आलोपः । कीदृशोऽश्वः घृतेन समक्तः पत्नीभिः समुक्षितः । किं च वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वहतु देवान्प्रति । कीदृशो वनस्पतिः देवलोकं प्रजानन्विदन् अत एव वहतु । कीदृशानि हव्यानि अग्निना स्वदितानि आस्वादितानि आस्वाद्य मिष्टीकृतानि ॥१०॥

प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने ।

स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरिदं दुन्तु देवाः ॥११॥

हे अग्ने त्वं यत्र हविषि धारयसि लडर्थे लिट् । कीदृशस्त्वम् प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्धमानः । सद्यो जातः अरणयादुत्पन्नः । किं च स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्ता कृतेन हविषा सह पुरोगा पुरो गच्छतीति अग्रगामी सन् (2) याहि देवान्गच्छ त्वयि गते सति देवाः हविरदन्तु भक्षयन्तु कीदृशं हविः साध्या साधु अदन् विभक्तेर्व्यादेशो हिलोपे (3) रूपम् ॥११॥

॥ यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥१२॥

त्रयोदशाश्वस्तुतिस्त्रिष्टुभः जमदग्निदीर्घतमोभ्यां दृष्टाः अश्वस्तुतौ विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व यत् यदा त्वमक्रन्दः क्रन्दितवान् हेषारवमकार्षीः तदा ते तव महि माहात्म्यम् उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं जातम् । किं स्तुत्यम् तदाह श्येनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू अनेन क्रन्दनेन जितावित्ति शेषः श्येनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् समुद्रात् अन्तरिक्षात् उदधेर्वा प्रथमं जायमानः उत वा अथवा पुरीषात् पशोः सकाशात् उद्यन् उत्पद्यमानः ॥१२॥

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमोऽअध्यतिष्ठत् ।

गन्धर्वोऽअस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥१३॥

वसवोऽस्मगणदेवाः सूरादादित्यमण्डलादश्वं निरतष्ट निःकृष्यतः तक्ष्णोतेर्लुङि मध्यमबहुवचनम् । ततः त्रितः त्रिस्थानो वायुः यमेन दत्तमेनमश्वम् अयुनक् युक्तवान् पुरोलुङि संहितायामतो दीर्घः । इन्द्रश्चैनमश्वं प्रथमः अध्यतिष्ठत् आरूढवान् । गन्धर्वः विश्वावसुरस्याश्वस्य रशनामगृभ्णात् गृहीतवान् । य ईदृशस्तं स्तुमः । एणमिति पाठः छान्दसम् ॥१३॥

असि यमोऽअस्यादित्योऽअर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन ।

असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥१४॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि गुह्येन गोप्येन व्रतेन कर्मणा त्रितः

त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह विपृक्ता सम्पृक्ता एकीभूतोऽसि । एव पमादिभि: सायुज्यं प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्धनानि बुधा आहु । अग्यजु सामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषार्चीपि त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि । यदेतन्मण्डल तपति तन्महदुक्थमित्यादिश्रुते ॥१४॥

त्रीणि तऽआहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्त समुद्रे ।

उतेव मे वरुणश्छन्त्स्यर्वन्यत्रा तऽआहु परम जनित्रम् ॥१५॥

हे अर्वन् यत्र ते तव परम जनित्र बुधा आहु आदित्यरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमलोक्तान्याहु । अप्सु उदकेषु त्रीणि बन्धनानि आहु कृपिर्वृष्टिर्वीजमिति । अन्त समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहु मेघा विद्युत्स्तनयित्नुरिति । उतेव उतापि च वरुण वरुणरूप त्व मे मा छन्त्सि प्रशससि कर्मणि षष्ठी छन्दतिरर्चतिकर्मा अर्चन प्रशसनम् ॥१५॥

इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शफाना सनितुर्निधाना ।

अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपा ॥१६॥

हे वाजिन् ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अहमपश्य पशूनि अवमार्ज्यते येस्तानि अवमार्जनानि वेतसकटादीनि । शफाना खुराना सनितु सम्भक्तुर्निरतु यादवास्तस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् । अत्र यत्र ते तव रशना मध्यबन्धनरज्जू अपश्यम् । कीदृशी रशना (4) भद्रा कल्याणरूपा स्तुत्या । गोपा गोपायन्ति गोपा रक्षणकर्त्र्य । या रशना ऋतस्य ऋत यज्ञमभिरक्षन्ति कर्मणि षष्ठी । निपातस्य चेति [पा° ६ ३ १३६] अत्रपदस्य दीर्घ ॥१६॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्त पतङ्गम् ।

शिरो अपश्य पथिभि सुगेभिररेणुभिर्जेहमान पतत्रि ॥१७॥

एवमश्व स्तुत्वा भविष्यत्कर्मणा स्तौति । हे अश्व ते तवात्मान मनसा आरात् दूरे अहमजाना जानामि जानातेर्लङ्युत्तमैकवचनम् । कीदृशमात्मानम् अत्र अ

धस्तात्प्रदेशात् दिवा नभोमार्गेण पतग सूर्य प्रति पतयतमुत्पततम् पत ऐश्वर्ये गत्यांचुरादिरदन्त । किं च ते शिर सूर्यरूप पश्यामि । कीदृश शिर पथिभि न भोमार्गे नेहमान गच्छत् कीदृशै पथिभि सुगेभि सुगै सुखेन गम्यते येषु ते सुगास्तै सुदुरारधिकरणाऽइति [पा॰ ३ २ ४८ वा॰ ३] गमेर्ड अरेणुभि नास्ति रे णुर्येषु ते अरेणवस्तै ऽधूलवद्भिरित्यर्थ । पुन कीदृश शिर पतत्रि पतनशी ल गतृ ॥१७॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्य जिगीषमाणमिष आ पदे गो ।

यदा ते मर्तोऽअनु भोगमानडादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीग ॥१८॥

हे अश्व अत्रास्मिन्गो सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तम रूपमहम् आ अप श्यम् समन्तात्पश्यामि गौर्नादित्ये बलीवर्देऽइत्यभिधानाद्गोरादित्य । कीदृश रू पम् इष अन्नानि हवींषि जिगीषमाणा जेतुमिच्छत् जयते सनताशनच् सन्लि टार्जेरिति [पा॰ ७ ३ ५७] ग । किं च मर्त मनुष्यो यदा ते तव भागमनु आ नट् अनुव्याप्नोति हवीरूप भोग समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव त्वमोषधी रू चीरूपा अजीग गृ निगरणे गिरसि भक्षयसि । कीदृशस्त्वम् ग्रसिष्ठ ग्रसते इति ग्रसिता अतिशयेन ग्रसिता ग्रसिष्ठ अत्यन्त भक्षयिता इष्ठनि तृचो लुक् । गृ णातेर्णिजन्तस्यानीग (5) ॥१८॥

अनु त्वा रथोऽअनु मर्योऽअर्वन्ननु गावोऽनु भग कनीनाम् ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥१९॥

हे अर्वन् अश्व रथ त्वा त्वामनु वर्ततऽइति शेष । मर्य मनुष्य त्वामनु । गाव त्वामनु । कनीना कन्याना भग सौभाग्य त्वामनु । यत्र त्वम् तत्र रथाद्य स्युरित्यर्थ । किं च व्रातास व्राता मनुष्यसघा तव सख्य मैत्रीम् अन्वीयु प्रा पु । किं बहुना देवा तव वीर्यं सामर्थ्यमनुममिरे अनुमितवन्त ॥१९॥

हिरण्यशृङ्गोऽयोऽअस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् ।

देवा इदस्य हविरद्यमायन्योऽअर्वन्त प्रथमोऽअध्यतिष्ठत् ॥२०॥

य प्रथम भृत्य अर्वतमश्वमध्यतिष्ठत अधिष्ठितवान् सोऽपि इन्द्र अवर' इ न्द्रापलया न्यून आसीत् कीदृश इन्द्र हिरण्यशृङ्ग हिरण्यवत् शृङ्ग दीप्तिरस्य शृङ्गमिति ज्वलननामसु [निघ° १ १७] पठितम् । अस्याश्वस्य पादा अय लोह हिरण्य वा अयाद्रूपा पादा इत्यर्थ कीदृशा पादा मनोजवा मनोवत् जवो वेगा येषा ते । कि च देवा अस्याश्वस्य हविरन्नमायन् अत्तु योग्यमन्न हविश्च तद्य च हविरद्यम् हविर्लक्षण भक्ष्य प्रति आयन् आगच्छन् इत् एवार्थे अप्यर्थे वा ॥७०॥

ईर्मान्तास सिलिकमध्यमास स० शूरणासो दिव्यासोऽअत्या ।
हृसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमज्ममश्वा ॥२१॥

सूर्याश्वरूपेणाश्वमेध्य स्तूयते । यत् यदा अश्वा सप्त रवेरश्वा श्रेणिश श्रे- णीभूता हसा इव यतन्ते सम्यक् प्रयत्न कुर्वन्ति तदा दिव्य दिवि भवमज्म ग- मन मार्ग वा आक्षिषु व्याप्नुवन्ति अक्ष व्याप्तौ लुङि रूपम् । हसा यथा गम नाय यतते तथाश्वा अपि । कीदृशा अश्वा ईर्मान्तास ईर्मान्ता ईर्यते ईर्म ईर प्रेरणे मप्रत्यय ईर्म प्रेरित अन्त शरीरप्रान्ता येषा ते पृथुजघनोरस्का इत्यर्थ । सिलिकमध्यमास सिलिक' शिष्ट सलग्न मध्यमो मध्यप्रदेशो येषा ते सिलिकम ध्यमा कृशोदरा इत्यर्थ षिल समीपे इकप्रत्यय । शूरणास शू शीघ्र रणो रवो युद्ध वा येषा ते शूरणा यद्वा शूरणो रविस्तदीया शूरणा । दिव्यास दिवि भवा दिव्या । अत्या अतन्ति सतत गच्छन्ति अत्या सकृच्चुता अब्दासहस्रपर्यन्त र विरथ वहन्ति ॥७१॥

तव शरीर पतयिष्णुर्वन्तव चित्त वात इव ध्रजीमान् ।
तव शृङ्गाणि विष्ठिता पुरुत्रारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥२२॥

हे अर्वन् तव शरीर पतयिष्णु उत्पतनशीलम् । तव चित्त ध्रजीमान्गतिमान् वात इव वेगवत् सूक्ष्मार्थान्गच्छतीत्यर्थ । तव शृङ्गाणि दीप्तय अरण्येषु वनेषु द वाग्निरूपेण चरन्ति प्रसरन्ति कीदृशानि शृङ्गाणि पुरुत्रा बहुधा विष्ठिता विविध

स्थितानि विधुचन्द्रार्कादिषु स्थितानि । जर्भुराणा जर्भुराणानि जृम्भ विकसने विकसितानि ॥२२॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।
अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥२३॥

अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः । कीदृशोऽर्वा वाजी वजति गच्छति वाजी गमनशीलोऽन्नवान्वा । देवद्रीचा मनसा दीध्यानः । देवान्प्रत्यञ्चति देवद्र्यक् तेन 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' इति [पा० ६ ३ ९२] देवशब्दस्य टेरद्र्यादेशः । दीधीते दीध्यानः दीधी दीप्तिदेवनयोः शानच्प्रत्ययः देवान्प्रति गतेन चित्तेन दीप्यमानः । किं च अस्याश्वस्य पुरोऽग्रे अजो नीयते स्थाप्यते तदुक्तम् 'कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तात्' इति । अस्य नाभिं अजो नीयते नाभौ स्थाप्यते तदुक्तम् 'सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याम्' इति । अस्य पश्चात् कवयः ऋत्विजः अनुयन्ति अनुगच्छन्ति । कीदृशाः कवयः रेभाः रेभन्ते रेभाः रेभृ शब्दे स्तोतार इत्यर्थः ॥२३॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वाँ२ऽअच्छा पितरं मातरं च ।
अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथाशास्ते दाशुषे वार्याणि ॥२४॥

इममश्वं स्तुत्वा यजमानमाह । अर्वान् अर्वाश्वः पितरं मातरं च अच्छ द्यावापृथिव्यौ अभि समीपे परममुत्कृष्टं यत्सधस्थं सहस्थानं तत् उपप्रागात् अर्वन्शब्दस्य नलोपाभावश्छान्दसः अश्वे एव देवलोकं गते हे यजमान जुष्टतमः प्रीततमः सन् अद्य त्वं देवान् गम्याः देवलोकं गच्छेः गमेराशीर्लिङि मध्यमैकवचने गम्याः इति रूपम् अथैव देवत्वं गताय दाशुषे हविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वरणीयानि भोग्यवस्तूनि हि नूनम् आशास्ते देवगणोऽश्वो वा ददात्वित्यर्थः ॥२४॥

III समिद्धोऽअद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।
आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥२५॥

द्वादशाप्रियस्त्रिष्टुभो जमदग्निदृष्टाः समिन्तनूनपादाद्याः (6) देवताः हे जा-

तदिद् ज्ञातज्ञान मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे अग्ने त्वं देवान्यज सि । कीदृशस्त्वम् समिद्ध दीप्त देव दानादिगुणयुक्त । हे मित्रमह मित्रान्यज मानान्महति पूजयति मित्रमहा तत्सम्बुद्धौ हे मित्रमह आवह च देवानावह यज चेत्यर्थ । यत त्वमीदृशोऽसि कीदृश चिकित्वान् चेतनावान् दूत कवि क्रान्तदर्शी प्रचेता प्रकृष्ट चेतो यस्य सोऽत एव यज ॥२५॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मधा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व ।
मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं न ॥२६॥

तनूनामपां नपात्पौत्रोऽग्नि अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपा पौत्रत्व मग्ने । हे तनूनपात् अग्ने हे सुजिह्व शोभना जिह्वा यस्य स सुजिह्व नानाविध त्यानि हवींषि भक्षयन्नपि नोच्छिष्टानि करोतीति वदे शोभनजिह्वत्वम् हे सुजि ह्व ऋतस्य यानान्पथ स्वदय रोचय भक्षयेत्यर्थ । यान्ति येषु वा ते यानास्तान् करणाधिकरणयोश्चेति [पा॰ ३ ३ ११७] ल्युप्रत्यय ऋतो यज्ञ तस्य गमनसाधन मार्गा हवींषि तान्भक्षयेत्यर्थ । हविर्भिर्हि यज्ञ प्रवर्तते इति यज्ञगमनपन्थानो ह वींषि । किं कुर्वन् मधा समञ्जन मधुरेण रसेन सम्यक्त्वयन् । किं च नोऽस्माक मध्वरं यज्ञं देवत्रा कृणुहि देवान्गमय करोतिर्गत्यर्थ । किं कुर्वन् धीभि बुद्धिभि सह मन्मानि ज्ञानानि उत अपि च यज्ञमृन्धन् समर्धयन् अस्माक ज्ञान यज्ञ च वर्धयन् यज्ञ देवलोकं नयेत्यर्थ ॥२६॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यजतस्य यज्ञै ।
ये सुक्रतव शुचयो धियंधा स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥२७॥

नरा अस्मिन्नाशंसतीति नराशंसोऽग्नि प्रजापतिर्वा नरै प्रशस्यो भवतीति वा । नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा महिमान महाभाग्यमेषा देवाना मध्ये वयमुप स्तोषाम उपस्तुम स्तौतेर्लेटि उत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति [पा॰ ३ १ ३४] सिप्प्रत्यये रूपम् । कीदृशस्य नराशंसस्य यज्ञै यजतस्य यष्टव्यस्येत्यर्थ । एषा के षाम् ये देवा उभयानि हव्या हवींषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति ।

दिशा देवा शुक्रास शोभन क्रतु कर्म येषा ते । शुचय शुद्धा निष्पापा ।
यद्वा धिय बुद्धि कर्म वा दधतीति अनुगार्य ॥२७॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चायाह्यग्ने वसुभि सजोषा ।
त्व देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥२८॥

हे अग्ने त्वमायाहि आगच्छ कीदृशस्त्वम् आजुह्वान आहूयते आह्वयति देवा
नित्याजुह्वान ह्वयते शप मु कृ सम्प्रसारणमिति [पा॰ ६ १ ३२] अभ्यासस्य
सम्प्रसारण शानचि । ईड्य स्तुत्य । वन्द्य नमनीय । वसुभि देवै सजोषा
समानप्रीति । कि च हे यह्व महन् य त्व देवाना होता आह्वाता असि स
त्वमेनान्यक्षि यज । कीदृशस्त्वम् इषित प्रेषित अभीष्टो वा । यजीयान् यजतीति
यष्टा अत्यन्त यष्टा यजीयान् इष्ठनि तुरिष्ठेमेयस्स्विति [पा॰ ६ ४ १५४] तृचो
लोप ॥२८॥

प्राचीन बर्हि प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यतेऽअग्रेऽअह्नाम् ।
व्यु प्रथते वितर वरीयो देवेभ्योऽअदितये स्योनम् ॥२९॥

अह्ना दिनानामग्रे पूर्वाह्णे बर्हि प्राचीन प्रागग्र वृज्यते प्रस्तीर्यते प्रातर्याग
कालस्य प्रशस्तत्वादह्नामग्रे इत्युक्तम् । कि स्वबुद्ध्या चेत्याह (7) प्रदिशा प्रागग्र
बर्हि स्तृणातीति अतिशयेन प्रदिग्शब्देन श्रुतिवाक्यम् अस्या पृथिव्या वेदे
वस्तो वसितुमाच्छादयितुमित्यर्थ । तद्बर्हि वृज्यमान सत् विप्रथते विविध वि-
स्तीर्णं भवति उकार पादपूरण । कीदृश बर्हि वितर (8) वरीय अत्यन्त वि
स्तीर्णमतितराम् वरीय अत्यन्तमुरु वरीय प्रियस्थिरस्फिरोर्वित्यादिना [पा॰ ६ ४ १५७]
उरोर्वरादेश । देवेभ्य अदितये च स्योन सुखकरम् ॥२९॥

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्ता पतिभ्यो न जनय शुम्भमाना ।
देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणा ॥३०॥

द्वारो देवी देव्यो विश्रयन्ता विवृता भवन्तु । कीदृश्यो द्वार उर्विया उरुत्वेन
व्यचस्वती व्यचनवत्यो गमनवत्य यथापि च पतिभ्यो जनयो न जाया इव यथा

जनयः जायाः यथा पत्यर्थं ऊरू विश्रयन्ति । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे द्वारो देव्यो यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रगमना भवत । कीदृश्यः बृहतीः बृहत्यः विश्वमिन्वाः विश्वमेति गच्छति यासु ताः एतेर्न्वक्प्रत्ययः अलुक्समासः शुम्भमानाः शोभमानाः । ऊर्विया इति द्वार्विशेषणं वा ऊर्व्यो विशालाः इयाडियाजियाश्चेति (9).विभक्तेरियाजादेशः चित्वादन्तोदात्तः ॥३०॥

आ सुष्वयन्ती यज॒ते॒ऽउपा॑केऽउ॒षासा॒नक्ता॑ सदतां नि योनौ॑ ।
दि॒व्ये योष॑णे बृह॒ती सु॑रु॒क्मेऽअधि॒ श्रियं॑ शुक्र॒पिशं॒ दधा॑ने ॥३१॥

आ नि एतयोः सदतामिति सम्बन्धः अधीत्यस्य दधाने इत्यनेन सम्बन्धः । उषासानक्ता अहोरात्रे देवते योनौ यज्ञगृहे आनिसदताम् (10) सम्यक् उपविशताम् । कीदृश्यौ ते सुष्वयन्ती स्मयतेः स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य रूपम् पूर्वपक्षे मकारस्य वकारश्छान्दसः उत्तरपक्षे पकारस्य यकारः परस्परं हसन्त्यौ साधु स्वपन्त्यौ वा । यजते यजनीये । उपाके उप समीपमकतस्ते उपाके अक गतौ परस्परं समीपस्थिते । दिव्ये दिवि भवे । योषणे योषे स्त्रीरूपिण्यौ । बृहती बृहत्यौ महत्यौ । सुरुक्मे शोभनं रुक्मं सुवर्णं ययोस्ते साभरणे इत्यर्थः । शुक्रपिशं शुक्लां कपिशां च श्रियं शोभामधिदधाने अधिकं धारयन्त्यौ । शुक्लमहः कपिशा रात्रिः ॥३१॥

दैव्या॒ होता॑रा प्रथ॒मा सु॒वाचा॒ मिमा॑ना य॒ज्ञं मनु॑षो॒ यज॑ध्यै ।
प्र॒चो॒दय॑न्ता वि॒दथे॑षु का॒रू प्रा॒चीनं॒ ज्योतिः॑ प्र॒दिशा॑ दि॒शन्ता॑ ॥३२॥

दैव्यौ होतारौ ईदृशौ आसाते इति शेषः । कीदृशौ प्रथमा आद्यौ । सुवाचा शोभना वाग् ययोस्तौ । मनुषो मनुष्यस्य यजध्यै यष्टुं यज्ञं मिमाना निर्मिमाणौ । तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः । विदथेषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तौ ऋत्विजः प्रेरयन्तौ । कारू कुरुतस्तौ कारू उणादयो बहुलमिति [पा॰ ३.३.१] उण् स्वयं कर्तारौ । प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः आहवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन दिशन्ता यष्टव्यमिति कथयन्तौ । सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥३२॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विडा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदᳩ स्योनᳩ सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥३३॥

भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रम् एतु आगच्छतु । कीदृशी मनुष्वत् मनुष्यवदिह कर्माणि चेतयन्ती ज्ञापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती इडेति सर्वासां विशेषणम् । एतास्तिस्रो देव्यः स्योनं सुखरूपमिदं बर्हिः आसदन्तु आसीदन्तु । कीदृश्यः स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः शुभकर्माणः अप इति [निघ० २ १] कर्मनाम ॥३३॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिᳩशद्भुवनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥३४॥

हे होतः अद्य इषितः प्रेरितः सन् त्वं त्वष्टारं देवमिह यज्ञे यक्षि यज । कीदृशस्त्वं यजीयान् अतिशयेन यष्टा तुरिष्ठेमेयस्स्विति [पा० ६ ४ १५४] ईयसुनि तृचो लोपः । विद्वान् स्वाधिकारज्ञः । तं कम् यः त्वष्टा इमे द्यावापृथिवी द्यावाभूमी रूपैः अपिंशद्वर्णैर्विचित्रे अकरोत् पिश अवयवे तुदादिः शे मुचादीनामिति [पा० ७ १ ५९] नुम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपैः अपिंशत् विचित्रवर्णान्यकरोत् । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ जनित्री जनयतस्ते जनित्र्यौ प्राण्युत्पादिके ॥३४॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवीᳩषि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥३५॥

वनस्पत्या वदति । हे होतः त्मन्या आत्मना हवींषि ऋतुथा ऋतौ ऋतौ प्राप्ते उपावसृज देहि । किं कुर्वन् देवानां पाथ हविः मधुना मधुररसेन घृतेन समञ्जन् म्रक्षयन् । देवानामित्युक्तं तानाह वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः अग्निः एते त्रयः हव्यं हविः स्वदन्तु भक्षयन्तु । आत्मन्शब्दस्य त्मि मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति [पा० ६ ४ १४१] आकारलोपः ॥३५॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतᳪ हविरदन्तु देवाः ॥३६॥

देवा हविरदन्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हविः अस्याग्नेः वाचि वागिन्द्रियोपलक्षिते मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतम् कीदृशस्यास्य होतुः देवानामाह्वातुः प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य ऋ गतौ आहवनीयात्मना स्थितस्य । अस्य कस्य योऽग्निः सद्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निरमात् यश्च देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुख्योऽभवत् पुरो गच्छति पुरोगाः विटि प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्या दिति [पा॰ ६ ४ ४१] मस्याकारः ॥३६॥

IV केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥३७॥

अग्निदेवत्या गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टानिरुक्ता । हे अग्ने त्वमुषद्भिः सूर्या अजायथाः उत्पन्नोऽसि जनेर्लङि रूपम् उष दाहे उषन्ति हविर्दहन्ति ते उषताऽग्निहोत्रमनुतारो यजमानाः । कीदृशस्त्वम् अकेतवे अज्ञानाय मर्या मर्याय मनुष्याय केतुं ज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् विभक्तिव्यत्ययः । नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् ॥३७॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।
अनाविद्धया तन्वा जय त्वᳪ स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥३८॥

एवमग्निं स्तुत्वाथर्चाणो योधा युद्धोपकरणानि (11) च स्तूयते । भरद्वाजसुत पायुः संग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति त्रिष्टुभिः । वर्म स्तूयते यत् यदा वर्मी कवचवान् समदां संग्रामाणामुपस्थे उत्सङ्गे याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमूतस्य मेघस्येव भवति । सद् मादयति योधा यासु ता समदः संग्रामाः मदेः क्विप् । मेघस्य मुखं विद्युत्स्तनयित्नुधाराभिर्यथासह्यम् एवं हस्त्यश्वरथपादात्यस्त्रज्वालतूर्यनादशरौघैः सेनामुखमसह्यं भवतीत्यर्थः । अतोऽहं ब्रवीमि हे वर्मिन् अनाविद्धया अक्षतया तन्वा शरीरेण त्वं जय शत्रून्त्वा जय प्राप्नुहि । किं च स वर्मणो महिमा त्वा त्वां पिपर्तु पालयतु ॥३८॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥३९॥

धनुः स्तूयते । धन्वना धनुषा कृत्वा वयं गाः धेनूः जयेम । धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजति गच्छति यस्मिन्नसावाजिर्मार्गः । तीव्राः उग्राः समदः संग्रामान्धन्वना जयेम । धनुः शत्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति कामस्याभावोऽपकामम् अव्ययं विभक्तीत्यादिना [पा० २ १ ६] अर्थाभावेऽव्ययीभावः । किं च धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम । ईदृशो धनुःप्रभावः ॥३९॥

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णं प्रियꣳ सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्याऽइयꣳ समने पारयन्ती ॥४०॥

ज्या स्तूयते । इयं ज्या धन्वन् धन्वनि धनुषि अधि विततोपरि विस्तारिता सती शिङ्क्ते अव्यक्तशब्दं कुरुते शिजि अव्यक्ते शब्दे अदादिः इदितो नुम् धातोरिति [पा० ७ १ ५८] नुम् । का इव योषेव यथा योषा कामिनी कामुकरञ्जनायाव्यक्तं वदति एवमियमपि । कीदृशी ज्या समने संग्रामे पारयन्ती पारं तीरं कर्मसमाप्तिं यद्वा संग्रामादुत्तारयन्ती निस्तारं कुर्वन्तीत्यर्थः । इयं का या ज्या कर्णमागनीगन्ति आगता सती प्राप्तुं कर्णं प्रत्यत्यर्थमागच्छति यङन्तुकि गमे रूपम् । कीदृशी वक्ष्यन्तीव वक्तुमिच्छन्तीव अन्योऽपि वक्तुमिच्छन्कर्णं प्रत्यागच्छति । प्रियं सखायमिष्टं मित्रं बाणरूपं परिषस्वजाना आलिङ्गन्ती ष्वञ्जेः शानचि शपः श्लौ सति द्वित्वम् । इत् पादपूरणार्थः ॥४०॥

तेऽआचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।
अप शत्रून्विध्यताꣳ संविदानेऽआर्त्नीऽइमे विष्फुरन्तीऽअमित्रान् ॥४१॥

धनुष्कोटी स्तूयेते । ते प्रसिद्धे इमे आर्त्नी आर्त्न्यौ धनुष्कोटी उपस्थे उत्सङ्गे मध्यभागे बिभृतां धारयतां शरमिति शेषः । तत्र दृष्टान्तः माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति । शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च । कीदृश्यौ आर्त्न्यौ आचरन्ती आचरन्त्यौ आगच्छन्त्यौ धानुष्कं प्रति तत्र दृष्टान्तः समना योषा इव वचनव्यत्ययः समना समानमेकार्थनिरतं मनो ययोस्ते समनसौ विभक्तेर्डादेशः

समचित्ते योषा योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छत । सविदान सविदाते ते सविदाने समो गमीत्यादिना [पा° १ ३ ०१] शानच् परस्पर सकेत कुर्वाणे । अमित्रान् शत्रून्प्रति विष्फुरन्ती टङ्कार (12) कुर्वाणे ॥४१॥

वह्वीना पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चाकृणोति समनावगत्य ।

इषुधि सङ्का पृतनाश्च सर्वा पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत ॥४२॥

इषुधि स्तूयते । य इषुधि तूणो वह्वीनामिषूणा पिता पालक । यतो वा पान्धरति । अस्येषुरेयेक पुत्र । वाणसमूह पुत्रस्थानीय पाल्यमानत्वात् । पुत्रून्बहून् त्रायत इति पुत्र । स इषुधि समना (13) सग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा चिश्चाकृणोति चिश्चेति शब्द करोति शब्दानुकरणमेतत् वाणे तूणान्निष्क्राम्यमाणे चिश्चेति शब्दो भवति । च पुन स इषुधिर्धानुष्केन पृष्ठे निनद्ध वद्धोऽपि प्रसूत अनुज्ञात सन् सर्वा पृतना जयति शत्रुसेना पराभवति । कीदृशा पृतना सङ्का सङ्का सचते सम्पूर्वाद्वा किरतेरिति [निरु° १ १४] यास्कोक्ते सचते किरतेर्वा रूपम् सचन्ते सम्बध्यन्ते सकीर्यन्ते वा योधा यासु ता सङ्का । विवक्षात कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुरे कर्तृत्वम् ॥४२॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिन पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथि ।

अभीशूना महिमान पनायत मन पश्चादनुयच्छन्ति रश्मय ॥४३॥

अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मय स्तूयते । जगती इयम् । सुषारथि सुसारथि शोभन सारथि यत्र यत्र प्रदेशे कामयते इच्छति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र तत्र पुरो वर्तमानान् वाजिन नयति प्रापयति । कीदृश रथे तिष्ठन् । त स्तुम इति शेष । इदानीं रश्मय स्तूयते हे जना अभीशूना रश्मीना महिमान महाभाग्य यूय पनायत स्तुत । ये रश्मय पश्चाद्वर्तमाना सत मनो ऽश्वचित्तमनुयच्छन्ति अनुगम्य गृह्णन्ति वशवर्तिन कुर्वन्तीत्यर्थ । पन स्तुतो गुपूधूपेत्यादिना [पा° ३ १ २८] आयप्रत्ययान्तात्पनेर्लोट् ॥४३॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभि सह वाजयन्त ।

अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्क्षिणन्ति शत्रूँ२॥रनपव्ययन्तः ॥४४॥

अश्वाः स्तूयन्ते। वृषा अश्वाः पाणौ हस्ते येषां ते वृषपाणयोऽश्ववाराः तैः आनीयमाना अश्वाः इति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति। अश्वा अपि रथेभि रथैः सह वाजयन्तः गच्छन्तः सन्तस्तीव्रान्घोषान् हेषाशब्दान्कुर्वन्ति शत्रून् क्षिणन्ति नाशयन्ति च। कीदृशा अश्वाः प्रपदैः पादाग्रैः खुरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः। अनपव्ययन्तः व्यय गतौ अदन्तचुरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनष्टाः सर्वदा। वज गतौ स्वार्थे णिच् वाजिनः ॥४४॥

रथवाहन७ हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म।
तत्रा रथमुप शग्म७ सदेम विश्वाहा वय७ सुमनस्यमानाः ॥४५॥

शकटद्वारा रथः स्तूयते। अस्यानसो रथवाहनं नाम रथं वहतीति रथवाहनं यानविशेषोऽस्ति रथस्यापि स्थापनाधारत्वात्। तथास्य हविः हविर्धानं नाम पृषोदरादित्वादुत्तरपदलोपः। यत्रानसि अस्य योद्धुर्वर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् तत्रानसि वयं रथमुपसदेम उपसादयाम। कीदृशं रथं शग्मं सुखकरम्। कीदृशा वयम् विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः शोभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ति भृशादिभ्यो भुव्यच्वेरिति [पा॰ ३ १ १२] क्यङ् ततः शानच् अनुकूलचित्ता इत्यर्थः। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां निपातस्य चेति [पा॰ ६ ३ १३६] दीर्घः ॥४५॥

स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः।
चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥४६॥

रथगोपान्स्तौति। ईदृशा नराः अस्माकं रथगोपारो भवन्त्विति शेषः। कीदृशाः स्वादुषंसदः स्वादु सुखं यथा तथा संसीदन्ति ते स्वादुसंसदः। पितरः पान्ति ते पितरः रक्षकाः। वयोधाः वयोऽन्नमायुर्वा दधति धारयन्ति वयोधाः। कृच्छ्रेश्रितः कृच्छ्रे परस्य कृच्छ्रे कष्टे श्रीयन्ते सेव्यन्ते कृच्छ्रेश्रितः वर्माणि धिषु अलुक् सप्तम्याः इति सति आश्रयणयोग्या दुःखनाशकत्वात् यद्वा सप्तमी द्विती

पार्थे कृच्छ्रं श्रयन्ति कृच्छ्रेश्रितः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः । शक्तीवन्तः शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते अश्वरश्मिमतीत्यादिप्रातिशाख्यसूत्रेण [३.९.२] शक्तिशब्दस्य दीर्घः । गभीराः गम्भीरबला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्रसेनाः चित्रा नानाविधा सेना येषां ते । इषुबलाः इषुभिर्बाणैर्बलं येषां ते । अमृधाः मृध्रा मृदवो न भवन्त्यमृध्राः कठिनाङ्गा उग्रशासना वा । सतोवीराः इत्येकं पदम् सतो ऽश्वनैधयाज्ञिनो वीराः शूराः यद्वा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः विविधमीरयन्तीति वीराः पचा अलुक् । उरवः विशालाः पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । व्रातसाहाः व्रातान् शूरसमूहान्सहन्ते ऽभिभवन्ति ते व्रातसहाः पचाद्यच् अभिमातिपृतन्नेत्यादिना [प्रातिशा॰ ३.९.२७] सूत्रेण सहतेरुपधादीर्घः ॥४६॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी ऽअनेहसा ।
पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो ऽअघशंस ईशत ॥४७॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान्पान्तु रक्षन्तु पात्वित्यस्यार्थवशाद्वचनव्यत्ययः कार्यः । पितरः च पान्तु । कीदृशाः सोम्यासः सोम्याः सोमसम्पादिनः सोमपानयोग्या वेत्युभयोर्विशेषणम् । द्यावापृथिवी द्यावाभूमी नः पाताम् । कीदृश्यौ शिवे कल्याणकारिण्यौ । अनेहसा अनेहसौ नास्ति एहोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके । किं च पूषा सूर्यो नोऽस्मान्दुरितात् पातु । एवं परोक्षेणोक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे ऋतवृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवृधः देवाः संहितायामृतस्य दीर्घः रक्ष रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः । माकिः मा कश्चन अघशंसः पापी नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं मा करोतु वयं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थः । अघं पापं शंसति वक्ति प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः । ईशतेति वचनव्यत्ययः ॥४७॥

सुपर्णं वस्ते मृगो ऽअस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।
यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥४८॥

द्वाभ्यामिषुं स्तौति आद्या त्रिष्टुप् अन्यानुष्टुप् । या इषुः सुपर्णं पक्षिपिच्छं व-

स्ते परिधत्ते वस्त परिधाने शोभनं पर्णं पिच्छं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्णम् तत्र कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति [निरु० २ ५] यास्कोक्तेः सुपर्णशब्देन तत्पिच्छं गृह्यते बाणपुङ्खे पिच्छस्यारोप्यमाणत्वात्। किं च अस्या इषोः दन्तः (14) फलं मृगः मृगयतेऽन्विष्यति रिपून्हन्तुमिति मृगः मृग मार्गणे चुरादिर्दन्तः पचाद्यच् मृगो मृगयतेरिति [निरु० १ ११] यास्कः शल्यं हि वेध्यं मृगयते। किं च या इषुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः संनद्धा बद्धा प्रसूता धनुष्मता प्रेरिता सती पतति शत्रुयन्यं प्रति गच्छति। किं च यत्र नरो योद्धारः सद्रवन्ति च सम्यक् गच्छन्ति विद्रवन्ति च विविधं प्रसरन्ति चौ समुद्धये तत्र रणे इषवः बाणाः अस्मभ्यं शर्म सुखं यसन् यच्छन्तु यमु उपरमे लेटि तिपं इत्लोपेऽडागमे सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३ १ ३४] सिबागमे यसन्निति रूपम् सुखं ददतु ॥४८॥

ऋजीते परि॑ वृङ्धि॒ नोऽश्मा॑ भवतु नस्तनूः॑ ।
सोमो॒ऽअधि॑ब्रवीतु नोऽदि॑तिः॒ शर्म॑ यच्छतु ॥४९॥

ऋजु सरला इतिर्यस्याः सा ऋजीतिः टिलोपं आर्पः। हे ऋजीते ऋजुगामिनि हे इषो नोऽस्मान्परिवृङ्धि परिवर्जय अस्मासु मा पतेत्यर्थः। किं च नोऽस्माकं तनूः शरीरम् अश्मा पाषाणतुल्यदृढा भवतु। सोमः नोऽस्मानधिब्रवीतु अधिकान्वदतु। अदितिः देवमाता शर्म सुखं यच्छतु ददातु ॥४९॥

आजङ्घन्ति॒ सान्वे॑षां ज॒घनाँ॒२॥ऽउप॑जिघ्नते ।
अश्वा॑जनि॒ प्रचे॑तसो॒ऽश्वान्त्स॒मत्सु॑ चोदय ॥५०॥

अनुष्टुप्। कशा स्तूयते अज गतौ क्षेपणे च। अजा अज्यन्ते क्षिप्यन्ते यया सा अश्वाजनी हे अश्वाजनि कशे समत्सु संग्रामेषु त्वमश्वान् चोदय प्रेरय जघायचोदयानश्वान् प्रचेतसः प्रकृष्टं भूरि चेतो मनो येषां ते। हे कशे यया त्वयाश्वारा एषामश्वानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसोपचिताङ्गानि आजङ्घन्ति वचनव्यत्ययः आघ्नन्ति ताडयन्ति जघनान्कटिभागान् उपजिघ्नते निघ्नन्ति। तुरङ्गारोहा यया अश्वान्प्रेरयन्ति सा त्वमश्वान्प्रेरयेत्यर्थः ॥५०॥

अहि॑रिव भो॒गैः प॒र्ये॑ति बा॒हुं ज्याया॑ हे॒तिं प॑रि॒बाध॑मानः ।
ह॒स्त॒घ्नो विश्वा॑ व॒युना॑नि वि॒द्वान्पुमा॒न्पुमा॑ꣳसं॒ परि॑पातु वि॒श्वतः॑ ॥५१॥

हस्तघ्नः स्तूयते । सप्त त्रिष्टुभः हस्ते स्थितो हन्ति हस्तघ्नः खेटकः यद्वा हस्त हन्ति प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठत्राणम् पुमांसं मां विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु । किम्भूतो हस्तघ्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् जानन् । तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः शूर इत्यर्थः (15) । यो हस्तघ्नो भोगैः (16) स्वशरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पर्येति हस्तं वेष्टयति क-इव अहिरिव यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहैः हस्तादिकं वेष्टयति । कीदृशः ज्यायाः हेतिं बाणं शत्रुप्रेरितम् परिबाधमानः निवर्तयन् खेटकपक्षे प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेतिं (17.) प्रहारं निवारयन् ज्याघातस्य निवारकत्वात् ॥५१॥

वन॑स्पते वी॒ड्व॑ङ्गो॒ हि भू॒या अ॒स्मत्स॑खा प्र॒तर॑णः सु॒वीरः॑ ।
गोभिः॒ संन॑द्धो॒ऽअसि वी॒डय॑स्वास्था॒ता ते॑ जयतु॒ जेत्वा॑नि ॥५२॥

तिस्र ऋचो रथदेवताः । हे वनस्पते वनस्पतिविकार काष्ठमय रथ कृत्स्नवन्निगमः [निरु॰ २.५.] त्वं वीड्वङ्गः दृढाङ्गो भूयाः भव वीडूनि अङ्गानि यस्य । कीदृशः अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतः । प्रतरणः प्रतरति संग्रामपारं गच्छति प्रतरणः । सुवीरः शोभनो वीरो रथी यत्र । किं च हे रथ यतः त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः संनद्धः बद्धोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानं स्तम्भय । किं च ते तवास्थाता आरोढा रथी जेत्वानि जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु हि पादपूरणः ॥५२॥

दि॒वः पृ॑थि॒व्याः पर्योज॒ उद्भृ॑तं॒ वन॒स्पति॑भ्यः॒ पर्याभृ॑त॒ꣳ सहः॑ ।
अ॒पामो॒ज्मानं॒ परि॒ गोभि॒रावृ॑त॒मिन्द्र॑स्य॒ वज्र॑ꣳ ह॒विषा॒ रथं॑ यज ॥५३॥

हे अध्वर्यो त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । कीदृशं रथम् दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्धृतं समन्तादुद्धृतम् ओजः तेजः । तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्याभृतं समन्तादाहृतमानीतं सहः बलम् । तथा अपां जलानामोज्मानं तेजः सारभूतम् ओज बलतेजसोरिति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा॰ ३.

७.७१] भनिन् ग्रीवायति बलिनं करोतीति ग्रीवा तम् । यद्वा भूमिवृक्षजन्माना तेनाष्टत्वेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः स्निग्धैः पर्यावृत वेष्टितम् तेनोनिर्मितत्वात् यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टितम् । तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राज्जातमित्यर्थः इन्द्रो यदा वृत्राय वज्र प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाठिन्येन प्रतिहत चतुर्धा जातम् यूप स्फ्य रथ शरश्चेति चतुष्टाडा तत्र यूपस्फ्यौ विप्रैर्गृहीतौ रथशरौ नृपैरिति श्रुतिकथानुसरेणा इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्र प्रजहारेत्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय रथेन च शरेण चेति राजन्यबन्धव इति श्रुते [१ २ ४.१ २] । ईदृशं रथ पश्येत्यर्थ ॥५३॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।
सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥५४॥

हे रथ हे देव स त्व हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । कीदृश त्वम् इन्द्रस्य वज्र वज्रोत्पन्नत्वात् । मरुतामनीकं मुख मुख्य देवानां जयसाधकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भ गर्भेति स्तूयते गर्भ गृणातेर्भप्रत्यय सूर्येण स्तूयमान । वरुणस्य नाभि नभ्यतेऽरिर्हन्यतेऽनेनेति नाभि नभ हिंसायाम् इञ्प्रत्यय वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽस्माकमिमा हव्यदाति हविषो दान जुषाण सेवमान । सेमामित्यत्र सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति [पा० ६ १ १३४] सधि । गृभाय गृहानेर्हल्न श्न शानज्झावित्यनुवृत्तौ [पा० ३ १ ८३] छन्दसि शायजपीति [पा० ३ १ ८४] ह्री भदे श्नाप्रत्ययस्य शायजादेश हस्य भश्च ॥५४॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् ।
स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयो अप सेध शत्रून् ॥५५॥

तिस्र ऋचो दुन्दुभिदेवत्या । हे दुन्दुभे स त्व पृथिवीमुत द्यामन्तरिक्षमपि उपश्वासय उपशब्दय (18) श्वासि शब्दार्थ । विष्ठित विविध स्थित जगत् स्थावरजङ्गमात्मक विश्वम् पुरुत्रा बहुधा ते त्वां मनुतां जानातु दुन्दुभिर्नदतीति । स त्व दूराद्दवीय अतिदूर शत्रूनपसेध अपगमय अत्यन्त दूर दवीय स्थूलदूरेति [पा० ६ ४ १५६] इयन्लोपगुणौ । कीदृश त्वम् इन्द्रेण देवैश्च सजू प्रीतियुक्त ॥५५॥

आक्रन्दय बलमोजो न आधा निष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।
अपप्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥५६॥

हे दुन्दुभे त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्दय रोदय पलायध्वं मदीयाः सर्वे हता इ-त्यादिदीनस्वरं कारयेत्यर्थः । नोऽस्माकमोजः तेजः आधाः आधेहि देहि । दुरिता दुरितानि पापानि बाधमानो निराकुर्वन्सन् निष्टनिहि शब्दं कुरु स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः । किं च इतोऽस्मत्सेनायाः सकाशात् दुच्छुनाः दुष्टं श्वानम् इवाचरन्ति दुच्छुनाः तान् दुष्टान् पुनः अस्मद्वशात् शत्रूनपप्रोथ नाशय प्रोथतिर्नाशनार्थः । यतः त्वमिन्द्रस्य मुष्टिः असि मुष्टिवदङ्गभूतोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानमस्मान्दृढय ॥५६॥

आमूरज प्रत्यावर्त्तयेमाः केतुमद्दुन्दुभिर्वावदीति ।
समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥५७॥

हे इन्द्र अमूः शत्रुसेनाः त्वम् आ अज समन्तात्परिक्षिप अज गतिक्षेपणयोः । यतो दुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा वावदीति अत्यन्तं नदति अत इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्त्तय अर्थं प्रापय्य प्रत्यानय । किं च नोऽस्माकं नरः योधाः संचरन्ति कीदृशा नरः अश्वपर्णाः अश्वेष्वेव पर्णं पतनं येषां ते । किं च अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥५७॥

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्नः संहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः कृष्ण एकशितिपात्पेत्वः ॥५८॥

अश्वमेधे श्रुतिरस्ति द्वे ह्वेवैतेऽएकादशिन्यावालभेतेति [१३-५-१-३] तयोरेकादशिन्योः पश्वस्तद्देवताश्च कण्डिकाद्वयेनोच्यन्ते तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपादकानि न तु मन्त्राः । कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १ मेषी सारस्वती सरस्वतीदेवताका २ बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३ श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्यः ४ शिति श्यामं पृष्ठं

यस्य स शितिपृष्ठ बार्हस्पत्य बृहस्पतिदेवत्य ५ शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेव विश्वदेवदेवत्य ६ अरुणा रक्त ऐन्द्र इन्द्रदेवत्य ७ कल्माष कर्बुरो मारुत मरुद्देवत्य ८ संहित दृढाङ्ग ऐन्द्राग्न इन्द्राग्निदेवत्य ९ अधोराम अधोदेशे श्वेत सावित्र सवितृदेवत्य १० एक शिति श्वेत पादो यस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्ण पेत्व पतनशीलो वेगवान्पशु वारुण वरुणदेवत्य ११ एवमेकादश ज्ञाता ॥५८॥

अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुत कल्माष आग्नेय कृष्णोऽज सारस्वती मेषी वारुण पेत्व ॥५९॥

द्वितीयैकादशिनीपशुदेवानाह । रोहितो रक्तोऽञ्जिस्तिलको यस्य सोऽनड्वान्वृषभोऽनीकवतेऽग्नये आलभ्य अनीक मुख सैन्य वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १ अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्रौ सवितृदेवतौ २ ३ रजतवर्णा नाभिर्ययोस्तौ रजतनाभी द्वौ पौष्णौ पूषदेवत्यौ ४ ५ पिशङ्गौ पीतौ तूपरौ निःशृङ्गौ वैश्वदेवौ विश्वेदेवदेवत्यौ ६ ७ कल्माष कर्बुरो मारुत ८ कृष्ण श्यामोऽजो मेष आग्नेय अग्निदेवत्य ९ मेषी सारस्वती १० पेत्व वेगवान्वरुणदेवत्य ११ एवमेकादश ॥५९॥

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायाष्टाकपाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हतायैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्य सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविꣳशाभ्या वैराजाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय चरु सवित्रऽऔष्णिहाय त्रयस्त्रिꣳशाय रैवताय द्वादशकपाल प्राजापत्यश्चरुरदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्याऽअष्टाकपाल ॥६०॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनत्रिंशोऽध्याय ॥२९॥ ॥

अथाग्निपोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामाविष्टीर्निर्वपतीत्युपक्रम्य तदाङ्कर्दशरू-विपमल्यामिष्टिं (19) निर्वपेदिति श्रुत्या दशरूविष्कावेष्टिसंज्ञेष्टिः कथिता तस्या देवता दर्वीपि चाह । इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः । अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टकपालः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति [पा° २.१ ५१] समासः अष्टनः कपाले हविषीति [पा° ६.३ ४६ वा° २.] अष्टन्शब्दस्य दीर्घः कीदृशायाग्नये गायत्राय गायत्र्या स्तुताय त्रिवृते त्रिवृत्स्तोमेन स्तुताय राथन्तराय रथन्तरसाम्ना स्तुताय १. इन्द्राय एकादशकपालः पुरोडाशः समासः पूर्ववत् कीदृशाय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय बार्हताय बृहत्सामस्तुताय २ विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः कीदृशेभ्यः जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः वैरूपेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः ३. मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः चरुः कीदृशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम् वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् ४. बृहस्पतये चरुः कीदृशाय पाङ्क्ताय पङ्क्तिछन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाक्वराय शाक्वरसामस्तुताय ५. सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः कीदृशाय सवित्रे औष्णिहाय उष्णिक्छन्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रैवताय रैवतसामस्तुताय ६. एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षड् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह प्राजापत्यश्चरुः प्रजापतिदेवत्यश्चरुः कार्यः ७. विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव ८. वैश्वानराय वैश्वानरगुणविशिष्टायाग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९. अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः १०. दशहविषोऽवेष्टेर्देवताकत्वेऽप्यपि अश्वमेधोपयोगित्वादुक्तानि समिद्धोऽश्वमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अनुक्रमण्याम्] ॥ ६० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽङ्कदृग्मितः ॥ २१ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I. ॥　१-६ [योनोऽग्ध्] - ८ [इलोपं°] - ११ ॥ १-११ ॥ ॥

II ॥ ३० ३१ ॥१२-१४॥ ४१ ॥१५॥ ४० ॥१६॥ ५१ ॥१७॥ ४२ ॥१८॥
४८ ॥१९॥ ५२ [त्रिलर्य॰] ॥२०॥ ४३ ॥२१॥ ५० ॥२२॥ ५५ ॥२३॥ ॥

III ॥ १०-१७ [॰पश्यन्तु॰ K] - १८ [पश्यन्ति॰ K - ॰ग्रानला॰] - २४ ॥२४-
३६॥ ॥

IV. ॥ २५-३३ [॰त्रिलो] - ३६ ॥३७-४८॥ ॥

V ॥ ६० ॥४९॥ ॥ VI ॥ ५८ ॥५०॥ ॥

VII ॥ ५१ ॥५१॥ ॥ सप्तानुवाकेष्वेकपञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ ॥

1 देव सवितः प्रसुव - - वाचं नः स्वदतु ॥१॥

तत्सवितुर्वरे॰ ॥२॥

श्रीगणेशाय नमः । इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽप-श्यत् । ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्य-तिक्रम्य स्थानप्रतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भ-वति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेष्टं नियोजनम् ॥ आद्येन सप्तर्चेनेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराह्-वनीये जुहोति । तत्र देव सवितः [११ ७] तत्सवितुः [३ ३५] द्वे व्याख्याते ॥१॥२॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं तन्न आसुव ॥३॥

हे देव सवितः विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव दूरे गमय । यद्भद्रं कल्याणं तन्नोऽस्मान्प्रति आसुव आगमय ॥३॥

विभक्तारꣳ हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम् ॥४॥

वयं सवितारं हवामहे आह्वयाम किम्भूतं वसोः वासयितुश्चित्रस्य नाना-

त्रिधस्य रायसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दातारम् नृचक्षस नृणां द्रष्टारं यथायोग्यम् ॥४॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रं तमसे तस्करं नारकाय वीरहणं पाप्मने क्लीबमाक्रयायाऽअयोगूं कामाय पुंश्चलूमतिक्रुष्टाय मागधम् ॥५॥

अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अध्यायसमाप्तेः । ततः प्रतियूपमेकैकमेकादशिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंशत्संख्यान्पुरुषान्प्रक्रामोत्थाय सदमित्यत्तानमिष्ठे यूपे नियुनक्ति इतरेषु यूपेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णायानरुधमित्यादीन्नियुनक्ति ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मीति अग्निष्ठे ब्राह्मणं प्रथमं नियुनक्ति । एवमग्रे सर्वेषां यूपे एव बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं पुरुषपदं बोद्धव्यम् ॥ क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २ मरुद्भ्यो वैश्यम् ३ तपसे शूद्रम् ४ तमसे तस्करं स्तेनम् ५. नारकाय वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा ६ पाप्मने क्लीबं नपुंसकम् ७ आक्रयायै अयोगूमयसो गन्तारम् ८ कामाय पुंश्चलूं व्यभिचारिणीम् ९ अतिक्रुष्टाय (1) मागधं मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा (2) १० ॥५॥

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं धर्माय सभाचरं नरिष्ठायै भीमलं नर्माय रेभᳪ हसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं धैर्याय तक्षाणम् ॥६॥

नृत्ताय सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः ११ गीताय शैलूषं नटम् १२ धर्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३ नरिष्ठायै (3) भीमलं भयंकरम् १४ नर्माय रेभं शब्दकर्तारं वाचाटम् १५ हसाय कारिं करणविशिष्टम् १६ आनन्दाय स्त्रीषखं स्त्रियाः सखायम् १७ प्रमदे कुमारीपुत्रं कानीनम् १८ मेधायै रथकारं माहिष्येण करिण्यां जातम् १९. धैर्याय तक्ष्णां सूत्रधारम् २०. ॥६॥

II तपसे कौलालं मायायै कर्मारᳪ रूपाय मणिकारᳪ शुभे वपᳪ शर-

व्याया इषुकारᳪ हेत्यै धनुष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्जं मृत्यवे मृगयुमन्तकाय श्वनिनम् ॥७॥

तपसे कौलालम् कुलालापत्यम् २१ मायायै कर्मारम् लोहकारम् २२ रूपाय मणिकारम् रत्नकारम् २३ शुभे शुभाय वपम् बीजवपकम् २४ शरव्यायै इषुकारम् बाणकर्तारम् २५ हेत्यै धनुष्कारम् चापकारिणम् २६ कर्मणे ज्याकारम् प्रत्यञ्चाकर्तारम् (1) २७ दिष्टाय रज्जुसर्जम् रज्जोः स्रष्टारम् निर्मातारम् २८ मृत्यवे मृगयुम् मृगहनम् २९ अन्तकाय श्वनिनम् शुनो नेतारम् ३० ॥७॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्यो नैषादं पुरुषव्याघ्राय दुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यो व्रात्यं प्रयुग्भ्य उन्मत्तᳪ सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदमयेभ्यः कितवमीर्यताया अकितवं पिशाचेभ्यो विदलकारीं यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् ॥८॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठम् (5) पुञ्जिष्ठोऽस्त्यस्य (6) पुल्कसस्यापत्यम् ३१ ऋक्षीकाभ्यः नैषादम् निषादपुत्रम् ३२ पुरुषव्याघ्राय दुर्मदम् उन्मत्तम् ३३ गन्धर्वाप्सरोभ्यः व्रात्यम् सावित्रीपतितम् ३४ प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम् ३५ सर्पदेवजनेभ्यः अप्रतिपदः प्रतिपद्यते ज्ञानानीति प्रतिपत् अप्रतिपदम् विरुद्धमित्यर्थः ३६ अयेभ्यः कितवम् द्यूतकारम् ३७ ईर्यतायै अकितवम् अद्यूतकारम् ३८ पिशाचेभ्यः विदलकारीम् (7) वंशविदारिणीम् वंशपात्रकारिणीम् ३९ यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् कण्टकैः कर्म तत्कारिणीम् (8) ४० ॥८॥

सन्धये जारं गेहायोपपतिमार्त्यै (9) परिवित्तं निर्ऋत्यै परिविविदानमराध्या एदिधिषुःपतिं निष्कृत्यै पेशस्कारीᳪ संज्ञानाय स्मरकारीं प्रकामोद्यायोपसदं वर्णायानुरुधं बलायोपदाम् ॥९॥

सन्धये जारमुपपतिम् ४१ गेहाय उपपतिम् व्यभिचारिणम् ४२ आर्त्यै परिवित्तम् ज्येष्ठे कनिष्ठेऽनूढम् ४३ निर्ऋत्यै परिविविदानम् ज्येष्ठे स्थिते ऊढवन्तम् ४४ अराध्यै (10) एदिधिषुःपतिम् ज्येष्ठायाम् अनूढायाम् ऊढा दिधिषुः तत्पतिम् ४५ निष्कृत्यै पेशस्कारीम् रूपकारीम् ४६ संज्ञानाय स्मरकारीम् कामोद्दीपिकारीम् ४७

प्रकामोद्याय तत्संज्ञाय देवाय उपसीदतीत्युपसत् समीपस्थितस्तम् ४८ एतानग्निष्ठे नियुनक्ति ॥ ॥ अथ द्वितीये यूपे । वर्णाय अनुरुधम् अनुरुध्यते ऽनुसरतीत्यनुरुत् तम् १ बलाय उपदाम् उपददातीत्युपदास्तमुपायनदातारम् ॥ ९ ॥

उत्सादेभ्यः कुब्जं प्रमुदे वामनं द्वार्भ्यः स्रामं स्वप्नायान्धमधर्माय बधिरं पवित्राय भिषजं प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शमाशिक्षायै प्रश्निनमुपशिक्षायाऽअभिप्रश्निनं मर्यादायै प्रश्नविवाकम् ॥ १० ॥

उत्सादेभ्यः कुब्जं वक्राङ्गम् ३ प्रमुदे वामनं ह्रस्वाङ्गम् ४ द्वार्भ्यः स्रामं सर्वदा जलक्लिन्ननेत्रम् ५ स्वप्नाय अन्धं नेत्रहीनम् ६ अधर्माय बधिरं कर्णेन्द्रियहीनम् ७ पवित्राय भिषजं वैद्यम् ८ प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तम् गणकम् ९ आशिक्षायै प्रश्निनं प्रश्नवन्तम् शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थः १० उपशिक्षायै अभिप्रश्निनमभिप्रश्नवन्तम् ११ ॥ ॥ अथ तृतीये यूपे । मर्यादायै प्रश्नविवाकं कृतान् प्रश्नान्यो विविनक्ति ब्रूते स प्रश्नविवाकस्तम् १ ॥ १० ॥

अर्मेभ्यो हस्तिपं जवायाश्वपं पुष्ट्यै गोपालं वीर्यायाविपालं तेजसेऽजपालमिरायै कीनाशं कीलालाय सुराकारं भद्राय गृहपं श्रेयसे वित्तधमाध्यक्ष्यायानुक्षत्तारम् ॥ ११ ॥

अर्मेभ्यो हस्तिपं गजपालकम् २ जवाय अश्वपं तुरगपालकम् ३ पुष्ट्यै गोपालं धेनुपालकम् ४ वीर्याय अविपालम् ५ तेजसे अजपालम् ६ इरायै कीनाशं कर्षुकम् कीनाशः कर्षुके यमे ७ कीलालाय सुराकारं मद्यकृतम् ८ भद्राय गृहपं गेहपालकम् ९ श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तम् धनकर्तारम् १० आध्यक्ष्याय अनुक्षत्तारं सारथ्यनुसारिणम् ११ ॥ ११ ॥

भायै दार्वाहारं प्रभायाऽअग्न्येधं ब्रध्नस्य विष्टपायाभिषेक्तारं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारं देवलोकाय पेशितारं मनुष्यलोकाय प्रकरितारं सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेक्तारमवऽऋत्यै वधायोपमन्थितारं मेधाय वासः पल्पूलीं प्रकामाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे यूपे । भायै दार्वाहारं काष्ठानामाहर्तारम् १ प्रभायै अग्न्येधम् अग्निमेधयतीति तमग्नेर्वर्धकम् २. ब्रध्नस्य विष्टपाय सूर्यलोकाय अभिषेक्तारम् ३. वर्षिष्ठाय नाकाय उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४ देवलोकाय पेशितारम् पिश अवयवे पिंशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्तारम् ५. मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् कृ विक्षेपे विक्षेप्तारम् ६ सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्तारमुपसेचनकर्तारम् ७. अवऋत्यै वधाय उपमन्थितारमुपमन्थनकर्तारम् ८. मेधाय वासःपल्पूलीम् वाससां प्रक्षालनकर्तारम् पल्पूल प्रक्षालनछेदनयोः ९. प्रकामाय रजयित्रीं वस्त्राणां रङ्गकारिणीं नारीम् १० ॥१२॥

अन्तर्यै स्तेनहृदयं वैरहत्याय पिशुनं विविक्त्यै क्षत्तारमौपद्रष्ट्र्यायानुक्षत्तारं बलायानुचरं भूम्ने परिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिष्ट्याऽअश्वसादꣳ स्वर्गाय लोकाय भागदुघं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥१३॥

अन्तर्यै स्तेनहृदयं स्तेनस्येव हृदयं यस्य तम् ११ ॥ ॥ अथ पञ्चमे यूपे । वैरहत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् १. विविक्त्यै क्षत्तारं प्रतीहारम् २ औपद्रष्ट्र्याय (11.) अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३ बलाय अनुचरं सेवकम् ४ भूम्ने परिष्कन्दम् (12) परितः स्कन्दति रेतः सिञ्चति तम् ५ प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषिणम् ६ अरिष्ट्यै अश्वसादम् अश्वारोहम् ७. स्वर्गाय लोकाय भागदुघम् भागं दुग्धे भागदुघस्तम् विभागप्रदम् ८. वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ९. ॥१३॥

मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारꣳ शोकायाभिसर्तारं क्षेमाय विमोक्तारमुत्कूलनिकूलेभ्यस्त्रिष्ठिनं वपुषे मानस्कृतꣳ शीलायाञ्जनीकारीं निर्ऋत्यै कोशकारीं यमायासूम् ॥१४॥

मन्यवे अयस्तापमयस्तपं लोहतापकम् १० क्रोधाय निसरं नितरां सर्तारम् ११ ॥ ॥ अथ षष्ठे यूपे । योगाय योक्तारं योगकर्तारम् १. शोकाय अभिसर्तारं शत्रुसमागन्तारम् २ क्षेमाय विमोक्तारं विमोचनकरम् ३. उत्कूलनिकूलेभ्यः त्रिष्ठिनम् त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्ठी तम् विद्यादिषु स्थितं शीलवन्तमित्यर्थः ४. वपुषे

मानस्कृतं (13) पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् सक् छान्दसः ५. शीलाय आ ञ्जनीकारीम् अञ्जनविद्याकर्त्रीम् ६. निर्ऋत्यै कोशकारीं खड्गाद्यावरणं कोशस्त त्कारिणीं स्त्रियम् ७ यमाय असूम् न सूते सा असूः ताम् वन्ध्याम् ८. ॥१४॥

यमाय॑ यम॒सूमथ॑र्वभ्यो॒ऽवतो॑का७ संवत्स॒राय॑ पर्या॒यिणीं॑ परिवत्स॒राया॑वि॑ ज्ञातामिदावत्स॒रायाती॒त्व॑रीमिद्वत्स॒राया॑तिष्क॒द्व॑रीं वत्स॒राय॒ विज॑र्जरा७ संव- त्स॒राय॒ पलि॑क्नीमृभुभ्यो॑ऽजिनसं॒ध७ सा॒ध्येभ्य॑श्चर्म॒म्नम् ॥१५॥

यमाय यमसूं युग्मप्रसवित्रीम् ९. अथर्वभ्योऽवतोकां निरपत्याम् १० संवत्स- राय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वतीमनुक्रमज्ञाम् (14) ११ ॥ ॥ अथ सप्तमे यूपे । परिवत्सराय अविज्ञाताम् अप्रसूताम् १. इदावत्सराय अतीत्वरीमत्यन्तं कु- लटाम् पुंश्चली कुलटेत्वरी २. इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति स्रवति इ- त्यतिस्कद्वरी स्कन्देर्वन्प्रत्ययात् ङीब्रेफौ ३. वत्सराय विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४ संवत्सराय पलिक्नीं (15) श्वेतकेशाम् ५. ऋभुभ्यः अजिनसंधं चर्मसंधातारम् ६ साध्येभ्यः चर्मम्नं चर्माभ्यासकरम् ७. ॥१५॥

सरो॑भ्यो धैव॒रमु॑प॒स्थाव॑राभ्यो॒ दाशं॑ वैश॒न्ताभ्यो॑ बैन्दं॑ नड्व॒लाभ्यः॒ शौष्क॑लं पा॒राय॑ मार्गा॒रम॑वा॒राय॑ कैव॒र्तं ती॒र्थेभ्य॑ आ॒न्दं वि॑षमेभ्यो॒ मैना॒ल७ स्वने॑भ्यः॒ पर्ण॑कं गुहा॑भ्यः॒ किरा॑त७ सानु॑भ्यो॒ जम्भ॑कं पर्वते॑भ्यः॒ किम्पूरु॒षम् ॥१६॥

सरोभ्यो धैवरं कैवर्तापत्यम् ८. उपस्थावराभ्यः दाशम् दाशृ दाने दातारम् दा- शो धीवरो वा ९. वैशन्ताभ्यो बैन्दं (16) बिन्दो निषादापत्यम् १० नड्वलाभ्यः शौष्कलं (17.) मत्स्यजीविनम् शुष्कला मत्स्यास्तैर्जीवति तम् ११. ॥ ॥ अथा- ष्टमे यूपे । पाराय मार्गारम् मृगारेरपत्यं मार्गारस्तम् १. अवाराय कैवर्तम् २. ती- र्थेभ्यः आन्दम् अदि बन्धने अदति आन्दस्तं बन्धनकर्तारम् ३. विषमेभ्यो मैना- लम् अल् वारणे मीनानलति वारयति जालेरसौ मीनालस्तदपत्यम् ४. स्वनेभ्यः पर्णकं भिलम् ५. गुहाभ्यः किरातम् ६. सानुभ्यः जम्भकं जभि नाशने जम्भयती- ति तम् हिंसकम् ७. पर्वतेभ्यः किम्पूरुषं कुत्सितनरम् ८. ॥१६॥

बीभत्सायै पौल्कसं वर्णाय हिरण्यकारं तुलायै वाणिजं पश्चादोषाय ग्लाविनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं भूत्यै जागरणमभूत्यै स्वपनमार्त्यै जनवादिनं व्यृद्ध्या अपगल्भꣳ संशराय प्रच्छिदम् ॥१७॥

बीभत्सायै पौल्कसं पुल्कसापत्यम् ९ वर्णाय हिरण्यकारं स्वर्णनिष्पादकम् १० तुलायै वाणिजं वणिगपत्यम् ११ ॥ ॥ अथ नवमे यूपे । पश्चादोषाय (18) ग्लाविनं ग्लौ हर्षक्षये अदष्टम् १ विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं सिध्माख्यरोगवन्तम् २ भूत्यै जागरणं जागरूकम् (19) ३ अभूत्यै स्वपनं शयालुम् ४ आर्त्यै (20) जनवादिनं जनान्वदति तम् ५ व्यृद्ध्यै अपगल्भम् ६ संशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्तारम् ७ ॥१७॥

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदर्शं त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनमास्कन्दाय सभास्थाणुं मृत्यवे गोव्यच्छमन्तकाय गोघातं क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति दुष्कृताय चरकाचार्यं पाप्मने सैलगम् ॥१८॥

अक्षराजाय कितवं धूर्तम् ८ कृताय आदिनवदर्शम् आदिनवा दायस्ता पश्यति तथाभूतम् ९ त्रेतायै कल्पिनं कल्पकम् १० द्वापराय अधिकल्पिनम् अधिकल्पनाकर्तारम् ११ ॥ ॥ अथ दशमे यूपे । आस्कन्दाय सभास्थाणुं सभायां स्थिरम् १ मृत्यवे गोव्यच्छं गां प्रति गमनशीलम् २ अन्तकाय गोघातं गवां हन्तारम् ३ क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति यः पुमान् गां विकृन्तन्तं छिन्दन्तं भिक्षमाणो याचमान उपतिष्ठते तं याचितारं क्षुधे देव्यै आलभेत ४ दुष्कृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५ पाप्मने सैलगं सैलगा दुष्टस्तदपत्यम् ६ ॥१८॥

प्रतिश्रुत्काया अर्तनं घोषाय भषमन्ताय बहुवादिनमनन्ताय मूकꣳ शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावादं क्रोशाय तूणवध्ममवरस्पराय शङ्खध्मं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपम् ॥१९॥

प्रतिश्रुत्कायै अर्तनं दुःखिनम् ७ घोषाय भषं जल्पकम् ८ अन्ताय बहुवादि-

नम् ९. अनन्ताय मूकं वाग्विकलम् १०. शब्दाय आडम्बराघातम् आडम्बरमाहन्ति तम् कोलाहलकर्तारम् ११. ॥ ॥ अथैकादशे यूपे । महसे वीणावादं वीणावादनकर्तारम् १. क्रोशाय तूणवध्मम् तूणवं वाद्यविशेषं धमति तथाभूतम् २. अवरस्पराय (21) शङ्खध्मं शङ्खवादकम् ३. वनाय वनपं वनपालकम् ४. अन्यतोऽरण्याय दावपं वनवह्निपम् ५ ॥१९॥

नर्माय पुँश्चलूँ हसाय कारिं यादसे शाबल्यां ग्रामण्यं गणकमभिक्रोशकं तान्महसे वीणावादं पाणिघ्नं तूणवध्मं तान्नृत्तायानन्दाय तलवम् ॥२०॥

नर्माय पुंश्चलूं दुष्टां नारीम् ६. हसाय कारिं करणशीलम् ७. यादसे शाबल्याम् शबलः कर्बुरवर्णः (22) तदपत्यभूतां स्त्रियम् ८. ग्रामण्यं ग्रामनेतारम् ९. गणकं ज्योतिर्विदम् १० अभिक्रोशकं निन्दकम् ११. तान् त्रीन्महसे द्युटं नियुनक्ति एकादशे यूपे आलभते ॥ ॥ एवं प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु येऽधिका अवशिष्टास्तान्समाप्तिपर्यन्तान्द्वितीयेऽग्निष्ठे यूपे नियुनक्ति तांश्च वीणावादं पाणिघ्नमित्यादीन् रात्र्यै कृष्णं पिङ्गाक्षमित्यन्तांश्चतुर्दश ततोऽथैतानष्टौ विरूपानित्यष्टौ च मागधादींश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये यूपे पूर्वोक्ता एकादश एवं सप्तत्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिघ्नं हस्ततालवादकम् तूणवध्मम् तान् त्रीन् नृत्ताय आलभते ३. आनन्दाय तलवम् वा गतिगन्धनयोः गन्धनं हिंसा तलं हस्तादितलं वाति वाद्यमुखं हन्ति स तलवस्तम् वाद्यवादकम् ४. ॥२०॥

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे चाण्डालमन्तरिक्षाय वंशनर्तिनं दिवे खलतिँ सूर्याय हर्यक्षं नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं चन्द्रमसे किलासमह्ने शुक्लं पिङ्गाक्षँ रात्र्यै कृष्णं पिङ्गाक्षम् ॥२१॥

अग्नये पीवानं स्थूलम् ५ पृथिव्यै पीठसर्पिणं पीठेनासनेन सर्पति गच्छति पीठसर्पी तं पङ्गुम् ६. वायवे चाण्डालं चण्डालकर्माणम् ७. अन्तरिक्षाय वंशनर्तिनम् वंशेन नर्तनशीलम् ८. दिवे खलतिमलोमशिरस्कं खल्वाटमित्यर्थः ९. सूर्याय हर्यक्षं हरितनेत्रम् १०. नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं कर्बुरवर्णम् ११. चन्द्रमसे कि-

त्वाम सिध्मरोगवतम् १२ अह्ने शुक्लवर्णं पिङ्गाक्षम् १३ रात्र्यै कृष्णवर्णं पिङ्गाक्षम् १४ ॥२१॥

अथैतानष्टौ विरूपानालभतेऽतिदीर्घं चातिह्रस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चातिकुल्वं चातिलोमशं च ।

अशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः ।

मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबोऽशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः ॥२२॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥ ॥

ततः एतान्वक्ष्यमाणानष्टौ विरूपान् परस्परं विरुद्धरूपानशूद्रानालभते । तानाह । अतिदीर्घम् अतिह्रस्वम् अतिस्थूलम् अतिकृशम् अतिशुक्लम् अतिकृष्णम् अतिकुल्वं रोमरहितम् अतिलोमशं सर्वाङ्गव्यापिरोमाणम् । ते अष्टौ अशूद्रा अब्राह्मणाः शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः पशवो भवन्ति तेऽष्टावपि प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताः 'अष्टाऽन्तमानालभतेऽ'इत्युपक्रम्य 'ते वै प्राजापत्या भवन्तीति' [१३. ६ २ ७ ८] श्रुतेः । अत्र जातिनियमात्पूर्वेषु जातेरनियमः । वीणावादादयश्चतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः भेदाः । तथा मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबः एते चत्वारोऽपि शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः प्रजापतिदेवताः पूर्वैः सहैते षड्विंशतिः ते सर्वे द्वितीययूपे नियोज्याः ॥ ॥ सर्वेषां नियोगानन्तरं तानिशुक्लान्पुरुषान्सहस्रशीर्षा पुरुष इति [३१ १ १६] षोडशर्चेनानुवाकेन दक्षिणतः उपविष्टो होता स्तौति । होतृवदिति प्रथमोत्तमयोर्निर्वचनम् अग्रगानामं प्रधानेन सधानं च । यथा । सहस्रशीर्षा पुरुषः 'अ्ल्लोऽहम् पुरुष एवेदं' 'रोहतोऽहम् । एवमभिष्टौति । ततः आलम्भनक्रमेण यथादैवतं प्रोक्षणादि । ब्राह्मणादीनां पर्यग्निकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्रायेत्येवं सर्वेषां यथास्वस्वदेवतोद्देशेन त्यागः । ततः सर्वान्ब्राह्मणादीन्यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति । ततः एकादशिनैः पशुभिः सवनीयादिप्रधानयागान्तं वनस्पतियागं कृत्वा प्राक् स्विष्टकृत अधर्युराज्य संस्कृत्य सकृद्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ओम् पुरुषदेवताभ्यो ब्रह्मादिभ्य आहवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणे स्वाहा १ क्षत्राय स्वाहा २ महद्भ्यः ३ तपसे ४ तमसे ५ इत्या-

न्यथायालं सर्वदेवताश्च चतुरशीत्युत्तरशतसंख्याकाश्च (23) तावतीर्घृताहुती हुत्वा स्विष्टकृदादि उदवसानीयान्तं कर्म कृत्वान्ते यजमानः अयं ते योनिरिति म न्त्रेणात्मन्यग्नीन्समारोप्याग्नेः सम्भृत इति [३१ १७] षड्टचेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाय पश्चादनवलोकयन्नरण्यं गत्वा सन्यसेत् गार्हपत्येऽधरारणिमनुप्रहृत्याहवनीयेऽउ त्तरारणिमात्मन्नग्नीन् समारोप्यारण्यं व्रजेदिति शाङ्खायनोक्तेः । यदि पुरुषमेधानन्तरं ग्रामवासेच्छा तर्ह्युदवसानीयान्ते सायमाहुती हुत्वारण्योरग्नी समारोप्योत्तरनारायणेनार्कमुपस्थाय देवयजनमादीप्य गृहं व्रजेत् गृहे आगत्य निर्मथ्याग्निं स्थापयेत् यथेष्टं यज्ञानपि कुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत्पुरुषमेधानन्तरं सन्यास एव ॥२२॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । त्रिंशेऽध्याये प्रकथिताः पशवो नरमेधिके (24) ॥३०॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I ॥ १-८ ॥१-८॥ ॥ II ॥ ९-१३ [°यन्द्रिपाया° K] ॥९-१३॥ ॥

III ॥ १४ १५ [चर्मम्णाम् K.] - १८ ॥१४-१८॥ ॥

IV ॥ १९ [°ध्वंस्यालम्भाः°] - २२ [ऽतिशुक्लं चातिकृष्णं चातिदीर्घं चातिह्रस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिकुल्वं चा° - °ली क्लीवः कितवोऽशूद्राः°] ॥१९-२२॥ ॥ चतुरनुवाकेषु द्वाविंशतिः ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३४॥ ॥

1 सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिꣳ सर्वतं स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः । रमाकान्तं गिरं नत्वा हेरम्बं शिवमम्बिकाम् । एकत्रिंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ ॥ कात्या° [२१ १ ११] नियुक्तान्ब्रह्माभिष्टौति होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति । अस्यार्थः । नियुक्तान् ब्राह्मणमित्यादिपशून् सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन षोडशर्चेन ब्रह्मा स्तौति होतृवदिति त्रिः प्रथमाम् त्रिरु-

ज्ञमामित्याद्युत्तरकारेणेत्यर्थः ॥ का° [२१.१.१७.१८] त्रेधातव्यन्ते समारोप्यात्मन्यग्नी सूर्यमुपस्थायाद्यः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्येयाद्ग्रामे वाविवत्सन्नरण्योः । त्रेधातवी उदवसानीयेष्टिः तदन्ते अयं ते योनिरित्यग्नी आत्मनि समारोप्य तदुष्माणमास्ये प्रवेश्याद्यः सम्भृत इति पठ्येनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाय पश्चादपश्यन्वनं गत्वा ग्रामं नागच्छेत् वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे वस्तुमिच्छन् अरण्योरग्नी समारोप्यार्कोपस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा यज्ञान्कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । नारायणपुरुषदृष्टा जगद्बीजपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चदशानुष्टुभः षोडशी त्रिष्टुप् । ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः पुरुषान्न परं किंचिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्योऽस्ति । कीदृशः सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो बहुत्ववाची । संख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् नेत्रे सहस्रद्वयेन (?) भाव्यम् । ततः सहस्रमसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षञ्छन्दसीति [पा° ६ १ ६०.] शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेश शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयेति सहस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि । सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम् । सहस्रपात् सहस्रं पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति [पा° ५ ४ १४०] पादस्यान्त्यलोपः पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकरूपां सर्वतः तिर्यगूर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य स्पर्शोनिर्व्याप्तिकर्मा यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः पञ्च भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतोव्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वा नाभेः सकाशाद्दशाङ्गुलमतिक्रम्य हृदि स्थित नाभित इति कुतो लभ्यते कतम आत्मेत्युपक्रम्य सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृद्यवस्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्यामिणो नियन्तृत्वेन तदुक्तम् [मुण्ड° ३ १.१] द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति इति ॥ १ ॥ पुरुषोऽत्र देवता तथा च श्रुतिः [१३ ६ २.

१.] इमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुष इति ॥१॥

पुरुष एवेद७ सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥२॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव यत् भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव यथास्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः । उतापि च अमृतत्वस्य देवत्वस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन फलेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः । यद्वा सर्वं (2.) पुरुषश्चेत्तर्हि परिणामीत्याशङ्कयाह अमृतत्वस्यामरणधर्मस्येशानः मुक्तेरीशः यो हि मोक्षेश्वरो नासौ म्रियतऽइत्यर्थः किं च यत् जीवजातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चेशानः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्राम उक्तः तस्यान्नेनैव स्थितेः इतः प्रदानाद्धि (3) देवा उपजीवन्तीति श्रुतिः ॥२॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥३॥

अतीतानागतवर्तमानकालसम्बद्धं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः न तु वास्तवं स्वरूपम् वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मान्महिम्नो जगज्जालात् ज्यायान् च अतिशयेनाधिकः । एतदुभयं स्पष्टीक्रियते अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितम् तत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वरूपेऽवतिष्ठतऽइति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मणः इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं नि-

रूपयितुमशक्यम् तथापि जगदिदं ब्रह्मरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोप
न्यासः ॥३॥

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥४॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मरूपः सोऽयमूर्ध्व उदैत् अस्मादज्ञानका र्यात्संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो लेशो जगद्रूपः इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् [भग० १० ४२] विष्टभ्याहमिदं कृ त्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति । ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् विषु सर्वत्रा ञ्चतीति विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् किं यथा साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्तमानं साशनम् अशनादिव्यवहा रोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥४॥

ततो विराडजायत विराजो अधि पूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥५॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्च्यते । ततः तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजो अधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी एक एव पु मानजायत सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा त त्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः एतच्चाथर्व णोत्तरतापनीये [नृसिंहताप० २ १] स्पष्टमुक्तम् स वा एष भूतानीन्द्रियाणि वि राजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविष्ट इव विहरतीति (4) । किं च स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् पश्चाद्देवादिजीव भावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥५॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।
पशूँस्ताँश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥६॥

सर्वं हूयते यस्मिन्स सर्वहुत् तस्मात्पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं (ं) सम्भृतम् सम्पादितम् दध्याज्यादिभोग्यजातं सम्पादितमित्यर्थः पुरुषं पाति शेषः । तथा स पुरुषः वायव्यान्वायुदेवताकान् तान् प्रसिद्धान् पशून् चक्रे उत्पादितवान् अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशव इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्यत्वात्पशूनां वायुदेवत्यम् । तान्कान् ये चारण्याः अरण्ये भवा हरिणादयः ये च ग्रामभवा गवाश्वादयस्तान्पशून् चक्रे ॥६॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दाᳬसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥७॥

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरप्यजायत । ऋग्यजुःसामभिश्छन्दोभिश्च विना यज्ञो न सिध्यति ॥७॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥८॥

तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः तथा ये के चाश्वातिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भागयोर्दन्ता येषां ते उभयादतः छान्दसं दीर्घम् ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं तस्माद्यज्ञात् गावः च जज्ञिरे । किं च तस्माद्यज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥८॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥९॥

यज्ञसाधने यज्ञशब्दः यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वमाभाव्य यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः ।

यज्ञम् अग्रतः सृष्टेः पूर्वं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विराडजायत (५) विराजोऽअधि पूरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्तः के ते देवा इत्यत आह ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः ये च तदनुकूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्ययजन्त ॥९॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्यासीत्किं बाहू किमूरू पादाऽउच्येते ॥१०॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः सङ्कल्पेनोत्पादितवन्तः तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं बाहू ऊरू चास्ताम् किं च पादा उच्येते पादावपि किमास्तामित्यर्थः ॥१०॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्याᳩ शूद्रोऽअजायत ॥११॥

पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराण्याह । ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टो बाहू कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः । तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् यावूरू तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोऽजायत उत्पन्नः ॥११॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽअजायत ।
श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥१२॥

यथा दध्याज्यादयो गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । मनसः सकाशात् चन्द्रमा जातः चक्षोः चक्षुषः सकाशात्सूर्यः अजायत वायुः प्राणश्च श्रोत्रात्कर्णादजायत मुखादग्निरजायत ॥१२॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षᳩ शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ२ऽअकल्पयन् ॥१३॥

यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथान्तरिक्षादिलोकानित्याह ना- भ्येति (7) प्रजापतेः नाभेः सकाशात् अन्तरिक्षमासीत् शीर्ष्णः शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्ततोत्पन्ना अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना श्रोत्राद्दिशः उत्पन्नाः तथा ते- नोक्तेन विधिना लोकान्भूरादीन्प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः फल- दानोत्सुकाः काला इति (8) शेषः ॥१३॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥१४॥

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं वाह्यद्र- व्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतातनिषत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमा- सीत् आज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः एवं ग्रीष्मः इध्मः आसीत् ग्रीष्ममेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्तः तथा शरत् हविः आसीत् शरदमेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संक- ल्पितवन्तः । पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः अनन्तरं वसन्तादीना- माज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र कण्डिकाव्युत्क्रमोऽस्ति अ- स्यानन्तरं तं यज्ञम् [९.] ततः तस्माद्यज्ञादिति [६] तिस्रः क्रमेणैव (9.) ततः स- प्तास्यासन्निति [१५] क्रमोऽपेक्षितः ॥१४॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥१५॥

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं [१४] पुरुषेण हविषेत्युक्तम् तदा अस्य संकल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि छन्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः औत्तरवेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा च श्रुतिः गुप्त्यै वाऽअभितः परिधयो

भवत्येवेतमूर्तेनैव पुरुषाहोमान् करोतीति तत एते आदित्यसंहिता सप्त परिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । त्रि सप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः समिधः कृताः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रय इमे लोका असावादित्य एते एकविंशतिः एकविंशतिदारुत्वेनात्मत्वेन भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्योऽस्य यज्ञस्य परिधय आसन् नारायणेन यागो भवति समुद्राणां परिधित्वम् त्रि त्रिगुणाः सप्त छन्दोवर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि सप्तेति ॥१५॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥१६॥

पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्याह । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूतानि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थ उक्तः अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थं सङ्गृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधका देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह एव ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति अडभाव आर्षः । सृष्टिं प्रकारान्तरेण दर्शयति तदुक्तम् सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति ॥१६॥

अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे ।
तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥१७॥

इति पुरुषसूक्तानुवाकः । अद्भ्यः सम्भृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायेति [१३ । ६ । २ । २०] षट् कण्डिका उत्तरनारायणम् । आद्ये द्वे अनुष्टुभौ त्रिष्टुप्चतुर्थ्यादित्यदेवत्याः । पूर्वमन्त्रे पुरुषमेधगतो आदित्यरूपः प्राणः स्तूयते । अद्भ्यः जलात् पृथिव्याः सकाशात् च पृथिव्या ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षणम् भूतपञ्चकात्

यो रसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात् प्रीतिः यो रसोऽग्रे प्रथमं समवर्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वात् पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि तुष्टानि कालश्च ततस्तुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूप उत्तमजन्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः। तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा आदित्यः एति प्रत्यहमुदयं करोति। अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं देवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यरूपेण। द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदेवाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति श्रुतेः [बृहदार° मा° ४ १.३५] सूर्यादय आजानदेवाः ॥१७॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १८॥

एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्थमहं वेद जानामि इति ऋषिर्वचनम् कीदृशमादित्यवर्णमादित्यस्येव वर्णो यस्य तम् उपमान्तराभावात्स्वोपमम् तथा तमसः परस्तात् दूरतरम् तमोरहितमित्यर्थः तमःशब्देनाविद्योच्यते। तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्म गच्छति। अयनायाश्रयायान्यः पन्था मार्गः न विद्यते सूर्यमण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८॥

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽअन्तरजायमानो बहुधा विजायते।
तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १९॥

यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति यश्चाजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते। धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं [परि]पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति। विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन्ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्थुः स्थितानि। सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवाना पुरोहित ।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये ॥२०॥

य प्रजापतिरादित्यरूपा देवेभ्योऽर्थायातपति आतनते यश्च देवाना पुरोहित सर्वकार्यधुरि नीत यश्च देवेभ्य सकाशात् पूर्व जात प्रथममुत्पन्न तस्मै आदित्याय नम । कीदृशाय रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय इगुपधेति [पा॰ ३ १ १३५] कप्रत्यय तथा ब्राह्मये ब्रह्मणोऽपत्य ब्राह्मि इति ठिलाप ब्रह्मात्मन वभूताय वा ॥२०॥

रुच ब्राह्म जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन् ।
यस्त्वैव ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥२१॥

देवा दीप्यमाना प्राणा रुच शोभन ब्राह्म ब्रह्मणोऽपत्यमादित्य जनयन्त उत्पादयन्त अग्रे प्रथम तत् वचोऽब्रुवन् ऊचु ब्राह्मो जाताविति [पा॰ ६ ४ १७१] निपात । तत्किमत आह यो ब्राह्मण हे आदित्य त्वा त्वमेवमुक्तविधिना उत्पन्न विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे असन् वश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थ ॥२१॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् ।
इष्णन्निषाणामु म इषाण सर्वलोक म इषाण ॥२२॥

इति माध्यन्दिनीयाया वाजसनेयसंहितायामेकत्रिंशोऽध्याय ॥३१॥ ॥

अपिरादित्य स्तुत्या प्रार्थयते । हे आदित्य श्री लक्ष्मीश्च ते तव पत्न्यौ जाया स्थानीये वर्तेते इत्यर्थ । यया सर्वजनाश्रणीया भवति सा श्री श्रीयतेऽनया श्री सम्पदित्यर्थ । यया लक्ष्यते दृश्यते जने सा लक्ष्मी सौन्दर्यमित्यर्थ । अ होरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये । नक्षत्राणि गगनगतास्तारा तव रूपम् तवैव तेजसा भासमानत्वात् तेजसा गौरस्य सूर्यो नक्षत्रमनुमानमिति श्रुति । शान्त्राग (10) । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्त विकासितमुखस्थानीये अ श्विनौ व्याप्नुत अश्विनौ आश्वना द्यावापृथिव्यौ इत्यादि सर्वगुणतानि

ति श्रुतेः । य ईदृशस्तं त्वां याचे इच्छन् कर्मफलनिस्पृहन् सन् इपाण इरु इषु इच्छा-
यान् विकरणव्यत्ययः यद्वा इष आभीक्ष्ण्ये ज्यादिः अनिच्छार्थः किमेषणीयम् तत्राह
अमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्विति शेषः अमोघेच्छ्वादि-
ष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयमिति श्लेष्यर्थः मु-
क्तो भवेयमित्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥२२॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । नरमेधोऽध्याय एष एकत्रिंशोऽयमी-
रितः ॥३१॥ ॥

I. तदे॒वाग्निस्तदा॑दि॒त्यस्तद्वा॒युस्तदु॑ च॒न्द्रमाः॑ ।

तदे॒व शु॒क्रं तद्ब्रह्म॒ ता आपः॒ स प्र॒जाप॑तिः ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः । पुरुषमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्र वायुमच्छे-
त्यस्मात्प्राक् [३३.५५] । स्वयम्भुब्रह्मदृष्टाः आत्मदेवत्याः सप्तमेऽहनि आत्मोया-
मसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः आत्मोयामः सप्तमनहर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं ब्रह्मेति
सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुध्द्यै इति श्रुतेः [१३ ७ १.१.] ॥ द्वे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा
परेणात्मना विशिष्टोऽग्न्यादिघोतप्रोतत्वेनोपास्योऽभिधीयते । अग्निः तदेव कार-
णं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव उ एवार्थे । शुक्रं शुक्लं
तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि [स]
प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥१॥

सर्वे॑ नि॒मेषा॑ जज्ञिरे वि॒द्युतः॒ पुरु॑षा॒दधि॑ ।

नैन॑मू॒र्ध्वं न ति॒र्यञ्चं॒ न मध्ये॒ परि॑ जग्रभत् ॥२॥

सर्वे निमेषाः निमेषाः त्रुटिकाष्ठा घट्यादयः (1.) कालविशेषाः पुरुषात् अधि
पुरुषसकाशाज्जज्ञिरे । कीदृशात्पुरुषात् विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् ।
किं च कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिजग्रभत् परिगृह्णाति । एनं तिर्यञ्च
चतुर्दिक्षु न परि मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति न स्वतो प्रत्यक्षादीनां विषय
इत्यर्थः स एष नेति-नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतऽइति श्रुतेः । जग्रभत् ग्रहेः
शतरि ब्रुहोत्यादित्वेन रूपम् ॥२॥

a न तस्य प्रतिमाऽअस्ति यस्य नाम महद्यशः ।

b हिरण्यगर्भ इत्येषः । मा मा हिंसीदित्येषा । यस्मान्न जात इत्येषः ॥३॥

द्विपदा गायत्री तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किंचिद्वस्तु नास्ति अत एव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्यास्ति सर्वातिशायियशा इत्यर्थः ॥ हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ऋच हिरण्यगर्भः य प्राणतः यस्येमे य आत्मदा इति [२५. १० १३] । मा मा हिंसीज्जनितेत्येका एषा [१२ १०२] । यस्मान्न जात इन्द्रश्च सम्राडिति [८ ३६ ३७] ऋचा (2) अनुवाकः । एता प्रतीकचोदिता पूर्वं पठितत्वादादिमात्रेणोक्ता अस्मयेते अपि च सर्वा अध्येया । एवं सर्वत्र ॥३॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भेऽअन्तः ।

स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥४॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । ह प्रसिद्धम् एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः (3) ह प्रसिद्धमेव पूर्वः प्रथमो जातः उत्पन्नः । गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव । जनिष्यमाणः उत्पत्स्यमानोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो मुखान्यवयवा य[illegible] अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥४॥

यस्माज्जातं न पुरा किं चनैव य आबभूव भुवनानि विश्वा ।

प्रजापतिः प्रजया संरराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥५॥

यस्मात्पुरा किं चन किमपि न जातमेव यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आबभूव समन्तादावयामास अन्तर्भूतो यश्च । स षोडशी षोडशावयवलिङ्गशरीरो प्रजापतिः प्रजया संरराणः रममाणः त्रीणि ज्योतींषि रवीन्द्वग्निरूपाणि सचते सेवते ॥५॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।

योऽअन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥६॥

येन पुरुषेण द्यौः उग्रा उद्गूर्णा वृष्टिदा कृतेति शेषः पृथिवी च येन दृढा कृता

सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणम् अन्ननिष्पादनं चेति भूमेर्दार्ढ्यम् । येन स्वः आदित्यमण्डलं स्तभितं स्ताम्भितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः । यः अन्तरिक्षे नभसि रजसो जलस्य वृष्टिरूपस्य विमानः विमिमीते निर्माता । तं विहाय कस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दद्मः न कस्मैचिदित्यर्थः ॥६॥

यं क्रन्द॑सी॒ऽअव॑सा तस्तभा॒ने अ॒भ्यैक्षे॑तां॒ मन॑सा॒ रेज॑माने ।
यत्रा॒धि॒ सूर॒ उदि॑तो वि॒भाति॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥
आपो॑ ह॒ यद्बृ॑ह॒तीः । यश्चि॒दापः॑ ॥७॥

क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्यैक्षेतां साधु कृतमित्यपश्यताम् कीदृश्यौ क्रन्दसी अवसा हविर्लक्षणेनान्नेन वृष्टिजनकेन तस्तभाने प्राणिजातं स्तम्भयन्त्यौ व्यत्ययेन स्तम्भेर्लङादित्वम् । रेजमाने शोभमाने । सूरः सूर्यः यत्र द्यावापृथिव्योः उदितः सन् अधिविभाति अधिकं शोभते विभासयति वा । तं विहाय कस्मै हविर्दद्मः ॥ आपो ह यद्बृहतीः [२७.२५.] यश्चिदापः [२७.२६.] द्वे प्रतीकोक्ते जपादावध्येये ॥७॥

वे॒नस्तत्प॑श्य॒न्निहि॑तं॒ गुहा॒ सद्यत्र॒ विश्वं॒ भव॒त्येक॑नीडम् ।
तस्मि॑न्नि॒द७ सं च॒ वि चै॑ति॒ सर्व॒७ स ओतः॒ प्रोत॑श्च वि॒भूः प्र॒जासु॑ ॥८॥

वेनः पण्डितो विदितवेदान्तरहस्यः तत् ब्रह्म पश्यत् पश्यति जानातीत्यर्थः । कीदृशं तत् गुहा गुहायां रहःस्थाने निहितं स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सत् नित्यम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं कार्यजातमेकनीडं भवति एकमेव नीडमाश्रयो यस्य तत् अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि इदं सर्वं भूतजातं समेति च संगच्छते संहारकाले व्येति च निर्गच्छति सर्गकाले । स परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च ऊर्ध्वतन्तुषु पट-इव शरीरिभावेन (4.) ओतः तिर्यक्तन्तुषु पट-इव शरीरिभावेन (5.) प्रोतश्च । कीदृशः विभूः कार्यकारणरूपेण विविधं भवतीति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥८॥

प्र तद्वो॑चेद॒मृतं॒ नु वि॒द्वान्ग॑न्ध॒र्वो धाम॒ विभृ॑तं॒ गुहा॒ सत् ।

त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुः पितासत् ॥ ९॥

गां वेदवाचं धारयतीति गन्धर्वः वेदार्थवेत्ता विद्वान्पण्डितः नु क्षिप्रम् अमृतं शाश्वतं तत् ब्रह्म प्रवोचेत् प्रब्रूयात् गुहा गुहायां सत् विद्यमानम् धाम स्वरूपं विभृतं विविधं सर्गस्थितिप्रलयरूपैर्विभक्तम् । किं च अस्यामृतस्य त्रीणि पदानि स्वरूपाणि गुहा गुहायां [निहिता] निहितानि । पदानि सर्गस्थितिप्रलयाः वेदा वाक्या वा ब्रह्मार्थगामित्रिज्ञानात्मानो वा । किं च यः तानि पदानि वेद जानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भवति परं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ९॥

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नध्यैरयन्त ॥ १०॥

स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुवत्प्रियः जनिता जनयिता जनिता मन्त्रे इति [पा० ६ । ४ । ५३] णिचो लोपः स च विधाता धारयिता । स विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद । देवा अग्न्यादयः तृतीये धामन् धामनि स्थाने स्वर्गाख्ये अध्यैरयन्त स्वेच्छया वर्तन्ते । कीदृशा देवाः अमृतमानशानाः यत्र ब्रह्मणि अमृतं व्याप्नुवानाः अश्नुतेः आनशानाः बहुलं छन्दसि [पा० ७ । ४ । ७८] अश्नोतेर्द्वित्वे शानचि अभ्यासस्य नुगागमः । ब्रह्मनिष्ठा ज्ञानप्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा मोदन्त इति भावः ॥ १०॥

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ।
उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभि सं विवेश ॥ ११॥

इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञानवतः सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते । किं च सर्वमेधयज्ञेऽपि (6) न ज्ञानं प्रधानम् ब्रह्मज्ञान यतो ज्ञानं तत्साक्षिक इत्याहोऽपि यथा सर्वमेधा एवेत्याह परीत्य भूतानीति कण्डिकाभ्याम् ॥ एवं ज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना चिद्रूपेण ऋतस्य सत्यस्यात्मानं यथावस्थितात् परमात्मानमभिसंविवेश प्रविशति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।

त्रि कृत्वा भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान्भूरादीन् परीत्य ब्रह्मरूपान् ज्ञात्वा । सर्वा प्रदिश विदिश दिशश्च परीत्य तद्रूपा ज्ञात्वा । प्रथम जा प्रथमोत्पन्ना अग्निरूपा वाचमुपस्थाय संसेव्य यज्ञादि कृत्वेत्यर्थ अपिहि तस्मा त्पुरुषाद्धैव पूर्वमसृज्यतेति श्रुते प्रथमजा वाक् वेदरूपा ॥११॥

परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी स॒द्य इ॒त्वा परि॑ लो॒कान्परि॒ दिश॒ परि॒ स्वः॑ ।

ऋ॒तस्य॒ तन्तुं॒ वित॑तं वि॒चृत्य॒ तद॑पश्य॒त्तद॑भव॒त्तदा॑सीत् ॥१२॥

परीत्युपसर्ग इत्वेत्यनेन सम्बध्यते । सर्वमेधयाजी तत् ब्रह्म अपश्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तुगत्या तदेवास्ति । अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्श न भवन (?) चेति भाव । किं कृत्वा द्यावापृथिवी सद्य परि इत्वा परीत्य त द्रूपेण ज्ञात्वा लोकान्परीत्य दिश परीत्य स्वरादित्य च परीत्य । गुह्य वस्तु पु न पुन कथित चित्तमारोहतीति पुनरुक्ति । ऋतस्य यज्ञस्य तन्तुमितिकर्तव्यता वितत प्रसारित यथा तथा विचृत्य समाप्य यज्ञ कृत्वेत्यर्थ । तदेव स तस्तद्भ तद्र वामेति श्रुते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेश्च ब्रह्मरूपस्य जीवस्याज्ञाननिवृत्तिरे व ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थ ॥१२॥

सद॑स॒स्पति॒मद्भु॑तं प्रि॒यमिन्द्र॑स्य॒ काम्य॑म् । स॒निं मे॒धाम॑यासिष॒ स्वाहा॑ ॥१३॥

इत उत्तरमृक्त्रये मेधा याच्यते चतुर्थी श्रीर्याच्यते । प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदे वता । अग्निं सनिं द्रव्यदान मेधा बुद्धिं च अयासिष याचे (8) द्विकर्मक । की दृशमग्निम् सदस यज्ञगृहस्य पतिं पालकम् अद्भुतमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रिय मि त्रम् काम्य कमनीय धनमेधार्थिभि ॥१३॥

यां मे॒धां दे॑वग॒णाः पि॒तर॑श्चो॒पास॑ते ।

तया॒ माम॒द्य मे॒धया॑ग्ने मे॒धावि॑नं कुरु॒ स्वाहा॑ ॥१४॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने तया मेधया अद्य मा मेधाविनं बुद्धियुक्त कुरु । स्वाहा सु हुतमस्तु । अस्मायामेधास्रजो विनिरिति [पा० ५ २ १२१] विनिप्रत्यय मेधास्या स्ति मेधावी तम् । तया कया देवगणा देवसमूहा पितरश्च या मेधामुपासते पू जयन्ति । देवपितृमान्या बुद्धिरस्मास्वस्त्वित्यर्थ ॥१४॥

मेधां मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः ।
मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता ददातु मे स्वाहा ॥१५॥

लिङ्गोक्तदेवत्यानुष्टुप् । वरुणो मे मह्यं मेधां ददातु अग्निः प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु इन्द्रो वायुश्च मेधां ददातु धाता मे मेधां ददातु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥१५॥

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्नुताम् ।
मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥१६॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥ ॥

मन्त्रोक्तदेवत्यानुष्टुप् । श्रीकामोऽनया श्रियं याचते । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदमिमे उभे ब्रह्मक्षत्रे मे मम श्रियमश्नुताम् । देवाः मयि उत्तमां श्रियं दधतु स्थापयन्तु । तस्यै प्रसिद्धायै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा सुहुतमस्तु । चौ समुच्चयार्थौ । श्रीमेधे विना यज्ञासिद्धिरिति प्रार्थ्येते ॥१६॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सर्वमेधस्य मन्त्रोक्तिर्द्वात्रिंशोऽध्याय ईरितः ॥३२॥ ॥

1 अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्धूमासो अग्नयः पावकाः ।
श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥१॥

सर्वमेधेऽग्निष्टोमसंस्थेऽग्निष्टुत्संज्ञे प्रथमेऽहनि अस्याजरास इत्याद्या मन्त्रा अग्ने इत्यन्ताः त्रयस्त्रिंशदृचोऽग्निदेवत्याः पुरोरुचो भवन्ति । पुरोरुक्शब्देन अनूया यजुर्गणमन्त्रा उच्यन्ते न यजूंष्या अग्निं पुरोरुगिति श्रुतेः । उक्थ्यमहाव्रतैश्वदेवयातोयामग्रहाणि तेषु पाठ्ये यद्गणमन्त्रे सत्यपि न वाऽध्याहारः (1) गृह्णातीति श्रुतेरिन्द्र न दोषः अत एवाग्निर्वायुरिन्द्र एव निवर्त्यन्ते नोपयामादीनि ॥ ॥ अग्ने द्वे इन्द्रवायवस्य पुरोरुचौ । वत्सप्रीदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् आ वायवित्यस्याः [७ ७] स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्नयः ईदृशाः सन्तु । कीदृशाः अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः यार्धक्यहीनाः (2) । दमाः गृहाणामरित्राः रक्षकाः नावामिव रक्षितारः अरित्रं नावस्तेऽरित्राः यद्वा दमानां दमनीयानां रक्षसामरित्रा

तारका विभक्तेर्लुडभावात्सवर्णदीर्घ । अर्चन्नमास अर्चन् अर्चनीय पूजनीयो धूमो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषा तेऽर्चन्नमा । पावका शोधका । श्वितीचय श्विति श्वेतवर्ण चिन्वन्ति श्वितिचय चिनोति क्षिप् अनित्यमागमशासनमिति तुगभाव श्वितिशब्दस्य छान्दसो दीर्घ श्वेतवर्णुज्ज्वलत्व यजमानस्य वर्धयन्त । श्वात्रास श्वात्रशब्द क्षिप्रवाचक श्वात्रा क्षिप्रफलप्रदा । भुरण्यव भरणकर्तार । वनर्षद वनसद वने काष्ठे सीदन्तीति वनसद वनसदोऽवेदो रेफोणेति [३ ३ ११] प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागम । वायवो न वायव इव दीपयितार । सोमा सोमा इव यजमानेष्टदा ॥१॥

हरयो धूमकेतवो वातजूता उप द्यवि । यतन्ते वृथगग्नय ॥२॥

गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यस्या [७ ८] स्थाने । अग्नय वृथक् (3) पृथक् नानाप्रकारेण द्यवि स्वर्गे उपयतते स्वर्ग गन्त यत्न कुर्वन्ति । कीदृशा हरय हरितवर्णा । धूमकेतव धूम एव केतुर्ज्ञापको येषा ते यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्ते । वातजूता वातेन जूत गमन प्रसारो येषा ते ॥ आ वायो इन्द्रवायूऽइमे [७ ७ ८] अनयो स्थाने एते द्वे ऊह्ये ॥२॥

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाँ॥ऽऋत बृहत् । अग्ने यक्षि स्व दमम् ॥३॥

गायत्री गोतमदृष्टा मित्रावरुणस्य पुरोरुक् अय वामित्यस्या [७ ९] स्थाने । हे अग्ने नोऽस्माक मित्रावरुणा यज । यज देवान् । यज बृहत् महत् ऋत यज्ञम् । स्व दम गृह यक्षि यज ॥३॥

युक्ष्वा हि देव॰ ॥४॥

आश्विनग्रहस्य पुरोरुक् या वा कशेत्यस्या स्थाने [७ ११] । व्याख्यातेयम् [१३ ३७] ॥४॥

द्वे विरूपे चरत स्वर्थेऽअन्यान्या वत्समुपधापयेते ।

हरिरन्यस्या भवति स्वधावाञ्छुक्रोऽअन्यस्या ददृशे सुवर्चा ॥५॥

शुक्रग्रहपुरोरुक् कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् त प्रत्नथेत्यस्या [७ १२] स्थाने । हे रात्र्य

हन्ती चरतः निरन्तरं प्रवर्तेते । कीदृशे (?) विरूपे विविधं रूपं ययोस्ते कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । स्वर्थे शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने । अन्यान्या अन्या च अन्या च वत्समुपधापयेते क्षीरं पाययतः अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते तत्राग्नेर्वत्सत्वमभिप्रेत्यम् अन्या दिवसरूपा वत्समादित्यमुपधापयते अग्नेः सूर्यस्य वत्सत्वमभिप्रेत्य । किं च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितवर्णोऽग्निः स्वधावान् अन्नवान्भवति अन्यस्यामहनि शुक्रः शुक्ल आदित्यः सुवर्चा शोभनतेजा ददृशे दृश्यते । यद्वा द्वे द्यावापृथिव्यौ अग्निर्भूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चा दृश्यते ॥५॥

अयमिह प्रथमो धायि धा° ॥६॥

मन्थिग्रहपुरोरुक् अयं वेन चोदयत् [७ १६] स्थाने । व्याख्याता [३ १५] ॥६॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।
औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥७॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् विश्वेदेवदेवत्याग्रयणग्रहस्य पुरोरुक् ये देवास इति [७ १९] स्थाने । त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवा यथा ३३३९ । एते वस्वादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति सपर्यतिः परिचरणकर्मा । यद्वागमोक्ता देवा नवैवाङ्गिरसुदा स्युर्देवानां दशकोटि ते अस्मादिगुरुकाणां शतानां धर्मिद्व इति ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो भवन्ति । कथं परिचरन्ति तदाह ते घृतैराज्यैरौक्षन् असिञ्चयन् उक्ष सेचने लुङ् अस्मै अग्नये बर्हिरस्तृणन् आच्छादयन् आत् इत् अनन्तरमेव होतारं तथा होत्रे अग्निं न्यसादयन्त निषादयन्त । घृतसेचनबर्हिःस्तरणहोतृस्थापनेनाग्निं परिचरन्ति भावः ॥७॥

मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथि° ॥८॥

अग्निदेवत्या ध्रुवग्रहपुरोरुक् । व्याख्याता [७ २४] ॥८॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥९॥

गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नयजुःपुरोरुक् इन्द्राग्नीऽआगतमित्यस्या [७ ३१] स्थाने । अग्निर्वृत्राणि पापानि जङ्घनत् अत्यर्थं हन्ति यङ्लुगन्तम् । कया विपन्यया पनतिर्चतिकर्मा विविधया पूजया पाप इति । कीदृशोऽग्निः द्रविणस्युः द्रविणो धनमिच्छति द्रविणस्यति सुप आत्मन क्यच् क्यच्छन्दसीति [पा॰ ३ २ १७०] क्यजन्तादुप्रत्ययः हविर्लक्षणं धनमिच्छन् । समिद्धः दीप्तः । शुक्रः शुद्धः । आहुतः निर्मलितः ॥ ९ ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना । पिबा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवयजुःपुरोरुक् ओमासश्चर्षणीत्यस्या [७ ३३] स्थाने । हे अग्ने विश्वेभिः विश्वैर्देवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु पिब । कीदृशस्त्वं मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि इत्त (5) ईड्यः इति श्रुतेः ॥ १० ॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।
अग्निः शर्धमनवद्यं युवानꣳ स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ११ ॥

त्रिष्टुप्पराशरदृष्टा मरुत्वतीययजुःपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्या [७ ३५] स्थाने । आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्बध्यते यत् यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं हविर्नृपतिं नृर्यजमानस्य पालकमग्निमानट् अश्नुते व्याप्नोति यदाग्नौ हविर्हूयतऽइत्यर्थः तदा अग्निः रेतो जगद्बीजभूतं जलम् द्यौरभीके प्रथमा पञ्चम्यर्थे दिवः समीपेऽन्तरिक्षे (6) [जनयत्] जनयति मेघरूपेण च पुरः सूदयत् सूदयति क्षरति वृष्टिद्वारेण पुद क्षरणे । कीदृशं तेजः इषे वृष्ट्यै निषिक्तं देवतोद्देशेनाग्नौ सिक्तं हुतम् । शुचि मलसम्पृक्तम् । कीदृशं रेतः शर्धं बलहेतुभूतम् अनवद्यं निर्दोषम् अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेष्विति [पा॰ ३ १ १०१] गर्ह्यार्थेऽवद्यमिति निपातः न अवद्यमनवद्यमगर्ह्यम् प्रशस्यम् । युवानं युवतुल्यं परिपक्वरसं दृढमित्यर्थः । स्वाध्यं सुष्ठु आ समन्तात् ध्यायते चिन्त्यतऽइति स्वाध्यं चिन्तनीयम् सर्वो वृष्टिमिच्छति । हविषा तर्पितोऽग्निरष्टमासैर्जलं निष्पाद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः । व्यवहितपदो मन्त्रः ॥ ११ ॥

अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु ।
सं जास्पत्यꣳ सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महाꣳसि ॥१२॥

त्रिष्टुप् विश्ववारादृष्टा द्वितीयमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तं वृषभमित्यस्याः [७ ३६] स्थाने । हे अग्ने त्वं शर्ध उत्सहस्व बलमाविष्कुरु किमर्थं महते सौभगाय महत्सौभाग्यं लोकस्येति । उत द्युम्नानि तव द्युम्नानि उत्तमानि उत्कृष्टानि सन्तु द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति [निरु० ५ ५] यास्कः कीर्तिलक्षणान्यन्नानि यशांसि वा सन्तु । किं च जास्पत्यं जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति निपातः जायापत्योः पत्नीयजमानयोर्द्वन्द्वं सुयमं सुनियमं क्षितेन्द्रियमन्योन्यानुरागं समाकृणुष्व कुरु सुष्ठु यम्यते सुयमम् ईषद् दुःसुष्विति [पा० ३ ३ १२६] खल्प्रत्ययः । किं च शत्रूयतां शत्रुमिच्छतां महांसि तेजांसि अभितिष्ठ आक्रमस्व अभिभव ॥१२॥

त्वाꣳ हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यग्ने ।
इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥१३॥

त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा माहेन्द्रग्रहपुरोरुक् इन्द्रो नृवदित्यस्याः [७ ३९] स्थाने । हे अग्ने वयं त्वां ववृमहे वृणुमः कीदृशं त्वां मन्द्रतममतिगम्भीरम् कैः अर्कशोकैः अर्कवत् शोचन्ते अर्कशोकाः मन्त्रास्तैः अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्द्योतमानैर्मन्त्रैः अर्चनीयाः स्तुतिरिति भावः । हि यस्मात् नः अस्माकं महि महत् स्तोत्रं त्वं श्रोषि शृणोषि विकरणव्यत्ययः । किं च नृतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः देवताः देवता त्वां त्वां राधसा हविर्लक्षणेनान्नेन पृणन्ति पूरयन्ति देवताशब्दात्सुपां सुलुक् । कीदृशं त्वां शवसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् न इवार्थे उभयोः सम्बध्यते ॥१३॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।
यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम् ॥१४॥

द्वे बृहत्यौ आदित्यग्रहपुरोरुचौ आद्या वसिष्ठदृष्टा अन्या प्रस्कण्वदृष्टा यज्ञो देवानां कदा चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुच्छसीत्यनयोः [८ २ ३] स्थाने । सुष्ठु आहूतो स्वाहुत

हे स्वाकृत हेऽग्ने जनानां मध्ये ये जनाः गोनां गवां सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिघृतैः स-ह ऊर्वान् (7.) अन्नविशेषान्पुरोडाशादीन् दयन्त ददति दय दानगतिहिंसादानेषु लङ् अडभाव आर्षः । ते सूरयः पण्डिताः त्वे तव प्रियासः सन्तु । कीदृशास्ते य-न्तारः निगृहीतेन्द्रियाः । मघवानः धनवन्तः । गोनामित्यत्र गोः पादान्तऽइति [पा॰ ७.१.५७.] नुडागमः ॥१४॥

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।
आसीदन्तु बर्हिषि मित्रोऽअर्यमा प्रातर्यावाणोऽअध्वरम् ॥१५॥

शृणुतः इति श्रुतौ अर्थिवचःश्रोतारौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः हे श्रुत्कर्ण दे-वैः सह त्वमध्वरं यज्ञं श्रुधि शृणु । कीदृशैर्देवैः वह्निभिः हवींषि वहन्ति ते व-ह्नयः तैः । सयावभिः सह यान्ति ते सयावानः तैः । किं च मित्रः अर्यमा प्रातर्या-वाणश्च देवाः बर्हिषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति हविः प्राप्नुवन्ति ते प्रा-तःसवने येषां हविःप्राप्तिस्ते ॥१५॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।
अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृडीको भवतु जातवेदाः ॥१६॥

त्रिष्टुब्गोतमदृष्टादित्यग्रहदधिश्रयणे (8.) विनियुक्ता यज्ञो देवानामित्यस्याः [८.४.] स्थाने । अग्निः ईदृशो भवतु । कीदृशः विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अ-दितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अदीनः कीदृशानां देवानाम् यज्ञियानां यज्ञा-र्हाणाम् । तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामतिथिः पूज्यः देवानामवो ह-विर्लक्षणमन्नमावृणानः समर्पयन् । सुमृडीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुख-कारी । जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥१६॥

महोऽअग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये ।
श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवोऽअद्या वृणीमहे ॥१७॥

लुशोधानाकदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रग्रहपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः [८.६.] स्थाने । देवानां तत् अवः अन्नं हविर्लक्षणमद्य वयं वृणीमहे संस्कुर्मः हा सति सवितुः

सूर्यस्य सवीमनि सति आशासा सत्यान् देवस्य त्वा सवितुः प्रसवऽइत्युक्तेः सवी-मा प्रसवोऽनुज्ञेति कोशः । कीदृशे सवीमनि श्रेष्ठे अन्यदेवाज्ञातः सूर्याज्ञोत्कृष्टा । तत्किल येनाज्ञेन वयं स्वस्तये स्वस्तिमन्तो भवेम । कीदृशा वयम् अग्ने शर्मणि शरणे अर्यम्णे मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः सुपां सुलुक् इति [पा० ७ । १ । ३९ वा० १] नमः सु अग्निमित्रवरुणार्यपराधरहिता । कीदृशस्याग्नेः मदः पूज्यस्य मद्यते पूज्यते मद् तस्य मदः पूज्यस्य दिवम् समिधानस्य दीप्यमानस्य ॥१७॥

॥ आपश्चित्पिप्यु स्तर्यो न गावो नक्षन्नृतं जरितारस्तऽइन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नोऽअच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥१८॥

इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति तस्यैन्द्राग्रहा भवन्त्यैन्द्र्यः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति सर्वमेधे श्रुतिः [१३ । ७ । १ । ४] । ततः इन्द्रस्तुत्संज्ञे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य द्वितीयेऽहनि आपश्चिदित्यादि ऋचः तऽइत्यन्ता द्वादश ऋचः त प्रतया आ र येनः मदा इन्द्र कदा चन स्तरीः कदा चन प्रयुच्छसीति पञ्च प्रतीकोक्ता एव सप्तदशैन्द्रदैवत्या ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः ॥ ॥ वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवस्य पुरोरुक् आ वायो इत्यस्याः [७ । ७] स्थाने । हे इन्द्र जरितारः स्तोतारः ऋत्विजः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षन् नक्षन्ति व्याप्नुवन्ति नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा लङि अडभाव आर्षः । आपः चित् आपोऽपि निम्नाभ्यात्तथा पिप्युः आप्याययन्ति सोमं वर्धयन्ति ओप्यायी वृद्धौ लिटि प्याय पी आदेशः । तत्र दृष्टान्तः स्तर्यो गाव इव स्तृणन्ति सुन्वन्ति याभिः ताः स्तर्यः याभिः सोमं सुन्वते ता गावो वाचा वेदरूपा इव ता यथा सोममाप्याययन्ति तथापोऽपि । अत एव त्वं नोऽस्मानच्छ अभिमुखं याहि आगच्छ वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः स्वाश्वानभियाति । हि यतः त्वं धीभिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाजानन्नानि विदयसे विविधं ददासि दय दानादौ अत एवागच्छ ॥१८॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णा हिरण्यया ॥१९॥

तिस्रो गायत्र्यः आद्या पुत्रीजननीऽदृष्टा ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् इन्द्रवायू इमे सुता [७ । ८] स्थाने । गाव उच्यन्ते हे गावः अवत यूयं चावालरूप

प्रति उपावत उपगच्छत दानार्थम् चावान्तरेण गत्रां संचरोऽस्ति अवन इति कूपनाम [निघ॰ ३ २३]। को हेतुरागमने तत्राह महो महत्यो द्यावापृथिव्यो यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्सिवति रूपनाम (9) तद्वत्स्ते रप्सुदे वर्तेते (10)। द्यावाभूमी यज्ञस्य शोभां कुरुत इति यूयमुपागच्छत। किं च उभा कर्णा भवतीनामुभौ कर्णौ हिरण्ययौ हिरण्मयौ अत एव दानार्थमागच्छतेत्यर्थः ॥१९॥

यद॒द्य सूर॒ उदि॑ते॒ऽना॑गा मि॒त्रोऽअ॑र्य॒मा। सु॒वाति॑ सवि॒ता भगः॑ ॥२०॥

वसिष्ठदृष्टा मैत्रावरुणपुरोरुक् अयं वामित्यस्याः [७ १] स्थाने। अद्य सूरे सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्यमा सविता भगश्च यत्सुवाति प्रेरयति तत्कर्म कुर्यादिति शेषः। नास्ति आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥२०॥

आ सु॒ते सि॑ञ्चत॒ श्रिय॒ꣳ रोद॑स्योरभि॒श्रिय॑म्। र॒सा द॑धीत वृष॒भम् ॥
तं प्र॒त्नथा॑। अ॒यं वे॒नः ॥२१॥

सुनीतिदृष्टाश्विनपुरोरुक् या वामित्यस्याः [७ ११] स्थाने। रसा नदी रसतेः शब्दकर्मण इति [निरु॰ ११ २५] यास्कः रसानदी वृषभं वर्षितारं सोमं दधीत पुष्णाति दधतेर्लिङ् नदीसमीपे हि सोमोत्पत्तेः। तस्मिन्सोमे सुते अभिषुते सति आसिञ्चत घर्मसेचिति शेषः ऋत्विजः प्रति वचनमेतत्। कीदृशं वृषभं रोदस्योः पृथिव्योः श्रियं श्रीयते (11.) श्री॰ तम् आश्रयम् सामस्य जगदाधारत्वात्। अभिश्रियम् अभि सर्वतः श्रीः शोभा यस्य सोऽभिश्रीः तम्॥ तं प्रत्नथा अयं वेनः द्वे प्रतीकोक्ते शुक्रमन्थिनोः प्राकृते [७.१२ १६] पुरोरुचौ ॥२१॥

आति॑ष्ठन्तं॒ परि॒ विश्वे॑ऽअभूष॒ञ्छ्रियो॒ वसा॑नश्चरति॒ स्वरो॑चिः।
म॒हत्तद्वृष्णो॒ऽअसु॑रस्य॒ नामा वि॒श्वरू॑पोऽअ॒मृता॑नि तस्थौ ॥२२॥

विश्वामित्रदृष्टाग्रयणपुरोरुक् ये देवास इत्यस्याः [७ १९] स्थाने। इन्द्रस्य त्रिष्टिकर्मोच्यते। विश्वे देवाः आतिष्ठन्तं समन्तात्स्थितमिन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः। स इन्द्रः चरति सर्वत्र गच्छति। कीदृशः श्रियो वसानः देवानां दीप्तीः आच्छादयन् स्वरोचिः स्वं रोचिर्यस्य सः अनन्याधीनदीप्तिः। किं च विश्वं रूपयति निरूपयति

विश्वदृश इन्द्रो यत् अनृतानि जन्मानि आतस्थौ वृत्रत्वे आस्थितवान् वृत्र इन्द्रस्य तत् महत् प्रसिद्धं नाम यतोऽसौ वृत्रहा इत्यादि । कीदृशस्य वृत्र असुरस्य अवतो विद्यते यस्य सोऽवतुरस्तस्य प्राणतः सामर्थ्यवतः प्रजानत इत्यर्थः ॥२२॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे ।
इन्द्रस्य यस्य सुमखꣳ सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥२३॥

सुचीकदृष्टा त्रिष्टुप् पुनरपि इन्द्रपुरोरुक् मूर्धानमित्यस्याः [७ २४] स्थाने । हे ऋत्विजो यूयं विश्वानराय विश्वे सर्वे नरा यजमाना यस्य तस्मै अर्च अर्चत वचनव्यत्ययः इन्द्रं पूजयतेत्यर्थः । कीदृशाय महे महते । वो युष्माकमन्धसः अन्धसा अन्नेन सोमरूपेण मन्दमानाय माद्यमानाय । विश्वभुवे विश्वं भवति प्राप्नोति विश्वभूः तस्मै सर्वव्यापिने विश्वा भूरस्येति वा विश्वं भवति यस्मादिति वा संहितायां दीर्घः । किं च रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य एतान्पदार्थान्सपर्यतः पूजयतः कान् सुमखं शोभनं यज्ञम् सहः बलम् महि महत् श्रवो यशः नृम्णं धनं च । द्यावाभूमी यस्य मखादीनि मानयतस्तं पूजयतेत्यर्थः ॥२३॥

बृहन्निदिध्म एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥२४॥

त्रिशोकदृष्टा गायत्री ऐन्द्री पुरोरुक् इन्द्राग्नी इत्यस्याः [७ ३१] स्थाने । युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः बृहन् इत् महानेव भवति । शस्तं शस्त्रं भूरि बहु । स्वरुः यज्ञः पृथुः विशालः । यजमानाः कल्याणभाजः सन्त इत्यर्थः ॥२४॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महाँ२ऽअभिष्टिरोजसा ॥२५॥

मधुच्छन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् ओमास इत्यस्याः [७ ३३] स्थाने । इन्द्र आ इहि आगच्छेति [पा० ६ १ ९५] पररूपम् हे इन्द्र आ इहि आगच्छ आगत्य अन्धसः अन्नमानेन हविर्लक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमानुविधैश्च मत्सि तृप्यस्व महः महान् अभी तुर् । कीदृशः त्वम् ओजसा ते-

ज्ञसा महान् श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभीष्यतऽइत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥२५॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्पणीतिः ।
अहन्व्यꣳसमुशधग्वनेष्वाविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥२६॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः [७ ३५] स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणोति स्म । मायिनां मायिनो दैत्यान् प्रामिणात् हिनस्ति मीञ् हिंसायाम् क्र्यादिः प्वादित्वाद्ध्रस्वः कर्मणि षष्ठी । व्यंसमहन् हन्ति अंस विभागे चुरादिरदन्तः अंसयति विभजति स्वान् परानिति व्यंसो दुष्टः तम् च वनेषु वनस्थान्हन्तीत्यर्थः । रमयन्ति देवान् इति राम्याः यायजूकाः तेषां धेनाः स्तुतिरूपा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति यजमानाः स्तुवन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः । कीदृशः इन्द्रः शर्धनीतिः शर्ध इति बलनाम [निघ॰ २ ९] शर्धे चतुरङ्गे बले नीतिर्यस्य सः । वर्पनीतिः वर्प इति रूपनाम [निघ॰ ३ ७] वर्पं नानारूपं नयति प्राप्नोति वर्पणीतिः नानारूपधारी । उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशाश्चोरास्तान्दहति उशधक् ॥२६॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं तऽइत्था ।
सम्पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत्तेऽअस्मे ॥
महाँ२॥ऽइन्द्रो य ओजसा । कदा चन स्तरीरसि । कदा चन प्रयुच्छसि ॥२७॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् सगलमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तमित्यस्याः [७ ३६] स्थाने । इन्द्रं प्रति मरुद्वाक्यम् हे इन्द्र हे सत्पते श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तः तेषां पते पालक त्वमेकः सन्कुतो यासि असहायः च गच्छसि । ते तव किमित्था गमने को हेतुः किं प्रयोजनम् वा हेतौ च हन्दसीति [पा॰ ५ ३-२६] इदम॰ थाप्रत्ययः एतेतौ रथोरिति [पा॰ ५ ३ ४] इदम इदादेशः । कीदृशस्त्वं माहिनः महितः पूज्यः निष्ठा तस्य नत्वम् धातोर्वृद्धिश्च छान्दसी यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति मही इव माहिनः स्वार्थेऽण् इनण्यनपत्यऽइति [पा॰ ६ ४ १६४] टिलोपाभावः । किं च समराणः सम्यक् गच्छन् शुभानैः शोभनैः वचनैः त्वं सम्पृच्छसे कतनः

पन्था इति लोकान्पृक्षसि एकाकित्वात् शोभसे तानि शुभानानि शानचि शपि लुते रूपम् । सम्पूर्वस्यर्ते शानचि शपि लुते (12) समराणा इति । हर्योऽस्मा अस्य सन्तीति हरिवान् मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८ ३ १] रु हे हरिव इन्द्र नोऽस्माकं तत् एकाकिगमनकारणं वोचे ब्रूहि यत् यतो हेतो अस्मे वयं ते तव वदीय वयमिति हेतोर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तिस्रः प्रतीकोक्ता तत्र महां इन्द्र इत्यस्या [७ ४०] माहेन्द्रग्रहणे विनियोग नृवदित्यस्या [७ ३९] त्वानि कद्रा चनेति [८ २ ३] इति आदित्यग्रहणे विनियोग ॥२७॥

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वं गोमन्तं तितृत्सान् ।
सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीᳬ सहस्रधारां बृहतीं दुदुक्षन् ॥२८॥

गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिश्रयणे (13) विनियोगः यज्ञो देवानामित्यस्या [८ ४] स्थाने । हे इन्द्र आयवो मनुष्या ते तव तत्कर्म आपनन्त पृणन्ति पनन्ति पुनःकर्मा लट अडभाव आर्षः । ये आयवः ऊर्वमन्न सोमरूपमभितितृत्सान् अभितितृत्सन्ति तर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति तितृत्सन्ति उतृदिर् हिंसानादरयो सनन्त इतच् लोप परस्मैपदेष्विति [पा० ३ ४ ९७] अतेरिकारलोपः । सोम सोतुमिच्छन्तीत्यर्थः । कीदृशमूर्वं गोमन्तं गौरुदकमस्ति यस्मिन्स गोमान् तम् मिश्राभ्यानलक्षणादम्युतम् ताभिरेव सोम सूयते । किं च ये मनुष्या महीं भूमिं दुदुक्षन् (14) दुधुक्षन्ति दोग्धुमिच्छन्ति दुहे सनन्ताद्लट् पूर्ववदिकारलोप तेऽपि तव कर्म पनन्ति स्तुवन्ति । कीदृशीं महीं सकृत्स्वम् सकृदेकवारमेव सूते हिरण्यधान्यादि ददाति सकृत्स्वम् ताम् पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् सर्वे पदार्था पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सहस्रधारां सहस्रं धारा हिरण्यादयो यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् यद्वा सहस्रमसंख्य प्राणिजात धरति सहस्रधारा ताम् । बृहतीं महतीम् । ये विप्रा सोमाभिषव कुर्वन्ति ये च क्षत्रिया भूमिं दुहन्ति पालयन्ति दद्ते तऽइन्द्रस्य वृत्रवधादिकर्म स्तुवन्ति नान्ये दुर्मेधस इत्यर्थः ॥२८॥

इमा ते धिय प्रभरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे ।
तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शवसामदन्ननु ॥२९॥

उत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोरुक् वाममद्येत्यस्या [८ ६] स्थाने । हे इन्द्र इमा मामकी धिय बुद्धि स्तुति वा कर्म वा ते तुभ्य प्रभरे प्रददे समर्पयामि । कीदृशस्य ते मह महत प्रत्नस्य । कीदृशी धिय मही महतीम् यत् यस्मात् अस्य यजमानस्य धिषणा बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे क्रियमाणे ते तव आनजे त्वा व्यनक्ति कर्मणि षष्ठी अनेर्लिट् नलोपश्छन्दस । किं च देवास देवा तमिन्द्रमन्वमदन् अनुमदन्ति स्तुवन्ति छन्दसि परेऽपीति [पा॰ १ ४ ८१] अनो पर प्रयोग । क्व स्तुवन्ति उत्सवे अभ्युदये प्रसवे गर्भाद्यनुज्ञाया सत्याम् यद्वा प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उत्सवे इन्द्र स्तुवन्ति । कीदृशमिन्द्र शवसा बलेन सासहिम् सहते सासहि शत्रूणामभिभवितारम् यो समुद्यते ॥ ॥ इन्द्रस्तुत्सञ्ज्ञ द्वितीयमहः समाप्तम् ॥२९॥

III विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्य मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम् ।

वातजूतो योऽअभिरक्षति त्मना प्रजा पुपोष पुरुधा विराजति ॥३०॥

अथ तृतीयमहः सूर्यस्तुत् तथा च श्रुति [१३ ७ १ ५] सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्य पुरोरुच सर्व७ सौर्यमसदिति । चतुर्दश पुरोरुचास्तत्र प्रतीकोक्ता एव सप्तदश ऋच सूर्यस्तुत्सञ्ज्ञे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य (15) तृतीयेऽहनि ॥ ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्ताना ग्रहाणा पूर्वोक्तक्रमेण ग्रहण मन्त्रा बोध्या ॥ विभ्राड्दृष्टा जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक् । विविध भ्राजते विभ्राट् सूर्य सोम्य सोमरूप हवि पिबतु कीदृश सोम्य बृहत् महत् मधु मधुरस्वादम् । य सूर्य त्मना आत्मना प्रजा अभिरक्षति पालयति पुपोष पुष्णाति च पुरुधा बहुधा विराजति च शोभते । कीदृश यज्ञपतौ यजमाने अविह्रुतमखण्डितमायु दधत् स्थापयन् । वातजूत वातेन प्रेरित वातेन प्रेरित रविमण्डल भ्रमतीति प्रसिद्धि ॥ त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन [पा॰ ६ ४ १४१] इत्याकारलोप । कु कौटिल्ये ह्रु ह्वरेश्छन्दसीति [पा॰ ७ २ ३१] ह्रु आदेश ॥३०॥

उदु त्य जात॰ ॥३१॥

ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् । व्याख्याता [७ ४१] ॥३१॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्त जनाँ२॥ऽअनु । त्व वरुण पश्यसि ॥३२॥

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरुक् । सर्वमेधे यत्याकारेणाग्निज्योतिस्त-द्रूपमात्मानं सम्पाद्य मुक्तिमाप्नोति तदत्र प्रार्थ्यते । हे पावक शोधक येन चक्ष-सा दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः भुरण्युमात्मानं करो-ति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तम् क्षिप्रतात् शतृप्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं भुरण्युवत्क्षिप्रमात्मानं कृत्वा स्वर्गगच्छन्तं येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा जनानस्मानपि भुरण्यन्त हे वरुण त्वं पश्य वरुण सूर्य ॥३२॥

दैव्या॑वध्वर्यू॒ऽआग॑त॒ꣳ रथे॑न॒ सूर्य॑त्वचा । मध्वा॑ य॒ज्ञꣳ सम॑ञ्जाथे ॥

तं प्र॒त्नथा॑ । अ॒यं वे॒नः । चि॒त्रं दे॒वाना॑म् ॥३३॥

आश्विनपुरोरुक् गायत्री । देवानामिमौ दैव्यौ हे दैव्यौ अध्वर्यू अश्विनौ युवां रथेन आगतमागच्छतम् अथो नुः कीदृशेन रथेन सूर्यत्वचा सूर्यस्येव त्वक् कान्ति-र्यस्य तेन । एत्य मध्वा मधुरेण हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समञ्जाथे यु-वां समक्तवन्तम् यक्ष्यानि हवींषि कुरुतमित्यर्थः ॥ तं प्रत्नथा [७ १२] अयं वेन [७ १६] चित्रं देवानाम् [७ ४२] तिस्रः प्रतीकोक्ताः आग्रे हे शुक्रमन्थिपुरोरुचौ (16) तृतीयाध्यायस्य ॥३३॥

आ न॒ इडा॑भिर्वि॒दथे॑ सुश॒स्ति वि॒श्वान॑रः सवि॒ता दे॒व ए॑तु ।

अपि॒ यथा॑ युवानो॒ मत्स॑था नो॒ विश्वं॒ जग॑दभिपि॒त्वे म॑नी॒षा ॥३४॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवपुरोरुक् । विश्वानरो विश्वनरहितकारी सविता देव नोऽस्माकं विदथे यज्ञगृहे आ एतु आगच्छतु । कथम् इडाभि सुशस्ति यथा स्या-त्तथा इडाभक्षणेन शोभना शस्तिः शसन प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा यथा सर्वे इडां भक्षयति तथा इत्यर्थः यद्वा सुशस्ति विभक्तिलोपः कीदृशे यज्ञगृहे सुशस्ति सुशस्तौ इडाभि शोभनप्रशंसायुक्ते । हे युवानः देवाः हे युवा-नः जरारहिता देवा अपि निश्चितम् अभिपित्वे अभिपतने आगमनकाले यथा येन प्रकारेण यूयं मत्सथ मद् तृप्तौ तृप्यथ तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् गन्तृ (17) जङ्गम पुत्रपश्वादिक मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सथ अन्तर्भूतण्यर्थं तर्पयत (18) यथा भवद्विस्तृप्ति क्रियते तथास्मत्प्रजास्तर्पणीया इत्यर्थः ॥३४॥

यद॒द्य कच्च॑ वृत्रहन्नु॒दगा॑ अ॒भि सू॑र्य । सर्वं॒ तदि॑न्द्र ते॒ वशे॑ ॥३५॥

श्रुतकक्षसुकक्षदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्न्यपुरोरुक् । वृत्रो मेघे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिराविति कोशात् वृत्रमन्धकारं शात्रवं (19) इति वृत्रहा रवि हे वृत्रहन् हे सूर्य हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त अद्य यत् कच्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगा अभ्युदेषि तत्सर्वं ते तव वशेऽस्तीति शेषः यद्वा उदगाः अत्र पुरुषव्यत्ययः यत्किंचित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्वस्येशिता त्वमेवेत्यर्थः ॥३५॥

त॒रणि॑र्वि॒श्वद॑र्शतो ज्योति॒ष्कृद॑सि सूर्य । विश्व॒मा भा॑सि रोच॒नम् ॥३६॥

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् । हे सूर्य त्वं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्तासि विश्वमाभासि प्रकाशयसि च अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः । कीदृशं विश्वं रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः । कीदृशस्त्वम् तरणिः तरत्यतिक्रामति नभोवर्त्मेति तरणिः अर्त्तिसृधृधम्यश्यव्यवितॄभ्योऽनिरिति [उणा॰ २ १८] तरतेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शतः विश्वस्य दर्शतो दर्शनीयः दृशेरतच् ॥३६॥

तत्सूर्य॑स्य दे॒व॒त्वं तन्म॑हि॒त्वं म॒ध्या कर्तो॒र्वित॑तं॒ सं ज॑भार ।
य॒देदयु॑क्त ह॒रितः॑ स॒धस्था॒दाद्रात्री॒ वास॑स्तनुते सि॒मस्मै॑ ॥३७॥

कुत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुत्वतीययोः पुरोरुचौ । सूर्यस्य तत् देवत्वं देवतानुभावः तच्च महित्वं महाभाग्यमैश्वर्यम् तत्किम् कर्तोः ईश्वरे तोसुन्कसुनाविति [पा॰ ३ ४ १३] इति करोतेस्तोसुन्प्रत्ययः कार्यप्रवृत्तस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये विततं विस्तारितमंशुजालं संजभार संजहार संहरते न ह्यन्य इत्थमंशुजालं प्रसारयितुं संहर्तुं वा शक्नोतीत्यर्थः । किं च यदा इत् यदैव हरितः हरिद्वर्णानश्वानीयुक्त युङ्क्ते आत्मनि आरोपयति सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यश्वा यत्र तत्सधस्थं व्योममण्डलम् सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा॰ ६ ३ ९६] सहस्य सधादेशः संध्याकाले पीतवर्णानश्वान्यदा व्योममण्डलात्स्वस्मिन्योजयति । आत् अनन्तरमेव रात्री निशा सिमस्मै वासः तनुते सर्वं वस्तु तमसाच्छादयतीत्यर्थः सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात् । सिमशब्दः सर्वपर्यायः ॥३७॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे ।
अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सम्भरन्ति ॥३८॥

सूर्यो द्योः द्युलोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते कुरुते येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिचष्टे पश्यति मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पाजो रूपमनन्तम् कालतो देशतश्चापरिच्छिन्नम् रुशत् शुक्लं दीप्यमानं विज्ञानघनानन्दं ब्रह्मैव । अन्यत् कृष्णं द्वैतलक्षणं रूपं हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति धारयन्ति । इन्द्रियग्राह्यं द्वैतरूपमेकम् एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे सूर्यस्य सगुणनिर्गुणं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः ॥ पाज इति बलनाम [निघ० २ ९] इह रूपमुच्यते । रोचत इति रुशत् औणादिकोऽतिप्रत्यये चकारस्य शकारो गुणाभावश्च निपात्यते यद्वा रुश हिंसायाम् इत्यस्य वर्तमानाल्लटः शतरि रुशदिति रूपम् ॥३८॥

बण्महाँ२ऽअसि सूर्य बडादित्य महाँ२ऽअसि ।
महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव महाँ२ऽअसि ॥३९॥

जमदग्निदृष्टे द्वे बृहतीसतोबृहत्यौ । आद्या माहेन्द्रपुरोरुक् । बडित्यव्ययं (20) सत्यार्थम् । हे सूर्य सुवति प्रेरयति कर्मसु जनानिति सूर्यः राजसूयसूर्येत्यादिना [पा० ३ १ ११४] क्यबन्तो निपातः । बट् सत्यं त्वं महान् असि श्रेष्ठोऽसि । आदत्तेऽपानित्यादित्यः हे आदित्य बट् त्वं महानसि । किं च महः महतः सतः नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते लोकैः स्तूयते । हे देव दीप्यमान अद्धा सत्यं त्वं महानसि अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तेऽइति [निरु० १० ४०] पुनरुक्तिरादरार्था ॥३९॥

बट् सूर्य श्रवसा महाँ२ऽअसि सत्रा देव महाँ२ऽअसि ।
मह्ना देवानामसुर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥४०॥

आदित्यस्तवनमपरम् । हे सूर्य बट् सत्यं श्रवसा धनेन यशसा वा त्वं महानसि । हे देव सत्यं त्वं महानसि देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि येन मह्ना मह-

त्वेन । कीदृशः त्वम् असुर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसुर्यः प्राणिहितः । पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः सर्वदेवानां सूर्यार्घदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यमनुपहिंस्यं ज्योतिः तेजस्त्वमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥४०॥

आयन्त-इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।
वसूनि जाते जनमानऽओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥४१॥

नृमेधदृष्टा बृहती । आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । अयन्त इति आयन्तः यिञ् से वायाम् अतः शतरि शपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः इव एवार्थे । सूर्यं अयन्तः आश्रयन्तः एव अर्थाद्रश्मयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धनानि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भजन्ते विभजते (21) प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः भज भागसेवयोः अस्य लुङि तङि प्रथमबहुवचने रूपम् अडभाव आर्षः आत्मनेपदेष्वनत इति [पा॰ ७ १ ५] अत्स्यादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदत्तां वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः । किं च वयं तान्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पत्स्यमाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम स्थापयामेत्यर्थः । किमिव भागं न भागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । धि धृतौ लट् व्यत्ययेन शपः श्लु द्वित्वम् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥४१॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरꣳहसः पिपृता निरवद्यात् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउत द्यौः ॥४२॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् द्व्यादित्यग्रहग्रहणे विनियोगः । दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः नोऽस्मानंहसः पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत अवद्यात् दुर्यशसोऽपि निःपिपृत पृथक् कुरुत अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेत्यर्थः । द्य अद्यास्मिन्दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अद्य सूर्योदयेऽस्मान् शुद्धान्कुरुतेत्यर्थः । अद्येत्यत्र द्यचोऽतस्तिङः निपातस्य चेति [पा॰ ६ ३ १३५ १३६] दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा॰ ६ ३-१३७] दीर्घः पिपृतेत्यत्र । किं च मित्राद्य तत्

[न] अस्मद्वचनं मामहन्तां पूजयन्तु अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः के मित्रः वरुणः अदितिर्देवमाता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः ॥४२॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥४३॥

हिरण्यस्तूपदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्र्युरोरुक् । सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्मयेन रथेन आयाति आगच्छति किं कुर्वन् कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् यानि साधु कुर्वन्ति यान्यसाध्विति विचारयन् ॥४३॥

१५ प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव बीरिट इयाते ।
विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥४४॥

तृतीयः सूर्यस्तुत्त्र्यचः समाप्तः अथ चतुर्थस्तृचः वैश्वदेवस्तुत् तथा च श्रुतिः [१३ ७ १ ६] वैश्वदेवश्चतुर्थस्तृचो भवति वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुच इति । वैश्वदेवस्तुति चतुर्थेऽह्नि एकादश पुरोरुचः पञ्च प्रतीकाहा इति सप्तदश ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तग्रहाणां पुरोरुचो यजुर्नामकाः ॥ वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्र[वायव]पुरोरुक् । एषां यजमानानां स्वस्तये कल्याणाय बीरिटेऽन्तरिक्षे वर्तमानो वायुः पूषा च आ इयाते आगच्छतः ई कान्त्यसनगतिव्याप्त्यादौ [धातु० २४ ३१] व्यत्ययेन तङ् । कीदृशो वायुः नियुत्वान् नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वाः सन्त्यस्य स नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ० १ १५] । यस्मिन्काले अक्तोः रात्रेः उषसः दिनस्य पूर्वहूतौ पूर्वा चासौ हूतिश्च पूर्वहूतिस्तस्याम् प्रथमाह्वानकाले अग्निहोत्रहोमकाल इत्यर्थः उषसः पूर्वाह्णे पूषा रश्मिभिरायाति रात्रौ वायुः वायुना वायुसखत्वादग्निर्नयते रात्रिहोमस्याग्निदेवत्यत्वात् । तत्र दृष्टान्तः काविव विश्पतीव यथा विशां पती द्वौ राजानौ विशां बीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छतस्तद्वत् तावपि तेषां स्वस्तये इयाते । एषां केषाम् येषां बर्हिः प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते

वृज्री वृतित्यागयोः लिट् अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । कीदृशं बर्हिः सुप्रयाः शोभनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत्सुप्रयः दीर्घश्छन्दसः सम्यक् विधिना प्रस्तीर्णमित्यर्थः । वीरिटशब्दो गुणवाचकः तथा च यास्कः [निरु॰ ५.२८.] प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामियाते (22.) सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीततनो (23.) भासस्तनयश्च अन्तरिक्षे निरालम्बने (24.) भयम् भासो नक्षत्राणां तननम् गणमपि दृष्ट्वा योद्धारो बिभ्यति भियो वी-आदेशे तनोतेः (25.) रिट इति ॥४४॥

इ॒न्द्र॒वा॒यू बृह॒स्पतिं॑ मि॒त्राग्निं पू॒षणं॒ भग॑म् । आ॒दि॒त्यान्मारु॑तं ग॒णम् ॥४५॥

मेधातिथिदृष्टे द्वे गायत्र्यौ आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्ग्रहणे द्वितीया मैत्रावरुणाग्रहणे । इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्रा विभक्तेराकारः अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान् मारुतं मरुत्सम्बन्धिनं गणम् एतानाह्वयामि ॥४५॥

वरु॑णः प्रावि॒ता भु॑व॒न्मि॒त्रो विश्वा॑भिरू॒तिभिः॑ । कर॑तां नः सु॒राध॑सः ॥४६॥

वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षणप्रकारैः प्राविता प्रकर्षेण रक्षको भुवत् भवतु भवतेर्व्यत्ययेन तुदादित्वात् शप्रत्ययः इतश्च लोप इति [पा॰ ३.४.९७.] तिप इलोपः धातोरुवङ् । किं च मित्रावरुणौ नोऽस्मान्सुराधसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् शोभनं राधो येषां ॥४६॥

अधि॑ न इन्द्रैषां॒ विष्णो॑ सजा॒त्या॑नाम् । इ॒ता मरु॑तो॒ अश्वि॑ना ॥
तं प्र॒त्नथा॑ । अ॒यं वे॒नः । ये दे॑वासः । आ न॑ इ॒डाभिः॑ । विश्वे॑भिः सो॒म्यं
मधु॑ । ओमा॑सश्चर्षणीधृतः ॥४७॥

कुसीदिदृष्टा गायत्र्याश्चिनपुरोरुक् । हे इन्द्र हे विष्णो हे मरुतः हे अश्विना अश्विनौ नोऽस्माकमेषां सजात्यानां समानजातीयानामधि सजात्यमध्ये यूयमित आगच्छत ॥ अत्र प्रतीकोक्ताः तं प्रत्नथा [७.१२.] शुक्रग्रहे अयं वेनः [७.१६.] मन्थिग्रहे ये देवासः [७.१९.] आग्रयणस्य आ न इडाभिः [३३.३४.] ध्रुवस्य

त्रिधेमि सोम्यं मधु [३३ १०] ऐन्द्राग्नस्य ओमासश्चर्षणीधृत [७ ३३] वैश्वदेवस्य ग्रहणे ॥४०॥

अग्न॒ऽइन्द्र॒ वरु॑ण॒ मित्र॒ देवाः॒ शर्धः॒ प्रय॑न्त॒ मारु॑तो॒त वि॑ष्णो ।
उ॒भा नास॑त्या रु॒द्रोऽअध॒ ग्नाः पू॒षा भगः॒ सर॑स्वती जुषन्त ॥४८॥

प्रतिक्षत्रदृष्टा त्रिष्टुप् मरुत्वतीयपुरोरुक् हे अग्ने हे इन्द्र हे वरुण हे मित्र हे देवा हे मारुत (26) मरुद्गण उतापि हे विष्णो यूय शर्ध बलं प्रयन्त प्रयच्छत दत्त यमे शपो लुक् । एव प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह उभा नासत्या उभौ नासत्यावश्विनौ रुद्र अध अथ ग्ना देवपत्न्य पूषा भग सरस्वती च जुषन्त जुषन्तां सेवन्ता हवींषि ॥४८॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी मि॒त्रावरु॒णादि॑ति॒ᳪ स्वः॒ पृथि॒वीं द्यां म॒रुतः॒ पर्व॑ताँ॥ऽअ॒पः ।
हु॒वे विष्णुं॑ पू॒षणं॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिं॒ भगं॒ नु शᳪसᳪ॑ सवि॒तार॑मू॒तये॑ ॥४९॥

वत्सारदृष्टा जगती सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् । इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ अदितिम् स्व आदित्यम् पृथिवीम् द्याम् द्युलोकम् मरुत पर्वतान् अप विष्णुम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् भगम् शस स्तुत्य सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमूतयेऽवनायाह हुवे आह्वयामि ॥४९॥

अ॒स्मे रु॒द्रा मे॒हना॒ पर्व॑तासो वृत्र॒हत्ये॒ भर॑हूतौ स॒जोषाः॑ ।
यः शᳪस॑ते स्तुव॒ते धायि॑ प॒ज्र इन्द्र॑ज्येष्ठा अ॒स्माँ॥ऽअ॑वन्तु दे॒वाः ॥५०॥

पञ्च त्रिष्टुभ आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोरुक् । यो नर शंसते शस्त्राणि शंसति स्तुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रस्रेण ज्रयति पज्र प्रार्जितधन सन् धायि दधाति हवींषि तान् (27) अस्माश्च यजमानान्देवा अवन्तु पान्तु पज्र पृषोदरादि । कीदृशा देवा अस्मे अस्मासु मेहना जल आसार मेहन्ति सिञ्चन्ति मेहना धनादिसेक्तार । रोदयन्ति शत्रूनिति रुद्रा । पर्वतास पर्वाणि उत्सवा विद्यन्ते येषां ते पर्वता उत्सववन्त पर्वमरुद्भ्यां तनिति [पा ५ २ १२२ वा ११] तप्प्रत्यय । वृत्रहत्ये वृत्रासुरवधाय भरहूतौ भरे संग्रामे हूतिराह्वानम् तत्र स-

ज्ञोषा समानो ज्ञोष प्रीतिर्येषा ते एकमतय इत्यर्थ । इन्द्रज्येष्ठा इन्द्रो ज्येष्ठो येषा ते । ईदृशा देवा नोऽवन्तु ॥५०॥

अर्वाञ्चोऽअद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् ।
त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्तादवपदो यजत्रा ॥५१॥

कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोरुक् । यजन्त त्रायते यजत्रा यष्टव्या वा हे यजत्रा देवा अद्य यूयमर्वाञ्च अस्मदभिमुखा भवत दीर्घो संहितायाम् । यतो भयमान बिभ्यत् अहं वो युष्माक हार्दि हृदि भवं मन आव्ययेयम् आगमयेयमभिमुख सम्पादयेयमित्यर्थ । व्यय गतौ णिजन्त । भिजो व्यत्ययेन शपि भयमान । कि च हे यजत्रा देवा नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राधम् पालयत कर्तात् कूपाच्च त्राधम् । कीदृशाद्वृकात् निजुर जूरी वधे नितरा जूर्यते हिनस्ति निजूः क्विप् तस्मान्निजुर हिंसकात् । कीदृशात्कर्तात् अवपद अवाचीना पादन्यासा यत्र स अवपात् तस्मादवपद सोपानैर्विनोत्तरीतु शक्यतऽइत्यर्थः ॥५१॥

विश्वेऽअद्य मरुतो वि० ॥५२॥

लुशदृष्टादित्यपुनर्ग्रहणे । व्याख्याता [१८ ३१] ॥५२॥

विश्वे देवा शृणुतेम हवं मे येऽअन्तरिक्षे यऽउप द्यवि ष्ठ ।
येऽअग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥५३॥

सुहोत्रदृष्टादित्यग्रहस्य द्या अयणे (28) विनियुक्ता । हे विश्वे देवा ये यूयमन्तरिक्षे स्थ भवथ ये च द्यवि उप स्वर्गसमीपे स्थ ये चाग्निजिह्वा वह्निमुखा उत वा अपि च यजत्रा यजनीया ते सर्वे यूयमिमं मे मत्कृत हवमाह्वान शृणुत श्रुत्वा चास्मिन्बर्हिषि आसद्योपविश्य मादयध्व तृप्यधम् ॥५३॥

देवेभ्यो हि प्रथम यज्ञियेभ्योऽमृतत्वꣳ सुवसि भागमुत्तमम् ।
आदिद्दामानꣳ सवितर्व्यूर्णुषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्य ॥५४॥

वामदेवदृष्टा जगती सावित्रग्रहस्य पुरोरुक् । हे सवित हि निश्चित प्रथम

सि षू प्रेरणे तुदादिः अभ्यनुज्ञानासीत्यर्थः । कीदृशं भागममृतत्वममृतप्रदमित्यर्थः कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः । आत् इत् अनन्तरमेव उदयानन्तरम् दामानम् ददाति प्रकाशमिति दामा रश्मिसमूहः तं व्यूर्णुषे विवृणोषि विस्तारयसि । ततो मानुषेभ्यः [जीविता] जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुषे सूर्योदयानन्तरमेव प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः कीदृशानि जीवितानि [अनूचीना] अनूचीनानि अन्वञ्चन्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमूहानुगतानि तमसि तदभावात् । लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवर्तयिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ॥ इति वैश्वदेवस्तुचतुर्थमन्त्रः । समाप्तोऽयं सर्वमेधः ॥५४॥

V प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववारꣳ रथप्राम् ।
द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥५५॥

अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशर्चात्मकोऽनुवाकाः पुरोरुचोऽनारभ्याधीताः श्रौतकर्मणयविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्थाः आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टाः पितृमेधपर्यन्तम् ॥ ऋजिश्वदृष्टा त्रिष्टुप् वायुदेवत्या । प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अध्वर्यो बृहती मनीषा महत्या बुद्ध्या कृत्वा अच्छ आभिमुख्येन त्वं वायुं प्र इयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि । कीदृशः त्वम् कविः ज्ञानी । कीदृशं वायुं बृहद्रयिम् बृहन्रयिर्यस्य तम् महाधनम् । विश्ववारम् विश्वेन व्रियते तम् सर्वस्य वरणीयम् विश्वं वृणोतीति वा सर्वव्यापकम् । रथप्राम् रथं प्राति पूरयति रथप्राः तम् यजमानाय दातुं धनैः रथं पूरयति । द्युतद्यामा व्यत्ययः द्युतद्यामानम् द्युतत् दीप्यमानं याम यमनं नियमनं यस्य तम् । नियुतः पत्यमानः उभयत्रापि विभक्तिव्यत्ययः नियुद्भिरश्वैः पत्यमानं गच्छन्तम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । ईदृशं वायुं यजेत्यर्थः ॥५५॥

इन्द्रवायूऽइमे सु॰ ॥५६॥

व्याख्याता [७ ८.] ॥५६॥

मित्रꣳ हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् । धियं घृताचीꣳ साधन्ता ॥५७॥

द्वे मधुच्छन्दोदृष्टे गायत्र्यौ आद्या निङ्गोक्तदेवत्या । मित्रं वरुणं चाहं हुवे आ-

ह्वयामि । कीदृशं पूतदक्षम् पूतं पवित्रं सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति पूतदक्षस्तम् दक्ष कम्पृद्ध्योरित्यस्माण्णिजन्तात्कर्मण्यण् । रिशादसम् रिशन्ति हिंसन्ति रिशा दुष्टाः तान्सभन्तादसति नाशयति रिशादसः तम् रिश हिंसायाम् दस उपक्षये । द्वयोर्विशेषणे । कीदृशावुभौ धियं कर्म साधन्ता साधयन्तौ । कीदृशी धियं घृताचीम् घृतमच्यते ह्रूयते यत्र तम् ॥५७॥

दस्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः । आयातः रुद्रवर्तनी ॥

तं प्रत्नथा । अयं वेनः ॥५८॥

अश्विनी द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्र इति नामापरस्य नासत्य इति । हे दस्रौ दर्शनीयौ हे [नासत्या] नासत्यौ न असत्यौ सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामायातमागच्छतम् यतः सुताः अभिषुताः सोमा इति शेषः । कीदृशाः सोमाः युवाकवः युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीच्छन्तः यद्वा युवन्ति अग्नौ मिश्रीभवन्ति युवाकवः कटिकुषिभ्यां काकुरिति [उणा॰ ३.७६] बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः । वृक्तबर्हिषः वृक्तं वर्हिर्यत्र ते । कीदृशौ युवां रुद्रवर्तनी रुद्रस्येव वर्तनिः पन्था ययोस्तौ रुद्रवद्गमनशीलौ ॥ तं प्रत्नथा [७ १२] अयं वेनः [७ १६] एते द्वे प्रतीकोक्ते ॥५८॥

विदद्यदी सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पूर्व्यं सध्र्यक्कः ।
अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥५९॥

कुशिकदृष्टा त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा विप्रा वा यस्यां सा सरमा वाक् । प्रथमा आद्या सरमा त्रयीलक्षणा वाक् अच्छ यज्ञाभिमुखं गात् आगच्छति यज्ञं प्रतिपादयतीत्यर्थः । कीदृशी सरमा सुपदी शोभनानि पदानि सुप्तिङन्तानि यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती ज्ञापयन्ती अन्तर्भूतणिजर्थः । तां सरमां यदि चेत् विदत् जानीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमन्नं कः कुर्यात् वेदानभिज्ञस्य सोमकण्डनानधिकारात् । कीदृशं पाथः अद्रेः रुग्णम् विभक्तिव्यत्ययः अद्रिणा सोमाभिषवग्राव्णा रुग्णमभिषुतम् । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वगृहीतमुपांश्वन्तर्यामैन्द्रवायवादिपात्रेषु । सध्र्यक् सहाञ्चति सहस्य सध्रिः सहैव इन्द्र-

नाय गच्छत् । अत्र भवत् अत्र मुख्यं यजमानं प्रापयत् येन यजमानो मुख्यो भवति ॥ इत्थमियं मन्त्रो व्याख्यातः । बह्वृचानां तु सरमापणिसूक्तमिदम् । तत्र पणिभिरसुरैर्देवगवीष्वपहृतासु इन्द्रेण देवशुनी तद्वीत्यै (29) प्रेषिता तदभिप्रायेण व्याख्यायते । सरमा देवशुनी इन्द्रेण गवान्वेषणाय प्रहिता सती यदि यदा अद्रेः गिरेः रुग्णं भग्नं द्वारं विदत् अविदत् अलभत् तदा इन्द्रः पाथः हविरन्नं वा अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षरणेन नाशेन रहितानामनुपक्षुतानां गवाम् अग्रं प्राप्तं भवत् अनयत् प्रापयत् (30) । प्रथमा प्रथमं रवं गवां हम्भारवं जानती सती अच्छ गवामभिमुखं गात् अगात् जगाम । कीदृशं पाथः मह्नि महत् । पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकाले अन्नादिकं ते प्रजा दास्यामीति प्रतिज्ञातम् । सध्र्यक् समीचीनमितरैरपि सह भोज्यम् ॥ विदत् विद्लृ लाभे पुषादित्यादिना [पा० ३ १ ५५] च्लेरङादेशः अडभाव आर्षः । सरमा सृ गतौ औणादिकोऽमप्रत्ययः सरमा सरणादिति (32) यास्कः । रुग्णम् रुजो भङ्गे निष्ठायामोदितश्चेति [पा० ८ २ ४५] नत्वम् । पाथः पातीति पा रक्षणे असुन् अत्ययस्य (31) थुडागमः । अकः करोतेर्लुङि मन्त्रे घसह्वरेत्यादिना [पा० २ ४ ८०] च्लेर्लुकि रूपम् । सुपदी पादोऽन्यतरस्यामिति [पा० ४ १ ८] ङीप् । गात् इणो गा लुङि ॥५९॥

नहि॒ स्पश॒मवि॑दन्न॒न्यम॒स्माद्वै॑श्वान॒रात्पु॑रए॒तार॑म॒ग्नेः ।
एमे॑नमवृधन्न॒मृता॒ अम॑र्त्यं वैश्वान॒रं क्षैत्र॑जित्याय दे॒वाः ॥६०॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुब्वैश्वानरी । देवाः वैश्वानरात् विश्वेभ्यो हितात् अग्नेः अन्यं स्पशं ज्ञं पुरएतारं सर्वकर्मसु पुरःसरं च नहि अविदन् नालभन्त नहिश-ब्दो निश्चयवाची । स्पश इति प्रणिधिरुच्यते । पुर एति गच्छति पुरएता तम् । आ ईम् निपातौ अर्थौ अथामृता देवाः एनं वैश्वानरमवृधन् अवर्धयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यममरणधर्माणम् किमर्थमवृधन् क्षैत्रजित्याय क्षेत्रस्येव क्षेत्रं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यजमानस्य क्षेत्रार्थं ॥६०॥

उ॒ग्रा वि॑घ॒निना॒ मृध॑ इन्द्रा॒ग्नी ह॑वामहे । ता नो॑ मृडात ई॒दृशे॑ ॥६१॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी गायत्री । वयमिन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामः कीदृशाविन्द्राग्नी उग्रौ उद्गूर्णबलौ । मृधो हिंसकान्विघनिनौ विशेषेण हन्तौ नाशयतस्तौ विघनिनौ हन्तेर्घः । ता तौ आहूतौ इन्द्राग्नी नोऽस्मान् ईदृशे भयानके संग्रामे कर्मणि वा मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

उपा॑स्मै गायता नरः॒ पव॑मानायेन्द॑वे । अ॒भि दे॒वाँ२॥ऽइय॑क्षते ॥ ६२ ॥

देवलदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री । हे नरो यज्ञनेतारः ऋत्विजः अस्मै इन्दवे सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुसृत्योपशब्दयत स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः । कीदृशायेन्दवे पवमानाय पव गतौ पवते दशापवित्राद्द्रोणकलशं गच्छति पवमानस्तस्मै । देवान् यष्टव्यानभि संमुखमियक्षते यष्टुमिच्छते यजेः सनि छान्दसोऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

ये त्वा॑हि॒हत्ये॑ मघव॒न्नव॑र्धन्ये शा॑म्ब॒रे ह॑रिवो॒ ये गवि॑ष्टौ ।

ये त्वा॑ नू॒नम॑नु॒मद॑न्ति॒ विप्राः॒ पिबे॑न्द्र॒ सोम॑७ स॒गणो॑ म॒रुद्भिः॑ ॥ ६३ ॥

विश्वामित्रदृष्टाग्रा हे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिस्रः । हे मघवन्धनवन् ये मरुतो गणदेवाः अहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् जहि वीरयस्वेत्यादिवचोभिस्ते वृद्धिमकुर्वन् । हे हरिवः हरिनामकाश्वयुक्त शाम्बरे शम्बरसम्बन्धिनि युद्धे ये त्वामवर्धन् । ये च मरुतो गविष्टौ गवां पणयसुरहृतानामिष्टौ प्रत्याहरणेच्छायां ये त्वामवर्धयन् । ये च विप्राः मेधाविनो मरुतो नूनं निश्चितं त्वामनु मदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा (33) । हे इन्द्र तैर्मरुद्भिः सगणः गणसहितः सन् सोमं पिब मरुत्वतीयादिग्रहं पिबातृप्तेः ॥ अहिहत्ये हन्तेर्भावे हनस्त चेति [पा॰ ३.१.१०८.] क्यप् कृदुत्तरपदसमासः । अवर्धन् वेः सार्वधातुकत्वेऽपि छन्दस्युभयथेति [पा॰ ३.४.११७.] आर्धधातुकत्वे णिलोपः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः [पा॰ ८.१ ६६.] । गवामिष्टिर्यस्मिन्रणे रति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा॰ ६.२.१.] पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति णेर्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिङि चोदात्तवतीति [पा॰ ८.१.७१.] गतेर्निघातः ॥ ६३ ॥

ज॒नि॒ष्ठा उ॒ग्रः सह॑से तु॒राय॑ म॒न्द्र ओजि॑ष्ठो बहु॒लाभि॑मानः ।

अवर्धयिन्द्रं मरुतश्चिदत्रं माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥ ६४ ॥

गौरीवितिदृष्टा । हे इन्द्र त्वं सहसे बलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः जातोऽसि लुङ् अडभावः । कीदृशाय सहसे तुराय त्वरमाणाय वेगवते । कीदृशः त्वम् उग्रः उत्कटः । मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः विन्मतोर्लुगिति [पा० ५ ३ ६५] विनो लुक् । बहुलाभिमानः सर्वं जगन्मद्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमनः (?) । अत्र यूयवौ ईदृशमिन्द्रं मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् स्तुतिसहायाभ्यामिति शेषः । इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमित्याह यत् यस्मात् माताऽदितिः धनिष्ठाऽत्या वीरमिन्द्रं दधनत् गर्भे धारितवती नकार उपजनः ॥ ६४ ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्नस्माकमर्धमागहि । महान्महीभिरूतिभिः ॥ ६५ ॥

वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः ऋचि तुनुघेत्यादिना [पा० ६ ३ १३३] तस्य संहितायां दीर्घः । वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्ता वृत्रहा हे वृत्रहन् हे इन्द्र त्वं नोऽस्मान्प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छेत्यर्थः आगत्य चास्माकमर्धमस्मन्निवासदेशमागहि देवयजनदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् महीभिः महतीभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षाभिः महान् योऽन्यं रक्षति स महानुच्यते ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।
अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ६६ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे ऐन्द्र्यौ पथ्याबृहतीसतोबृहत्यौ । प्रकृष्टा तूर्तिर्हिंसा येषां यत्र वा ते प्रतूर्तयः शत्रवः सङ्ग्रामा वा तेषु प्रतूर्तिषु हे इन्द्र त्वं विश्वा सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः अभि असि अभिभवसि । किं च यतः त्वं विश्वतूरसि विश्वान्सर्वान्रिपून् तूर्वति हिनस्ति विश्वतूः ततः तरुष्यतः हिंसिष्यतः शत्रून् तूर्य जहि मारय । कीदृशस्त्वम् अशस्तिहा नास्ति शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्तयः दुष्टास्तान्हन्तीत्यशस्तिहा । जनिता जनयिता स्वपक्षप्रशंसीत्यादृक ॥ ६६ ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।
विश्वास्ते स्पृधः श्नथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र क्षोणी द्यावापृथिव्यौ ते तव शुष्मं बलमन्वीयतु अनुगच्छतः द्यावापृथिवीस्था लोकास्त्वद्बलं बहु मन्यन्त इति भावः । कीदृशं शुष्मं तुरयन्तं शत्रुषु त्वरामाविष्कुर्वन्तम् । अनुगमने दृष्टान्तः मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशुमिव यथा पितरौ बालमनुगच्छतः यस्य बलाद्द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतामिति [निरु° १० १०] यास्कः । तदेव प्रपञ्चयति विश्वा इति विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः ते तव मन्यवे यज्ञमन्यवे चतुर्थी तव क्रोधात् श्रथयन्त (35) अश्रथयन्त श्लथिताः खिन्ना भवन्ति तव क्रोधदर्शनादुद्विजन्तऽइत्यर्थः युक्तमेतत् यत् यस्मात् युद्धे इन्द्र त्वं वृत्रं देवासुरावध्य तूर्वसि हंसि तूर्वतिर्हिंसार्थः ॥ ६७ ॥

यज्ञो देवानां प्र° ॥ ६८ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् । व्याख्याता [८ ४] ॥ ६८ ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वᳪ शिवेभिरद्य परिपाहि नो गयम् ।
हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नोऽअघशᳪस ईशत ॥ ६९ ॥

भरद्वाजदृष्टा जगती सवितृदेवत्या । हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः पायुभिः पालनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा त्वमद्य परिपाहि रक्ष गयः कृदरः (36) इति गृहनामसु [निघ° ३ ४] मोल्हं गय इति [निघ° २ १०] धननामस्वपि पाठात् गृहधनयोर्गयशब्दः । कीदृशैः पायुभिः अदब्धेभिः अदब्धैरनुपहिंसितैः । शिवेभिः शान्तैः सुखरूपैः कीदृशस्त्वम् हिरण्यजिह्वः हिरण्यवदविचला जिह्वा यस्य सत्यवाक् यद्वा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्येति वा हिरण्यं कस्माद्धित्यादि हितरमणीय भवतीति वेति [निरु° २ १३] यास्कोक्तेः । किं च नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मान्रक्ष पालय । किं च माकिः मा कश्चनाघशंस पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् त्वत्प्रसादात्पाप्मास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः । ईशत लङ् बहुलं छन्दसीति [पा° २ ४. ७३.] शपो लुगभावः अडभावश्च ॥ ६९ ॥

VI. प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः ।

वह वायो नियुतो याह्यच्छा पिबा सुतस्यान्धसो मदाय ॥७०॥

वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप्। वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः द्वे प्रतीकोक्ते एवं सप्तदशकः पुरोरुचां समूहः। वामिति द्विवचनं पत्नीयजमानविषयम् हे पत्नीयजमानौ वां युवयोः स्वभूताः सोमाः ददिरे विदीर्णाः चूर्णीकृताः दृ विदारे कर्मकर्तरि लिट्। कीदृशाः प्रवीरया (37.) प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा अग्नयो येषां सोमानां ते प्रवीराः सुपां सुलुगिति [पा॰ ७.१.३९.] जसो याजादेशः। शुचयः निर्मलाः। अध्वर्युभिः सुतासः सुताः अभिषवकर्मणा ग्रावभिः द्रवीभावमापादिताः अभिषुण्वन्ति चर्त्विजः पर्युपविशनसामर्थ्यादिति [का॰ ९.५.१] कात्यायनस्मरणादध्वर्युभिरिति बहुवचनम् अध्वर्युप्रभृतिभिर्ऋत्विग्भिर्विशेषैः सुता इत्यर्थः। मधुमन्तः मधु निग्राभ्याद्यपमुद्यम् तद्वन्तः। एवं पूर्वार्धे पत्नीयजमानौ सम्बोध्य वायुमाह याति सर्वत्र गच्छति वायुः हे वायो नियुतोऽश्वान् त्वं वह देवयजनदेशं प्रापय अच्छ आदि अच्छानेर्वं आप्नुमिति वा सोमाभिमुखं सोमानातुं वा याहीत्यर्थः। याहि च मदाय तृप्तये मत्तताये वा सुतस्याभिषुतस्यान्धसः सोमस्य स्वांशं पिब ॥७०॥

गाव उपावता॰ ॥७१॥

व्याख्याता [३३.१९.] ॥७१॥

काव्ययोराजानेषु क्रत्वा दक्षस्य दुरोणे। रिशादसा सधस्थ आ ॥७२॥

दक्षदृष्टा गायत्री मित्रावरुणी। कवीनां क्रान्तदर्शिनां ज्ञानमनुष्ठानकारिणां हितौ काव्यौ तयोः। रिशन्ति हिंसन्ति रिशाः तानत्ता समन्तादस्यतो नाशयतः तौ रिशादसौ द्विवचनं मित्रावरुणविषयम् हे रिशादसौ शत्रुक्षपयितारौ मित्रावरुणौ यजमानस्य सधस्थे देवमनुष्याणां सहस्थानस्थाने युवाम् आ आगच्छतम्। कीदृशस्य यजमानस्य काव्ययोः कविहितयोर्युवयोः आजानेषु आ समन्ताज्जन्मसु सोमयागार्थमाविर्भूतभूमिषु देवयजनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे च क्रत्वा क्रतुना यज्ञकर्मणा कृत्वा दक्षस्य उत्साहयतः यज्ञं समर्धयत इत्यर्थः। दक्षस्येति विशेषणात् यजमानपदमध्याहार्यम् आ इत्युपसर्गेण गच्छतमिति क्रियाध्याहारः ॥७२॥

दैव्यावध्वर्यू आगतꣳ रथेन॰ ॥ तं प्रत्नथा। अयं वेनः ॥७३॥

व्याख्याता [३२ ३३] । तं प्रत्नथा [७ १२] अयं वेनः [७ १६] इति द्वे प्रतीकोक्ते ॥७३॥

तिरश्चीनो वितंतो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरिं स्विदासी३त् ।
रेतोधा आसन्महिमानं आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥७४॥

प्रजापतिदृष्टा त्रिष्टुप् भाववृत्तदेवत्या भावेषु पदार्थेषु वृत्तः स्थितो भाववृत्तः परमात्मा सोऽस्या देवता । आग्रयणग्रहे विनियोग. क्रमपाठाल्लभ्यते ततोऽधियज्ञं तावद्व्याख्यायते । आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवादिति [का° ९ ५ १७] कात्यायनेनोक्तम् तदभिप्रायेणोच्यते । एषां पूयमानसोमानां रश्मिः यमनात् ऋजीषादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्षणः तिरश्चीनः तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उद्गातृभिरिति शेषः । तस्मिन्दशापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्रादधश्च आसीत् उपरि च आसीत् स्वित्शब्दौ चार्थौ उपरि स्विदासीदितीकारः प्लुतः (38) । किं च तत्रैके पदार्था ग्रहचमसाधवनीयद्रोणकलशाद्यो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं दधति धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन् यज्ञाद्धि प्रजाः प्रजायन्तऽइति श्रुतेर्जगद्बीजत्वं सोमस्य । तथापरे पदार्था सोमरसरूपास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महान्तः उत्कृष्टा आसन् । आधाराधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मैव स्थित इति भावः ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति स्मृतेः । किं च स्वधान्नं तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमात्प्राक् नीच आसीत् प्रयतिः प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् ॥ ॥ अथाधिदैवतं व्याख्या । एषां प्रसिद्धानां सूर्यरश्मीनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यो रश्मि. तिरश्चीनः विततः विस्तृतः सन् किम् गुल्मोकादधः स्वित् आसीत् उतोपरि स्विदासीत् स्विदिति वितर्के विचार्यमाणामिति [पा° ८.२.९७] प्लुतः । किं च स रश्मिः रेतोधाः रेतसो विश्वबीजस्योदकस्य धारयिता आसीत् व्यत्ययेनैकवचनम् तथा च श्रुतिः सूर्यस्य ह वाऽएको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्तीति । अन्ये रश्मयो महिमानः महात्म्याधायका आसन् विश्वप्रकाशत्वेन । किं च स्वधान्ननिष्पादकः स एव रश्मिः

अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः प्रयत्नात्सोर्ध्वमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां तृप्तिदः तथोक्तं छान्दोग्यश्रुतौ [छान्दोग्योपनिष० ५ १ ६] असौ वा आदित्यो देवमधित्युपक्रम्य न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति ॥ ॥ अथाध्यात्मपक्षे व्याख्या । नासदासीदिति सूक्तेऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते [ऋ० ८ ७ १७ मण्ड० १० ११ १] बह्वृचा इमामृचं पठन्ति तत्र नासदासीदिति निरस्तसमस्तप्रपञ्चा प्रलयावस्थामनूद्य विश्वबीजमविद्योक्ता । कामस्तदग्रे समवर्तताधीति पादेन च काम उक्तः । मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मोक्तम् । एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टिहेतूनुक्त्वा तेषां स्वकार्यजनने शैघ्र्यमाह तिरश्चीन इति । एषामविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मिः कार्यवर्गो वियदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थितः अधश्चासीदुपरि चासीत् सूर्यरश्मिवद्युगपत्सर्वं व्यापेत्यर्थः । तदेव विभज्यते रेतोधा इति । सृष्टे कार्यवर्गे के चन रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवा आसन् अन्ये महिमानः महान्तो विपुला वियदादयो भोग्या आसन् महिमान इति स्वार्थे इमनिच् । एवं मायासगीश्वरः (39) सर्वं जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा अन्नं भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्टः (10) आसीत् प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता (11) परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं भोग्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः । विभाषा परावराभ्यामिति [पा० ५ ३ २९] प्रथमार्थेऽस्तातिप्रत्ययः अस्ताति चेति [पा० ५ ३ ४०] अवरशब्दस्यावादेशः । एतदाऽऽद्य सर्वगतं चैतन्यादेवेति श्रुतेः ॥७४॥

आ रोदसीऽअपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसोऽअधारयन् ।
सोऽअध्वराय परिणीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥७५॥

तमेव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमात्मानं स्तौति । विश्वामित्रदृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या । यत् यदा जातं जननात् उत्पन्नमात्रमेव वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मवन्तो यजमाना अधारयन् कर्माणि स्थापितवन्तः । तदा ॥ रोदसी द्यावाभूमी

आ सर्वत आपृणात् पूरयति स्म स्थावराणा प्रस्तरादा तदुपलब्धे (42)। न केवल रोदसी किं तु महत् प्रभूत स्व अन्तरिक्षमापृणात् सूर्यात्मना। त्रैलोक्य (43) जाठरात्मना पूरितमित्यर्थ । गार्हपत्यादीना लोकत्व श्रुत्योक्तम् अय वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय इति। उक्तार्थमेव विवृणोति स इति सोऽग्नि रध्वराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीताग्नीध्रीयादिधिष्ण्यादिषु प्रकर्षेण प्राप्यते। तत्र दृष्टान्त अत्यो न यथाश्वो वाजसातयेऽन्नलाभाय सर्वतो नीयते। राजाश्वश्चान्भोगजात लभते यथा तद्वदग्निरोऽग्नि सेव्यमानो अस्मल्लोकात्तमोगानिति भाव । कीदृशोऽग्नि कवि सर्वज्ञ । चनोहित चन इत्यन्ननामेति [निरु॰ ६ १६] यास्क चनसेऽन्नाय भोग्याय हित सर्वभोगसम्पादक इत्यर्थ ॥७५॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा। आङ्गूषैराविवासत ॥७६॥

वसिष्ठदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्री। या यौ इन्द्राग्नी आङ्गूषै आघोषै चित् लौकिकशस्त्रैरपि (44) स्तुतौ आ आगच्छत आङ्गूष स्तोम आघोष इति [निरु॰ ५ ११] यास्क तौ उक्थेभि उक्थै गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या आविवासत आविवस्येते (45) परिचर्येते यजमानैरिति शेष व्यत्ययेन कर्तरि लट् विवासति परिचर्यायामिति [निरु॰ ११ २३] यास्क । कीदृशौ तौ वृत्रहन्तमा वृत्राणा मावरकाणा पाप्मना हन्तृतमौ नाद्धस्येति [पा॰ ८ २ १७] नुम्। मन्दाना मन्दानौ मोदमानौ स्वभावत । सर्वत्र विभक्तेर्डादेश ॥७६॥

उप न सूनवो गिर शृण्वन्त्वमृतस्य ये। सुमृडीका भवन्तु न ॥७७॥

सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री। ये अमृतस्य मरणादिहीनस्य प्रजापते सूनव पुत्रा विश्वे देवा ते नोऽस्माक गिर उप शृण्वन्तु समीपमागत्यावधारयन्तु श्रुत्वा च नोऽस्माक सुमृडीका सुखकारा भवन्तु शोभन मृडीक सुख येभ्यस्ते ॥७७॥

ब्रह्माणि मे मतय श७ सुतास शुष्म इयर्ति प्रभृतो मेऽअद्रि ।
आशासते प्रतिहर्यन्त्युक्थेमा हरी वहतस्ता नोऽअच्छ ॥७८॥

तिस्रस्त्रिष्टुभ द्वे इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रमरुद्देवत्ये आद्येऽगस्त्यदृष्टे (46)। इन्द्रो

मरुतः सम्बोधनात्। हे मरुतः ब्रह्माणि मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवचांसि हवीं-षि वा सोमाद्यादीनि मे मम स्वभूतानि चोदनावाक्येऽग्न्यादिदेवतान्तरसम्बन्धेन प्रतीयमानान्यपि सर्वदेवताप्राणात्मनो (47.) ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः। मतयः मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो यज्ञे गन्तव्यमिति भावः (48)। किं च मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः अद्रिः वज्रः इयर्ति गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति न प्रतिहन्यतऽइत्यर्थः कीदृशः शुष्मः शोषयति शत्रूनिति शुष्मः अत एव गमने रात्रसाद्भयदो नास्तीत्यर्थः। न केवलं हविरादीनां मदीयत्वेन गन्तव्यम् अपि तु आशासते प्रार्थयन्ते यजमाना यानि (49) उक्था उक्थानि ता तानि स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिहर्यन्ति कामयन्ते हर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः। किं च नोऽस्माकमिमा इमौ हरी अश्वौ अह यज्ञाभिमुखं वहतः मां प्रापयतः अत ए-वास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः। पदार्थान्तरम् ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः (50) प्रभृतः अद्रिः सोमाभिषवग्रावा शुष्मः सुखहेतुः एतत्सर्वं मम शं सुखमियर्ति अ-र्पयति उद्गमयति विजन्मभूतः समानमन्यत्॥ शुष्मः अविसिविसिशुषिभ्यः (51.) किदिति [उणा° १ १४२] मन्प्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः नित्वादाद्युदात्तः। अत्ति भ-क्षयति रिपूनित्यद्रिः अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति [उणा° ४ ६६] क्रिन्प्रत्ययः आ-द्युदात्तः॥७८॥

अनु॑त्तमा ते मघवन्नकि॒र्नु न त्वावाँ॑२॥ऽअस्ति दे॒वता॒ विदा॑नः।
न जाय॑मानो॒ नश॑ते॒ न जा॒तो यानि॑ करि॒ष्या कृ॑णु॒हि प्र॑वृद्ध॥७९॥

एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः। नुद प्रेरणे अस्य निष्ठायां नसत्तनिषत्तेत्या-दिना [पा° ८ २.६१] अनुत्तमिति निपातः। आ इति स्मरणे स्मृतवत्तो वयम् हे मघवन्धनवन् इन्द्र ते तव अनुत्तं न केनापि नुत्तं नाशितं महाभाग्यमिति शेषः। नु निश्चये न कि° न कोऽपि तन्महाभाग्यनाश इति शेषः। न केवलं तवैश्वर्यमात्रं किंतु सर्वज्ञत्वमपीत्याह (52) न त्वेति वतुरत्र सादृश्ये त्वावान् त्व-त्सदृशो विदानः विद्वान् देवता देवो नास्ति (53) त्वयि तत्त्वं विदेः शानच् नित्वादाद्युदात्तः। किं च हे प्रवृद्ध प्रकर्षेण वृद्ध पुराण पुरुष यानि कर्माणि कृ-

त्रवधादीनि त्वं कृणुहि करोषि व्यत्ययेन लोट् तानि कर्माणि जायमानः वर्तमानः जातो भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु कश्चित् न नशते न व्याप्नोति न करोतीत्यर्थः नशतिर्व्याप्तिकर्मा । न करिष्या न च करिष्यति उत्पत्स्यमान इति शेषः तिलोपो दीर्घश्च छान्दसः । कालत्रये त्वादृशो नास्तीत्यर्थः अतो यशेशस्त्वम् ॥७९॥

तदिदा॑स॒ भुव॑नेषु॒ ज्येष्ठं॒ यतो॑ ज॒ज्ञ उ॒ग्रस्त्वे॒षनृ॑म्णः ।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो नि रि॑णाति॒ शत्रू॒ननु॒ यं विश्वे॒ मद॒न्त्यूमा॑ः ॥८०॥

बृहद्दिवदृष्टा माहेन्द्री त्रिष्टुप् । भुवनेषु भूतजातेषु तत् इत् तदेव ज्येष्ठं श्रेष्ठमास बभूव छन्दस्युभयथेति [पा॰ ३.४ ११७] लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मैवासीत् यतो ज्येष्ठात् उग्रः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञे जातः । कीदृशः त्वेषनृम्णः त्वेषः कान्तिः नृम्णं धनं यस्य तेजोधनः कार्यं दृष्ट्वा कारणमहत्त्वं कल्प्यते । किं च य इन्द्रो जज्ञानः जायमान एव सद्यः तत्क्षणं शत्रून्निरिणाति नितरां हन्ति री वधे क्र्यादिः प्वादित्वाद्ध्रस्वः । किं च विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुमदन्ति अनुतृप्यन्ति अनुर्लक्षणे इति [पा॰ १.४.८४] द्वितीया यद्वृत्तान्नित्यमिति [पा॰ ८.१.६६] मदन्तीत्यत्र निघातो न । कीदृशा विश्वे ऊमाः अवन्ति रक्षन्ति ऊमाः रक्षकाः अवतेर्मन्प्रत्ययः ज्वरत्वरेति [पा॰ ६ ४ २०.] ऊठ् ॥८०॥

इ॒मा उ॑ त्वा पुरूवसो॒ गिरो॑ वर्धन्तु॒ या मम॑ ।
पा॒व॒कव॑र्णाः॒ शुच॑यो विप॒श्चितो॒ऽभि स्तोमै॑रनूषत ॥८१॥

मेधातिथिदृष्टे आदित्यदेवत्ये द्वे बृहत्यौ । पुरु बहु वसु धनं यस्य स पुरुवसुः संहितायां छान्दसो दीर्घः पुरुशब्दस्य हे पुरुवसो बहुधनादित्य या मम गिरः शस्त्ररूपा वाचः इमाः त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । किं च विपश्चितो विद्वांसः तव स्वरूपाभिज्ञा उद्गातारश्च स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्पवमानादिभिः त्वमभ्यनूषत अस्तुवत नू स्तुतौ लुङ् कुटादित्वाद्गुणाभावः [पा॰ १.२.१] । कीदृशा विपश्चितः पावकवर्णाः अग्नितुल्यतेजसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धमनसः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरस्त्वां स्तुवन्तीत्यर्थः ॥८१॥

यस्या॒स्य चि॒त्र आ॒र्यः॑ दा॒सः शे॑व॒धि॒पा अ॒रिः ।
ति॒रश्चि॒द॒र्ये रु॒शमे॒ पवी॑रवि॒ तुभ्येत्सोऽअ॑ज्यते र॒यिः ॥८२॥

हे आदित्य यस्य तवायं चित्रः सर्वोऽपि आर्यः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः शेवधिपाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः निधिः शेवधिरिति [निरु० २ ४] यास्कः । किं च एवंविधे कृपणे अर्ये धनस्वामिनि वैश्ये वा तिरश्चित् तिरोऽन्तर्गो चिद्ध्यर्थे अन्तर्भूतो भूमिगर्तादौ निक्षिप्तोऽपि तस्य रयिर्धननिचयः तुभ्य इत् मन्त्रापरछान्दसः तुभ्यमेव त्वदर्थमेवाज्यते व्यक्तो भवति कर्मकर्तरि यक् । कृपणस्य धनं त्वदर्थमेवोपयुज्यते यज्ञहरणादिना न तु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः । कीदृशेऽर्ये रुशमे रुशतिर्हिंसाकर्मा औणादिकोऽमप्रत्ययः रुशति हिनस्तीति रुशमः तस्मिन्धनापहर्तृणां हिंसके अतिथ्यादितिरस्कारेणात्मनोऽपि हिंसके । पवीरवि पविः शल्यमस्यास्ति पवीरमायुधम् रो मत्वर्थीयः पवीरं याति गच्छति पवीरवा तस्मिन् धनरक्षार्थमायुधधारके तथा यास्कः [निरु० १२ ३१] पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत् पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवानिति । धनिनातियत्नेन गुप्तमपि धनं तव आहृत्य धर्मिष्ठाय ददातीति भावः ॥८२॥

अ॒यꣳ स॒हस्र॒मृषि॑भिः॒ सह॑स्कृतः समु॒द्र इ॑व पप्रथे ।
स॒त्यः सोऽअ॑स्य महि॒मा गृ॑णे॒ शवो॑ य॒ज्ञेषु॑ विप्र॒राज्ये॑ ॥८३॥

मेधातिथिदृष्टादित्यदेवत्या सतोबृहती । अयमादित्यरूप इन्द्रः समुद्र इव उदधिवत् पप्रथे प्रथितः विस्तीर्णो व्यापकोऽभूत् कीदृशोऽयम् ऋषिभिरतीन्द्रियार्थदर्शिभिः सहस्कृतः सहसा बलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवता बलं वर्धते (51) । किं च अस्यादित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः । शवो बलं च सत्यम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रसंदेहे गृणे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः । यज्ञेषु विप्राः स्वतन्त्राः राजान इव भवन्ति राज्यं यज्ञराज्यम् । स्तोत्रशस्त्राणां संहितपठनेन साम्यं (55) स्तूयतऽइत्यर्थः ॥८३॥

अदृ॑श्रमस्य के॒तवः॑ । ॥८४॥

व्याख्याता [३३.६१.]। पञ्चः पुरोरुग्गणः समाप्तः ॥८४॥

VII. आ नो॑ य॒ज्ञं दि॑वि॒स्पृशं॒ वायो॑ या॒हि सु॒मन्म॑भिः।
अ॒न्तः प॒वित्र॑ उ॒परि॑ श्री॒णा॒नो॑ऽयꣳ शु॒क्रो॑ऽअयामि ते ॥८५॥

इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्ताश्चतस्रश्चेति ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः पूर्ववत्॥ जमदग्निदृष्टा वायुदेवत्या। बृहत्य आद्या नव द्वादशी च दशम्येकादशीत्रयोदश्यः सतोबृहत्यः। हे वायो नोऽस्माकं यज्ञमायाहि आगहि कीदृशं यज्ञं दिविस्पृशं द्युलोकव्यापिनम् (56.) ऋत्विग्यजमानवित्तव्याद्दक्षिणासम्पन्नत्वाच्च (57.) स्वर्गेऽपि श्रूयमाणमित्यर्थः। आगम्य किं फलमत आह अन्तरिति अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः श्रयमाणः क्षोतृचमसेन विपिच्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः ऋजीषकल्करहितः सोमो रसात्मा ते तुभ्यं त्वदर्थमयामि नियतः त्वदीयभागत्वेन मया संस्कृतः यमु उपरमे (58.) कर्मणि चिण्॥८५॥

इन्द्र॑वायू सु॒सं॒दृशा॑ सु॒हवे॒ह ह॑वामहे।
यथा॑ नः॒ सर्व॒ इज्जनो॑ऽनमी॒वः सं॒गमे॑ सु॒मना॒ अस॑त्॥८६॥

तापसदृष्टैन्द्रवायवी। इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः उभयत्र वायोः प्रतिषेध इति [पा° ६.३.२६. वा° १.] आनङ्भावः। कीदृशौ सुसंदृशा सुसंदृशौ सुतरां सम्यक् पश्यतस्तौ। सुहवा सुहवौ शोभनाह्वानौ। तथा हवामहे यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदृशः असत् भवेत् अस्तेर्लेट्यडागमः कीदृशः अनमीवः व्याधिरहितः संगमे धनप्राप्तौ बहूनां समागमे वा सुमनाः शोभनचित्तः उदारो वक्ता चेत्यर्थः॥८६॥

ऋध॑गि॒त्था स मर्त्यः॑ शश॒मे दे॒वता॑तये।
यो नू॒नं मि॒त्रावरु॑णाव॒भिष्ट॑य आच॒क्रे ह॒व्यदा॑तये॥८७॥

जमदग्निदृष्टा मैत्रावरुणी। नूनं निश्चितं यो मर्त्यो मनुष्यो मित्रावरुणौ आचक्रे आकुरुते सेवते गन्धनावक्षेपणेत्यादिना [पा° १.३.३२.] करोतेः सेवनार्थे

आत्मनेपदम् । किमर्थम् अभिष्टये अभिमतलाभाय पृषोदरादित्वादिलोपः हव्यदातये हविषो दानाय च । स नरः इत्या अनेन हेतुना सेवनरूपेण शशमे शाम्यति यमनियमशमदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः । कीदृक् सः देवतातये देवस्य कर्म देवतातिः तस्मै यज्ञाय अद्यक् अश्नोतीति अद्यक् समृद्धिमान् यज्ञसम्पत्तिलभधनाद्यः सन् शान्तो भवतीत्यर्थः । वट् अत् सत्रा इत्थेति [निघ° ३ १०] निपातः सत्यवचनो वा सत्यं शाम्यति । एवाभ्यासलोपाभाव आर्षः शशमेऽत्र ॥८७॥

आयातमुपभूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमागतम् ॥८८॥

वसिष्ठदृष्टाश्विदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ युवामायातं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् आगत्य च उपभूषतमलंकुरुतं यज्ञम् । मध्वः मधुरं सोमं पिबतम् कर्मणि षष्ठी तुमभावश्छान्दसः । किं च हे वृषणा वृषणौ वर्षकौ यज्ञफलस्य सेक्तारौ हे जेन्यावसू जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात् वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू वशीकृतधनौ तादृशौ युवां पयः वृष्ट्युदकम् दुग्धमस्माद्दिशात्प्रक्षारयतम् दुहेर्लोण्मध्यमद्विवचनं (59) दुग्धमिति । किं च नोऽस्मान्मा मर्धिष्टं मा हिंस्तम् मृधिर्हिंसार्थः लुङ् । किं बहुना युवामागतमागच्छतम् आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥८८॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥८९॥

कण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः नोऽस्माकं यज्ञमच्छ यज्ञाभिमुखं प्रैतु प्रकर्षेणागच्छतु ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणः पाता पालयिता वेति [निरु° १० १२] यास्कः । तथा देवी देवतात्मा सूनृता प्रियसत्यस्वरूपा तस्यैव वाग् ऋगादिरूपा यज्ञं प्रैतु । किं च देवा यष्टव्या नोऽस्मान्यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञं कारयन्त्वित्यर्थः । कीदृशं यज्ञं वीरं विशेषेणेरयति वीरस्तम् शत्रूणां विशेषोन्मूलयितारम् वीरो वीरयत्यमित्रानिति [निरु° १.७] यास्कः । नर्यं नृभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् उगवादिभ्य इति [पा° ५ १ २] यत् । पङ्क्तिराधसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः सोमधानाः पृक्तः करम्भः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा हविःपङ्क्तिः ।

द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः त्रीणि सवनानि पशुरुपवसथ्यः पशुरनुबन्ध्यः एषा सवनपङ्क्तिः एताभिः पङ्क्तिभिः राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्त्या राध्यते साध्यते यज्ञेति वा पङ्क्तिराधाः तम् । ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति सर्वार्थः ॥ ८९ ॥

चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृह्ं हरिरेति कनिक्रदत् ॥ ९० ॥

त्रितदृष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । आहुतेर्होमद्रव्यस्य परिणामो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषात्मकपञ्चाग्निक्रमेण परिपाकः इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुत्योक्तः (60) तं वदत्येषा ऋक् । अथियज्ञं तावदर्थः । चन्द्रं देवानामाह्लादं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतारूपः सोमोऽभिषुतः सन् अप्सु वसतीवरीनिग्राभ्यादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण स्थिताऽग्नौ हुतः सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा दिवि आधावते शीघ्रं गच्छति सृ गतावित्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति श्रुतेः । हरिः सोमो हरितवर्ण इति [निरु॰ ४ ११.] यास्कोक्तेर्हरिः पूर्वोक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यरूपमास्थायोदकदानद्वारेण रयिमेति रयिरिति धननामेति [निरु॰ ४ १७] यास्कः धान्यभावं प्राप्नोति व्रीहियवाद्यन्नरूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशं रयिं पिशङ्गम् परिपाकेन व्रीहियवादिकं धान्यं पीतवर्णं भवति । बहुलमसंख्यातम् चतुर्विधभूतग्रामजीवनपर्याप्तमित्यर्थः । पुरुस्पृहं पुरूणां बहूनामपि स्पृहा लिप्सा यत्र तम् वस्त्वोऽपि यद्धान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशो हरिः कनिक्रदत् पर्जन्यरूपात्यर्थस्तनितं कुर्वन् दाधर्तीत्यादि [पा॰ ७ ४. ६३.] निपातः ॥ ९० ॥

देवं-देवं वोऽवसे देवं-देवमभिष्टये ।
देवं-देवं हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ ९१ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । वीप्सायामभ्यासः यावन्तो देवास्तान्वो युष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं हुवेम आह्वयामः । अभिष्टयेऽभिलषितफलाप्तये देवं देवं हु-

त्वेन । वाजसातयेऽन्नलाभाय देवं देवं हुवेम । अन्यानि भूतानि सर्वं वन्यन्त इति [निरु० १० ४०] यास्कः । कीदृशा वयम् देवया देवतायाः आत्मन इच्छया धिया बुद्ध्या गृणन्तः स्तुवन्तः यद्वा देव्या स्वदीप्तिरूपत्वेन दीप्यमानया धिया स्तुत्या गृणन्तः ॥ ११ ॥

दिवि पृष्टोऽअरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन् ।

क्ष्मया वृधानऽओजसा चनोहितो ज्योतिषा बाधते तमः ॥ १२ ॥

भरद्वाजदृष्टा वैश्वानरी । योऽग्निः दिवि द्युलोके पृष्टः सिक्तः आदित्यात्मना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते पृषु सेके निष्ठाः सेकः स्थितिरेव । कीदृशोऽग्निः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः । बृहन् महान् । किं च सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्तयति । कीदृशः क्ष्मया वृधानः क्ष्मा पृथिवी तया तस्यां मनुष्या उपनयन्ते मह्यं क्ष्मासतीति वा भूस्थैर्यजमानैर्निर्दत्तेन हविषा वर्धमानः अत एव ओजसा बलेन चनोहितः ओषधिसारभूतेन तेजसा चनसेऽन्नाय हितः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६ १६] अन्ननिष्पादक इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इन्द्राग्नीऽअपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।

हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत्त्रिंशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ १३ ॥

सुहोत्रदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या अनुष्टुप् । हे इन्द्राग्नी अपात् स्वयं पादरहितापि इयमुषा पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् आगच्छति सा च तासां प्रजानां शिरो हित्वी निद्रात्यागेन प्रेरयित्री यद्वा शिरः हित्वी हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती जिह्वया प्राणिनां वागिन्द्रियेण वावदत् पदन्युगत्तं भृशं शब्दं कुर्वती सती चरत् चरति प्रसरति अउभा- व । एवं चरन्ती उषा एकदिनेन त्रिंशत्संख्यानि पदा पदानि गमनसाधनभूतान्मुहूर्तान् नि अक्रमीत् नितरां क्रमते अहोरात्रेण त्रिंशन्मुहूर्तान्क्रामतीत्यर्थः ॥ यद्वा यास्कोक्तोऽर्थः । इन्द्रः प्राणः अग्निः पुरुषः हे इन्द्राग्नी युवयोर्देवतात्वं यत् अपात् पादरहिता मध्यमिका माध्यमिका वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ

अगात् पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणभारतादिश्लोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवाणीभ्यः सकाशात् । वेदवाचः प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति । एवं प्रथमत्वाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णीय मानुष्या वाचो विकृतत्वमाह् हित्वी शिर इति शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते अभ्याज गां दण्डेन शुक्लां गां दण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिक्या वाचः पदप्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरःस्थानीयमाख्यातपदं हित्वा त्यक्त्वा जिह्वया विष्रपो वागिन्द्रियेण वावदत् अतिवदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा त्रिंशत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति अत्र पदशब्दोऽङ्गुलवचनः मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति । एवं वाग्विषयोऽर्थः ॥ १३ ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकꣳ सरातयः ।
ते नोऽअद्य तेऽअपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ १४ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि स्म एतौ निपातौ प्रसिद्ध्यतिशयार्थौ छान्दसौ पदद्दीर्घो ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अद्य वर्तमानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरिवोविदः भवन्तु वरिवो धनं वेदयन्ति लम्भयन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनप्रापका भवन्तु । तु पुनः अपरं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय ते वरिवोविदः भवन्तु तुगित्यपत्यनाम [निघ° २.२] । कीदृशास्ते मनवे समन्यवः मनुनामकाय मुनये मन्त्रदर्शिने मन्युं समानो मन्युर्दीप्तिर्येषां ते मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणा इति [निरु° १० २९.] यास्कः मदर्थमेकमत्यं प्राप्ताः यद्वा मन्युना क्रोधेन सह वर्तमानाः अस्मच्छत्रुहननाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः रातिर्दानं तत्सहिताः दातार इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपाधमदभिशस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो द्युम्न्याभवत् ।
देवास्तऽइन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ १५ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे मरुद्वद्गुणविशिष्टेन्द्रदेवत्ये । बृहन्तो महान्तो भानवो दीप्तयो यस्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य स मरुद्गणः हे बृहद्भानो हे मरुद्गण हे इन्द्र देवाः वसुरुद्रादित्याः ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽस्मान्सखिभा-

वाय वृणीत इत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्त इत्यर्थः (61.) स भवान् अ-भिशस्तीः अभिशायान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान् अपाधमत् अपगमयति निवर्तयति धमतिर्गतिकर्मेति [निरु॰ ६.२] यास्कः । अथ पश्चात् द्युम्नी अन्नवान् यशस्वी वा आ अभवत् सर्वतो धनवान्भवति । कीदृशो भवान् अशस्तिहा शंसनं श-स्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते अशस्तयः निन्द्या असुरास्तान्हन्तीत्यशस्तिहा । इन्द्रः ऐश्वर्यवान् इन्दतीतीन्द्रः । यो दुष्टकृताभिशापनाशको यशस्वी तेजस्वी बहुभृत्यसैन्यस्तस्य सख्यायान्ये यतन्त इति युक्तमिति भावः ॥१५॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।
वृत्रꣳ हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥१६॥

हे मरुतः वो युष्माकं स्वामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्म वेदं सामरूपस्तोत्रं प्रार्चत प्रोच्चारयत । कीदृशायेन्द्राय बृहते महते । ततो वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा हन्तेन्द्रो वृत्रं हनति हन्तु बहुलं छन्दसीति [पा॰ २ ४ ७३] शपो लुगभावः येन वज्रेण स्वायुधेन कीदृशेन वज्रेण शतपर्वणा शतसंख्याकानि पर्वाणि धारा ग्रन्थयो वा यस्य स शतपर्वा तेन । कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रतवो यस्य बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा ॥१६॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यꣳ शवो मदे सुतस्य विष्णवि ।
अद्या तमस्य महिमानमायवोऽनुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥
इमा उ त्वा । यस्यायम् । अयꣳ सहस्रम् । ऊर्ध्व ऊ षु णः ॥१७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥ ॥

मेधातिथिदृष्टा मरुत्वती सतोबृहती । इन्द्रः अस्य इत् अस्यैव यजमानस्य वृष्ण्यं शवः च वावृधे वर्धयति णिजर्थोऽत्र बोध्यम् वर्षति सिञ्चति वृषा तस्येदं वृष्ण्यं वीर्यं यत्प्रत्यये उपधालोपः शवः बलम् । कः सति सुतस्याभिषुतस्य सो-मस्य मदे सति कीदृशे मदे विष्णवि वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मिन् सर्वशरीर-व्यापके सप्तम्येकवचने घेर्ङितीति [पा॰ ७ ३.१११] गुणेऽयादेशः यद्वा विष्णवि

विष्णो यज्ञेऽभिषुतस्येति सम्बन्धः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । सोमपानेन मत्त इन्द्रो यजमानस्य महात्म्यं बलं च वर्धयतीत्यर्थः । किं च अस्येन्द्रस्य तमुतं यत्त्वनो वीर्यादिवर्धनरूपं महिमानमद्यास्मिन्कालेऽपि आयवः मनुष्या अनुष्टुवन्ति आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति तत्र दृष्टान्तः पूर्वथा पूर्वमिव यथा पूर्वमृषयोऽस्तुवंस्तथेमि दानीमपि नराः स्तुवन्तीत्यर्थः प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीति [पा° ५ ३ १११] पूर्वशब्दादिवार्थे थाल्प्रत्ययः ॥ इमा उ त्वा यस्यायम् अयं सहस्रम् [३३ ८१ ८३] ऊर्ध्व ऊ षु णः [११ ४२] इत्ता प्रतीकोक्ता ॥१७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वमेधिकः ॥३३॥ ॥

अथ काण्वशाखाया पाठविशेषः ॥

I ॥ १ १६ [सुमृळीको] १७ ॥१ १७॥ ॥

II ॥ १८ २१ ॥१८-२१॥ ॥

III ॥ ३० [यज्ञपतावग्निं°] ३२ [दिव्यांऽअध°] ३४ [इन्द्रा°] ३९ [वरुणा°] ४३ ॥३०-४३॥ ॥

IV ॥ ४४ ४७ [इन्द्रा°] ५४ ॥४४ ५४॥ ॥

V ॥ ५५ ६१ [मृळात] ६३ [गऽइष्टौ] ६८ [मृळय°] ६९ ॥५५ ६९॥ ॥

VI ॥ ७०-७७ [सुमृळीका] - ८४ ॥७० ८४॥ ॥ षडनुवाकेषु चतुरशीतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥ ॥

1 यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥१॥

अनारभ्याधीतोऽध्याय आ पितृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टा मन्त्राः पठि (1) विनियुक्ताः ॥ षट्चत्रिष्टुभो मनोदेवत्याः शिवसंकल्पदृष्टाः । अग्निर्जद्दति । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु शिवं कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत् तादृश

भवतु मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् यत् म- नो जाग्रत पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते दैवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः मन सैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः । तत् उ यत् स्वपतः तत्स्वद् उकारश्चार्थ । यच्च मनः सुप्तस्य पुसः तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषु- प्तावस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरगमं दूरं गच्छतीति दूरगमम् खच्प्रत्ययः अतीत- नागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः प्रवर्ति- तान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इ- न्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनःसम्बन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥१॥

येन॒ कर्मा॑ण्य॒पसो॑ मनी॒षिणो॑ य॒ज्ञे कृ॒ण्वन्ति॑ वि॒दथे॑षु॒ धीराः॑ ।

यद॑पू॒र्वं य॒क्षम॒न्तः प्र॒जानां॒ तन्मे॒ मनः॑ शि॒वसं॑कल्पमस्तु ॥२॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता (2) कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति कृ करणे स्वादि मनःस्वास्थ्य (3) विना कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु विदथेषु ज्ञानिषु सत्सु विदन्ति जानन्ति तानि विदथानि तेषु वेत्तेरौणादिकोऽथप्रत्ययः प्रत्ययोदा- त्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः [पा॰ ३ १ १-३] यज्ञसम्बन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानिषु सत्स्वित्यर्थः । कीदृशा मनीषिणः अप- सः अप इति कर्मनाम [निघ॰ २ १] अपो विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्मायामेधास्रजो विनिरिति [पा॰ ५ २ १२१] विन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगिति लुगभावे ऽपि छान्दसः विनो लुक् [पा॰ ५ ३ ६५] सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मचतुराः [पा॰ ३ २ १ (4)] । यच्च मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः यद्वा अपूर्वम- नन्यत्पूर्वानितुल्यतर्पूर्वमात्मरूपमित्यर्थः । यच्च यक्षं यष्टुं शक्यं यक्षम् यजतेरौ- णादिक सप्रत्ययः ञित्यादिर्नित्यमिति [पा॰ ६ १ १९७] आद्युदात्तं पदम् । यच्च

प्रज्ञायन्ते इति प्रज्ञास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये ग्रास्ते इतरेन्द्रियाणि ब-हिःस्थानि मनस्त्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे मनः शिवसंकल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥२॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्नऽऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥३॥

यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् करणाधिकरणयोश्चेति [पा॰ ३.३ ११७] करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः चिती संज्ञाने अस्मात् एयन्तादसुन्प्रत्ययः सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो धृतिर्धैर्यरूपम् मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोरभेदात् । यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम् अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति [निरु॰ १०.४२.] यास्कोक्तेः । यच्चामृतममरणधर्मि आत्मरूपत्वात् । यस्मान्मनसः ऋते यन्मनो विना किं चन किमपि कर्म न क्रियते जनैः सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मनःस्वास्थ्यं विना कर्माभावादित्यर्थः । अन्यारादितरर्ते इत्यादिना [पा॰ २.३.२९.] यस्मादिति ऋते-योगे पञ्चमी । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥३॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥४॥

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम् । इदं किम् भूतम् भूतकालसम्बन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमानकालसम्बन्धि । भविष्यत् भविष्यतीति भविष्यत् लृटः सद्वेति [पा॰ ३.३.१४] शतृप्रत्ययः तौ सदित्युक्तेः [पा॰ ३.२.१२७] । त्रिकालसम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्ततऽइत्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कीदृशेन येन । अमृतेन शाश्वतेन मुक्तिपर्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्वरमित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते तनोतेर्यकीति [पा॰ ६.४.४४] आकारः । कीदृशो

यत्र सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाह्वातारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । तन्मे मनः इति व्याख्यातम् ॥४॥

यस्मिन्नृचः साम यजूᳬषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः ।
यस्मिँश्चित्तᳬ सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥५॥

यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि यस्मिन्यजूंषि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फूर्तेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् अन्नमयं हि सोम्य मन इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः रथनाभौ अराः इव यथा अराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वदृग्यजूंषि मनसि । किं च प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयं ज्ञानं यस्मिन्मनसि ओतं प्रोतं निक्षिप्तम् तन्तुसन्ततौ पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयग्र्ये ज्ञानाभावः । तन्मे मनः शिवसंकल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥५॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥६॥

यत् मनो मनुष्यान्नेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति नयतेः क्रियासमभिहारे यङ् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र दृष्टान्तः सुषारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान्नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिनोऽश्वान्नेनीयते इत्यनुषङ्गः रश्मिभिर्नियच्छतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् प्रथमया नयनं द्वितीयया नियमनम् तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः अजिरं जरारहितम् बाल्ययौवनस्थाविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अतिशयेन जववत् न वै वातात्किंचनाशीयोऽस्ति न मनसः किंचनाशीयोऽस्तीति श्रुतेः । तन्मे इत्युक्तम् ॥६॥

पि॒तुं नु स्तो॑षं म॒हो ध॒र्माणं॒ तवि॑षीम् ।
यस्य॑ त्रि॒तो व्योज॑सा वृ॒त्रं विप॑र्वम॒र्दय॑त् ॥७॥

उष्णिक् अन्नस्तुतिः । तं पितुमन्नं स्तोषं स्तौमि किम्भूतम् महो महसः तविषीं तविष्या. बलस्य धर्माणं धारयितारम् तविषीति [निघ॰ २ ९] बलनाम विभक्तिव्यत्ययः अन्नेनैव बलोत्पत्तेः । तं कम् यस्य पितोरोजसा बलेन त्रित' त्रिस्थान इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विपर्वं विगतसम्बन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विविधमर्दितवान् इन्द्रेण वृत्रोऽन्नबलेनैव हत इत्यर्थः ॥ स्तोषं स्तौतेमिपि इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा॰ ३ ४ ९७] इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा॰ ३ ४ ९४] अडागमे सिब्बहुलं लेटीति [पा॰ ३ १ ३४] सिप्प्रत्यये गुणे च रूपम् । महः महच्छब्दस्य ङसि छान्दसष्टिलोप. । धर्माणम् धरतेर्मन् । विपर्वम् विगतानि पर्वाणि यस्य तम् उप्रत्यये टिलोपः । अर्दयत् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति [पा॰ ६ ४ ७५] अडभावः । व्यवहिताश्चेति [पा॰ १ ४ ८२] वेरुपसर्गस्य व्यवधानम् ॥७॥

अन्वि॒दनु॑मते॒ त्वं मन्या॑सै॒ शं च॑ नस्कृधि ।
क्रत्वे॒ दक्षा॑य नो हिनु॒ प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषः ॥८॥

चतस्रोऽनुष्टुभः द्वयोरनुमतिर्देवता । इत् निपातोऽनर्थकः हे अनुमते त्वमनुमन्यासि अनुमन्यस्वास्मदुक्तं बुध्यस्व नोऽस्माकं शं च शमेव सुखमेव कृधि कुरु । च पुन. नोऽस्माकं क्रत्वे क्रतवे संकल्पाय दक्षाय तत्समृद्ध्यै संकल्पसिद्ध्यै च नोऽस्मान्हिनु गमय नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय । लेटोऽडाटाविति [पा॰ ३ ४ ९४] आट् वैतोऽन्यत्रेति [पा॰ ३ ४ ९६] ऐकारः । कृधि श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसी ति [पा॰ ६ ४ १०२] हेर्धिः बहुलं छन्दसीति [पा॰ २ ४ ७३] शपो लुक् । क्रत्वे गुणाभावे यणादेशः । तारिषः सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वत्स्य इति [पा॰ ३ २ ३४ वा॰ ३] वृद्धिः अन्यत्पूर्ववत् प्रपूर्वस्तरतिर्वृद्ध्यर्थ. ॥८॥

अनु॑ नो॒ऽद्यानु॑मतिर्य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ मन्यताम् ।
अ॒ग्निश्च॑ हव्य॒वाह॑नो॒ भव॑तं दा॒शुषे॒ मयः॑ ॥९॥

अनुमति अद्य नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनुमन्यताम् अग्निश्च यज्ञं देवेषु अनुमन्यताम् किम्भूतोऽग्निः हव्यवाहनः हविषो वोढा । किं च दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मयः सुखरूपौ अनुमत्यग्नी भवतं भवतामिति पुरुषव्यत्ययः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः हव्येऽनन्तःपादमिति [पा॰ ३ २ ६६] वहेर्ण्युट् । दाशुषे दाश्वान्साह्वानिति [पा॰ ६ १ १२] साधु ॥ ९ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ॥ १० ॥

सिनीवाली देवता । हे सिनीवालि हे पृथुष्टुके स्तुकः केशभारः स्तुतिः कामो वा हे पृथुकेशभारे महास्तुते वा पृथुकामे या या त्वं देवानां स्वसा असि भगिनी भवसि सा त्वमाहुतं हव्यं जुषस्व प्रीत्या गृहाण हे देवि नोऽस्मभ्यं प्रजां च दिदिड्ढि (?) दिश देहि बहुलं छन्दसीति [पा॰ २ ४ ७६] दिशतेः शपः श्लुः ततो द्विर्वादि ॥ १० ॥

॥ पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः ।
सरस्वती तु पञ्चधा सो देशेऽभवत्सरित् ॥ ११ ॥

सरस्वतीनदीदेवत्या । या दृषद्वत्याद्याः पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति गच्छन्ति किम्भूताः सस्रोतसः समानं स्रोतः प्रवाहो यासां ताः । तुरवधारणे सा उ (?) सैव सरस्वतीव पञ्चधा देशे सरिन्नदी अभवत् पञ्चापि स्वनामानि त्यक्त्वा सरस्वत्येवाभवत् ॥ ११ ॥

त्वमग्ने प्रथमोऽअङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।
तव व्रते कवयो विद्मनापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १२ ॥

जगत्याङ्गिरस ह गत्यर्थौ अग्ने रिरिद्रुवनुष्टुभौ । हे अग्ने त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि आद्यो मित्रभूतो देवानां वर्त्तसेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वम् अङ्गिराः अङ्गानां रसः यद्वा अङ्गिभ्य आत्मभ्यो यामानिभ्यो हाति सुरमित्यङ्गिराः । ऋषिर्द्रष्टा । देवः द्योतमानः । शिवः कल्याणः । किं च तव व्रते कर्मणि धर्त-